

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ю. А. Пономаренко

**ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ
ВИЗНАЧЕННЯ КАРАНОСТІ
КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВООПОРУШЕНЬ**

Монографія

Харків
«Право»
2020

УДК 343.01:343.241

П56

*Рекомендовано до опублікування рішенням вченої ради
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 20 листопада 2020 р.)*

Автор:

Ю. А. Пономаренко – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Наукове консультування і передмова:

Ю. В. Баулін – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України

Рецензенти:

П. С. Берзін – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О. О. Житний – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

С. О. Письменський – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка;

В. В. Шаблистий – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Пономаренко Ю. А.

П56 Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія / Ю. А. Пономаренко. – Харків : Право, 2020. – 720 с.

ISBN 978-966-998-099-1

У монографії викладено зміст проведених автором досліджень щодо караності кримінальних правопорушень та її визначення у кримінальному законодавстві. Сформульовано висновок про існування загальної теорії караності кримінальних правопорушень як структурної складової наук кримінального права та кримінально-правової політики, визначено предмет, методи, структуру та функції цієї теорії. Розкрито зміст караності як кримінально-правового засобу, встановлено її місце в системі інших кримінально-правових засобів та роль у досягненні цілей, що стоять перед кримінальним правом. З'ясовано походження, зміст та основні вимоги до порядку реалізації повноваження держави на встановлення покарань, його місце у кримінально-правовій політиці та взаємодію з іншими її напрямками. Розроблено та обгрунтовано теоретичну модель визначення караності кримінальних правопорушень для кримінального законодавства України.

Для науковців та здобувачів освітніх чи наукових ступенів у галузі права, законотворців та правозастосувачів, а також усіх, кого цікавлять проблеми караності кримінальних правопорушень.

УДК 343.01:343.241

ISBN 978-966-998-099-1

© Пономаренко Ю. А., 2020

© Видавництво «Право», 2020

Ministry of Education and Science of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Yu. A. Ponomarenko

**GENERAL THEORY
OF CRIMINAL OFFENCES'
PUNISHABILITY
DETERMINING**

Monograph

Kharkiv
«Pravo»
2020

UDC 343.01:343.241

P82

*The issue is recommended for the publication
by the Academic Council of Yaroslav Mudryi national Law University
(The protocol No 4 of 20 November 2020)*

A u t h o r:

Yuriy A. Ponomarenko – PhD in Law, docent, Associate Professor of the Department of Criminal Law of Yaroslav Mudryi National Law University

S c i e n t i f i c a d v i c e a n d f o r e w o r d:

Yuriy V. Baulin – doctor in law, professor, Professor of the Department of Criminal Law of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

R e v i e w e r s:

Pavlo S. Berzin – doctor in law, professor, Head of the Department of Criminal Law and Criminology Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Oleksandr O. Zhytnyi – doctor in law, professor, Head of the Department of Criminal Law V. N. Karin Kharkiv National University;

Yevhen O. Pysmenskyi – doctor in law, professor, Head of the Department of Criminal Law Luhansk State University of Internal Affairs named after Eduard Didorenko;

Volodymyr V. Shablysty – doctor in law, docent, Professor of the Department of Criminal Law and Criminology Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Ponomarenko Yu. A.

P82 General theory of Criminal Offences' punishability determining : monograph / Yu. A. Ponomarenko. – Kharkiv : Pravo, 2020. – 720 p.

ISBN 978-966-998-099-1

The monograph outlines the content of the research conducted by the author on the punishability of criminal offenses and its determining in criminal legislation. A conclusion is made about the existence of a general theory of punishability of criminal offenses as a structural component of the sciences of criminal law and criminal law policy, the subject, methods, structure and functions of this theory are determined. The conclusion is made about the existence of a general theory of punishment for criminal offenses as a structural component of the sciences of criminal law and criminal law policy, the subject, methods, structure and functions of this theory are determined. The origin, content and basic requirements for the procedure for the implementation of the state's authority to establish punishments, it in criminal law policy and interaction with its other areas have been clarified. A theoretical model for determining the punishability of criminal offenses for the criminal legislation of Ukraine has been developed and substantiated.

For scholars and applicants for educational or scientific degrees in the field of law, legislators and law enforcement officers, as well as anyone interested in the problems of criminal offenses.

UDC 343.01:343.241

ISBN 978-966-998-099-1

© Ponomarenko Yu. A., 2020
© Publishing House «Pravo», 2020

ЗМІСТ

Передмова	9	
Вступ	12	
Розділ 1		
УЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІ ЗАСОБИ		
ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ		
КАРАНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ		20
1.1. Інструментальна теорія права і загальне учення про правові засоби	20	
1.2. Види засобів кримінального права	51	
1.3. Кримінальна відповідальність як кримінально-правовий засіб-установлення	96	
Висновки до розділу 1	166	
Розділ 2		
КАРАНІСТЬ І ЇЇ ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ		
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ		170
2.1. Покарання в системі засобів кримінальної відповідальності	170	
2.2. Поняття і зміст караності кримінальних правопорушень	207	
2.3. Соціальний запит на загальну теорію визначення караності кримінальних правопорушень та її методологічну обґрунтованість	234	
2.4. Загальна теорія визначення караності і наука кримінального права	252	
Висновки до розділу 2	296	
Розділ 3		
ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ПОКАРАННЯ (<i>JUS PUNIENDI</i>)		
ПРИ ВИЗНАЧЕННІ КАРАНОСТІ		
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ		302
3.1. Походження і зміст права покарання (<i>jus puniendi</i>)	302	
3.2. Реалізація права покарання через здійснення кримінально-правової політики	325	
3.3. Пеналізація як напрям здійснення кримінально-правової політики щодо визначення караності кримінальних правопорушень	354	
3.4. Загальні правила здійснення пеналізації кримінальних правопорушень	376	
Висновки до розділу 3	418	

Розділ 4

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ВИЗНАЧЕННЯ

КАРАННОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНІ.....423

4.1. Теоретична модель визначення переліку (системи) видів покарань	424
4.2. Теоретична модель визначення громадських робіт	453
4.3. Теоретична модель визначення штрафу	463
4.4. Теоретична модель визначення обмеження свободи	480
4.5. Теоретична модель визначення ув'язнення на певний строк	494
4.6. Теоретична модель визначення довічного ув'язнення	507
4.7. Питання комплексних і спеціальних видів покарань	526
4.8. Теоретична модель визначення санкцій кримінального закону	538
Висновки до розділу 4.....	568

Загальні висновки.....573

General conclusions583

Список використаних джерел603

Список публікацій автора за темою дослідження.....705

CONTENT

Foreword	9
Introduction	12
Section 1	
THE DOCTRINE OF CRIMINAL LAW REMEDIES AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR THE CRIMINAL OFFENCES' PUNISHABILITY STUDY	20
1.1. Instrumental theory of law and general doctrine of law remedies.....	20
1.2. The types of criminal law remedies.....	51
1.3. Criminal liability as a criminal-legal remedy of establishment.....	96
Conclusions to section 1	166
Section 2	
PUNISHABILITY AND ITS GENERAL THEORY IN CRIMINAL LAW	170
2.1. Punishment in the system of criminal liability's remedies.....	170
2.2. The concept and content of criminal offenses' punishability.....	207
2.3. Social demand for the general theory of punishability's determining and its methodological validity.....	234
2.4. General theory of punishability's determining and the criminal law science.....	252
Conclusions to section 2	296
Section 3	
EXERCISE OF THE RIGHT TO PUNISHMENT (<i>JUS PUNIENDI</i>) IN CRIMINAL OFFENCES' PUNISHABILITY DETERMINING	302
3.1. Origin and content of the right to punishment (<i>jus puniendi</i>).....	302
3.2. Exercising of the right to punishment through the implementation of criminal law policy.....	325
3.3. Penalization as a direction of criminal law policy implementation to determine of criminal offenses' punishability.....	354
3.4. General rules for criminal offenses' penalization.....	376
Conclusions to section 3	418
Section 4	
THEORETICAL MODEL OF CRIMINAL OFFENCES' PUNISHABILITY DETERMINING IN CRIMINAL LAW	423
4.1. Theoretical model for the list (system) of punishments types determining.....	424

4.2. Theoretical model for the public works determining.....	453
4.3. Theoretical model for the fines determining.....	463
4.4. Theoretical model for the restriction of freedom determining.....	480
4.5. Theoretical model for the term imprisonment determining.....	494
4.6. Theoretical model for the life imprisonment determining.....	507
4.7. Issues of complex and special types of punishment.....	526
4.8. Theoretical model of the criminal law sanctions determining.....	538
Conclusions to section 4.....	568
General conclusions (in Ukrainian).....	573
General conclusions (in English).....	583
References.....	603
List of the author's publications on the research topic.....	705

Передмова

Шановний читачу!

Ви тримаєте у руках книгу, присвячену центральній проблемі кримінального права – караності кримінальних правопорушень (злочинів та кримінальних проступків). Саме караність стоїть на першому місці при врегулюванні відносин між державою і кримінальним правопорушником. Невипадково на перших сторінках підручника з кримінального права Німеччини стверджується, що кримінальне право «встановлює норми суверенного посягання держави на права індивідуума, що здійснюється в інтересах всього суспільства»¹. Звичайно, що підставою для такої поведінки держави є вчинення особою кримінального правопорушення, передбаченого чинним на час його вчинення кримінальним законом. Прийде час і, я сподіваюсь, наші підручники будуть починати курс кримінального права з вчення про караність кримінальних правопорушень, оскільки саме законне встановлення покарань і дотримання певних правил їх застосування створює межі свавільному втручання держави в права та свободи правопорушника і визначає в першу чергу у кримінально-правовому вимірі сутність верховенства права², яке визнається і діє в Україні (ч. 1 ст. 8 Конституції України).

Монографія Ю. А. Пономаренка присвячена одній з найважливіших складових караності кримінальних правопорушень – її визначенню у Кримінальному кодексі (далі – КК). Оцінюючи актуальність проблеми визначення караності кримінальних правопорушень, зверну увагу на дві обставини. Перша з них стосується проведеного автором аналізу санкцій чинного КК, який свідчить про наявність у ньому близько 500 різних варіантів санкцій, що явно не забезпечує пропорційності, справедливості, рівності тощо як складових принципів верховенства права. Це дає підстави для висновку, що законодавець (Верховна Рада України) не має чіткого уявлення про те, як забезпечити

¹ Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть : учебник : пер. с нем. 5-е изд. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. С. 2.

² Баулін Ю. В. Принцип верховенства права у кримінально-правовому вимірі. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 109–113.

караність певного виду кримінальних правопорушень, дотримуючись принципу верховенства права. По-друге, будучи членом робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту нині чинного КК, автор цих рядків добре пам'ятає, що й серед членів цієї групи було відсутнє розуміння того, як системно побудувати санкції в проекті КК, і після того, як не була підтримана відповідна пропозиція проф. М. І. Бажанова, в проекті КК були в основному залишені санкції КК УРСР 1960 р., які, у свою чергу, за майже 20 років чинності КК піддалися багаторазовим та безсистемним змінам народними депутатами кількох скликань Верховної Ради України. Тому діяльність держави (і не лише в Україні) в частині здійснення кримінально-правової політики щодо пеналізації кримінальних правопорушень і представників науки кримінального права, а також практика застосування кримінально-правових норм гостро потребують саме загальної теорії визначеності караності кримінальних правопорушень. Сподіваюсь, що положення монографії Ю. А. Пономаренка (може, в якійсь більш доступній для застосування формі, наприклад, у виді методичних рекомендацій чи законопроектних правил тощо) дійдуть і до законотворців, які матимуть надійний дороговказ із забезпечення верховенства права при встановленні караності кримінальних правопорушень. Пропозиції, висновки і рекомендації, викладені у монографії, вже зараз використовуються при підготовці проекту нового КК України робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, яку утворено Президентом України і до складу якої входить Ю. А. Пономаренко.

Монографія має логічну побудову: від визначення методологічних засад дослідження (обґрунтування необхідності використання інструментальної теорії права і такої її складової, як теорія правових засобів), через аргументацію існування та визначення складових елементів загальної теорії визначення караності й необхідності її використання в кримінально-правовій політиці держави щодо пеналізації кримінальних правопорушень, до побудови теоретичної моделі визначення караності таких правопорушень у кримінальному законі.

Зміст монографії ґрунтується на наукових дослідженнях вчених, бібліографічні посилання на праці яких (понад 1000) просто вражають. Приваблює стиль автора, який кожний висновок докладно аргументує, використовуючи в необхідних випадках статистичні дані щодо тенденцій злочинності в Україні, реальний стан судової практики призначення покарань, фахові оцінки існуючого стану караності кримінальних правопорушень судьями і вченими-криміналістами, результати соціологічних досліджень, а також свій досвід роботи у складі зазначеної робочої групи.

Цікавим є введення Ю. А. Пономаренком у науковий обіг понять «кримінально-правові засоби-установлення» (у тому числі й для розуміння покарання, чому, власне, і присвячене дослідження) і «кримінально-правові засоби-

діяння», тобто застосування судами кримінально-правових засобів-установлень. Можна, звичайно, і не погоджуватися із запропонованим поділом кримінально-правових засобів, але автор наводить досить переконливі аргументи на користь такого поділу, який певною мірою сприйнятий робочою групою при підготовці проекту нового КК.

Ю. А. Пономаренко на підставі узагальнення та класифікації позицій, що існують у науці кримінального права та законодавстві різних країн щодо переліку, системи та окремих видів покарань, дійшов висновку, що в сучасних умовах в майбутньому кримінальному законодавстві України мають бути передбачені п'ять видів покарань: громадські роботи, штраф, обмеження свободи, ув'язнення на певний строк та довічне ув'язнення. Базуючись на загальнонаукових підходах до побудови теоретичних моделей, у тому числі правових явищ, Ю. А. Пономаренко пропонує спочатку загальну теоретичну модель визначення переліку (системи) видів покарань, а потім – окремі теоретичні моделі визначення перелічених вище п'яти видів покарань. Це дало йому можливість запропонувати законодавцю теоретичну модель із 50 типових санкцій для кримінального закону відповідно до ступеня тяжкості того чи іншого виду кримінального правопорушення, що має важливе практичне значення, беручи до уваги сучасний стан санкцій у чинному КК.

Привертає до себе увагу поважне і толерантне ставлення Ю. А. Пономаренка до своїх опонентів, а також прихильність автора до харківської школи криміналістів – ним використані роботи майже всіх членів кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (у тому числі, й своїх учнів), які хоч найменшим чином стосуються предмета дослідження.

Існує велике бажання зупинитися на багатьох положеннях цікавої і змістовної монографії Ю. А. Пономаренка, але думаю, що вимогливий читач сам складе про неї свою думку. Сподіваюсь, що книга допоможе моїм колегам – вченим і законотворцям – усвідомити велике значення загальної теорії визначеності караності кримінальних правопорушень у справі побудови України як правової держави, заснованої на принципі верховенства права.

Доктор юридичних наук, професор
голова робочої групи з розвитку
кримінального права

Ю. В. Баулін

Вступ

Право як феномен соціального буття існує ще від часів перших соціально-політичних організацій людських спільнот. І водночас із того ж часу осмислюється проблематика його соціального призначення та соціальної цінності. Надбанням світової філософської та юридичної думки став широкий спектр онтологічних та аксіологічних учень про право: від кантівського «найсвятішого, що є у Бога на землі» до марксистсько-енгельсівської «зведеної до закону волі пануючого класу». Кожен, хто береться за дослідження того чи іншого правового явища, чи, тим паче, здійснює соціальну місію зі створення чи застосування правових приписів, у межах загаданого спектру віднаходить своє розуміння призначення та цінності права. І саме це розуміння так чи інакше вкладається у результати наукового пошуку, у підсумки, відповідно, правотворення чи правозастосування, впливає на них та істотною мірою їх обумовлює.

У багатьох сучасних (кінець ХХ – початок ХХІ століття) інтерпретаціях (С. С. Алексєєв, Ю. Габермас, Р. Дворкін, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, С. І. Максимов, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, Дж. Роулз, Г. Харт, М. В. Цвік та інші) соціальна цінність та соціальне призначення права не зводяться до якогось одного аспекту із запереченням інших. Сучасне праворозуміння усе більше тяжіє до концепцій різнозначимості правових норм у суспільстві, а відтак – і до їх різноаспектної цінності. Передусім цінність права як соціального явища розкривається через його особистісний зміст для кожного індивіда, для якого воно є справедливою та рівною мірою його свободи в суспільстві. Окрім того, право як невід’ємна складова світової культури має й історико-культурну цінність, а як невіддільний елемент системи соціальних регуляторів – взаємодіє з мораллю, релігією та іншими елементами цієї системи у ціннісно-орієнтаційному позиціонуванні суб’єкта та виробленні ним власних моделей поведінки. Нарешті, право має і власну (юридичну) соціальну цінність, яка полягає в його здатності вирішувати за допомогою правових засобів певні соціальні проблеми; стимулювати та захищати ті суспільні відносини, в яких зацікавлені як суспільство загалом, так і окремі його члени; забезпечувати стабільність і порядок у суспільних відносинах; здійснювати правовий захист інших соціальних цінностей тощо. Інакше ка-

жучи, власна (юридична) соціальна цінність права полягає у його здатності бути основним і найбільш ефективним засобом для регулювання поведінки учасників суспільних відносин.

Особливої ваги ця значимість права набуває у тих випадках, коли йдеться про правове регулювання діяльності такого специфічного соціального актора, яким є держава. Це обумовлено тим, що сама ж держава є якщо й не основним продуцентом, то, принаймні, основним дизайнером норм права. Тому, коли вона унормовує правом свою ж поведінку, збіг суб'єкта правотворчості із суб'єктом, чия поведінка регулюється, створює істотні ризики «перекосу» в бік власних інтересів, а відтак – і свавільне порушення прав інших учасників суспільних відносин. Ще більше актуалізується питання про соціальну цінність права тоді, коли ним регулюється діяльність держави у публічно-правовій сфері, якій притаманний імперативний метод підкорення інших суб'єктів державній волі. Але й у цій сфері осібно стоїть кримінальне право, норми якого передбачають можливість найбільш глибокого втручання держави у сферу індивідуальної свободи людини в її найширшому розумінні, підстави та порядок застосування найбільш суворих та болючих для особи обмежень у реалізації її прав та свобод. Саме тому до норм кримінального права, що регулюють діяльність держави у протидії кримінальним правопорушенням, а особливо до тієї частини цих норм, що визначає найбільш суворий правовий засіб реагування на такі правопорушення – покарання – мають висуватися особливо суворі стандарти юридичної якості. Вони повинні мати глибоке доктринальне обґрунтування, бути виваженими, послідовними, справедливими, розумними та інтуїтивно зрозумілими, мати дієві запобіжники від зловживання ними. Тільки у такому разі норми кримінального права не лише належним чином виконуватимуть своє соціальне призначення, але і будуть цінними для свого суспільства загалом і ця цінність може бути усвідомлена кожним його членом зокрема.

Викладене ставить перед наукою кримінального права завдання не лише зі створення теоретичних моделей окремих норм чи інститутів кримінального права, але й поглибленого дослідження фундаментальних проблем кримінально-правового регулювання суспільних відносин, здійснення кримінально-правової політики в державі, доктринальних проблем правотворчості у сфері кримінального права тощо. Саме такі дослідження, з одного боку, визначають загальний зміст та обсяг повноважень держави щодо протидії кримінальним правопорушенням, розв'яжуть основні питання встановлення та реалізації таких повноважень за допомогою норм кримінального права. З іншого ж боку, саме вони матимуть своїм результатом розробку концептуальної моделі норм кримінального права, що може бути покладена в основу подальшої правотворчості у відповідній галузі права.

Сказане повною мірою стосується і проблематики караності кримінальних правопорушень, що є однією з найбільш давніх, але водночас і найбільш віддалених від розв'язання фундаментальних проблем кримінального права. Чи не на кожному науковому заході в Україні, у багатьох наукових публікаціях, у публічних виступах фахівців порушуються окремі (часткові) питання про недоліки караності того чи іншого кримінального правопорушення: надмірну суворість чи надмірну м'якість санкцій; неспіврозмірність караності кримінальних правопорушень приблизно рівного ступеня суспільної небезпечності; неспіврозмірність караності основних і кваліфікованих складів кримінальних правопорушень; поєднання в одній санкції несумісних видів чи розмірів покарань тощо. Часто критиці піддаються положення Загальної частини КК України щодо системи чи окремих видів покарань, їх співвідношення між собою та з деякими іншими засобами кримінального права тощо. Сформульовані численні пропозиції щодо уточнення окремих положень Загальної чи Особливої частин кримінального законодавства щодо караності кримінальних правопорушень. Однак пропонувані шляхи вирішення цих часткових питань часто є різноспрямованими, заперечують один одного, породжують нові прогалини чи суперечності у законодавстві та продукують подальше розгортання критичних суперечок. Видається, що основними причинами цього є невіршеність загальних питань про походження та зміст права покарання (*jus puniendi*); про підстави та порядок реалізації цього права при здійсненні державою її кримінально-правової політики; про правові засоби, що можуть створюватися і застосовуватися при його реалізації; про особливості закріплення цих правових засобів у нормах кримінального права на правотворчому рівні кримінально-правового регулювання. Лише розроблення єдиної та цілісної, всеосяжної у своєму змісті та послідовної у викладенні *загальної теорії караності кримінальних правопорушень* може створити наукову основу для системного вдосконалення приписів кримінального законодавства, що регулюють підстави та порядок здійснення державою її права покарання (*jus puniendi*).

Викладене обумовило вибір теми дослідження, вплинуло на визначення його мети та завдань. За мету своєї роботи я вважав розроблення основних питань загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень як складової частини наук кримінального права і кримінально-правової політики, а також формування максимально цілісного, несуперечливого та безпрогального доктринального уявлення про походження, зміст та реалізацію права покарання, кримінально-правові засоби, через які визначається караність кримінальних правопорушень, створення теоретичної моделі її можливого втілення у законодавстві України. Задля досягнення цієї мети автор прагнув реалізувати низку завдань, основними з яких були такі: 1) встанови-

ти походження та зміст права покарання (*jus puniendi*), визначити особливості його реалізації на законотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики; 2) визначити основні характеристики пеналізації кримінальних правопорушень як напряму здійснення кримінально-правової політики із визначення караності таких правопорушень; 3) визначити поняття та зміст караності як кримінально-правового засобу, встановити її співвідношення з кримінальним правопорушенням та покаранням; 4) встановити зв'язки та співвідношення покарання з кримінальною відповідальністю, визначити поняття та зміст останньої, окреслити як коло тих кримінально-правових засобів, що її складають, так і тих, що знаходяться поза нею; 5) сформулювати поняття, зміст, предмет, функції та інші характеристики загальної теорії караності кримінальних правопорушень, визначити її місце та роль у системі наук; 6) сформулювати перелік загальних та спеціальних вимог (принципів, правил), якими повинен керуватися законодавець, здійснюючи визначення караності кримінальних правопорушень; 7) сформулювати теоретичну модель визначення караності кримінальних правопорушень для перспективного кримінального законодавства України.

Основна концептуальна ідея, що проводиться і відстоюється в роботі, полягає у тому, що визначення караності кримінальних правопорушень є окремим напрямом здійснення кримінально-правової політики держави зі створення й закріплення приписів кримінального закону щодо покарання як кримінально-правового засобу-установлення, і що цей напрям кримінально-правової політики має бути унормованим та здійснюватися на науково обґрунтованій основі. Цю основу становить виокремлена частина наукових знань про право покарання та його здійснення в кримінально-правовій політиці держави, про пеналізацію кримінальних правопорушень як напрям кримінально-правової політики, про караність кримінальних правопорушень як кримінально-правовий засіб-установлення, що встановлюється при здійсненні пеналізації, яка і називається *загальною теорією визначення караності кримінальних правопорушень*. Ідеї, аргументи, висновки, пропозиції та інші наукові положення цієї теорії є доктринальною основою для унормування, а відтак – і правового обмеження, діяльності держави щодо здійснення права покарання (*jus puniendi*) в частині визначення караності кримінальних правопорушень.

Викладене обумовило структуру монографії, що складається з чотирьох розділів, у яких спершу вивчаються загальні питання про правові засоби, потім – про караність як правовий засіб, далі – питання діяльності держави з її визначення, і, нарешті, – теоретична модель караності як кримінально-правового засобу, що може бути визначена в результаті такої діяльності. Зокрема, у першому розділі обґрунтована доцільність використання як методологічної

основи дослідження розробленого в інструментальній теорії права учення про правові засоби. З його використанням сформульовані підходи до розуміння кримінально-правових засобів, окреслене їх коло, визначені та описані окремі види, здійснені науково значимі класифікації. Виокремлена та детально описана кримінальна відповідальність як галузеутворюючий кримінально-правовий засіб-установлення, визначений обсяг тих засобів, що її складають, і тих, що знаходяться поза її межами. У другому розділі на основі аналізу покарання як кримінально-правового засобу установлення, що охоплюється кримінальною відповідальністю, визначено поняття караності як засобу кримінального права, описані її зв'язки з іншими кримінально-правовими засобами. Окремо доведено наявність соціального запиту на розроблення наукової теорії караності кримінальних правопорушень, на основі чого визначено предмет, зміст, функції та інші властивості загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, встановлено її місце в системі юридичних наук: на стику наук кримінального права та кримінально-правової політики. Далі, в третьому розділі, розглядаються походження і зміст права (точніше – повноваження) держави карати осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення (*jus puniendi*), реалізація цього повноваження через здійснення кримінально-правової політики на правотворчому рівні, а саме – такого її напрямку, як пеналізація кримінальних правопорушень. Визначений зміст та ознаки пеналізації, її місце серед інших напрямів кримінально-правової політики, сформульовані основні правила (принципи) її здійснення, що мають прояв як при визначенні загальних положень про караність (формування системи і окремих видів покарань), так і спеціальних положень про неї (формування санкцій за окремі кримінальні правопорушення). Нарешті, в останньому четвертому розділі на основі попередньо викладених положень сформульована теоретична модель визначення караності кримінальних правопорушень для перспективного кримінального законодавства України, що включає в себе як теоретичну модель переліку (системи) видів покарань і теоретичні моделі кожного окремого виду покарання, так і теоретичну модель системи типових санкцій.

Доктринальну основу монографії становлять дослідження українських та зарубіжних криміналістів сучасності та попередніх часів, що присвячені як різним аспектам проблематики караності кримінальних правопорушень, так і загальним проблемам науки кримінального права та кримінально-правової політики, у необхідному обсязі – кримінології та кримінально-виконавчого права. Своє дослідження я виконував, ґрунтуючись на роботах О. І. Александрова, П. П. Андрушка, В. В. Антипова, В. І. Антипова, Р. Ш. Бабанли, Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Бажанова, О. А. Балашинського, Д. О. Балобанової, В. С. Батиргарєєвої, Ю. В. Бауліна, Ч. Беккарія,

Н. Л. Березовської, П. С. Берзіна, О. В. Беци, М. О. Беляєва, Л. С. Білогіриць-Котляревського, І. Г. Богатирьова, І. Й. Бойка, В. І. Борисова, С. С. Босколова, Я. М. Брайніна, С. М. Будзинського, В. М. Бурдіна, Я. Варилевського, Л. Є. Владимірова, М. В. В'юника, М. В. Галабали, О. А. Герцензона, С. К. Гогеля, В. В. Голіни, Г. С. Гордієнка, О. П. Гороха, В. К. Гришука, Н. О. Гуторової, П. С. Дагеля, І. М. Даньшина, Т. А. Денисової, С. І. Дементьєва, О. О. Дудорова, В. К. Дуюнова, О. О. Житного, І. Е. Звечаровського, В. С. Зеленецького, О. В. Євдокімової, В. В. Єсіпова, П. Д. Калмикова, І. І. Карпеця, О. О. Кваші, О. Ф. Кістяківського, О. О. Книженко, М. І. Ковальова, І. Я. Козаченка, О. В. Козаченка, А. П. Козлова, А. Ю. Коновалової, В. І. Кононенка, М. Г. Корабель, М. Й. Коржанського, О. І. Коробєєва, О. М. Костенка, І. В. Красницького, Л. М. Кривоченко, В. С. Кропачева, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової, В. М. Куца, Н. Р. Лащук, О. М. Лемешка, В. В. Леня, Т. А. Леснієвськи-Костаревої, О. М. Литвинова, Ф. фон Ліста, В. А. Ломака, Ю. В. Луценка, Ю. Г. Ляпунова, В. Т. Малярєнка, Ж. В. Мандриченко, М. І. Мельника, В. О. Меркулової, В. В. Мینی, А. А. Митрофанова, І. І. Митрофанова, Г. М. Мінковського, Н. А. Мірошніченко, А. А. Музики, В. О. Навроцького, О. В. Наден, Є. С. Назимка, Е. Я. Немировського, К. А. Новікової, Й. С. Ноя, Д. А. Овчарєнка, Н. В. Огороднікової, О. М. Омельчука, Н. А. Орловської, П. П. Осіпова, М. В. Палія, М. І. Панова, П. М. Панченка, О. О. Пашенка, О. С. Пирожєнка, Є. О. Письменського, А. О. Пінаєва, А. Анд. Піонтковського, А. Ант. Піонтковського, С. В. Познишева, С. В. Полубінської, Є. Ю. Полянського, В. О. Попраса, О. П. Рябчинської, М. Д. Сергієвського, П. П. Сердюка, В. В. Скибицького, Г. І. Солнцева, В. В. Сташиса, А. Х. Степанюка, Є. Л. Стрельцова, М. С. Таганцева, О. М. Тарбагаєва, В. Я. Тація, Ю. М. Ткачевського, Ю. О. Ткачука, А. Н. Трайніна, В. М. Трубнікова, В. О. Тулякова, В. І. Тютюгіна, Г. О. Усатого, П. А. Феєрбаха, Г. С. Фельдштейна, Ю. В. Філея, І. Я. Фойницького, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, О. В. Харитонової, В. М. Хомича, П. В. Хряпінського, С. Г. Чаадаєва, О. П. Чебишева-Дмитрієва, В. О. Човгана, М. П. Чубинського, О. І. Чучаєва, В. І. Шакуна, В. В. Шаблістого, М. Д. Шаргородського, О. І. Шинальського, Ю. В. Шинкарьова, Д. С. Шияна, Н. С. Юзікової, І. С. Яковець, Н. М. Ярмиш, А. М. Яценка та інших криміналістів. Окрім того, в дослідженні знайшли широке використання також результати класичних і новітніх робіт із загальної теорії права (С. С. Алексєєв, А. М. Денисова, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, О. В. Малько, О. В. Онуфрієнко, Т. І. Пашук, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, Б. І. Пугинський, П. М. Рабінович, В. А. Сапун, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун, В. І. Ткаченко, М. В. Цвік, К. В. Шундіков та інші), філософії, у тому числі – філософії права

(В. А. Бачинін, М. Вебер, Г. В. Ф. Гегель, Т. Гоббс, В. Джемс, Дж. Дьюї, І. Кант, Дж. Локк, С. І. Максимов, Ш. Л. де Монтеск'є, Р. Оуен, Ч. С. Пірс, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Ферр'є та інші), наукознавства (О. І. Гуторов, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, В. А. Кенке, П. В. Копнін, М. В. Мостепаненко, Г. І. Рузавін та інші), логіки (В. Є. Жеребкін, М. С. Строгович, А. І. Уйюмов, С. Д. Цалін та інші) та окремих галузевих юридичних наук, відмінних від кримінального права (Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, С. О. Погрібний, М. М. Полянський, В. В. Речицький, М. М. Сібільов, Ю. М. Тодика, Є. О. Харитонов, Г. Ф. Шершеневич та інші).

Особливість предмета дослідження обумовила те, що його емпіричну базу переважно мірою складала практика законотворення у кримінальному праві, що виражалося у вивченні як чинних у різні часи кримінальних законів, так і проєктів законів до них та їхніх супровідних матеріалів (пояснювальні записки, науково-експертні висновки тощо). Практика правозастосування вивчалася переважно не на рівні окремих справ, а на рівні статистичних узагальнень, відображених в офіційних даних Верховного Суду України, Державної кримінально-виконавчої служби, МВС України, Генеральної прокуратури та Державної служби статистики України. Широко вивчалася практика Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України щодо захисту та допустимих обмежень у реалізації окремих прав чи свобод людини.

Якщо інше спеціально не застережене, то наукова література, законодавство та судова практика в цьому дослідженні використовуються за станом на 01 вересня 2020 р.

Появі цієї роботи передувала багаторічна праця, з якою я ніколи б не впорався самотужки. Мої учителі й керівники, друзі й колеги, родичі й близькі допомагали і сприяли мені у роботі, за що їм усім висловлюю щирю вдячність. Особлива ж пошана й подяка – моєму дорогому науковому консультантові, Учителю у науці, мудрому порадникові й наставникові у житті професорові Ю. В. Бауліну, який доклав неоціненних зусиль не лише до появи цієї книги, але й до моєї долі загалом. Щиро дякую керівництву Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, передусім ректорові професору В. Я. Тацію, новообраному ректорові професору А. П. Гетьману, першому проректорові професору Ю. П. Битяку за віру, підтримку і допомогу, за створене творче доброзичливе середовище, в якому мені пощастило працювати. Окрема подяка колективу кафедри кримінального права на чолі з професором В. І. Тютюгіним, усім моїм колегам і друзям, учителям і учням, у творчих дискусіях з якими народжувалися чи відточувалися ідеї, викладені в цій книзі. Вагомого значення для цієї роботи відіграло включення мене до складу робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань право-

вої реформи¹ і я щиро вдячний членам робочої групи (голова: професор Ю. В. Баулін, заступник голови: професор М. І. Хавронюк; члени групи: професор П. П. Андрушко, народний депутат України О. С. Бакумов, професор В. М. Бурдін, доцент О. П. Горох, професор Н. О. Гуторова, суддя Верховного Суду Н. О. Марчук, професор В. О. Навроцький, професор Є. Л. Стрельцов) за можливість творчого зростання в їхньому колі, за багатогодинні обговорення і відшліфовування окремих ідей, що увійшли до цієї монографії, і унікальну можливість їх апробації у законопроектній роботі. Глибока вдячність рецензентам професорам П. С. Берзіну, О. О. Житному, Є. О. Письменському та В. В. Шаблистому, які позитивно оцінили її рукопис і благословили його до друку. Нарешті, я щиро дякую моїй сім'ї за роки терпіння і очікування, за атмосферу любові, добра і затишку, без яких ця праця ніколи б не була завершена.

¹ Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 № 584/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 64. Ст. 2209.

Розділ 1

Учення про правові засоби як методологічна основа дослідження караності кримінальних правопорушень

1.1. Інструментальна теорія права і загальне учіння про правові засоби

Пізнання покарання, караності та інших цього ж ряду явищ правової дійсності, як, зрештою, й будь-якого іншого явища в царині правової реальності, може йти одним із двох методологічних шляхів. Або дослідники виходять із того, що ці явища самостійного змісту не мають (чи такий зміст не може бути встановлений), а тому їхнє визначення залежить від підходу до їх розуміння того чи іншого автора і, в результаті, стає конвенціальним¹. Або ж за цими явищами визнається онтологічна унікальність, яка може і повинна бути розкрита через удосконалення й урізноманітнення інструментів пізнання². Сама наявність цих двох методологічних шляхів істотною мірою обумовлена тим, що «право не належить до числа предметів, що безпосередньо спостерігаються»³, «право не є певною річчю, на яку можна вказати: ось це і є право»⁴. Але, разом із тим, саме право регулює певні соціаль-

¹ Див., наприклад: Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 28.

² Див., наприклад: Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность : монография. Изд. 2-е, стер. Одесса : Юрид. літ., 2006. С. IV–V.

³ Бачинин В. А. Философия права и преступления : монография. Харьков : Фолио, 1999. С. 13.

⁴ Постклассическая онтология права : монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. С. 23.

ні процеси, поведінкові акти людей та інших суб'єктів, інші соціальні явища, через які і через регулювання яких воно (право) проявляється, може бути досліджене та, до певної міри, пізнане.

Не маючи на меті не те що вирішення, але й навіть дослідження епістемологічного дискурсу про наявність та можливість встановлення самостійного змісту тих чи інших явищ правової реальності, вважаю, що саме існування цього дискурсу не може бути перешкодою для пізнання сутності таких явищ. Будь-яке нове дослідження, спираючись на результати, досягнуті попередниками, послуговуючись своїм, попередньо визначеним науковим інструментарієм, маючи свою мету й свої завдання, покликане привнести до загального наукового надбання нові ідеї та висновки, у тому числі: емпіричні узагальнення та теоретичні конструкції, фундаментальні ідеї та прикладні рекомендації, критичні судження та конструктивні пропозиції тощо. Систематизована й узагальнена маса таких ідей та висновків, будучи заснованою на належній методологічній основі, підкріплена необхідним науковим апаратом, систематизована й структурована, може сформулювати загальне вчення про окреме явище правової дійсності чи навіть і теорію про нього.

Ця теорія, ставши надбанням науки, входить до кола інших її теорій та вчень, а також окремих висновків, ідей, пропозицій тощо. І стосовно окремих із них (тих, де їхні ідеї та висновки будуть збігатися чи, принаймні, прямо не суперечити один одному) нова теорія стане конвенціональною, стосовно ж інших – створить підґрунтя для нових дискусій, а отже, і нових пошуків, що самі собою здатні будуть збагатити науку новими теоріями. І вже вони, своєю чергою, або ставатимуть конвенціональними до раніше висунутих, або ж знову породжуватимуть нові дискусії. Але так чи інакше кожна нова теорія покликана дати пояснення певному явищу правової дійсності, показати його місце і зв'язки у системі з іншими явищами, вивчити його значення для суспільства загалом, окремої особи чи об'єднаних спільними інтересами груп людей і навіть цілих спільнот, інших акторів соціального буття, включаючи у тому числі й державу, спрогнозувати перспективи його розвитку, виробити пропозиції щодо його оптимізації. І на певному етапі розвитку таких теорій виявиться, що їх конвенціональний зміст і розкриває ту онтологічну унікальність, якою володіє те явище правової дійсності, яке цими теоріями вивчається.

Пізнання ж цієї унікальності може здійснюватися в різних світоглядних і методологічних площинах, через різні філософські й право-

знавчі теорії, різним науково-дослідницьким інструментарієм. Часто дослідники використовують (чи, принаймні, декларують, що використовують) комплексні методи пізнання явищ правової реальності. Безумовно, така комплексність у методології є затребуваною в науці й часто приносить свої позитивні результати, стає інструментарієм для здобуття нових, часто міждисциплінарних знань. Слід погодитися з М. І. Пановим у тому, що «методологію (наукового дослідження. – Ю. П.) не можна зводити лише до тієї чи іншої (однієї) компоненти, наприклад, до одного методу або до вчення про деякі окремі методи чи методики, оскільки за їх межами в такому випадку безпідставно залишатимуться інші»¹.

Таким чином, лише система методів наукового дослідження, що охоплює і загальні філософські (гносеологічні) прийоми, закони та категорії, і конкретні наукові прийоми та засоби пізнання, тільки й здатна забезпечити рух наукової думки від припущення до істини, від незнання до знання, від одиничних висновків до узагальненого учення. Але тільки там і тоді, де й коли комплексна методологія дослідження залишається в рамках однієї світоглядної парадигми дослідника, де ним визначено і наперед висловлено теоретичну концепцію (концепції), надбаннями яких він послуговується, де теоретичні та прикладні висновки його дослідження обумовлюються цими парадигмами та концепціями, висловлені ним ідеї та судження і здобуті в результаті дослідження нові знання стають органічно єдиними, внутрішньо несуперечливими і концептуально цілісними.

Водночас «наука кримінального права, як і кожна юридична наука, не створює і не може створювати деякої “самостійної” чи “відокремленої” методології. Вона спирається на загальнотеоретичні положення методології теорії пізнання як філософської науки (чи її розділу), а також активно їх використовує у цілях здійснення досліджень свого власного і специфічного об’єкта пізнання, що відноситься до сфери злочину і покарання»². Виходячи з матеріалістичного світоглядного розуміння, я досліджую кару, покарання, караність та суміжні з ними явища як явища об’єктивної дійсності, які підлягають

¹ Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 28.

² Там само. С. 28.

і науковому (правознавчому) й філософському (філософсько-правовому) осмисленню.

Як визначає С. І. Максимов, якщо правознавча наука осмислює виключно правову реальність як окремий фрагмент буття, залишаючи осторонь питання про його місце в загальній картині світу, в його загальнолюдському призначенні, то сфера інтересів філософії починається там, де закінчуються сфери інтересів окремих наук. На його думку, філософія і, зокрема, філософія права обґрунтовує базові положення окремих наук, підводячи під них «граничні підстави», виявляючи їх сенс і призначення: тоді як предметом філософії права є позаюридичні чи граничні підстави права – онтологічні (буттєві), аксіологічні (ціннісні), гносеологічні (пізнавальні), антропологічні (людські) та інші, теорія права становить учення переважно про чинне право¹. Водночас слушним є зауваження О. В. Харитонової про те, що «через виконання основних своїх функцій – аналітичної та прогностичної – наука кримінального права виступає як стабілізатором кримінально-правової системи, так і рушійною силою її динаміки, що зумовлене спрямованістю науки на втілення діалектичної єдності традиції і новачії, старого і нового»². Тому предмет теорії кримінального права не може обмежуватися виключно ученням про чинне право, позаяк істотний обсяг цього предмета становить дослідження та прогнозування шляхів розвитку відповідної галузі права. При цьому у взаємодії науки та філософії при осмисленні явищ правової дійсності немає первинного чи вторинного, тут панує співробітництво³. Тож і не дивно, що починаючи від світоглядних, парадигмальних, концептуальних і методологічних питань, і аж до прикладних висновків щодо різних явищ правової дійсності, філософія та правознавство йдуть паралельно одне з одним, взаємно збагачуючись ідеями й концепціями, розглядаючи право в різних його аспектах.

Філософське пізнання дійсності, у тому числі й правової реальності, пройшло довгий і складний час від античної філософії й до модернових філософських течій. Їх огляд, а тим паче аналіз, хай навіть і в

¹ Постклассическая онтология права : монография / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. С. 35–36.

² Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 78.

³ Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. С. 12.

зламі до окремо взятих питань кримінального права, не міг би бути зроблений не те що в рамках одного наукового дослідження, але й в межах життя одного науковця-дослідника. Але, разом із тим, саме життя дослідника, його науковий кругозір і обсяг пізнаного ним, його попередній життєвий, дослідницький та практичний досвід обумовлюють його прихильність до тих чи інших філософських учень, поглядів, концептів. Зрештою, саме вони чинять визначальний вплив на вибір ним методологічного інструментарію для пізнання істинності в досліджуваних ним явищах.

Хоча сам термін «епістемологія» був уведений у науковий обіг лише в середині XIX століття шотландським філософом Дж. Ф. Ферр'є (Fegrier), означуваний ним розділ філософії, у якому вивчаються проблеми природи пізнання, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнавального процесу, виявляються умови істинності пізнання¹, є однією з найдавніших і традиційних складових практично будь-якого філософського учення. Особливого поширення епістемологічні дослідження здобули в XX столітті, коли бурхливий розвиток наукового пізнання, у тому числі: поява нових сфер наукових досліджень, активне використання новітньої методології, формування наукового знання про явища, які до того вважалися непізнаваними, стали вимагати виділення тих характеристик здобутого знання, які описують реальний стан справ у світі, а через те – володіють ознакою істинності.

Одним із результатів цих досліджень стало формулювання переліку так званих критеріїв істини, тобто стандартів, правил, процедур, які дозволили б відмежувати істинні знання (твердження, ідеї, уявлення) від неістинних, інакше кажучи – верифікувати знання. Слушно стверджується, що «верифікованість емпіричних чи теоретико-метафізичних положень і висловлювань поставила аргументацію на новий рівень логічної доказовості, що відкрило нові параметри вчення про істину»². При цьому критерії верифікації, що використовуються у наукових дослідженнях, є достатньо різноманітними й до них, серед іншого, належать: і посилання на авторитет; і системність (когерентність) ідеї; і загальний консенсус щодо певної думки; і проста або

¹ Современная западная философия : словарь / сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов. Москва : Политиздат, 1991. С. 395–396.

² Комаха Л. Г. Верифікація істинних висловлювань: логіка, критерії, аргументи. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2015. Вип. 101 (10). С. 246.

строга несуперечливість думки; і звичай; і емоції; й інтуїція; і практика і ціла низка інших.

Ці критерії з різним ступенем частоти використовуються, у тому числі й у правознавчих дослідженнях. Зокрема, занадто широко розповсюдженими є критерії посилання на авторитет чи визнання загального консенсусу, коли у першому випадку дослідники апріорі вважають істинними певні судження лише через те, що їх дотримуються знані науковці, а в другому – позаяк такі судження висловлюються усіма чи значно переважаючою кількістю науковців. Окремі дослідники за критерії істини приймають й інші фактори. Так, наприклад, Н. М. Ярмиш для вирішення питання про істинність чи хибність твердження про наявність причинного зв'язку в кримінальному праві запровадила метод «лінгвістичної інтуїції»¹. В. В. Вапнярчук вважає істинним те здобуте в ході кримінального процесуального доказування знання, яке є достовірним і узгодженим «та/або знання, визнане таким за погодженням сторін. Зважаючи на те, – пише він, – що сприйняття об'єктивної реальності завжди індивідуальне, а також ґрунтуючись на когнітивному уявленні про те, що людина не просто відображає світ, а активно його будує (конструє), розуміння істини кожним суб'єктом завжди індивідуальне»². О. М. Костенко у своїх дослідженнях послідовно проводить ідею про те, що істинним є лише те знання, яке узгоджується із законами природи, ґрунтується на натуралістичному світогляді. Він, зокрема, пише, що «критерієм, за яким дійсність слід відрізнити від видимості, є закони Природи: дійсним є те, що узгоджується із законами Природи, а те, що не узгоджується, є лише видимістю»³. Різні критерії оцінювання істинності знання зустрічаються і в роботах інших криміналістів.

Але, вочевидь, не буде перебільшенням твердження про те, що єдиного критерію істинності ні філософи, ні правознавці, ні фахівці з інших наук ще не віднайшли та й навряд чи віднайдуть в осяжному майбутньому. Це дає окремим авторам підставу стверджувати, що

¹ Ярмиш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. С. 267–276.

² Вапнярчук В. В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. С. 18.

³ Костенко О. М. Модернізації доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 193. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/2_14.pdf.

«питання, що є істиною в праві чи істинністю його норм, залишається для вчених-юристів, філософів, політиків поки що таємницею, розгадати яку, судячи з деяких спроб, до цього часу так і не вдалося»¹. Не дискутуючи з авторкою щодо загального розуміння істини та істинності в праві, водночас не вбачаю підстав для поширення її твердження на спроби науковців установити істину в окремо взятих дослідженнях тих чи інших явищ правової дійсності. І тут кожен автор є відносно вільним у виборі критерію чи критеріїв, якими він послуговується для верифікації результатів свого дослідження. Кожен із названих вище критеріїв може бути використаним з урахуванням особливостей досліджуваного явища, цілей та методології його дослідження, і так чи інакше слугувати відділенню істинного результату від хибного. Проте найбільшого визнання (і в цьому твердженні, безумовно, є і посилання на авторитет, і апеляція до загального консенсусу) здобуло твердження про те, що найбільш ефективним, значимим і придатним для наукових досліджень загалом і правознавчих зокрема критерієм істини є перевірка досягнутих знань практикою.

Це твердження поділяється, передусім, фахівцями із загальної теорії та філософії права. Так, О. Л. Копиленко стверджує, що «сама практика у кінцевому підсумку підтверджує істинність чи неістинність наукового знання. Істинність знання, яке продукується наукою, може бути доведена повною мірою лише тоді, коли їй вдасться знайти, змодельовати явище, яке відповідає цьому знанню»². Ще більш категорично висловлюється А. М. Бернюков, який пише, що «будь-яке теоретичне положення, яке доведене формально-логічним способом, у кінцевому рахунку в обов'язковому порядку має перевірятися практикою... І це свідчить про те, що критерієм істини навіть в опосередкованій формі все одно виступає якраз практика»³. Але, як слушно уточнює В. М. Баранов, «не сама по собі практика, а саме суб'єкт врешті-решт визначає істинність чи хибність досягнутих пізнавальних, у тому числі й нормативно-правових образів»⁴. Тому практика реалізації наукових

¹ Євграфова Є. Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 51.

² Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 48.

³ Бернюков А. М. Проблема критеріїв досягнення юридичної істини. *Наше право*. 2016. № 1. С. 159.

⁴ Баранов В. М. Істинність норм советского права. Проблемы теории и практики. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. С. 343.

ідей як явище об'єктивної дійсності сама є об'єктом пізнання науки, яка через таке пізнання лише і здатна оцінити істинність своїх раніше висловлених суджень.

Так само й фахівці з кримінального права віддають пріоритет саме практиці серед інших критеріїв визначення істинності сформульованих у доктрині ідей. В. К. Гришук, наприклад, пише, що «практика є способом апробації наукових концептів, ідей, поглядів, вироблених доктриною кримінального права. І якщо вони не підтверджуються нею, то це свідчить про їх неістинність, неправдивість, необґрунтованість, метафізичний характер. Якщо теоретичні положення не знаходять свого підтвердження на практиці, то це погано як для науки кримінального права, так і судової практики»¹. Ще категоричніше висловлювався В. С. Зеленецький, який писав, що «сама практика є кінцевим пунктом усіх справді наукових досліджень, покликаних служити суспільству шляхом задоволення його нагальних потреб»². Безумовно, будь-яка теоретична ідея, пропозиція чи їх сукупність можуть претендувати на наукову достовірність, мати теоретичну або педагогічну цінність, зрештою – бути кроком у напрямі до істинності, лише там і тоді, де й коли вони ефективно реалізуються у практичному втіленні, чи, інакше кажучи, підтверджуються практикою їх застосування.

Трактування практики як головного критерію перевірки істинності наших уявлень про довколишню реальність стало одним із фундаментальних положень прагматизму як напряму філософської думки, що традиційно вважається започаткованим від учення американського філософа Ч. С. Пірса (Peirce). Слушно стверджується, що саме «у праксеології прагматизм вивищує адаптивний аспект практичної діяльності... “Принцип Пірса” ставить знання у відношення до практичних наслідків дії, які спричиняються у процесі пізнання»³. Подальшого розвитку прагматизм набув у працях багатьох американських мислителів кінця XIX–XX століть: В. Джеймса (James),

¹ Гришук В. К. Судова практика як джерело науки кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 55.

² Зеленецький В. С. Проблемы борьбы с «теневой наукой» в современном правоведении Украины (документально-публицистическое, научно-монографическое исследование). *Правовое науковедение. Нац. акад. прав. наук Украины, Ин-т изуч. проблем преступности*. Харьков : Финн, 2011. С. 197.

³ Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 511.

Дж. Дьюї (Dewey), Дж. Сантаяни (Santayana) та ін. Саме В. Джеймс уточнив «Принцип Пірса» як максимум прагматизму, стверджуючи, що для того «щоб досягти повної ясності в наших думках про певний предмет, ми повинні лише розглянути, які практичні наслідки містяться в цьому предметі... Наші уявлення про ці наслідки – як найближчі, так і віддалені – і є все те, що ми можемо уявити собі про цей предмет... В цьому полягає принцип Пірса, принцип прагматизму»¹. Зрештою, праці В. Джеймса стали ідейним підґрунтям появи інструменталізму як самостійного напрямку філософії та методології науки, що сформувався, серед іншого, й на основі здобутків прагматизму. «Усі наші теорії інструментальні» – писав В. Джеймс, а будь-яка ідея, яка допомагає нам оперувати (теоретично чи практично) з певною реальністю й доцільно впливати на неї, повинна визнаватися корисною, а тому – істинною².

Концепція інструменталізму в достатньо завершеній формі була сформульована ще одним послідовником прагматизму – Дж. Дьюї. За твердженням В. Г. Кременя та В. В. Ільїна, в інструменталізмі Дж. Дьюї (так само, як і в прагматизмі В. Джеймса) істина визначається як корисність або як працездатність ідеї. Проте, «на відміну від Джеймса, Дьюї згоден визнати ідею істинною лише тоді, коли вона виявилась корисною для вирішення даної специфічної проблеми, якщо здійснене на її основі перетворення ситуації закінчилося очікуваним успіхом... Отже, істинні ті концепції, ідеї і теорії, що є результативно-вигідними, плідно працюють у життєво важливих обставинах, ведуть до досягнення прагматичних цілей. Але засоби повинні не бути суб'єктивними і свавільними, а відповідати характерові проблеми та поставленої мети; неадекватні засоби можуть спотворювати найкращі наміри»³. Інструменталістське тлумачення істини зазнало істотної критики з боку багатьох матеріалістичних філософських течій. Разом із тим інструменталізм збагатив світову філософську й галузеву наукову думку ученням про засоби, за допомогою яких певний суб'єкт здійснює осмислену й цілеспрямовану поведінку в середовищі, у якому він знаходиться. Згідно з ученням інструменталістів «організм (мається на увазі будь-

¹ Джеймс У. Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии. Изд. 3-е, стер. Москва : ЛКИ, 2011. С. 34.

² Джохадзе И. Д. «Прагматизм» У. Джеймса: основные идеи и их развитие. *Философский журнал*. 2015. Т. 8, №2. С. 34.

³ Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 328–329.

який соціальний організм: і людина, і суспільство, й держава. – Ю. П.) для полегшення орієнтації в навколишньому середовищі намагається вилучити з нього елементи хаотичної невизначеності, плинності, нестабільності. Найважливіший орган організму – інтелект – виробляє (стихійно чи навмисно) логічні поняття, концептуальні каркаси, теорії, наукові дисципліни і використовує їх як засоби упорядкування навколишнього середовища¹. Загалом інструменталістське учення про засоби, за допомогою яких той чи інший соціальний організм пізнає і перетворює навколишнє середовище, улаштовує своє існування в ньому, було сприйняте і розвинуте багатьма галузями наук.

Зокрема, у правознавстві інструменталізм як течія філософії, що була заснована на потребовому (прагматичному) та діяльнісному світоглядних підходах, став методологічним підґрунтям формування інструментальної теорії права² або, як інколи говорять, – інструментального підходу в правознавстві³. Базисною основою цієї теорії є «дослідження правових явищ з позицій їхньої доцільності, функціональної придатності для використання у процесі правової діяльності людей для досягнення ними власних правових цілей. Єдиним мірилом необхідності існування того чи іншого правового явища є його корисність для людини»⁴. Таким чином, інструментальна теорія поклала в основу праворозуміння питання соціальної цінності та соціального призначення права. Як писав ще С. С. Алексєєв, інструментальний науковий підхід розкриває явища правової дійсності як засоби (інструменти) вирішення економічних, соціальних, організаційних, політичних та інших соціальних завдань⁵; «дозволяє предметно, конкретизовано розкрити власну цінність права, абсолютність і пріоритет правових засад у суспільстві, силу духу права... Саме з позицій інструментального підходу стає можливим говорити не

¹ Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 244.

² Детальніше: Пашук Т. І. Інструментальна теорія права: загальнотеоретична характеристика. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави* : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяч. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова, Львів, 4–5 берез. 2005 р. Одеса : Юрид. літ., 2005. С. 125–127.

³ Сапун В. А., Шундиків К. В. Інструментальна теорія права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. № 1. С. 16–18.

⁴ Постклассическая онтология права : монографія / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. С. 128.

⁵ Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 18.

лише про цінність права загалом, але й про правові цінності»¹. Дійсно, «саме правові засоби і надають праву його соціальну цінність»², а «придатність, спроможність юридичних явищ задовольняти певні потреби і становить їх соціальне призначення, соціальну сутність»³. Тому не позбавлене рації твердження В. А. Сапуна та К. В. Шундікова про те, що науковий конструкт, що характеризується як «інструментальний підхід» чи «інструментальна теорія» посідає особливе місце серед найбільш значимих методологічних засобів, що сприяють формуванню та розвитку основ теорії правового регулювання та людській діяльності у цій сфері⁴.

З огляду на викладене, цілком зрозумілим, своєчасним і обґрунтованим стало формування у правознавстві кінця ХХ – початку ХХІ століття в рамках інструментального підходу (інструментальної теорії права) потужного наукового напрямку – вчення про правові засоби. Інколи правові засоби іменують ключовою категорією інструментальної теорії права⁵. Більше того, теоретичне виокремлення цих засобів, встановлення їх місця і ролі в процесах правового регулювання суспільних відносин, відкрили нові можливості і для поглибленого осмислення самої ролі права у регулюванні згаданих відносин; пізнання особливостей співвідношень суб'єкта правового регулювання із суб'єктами регульованих правом відносин. Так, наприклад, О. В. Онуфрієнко, поділяючи посткласичні суспільства на ліберальні, модерністські і постмодерністські, доводить, що реальна роль права у таких суспільствах варіюється відповідно до кожного типу таким чином: у ліберальному суспільстві – право є інструментом, призначеним для регуляції суспільних відносин, що не можуть бути врегульовані позаправовими засобами; у модерністському – засіб управління суспільством; у пост-

¹ Алексеев С. С. Теория права : учебник. Москва : БЕК, 1995. С. 167.

² Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. №7. С. 191.

³ Пашук Т. І. Інструментальна теорія права: загальнотеоретична характеристика. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави* : матеріали ІІІ Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяч. пам'яті видат. вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова, Львів, 4–5 берез. 2005 р. Одеса : Юрид. літ., 2005. С. 127.

⁴ Сапун В. А., Шундіков К. В. Інструментальна теорія права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. №1 (306). С. 15.

⁵ Ганзенко О. О. Правові засоби вирішення суспільних конфліктів в Україні в умовах євроінтеграції. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. №3. С. 16.

модерністському (до цієї групи автор відносить й сучасне українське суспільство) – право є системою юридичних засобів, що призначені для досягнення приватних та публічних цілей, і водночас засіб утримання у належних межах індивідуальних інструментальних ігор суб'єктів використання правових засобів¹. Таким чином, правові засоби позиціонуються як певні явища правової дійсності, через які право здійснює регуляторний вплив на суспільні відносини, і використовуючи які суб'єкт регулювання цих відносин прагне до досягнення визначених ним цілей.

Сам термін «засоби права» (або, інакше – «правові засоби» чи «юридичні засоби») фактично вживається в юридичній літературі ще з кінця XIX століття². Але відначально він використовувався без спеціально-юридичного значення, лише як певний мовний зворот. Учення ж про засоби права почало розвиватися лише з другої половини XX століття, причому переважно у цивілістичних дослідженнях. На загально-теоретичному рівні першим їх торкнувся, вочевидь, С. С. Алексєєв, який ще у 1987 році визначав правові засоби як субстанційні правові явища в їх активно-діяльнісному, функціональному аспекті. До таких засобів він тоді відніс «норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки, усі інші інструменти регулювання, розглянуті в єдності характерних для них змісту та форми»³. В подальшому поняття правових засобів міцно укорінилося практично в усіх галузевих юридичних науках, включаючи й науку кримінального права⁴. Хоча доводиться констатувати, що на відміну від, скажімо,

¹ Онуфрієнко О. В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запорізь. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2004. С. 4.

² Див., наприклад: Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. С. 13, 69 та ін.

³ Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 14.

⁴ Див., наприклад: Музика А. А. Кримінально-правові засоби боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин. *Правова держава*. Вип. 8. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко, 1997. С. 221–225; Дорощ Л. В. Кримінально-правові засоби детінізації економіки. *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою* : аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників : міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарова ; редкол. В. І. Борисов [та ін.]. Київ : НДІ «Проблеми людини», 2001. Т. 22. С. 282–283; Митрофанов І. І. Кримінально-правові засоби впливу на осіб, які вчинили злочини : монографія. Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2009. 488 с., та ін.

цивільно-правової науки¹, загальні питання правових засобів у кримінальному праві практично не досліджувалися. Відповідний термін продовжував у багатьох випадках вживатися як загальноприйнята фігура мовлення без специфічного змістовного навантаження. О. О. Ганзенко звертає увагу на те, що категорія «правові засоби» навіть і в сучасний період у багатьох галузевих юридичних дослідженнях «застосовується здебільшого як узагальнююче поняття з надто широким змістом, що покликане полегшити групування за функціональною ознакою різноякісних, у тому числі навіть очевидно неюридичних, явищ»².

Загальне ж учення про правові засоби було розвинуте в працях С. С. Алексєєва, А. М. Денисової, Д. А. Керімова, О. В. Малька, О. В. Онуфрієнка, Т. І. Пашука, Б. І. Пугинського, П. М. Рабіновича, В. А. Сапуна, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун, В. І. Ткаченка, М. В. Цвіка, К. В. Шундікова та інших теоретиків права.

Так, С. С. Алексєєв і в подальших своїх працях розвивав висловлену ним ще в 1987 році думку про те, що правові засоби є певними явищами правової дійсності, хоча вони, на його думку, при цьому й «не утворюють якихось особливих, принципово відмінних від традиційних, зафіксованих догмою права в загальноприйнятому правовому апараті явищ правової дійсності»³. Сучасні українські теоретики права також часто висловлюють судження про те, що окреслення кола правових засобів у будь-якому разі має починатися з окреслення кола явищ правової дійсності⁴. Тобто правові засоби виокремлюються саме з-поміж правових явищ, інакше кажучи – співвідносяться з ними як вид (право-

¹ Див., наприклад: Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Б. в., 2001. 21 с.; Пугинський Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. Москва : Юрид. лит., 1984. 224 с.; Сібілов М. До питання про правові засоби сфери приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. №3 (26). С. 135–156; Сиротенко С. Є. До питання про правові засоби компенсації моральної шкоди у контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Адвокат*. 2006. №5. С. 36–39, та ін.

² Ганзенко О. О. Правові засоби вирішення суспільних конфліктів в Україні в умовах євроінтеграції. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. №3. С. 15.

³ Алексєєв С. С. *Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования*. Москва : Статут, 1999. С. 349.

⁴ Див., наприклад: Онуфрієнко О. В. *Правові засоби у контексті інструментальної теорії права* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запоріж. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2004. С. 4; Денисова А. *Правові засоби: поняття та види. Право України*. 2010. №7. С. 190, та ін.

ві засоби) і рід (правові явища). Таким чином, оскільки усі правові засоби є правовими явищами, проте не кожне правове явище є правовим засобом, то розуміння змісту та обсягу поняття правових засобів є похідним від поняття правових явищ, а останнє, у свою чергу, – від загального розуміння категорії «явище».

Ця категорія є філософською і традиційно розглядається в парі «сутність і явище». І хоча окремі автори й стверджують, що «розвиток науки призвів до критики цих концептів»¹, проте така критика не стала безумовною підставою для їх відкидання, і філософами під явищем традиційно розуміється те чи інше вираження предмета, зовнішня форма його існування², вираження предмета через властивості та відносини, що доступні відчуттям³. Зрозуміло, що під предметом у цьому контексті розуміється не виключно матеріальна річ, а все те, що підлягає філософському чи науковому осмисленню. Це може бути і певна ідея, і певне нематеріальне благо, і певний вид діяльності, і таке інше. Усе, що піддається осмисленню людським розумом, є у цьому контексті предметом, вираження якого зовні через доступні для нашого сприйняття властивості й становить явище цього предмета.

Безумовно, правознавча наука осмислює не всі явища, а лише ті, які є чи стали правовими. Інші – неправові явища⁴ – становлять предмет дослідження інших наук. І тільки тоді, коли вони набувають властивостей правових явищ, вони й цікавлять науку права. Саме тому визначення поняття «правові засоби» і здійснюється не через категорію «явище», а через поняття «правове явище». Саме це поняття є найближчим родом, через вказівку на який і подальше визначення видових

¹ Канке В. А. Философия науки: краткий энциклопедический словарь. Москва : Омега-Л, 2008. С. 237.

² Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Павлов. Москва : Совет. энцикл., 1983 С. 665.

³ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / отв. ред. Д. П. Горский. Москва : Наука, 1975. С. 578.

⁴ Слід окремо застерегти, що під «неправовими явищами» не маються на увазі «явища неправа» (гегелівський Unrecht), тобто ті сутності, що становлять собою лише видимість права для того чи іншого суб'єкта за відсутності «права в собі» чи «права для себе», або ж навіть і злочин, який у Гегеля є «неправом в собі й для себе» (див.: Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. С. 138–139). Оскільки і протиправні явища (явища «неправа»), зокрема той вплив, який вони чинять на суспільні відносини, також підвладні праву, то в даному контексті вони також можуть вивчатися в якості правових явищ.

відмінностей від якого й може бути найбільш ефективно встановлене досліджуване поняття¹.

З приводу того, які ж саме явища є правовими, Д. А. Керімов писав, що «реальне буття сутності права виявляється, виражається у правових явищах. Немає сутності права поза правовими явищами, в яких вона знаходить свою реальну об'єктивність»². Інакше кажучи, те чи інше явище об'єктивної дійсності є чи стає правовим лише там і тоді, де й коли воно виражає сутність права. Позаяк же така сутність завжди пов'язана з нормативністю права, В. А. Сапун та К. В. Шундіков уточнюють, що і правові засоби «володіють певним рівнем нормативності, вони групуються навколо правових норм як первинних «клітинок» права, поза правовими нормами правові засоби існувати не можуть»³. Нарешті, Т. І. Пашук ще більш категорично формулює висновок про те, що «юридичними є ті явища, які узаконені формально-обов'язковим волевиявленням держави чи є наслідком таких волевиявлень»⁴. Принципово поділяючи такі позиції, можна стверджувати, що *лише ті явища об'єктивної реальності, які відображаються нормами права (встановлюються, визначаються, регулюються ними тощо) чи існують у зв'язку із таким відображенням, і стають правовими явищами, а відтак – можуть бути визнані і правовими засобами.*

Однак не кожне правове явище є правовим засобом. І в цьому аспекті заслуговують на підтримку судження тих дослідників, які вважають, що «первинною, вихідною та базовою категорією, в межах сутнісної площини якої формується понятійне значення категорії «правові засоби», є філософська категорія «засоби», оскільки засоби правові – це лише особливий вид засобів, використовуваних людиною в діяльних процесах»⁵. Засобом же у сучасній філософії іменуються

¹ Жеребкін В. Є. Логіка : підручник. 7-ме вид., стер. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2004. С. 49–50.

² Керімов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права). Москва : Аванта+, 2000. С. 161–162.

³ Сапун В. А., Шундіков К. В. Інструментальна теорія права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. № 1 (306). С. 25.

⁴ Пашук Т. І. Інструментальна теорія права: загальнотеоретична характеристика. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави* : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяч. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова, Львів, 4–5 берез. 2005 р. Одеса : Юрид. літ, 2005. С. 127.

⁵ Онуфрієнко О. В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запоріж. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2004. С. 4.

«предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається певна мета; сукупність елементів діяльності, спрямованої на осмислення, покладання та реалізацію мети»¹. Тому слушним є висновок Т. І. Пашука про те, що «юридичними засобами є ті юридичні явища, застосування яких у юридичній та правореалізаційній діяльності забезпечує досягнення необхідної цілі, зафіксованої у законодавстві, та задоволення відповідної потреби»². Подібним чином міркує і К. В. Шундіков, коли пише, що проблема правових засобів полягає не стільки в охопленні ними тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки в їх особливому баченні в суворо визначеному ракурсі їхнього функціонального призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань³.

Таким чином, лише ті явища правової дійсності (соціальні інститути, поведінкові акти тощо), безпосередньо за допомогою яких може бути досягнута мета, що стоїть перед правом, і можуть бути названі правовими засобами.

Питання про мету права загалом і правового регулювання зокрема є одним із вічних у правознавстві та філософії права. Не тільки не претендуючи на його вирішення, але й навіть не ставлячи перед собою такого завдання, зверну увагу на те, що «інструментальна цінність права зумовлена насамперед його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового соціального регулятора, право виступає як ефективний інструмент, засіб регламентації різних сфер життя суспільства»⁴. Виходячи з цього, цілком заслуговує на підтримку визначення мети кримінального права загалом і кримінально-правового регулювання зокрема як упорядкування ним кримінально-

¹ Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 371.

² Пашук Т. І. Інструментальна теорія права: загальнотеоретична характеристика. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави* : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяч. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурилова, В. В. Копейчикова, Львів, 4–5 берез. 2005 р. Одеса : Юрид. літ., 2005. С. 127.

³ Шундіков К. В. Інструментальна теорія права – перспективне направление научного исследования. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2002. № 2 (241). С. 16–17.

⁴ Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. С. 98.

правових суспільних відносин¹, тобто приведення їх до певного стану, у якому зацікавлені і кожна окрема особа, і суспільство загалом, і держава. Достатньо точно ця мета відображена і в чинному КК України, ч. 1 ст. 1 якого передбачає, що він «має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням».

Отже, позаяк до правових засобів належать лише ті правові явища, безпосередньо за допомогою яких можливе досягнення цілей, що стоять перед правом, одним із завдань правознавчої науки постає необхідність виокремлення саме таких правових явищ із кола інших. С. С. Алексєєв ще в 1987 році запропонував поділ усіх явищ правової дійсності на чотири групи, застерігши, що всі ці групи частково переплітаються між собою і тісно взаємопов'язані одне з одною². У 2013 році В. А. Сапун та К. В. Шундіков повторили його класифікацію також із застереженням про її відносну умовність. Згадані автори першу групу правових засобів назвали *правовими установленнями*, що становлять субстанцію права, і віднесли до них «регулятори, що утворюють сутність, вузлові пункти права, первинні центри правової дійсності, навколо яких групуються інші правові явища: норми права, правовідносини, правоздатність, правомочності і компетенція, суб'єктивні права і обов'язки, договори, юридична відповідальність і заходи захисту та ін.». До другої групи вони віднесли *явища правової форми*, якими назвали «такі правові форми, як законодавчі та інші нормативно-правові акти, індивідуальні акти, інші юридичні документи, юридичну техніку як систему правил і прийомів підготовки законодавчих та інших нормативно-правових актів, інших юридичних документів». Третю групу, на їхню думку, становлять *явища правової (юридичної) діяльності*, тобто «така система дій і операцій суб'єктів з використанням правових форм і установлень, яка спрямована на виконання поставлених перед

¹ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 72–74. Див також: Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. С. 19–20; Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 48–50, та ін.

² Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 14.

такою діяльністю завдань – правотворча (законодавча) діяльність, правореалізуюча, в тому числі правозастосовна діяльність, тлумачення права і систематизація законодавства». Нарешті, четвертою групою, яка отримала у них назву *суб'єктивних явищ правової дійсності*, автори охопили правову ідеологію й правову культуру, рівні та види правосвідомості, а також юридичну науку¹.

Ця класифікація, дійсно, є достатньо умовною і, як видається, також і небездоганною та має певні резерви для вдосконалення. Зокрема, достатньо складно встановити критерій, за яким вона здійснена. Ні С. С. Алексєєв, ні В. А. Сапун та К. В. Шундіков у своїх публікаціях цього критерію не називають. Проте поділ усіх правових явищ на названі класи навряд чи міг бути здійснений за одним критерієм, як того вимагають правила формальної логіки². Свідченням сказаного, передусім є те, що другою групою охоплені явища правової форми, які одночасно можуть своїм змістом мати як субстанційні явища, що віднесені до першої групи, так і діяльнісні явища, які автори віднесли до третьої групи. За відсутності в їхньому складі субстанційних чи діяльнісних явищ, явища правової форми стануть беззмістовними, а відтак – і самі щезнуть як такі. Крім того, неоднорівневим і дещо еkleктичним є виділення четвертої групи правових явищ, яке, по суті, виокремлюється не від кожної окремо взятої з трьох вище названих, а від їх сукупності.

Попри відзначену проблемність встановлення критерію класифікації та похідну від цього проблемність розподілу явищ за класифікаційними групами, слід, разом із тим, відзначити, що названими чотирма групами достатньо повно охоплені усі мислимі явища правової дійсності. Тому ця класифікація, яка, до речі, була однією з перших у літературі, усе ж таки досягла своєї мети – окреслення кола явищ правової дійсності, – що, своєю чергою, створило підґрунтя для подальшого виокремлення з них правових засобів. Саме з-поміж усіх явищ правової дійсності слід окреслити ті, за допомогою яких безпосередньо досягається мета, що стоїть перед правом загалом і правовим регулюванням зокрема. І саме ці явища і становитимуть шукане коло правових засобів.

¹ Сапун В. А., Шундіков К. В. Інструментальная теория права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. №1 (306). С. 25–26.

² Жеребкін В. Є. Логіка : підручник. 7-ме вид., стер. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2004. С. 57.

С. С. Алексеев ще від початку дослідження ним питань правових засобів¹, і до останніх своїх робіт² послідовно відстоював позицію про те, що до них належать лише «об'єктивовані субстанціональні правові явища» і він виводить за межі цього поняття власне будь-яку діяльність, через яку й здійснюється регуляторний вплив права на суспільні відносини. При цьому він неодноразово застерігав, що субстанціональні явища одночасно мають і функціональну характеристику, саме через яку вони й розцінюються як правові засоби. Він, зокрема, писав, що: «норми права, індивідуальні приписи та веління, техніко-юридичний інструментарій розглядаються не самі по собі, не у всіх своїх властивостях та зв'язках, а переважно з боку їх активної, діяльнісно-регулятивної ролі. В цій і лише в цій якості всі вони виступають як інструменти, а отже, засоби в досягненні певних соціальних завдань»³. Отже, з позицій С. С. Алексеева правовими засобами є, наприклад, юридична відповідальність в її діяльнісному аспекті, тобто як в аспекті можливості застосування до певного суб'єкта права, проте не є юридичними засобами саме застосування такої відповідальності, її виключення, звільнення від неї, її посилення, пом'якшення чи її заміна. Останні явища правової дійсності вивчалися С. С. Алексеевим не в аспекті теорії правових засобів, а через категорію «механізму правового регулювання», одним із творців і наукових промоутерів також був він.

Погляди С. С. Алексеева щодо виділення з-поміж інших правових явищ кола правових засобів у цілому поділили В. А. Сапун та К. В. Шундіков. Вони прийшли до висновку, що до правових засобів належать тільки ті явища правової дійсності, які віднесені ними до першої та другої груп (див. вище). Натомість правова діяльність як система дій та операцій щодо використання правових засобів, на їхню думку, «знаходиться в іншій площині правової діяльності і з цих міркувань не може бути зарахована до правових засобів»⁴. Водночас О. В. Малько, розвиваючи в цілому погляди С. С. Алексеева на право-

¹ Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 18.

² Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. С. 347–349.

³ Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 15.

⁴ Сапун В. А., Шундикова К. В. Инструментальная теория права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. № 1 (306). С. 26.

ві засоби, тим не менш, розширює запропоноване ним розуміння кола таких засобів, охоплюючи цим колом також і засоби-діяння. Він визначає правові засоби як «правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей»¹. Таке розширене розуміння правових засобів зустрічається і в роботах українських теоретиків права О. О. Ганзенка², А. М. Денисової³, О. В. Онуфрієнка⁴ та деяких інших.

Видається, що О. В. Мальку та його послідовникам вдалося більш точно окреслити обсяг правових засобів, тим самим точніше реалізувати ідею, яку закладав сам С. С. Алексєєв: через категорію правових засобів описати усі правові явища, що втілюють регуляторну силу права. Дійсно, не можна не погодитися з ним у тому, що «соціально-політичний сенс постановки питання про правові засоби полягає в тому, що вони є не лише соціальною необхідністю, свого роду об'єктивною закономірністю, але й оптимальним, адекватним до умов цивілізації *способом вирішення завдань, що стоять перед суспільством*, способом, який виражає *соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин* (курсив мій. – Ю. П.)»⁵. І далі: «належне використання правових засобів означає *фактичне втілення в життя власної цінності права*, використання його багатого потенціалу (курсив мій. – Ю. П.)»⁶. Як видається, саме цим цілком слушним твердженням С. С. Алексєєва саме і суперечить виведення ним же за рамки правових засобів діяльнісного аспекту реалізації права і охоплення його категорією «механізму правового регулювання». Адже діяльнісні правові явища також, і, більше того, переважною мірою, саме й забезпечують реалізацію потенціалу права. Без них імовірна здатність права впли-

¹ Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. №2. С. 7.

² Ганзенко О. О. Правові засоби вирішення суспільних конфліктів в Україні в умовах євроінтеграції. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. №3. С. 16–17.

³ Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. №7. С. 190.

⁴ Онуфрієнко О. В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запорізь. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2004. С. 4; Онуфрієнко О. В. Правові засоби: системний підхід як методологія дослідження. *Вісник Запорізького юридичного інституту* / гол. ред. М. В Тищенко. 2001. №1 (14). С. 74–75.

⁵ Алексєєв С. С. *Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования*. Москва : Статут, 1999. С. 350.

⁶ Там само. С. 350.

вати на суспільні відносини так і лишиться нереалізованим потенціалом, адже тільки через поведінкові акти певних суб'єктів право реалізується у суспільному житті. В. М. Горшенев ще до початку наукових досліджень категорії «правових засобів» слушно відзначав, що «процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин має, з одного боку, закріплювані в нормах права *способи впливу*, дозволи і заборони, а з іншого – *способи реалізації*, що проявляються у фактичній поведінці людей (або у вчиненні дій, або в утриманні від учинення дій)» (виділення автора. – Ю. П.)¹. Тому виведення діяльничної компоненти за межі поняття «правові засоби» не лише істотно збіднює його, а й унеможлиблює власне саме розуміння шляхів втілення регуляторного потенціалу права. Та, зрештою, й сам С. С. Алексєєв небезпідставно стверджував, що «спроби звести правові засоби лише до певного кола правових явищ... навряд чи можуть увінчатися успіхом»².

З огляду на викладене, більш обґрунтованими видаються судження тих учених, які, визначаючи з-поміж інших правових явищ коло правових засобів, *не обмежують його лише інституціональними явищами, а й охоплюють цим колом також і діяльнісні явища, що виступають інструментами досягнення цілей, що стоять перед правом (правовим регулюванням)*.

Натомість не можуть бути віднесені до правових засобів ті явища правової дійсності, через які безпосередньо не досягаються такі цілі. До таких явищ належать, зокрема, правова ідеологія, правова культура і правова свідомість як населення загалом, так і окремих його верств зокрема, правова наука та ін. Безумовно, усі вони чинять певний вплив і на право загалом, і на ті явища правової дійсності, які належать до правових засобів. У цьому аспекті вони обґрунтовано досліджуються як елементи правової системи і через такі дослідження встановлюються їхні зв'язки та взаємні залежності і взаємний вплив з іншими елементами цієї системи³. Разом із тим у літературі слушно стверджується, що упорядкування соціальної поведінки через систему інших

¹ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 54–55.

² Алексєєв С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. С. 349.

³ Див., наприклад: Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 37–40.

правових явищ (юридична освіта, правова культура тощо) є позаюридичним ціннісно-орієнтаційним впливом на таку поведінку, а тому не може включатися до змісту правового регулювання¹. Отже, оскільки лише через вплив на правові засоби вони можуть опосередковано впливати на досягнення цілей, що стоять перед правом, то саме тому ні правова ідеологія, ні правова культура, ні правова свідомість, ні правова наука та інші цього ж роду явища правової дійсності не можуть належати до правових засобів.

Викладене дає підстави для висновку про те, що **під правовими засобами належить розуміти правові явища, через які досягається мета, що поставлена перед правом**. Водночас сказане вище дає й підстави стверджувати, що правові засоби є далеко не однорідним набором правових явищ. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність їх систематизації, внутрішнього структурування, пошуку можливих способів класифікацій та здійснення інших дослідницьких заходів щодо упорядкування кола правових засобів. І слід відзначити, що в літературі із загальної теорії права вже розроблені основні підходи щодо здійснення таких заходів.

Передусім слід звернути увагу на вже згадуваний поділ усіх правових засобів на дві групи: субстанціональні та діяльнісні. О. В. Малько, який одним із перших висловив цю ідею, писав, що правові засоби, будучи сполучною ланкою між суб'єктами і об'єктом права, з неминучістю охоплюють як фрагменти ідеального (інструменти, засоби-установлення), так і фрагменти реального (технології, засоби-діяння, спрямовані на використання інструментів)². Він же запропонував і систему ознак правових засобів першої та другої груп.

Так, ознаками засобів-установлень (інструментів) згаданий автор назвав такі. По-перше, субстанціональність, «яка характеризує саме тіло, речовину, плоть того чи іншого явища – те, з чого воно складається як реальний факт оточуючої дійсності». По-друге, інформаційний характер, що означає, що через ці правові засоби виражаються закріплені у законодавстві відомості про юридичні факти, суб'єктивні права обов'язки і т. п. По-третє, статичний характер, який орієнтує на те, «що інструменти автоматично не діють, їх треба “взяти в руки” і викорис-

¹ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 73.

² Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. №2. С. 8.

тати». По-четверте, віднесення їх до сфери належного, що проявляється в їхній закріпленості у нормативно-правових актах, які вимагають певної поведінки. Нарешті, по-п'яте, вираження у формі певних моделей, які «лише в потенціалі та процесі використання можуть призвести до досягнення поставлених цілей»¹.

До ознак засобів-діянь (технологій) О. В. Малько відніс такі. По-перше, пов'язаність їх із застосуванням засобів-установлень. По-друге, їхній енергетичний характер, який означає, що без активності, особливої юридичної сили «неможливо як здолати перешкоди, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права, так і здійснити будь-яку юридично корисну діяльність, спрямовану на досягнення соціально значимої мети та отримання потрібного ефекту». По-третє, їхній динамічний характер, «що орієнтує на відповідну діяльність із використання інструментів». По-четверте, знаходження їх у сфері сущого, позаяк вони «проявляються в реально здійснюваній поведінці людей». Нарешті, по-п'яте, прояв їх як актів реалізації прав та обов'язків².

Ця класифікація, а особливо описання ознак правових засобів, що належать до кожного з виділених класів, має особливе значення для науки кримінального права. Нижче буде показано, що у вітчизняній кримінально-правовій літературі ще й досі кримінально-правові засоби-установлення (інструменти) не отримали чіткої диференціації від кримінально-правових засобів-діянь (технологій). Через це не лише порушуються системність і структурованість у наукових дослідженнях таких засобів та під час університетського викладення знань про них, а й безсистемно змінюються положення кримінального законодавства, що визначають такі засоби. Але головне те, що відсутність їх чіткого розмежування і суперечливість розуміння сутності та призначення кримінально-правових засобів, що належать до кожної з двох названих груп, ускладнює вироблення теоретичної моделі їхнього подальшого розвитку. Усі ці фактори негативно, хоч і кожен своєю мірою, відбиваються й на практиці застосування відповідних кримінально-правових засобів.

Окрім цієї змістовної класифікації правових засобів, їх ще поділяють на види за низкою інших критеріїв. Передусім слід звернути

¹ Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. №2. С. 8.

² Там само.

увагу на здійснену С. С. Алексєєвим класифікацію правових засобів залежно їх від загальності та значимості на три рівні. На першому рівні він бачив ті правові засоби, які складають *основні елементи механізму правового регулювання* в цілому, а саме: юридичні норми, правовідносини, індивідуальні правоустановчі веління і приписи, акти правозастосовних органів тощо. На другий рівень він помістив правові засоби, що складають *цілісні правові режими*, спрямовані на реалізацію спеціальних завдань у процесі правового регулювання, тобто: правові засоби, що забезпечують пільговий чи обмежувальний порядок у регулюванні. Нарешті, третій рівень С. С. Алексєєв назвав рівнем *операційного юридичного інструментарію*, що використовується в оперативній діяльності юридичних органів, службових чи приватних осіб, і відніс сюди такі правові засоби, як скарга, позов, штраф та їм подібні¹.

Запропоноване С. С. Алексєєвим розуміння ієрархічного співвідношення між різними рівнями правових засобів не свідчить про якусь відірваність чи ізольованість одного рівня від іншого. У реальному регулюванні суспільних відносин усі виділені ним рівні правових засобів системно інтегровані, тісно переплетені один з одним. Так, операційний юридичний інструментарій у тому чи іншому своєму наборі, поєднанні належатиме до певного цілісного правового режиму, а останній, у свою чергу, реалізовуватиметься через елементи механізму правового регулювання. У кримінальному праві це, наприклад, означає, що такий елемент правового інструментарію, як окремий вид покарання, належить до числа правових засобів, що встановлюють обмежувальний режим правового регулювання, а він, своєю чергою, здійснюється через такі елементи механізму кримінально-правового регулювання, як норма кримінального права, юридичні факти у кримінальному праві, кримінально-правові суспільні відносини та ін. Тобто покарання як засіб кримінального права, що знаходиться на рівні операційного юридичного інструментарію, водночас має відображення і на рівні цілісного правового режиму (правообмежувальний режим правового регулювання у кримінальному праві), і на рівні загальних елементів механізму кримінально-правового регулювання (у нормах кримінального права, кримінально-правових відносинах тощо). Водночас запропонована С. С. Алексєєвим класифікація обумовлює

¹ Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 16.

можливість диференціації предметів наукового дослідження: само-стійному вивченню можуть бути піддані і фактично піддаються різні за ступенем узагальнення і значимості рівні правових засобів. Сучасний стан наукових досліджень свідчить про те, що найбільш часто їх предметом стають або правові засоби операційного юридичного інструментарію¹, або ж правові засоби рівня основних елементів механізму правового регулювання². Натомість значно менше представлені наукові дослідження, що були б присвячені правовим засобам рівня цілісних правових режимів³.

Правові засоби можуть бути класифіковані і за низкою інших критеріїв⁴, але ці класифікації для потреб кримінального права мають скоріше інформативний, ніж пізнавальний чи прикладний характер. Натомість і пізнавальною, і практично значимою є класифікація правових засобів залежно від галузей права, в яких вони застосовуються. Поділ системи права на галузі, з одного боку, є достатньо усталеним, а з іншого – ще й досі є предметом наукових дискусій. Зокрема, обговорюються питання про методологію виокремлення інших галузей права, окрім «супергалузей» приватного права та публічного права⁵; про те, чи провідна роль у поділі права на галузі належить предметові⁶ чи методові⁷ правового регулювання, чи вони обидва впливають на такий поділ⁸ і т. д.

¹ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.

² Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков: ФИНН, 2009. 344 с.

³ Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юрид., 2009. 840 с.

⁴ Див., наприклад: Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 17–19; Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. № 2. С. 11.

⁵ Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. С. 81.

⁶ Див., наприклад: Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція. Київ : Ін Юре, 2015. С. 20.

⁷ Див., наприклад: Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Прав. єдність, 2009. С. 22–23.

⁸ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 226.

Кримінальне право традиційно позиціонується дослідниками як самостійна галузь національного права України¹, інколи особливо підкреслюється його відмінність від міжнародного кримінального права². Від моменту відродження в нашій літературі інтересу до дихотомії права, багатьма дослідниками спеціально підкреслюється належність кримінального права до публічного³. Окремі спроби пошуку приватно-правових компонентів у кримінальному праві⁴ зустрічаються з обґрунтованою критикою⁵. Залишаючи проблематику так званих «приватно-правових елементів» у кримінальному праві поза межами цього дослідження, констатую лише, що особливості методу кримінально-правового регулювання унеможливають існування у кримінальному праві (на відміну від кримінального законодавства!) будь-яких проявів приватного права. Саме тому кримінальне право розуміється як суто публічна галузь права.

Разом із тим кримінальне право має істотні відмінності з-поміж інших галузей публічного права (наприклад, конституційного, адміні-

¹ Див.: Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 6–13.

² Див., наприклад: Буроменський М. В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. 2003. № 2–3 (33–34). С. 361–365 та ін.; Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія. Харків : Одиссей, 2013. С. 240–243, 263 та ін.; Столярський О. Генезис концепції міжнародного кримінального права. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 175–179.

³ Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 83–85; Наден О. Структура кримінального правовідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 125–128.

⁴ Див., наприклад: Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 30; Поліщук О. М. Приватно-правові засади в кримінальному праві України: генезис та обсяг (узагальнений огляд). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2015. № 16, т. 2. С. 63–65; Хряпінський П. В. Метод диспозитивності заохочувальних кримінально-правових приписів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 151–154 та ін.

⁵ Див., наприклад: Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Вип. 12 / ред. кол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссрууд, 2006. С. 23–25; Баулін Ю. В. Теоретико-методологічні проблеми кримінально-правової науки в Україні. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятого мон. «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 81.

стративного, фінансового тощо). У той час як інші галузі публічного права мають предметом свого регулювання суспільні відносини, що складаються в процесі діяльності публічної влади, пов'язаної з реалізацією загального інтересу суспільства¹ при, так би мовити, нормальному їх розвитку, кримінальне право регулює діяльність публічної влади у випадках вчинення особою правопорушення. При цьому таке правопорушення може бути вчинене як у сфері приватних відносин (тоді воно є посяганням на свободу: свободу життя чи здоров'я, особисту свободу, свободу власності тощо), так і в сфері публічних відносин (у цих випадках воно посягає на порядок: порядок у сфері оборони країни, порядок у фінансовій сфері, порядок у сфері обігу загально-небезпечних предметів тощо). В обох випадках девіантна поведінка людини чи у сфері приватних відносин, чи у сфері публічних відносин породжує єдині за своєю правовою природою суспільні відносини між нею та державою, в межах яких держава повноважна застосовувати до такої особи засоби відповідальності. Саме ці відносини і регулюються нормами кримінального права.

При цьому кримінальне право як галузь права не можна ототожнювати лише з тими нормами, що закріплені у чинному кримінальному законодавстві України. Ще від знаменитого рішення у справі *Engel and others v. The Netherlands*² Європейський суд з прав людини послідовно проводить у своїй практиці правову позицію, згідно з якою звинувачення з боку держави має кримінальний характер (у сенсі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), а значить і відносини, які склалися у зв'язку із цим звинуваченням, є кримінально-правовими з урахуванням таких альтернативних критеріїв. Передусім необхідно дізнатися, чи належать відповідні законодавчі приписи у внутрішньому праві держави-відповідача до кримінального права, але це, однак, «не більше ніж відправна точка». Сам характер правопорушення є набагато важливішим фактором. Тому, по-друге, якщо особа звинувачується в якій-небудь дії або бездіяльності, що суперечить правовій формі, і за своїм характером є таким, що держава в принципі може застосувати проти нього кримінальне право, це свідчить саме про «кримінальність висунутого особі звинувачення».

¹ Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Магвеева ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАПТЕ, 2015. С. 145.

² Case of Engel and others v. The Netherlands (Article 50) (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72) : Judgment, 23 November 1976. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57478> (п. 82).

Нарешті, по-третє, має враховуватися також і ступінь суворості покарання, якого обвинувачений ризикує зазнати. «Серйозність того, що поставлено на карту, традиції держави і значення, що надається Конвенцією повазі фізичної свободи особистості, – все це вимагає, щоб саме так і було».

Цю позицію Суд неодноразово проводив і в рішеннях проти України. В одній із справ він констатував, що «в силу суворості санкції дана справа (про притягнення п. Гурепки до адміністративної відповідальності у виді арешту на підставі КпАП України. – *Ю. П.*) за суттю є кримінальною, а адміністративне покарання фактично мало кримінальний характер з усіма гарантіями статті 6 Конвенції, та, відповідно, й статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції»¹. В іншій – що «митні правопорушення, які розглядаються (були передбачені приписами розділу VIII чинного на той час Митного кодексу України 1991 р., які принципово збережені у розділі XVIII нині чинного Митного кодексу України 2012 р. – *Ю. П.*), мають ознаки, притаманні «кримінальному обвинуваченню» у значенні статті 6 Конвенції... ; що зазначені митні адміністративні правопорушення фактично мали кримінальний характер...»².

Сказане дає підстави для охоплення сферою кримінального права принаймні тієї частини адміністративно-деліктного законодавства, яка регулює суспільні відносини, в межах яких держава в судовому порядку притягує особу до відповідальності перед нею (державою), а не потерпілим від правопорушення. Не викликає серйозних заперечень (окрім хіба що фонетичного відторгнення далі наведеної тези) й постановка питання про охоплення сферою кримінального права і випадків публічно-правової відповідальності особи перед державою, до якої вона притягується у позасудовому порядку. Розуміння єдності правової природи усіх правопорушень, за які особа підлягає відповідальності не перед потерпілим, а перед державою, незалежно від того, як ці правопорушення іменуються (порушення, проступки, злочини), дало підставу фахівцям Львівського форуму кримінальної юстиції висунути слушну ідею про використання в якості родового терміна для їх позначення слів «публіч-

¹ Case of Gurepka v. Ukraine (Application no. 61406/00) : Judgment, 6 September 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70094> (п. 55); див. також: Справа «Швидка проти України» (Заява № 17888/12) : рішення від 30 жовтня 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 22. Ст. 625.

² Case of Nadochiy v. Ukraine (Application no. 7460/03) : Judgment, 15 May 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86253> (п. 21, 22).

не правопорушення»¹. Ця ж ідея покладена і в основу Концепції реформування Кримінального кодексу України та інших актів чинного законодавства про відповідальність за правопорушення у публічній сфері², відповідно до якої працює робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи.

Таким чином, матеріальне кримінальне право у такому широкому розумінні має принаймні дві унікальні особливості, які суттєво вирізняють його з-поміж інших галузей публічного права. Першою такою особливістю є те, що предмет його правового регулювання становлять виключно такі суспільні відносини, які засновані не на правомірних, а винятково на протиправних юридичних фактах – публічних правопорушеннях. Жодна інша галузь ні приватного, ні публічного права не має і не повинна мати такого предмета правового регулювання. Саме це дає Ю. В. Бауліну підстави стверджувати, що кримінальне право належить до охоронювальної підсистеми публічного права, норми якої (підсистеми) визначають, які діяння є правопорушеннями та яким стягненням підлягають особи, що їх вчинили³. Другою з цих особливостей є те, що згадані публічні правопорушення можуть бути скоєні як у сфері, регульованій нормами приватного права, так і в сфері, регульованій нормами публічного права. Це певним чином дистанціює кримінальне право і від однієї, й від іншої з двох традиційних супергалузей права, свідчить про його унікальний статус.

Більше того, слід також взяти до уваги традиційний для багатьох країн, переважно – англо-саксонської, але до певної міри також і романо-германської правової системи, комплексний погляд на сферу кримінальної юстиції, в якій лише умовно і далеко не завжди розмежовуються приписи матеріального і процесуального законодавства, а також і законодавства про виконання кримінальних покарань та інших засобів кримінального права. Попри те, що в Україні згадані галузі законодавства та відповідні їм галузі права прийнято чітко розмежовувати як на доктринальному, так і на законотворчому рівні, їхній тісний, генетичний зв'язок ніким і ніколи не заперечувався, а численні випад-

¹ Див.: Концепція реформування законодавства про публічні правопорушення в Україні. URL: <http://www.lfcj.com.ua/ua/концепція-форуму>.

² Концепція реформування Кримінального кодексу України та інших актів чинного законодавства про відповідальність за правопорушення у публічній сфері. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 23–24.

³ Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. №2. С. 84.

ки появи норм однієї зі згаданих галузей права у законах іншої¹ додатково підкреслюють їхню єдність. Можливо, з огляду саме на це в стандарті вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня встановлюється вимога для її здобувачів опанувати компетенцію «використовувати сучасні правові доктрини та принципи у правотворчості та в процесі застосовування інститутів публічного і приватного права, а також кримінальної юстиції» та досягти у навчанні результату, що дозволить «використовувати передові знання і методики у процесі правотворення та правозастосування інститутів публічного та приватного права і кримінальної юстиції»².

Викладене дає підстави підтримати Ю. В. Бауліна в його судженні про те, що «заслугує на увагу позиція щодо необхідності виділення поряд із приватним і публічним правом окремо галузі кримінального права»³. Дійсно, хоч дихотомія права і стала однією з аксіом юриспруденції, проте внутрішнє структурування права нею не вичерпується, оскільки «система права є складним, багатогранним феноменом, вивчення якого не можна проводити лише під одним кутом зору»⁴. Можливо, на сьогоднішньому чи найближчому перспективному етапі наукових досліджень може бути поставлене питання про внутрішній розпад єдиної супергалузі публічного права на дві складових, кожна з яких, залишаючись за своєю природою публічним правом, водночас визначатиметься низкою особливостей. Першою з таких складових публічного права є публічне регуляторне право, другою – публічне охоронне право. Останнє цілком може бути іменованим і кримінальним правом у широкому його значенні, яке

¹ Див., наприклад: Плахотник Г. В. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 3–6; Сохіякян А. С. Поняття джерел кримінального права України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 111.

² Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського рівня вищої освіти) : наказ М-ва освіти і науки України № 1053 від 17 серп. 2020 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>.

³ Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень. *Методологічні проблеми правової науки* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 груд. 2002 р., Харків). Харків : Право, 2003. С. 286.

⁴ Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 12. Харків : Право, 2006. С. 5.

охоплює собою і матеріальне кримінальне право (включно з відповідальністю за всі види публічних правопорушень), і процесуальне кримінальне право, і виконавче кримінальне право (яке фактично є симбіозом норм матеріального і процесуального кримінального права, що підлягають застосуванню на тих етапах розвитку кримінально-правових відносин, що мають місце після визнання особи винною у вчиненні публічного правопорушення). Окрім того, кримінальне право зберігає і своє традиційне вузьке значення, в якому воно розуміється виключно як галузь матеріального права, що визначає повноваження держави щодо визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення і притягнення за нього до кримінальної відповідальності в судовому порядку.

Слід спеціально застерегти й особливо підкреслити, що виділення кримінального права в широкому сенсі як окремої супергалузі на рівні з регуляторним публічним правом та приватним правом не свідчить про втрату кримінальним правом публічно-правової природи чи появу у нього якоїсь проміжної приватно-публічної правої природи, заснованої на «взаємопроникненні» («конвергенції») приватно- і публічно-правових моментів у кримінальному праві¹. І при запропонованому підході кримінальне право і в широкому, і, тим паче, й у вузькому значенні зберігає свою «рафіновану»² та «класичну»³ кримінально-правову природу, будучи відділеними від інших (так званих «регуляторних») галузей публічного права лише відзначеними вище особливостями їхнього предмета. Імперативний метод кримінально-правового регулювання суспільних відносин не просто продовжує залишатися виключним для цієї супергалузі права, а є іманентно їй властивим і як такий унеможлиблює саму постановку питання про приватноправові компоненти у кримінальному праві.

Відповідно і засоби, які за галузевою належністю є кримінально-правовими, можуть бути витлумачені у двох обсягах. У широкому

¹ Див., наприклад: Азаров Д. С. Розроблення Кодексу публічних правопорушень України: теоретичні та прикладні застереження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 135.

² Див.: Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 60.

³ Див.: Навроцький В. О. Кримінальне право як галузь публічного права. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 76.

сенсі до цих засобів належать усі засоби кримінального права, відповідно, у широкому значенні останнього, включаючи і кримінально-процесуальні, й кримінально-виконавчі. У вузькому ж сенсі до них належать лише засоби матеріального кримінального права, тобто кримінального права в його власному, вузькому значенні. Саме в такому вузькому охопті далі й досліджуються питання кримінально-правових засобів (або, інакше кажучи, засобів кримінального права), тобто таких явищ правової дійсності, через які здійснюється досягнення мети, що стоїть перед матеріальним кримінальним правом. Ці правові засоби є унікальними, що обумовлюється передусім унікальністю предмета й методу кримінального права як галузі права, унікальністю завдань, що стоять перед ним. Саме тому вони навіть за умови однакового термінологічного позначення з правовими засобами інших галузей права не можуть ототожнюватися з ними. Тим паче кримінально-правові засоби не можуть використовуватися в інших галузях права, так само як і правові засоби іншої галузевої належності не можуть використовуватися у кримінальному праві¹. Саме кримінально-правові засоби, а серед них передусім покарання і пов'язані з ним засоби, і становитимуть предмет подальшого дослідження.

1.2. Види засобів кримінального права

Ті явища правової дійсності, які сьогодні прийнято іменувати «правовими засобами», наука кримінального права осмислює ще від моменту свого зародження й до сьогодні. Натомість дослідження їх саме в інструментальному аспекті, саме як кримінально-правових засобів, має відносно недавню традицію, що, безумовно, пов'язано із тим, що й загальнотеоретичні дослідження у цьому аспекті розпочалися у правознавстві лише з кінця ХХ століття. Тому не буде перебільшенням твердження, що на сьогоднішньому етапі розвитку нашої кримінально-правової науки інструменталістські дослідження кримінально-правових засобів знаходяться ще на початкових стадіях.

¹ Детальніше про це див.: Сібільов М. М. Наслідки використання правових засобів сфери приватного права при регулюванні публічно-правових відносин. *Проблеми законності*. Вип. 50. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. С. 55–62.

Разом із тим останніми роками спостерігається істотний сплеск наукового інтересу до тих кримінально-правових засобів, що можуть бути застосовані за вчинення особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що хоч і схоже на кримінальне правопорушення, проте не має певних його ознак. З'явилися наукові дослідження, що присвячені: загальним питанням кримінальної відповідальності та її реалізації (Л. В. Багрий-Шахматов¹, В. К. Гришук², Г. А. Карелова³, І. В. Красницький⁴, О. В. Козаченко⁵, О. М. Литвинов⁶, В. О. Меркулова⁷, І. І. Митрофанов⁸, В. О. Туляков, Є. Ю. Полянський та М. М. Дмитрук⁹, П. В. Хряпінський¹⁰ та інші) чи звільненню від неї (Ю. В. Баулін¹¹, А. В. Боровик¹², А. О. Булейко¹³,

¹ Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации : курс лекций. 2-е изд., испр. и доп. Одесса : Одес. гос. мор. ун-т, Т. 1 : Общая часть. 2001. 219 с.

² Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління і права, 2012. 736 с.; Гришук В. К. Философско-правовая парадигма ответственности человека : монография. Хмельницкий : Хмельниц. ун-т управления и права, 2015. 640 с.

³ Карелова Г. А. Кримінальна відповідальність в правових позиціях Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. 20 с.

⁴ Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.

⁵ Кримінальна відповідальність та форми її реалізації : підручник / О. В. Козаченко, О. М. Мусиченко, О. М. Сидоренко та ін. ; за ред. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2015. 142 с.

⁶ Литвинов О. М., Митрофанов І. І. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 180 с.

⁷ Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. 225 с.

⁸ Митрофанов І. І. Механизм реализации уголовной ответственности : монография. Кременчуг : Изд. ЧП Щербатых А. В., 2011. 616 с.; Митрофанов І. І. Уголовно-правовое учение о механизме реализации уголовной ответственности : монография. Одесса : Фенікс, 2014. 448 с.; Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 450 с.

⁹ Туляков В. О., Полянський Є. Ю., Дмитрук М. М. Кримінальна відповідальність та форми її реалізації : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2015. 44 с.

¹⁰ Хряпінський П. В. Позитивна кримінальна відповідальність: (зміст, форми та реалізація). Запоріжжя : КСК-Альянс, 2008. 110 с.

¹¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

¹² Боровик А. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні злочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Акад. адвокатури України, 2017. 18 с.

¹³ Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2017. 20 с.

А. А. Вознюк¹, М. М. Головчак², О. О. Житний³, О. М. Лемешко⁴, Ю. В. Луценко⁵, А. І. Золотарьов⁶, О. С. Козак⁷, Д. Ю. Купар⁸, В. М. Куц⁹, Ж. В. Мандриченко¹⁰, О. В. Наден¹¹, Т. Б. Ніколаєнко¹², В. В. Олійниченко¹³, Г. О. Усатий¹⁴, П. В. Хряпінський¹⁵, А. М. Яцен-

¹ Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.

² Головчак М. М. Давність у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київ. ун-т права, 2014. 20 с.

³ Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 152 с.

⁴ Настюк В. Я., Белевцева В. В., Лемешко О. М. Корупція, відповідальність, компроміс: адміністративні та кримінально-правові аспекти : монографія / Ін-т вивч. проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України, Ін-т дослідж. проблем держ. безпеки СБУ. Харків : Право, 2010. 152 с.

⁵ Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки: кримінально-правові та кримінальні процесуальні аспекти : навч. посіб. / Ю. В. Луценко, О. В. Микитчик, Д. А. Нескоромний та ін. Харків : Право, 2018. 160 с.; Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України : монографія. Харків : Право, 2015. 200 с.

⁶ Золотарьов А. І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 23 с.

⁷ Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні : монографія / за ред. О. М. Бандурки. Київ : Освіта України, 2009. 204 с.; Козак О. С. Звільнення від кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Донецьк : Б. в., 2008. 20 с.

⁸ Купар Д. Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.

⁹ Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.

¹⁰ Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 228 с.

¹¹ Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Харків : Право, 2003. 224 с.

¹² Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 20 с.

¹³ Олійниченко В. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) за ч. 4 та ч. 5 ст. 212 КК України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2018. 20 с.

¹⁴ Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс : монографія. Київ : Атіка, 2001. 128 с.

¹⁵ Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навч. посіб. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2010. 270 с.

ко¹ та інші); покаранню загалом (В. В. Антипов та В. І. Антипов², М. І. Бажанов³, О. А. Балашинський⁴, Н. Л. Березовська⁵, О. В. Беца⁶, І. Й. Бойко⁷, Т. А. Денисова⁸, О. М. Литвинов⁹, В. Т. Маляренко¹⁰, В. В. Мина та О. М. Омельчук¹¹, А. А. Музика та О. П. Горох¹², Є. С. Назимко¹³, Д. А. Овчаренко¹⁴, О. П. Рябчинська¹⁵, В. В. Ста-

¹ Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.

² Антипов В. В., Антипов В. І. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання : монографія. Київ : Атіка, 2004. 208 с.

³ Бажанов М. И. Наказание в проекте УК Украины. *Проблеми законності*. Вип. 38 / відп. ред.: В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. С. 167–179.

⁴ Балашинський О. А. Становлення та розвиток інституту покарання в кримінальному праві УСРР (УРСР) (1919–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ : Ун-т Короля Данила, 2018. 20 с.

⁵ Березовська Н. Л. Покарання неповнолітніх і виправно-трудоий вплив : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 250 с.

⁶ Беца О., Панасюк М., Шкодюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні : посібник / за ред. О. В. Беци. Київ : МП «Леся», 2003. 116 с.

⁷ Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.

⁸ Денисова Т. А. Функции уголовного наказания : монографія. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. 324 с.; Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.; Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2007. 340 с.

⁹ Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2013. 213 с.

¹⁰ Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України : монографія. Київ : Фонд «Прав. ініціатива», 2003. 156 с.

¹¹ Мина В. В., Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння мети покарання : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управ. та права, 2014. 176 с.

¹² Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. 256 с.; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 404 с.

¹³ Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2013. 213 с.; Назимко Є. С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх : монографія. Київ : КНТ, 2015. 368 с.; Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2016. 384 с.; Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія. Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2014. 370 с.; Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 336 с.

¹⁴ Овчаренко Д. А. Покарання як соціальне та правове явище: філософсько-правові аспекти : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2015. 266 с.

¹⁵ Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови. Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2013. 448 с.

шис¹, В. І. Тютюгін², О. Ю. Хроленок³ та інші) і його окремими видами зокрема (І. Г. Богатирьов⁴, Л. Ю. Гривняк⁵, О. В. Єрмак⁶, Н. Я. Ковтун⁷, А. Ю. Коновалова⁸, В. І. Кононенко⁹, М. Г. Корабель¹⁰, В. М. Куц¹¹, К. Б. Марисюк¹², В. А. Мозгова¹³, Т. Б. Ніколаєнко¹⁴,

¹ Сташис В. В. Актуальні питання системи покарань за Кримінальним кодексом України 2001 року. *Право України*. 2010. №9. С. 16–24; Сташис В. В. Роль та значення покарання у системі запобігання злочинності. *Право України*. 2011. №9. С. 167–173; Сташис В. В. Актуальні проблеми системи покарань та їх призначення за Кримінальним кодексом України 2001 р. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : зб. наук. пр. на пошану акад. Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народж. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Київ : Юрид. думка, 2010. С. 378–388.

² Тютюгін В. И. О соотношении видов наказаний по степени их строгости. *Проблемы социалистической законности* / отв. ред. В. Я. Тацкий. Вып. 26. Харьков : Основа, 1991. С. 47–52

³ Хроленок О. Ю. Правові основи систематизації покарань в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2016. 16 с.

⁴ Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарання: Кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми : монографія. Київ : МП «Леся», 2002. 139 с.

⁵ Гривняк Л. Ю. Вища міра покарання: історико-правове дослідження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 164 с.

⁶ Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2017. 20 с.; Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. 232 с.

⁷ Ковтун Н. Я. Види додаткових покарань для неповнолітніх : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. 208 с.

⁸ Коновалова А. Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.

⁹ Кононенко В. І., Чирва А. М. Не місце серед живих: факти і роздуми. Київ : Арт Економі, 2010. 736 с.

¹⁰ Корабель М. Г. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Київ : Акад. адвокатури України, 2015. 16 с.; Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.

¹¹ Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. 232 с.

¹² Марисюк К. Б. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2014. 36 с.; Марисюк К. Б. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. 335 с.

¹³ Мозгова В. А. Громадські роботи як вид покарання: теорія і практика : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2014. 248 с.

¹⁴ Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь : Ун-т Держ. фіскал. служби України, 2019. 39 с.

К. А. Новікова¹, О. С. Пироженко², В. О. Попрас³, Г. М. Собко⁴, В. М. Трубников⁵, Ю. В. Шинкарьов⁶, Д. С. Шиян⁷ та інші), його призначенню (В. М. Бурдін⁸, В. С. Ворона⁹, Т. І. Дмитришина¹⁰, О. В. Євдокімова¹¹, О. М. Кричківський¹², Ю. Ю. Лемішко¹³, А. С. Макаренко¹⁴, Л. К. Маньковський¹⁵, Г. Р. Мартини-

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія / наук. ред. Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2019. 288 с.

² Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених за кримінальним правом України : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Ніка-Нова, 2012. 294 с.

³ Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.

⁴ Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2008. 18 с.

⁵ Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

⁶ Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.; Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

⁷ Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 19 с.

⁸ Бурдін В. М., Мартинишин Г. Р. Призначення покарання за сукупністю вироків (кримінально-правове дослідження) : монографія. Львів : Ліга-Прес, 2014. 216 с.

⁹ Ворона В. С. Спеціальні засади призначення покарання окремим категоріям осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.

¹⁰ Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2016. 20 с.; Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2018. 20 с.

¹¹ Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. 20 с.

¹² Кричківський О. М. Конкуренція кримінально-правових норм при призначенні покарань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : [б. в.], 2014. 20 с.

¹³ Лемішко Ю. Ю. Обставини, які обтяжують покарання, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 20 с.

¹⁴ Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2013. 270 с.

¹⁵ Маньковський Л. К. Особливості призначення покарання неповнолітнім за обставин, що його пом'якшують : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 20 с.

шин¹, Т. І. Нікіфорова², Д. В. Новохатська³, В. В. Полтавець⁴, Д. С. Попій⁵, Є. Ю. Самойленко⁶, В. І. Тютюгін⁷, Д. А. Шевченко⁸ та інші), заміні (В. П. Герасименко⁹, І. С. Яковець¹⁰ та інші), звільненню від нього (А. А. Березовський¹¹, О. І. Богатирьова, І. І. Журова та О. В. Лісіцков¹², Р. І. Брящей¹³, М. М. Головчак¹⁴, О. П. Го-

¹ Бурдін В. М., Мартинишин Г. Р. Призначення покарання за сукупністю вироків (кримінально-правове дослідження) : монографія. Львів : Ліга-Прес, 2014. 216 с.; Мартинишин Г. Р. Призначення покарання за сукупністю вироків: кримінально-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 19 с.

² Нікіфорова Т. І. Обставини, що пом'якшують покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Харків юрид., 2009. 208 с.

³ Новохатська Д. В. Покарання та його призначення за злочини, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.

⁴ Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України : монографія / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України ; наук. ред. Л. М. Кривоченко. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.

⁵ Попій Д. С. Призначення покарання за незакінчений злочин в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 17 с.

⁶ Самойленко Є. Ю. Призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують, за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.

⁷ Тютюгін В. І. Некоторые вопросы применения наказания по новому Уголовному кодексу Украины. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 жовт. 2001 р. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 89–92; Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія. Харків : ФІНН, 2008. 336 с.

⁸ Шевченко Д. А. Принцип індивідуалізації покарання в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Запоріжжя : [б. в.], 2014. 20 с.; Шевченко Д. А. Принцип індивідуалізації покарання в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : [б. в.], 2014. 18 с.

⁹ Герасименко В. П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 20 с.

¹⁰ Яковець І. С. Умовно-дostroкове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. Б. м. : PRI, 2012. 212 с., та ін.

¹¹ Березовський А. А. Амністія: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2008. 238 с.

¹² Богатирьова О. І., Журова І. І., Лісіцков О. В. Інститут звільнення від відбування покарання у законодавстві України : навч. посіб. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 214 с.

¹³ Брящей Р. І. Звільнення від покарання як форма кримінально-правового реагування на вчинення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 20 с.

¹⁴ Головчак М. М. Давність у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київ. ун-т права, 2014. 20 с.

рох¹, О. В. Дащенко², Ю. В. Єгорова³, І. В. Козакова⁴, В. Т. Маляренко та А. А. Музика⁵, В. М. Мойсеєнко⁶, Є. О. Письменський⁷, Г. В. Плахотник⁸, Т. І. Пономарьова⁹, І. С. Яковець¹⁰ та інші¹¹); судимості (В. В. Голіна¹², С. О. Муратова¹³, Є. О. Письменський¹⁴,

¹ Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування : монографія / наук. ред. А. А. Музика. Київ : ВД «Дакор», 2019. 676 с.

² Дащенко О. В. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Запоріжжя : Б. в., 2009. 19 с.

³ Єгорова Ю. В. Умовні види звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. / Дон. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2015. 18 с.; Назимко Є. С., Єгорова Ю. В. Умовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України (генеза, види, подальший розвиток) : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2016. 200 с.

⁴ Козакова І. В. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі за законодавством України та Держави Ізраїль : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 20 с.

⁵ Маляренко В. Т., Музика А. А. Амністія та помилування в Україні : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 700 с.

⁶ Мойсеєнко В. М. Помилувати не можна stratити : наук.-інформ. вид. Київ : Вища шк., 2011. 376 с.

⁷ Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія. Луганськ : Віртуал. реальність, 2011. 388 с.; Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. О. О. Дудоров. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.

⁸ Плахотник Г. В. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 20 с.

⁹ Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. / Донец. юрид. ін-т МВС України. Одеса : [б. в.], 2016. 20 с.

¹⁰ Яковець І. С. Умовно-дostroкове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. Б. м. : PRI, 2012. 212 с.

¹¹ Див., наприклад: Застосування до засуджених умовно-дostroкового звільнення: український та зарубіжний досвід : наук.-практ. посіб. / О. І. Богатирьова, А. О. Галай, О. П. Горох та ін. ; за заг. ред. А. О. Галай. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 124 с.; Інститут помилування в Україні та світі : монографія / Є. Ю. Бараш, О. Н. Ярмиш, Л. М. Дубчак та ін. ; за ред. Є. Ю. Бараш, М. І. Рудницьких. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2018. 173 с.; Безумовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Т. І. Пономарьова, Д. О. Пилипенко. Харків : ТОВ Панов А. М., 2017. 187 с., та ін.

¹² Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. 384 с.

¹³ Муратова С. О. Судимість у системі інститутів Загальної частини кримінального права України : монографія. Харків : Право, 2017. 272 с.

¹⁴ Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія / наук. ред. А. С. Беніцький. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 216 с.

А. О. Расюк¹ та інші), примусовому лікуванню (І. В. Жук², О. П. Горох та А. А. Музика³, О. В. Юношев⁴ та інші), примусовим заходам медичного характеру (А. Я. Берш⁵, І. В. Жук⁶, В. В. Лень⁷, М. М. Книга⁸, А. А. Музика⁹ та інші), примусовим заходами виховного характеру (Л. В. Герасимчук¹⁰, А. А. Музика¹¹, Л. М. Палюх¹², О. О. Северин¹³ та інші), спеціальній конфіскації (В. С. Батиргаре-

¹ Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України, 2012. 20 с.

² Жук І. В. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Б. в., 2009. 20 с.

³ Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. С. 136–165; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2012. С. 294–325.

⁴ Юношев О. В. Примусове лікування як кримінально-правовий інститут: за і проти. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип.18. Київ : Ін-т держави і права НАН України / голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2002. С. 292–295.

⁵ Берш А. Я. Примусові заходи медичного характеру: правова природа та види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2017. 20 с.

⁶ Жук І. В. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Б. в., 2009. 20 с.

⁷ Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2010. 212 с.; Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2011. 92 с.; Лень В. В. Науково-практичний коментар статей IV, XIV Розділів Загальної частини Кримінального кодексу України. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2010. 43 с.

⁸ Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2010. 212 с.; Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2011. 92 с.

⁹ Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. 125 с.

¹⁰ Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2013. 20 с.

¹¹ Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. 125 с.

¹² Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування : навч. посіб. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. 214 с.

¹³ Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Б. в., 2009. 20 с.

ева¹, О. В. Єрмак та В. М. Куц² та інші), обмежувальним заходам (О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк³, Н. Р. Лашук⁴, К. А. Новікова⁵, О. В. Харитонова⁶ та інші) чи заходами кримінально-правового характеру загалом (В. М. Бурдін⁷, А. М. Ященко⁸ та інші). Активно розвиваються дослідження в науці кримінально-виконавчого права, що присвячені як загальним питанням виконання покарань (І. Г. Богатирьов⁹, А. Х. Степанюк¹⁰, В. О. Човган¹¹, І. С. Яковець¹² та

¹ Батиргарєєва В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2014. Вип. 27. С. 101–109.

² Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. С. 113–157.

³ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2019. С. 45–52.

⁴ Лашук Н. Р. Кримінальна відповідальність та обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 159–163.

⁵ Новікова К. А. Щодо кримінально-правової природи обмежувальних заходів. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 163–166.

⁶ Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики у кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : наук.-практ. посіб. Харків : ТОВ «Вид-во "Права людини"», 2018. С. 73–80.

⁷ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.

⁸ Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 388 с., та ін.

⁹ Богатирьов І. Пробація – як альтернатива позбавлення волі в Україні. Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. 75 с.

¹⁰ Степанюк А. Ф. Суцність исполнення наказання : монографія. Харків : Фолио, 1999. 256 с.; Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 34 с.; Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кроссрууд, 2007. 184 с.

¹¹ Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: права природа та обґрунтування : монографія / Харків. правозахисна група. Харків : Права людини, 2017. 608 с.

¹² Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кроссрууд, 2007. 184 с.; Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

інші¹⁾, так і проблемам виконання окремих видів покарань (К. А. Автухов², Р. М. Гура³, Т. В. Дуюнова⁴, Г. В. Житник⁵, Т. В. Кам'янець⁶, Г. С. Резніченко⁷, О. В. Ткачова⁸, М. П. Черненко⁹, В. О. Човган¹⁰, В. В. Шкадюк та В. Д. Шкадюк¹¹, І. С. Яковець¹² та інші¹³⁾, і в яких вивчаються *inter alea* і властивості покарання як засобу кримінального права.

¹ Див., наприклад: Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань : монографія. Київ : КНТ, 2008. 272 с.; Реалізація принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань у кримінально-виконавчій діяльності України : навч. посіб. / О. Г. Колб, О. М. Джуца, В. Я. Конопельський та ін., за заг. ред.: І. О. Колба, О. М. Джуци. Київ : Кондор, 2016. 336 с., та ін.

² Автухов К. А., Яковець І. С. Механізм оптимального виконання покарання у виді позбавлення волі : наук.-практ. посіб. Харків : Права людини, 2013. 248 с.

³ Гура Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 144 с.

⁴ Дуюнова Т. В., Яковець І. С. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. Харків : Право, 2015. 192 с.

⁵ Житник Г. В. Виконання та відбування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (за матеріалами органів пробації) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 20 с.

⁶ Кам'янець Т. В. Теоретичні та прикладні проблеми виконання покарання у виді обмеження волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.

⁷ Резніченко Г. С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 173 с.

⁸ Ткачова О. В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт : монографія. Харків : Право, 2010. 192 с.

⁹ Черненко М. П. Виконання майнових покарань : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 175 с.

¹⁰ Диденко А., Човган В. Пожизненное заключение: европейские стандарты и украинская практика : науч. изд. Харьков : Права людини, 2014. 295 с.

¹¹ Шкадюк В. Д., Шкадюк В. В. Організація виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років : метод. посіб. Київ : Б. в., 2006. 242 с.

¹² Автухов К. А., Яковець І. С. Механізм оптимального виконання покарання у виді позбавлення волі : наук.-практ. посіб. Харків : Права людини, 2013. 248 с.; Дуюнова Т. В., Яковець І. С. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. Харків : Право, 2015. 192 с.; Яковець І. С. Міжнародні норми і стандарти стосовно засуджених до тривалих строків позбавлення волі, довічного позбавлення волі та смертної кари. Київ : Б. в., 2010. 72 с.

¹³ Див., наприклад: Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / А. Х. Степанюк, А. В. Баулов, О. В. Лисодед та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Кроссруод, 2011. 323 с.; Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служ-

Їхні автори, серед іншого, ставлять перед собою завдання встановити ті властивості змісту, які дозволяють той чи інших засіб віднести саме до кримінально-правових; знайти відособлюючі властивості кожного окремо взятого кримінально-правового засобу з тим, щоб відмежувати його від інших таких засобів; побудувати систему кримінально-правових засобів і показати зв'язки та залежності між її елементами. До цього їх істотною мірою спонукає активна законотворча діяльність законодавця з реформування кримінального законодавства. І хоча оптимальною, бажаною моделлю співвідношення правової науки із законотворчістю є та, за якої результати наукових досліджень обумовлюють розвиток законодавства, реальний стан речей в Україні часто свідчить про зворотне¹. А саме: прийняті законодавцем рішення, що ґрунтувалися на міркуваннях політичної, економічної, соціально-культурної, а інколи й персональної доцільності, згодом стають каталізатором для наукових розвідок, автори яких намагаються ці рішення обґрунтувати або спростувати.

Причому така законотворча діяльність не завжди здійснюється в рамках єдиної стратегії протидії кримінальним правопорушенням, на основі єдиного методологічного підходу, з урахуванням результатів доктринальних досліджень, вимог законотворчої техніки тощо. У результаті у кримінальному законодавстві України з'явився широкий перелік різноманітних правових засобів, що підлягають застосуванню за вчинення кримінальних правопорушень чи діянь, що схожі на них, але не мають окремих ознак таких правопорушень. Шукаючи все більш ефективних засобів протидії кримінальним правопорушенням, законодавець упродовж останніх років збагатив чинне кримінальне законодавство низкою новітніх засобів. Так, 2013 року КК України доповнений статтями 96¹ і 96² (далі не раз змінюваними) щодо спеціальної конфіскації² й остання разом з раніше відомими нашому законодавству

би України : монографія / А. Х. Степанюк [та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. 246 с.; Теоретичні та прикладні проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць обмеження або позбавлення волі : монографія / В. І. Борисов [та ін.]. Київ : Ред. журн. «Право України»; Харків : Право, 2013. 152 с., та ін.

¹ Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Наука. Політика. Закон [Рец. на: Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. Мельника М. І. Київ : Атіка, 2008. 244 с.]. *Юридичний вісник України*. 2009. №43 (24–30 жовт.). С. 6.

² Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України №222-VII від 18 квітня 2013 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №11. Ст. 131.

примусовим лікуванням і примусовими заходами медичного характеру була названа «іншими заходами кримінально-правового характеру». Того ж року прийнятий і закон про запровадження заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (розділ XIV¹ Загальної частини КК)¹. 2016 року суттєво реформовано ст. 76 КК, що передбачає обов'язки, які суд покладає на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням². У 2018 році прийнятий і 12 січня 2019 року набув чинності закон про запровадження обмежувальних заходів для осіб, які вчинили домашнє насильство (ст. 91¹ КК)³. Водночас Кодекс зберігає базові положення про кримінальну відповідальність, покарання, судимість як традиційні кримінально-правові засоби, що підлягають застосуванню за вчинення кримінального правопорушення. Та навіть більше: у Кодексі також уживаються ще й інші терміни, які досі не мають чіткого та однозначного змістовного наповнення, як-от: «кримінально-правові наслідки» діяння (ч. 3 ст. 3 і ч. 2 ст. 4 КК); «становище особи», яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 5 КК); «правові наслідки засудження особи» (ст. 9 КК); «правові наслідки» множинності кримінальних правопорушень (ст. 35 КК); «правові наслідки судимості» (ст. 88 КК) та ін.

Саме тому впорядкування, класифікація, систематизація, пошук спільних рис та відмінностей між різними передбаченими КК заходами стали нагально необхідними не лише для науки та викладання кримінального права в університетах, а й, власне, для подальшого розвитку самого кримінального законодавства й особливо для практики його застосування. І наукові дослідження в цьому напрямі почали активно здійснюватися як у напрямі визначення поняття кримінально-правового засобу (або, в термінології різних авторів, кримінально-пра-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України № 314-VII від 23 трав. 2013 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 12. Ст. 183.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України № 1492-VIII від 7 верес. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 43. Ст. 736.

³ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України № 2227-VIII від 6 груд. 2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 34.

вового заходу, або заходу кримінально-правового характеру, або заходу кримінально-правового реагування чи регулювання), так і в напрямі їх упорядкування та систематизації.

Досліджуючи поняття вказаних засобів (заходів), вітчизняна кримінально-правова наука передусім зіткнулася з термінологічним питанням: про що, власне, йдеться – про *засоби* чи про *заходи*? Чинний кримінальний закон називає покарання *заходом* примусу (ч. 1 ст. 50 КК); визначає обмежувальні *заходи* (ст. 91¹ КК); примусові *заходи* медичного характеру (статті 92–95 КК) як різновид інших *заходів* кримінально-правового характеру (розділ XIV Загальної частини КК); *заходи* кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (розділ XIV¹ Загальної частини КК); а також примусові *заходи* виховного характеру (статті 97 і 105 КК). Водночас, як було показано у попередньому підрозділі, в загальній теорії права та окремих галузевих юридичних науках активно розвивається учення саме про *правові засоби*. Конституція України використовує саме термін «засіб» для позначення таких понять, як «засоби юридичного захисту» (ч. 5 ст. 55, ст. 151¹), а КВК України називає «засобами» виправлення і ресоціалізації засуджених не лише встановлений порядок виконання та відбування покарання, а й пробацію, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання та громадський вплив (ч. 3 ст. 6 КВК України та ін.).

Одні українські криміналісти в такій ситуації віддають перевагу у використанні вживаному в кримінальному законодавстві терміну *заходи*¹, інші – альтернативному йому терміну *засоби*², треті – визначають *заходи через засоби*³, четверті – навпаки, визначають *засоби*

¹ Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 30.

² Куц В. М. Точне визначення завдання Кримінального кодексу України – важлива засада реформування вітчизняного кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 144; Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. С. 276–278.

³ Литвинов О. М., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, види та деякі міркування щодо застосування окремих з них. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 291; Лозінська І. А. До питання про по-

через заходи¹, п'яті – поперемінно вживають як термін заходи, так і термін засоби².

Вочевидь, істотною мірою відсутність одноманітності у розумінні співвідношення «засобів» та «заходів» обумовлена не лише фонетичною співзвучністю відповідних слів, але ще й тим, що їхнє етимологічне значення до певної міри є близьким. Класичні й сучасні словники української мови подають обидва ці слова як полісемічні, але в поширених значеннях визначають їх із дуже близьким, а часто й тожним змістом. Так, «засіб» тлумачиться в словниках у значеннях «прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб»; «те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі»³. При цьому «захід» має значення «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь»⁴. Безумовно, етимологія певного слова має істотне, а інколи й вирішальне значення при його науковому дослідженні, законодавчому використанні, правозастосовному тлумаченні та й, зрештою, у загальному чи спеціальному (фаховому) розумінні відповідного правового терміна. Тому з урахуванням наведеного словникового тлумачення «засобів» та «заходів», з мого

няття і зміст заходів кримінально-правового характеру. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2014. №8. С. 188; Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. С. 24.

¹ Новіков М. М. До питання системи засобів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб. *Судова та слідча практика в Україні*. 2016. Вип. 1. С. 88–95.

² Савінова Н. А., Фріс П. Л. Кримінально-правова політика у сфері інформаційної безпеки. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 483; Ковальчук В. П. Кримінально-правові засоби протидії створенню злочинної організації : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. С. 79, та ін.

³ Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол.: І. К. Білодід (гол.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 3 : 3. Київ : Наук. думка, 1972. С. 307; Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. : 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. Т. 2. Ж-ОБД. С. 96; Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. С. 326.

⁴ Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: І. К. Білодід (гол.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 3 : 3. Київ : Наук. думка, 1972. С. 380; Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. : 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. Т. 2. Ж-ОБД. С. 110; Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. С. 339.

погляду, не може викликати нерозуміння, а, тим паче критики, їхнє неоднозначне використання у кримінально-правових дослідженнях. Разом із тим і кримінальне право як галузь права¹, й відповідна галузь юридичної науки² завжди прагнуть (чи принаймні повинні прагнути) до чіткості, точності, одноманітності та несуперечливості вживаної ними термінології, однозначності слововживання при позначенні кримінально-правових понять. Саме через їх забезпечення тільки й можливе послідовне втілення принципу правової визначеності, який, як наголошує Конституційний Суд України, «вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм»³ і порушення якого «неминуче призводить до сваволі»⁴.

З огляду на сказане, а також з урахуванням викладених у підрозділі 1.1 міркувань щодо поняття і змісту правових засобів, їх ролі у правовому регулюванні, доцільним видається у рамках цього дослідження використовувати саме термін «*засоби кримінального права*» (або тотожний йому термін «*кримінально-правові засоби*») для позначення тих явищ правової дійсності, які використовуються матеріальним кримінальним правом як галуззю права для досягнення поставлених перед ним завдань. Більше того, викладене дає додаткові аргументи на

¹ Див., зокрема: Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1987. №4. С. 80.

² Див., зокрема: Панов М. І., Анісімов Г. М. Наука кримінального права і проблема її міждисциплінарних зв'язків. *Юридична наука*. 2015. № 1. С. 140–141.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» (№2-р/2017 від 20 грудня 2017 р.). *Офіційний вісник України*. 2018. №18. Ст. 619 (абз. 6 п. 2.1 мотивувальної частини); Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання) (№1-р/2018 від 27 лютого 2018 р.). *Офіційний вісник України*. 2018. №37. Ст. 1314 (абз. 9 підп. 4.3 п. 4 мотивувальної частини).

⁴ Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. №5. С. 19 (абз. 2 підп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини).

користь необхідності та доцільності послідовного використання саме такої термінології як у самому кримінальному законодавстві, так і в його наукових дослідженнях. Однак, позаяк у сучасній кримінально-правовій літературі використовується різноманітна термінологія для позначення кримінально-правових засобів, це вимагатиме щоразу наголошувати на тому чи іншому авторському слововживанні й обумовлюватиме постійні уточнення термінологічного характеру з тим, щоб наукова дискусія не перетворилася виключно на спір про терміни.

Викладене дає підстави перейти до огляду сучасної української кримінально-правової думки щодо класифікації, систематизації та інших способів упорядкування кримінально-правових засобів. При цьому передусім слід звернути увагу на те, що більшість відповідних досліджень здійснюється в аспекті *de lege lata*, коли їх автори намагаються звести до єдиної системи чи принаймні класифікувати ті кримінально-правові засоби, які наразі передбачені чинним кримінальним законодавством України. Безумовно, такі дослідження потрібні передусім для розуміння характеру досьогоднішнього розвитку та пояснення нинішнього стану законодавчого визначення обсягу та змісту кримінально-правових засобів; встановлення їхніх взаємних зв'язків та залежностей; особливостей їхнього впливу на досягнення цілей, що стоять перед кримінальним правом, та ефективності в їх досягненні; зрештою – для вироблення педагогічних прийомів викладення положень про ці засоби студентам, що вивчають кримінальне право в університетах, а також рекомендацій щодо їх практичного застосування судами чи органами досудового розслідування. Разом із тим учення про засоби кримінального права не може обмежуватися лише поясненням наявного стану речей, а й повинне бути спрямоване на прогнозування їхнього подальшого розвитку, зокрема, розроблення теоретичної моделі їх розвитку, обґрунтування пошуку нових, удосконалення чи критичної оцінки необхідності існуючих кримінально-правових засобів, вивченню їхньої реальної чи потенційної ефективності та ін.

Вочевидь, що такі перспективні дослідження можуть здійснюватися лише на базі попереднього структурування досліджуваних кримінально-правових засобів, і системного аспекту накопиченого обсягу знань про них, що передбачає не лише встановлення особливостей та відмінностей між юридичними властивостями окремих видів таких засобів, а й протиставлення та чітке розмежування між собою тих із них, у яких такі властивості є різними. І саме на такі відмінні власти-

вості й звертають увагу українські дослідники, які вивчають сукупність кримінально-правових засобів, передбачених чинним кримінальним законодавством України, та ставлять перед собою завдання упорядкувати їх: принаймні класифікувати, а в окремих випадках – і знайти у цієї сукупності системоутворюючі ознаки.

Найперші спроби упорядкування системи кримінально-правових засобів в Україні збіглися у часі зі світовою тенденцією до так званої «двоколіїності» чи навіть «багатоколіїності» кримінального права. Зароджена у кримінальному законодавстві Німеччини ще першої половини ХХ століття «двоколіїна» система, за якої поряд з покараннями за вчинення злочинів передбачалося застосування також заходів безпеки¹, ця тенденція на зламі ХХ–ХХІ століть поширилася на кримінальне законодавство переважної більшості європейських країн. Приблизно в той же самий час вона стала й надбанням вітчизняної науки кримінального права, яка, творчо розвиваючи її, почала віднаходити серед кримінально-правових засобів і третю, й четверту, а інколи – й більшу кількість «колії» кримінального права. Інколи українські криміналісти загальним чином пишуть про «багатоколіїність» кримінально-правових засобів, не уточнюючи ні кількості таких «колії», ні їхнього предметного складу².

Так, про двоколіїну систему кримінально-правових засобів пишуть Т. Ю. Адріанова та П. В. Пекар³, В. В. Буга та Г. С. Буга⁴, О. А. Вин-

¹ Див.: Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть / пер. с нем. 5-е изд. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. С. 106.

² Див., наприклад: Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2008. С. 12–13; Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. С. 186, 740; Новікова К. А. Відмежування покарання від інших заходів кримінально-правового характеру. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 410; Харитонов О. В. Професор Ю. В. Баулін і розвиток вчення про кримінальну відповідальність: кримінально-правові гетеротопії. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 53, та ін.

³ Пекар В. В., Адріанова Т. Ю. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. № 3. С. 83–84.

⁴ Буга Г. С., Буга В. В. Застосування конфіскації майна як виду покарання. *Актуальні проблеми кримінального права та процесу* : матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 16 черв. 2017 р.) / редкол.: О. О. Волобуєва та ін. Кривий Ріг : Поліграф. компанія «Геліос-Принт», 2017. С. 89.

ник¹, І. М. Горбачова², М. М. Горбунов³, Н. А. Орловська⁴, Т. Павлова⁵, В. Поляков⁶, Д. В. Ягунов⁷, С. С. Яценко⁸ та інші. В ранніх своїх дослідженнях з цієї проблематики про неї ж писав і М. І. Хавронюк⁹. При цьому усі прибічники «двоколіїності» кримінально-правових засобів принципово однаково розподіляють їх за цими «коліями». До першої вони одноставно відносять покарання, до другої – інші засоби, по-різному їх іменуючи. Так, на думку В. В. Буги і Г. С. Буги, А. О. Винник, М. М. Горбунова та В. Полякова другу «колію» становлять «інші заходи кримінально-правового характеру»; на думку Т. Ю. Адріанової та П. В. Пекаря, «інші заходи кримінально-правового впливу»; на думку Н. А. Орловської, примусові та заохочувальні «заходи, відмінні від покарання»; на думку Т. Павлової, – «інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину» (кримінального правопорушення); на думку Д. В. Ягунова і С. С. Яценка, – «заходи виправлення і безпеки».

¹ Винник А. О. Соціально-правова обумовленість спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 274.

² Горбачова І. М. «Двоколіїність» системи кримінально-правових заходів: перспективи для кримінального права України. *Право XXI століття: становлення та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. «Другі Прибузькі юридичні читання» / за ред. В. І. Терентьева, О. В. Козаченка. Миколаїв, 2006. С. 328–331.

³ Горбунов М. М. Заходи кримінально-правового характеру як елемент кримінально-правової політики України. URL: <http://194.44.152.147/conference2014/articles/horbunov.pdf>.

⁴ Орловська Н. А. Актуальні проблеми примусових заходів медичного характеру в контексті побудови кримінально-правових санкцій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 6, Т. 2. С. 90.

⁵ Павлова Т. Актуальні проблеми законодавчого визначення спеціальної конфіскації та її предметів у чинному Кримінальному кодексі України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică* • *Национальный юридический журнал: теория и практика* • *National law journal: theory and practice*. 2018. № 2 (1). С. 139.

⁶ Поляков В. Конфіскація майна: на шляху до євроінтеграції. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 217.

⁷ Ягунов Д. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні? (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. ст. з питань європ. інтеграції та права. Вип. шостий / за ред. Д. Ягунова. зі вст. сл. Д. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. С. 146–173.

⁸ Яценко С. Заходи безпеки у кримінальному праві: порівняльно-правовий огляд. *Юридична Україна*. 2016. № 9–10. С. 30–31 і далі.

⁹ Див.: Хавронюк М. І. Цілі та напрями гуманізації кримінального законодавства України відповідно до європейських стандартів. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 9. С. 7.

Натомість О. П. Кучинська¹ та (у більш пізніх своїх роботах) М. І. Хавронюк² вважають, що система кримінально-правових засобів є триколіійною. В якості таких колій вони виділяють три групи кримінально-правових засобів (у термінології обох авторів – заходів кримінально-правового впливу), а саме: заходи покарання, заходи безпеки, заходи заохочення.

Ще більшу кількість «колій» кримінального права знаходять фахівці Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України, які пишуть, що «у чинному вітчизняному кримінальному законодавстві можна виділити принаймні такі колії кримінально-правових заходів: 1) заходи покарання; 2) заходи заохочення та примусу, які реалізуються через кримінальну відповідальність; 3) заходи заохочення та примусу, які реалізуються поза межами кримінальної відповідальності; 4) заходи заохочення та примусу, що застосовуються до юридичних осіб»³. Теж про чотири колії кримінально-правових засобів у деяких своїх роботах пише і О. В. Козаченко, але в його розумінні вони є дещо іншими за змістом. На думку вказаного автора «в сучасних умовах розвитку кримінального права може йти мова про чотири напрями або “колії” (у термінології автора – заходів кримінально-правового впливу. – Ю. П.): покарання, безпека, реституція, заохочення»⁴.

Нарешті, І. І. Митрофанов залежно від змісту і обсягу «впливу на поведінку осіб, які потрапили у сферу кримінально-правового регулювання», виділяє п'ять груп кримінально-правових засобів (у термінології автора – кримінально-правових засобів впливу). І хоча до першої групи він так само відносить різні види заохочення у кримінальному праві, але окрім неї виділяє ще аж чотири групи інших видів кримінально-правових засобів, диференціюючи їх залежно від їхнього зміс-

¹ Кучинська О. П. Ювенальна пенальна компаративістика та її значення для науки кримінального процесу [Рецензія на монографію Є. С. Назимка «Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх»]. *Наше право*. 2015. №2. С. 183.

² Див.: Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають? (частина 1). *Юридичний вісник України*. 2013. 25–31 трав. (№21). С. 6–7; Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 289.

³ Особливості кримінального провадження щодо юридичної особи : наук.-метод. рек. / К. Л. Бугайчук, А. М. Ященко, І. В. Лешукова та ін. Харків : ХНУВС, 2015. С. 36.

⁴ Козаченко О. В. Культуро-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 415.

ту й не об'єднуючи ці чотири групи якою б то не було спільною властивістю, зокрема, хоча б і такою, як примусовий чи інший характер їхнього застосування. Другу групу, на його думку, становить підсистема покарань; третю – підсистема засобів безпеки у кримінальному праві, що вміщує медичні заходи лікування; четверту – судимість; п'яту – заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб¹. Про те, що «кримінально-правові заходи в сучасному кримінальному праві утворюють багатокільну систему кримінально-правового впливу (кара, безпека, реституція, забезпечення та заохочення)» в одній зі своїх робіт пише й О. В. Козаченко².

Безумовно, «коліїне» упорядкування кримінально-правових засобів не лише відіграло свою позитивну роль у наближенні української кримінально-правової науки до дослідження світових тенденцій розвитку кримінального законодавства, а й певним чином прислужилося поясненню відмінностей між різними групами таких засобів. Проте, будучи проявом лінійних класифікацій, воно не уникнуло проблем, що традиційно властиві цьому виду класифікацій. Відомо, що вони, на відміну від дихотомічних, завжди з особливою актуальністю ставлять питання про визначення їхнього критерію та скінченність поділу за ним, а також ставлять перед дослідником завдання, з одного боку, повністю охопити усі явища тієї групи, що піддається класифікації, а з іншого – чітко розмежувати між собою явища, що відносяться до різних класифікаційних груп. І дійсно, класифікації кримінально-правових засобів за «коліями кримінально-правового впливу» страждають двома серйозними вадами. Першою із них є відсутність чіткого окреслення кола тих кримінально-правових засобів, які розподіляються за цими «коліями». У результаті в багатьох випадках ціла низка кримінально-правових засобів (зокрема, судимість, заходи, що застосовуються замість покарання при умовному звільненні від нього, та деякі інші) взагалі залишалася поза тією чи іншою «колією». В інших же випадках до кримінально-правових «колій» включалися такі засоби, кримінально-правова природа яких викликає істотні сумніви (наприклад: запобіжні заходи чи заходи реституції). Другою вадою, що тра-

¹ Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. С. 276–277.

² Козаченко О. В. Система кримінально-правових заходів у сучасному праві України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 96.

диційно властива багатьом випадкам лінійних класифікацій, стала відсутність чіткого критерію розподілу кримінально-правових засобів між окремими «коліями». Це потягло за собою те, що одні й ті ж самі засоби (переважно – не покарання) у різних авторів відносилися до різних класифікаційних груп. Такий стан у класифікації кримінально-правових засобів, безумовно, не може задовольняти потреби ні науки кримінального права, ні практики кримінального законотворення, а тому вимагає вироблення інших, нелінійних підходів до їх класифікації.

Відповідно, у літературі почався пошук сутнісних відмінностей між окремими групами кримінально-правових засобів, які (відмінності) здебільшого знаходилися у характерові впливу тих чи інших кримінально-правових засобів на правовий статус особи, що вчинила кримінальне правопорушення чи, в окремих випадках, суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під окремі ознаки кримінального правопорушення, проте не є ним. Так, найбільш загальну класифікацію цих засобів запропонувала, вочевидь, Г. З. Яремко, яка поділила (в її термінології поперемінно: кримінально-правові наслідки чи заходи кримінально-правового характеру) на дві групи: «позитивні (щодо фізичних осіб, які вчинили діяння при наявності обставин, що виключають злочинність) та негативні – заходи кримінально-правового характеру (щодо фізичних осіб, які вчинили злочин чи суспільно небезпечне посягання, яке не містить усіх ознак складу злочину), а також юридичних осіб, від імені яких вчинено злочин». У свою чергу, негативні наслідки для фізичних осіб (заходи кримінально-правового характеру) авторка підрозділила на дві групи. До першої вона віднесла ті, що можуть застосовуватися до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і які є реалізацією кримінальної відповідальності, а саме: призначення покарання; призначення покарання із звільненням від його відбування; відбування призначеного покарання із звільнення від подальшого його відбування; відбування призначеного покарання із заміною невідбутої частини покарання більш м'яким; судимість; призначення примусових заходів медичного характеру поряд із покаранням (до особи, яка вчинила злочин у стані обмеженої осудності або вчинила злочин у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання; призначення примусового лікування поряд із покаранням; застосування спеціальної конфіскації; застосування примусових заходів виховного характеру у порядку

звільнення від покарання неповнолітнього, який вчинив злочин. Другу групу, на її думку, становлять ті, які можуть застосовуватися до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, що не містить усіх ознак складу кримінального правопорушення, і які не є кримінальною відповідальністю, а саме: призначення примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; застосування спеціальної конфіскації; застосування примусових заходів виховного характеру до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, передбаченого в Особливій частині КК України. Окремо вона виділила групу заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб¹. Принципово близькою до думки Г. З. Яремко є позиція П. П. Сердюка, який також вбачає критерій поділу кримінально-правових засобів (в його термінології – кримінально-правових наслідків) не в їх власному змісті, а в злочинності чи незлочинності діяння, за вчинення якого вони застосовуються. Він пише: «очевидно, що кримінально-правові наслідки суспільно небезпечного діяння слід диференціювати на два типи: ті, що ґрунтуються на засудженні, а останнє є головним кримінально-правовим наслідком злочину; ті, що базуються на об'єктивній суспільній небезпечності діяння осіб, котрі з відомих причин не є кримінально-деліктоздатними»².

Більшість інших учених виводять критерії класифікації кримінально-правових засобів з їхніх змістовних відмінностей. При цьому одні автори ці відмінності вбачають у тому, чи є такі засоби заохочувальними або примусовими; інші ж – на чільне місце ставлять каральний або некаральний зміст відповідних засобів.

Зокрема, О. В. Козаченко вбачає класифікаційний критерій для засобів кримінального права в особливостях поєднання примусу та заохочення при застосуванні того чи іншого кримінально-правового засобу (в його термінології – «заходу кримінально-правового впливу»). Залежно від цього критерію автор поділяє їх усі на дві групи: заохочувальні та примусові. «Заохочувальні кримінально-правові заходи, – пише він, – являють собою систему прийомів і способів впливу на поведінку особи, яка вчинила злочин (кримінальний проступок), з ме-

¹ Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 4 (25). С. 94–95.

² Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 328.

тою спонукання її до соціально позитивної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від застосування примусового кримінально-правового впливу, за винятком заходів компенсаційного характеру. Серед значної кількості заохочувальних кримінально-правових норм особливу групу складають ті, якими регулюється застосування певних прийомів і способів правового впливу, а саме звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування»¹. У свою чергу, примусові кримінально-правові засоби автор поділяє на дві підгрупи: каральні та інші, тобто позбавлені мети кари. До перших він відносить: засудження, закріплену обвинувальним вироком суду засуджувальну оцінку діяння та особи, що його вчинила, із подальшим звільненням від призначення покарання; покарання; судимість. До інших, некаральних, засобів О. В. Козаченко відніс: примусові заходи медичного характеру; примусове лікування; а також «спеціальні кримінально-правові заходи, до яких слід віднести спеціальну конфіскацію та позбавлення спеціального права, які застосовуються судом із метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому»². На думку цитованого автора, «окрему (і, вочевидь, також некаральну. – Ю. П.) групу примусових кримінально-правових заходів утворюють: примусові заходи виховного характеру...; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб...»³. Попри задекларований поділ усіх кримінально-правових засобів на дві групи (заохочувальні та примусові), О. В. Козаченко називає ще й третю їх групу: «так звані нетрадиційні заходи, особливість яких полягає в тому, що вони передбачені актами іншої (не кримінально-правової) галузевої належності: компенсаційні кримінально-правові заходи, під якими слід розуміти примусові заходи індивідуального характеру, що застосовуються в судовому порядку з метою усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданих збитків або відновлення порушених прав...; превентивні кримінально-правові заходи... (які здійснюються. – Ю. П.) стосовно осіб, які відбули покарання до зняття або погашення судимості, з метою попередження вчинення вказаними особами злочинів; заходи забезпечення виконання нормативно визначених обов'язків, які

¹ Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. №1 (8). С. 36.

² Там само. С. 37.

³ Там само. С. 38.

покладаються на особу у зв'язку з учиненням нею кримінального правопорушення¹.

Принципово близькими з викладеним є і погляди М. І. Хавронюка, який усі передбачені чинним КК України кримінально-правові засоби (у термінології автора – «заходи кримінально-правового впливу») також класифікує залежно від характеру їхнього впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. За цим критерієм він поділяє їх на три групи: заохочувальні, примусові та квазізаходи кримінально-правового впливу. Першу групу (групу заохочувальних заходів), на його думку, складають: загальні та спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності; закриття кримінального провадження через відсутність вимоги потерпілого; інші види компромісу (добровільна відмова від доведення злочину до кінця; відмова від обіцянки переховати злочин або не повідомити про нього; відмова виконати явно злочинні наказ або розпорядження); інші види заохочувальних заходів: призначення покарання на підставі статей 69 або 69¹ КК України; звільнення від покарання на підставі ч. 4 ст. 74, статей 81 або 82 КК України. До другої групи він відносить примусові заходи, серед яких називає: покарання; звільнення від відбування покарання з випробуванням як український аналог пробації; примусові заходи виховного характеру; примусові заходи медичного характеру; судимість; спеціальну конфіскацію; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та інші заходи (примусова кримінально-правова реституція, нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, тощо). Нарешті, третю групу, групу квазізаходів кримінально-правового впливу, на думку М. І. Хавронюка, складають: звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) чи у зв'язку зі спливом строків давності (ст. 49 КК України); звільнення від покарання у зв'язку з усуненням караності діяння (ч. 2 ст. 74 КК України), за хворобою (ст. 83 КК України), у зв'язку із закінченням строку давності вчинення кримінального правопорушення (ч. 5 ст. 74 КК України) або виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України), у порядку амністії чи помилування (статті 86 і 87 КК України); заміну покарання більш м'яким через неможливість застосувати давність (ч. 4 ст. 49 КК України) та у порядку амніс-

¹ Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 38.

тії чи помилування (статті 86 і 87 КК України); звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру через давність вчинення злочину (ст. 96⁵ КК України)¹.

Запропонований О. В. Козаченком та М. І. Хавронюком поділ кримінально-правових засобів на заохочувальні та примусові, безумовно, відображає різний характер впливу окремих з таких засобів на правовий статус особи, яка вчинила кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, що підпадає під його ознаки, проте не є ним. Зокрема, він враховує те, що окремі з таких засобів спрямовані на обмеження тих чи інших елементів цього правового статусу, інші ж – або тягнуть за собою неможливість таких обмежень, або, принаймні, пом'якшують ці обмеження. Це дає змогу не лише оцінити характер впливу різних кримінально-правових засобів на правовий статус особи, а й диференціювати підстави їх застосування, оцінити ефективність та спрогнозувати кримінально-правові, загальноправові, а так само і загальносоціальні наслідки використання окремо тих засобів, які авторами називаються заохочувальними, і тих, які ними віднесені до примусових.

Але, разом із тим, обрання за критерій класифікації характеру впливу окремих засобів на правовий статус особи і виділення в якості однієї із класифікаційних груп заохочувальних засобів, поставило перед прибічниками такого підходу проблему окреслення і найменування іншої групи, «незаохочувальних» кримінально-правових засобів. Парною, а відтак і контрадикторною до категорії «заохочення» в кримінальному праві окремі дослідники називають категорії «примусу»² або «покарання»³. Відповідно, й О. В. Козаченко та М. І. Хавронюк іменують другі виділені ними групи кримінально-правових засобів примусовими й відносять до цієї групи, серед іншого, й покарання. Проте при цьому ж вони стикаються з проблемою визначення місця окремих кримінально-правових засобів у класифікаціях на основі обраного ними критерію. Так, М. І. Хавронюк, слушно відносячи покарання до примусових засобів, разом із тим призначенню покарання

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 289–302.

² Голик Ю. В. Метод уголовного права. *Журнал российского права*. 2000. № 1. С. 75; Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 159.

³ Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юрид., 2009. С. 54.

не знаходить місця у своїй класифікації, хоча окремі спеціальні, привілеюючі для особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, правила призначення покарання (статті 69 і 69¹ КК) і відносить до заохочувальних кримінально-правових засобів. Так само й О. В. Козаченко, вбачаючи місце покарання серед примусових кримінально-правових засобів, відносячи звільнення від покарання до заохочувальних, місця призначенню покаранню у своїй класифікації не знаходить. Водночас обидва автори не можуть охопити усі досліджувані ними групи кримінально-правових засобів класами заохочувальних чи примусових. І попри парність цих категорій змушені виділяти треті класифікаційні групи: в О. В. Козаченка це «нетрадиційні» засоби, які хоч і передбачаються актами іншої галузевої належності, але відносяться автором до кримінально-правових; у М. І. Хавронюка – «квазізаходи» кримінально-правового впливу, які, за його словами, «не здатні повноцінно вплинути на вирішення кримінально-правового конфлікту», проте є поясненням того, чому держава не реагує на такий конфлікт, коли він «погаснув» сам по собі¹.

І сам факт виокремлення М. І. Хавронюком групи «квазізаходів», і визначений ним уявний, несправжній характер таких засобів, багато в чому споріднює їх із свого часу запропонованою мною до запровадження у кримінально-правовому обігу категорією погашення кримінальної відповідальності². Адже погашається кримінальна відповідальність саме у тих випадках, коли до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, не застосовуються передбачені кримінальним законом обмеження її прав і свобод у зв'язку із попереднім припиненням кримінальних правовідносин цієї особи з державою (зокрема, у випадках: смерті такої особи; припинення держави без правонаступництва; декриміналізації вчиненого кримінального правопорушення; спливу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності)³.

Видається, що саме складнощі та неоднозначності з позиціонуванням окремих кримінально-правових засобів при їх класифікації

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге, 2014. С. 301.

² Пономаренко Ю. А. Зворотна дія кримінального закону в часі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 4.

³ Пономаренко Ю. А. Погашення кримінальної відповідальності як категорія кримінального права. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Частина 1: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р.* / редкол.: В. Л. Оргинський та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. С. 249.

на заохочувальні і примусові, які поставили перед дослідниками потребу у виділенні третьої групи для об'єднання нею тих засобів, які не можуть бути охоплені названими двома, створюють достатні підстави для того, щоб піддати сумніву обґрунтованість обрання такого критерію для класифікації. Дійсно, примус і заохочення є парними категоріями не лише правознавства, а й у загальному філософському та соціальному розумінні і як такі широко використовуються в науці управління і в самій управлінській діяльності. У матеріальному ж кримінальному праві, що є галуззю публічного права¹ (й, більше того, становить чи не найбільш чистий, рафінований зразок публічного права в нашій правовій системі) із його імперативним методом правового регулювання², що обумовлює «такі характерні риси (кримінального права. – Ю. П.), як: юридична нерівність сторін, підпорядкованість однієї сторони іншій, субординаційність їх відносин; наявність єдиного центру регулювання – держави з винятково юридичною формою кримінально-правових норм – закону; підпорядкування поведінки владної сторони принципу “дозволено тільки те, що передбачено законом” тощо»³, примус стає не просто одним із методів регуляторного впливу на предмет кримінально-правового регулювання, а входить до змісту усіх кримінально-правових засобів. Усе кримінально-правове регулювання здійснюється державою у примусовому порядку, який в окремих випадках може враховувати інтереси й побажання інших суб'єктів, до певної міри переслідувати їх (але тільки там і тоді, де й коли вони збігаються з інтересами самої держави у кримінально-правовому регулюванні), однак не може підмінятися, коригуватися чи скасовуватися залежно від волі інших суб'єктів (якщо така воля не збігається з державною). Все, що здійснює держава у сфері кримінально-правового регулювання, вона здійснює виключно у примусовому порядку.

Сказане повною мірою стосується й застосування тих кримінально-правових засобів, які окремими авторами відносяться не до примусо-

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буromенський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 47–50.

² Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 67; Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція. Київ : Ін Юре, 2015. С. 20.

³ Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. №2. С. 83.

вих, а до заохочувальних, як-то: звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, дострокове зняття судимості тощо. І ці засоби, й подібні до них, і будь-які інші кримінально-правові засоби держава застосовує виходячи виключно із власного розуміння мети та завдань кримінального права, не погоджуючи застосування таких засобів з іншими суб'єктами кримінально-правових відносин. Хоча при цьому вона й пов'язує застосування саме таких засобів із певною соціально схвальною поведінкою таких суб'єктів, передусім особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Дійсно, для того щоб, наприклад, бути звільненою від кримінальної відповідальності, особа повинна вчинити певні соціально корисні, схвальні, прийнятні діяння (так звану позитивну посткримінальну поведінку). Для підтвердження добровільності такої поведінки й розуміння особою її кримінально-правових наслідків, КПК України встановлює, що закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності «не допускається, якщо підозрюваний, обвинувачений проти цього заперечує» (ч. 8 ст. 284). Адже заперечення такої особи свідчитиме, зокрема, про те, що її дійове каяття не було щирим, як того вимагає ст. 45 КК України, або що її позитивні посткримінальні діяння не були добровільними, як того вимагають приписи статей Особливої частини КК України про спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 110², ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255 та ін.). Але в будь-якому разі такі особи, як і будь-хто інший, повинні підкоритися рішенням держави чи то про звільнення від кримінальної відповідальності, чи то про звільнення від покарання, чи то про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, чи будь-якого іншого, пов'язаного із застосуванням так званих «заохочувальних норм кримінального права». Про примусовий характер застосування «заохочувальних» кримінально-правових засобів свідчить хоча б ще й те, що невиконання законного й обґрунтованого рішення держави про їхнє застосування так само тягне кримінальну відповідальність, як і невиконання законного та обґрунтованого рішення про застосування «примусових» кримінально-правових засобів.

З огляду на специфічність предмета та методу кримінально-правового регулювання і так зване кримінально-правове «заохочення»

є істотною мірою специфічним. На відміну від заохочення в інших галузях права (цивільному, адміністративному, трудовому тощо), яке, як правило, полягає у наданні заохочуваному суб'єктові певних додаткових прав, розширенні чи полегшенні можливостей реалізації його суб'єктивних прав чи законних інтересів, моральному чи матеріальному відзначенні його заслуг тощо, кримінально-правове «заохочення» таких форм прояву не має. В кримінальному праві заохочення проявляється через незастосування або застосування у зменшеному, пом'якшеному обсязі тих видів чи обсягів обмежень у реалізації прав чи свобод, які могли б бути застосовані до особи за інших обставин. І саме через відмову у застосуванні передбачених законом правообмежень, а не через розширення наявного обсягу прав, держава й стимулює особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, до позитивної посткримінальної поведінки чи інших соціально схвальних активностей. І в разі їх наявності держава в примусовому для такої особи порядку у визначених кримінальним законом випадках або відмовляється від застосування до неї правообмежень, або ж застосовує їх у зменшеному, пом'якшеному обсязі. Але й відмова від застосування, й застосування у зменшеному обсязі у будь-якому разі мають обов'язковий для особи характер і гарантуються примусовою силою держави.

Таким чином, оскільки усі кримінально-правові засоби застосовуються до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у примусовому порядку, поділ їх на примусові, заохочувальні та інші категорії за цим класифікаційним критерієм не може бути підтриманий. З огляду на це слід звернути увагу на розвиток у літературі інших підходів до визначення класифікаційного критерію щодо кримінально-правових засобів, прибічники яких цей критерій віднаходять поза зв'язком із примусовим характером застосування таких засобів.

Зокрема, певного поширення набули класифікації кримінально-правових засобів за критерієм наявності або відсутності у них каральних властивостей на дві групи: каральні на некаральні. Такі класифікації запропоновані в роботах Є. М. Вечерової¹, Т. О. Гончар²,

¹ Вечерова Є. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2010. С. 6, 11.

² Гончар Т. О. Основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 111.

З. М. Сюсюкало¹, А. М. Яценко² та деяких інших авторів³. При цьому, попри однаковість у застосованому критерії і класичну дихотомію поділу, вказаним авторам не вдалося досягнути одноманітності в окресленні виділених ними класифікаційних груп. Так, якщо Є. М. Вечерова⁴ та З. М. Сюсюкало⁵ до каральних засобів відносять власне покарання як таке, то А. М. Яценко у цій групі виділяє дві самостійні підгрупи засобів (у його термінології – заходів кримінально-правового характеру): «1) види кримінальних покарань (ст. 51 КК України); 2) види покарань, які реалізуються через його пом'якшення або заміну (ч. 3 ст. 74, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ст. 88 тощо)»⁶. Ще далі йде Т. О. Гончар, яка пише, що «каральні заходи кримінально-правового впливу на злочинність реалізуються за допомогою призначення покарання певного виду та розміру, яке тягне за собою судимість, та спеціальної конфіскації, яка передбачена у санкціях деяких норм Особливої частини Кримінального кодексу України»⁷.

Не є однаковими погляди прибічників цієї класифікації й стосовно виділеної ними групи некаральних засобів кримінального права.

¹ Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 237.

² Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. С. 41–42.

³ Серед російських авторів її, наприклад, пропонують Ф. Б. Гребенкін (див.: Гребенкін Ф. Б. Мери уголовно-правового характера и их применение : учеб. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2013. С. 219), К. В. Набиуллін (див.: Набиуллін К. В. Некарательные меры уголовно-правового характера: природа, система и социально-правовое назначение : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2008. 23 с.), А. А. Нечепуренко (див.: Нечепуренко А. А. Содержание уголовной ответственности: подходы к переосмыслению и перспективы законодательного регулирования. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2010. №1 (36). С. 3–10) та інші.

⁴ Вечерова Є. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2010. С. 6.

⁵ Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 237.

⁶ Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. С. 41.

⁷ Гончар Т. О. Основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 111. На час написання автором цитованих рядків спеціальна конфіскація, дійсно, передбачалася у санкціях окремих статей Особливої частини КК України, але вона ніколи не уводилася до системи покарань.

Так, Є. М. Вечерова загальним чином стверджує, що некаральний кримінально-правовий вплив здійснюється у формі різноманітних передбачених законом видів звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання¹, хоча й виводить узагалі за межі кримінально-правових засобів (в її термінології – заходів кримінально-правового впливу) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК України) та у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України), звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України) і звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або указу Президента України про помилування (ст. 85 КК України), оскільки вони, на її переконання, не відповідають «активному характеру кримінально-правового впливу»².

Натомість Т. О. Гончар та А. М. Яценко вказані види звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання відносять до некаральних кримінально-правових засобів. Але при цьому вони цю групу засобів підрозділяють на дві підгрупи: засоби, що пов'язані з реалізацією кримінальної відповідальності, і засоби, не пов'язані з нею. Найбільш детально зміст цих підгруп визначає А. М. Яценко, який до першої відносить: «1) заходи заохочення (стимулювання) позитивної постзлочинної поведінки (ч. 4 ст. 74, статті 75–79, 81, 104, 107 КК України...); 2) заходи, засновані на гуманістичних засадах та недоцільності здійснення кримінального провадження (ч. 2 ст. 74, ч. 5 ст. 74, статті 83, 84, 85–87, 106 КК України); 3) заходи безпеки – примусові заходи медичного характеру, що застосовуються замість покарання або разом із ним (ст. 20, п. 2, 3 ч. 1 ст. 93 КК України); примусове лікування, що застосовується разом із покаранням (ст. 96 КК України); 4) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються замість покарання або разом із ним (ст. 105 КК України); 5) заходи відновного характеру – спеціальна конфіскація (ст. 96¹, 96² КК України); 6) судимість (статті 88–91 КК України); 7) заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб». До другої групи некаральних заходів А. М. Яценко відніс ті, які, на його думку, реалізуються поза межами кримінальної відповідальності, а саме:

¹ Вечерова Є. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2010. С. 6, 11.

² Вечерова Е. Н. Некарательное уголовно-правовое воздействие на несовершеннолетних: аналитический дискурс : монография. Николаев : Илион, 2012. С. 37.

«1) заходи заохочення (стимулювання) позитивної постзлочинної поведінки та суспільно корисних вчинків (ст. 17, частини 1 і 2 ст. 31, статті 36–43, 44–47, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114 КК України та ін.; 2) заходи, що засновані на гуманістичних засадах та недоцільності здійснення кримінального провадження (ст. 48, 49, 106 КК України); 3) заходи безпеки – примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до неосудних (ч. 2 ст. 19, п. 1 ч. 1 ст. 93 КК України); 4) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України) та до особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України); 5) заходи, засновані на недоцільності здійснення кримінального провадження щодо юридичних осіб (ст. 96⁵ КК України)»¹. У більш узагальненому вигляді, але таку ж за змістом класифікацію некаральних кримінально-правових засобів пропонує і Т. О. Гончар².

Класифікація кримінально-правових засобів на каральні та некаральні, безумовно, є однією з найбільш принципових і значимих для сучасного кримінального законодавства. Адже загальним трендом його розвитку у багатьох європейських країнах, у тому числі й в Україні, стало, як уже відзначалося вище, запровадження і широке використання інших, окрім покарання, засобів для реагування на кримінальні правопорушення. При цьому такі засоби часто мають об'єктом свого впливу ті ж самі суб'єктивні права чи свободи людини, що й покарання. Зокрема, право людини на особисту свободу підлягає обмеженню як при застосуванні окремих видів покарань (арешт, позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі), так і при застосуванні деяких передбачених кримінальним законом засобів, що не є покаранням (наприклад, примусових заходів медичного характеру, що пов'язані з госпіталізацією до закладу з надання психіатричної допомоги). Так само і право власності може бути обмежене як при застосуванні покарання (наприклад, штрафу чи конфіскації майна), так і при застосуванні спеціальної конфіскації, що не є покаранням (а саме, коли йдеться про конфіскацію належного особі на праві власності майна, що призначалося (використовувалося) для схиляння іншої особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування або матеріаль-

¹ Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. С. 41–42.

² Гончар Т. О. Основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 111.

ного забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення чи було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення). Саме тому віднайдення карального змісту в окремих засобах тільки й зможе відокремити їх у самостійну групу – групу покарань, відмінну від інших груп кримінально-правових засобів, які хоч і спрямовані проти тих же суб'єктивних прав чи свобод людини, проте не володіють таким (каральним) змістом.

Проте віднаходити таку каральну властивість можна лише після попереднього звуження кола кримінально-правових засобів шляхом окреслення тих із них, у яких вона потенційно може бути наявною. Адже ні *призначення* певного кримінально-правового засобу, ні *звільнення* від нього, ні *заміна* одного кримінально-правового засобу іншим самі по собі, як такі, не володіють ні каральними, ні некаральними властивостями. Такими властивостями можуть володіти чи не володіти ті засоби, які, відповідно, призначаються, чи від яких особа звільняється, чи які замінюються один іншим. Але ж і ті кримінально-правові засоби, які підлягають призначенню (чи від яких можна бути звільненим, чи які можуть бути замінені), і саме їхнє призначення, звільнення від них чи їх заміна, однаковою мірою належать до категорії кримінально-правових засобів (див. підрозділ 1.1). Більше того, коло кримінально-правових засобів не може звужуватися виключно до тих, в яких полягають кримінально-правові наслідки вчинення кримінального правопорушення. Адже тим самим не виправдано буде звужений предмет кримінально-правового регулювання, а саме предмет відповідної галузі права й обумовлює обсяг її правових засобів.

Питання про предмет кримінально-правового регулювання й досі достатньо суперечливо розв'язується у літературі. При практично загальному визнанні того, що таким предметом охоплюються суспільні відносини між державою та особами, які вчиняють злочини (кримінальні правопорушення), щодо покарання (кримінальної відповідальності) останніх¹, разом з тим перманентно точаться дискусії про можливість охоплення цим предметом і деяких інших відносин. Передусім ідеться про стверджуване регулювання кримінальним правом суспільних відносин, «пов'язаних з утриманням від вчинення злочину»², за

¹ Див. з цього приводу: Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 39.

² Див.: Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепропетровск : Пороги, 1992. С. 6; Кримінальне право України: Загальна частина :

допомогою чого кримінальне право чи то охороняє суспільні відносини, регульовані іншими галузями права¹, чи то навіть і долучається до регулювання таких відносин². Крім того, вивчається і проблематика охоплення предметом кримінального права суспільних відносин, у межах яких до осіб, які вчинили злочини (або діяння, що хоч і підпадають під їх ознаки, проте не є злочинами), інших, окрім кримінальної відповідальності, засобів, зокрема засобів безпеки³. Певну історію вже має і наукова дискусія про охоплення предметом матеріального кримінального права суспільних відносин, що складаються у випадках учинення діянь за обставин, що виключають їхню злочинність (необхідної оборони, затримання злочинця і подібних)⁴. Актуалізувалося останнім часом і питання про те, чи є за своїм змістом кримінально-правовими ті суспільні відносини, які складаються у зв'язку з учиненням проступку⁵.

Не вдаючись до дискусії про межі предмета кримінально-правового регулювання, оскільки, з одного боку, ця проблематика знаходить достатньо повне висвітлення у літературі, а з іншого – виходить за межі цього дослідження, відзначу лише таке. У кримінального права як

підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 19.

¹ Див.: Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 236.

² Див.: Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 23–25.

³ Див., наприклад: Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. С. 4, 6 та ін.; Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 65–66.

⁴ Див.: Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 24; Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 236; Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. С. 10.

⁵ Див.: Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 62, 63 та ін.; Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. С. 41–43, 88, 116–117 та ін.

галузі національного публічного права України предметом правового регулювання є лише ті суспільні відносини, які складаються у зв'язку з учиненням правопорушення, що за змістом своїм є кримінальним (незалежно від виду такого правопорушення і його законодавчого найменування), а також застосуванням за таке правопорушення засобів відповідальності, які за своїм змістом є кримінальними (знову ж таки, незалежно від їх видів і законодавчого найменування). Саме такі суспільні відносини підлягають виключному регулюванню у законі (п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України), причому не будь-якому, а лише законі кримінальному, й не можуть регулюватися будь-якими іншими законами. Окрім того, кримінальним законом у силу низки причин (пов'язаність проблематики, законодавча традиція, зручність практичного застосування тощо) можуть регулюватися й відносини, що складаються у зв'язку із вчиненням діянь, що не є кримінальними правопорушеннями (вчинені за обставин, що виключають ознаки кримінального правопорушення або позитивні посткримінальні поведінкові акти) або застосуванням інших, окрім кримінальної відповідальності засобів. Ці відносини не обов'язково повинні регулюватися саме в кримінальному законі й цілком можуть стати предметом регулювання інших актів законодавства.

З огляду на викладене слід розрізняти: **1) засоби кримінального права** (або ж кримінально-правові засоби), тобто ті, правові засоби, за допомогою яких регулюються кримінально-правові суспільні відносини, що є предметом кримінального права як галузі права; **2) засоби кримінального законодавства** – тобто всі засоби кримінального закону, у тому числі й ті, за допомогою яких регулюються також й інші суспільні відносини, які законодавець вважає за можливе чи доцільне регулювати через кримінальний закон. Засоби кримінального законодавства є ширшими за обсягом ніж засоби кримінального права, повністю охоплюють останні. Але оскільки основний зміст кримінального закону становлять приписи, спрямовані на регулювання власне кримінально-правових відносин, то саме *система засобів кримінального права і є головним моментом у структуруванні його норм, з нею пов'язуються усі інші питання формування приписів кримінального закону та їх застосування.*

Зокрема, і класифікація кримінально-правових засобів, що визначають кримінально-правові наслідки учинення кримінального правопорушення, передбачає попереднє виокремлення цих засобів у загаль-

ній системі засобів кримінального права, передусім шляхом їх відмежування від кримінально-правових засобів, що стосуються самого кримінального правопорушення як інституту кримінального права. Про це, зокрема, пише і В. М. Куц, який підкреслює важливість точного визначення в КК таких «засобів кримінально-правового реагування» на вчинення діянь, передбачених його Особливою частиною, як «1) законодавче визначення поняття злочину, його видів (класифікація) та вичерпного переліку в Особливій частині Кодексу; 2) законодавче визначення засобів кримінально-правового реагування на вчинення злочину, видів (класифікація) та вичерпного переліку цих засобів у Загальній частині Кодексу»¹. Такими кримінально-правовими засобами, що стосуються інституту кримінального правопорушення, як уявляється, є принаймні *визнання суспільно небезпечного діяння кримінальним правопорушенням (його криміналізація)*² у законі та *кваліфікація вчиненого діяння як кримінального правопорушення (злочину)*³ у правозастосовній діяльності. Вочевидь, на роль самостійних кримінально-правових засобів, пов'язаних із цим же інститутом, можуть претендувати також і класифікація кримінальних правопорушень (злочинів)⁴, і окремо – запровадження кримінального проступку як виду кримінального правопорушення⁵, і розмежування складів

¹ Куц В. М. Точне визначення завдання Кримінального кодексу України – важлива засада реформування вітчизняного кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 145.

² Див., наприклад: Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2007. С. 13, 15; Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 60–78; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 248–250.

³ Див., наприклад: Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. С. 67–71.

⁴ Детальніше див.: Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 120 с.

⁵ Детальніше див.: Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2014. 224 с.; Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін. ; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. 424 с.; Федотова Г. В. Кримінальний проступок: правова природа, сутність та шляхи запровадження : монографія / М-во внутр. справ України, Держ. НДІ. Вінниця : Нілан, 2016. 309 с.

кримінальних правопорушень¹, й інші пов'язані з цим інститутом законодавчі установлення. Так чи інакше, але їх дослідження, подальша систематизація, диференціація, визначення їхньої ролі і значення у кримінально-правовому регулюванні та способів досягнення завдань, що стоять перед ними, встановлення їхніх недоліків та розроблення напрямів їхнього удосконалення тощо потребують окремих, самостійних поглиблених наукових досліджень. Тому питання, пов'язані із кримінально-правовими засобами, які стосуються інституту кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку) у цій роботі не досліджуються.

Беручи до уваги лише кримінально-правові засоби, що пов'язані з другим галузеутворюючим інститутом кримінального права – кримінальною відповідальністю – передусім слід звернути увагу на те, що такі засоби не є однорідними за їх роллю у кримінально-правовому регулюванні. З огляду на це будь-яка класифікація цієї групи кримінально-правових засобів повинна починатися з їх розподілу за виробленим у загальній теорії права критерієм поділу залежно від їх ролі у правовому регулюванні на засоби-установлення та засоби-діяння. Як відомо, до перших належать ті, які, за словами О. В. Малька, виражаються в закріпленні у законодавстві відомостей про юридичні факти, суб'єктивні права, обов'язки і т. п., але мають статичний характер, «автоматично не діють, їх треба “взяти в руки” і використати». Другі ж, будучи пов'язаними із застосуванням засобів-установлень, «проявляються в реально здійснюваній поведінці людей» як акти реалізації прав та обов'язків².

Використання цього критерію дозволяє поділити усі засоби кримінального права (причому, як передбачені чинним законодавством, так і ті, що пропонуються до нього *de lege ferenda*) на дві великі групи: **кримінально-правові засоби-установлення** і **кримінально-правові засоби-діяння**³. Саме цього поділу бракувало усім викладеним вище

¹ Детальніше див.: Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівськ. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.

² Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. №2. С. 8.

³ Універсальність цієї класифікації робить її застосовною і до засобів, що стосуються іншого галузеутворюючого інституту кримінального права інституту кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку). Хоч ці питання, як уже відзначалося, й знаходяться за межами предмета мого дослідження, але слід звернути увагу на те, що передбачення у кримінальному законі суспільно небезпечного протиправного діяння як кримінального правопорушення є засобом-установленням, а його кваліфікація в такій якості у правозастосовній діяльності засобом-діянням.

підходам до систематизації кримінально-правових засобів. У результаті складалася ситуація, за якої окремі з таких засобів, найчастіше – призначення покарання та заміна покарання, узагалі не знаходили свого місця в таких класифікаціях, тоді як близькі до них за змістом правові засоби (звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання) – неодмінно знаходили своє місце в кожній із них. Окрім того, нехтування використанням цього класифікаційного критерію призводило також і до того, що в межах однієї класифікаційної групи могли поєднуватися водночас і засоби-установлення і засоби-діяння. Наприклад, у багатьох з наведених вище класифікацій однією класифікаційною групою поєднувалися і звільнення від покарання, і засоби-установлення, що можуть бути альтернативними покаранню. Саме для уникнення подібних результатів і є необхідною класифікація усіх кримінально-правових засобів, пов'язаних із кримінально-правовими наслідками вчинення кримінального правопорушення, на найвищому рівні узагальнення за цим критерієм. Його використання з урахуванням викладених у підрозділі 1.1 ознак засобів-установлень і засобів-діянь, дає підстави для таких висновків.

Кримінально-правовими засобами-установленнями є ті відображені у приписах кримінального закону правові явища, які визначають види та розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення. Звісно, що таке розуміння поняття кримінально-правових засобів-установлень ще не може претендувати на роль дефініції і має бути уточнений шляхом конкретизації і формалізації його ознак. Утім воно є достатнім для використання як робочого у цьому дослідженні, предмет якого становить не вся система цих засобів, а лише покарання як один із засобів-установлень у межах кримінальної відповідальності. Саме стосовно покарання та кримінальної відповідальності й буде здійснене дослідження їхніх ознак і дефініювання їхніх понять, відмежування їх від суміжних, встановлення зв'язків та залежностей із ними. Дослідження ознак інших засобів-установлень, а так само і визначення та синтез до загального поняття ознак кримінально-правових засобів-установлень як самостійної системи в кримінальному праві має стати предметом окремих досліджень.

До кримінально-правових засобів-установлень, окрім уже згаданих, кримінальної відповідальності та покарання, *de lege lata* належать також обов'язки для особи, звільненої від відбування покарання з ви-

пробуванням (ст. 76 КК України), обмежувальні заходи (ст. 91¹ КК України), судимість (стаття 88 КК України та похідні від неї положення інших законів, що визначають обсяг правообмежень судимої особи), примусові заходи медичного характеру (статті 92–94 КК України), примусове лікування (стаття 96 КК України), спеціальна конфіскація (статті 96¹–96² КК України), примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК України). Окрему групу засобів-установлень становлять передбачені статтями 96⁶–96⁹ КК України заходи кримінально-правового характеру для юридичних осіб. Окремішність цієї групи обумовлена не стільки тим, що юридична особа в кримінальному праві України не визнається суб'єктом кримінального правопорушення, скільки тим, що підстава їх застосування пов'язується з діями не тієї особи (юридичної), до якої вони можуть бути застосовані, а з діями іншої (фізичної) особи, яка діє від імені (а в окремих випадках – і в інтересах) відповідної юридичної особи.

Кримінально-правовими засобами-діями є ті відображені у приписах кримінального закону правові явища, які визначають повноваження суб'єкта правозастосування з практичної реалізації кримінально-правових засобів-установлень щодо конкретних осіб. Таких засобів закон визначає усього три. Перший із них полягає у застосуванні того чи іншого кримінально-правового засобу-установлення до певного суб'єкта. Стосовно різних засобів-установлень їхнє застосування отримало в чинному кримінальному законодавстві різне термінологічне позначення. Так, якщо йдеться про такий засіб-установлення як покарання, то закон визначає, що засобом-діями щодо нього є *призначення покарання* (розділ XI Загальної частини КК України). Стосовно ж такого засобу-установлення, як обов'язки для особи, звільненої від відбування покарання з випробуванням, закон засобом-діями називає їх *покладення* (ст. 76 КК України). Коли йдеться про примусові заходи медичного характеру, примусове лікування та примусові заходи виховного характеру, то щодо них кримінально-правовий засіб-діяння у законі так і називається – *застосування* (статті 94, 96, 96¹, 96², 97, 105 КК України). Цілком очевидно, що такі термінологічні відмінності не мають принципового значення, оскільки у кожному з названих випадків йдеться про повноваження держави вчинити таку дію, в результаті якої особа зазнає (перетерпить) впливу певного засобу-установлення. Другий кримінально-правовий засіб-діяння полягає у *незастосуванні* (відмові від застосування) того чи іншого криміналь-

но-правового засобу-установлення до певного суб'єкта. Такий засіб-діяння традиційно в чинному кримінальному законодавстві називається «звільненням від...» і представлений, зокрема, звільненням від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини) та звільненням від покарання (розділ XII Загальної частини), а також звільненням юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру (ст. 96⁵ КК України). Хоча лише ними він не вичерпується. Так, ст. 91 КК України передбачає можливість «зняття» судимості до закінчення строку її погашення, яке (зняття) по суті, є звільненням особи від невідбутої частини строку судимості як засобу кримінального права. Статтею 95 КК України передбачено можливість «припинення» застосування примусових заходів медичного характеру, що теж, фактично, є формою звільнення від них. Нарешті, третій кримінально-правовий засіб-діяння полягає у *заміні* одного засобу-установлення іншим. Цей засіб може застосовуватися як у межах одного й того ж виду засобів-установлень, так і між різними видами таких засобів. У першому випадку йдеться, зокрема, про заміну одного покарання іншим при його призначенні (обмеження волі чи позбавлення волі – службовими обмеженнями для військовослужбовців (ч. 1 ст. 58 КК України); позбавлення волі на певний строк – триманням у дисциплінарному батальйоні (ч. 1 ст. 62 КК України)), так і в процесі його відбування (штрафу – громадськими роботами, виправними роботами або позбавленням волі (ч. 5 ст. 53 КК України); виправних робіт – штрафом (ч. 3 ст. 57 КК України); обмеження волі або позбавлення волі на певний строк – іншим більш м'яким видом покарання (ст. 82, ч. 4 ст. 83 КК України); довічного позбавлення волі – позбавленням волі на певний строк (ч. 2 ст. 87 КК України). У другому – про заміну покарання обов'язками, передбаченими ст. 76 КК України при звільненні від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України). Останній випадок яскраво підкреслює дуальну природу заміни як кримінально-правового засобу діяння: по суті вона становить поєднання перших двох – звільнення від одного засобу-установлення із застосуванням замість нього іншого.

Чинний КК України визначає кримінально-правові засоби-діяння як щодо вчинення кримінального правопорушення, так і щодо вчинення окремих суспільно небезпечних діянь, що не є кримінальним правопорушенням. Мовиться про суспільно небезпечні діяння неосудних та осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відпо-

відальність. З огляду на це можна стверджувати про наявність двох підгруп кримінально-правових засобів-діянь. За чинним КК України першу становлять кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення кримінального правопорушення і вони можуть полягати у: 1) застосуванні (покладенні) кримінальної відповідальності без застосування інших заходів кримінально-правового характеру; 2) застосуванні (покладенні) кримінальної відповідальності із застосуванням інших заходів кримінально-правового характеру; 3) заміні одного засобу кримінальної відповідальності іншим; 4) звільненні від кримінальної відповідальності без застосування інших заходів кримінально-правового характеру; 5) звільненні від кримінальної відповідальності із застосуванням інших заходів кримінально-правового характеру. Другу групу становлять кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення суспільно небезпечного діяння. Для фізичної особи такі кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення нею суспільно небезпечного діяння можуть полягати у: 1) застосуванні до неосудного примусових заходів медичного характеру зі спеціальною конфіскацією або без такої; 2) застосуванні до особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, примусових заходів виховного характеру зі спеціальною конфіскацією або без такої; 3) звільненні неосудного від застосування до нього примусових заходів медичного характеру із застосуванням спеціальної конфіскації або без такої; 4) звільненні особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, від застосування до неї примусових заходів виховного характеру із застосуванням спеціальної конфіскації або без такої. Для юридичної особи кримінально-правові засоби-діяння за вчинення її уповноваженою особою від її імені (в окремих випадках – та в її інтересах) окремих видів кримінальних правопорушень можуть полягати у: 1) застосуванні заходів кримінально-правового характеру для юридичних осіб; 2) звільненні від застосування таких заходів (ст. 96³ КК).

Залишаючи за межами цього дослідження велику за обсягом і непросту за змістом систему кримінально-правових засобів-діянь, що стосуються інституту кримінальної відповідальності, далі досліджуються лише кримінально-правові засоби-установлення у межах названого інституту. Водночас слід констатувати, що викладеного вище понятійного апарату, що є здобутком інструментальної теорії права, для їх вивчення недостатньо. Сказане обумовлюється тим, що розроб-

ники загального учення про правові засоби хоч і формували його в контексті розвитку учення про механізм правового регулювання, проте не досягли повної консолідації цих двох учень. У результаті питання про змістовні та формальні трансформації правових засобів при перенесенні регуляторної енергії від норми права до реального стану регульованих нею суспільних відносин залишилося осторонь їх уваги.

Проте ці питання стали предметом дослідження у галузевих юридичних науках, зокрема і передусім – у науці кримінального права. Зокрема, Ю. В. Баулін ще у 2004 році звернув увагу на те, що кримінальна відповідальність в одних випадках розуміється «як *передбачене* Кримінальним кодексом обмеження прав і свобод особи, якому вона може бути піддана у майбутньому у разі вчинення нею злочину», в інших – «як захід примусу, що *застосовується* від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в учиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого», в третій – як «діяльність спеціальних органів виконавчої влади (суб'єкт діяльності) з виконання обвинувального вироку суду, тобто діяльність, пов'язана з реальним обмеженням визначених судом прав і свобод засудженої особи. З іншого боку, це *перетерплювання* цією особою обмеження її тих прав і свобод (об'єкт діяльності), які індивідуалізовані судом» (курсив у всіх випадках мій. – Ю. П.), на підставі чого зробив висновок, що кримінальна відповідальність «існує в трьох аспектах: законодавчому, судовому та виконавчому» та виділив два її види: потенційну і реальну¹. В подальших своїх дослідженнях він розвинув цю ідею і вже у 2018 році аргументував думку про можливість «виділяти три її (кримінальної відповідальності. – Ю. П.) види, а саме – потенційну, конкретизовану (індивідуалізовану) і реальну». За твердженням Ю. В. Бауліна потенційна кримінальна відповідальність «передбачена в санкціях статей Особливої частини КК (звичайно, з урахуванням відповідних положень Загальної частини КК) і полягає в тому, що обмеження прав і свобод, що передбачені в КК, поширюються на будь-якого суб'єкта, який підлягає кримінальній відповідальності за вчинення даного виду злочину»; конкретизована (індивідуалізована) кримінальна відповідальність – «це вид і міра обмежень в реалізації прав і свобод, визначених обвинувальним вироком суду стосовно конкретної

¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 33–35.

особи, визнаної винною у вчиненні певного злочину»; нарешті реальна кримінальна відповідальність – «це вид і міра обмежень у реалізації прав і свобод засудженої особи, що здійснюються органами та установами, уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду, а також відповідними органами і службовими особами відносно осіб, які визнаються такими, що мають судимість після відбуття покарання»¹.

Такий підхід до розуміння кримінальної відповідальності показує трансформації її змісту та форми від початкового елементу у механізмі кримінально-правового регулювання (норми права) до кінцевого його елементу (реального стану врегульованих суспільних відносин). Дійсно, в першому аспекті кримінальна відповідальність є виключно змістом норм кримінального права й існує як засіб-установлення, що потенційно може бути застосований до певної особи у зв'язку із вчиненням нею визначеного в кримінальному законі кримінального правопорушення. Сама вона (про це детальніше йтиметься у наступному підрозділі 1.3) своїм змістом має встановлені законом відносно визначені обмеження у реалізації прав чи свобод людини, що лише можуть бути застосовані у майбутньому при вчиненні особою кримінального правопорушення. Формою її зовнішнього вираження у цьому разі є відповідні положення кримінального закону, що встановлюють обсяг згаданих правообмежень. Далі, коли обвинувальним вироком суду підтверджується наявність у держави повноваження вважати вчинене особою діяння кримінальним правопорушенням і застосування за його вчинення кримінальну відповідальність, її зміст звужується від загальних відносно визначених положень закону, поширюваних на певне коло осіб, до конкретизованих правообмежень для персоніфікованої особи. Формою вираження кримінальної відповідальності у цьому разі стає резолютивна частина правозастосовного акту – обвинувального вироку суду – в системній єдності з положеннями кримінального закону, які цим вироком застосовуються. Нарешті, після набрання обвинувальним вироком законної сили кримінальна відповідальність вже переходить зі сфери належного до сфери суцього і її змістом стає реальне обмеження в реалізації прав конкретної особи на підставі приписів кримінального закону та згаданого вироку. Формою вираження кримі-

¹ Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 18–19.

нальної відповідальності в цьому разі вже стає реальне зазнавання засудженою особою тих правообмежень, що випливають зі змісту кримінального закону та вироку суду, і в яких і полягає її кримінальна відповідальність.

Видається, що ідея Ю. В. Бауліна про можливість виділення видів кримінальної відповідальності за критерієм особливостей вираження її змісту та форми, будучи теоретично обґрунтованою і концептуально схвальною, не може бути зведена лише до одного із засобів-установлень кримінального права (кримінальної відповідальності), є загальною для усіх таких засобів. Сказане передусім пояснюється тим, що кримінальна відповідальність часто мислиться як один із головних, проте не єдиних кримінально-правових засобів-установлень. У сучасній кримінально-правовій літературі, як уже відзначалося вище, кримінальна відповідальність позиціонується в ряді альтернативних їй чи доповнюючих її засобів-установлень, таких як пробація, засоби безпеки тощо. З огляду на однопорядковість цих засобів в аспекті їх можливого альтернативного чи спільного застосування при визначенні кримінально-правових наслідків учиненого кримінального правопорушення, не викликає сумнівів, що й ці інші засоби також підлягають класифікації за цим же критерієм. Інакше кажучи, усі засоби-установлення, що є чи можуть бути альтернативними до кримінальної відповідальності, так само як і вона також можуть бути вивчені в трьох їхніх аспектах: як потенційні, конкретизовані та реальні. Крім того, і сама кримінальна відповідальність в окремих її моделях (зокрема, у тій, що реалізована в КК України 2001 року), може бути збірним кримінально-правовим засобом, тобто родовим засобом, що охоплює декілька видових (про це детальніше йтиметься у підрозділі 1.3). При цьому відомо, що позаяк певна властивість притаманна родовому поняттю, то вона з необхідністю належить і всім видовим поняттям, які цим родом охоплюються. Тому потенційними, конкретизованими і реальними можуть бути не лише такий засіб, як кримінальна відповідальність, а й ті менші за обсягом засоби кримінального права, що нею охоплюються. Нарешті, слід взяти до уваги й те, що не лише кримінальна відповідальність, а й загалом усі засоби кримінального права беруть участь у перенесенні регуляторної енергії від ідеальної моделі, закладеної у нормах цієї галузі права, до реального стану регульованих ними кримінально-правових суспільних відносин. Відтак усі вони і зазнають таких самих трансформацій їхнього змісту та форми, які описані вище

щодо кримінальної відповідальності. А отже, і всі вони також можуть мислитися як потенційні, конкретизовані та реальні.

Викладене дає підстави висунути ідею про можливість здійснення класифікації усіх засобів кримінального права ще й за критерієм особливостей вираження їхнього змісту та форми в механізмі кримінально-правового регулювання і виділити за цим критерієм три види таких засобів. Перший – це потенційні кримінально-правові засоби, тобто ті правові явища, які визначені нормами кримінального права, і підлягають можливому застосуванню при правовому регулюванні певного кола кримінально-правових суспільних відносин. Другий – це конкретизовані кримінально-правові засоби, тобто ті правові явища, які на підставі норм кримінального права встановлені правозастосовним актом (зокрема, вироком) суду і підлягають застосуванню при врегулюванні конкретних кримінальних правовідносин. Нарешті, третій – це реальні кримінально-правові засоби, тобто ті правові явища, які на підставі норм кримінального права та правозастосовного акта (зокрема, вироку) суду реально застосовуються до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і зазнаються нею.

Ґрунтуючись на викладених підходах до розуміння сутності засобів кримінального права, їх взаємних зв'язків та залежностей, критеріїв та результатів поділу таких засобів на види, далі будуть поглиблено вивчені питання кримінальної відповідальності як одного із його галузеутворюючих засобів.

1.3. Кримінальна відповідальність як кримінально-правовий засіб-установлення

Сутність кримінального права як галузі національного публічного права України полягає в тому, що воно регулює і тим самим обмежує, унормовує повноваження держави у відносинах з людиною, яка вчинила кримінальне правопорушення. Здійснюється це через систему норм права, які визначають злочини і кримінальні проступки та кримінальну відповідальність за них. Саме тому основними інститутами кримінального права визнаються інститут кримінального правопорушення та інститут кримінальної відповідальності. Навколо цих двох інститутів будуються всі приписи як Загальної, так і Особливої частин

кримінального законодавства, більше того – усі інші інститути кримінального права є, по суті, субінститутами кримінального правопорушення або кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим небезпідставно стверджується, що кримінальне правопорушення та кримінальна відповідальність можуть претендувати на статус підгалузей¹ у кримінальному праві або принаймні його надінститутів². Як слушно стверджує М. І. Панов стосовно категорії «кримінальна відповідальність», вона виконує важливу інтеграційну функцію в кримінальному праві і законодавстві, поєднуючи (об'єднуючи) їх Загальну і Особливу частини, перетворюючи їх норми та інститути на органічно взаємопов'язані та взаємодоповнюючі структурні елементи єдиної й цілісної системи кримінального права як самостійної галузі права³.

Цілком очевидно, що фундаментальне значення цих двох інститутів для кримінального права вимагає чіткої законодавчої дефініції їх змісту. Однак у чинному кримінальному законодавстві України тільки поняття кримінального правопорушення має законодавче визначення (ч. 1 ст. 11 КК України), яке принципово підтримується більшістю криміналістів. Перманентні дискусії точаться лише з питання про доцільність законодавчого закріплення такої об'єктивно властивої кримінальному правопорушенню ознаки, як здатність заподіювати істотної шкоди охоронюваним кримінальним законом свободи чи порядку, традиційно іменованою у нашому законодавстві та науковій літературі «суспільною небезпечністю»⁴. Крім того, у новітніх своїх дослідженнях Ю. В. Баулін обгрунтовано відстоює ідею про необхідність відобра-

¹ Див.: Баулін Ю. В. Про методологію дослідження принципів кримінального права. *Проблеми методології сучасного правознавства* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (9–10 жовт. 1996 р., Київ). Київ : Укр. Правнича Фундація, 1996. С. 132–135.

² Див.: Панченко П. Н. Юридические конструкции в системе уголовного законодательства и их значение для совершенствования данной системы и преподавания в юридических вузах уголовно-правовых дисциплин. *Юридическая техника*. 2013. № 7 (ч. 2). С. 564.

³ Панов М. І. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 45.

⁴ Див., наприклад: Азаров Д. С. Суспільна безпека злочину та аналогія кримінального закону (ретроспективний погляд у ХІХ – ХХ століття). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 141–142; Шаблистий В. В. Суспільна безпека (небезпечність) у кримінальному праві в епоху постмодерну. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 120; Рудковська М. Р. Суспільна безпека як ознака поняття злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 3, 4 та ін.

ження в понятті злочину (кримінального правопорушення) ознаки протиправності, в її розумінні як порушення цим діянням норм регуляторного приватного чи публічного права¹. Так чи інакше, але стосовно поняття кримінального правопорушення можна констатувати не лише факт існування його законодавчого визначення, але й певної усталеності поглядів науковців.

Про кримінальну ж відповідальність неодноразово згадується у КК України, зокрема: у ст. 2 визначаються *підстави кримінальної відповідальності*; у ст. 3 – загальні положення про *закон про кримінальну відповідальність*; у статтях 4–8 – межі чинності і дії *закону про кримінальну відповідальність* у часі та в просторі; у ст. 16 йдеться про *кримінальну відповідальність* за незакінчене кримінальне правопорушення; статті розділу IV Загальної частини визначають *особу, яка підлягає кримінальній відповідальності*; ст. 29 і 30 визначають особливості *кримінальної відповідальності* співучасників, у розділі IX визначаються підстави *звільнення від кримінальної відповідальності* тощо. Попри це, власне поняття кримінальної відповідальності досі не знайшло свого законодавчого втілення.

Такий стан речей не тільки не сприяє визначеності кримінально-правового регулювання, а й чинить суттєвий вплив на зміст та результати наукових досліджень у галузі кримінального права. Адже відомо, що ефективність останніх значною мірою залежить від тієї «системи координат», в яких вони здійснюються. Ця система складається з багатьох «векторів», серед яких, зокрема: методологічні засади дослідження, його вихідні положення та намічені цілі, основні принципи та способи його здійснення, засадничі категорії, що сприймаються дослідниками як парадигми, тощо. Серед вказаних векторів важливу роль відіграє також і значення основних понять, що використовуються дослідником. Тому практично кожен криміналіст змушений так чи інакше торкатися у своїх дослідженнях питання про поняття кримінальної відповідальності й від того чи іншого вирішення цього питання часто значною мірою залежали подальші висновки автора. Більше того, з позицій того чи іншого підходу до визначення кримінальної відповідальності по-різному окреслюються її ознаки, зміст, часові та просторові

¹ Див., наприклад: Баулін Ю. В. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 20.

межі існування, форми реалізації, співвідношення з іншими кримінально-правовими явищами тощо.

З одного боку, різноманітність суджень про кримінальну відповідальність, безумовно, сприяє накопиченню наукового знання про неї, стимулює пошук оптимальних моделей законодавчого закріплення кримінальної відповідальності та практики її реалізації. Разом із тим в окремих сучасних дослідженнях висловлюються достатньо контрадикторні думки стосовно сутності та змісту кримінальної відповідальності. Останнім часом навіть сам термін, яким традиційно позначається згадане поняття, був підданий сумніву і почав піддаватися модифікаціям. Зокрема, одні дослідники пропонують додати до змісту вказаного терміна слово «правова». Наприклад, Я. М. Кураш послідовно іменує кримінальну відповідальність «кримінально-правовою відповідальністю»¹; М. І. Колос поперемінно вживає то термін «кримінальна відповідальність», то «кримінально-правова відповідальність»²; В. К. Гришук хоча в одній роботі й стверджує, що словесна конструкція «кримінально-правова відповідальність» є штучною, а «кримінальна відповідальність не може бути іншою, ніж правовою, бо в інших випадках вона матиме незаконний характер»³, але пізніше пише, що «більш вдалим, виправданим в логічно-науковому плані є застосування поняття «кримінально-правова відповідальність людини»⁴. Деякі інші автори (наприклад, О. А. Кириченко⁵, В. М. Куц⁶,

¹ Див., наприклад: Кураш Я. М. Кримінально-правова відповідальність та її підстави за чинним КК України. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 144–147.

² Див., наприклад: Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія. Київ : ВД «Освіта України», 2019. С. 646, 647 та ін.

³ Гришук В. К. Кримінальна відповідальність: визначення поняття в доктрині кримінального права. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 62.

⁴ Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельниц. унів. управління та права, 2012. С. 350.

⁵ Кириченко О. А. Інноваційне розуміння ступеневого сутнісного видового поділу антикримінальної та інших видів юридичної відповідальності. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 176–177.

⁶ Куц В. Національна політика протидії злочинності: сутність та співвідношення з деякими спорідненими явищами. *Юридична Україна*. 2016. №9–10. С. 45.

Ю. О. Ланцедова¹, О. С. Тунтула²) не погоджуючись з уживанням усталеного терміна «кримінальна відповідальність», вбачають його поліпшення не за рахунок вказівки на «правовий» характер такої відповідальності, а через іменування її «антикримінальною».

Вочевидь, прагнення замінити термін традиційний термін «кримінальна відповідальність» альтернативними – «кримінально-правова відповідальність» чи «антикримінальна відповідальність» – ґрунтується здебільшого чи *inter alea* на поширеному серед багатьох науковців розумінні терміна «кримінальний» тільки в значенні «злочинний». Так, М. Й. Коржанський свого часу писав, що «“кримінальний” – значить злочинний, тобто кримінальні (злочинні) структури, кримінальний (злочинний) закон, кримінальний (злочинний) кодекс... злочинне (кримінальне) право, злочинна (кримінальна) відповідальність, злочинна (кримінальна) міліція тощо»³. Пізніше таку ж позицію зайняли В. М. Куц, який пише, що «вони (“кримінальне право”, “кримінальна юстиція”, “кримінальна поліція” тощо. – Ю. П.) є не кримінальними, а антикримінальними, тобто спрямованими проти злочинності», а тому «настав час привести назви зазначених і подібних їм явищ відповідно до їхніх справжніх сутності та змісту»⁴, і М. І. Колос, який вважає, що «покарання не повинні бути ні “уголовними”, ні “кримінальними”, тобто злочинними. Вони мають бути законними і справедливими»⁵.

Загалом же, за часи української незалежності ототожнення понять «кримінальний» і «злочинний» достатньо поширилося в науковому середовищі і, на жаль, в окремих випадках вплинуло на законодавчі рішення. Зокрема, це призвело до того, що термін «кримінальний закон», який вживався у КК України 1960 р., був замінений у КК України 2001 р. терміном «закон про кримінальну відповідальність»⁶. Причому

¹ Ланцедова Ю. О. Вплив новітніх доктрин юриспруденції на розвиток антикримінальної галузі права, криміналістики та інших наук антикримінальної спрямованості. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. №2 (10) С. 265–267.

² Тунтула О. С. Сутність і структура антикримінальної відповідальності за новітньою доктриною видового поділу юридичної відповідальності. *Науковий вісник Сіверщини. Серія : Право*. 2017. №2. С. 166–167.

³ Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ : ТОВ «Генеза», 1999. С. 7.

⁴ Куц В. Національна політика протидії злочинності: сутність та співвідношення з деякими спорідненими явищами. *Юридична Україна*. 2016. №9–10. С. 45.

⁵ Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія. Київ : ВД «Освіта України», 2019. С. 338.

⁶ Див.: Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року : в 28 кн. : Архів робочих матеріалів членів робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту КК України, що зберігається у фондах наукової бібліотеки Національ-

така заміна відбулася лише у тексті Кодексу (розділ II Загальної частини), у той час як у його назві був збережений усталений термін «кримінальний кодекс», тобто «кримінальний закон». Деякі науковці стали уникати використання слова «кримінальний» і в інших, окрім кримінальної відповідальності, усталених термінах. Наприклад, кримінально-правову політику запропонували іменувати «антикримінальною політикою»¹, кримінальний проступок – «карною провиною»², і навіть саме кримінальне право інколи іменують «карним»³ чи, навіть, «уголовним»⁴ правом.

Утім, думається, що підстав для розуміння терміна «кримінальний» виключно в значенні «злочинний» немає. Слід погодитися з Л. М. Васильковою, яка стверджує, що «саме цей термін можна вважати більш-менш вдалим відповідником до російського *уголовный*, оскільки він (поряд зі значенням «злочинний». – Ю. П.) включає і значення «карний», адже вчинення злочину спричиняє покарання, яке передбачається законом та призначається судом»⁵. Так само й М. Д. Гінзбург, який є одним з провідних сучасних фахівців з української наукової термінології, вважає, що «в українському законодавстві (як радянському, так і сучасному) та авторитетних юридичних джерелах... у значенні російського терміна *уголовный* уживають виключно термін кримінальний»⁶. Сказане дає підстави розуміти термін «кримінальний» не тільки виключно як «злочинний», а й в іншому значенні, яке наводять класичні й сучасні тлумачні словники, а саме: як такий,

ного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Кн. 17 (1999 р.). Арк. 189.

¹ Див., наприклад: Зеленецький В. С. Антиуголовная политика Украины. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 19–20; Куц В. Національна політика протидії злочинності: сутність та співвідношення з деякими спорідненими явищами. *Юридична Україна*. 2016. №9–10. С. 45, та ін.

² Див., наприклад: Фріс П. Карна провина: як удосконалити чинне законодавство? *Юридичний вісник України*. 2012. 28 квіт. (№ 17). С. 6–8.

³ Див., наприклад: Козич І. В. Оптимізація законодавства про кримінальну відповідальність в контексті реалізації функцій кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 164–165.

⁴ Див., наприклад: Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ : ТОВ «Генеза», 1999. С. 7.

⁵ Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний». *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 12. С. 76.

⁶ Гінзбург М. Нотатки термінолога: поняття різниці між прикметниками «кримінальний» та «карний». *Юридичний журнал*. 2007. № 1. С. 73.

«який стосується вивчення злочинів і злочинності, боротьби з ними і запобігання злочинам»¹. Саме тому слово «кримінальна» у терміні «кримінальна відповідальність» слід розуміти не в значенні «злочинна», а в значенні «яка стосується кримінальних правопорушень, боротьби з ними і запобігання їм». З огляду на викладене не вбачається підстав для відмови від використання в подальшому дослідженні традиційного терміна «кримінальна відповідальність».

Результатом широкого інтересу науковців до інституту кримінальної відповідальності стало те, що стосовно її поняття в літературі було сформульовано чи не найбільшу кількість різноманітних визначень, які навіть не завжди однозначно об'єднуються у певні групи. Так, якщо на думку Ю. В. Бауліна основні визначення кримінальної відповідальності (не рахуючи інтегрованих) можна об'єднати у чотири групи², то Н. Ф. Кузнецова стверджувала, що «принаймні п'ять точок зору викладено в теорії кримінального права відносно поняття кримінальної відповідальності»³, а Л. Л. Кругликов і О. В. Васильєвський виокремлювали шість основних концепцій кримінальної відповідальності⁴. Різну кількість підходів до визначення кримінальної відповідальності (інколи говорять: концепцій, точок зору, груп визначень поняття тощо) дають інші автори.

Цілком очевидно, що виділення таких груп і віднесення до них окремих із запропонованих у літературі визначень є, до певної міри, умовним, оскільки достатньо складно зводити загалом відсторонені судження окремих науковців у родові групи за певною властивістю, якої дуже часто не мали на увазі самі їх автори. З огляду на це будь-яке, у тому числі й викладене нижче, групування поглядів на поняття кримінальної відповідальності є лише відносно узгодженим й у ньому можуть бути знайдені непослідовності й неповнота. Окрім того, практично не піддається ні осмисленню, ні описанню науково значимий критерій групування позицій різних учених щодо розуміння ними кримінальної відповідальності. Зрозуміло, що шукати цей критерій можна виключно у змісті поглядів згаданих на-

¹ Див., наприклад: Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1974. С. 370; Тлумачний словник української мови / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. Харків : Синтекс, 2002. С. 282.

² Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 17–22.

³ Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс Республики Беларусь. *Вестник Московского университета. Серия II. Право*. 2000. №3. С. 13.

⁴ Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве : монографія. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 28–34.

уковців, схожостях і відмінностях виявлених ними ознак кримінальної відповідальності, та навіть і в сформульованих ними дефініціях. Проте і відмінності ці не завжди є однопорядковими, і все коло висловлених поглядів на кримінальну відповідальність навряд чи може бути охоплено та проаналізоване під кутом зору їх збігу чи різниці з іншими за певними властивостями. Тому, власне, таке групування і не може претендувати на статус науково обґрунтованої і логічно бездоганної класифікації. Разом із тим воно потрібне як для визначення досягнутого рівня знань про кримінальну відповідальність, розкриття її проблематики, так і для перспектив його подальшого розвитку. Беручи це до уваги, вважаю, що все різноманіття визначень поняття кримінальної відповідальності, які запропоновані у відомих дослідженнях, можна об'єднати принаймні у сім груп.

Перша група, яка традиційно була і досі залишається чи не найчисленнішою за кількістю прибічників, об'єднує визначення кримінальної відповідальності як *обов'язку* особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, дати звіт про свою поведінку та зазнати несприятливих для неї наслідків у формі заходів кримінально-правового (іноді також додають – кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого) примусу, що застосовуються до неї уповноваженими на те органами держави. Подібні визначення поняття кримінальної відповідальності містяться в роботах О. Д. Гринь та О. І. Донченко¹, М. Й. Коржанського², Т. А. Леснієвськи-Костаревої³, О. В. Острогляда⁴, А. О. Пінаєва⁵, П. Л. Фріса⁶, А. А. Чистякова⁷, О. І. Чучаєва⁸ та багатьох інших вчених. Примикає до цієї групи й визначення кримінальної відповідальності як *реалізації обов'язку* особи, яка вчинила кримінальне

¹ Гринь О. Д., Донченко О. І. Кримінальна відповідальність як різновид юридичної відповідальності. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 132.

² Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. С. 99.

³ Леснієвськи-Костарева Т. А. Дифференціація уголовной ответственности. Теория и законодательная практика : монографія. Москва : НОРМА, 1998. С. 33.

⁴ Острогляд О. В. Основи кримінально-правової політики України та Кримінального права України (Загальна частина) : навч. посіб. (в схемах та визначеннях). Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. С. 42.

⁵ Пінаєв А. А. Курс лекцій по Общей части уголовного права. Книга 1 «О преступлении». Харьков : Харьков юрид., 2001. С. 99.

⁶ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Атіка, 2004. С. 49.

⁷ Чистяков А. А. Механизм формирования основания уголовной ответственности. Рязань : Рязан. ин-т права и экономики, 2000. С. 29.

⁸ Чучаєв А. И. Наказание в уголовном праве России: антология идей. *Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА)*. 2015. № 7. С. 63.

правопорушення, піддатися певним заходам кримінально-правового впливу¹.

У другу групу можна об'єднати судження тих криміналістів, які на противагу вищезгаданим визначають кримінальну відповідальність не як обов'язок особи зазнати несприятливих наслідків вчиненого нею кримінального правопорушення чи як реалізацію такого обов'язку, а як реалізацію повноваження держави засудити (осудити) й покарати цю особу. Прибічники такого підходу, попри певні більш чи менш суттєві відмінності у формулюваннях, в основному сходяться на тому, що кримінальна відповідальність є реалізацією санкції кримінально-правової норми, засудженням (осудом) і покаранням державою особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Подібні визначення пропонували І. Г. Богатирьов та А. В. Савченко², В. М. Бурдін³, Я. Варилевський⁴, О. О. Дудоров⁵, І. В. Красницький⁶, І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин⁷, С. М. Школа⁸ та інші криміналісти. Про те, що кримінальна відповідальність – «це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду», йдеться й в одному з рішень Конституційного Суду України⁹. Таке розуміння кримінальної

¹ Шапиев С. М. Понятие и содержание уголовной ответственности. *Вестник Ленинградского университета. Серия экономики, философии, права*. 1981. №23. С. 70–74.

² Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №2. С. 136.

³ Бурдін В. М. До питання про поняття кримінальної відповідальності за КК України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. №9 (47). С. 72.

⁴ Warylewski J. Prawo karne. Część Ogólna / Wydanie II. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005. S. 160.

⁵ Дудоров О. О. Про поняття кримінальної відповідальності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2007. №4. С. 156, 161.

⁶ Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 61–62, 225.

⁷ Самощенко І. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству : монография. Москва : Юрид. лит., 1971. С. 69.

⁸ Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство*. 2012. №6. С. 150.

⁹ Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність). *Офіційний вісник України*. 1999. №44. Ст. 2193.

відповідальності знайшло закріплення і в кримінальному законодавстві деяких пострадянських країн. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 44 КК Республіки Білорусь «кримінальна відповідальність виражається у засудженні від імені Республіки Білорусь за вироком суду особи, яка вчинила злочин, та застосуванні на підставі засудження покарання або інших заходів кримінальної відповідальності відповідно до цього Кодексу»¹. Згідно зі ст. 50 КК Республіки Молдова «кримінальна відповідальність виражається у публічному осуді іменем закону злочинних діянь та осіб, що їх вчинили»².

Наприкінці ХХ століття в науці сформувався *третій підхід* до визначення поняття кримінальної відповідальності, який, до певної міри, став конвергенцією двох викладених вище. Сутність його полягає в тому, що кримінальна відповідальність розглядається у поєднанні двох аспектів: ретроспективного (негативного) та перспективного (позитивного). Так, наприклад, М. І. Панов вважає, що «визначення кримінальної відповідальності як юридичного обов'язку особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, зазнати державного осуду у вирокі суду й заходів кримінально-правового примусу, надає можливість, крім того, акцентувати увагу на двох суттєвих і дуже важливих аспектах (сторонах) кримінальної відповідальності (як єдиного цілого), що перебувають у діалектичній єдності: на *ретроспективному* (негативному), тобто на застосуванні до особи, яка вчинила злочин, засобів державного примусу (покарання, передбаченого законом), і на *потенційному* (перспективному чи ультраактивному) – юридичному обов'язку особи підлягати дії кримінального закону в разі вчинення нею суспільно небезпечного діяння, визнаного злочином»³. Приблизниками такого розуміння кримінальної відповідальності стали досить багато криміналістів, зокрема: З. А. Астеміров⁴, Л. В. Багрій-Шахматов⁵,

¹ Уголовный кодекс Республики Беларусь: с изм. и доп. по состоянию на 1 апр. 2009 г. Минск : Нац. центр прав. информ. Респ. Беларусь, 2009. С. 25.

² Уголовный кодекс Республики Молдова / вступ. ст. А. И. Лукашова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 141.

³ Панов М. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. *Право України*. 2012. № 8. С. 252.

⁴ Энциклопедия уголовного права. Т. 8. Уголовная ответственность и наказание / З. А. Астеміров, В. Н. Орлов, О. В. Старков и др. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина – СПб ГКА, 2007. С. 16–17.

⁵ Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм её реализации. Общая часть : курс лекций. Одесса : АО БАХВА, 1998. С. 45–63.

В. А. Номоконов¹, В. Г. Павлов², М. М. Прохоров і В. С. Кропачев³ та інші. Близькою до цього підходу є позиція В. К. Грищука, який також виокремлює два аспекти кримінальної відповідальності (позитивний і негативний), але першу розуміє не як обов'язок зазнати негативних наслідків свого діяння, а як реалізовану «необхідність свідомого і добровільного використання людиною свого суб'єктивного права, виконання обов'язку, дотримання заборон, що містяться у кримінально-правових нормах», а негативну – як «реалізовану необхідність перетерпіння порушником приписів кримінально-правових норм примусових заходів правового впливу, передбачених ними і застосованих компетентними органами держави у встановлених процесуальних і виконавчих законодавством формах»⁴.

Дослідження кримінальної відповідальності як явища, стосовно якого особа, що вчинила кримінальне правопорушення, і держава можуть мати певні правові зв'язки, призвело до формування *четвертої групи* її визначень. Мається на увазі тлумачення кримінальної відповідальності як *кримінально-правових відносин*. У сучасній українській кримінально-правовій літературі така позиція послідовно проводиться в роботах І. І. Чугуникова⁵, її висловлювали також А. Стойнов⁶ та М. І. Хавронюк⁷. Близьким до них є судження В. В. Скибицького, який визначив кримінальну відповідальність як реалізацію прав і обов'язків обох учасників кримінальних правовідносин. Він, зокрема, писав, що кримінальну відповідальність «слід розглядати в рамках кримінальних

¹ Полный курс уголовного права : в 5 т. Т. I: Преступление и наказание / Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2008. С. 519–520.

² Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Санкт-Петербург : Лань ; Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. С. 18–21.

³ Прохоров Н. М., Кропачев В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность : науч. изд. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. гос. ун-т, 2000. 60 с.

⁴ Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління і права, 2012. С. 652–661.

⁵ Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. С. 6–8; Чугуников І. І. До питання про предмет кримінально-правового регулювання. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 6. С. 48.

⁶ Стойнов А. Наказателно право. Обща част. Софія : Издателска къща Ciela, 1999. С. 48.

⁷ Хавронюк М. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають. *Юридичний вісник України*. 2013. 25–31 трав. (№ 21). С. 6–7.

правовідносин, як реалізовані права та обов'язки учасників цих правовідносин»¹.

Наступні три підходи до визначення кримінальної відповідальності базують на тому, що вона розуміється як певний правовий (найчастіше – кримінально-правовий) наслідок кримінального правопорушення, що полягає у змінах правового статусу особи, яка його вчинила. Відмінності між цими підходами проявляються лише в акцентуації їх прибічниками на різних складових цих правообмежень.

Так, одні криміналісти (*п'ятий підхід*) вважають, що кримінальну відповідальність становить офіційна стигматизація особи, що вчинила кримінальне правопорушення. П. П. Сердюк вживає як синонімічні терміни «засудження» і «кримінальна відповідальність» і визначає останню як «примусовий кримінально-правовий наслідок вчиненого злочину, який виражається в офіційному засудженні особи, яка вчинила злочин, через обвинувальний вирок суду, що є підставою застосування інших кримінально-правових наслідків злочину, змінює нормальний соціальний статус такої особи на статус засудженої особи, котрий проявляється в обмеженні її доброго імені»². Про те, що кримінальна відповідальність полягає в покладенні на особу офіційного «тавра» злочинця в контексті кримінально-правових відносин образно висловлюється й С. Д. Шапченко³.

Натомість *шостий підхід* до визначення поняття кримінальної відповідальності полягає у розумінні її не лише як осуду (суспільної чи державної стигматизації, таврування) особи, а й як пов'язаних із цим осудом *обмежень її прав і свобод*. В українській кримінально-правовій науці таке судження першим, очевидно, висловив Ю. В. Баулін⁴ і в подальшому воно було розвинуте в його роботах та роботах його учнів

¹ Скибицкий В. В. Формы реализации уголовной ответственности. *Развитие национальной государственности союзной республики на современном этапе* : тезисы науч.-практ. конф. Киев : ИП им. В. М. Корецкого АН УССР, 1990. С. 251.

² Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 182.

³ Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 65.

⁴ Баулін Ю. В. Поняття кримінальної відповідальності та його значення для практики застосування нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування та вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ ; Харків : Юрінком-Інтер, 2002. С. 39–42.

М. Є. Григор'євої¹, О. М. Лемешка², Н. В. Маслак³, О. В. Наден⁴, О. В. Харитоновой⁵ та інших.

Близькою за змістом є *сьома група* визначень поняття кримінальної відповідальності, яку складають позиції тих авторів, які розуміють її як вимушене *зазнавання (перетерпіння)* особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного засудження, а також тих позбавлень особистого, майнового чи іншого характеру, що покладаються на винуватого спеціальними органами держави. У ранніх роботах такої позиції дотримувався Ю. В. Баулін⁶, подібний же підхід зустрічаємо також у роботах Р. В. Вереші⁷, В. В. Голіни⁸, С. І. Зельдова⁹, А. І. Санталова¹⁰ та деяких інших вчених.

Комплексність та багатогранність проблематики кримінальної відповідальності приводить деяких дослідників до висновку про можливість розуміння цієї категорії в декількох (як правило – двох) аспектах. Причому така двоаспектність проявляється у тому, що вони визначають кримінальну відповідальність, поєднуючи певну пару із проаналізова-

¹ Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 9.

² Лемешко О. М. Звільнення від кримінальної відповідальності: диференціація чи індивідуалізація кримінальної відповідальності? *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Вип. 20 / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2010. С. 93–106.

³ Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину. Харків : Право, 2010. С. 93–97.

⁴ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 45.

⁵ Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. С. 133.

⁶ Див.: Баулін Ю. В. Проблемы уголовной ответственности в Украине на пороге XXI века. *Проблема ответственности на рубеже XX и XXI веков* : материалы мемориал. чтений, посвящ. 60-летию проф. А. Ф. Плахотного. Харьков : Харьков. гос. ун-т, 1996. С. 140–143.

⁷ Вереша Р. Поняття та підстава кримінальної відповідальності. *Право України*. 2006. № 12. С. 99.

⁸ Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. С. 15–16.

⁹ Зельдов С. И. Некоторые актуальные проблемы совершенствования уголовно-правового реагирования на преступления. *Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности* : межвуз. сб. ст. / редкол. В. З. Лукашевич и др. Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1986. С. 13–22.

¹⁰ Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности : монография. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. С. 18.

них вище підходів. Так, наприклад, Ю. М. Ткачевський вважав, що кримінальна відповідальність це, по-перше, обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зазнати заходів державного примусу, а, по-друге, також і несприятливі каральні наслідки, що зазнаються особою, засудженою судом за його вчинення¹. Видається, що автор не створив самостійного нового підходу до розуміння кримінальної відповідальності, а лише поєднав у своєму визначенні перший і сьомий з викладених мною вище підходів. В іншому випадку Ю. Ю. Коломієць розуміє досліджуване явище як «виражене в обвинувальному вирокі суду і засноване на кримінальному законі засудження, догана особи, яка вчинила злочин, а також обумовлене вчиненням злочином погіршення правового статусу особи, що полягає в обмеженні її прав і свобод»². І в цьому разі також не викликає сумнівів, що зайнята авторкою позиція є фактично поєднанням другого й шостого з викладених вище підходів. Окремі автори розглядають кримінальну відповідальність з різних підходів, не синтезуючи їх в одній дефініції. Зокрема, С. О. Загороднюк у межах двох сторінок послідовно стверджує, що «кримінальна відповідальність передбачає законно обґрунтований обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати осуд з боку держави та бути покараною у повній відповідності з законом»; «кримінальна відповідальність полягає в осуді винної особи за скоєний нею злочин від імені держави»; «кримінальна відповідальність полягає в державному примусі, поєднаним з осудом неправомірної поведінки»³.

Інкони стверджують, що сформульовані науковцями визначення поняття кримінальної відповідальності є ледь не діаметрально протилежними, заперечують і унеможливають одне одного, усе їхнє різноманіття не може бути зведене до повного єдиного знаменника. Очевидно, міркуючи саме подібним чином, окремі автори приходять до висновку про те, що з метою вирішення наявної дискусії слід було б закріпити визначення поняття кримінальної відповідальності в само-

¹ Ткачевський Ю. М. Уголовная ответственность и ее принципы. *Ученые юристы МГУ о современном праве* : сборник / под ред. М. К. Треушникова. Москва : Городец, 2005. С. 318.

² Коломієць Ю. Ю. Невідворотність кримінальної відповідальності: правова природа та зміст : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2005. С. 12.

³ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [С. В. Албул, А. М. Бабенко, О. А. Гритенко, В. Я. Конопельський, В. О. Меркулова та ін.] ; за ред. О. В. Меркулової, В. Я. Конопельського. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 78–79.

му кримінальному законі¹. Український законодавець досі відмовлявся від реалізації такої ідеї, виходячи, очевидно, з тієї беззаперечної тези, що спірні в науці положення не можуть привноситися до законодавства². Разом із тим не можна виключати того, що продовжувані у літературі пошуки консенсуального або принаймні конвенціонального розуміння кримінальної відповідальності зрештою створять в осяжному майбутньому підстави для перегляду законодавцем такої своєї позиції.

І дійсно, системне вивчення викладених суджень щодо розуміння кримінальної відповідальності, з мого погляду, дає підстави стверджувати, що у запропонованих підходах до розуміння кримінальної відповідальності є більше спільного, аніж відмінного. У зв'язку з цим на основі осмислення досягнутого наразі рівня досліджень окремих ознак кримінальної відповідальності уявляється за можливе запропонувати певний інтегративний підхід, який би поєднав у собі ті ознаки досліджуваного поняття, наявність яких у нього не викликає сумніву у всіх чи більшості дослідників. У кожному з них ідеться по суті про одне й те саме – про певні правові засоби, що застосовуються державою на підставі кримінального закону до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, як реакція на його вчинення. Відмінність полягає лише в тому, що різні вчені розглядають ці правові засоби з різних вихідних позицій чи на різних етапах розвитку кримінально-правових відносин.

Так, прибічники першого з виділених підходів розглядають ці правові засоби з точки зору юридичного відношення до них особи, яка вчинила кримінальне правопорушення: така особа дійсно має обов'язок їх зазнати. Прибічники другого підходу, навпаки, оцінюють їх з точки зору юридичного відношення до них держави, а саме – як реалізацію державою свого повноваження на застосування цих засобів до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (засудження і покарання такої особи). Ті, хто розглядають кримінальну відповідальність як правовідносини, досліджують ці правові засоби у взаємозв'язку не лише із правами та обов'язками суб'єктів кримінальних правовідносин, а й із самими такими суб'єктами. Прямо вказують на негативні кримінально-правові наслідки кримінального правопорушення як на сутність

¹ Див., наприклад: Коржанський М. Й. Уголовный закон України (наукова модель). Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, 2004. С. 4.

² Див.: Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс Республики Беларусь. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право.* 2000. № 3. С. 13.

кримінальної відповідальності криміналісти, чиї судження об'єднані мною у п'яту, шосту й сьому групи.

Таким чином, немає жодних підстав стверджувати про серйозні суперечності в досягнутих у сучасній науці кримінального права розуміннях кримінальної відповідальності, адже в кінцевому результаті всі криміналісти погоджуються з тим, що кримінальна відповідальність – це певний засіб чи сукупність засобів стягнення, що застосовується до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. В цьому вони, безумовно, знаходяться в межах загального учення про юридичну відповідальність¹, тим самим підкреслюючи, що кримінальна відповідальність як вид має з необхідністю усі ознаки юридичної відповідальності як роду. Таке стягнення спрямоване проти тих чи інших благ особи – особистого, майнового чи іншого характеру. Однак це загальне соціальне розуміння сутності відповідальності. У юридичному ж розумінні відповідальність – це правовий засіб, спрямований проти певних суб'єктивних прав особи, реалізуючи які вона може скористатися зазначеними благами. Крім того, відповідальність може полягати також і в покладенні на особу додаткових обов'язків, виконуючи які вона також буде обмежена в окремих своїх правах щодо користування згаданими благами.

Виходячи з викладеного, на мій погляд, можна стверджувати, що за досягнутого нині рівня досліджень поняття кримінальної відповідальності, кримінально-правова наука вже підійшла до можливості формулювання його узгодженого визначення. В такому визначенні мають бути вказані усі суттєві ознаки кримінальної відповідальності, які саме й визначають її як таку і відмежовують від суміжних явищ. Усі ж інші ознаки, які не характеризують власне кримінальної відповідальності, а стосуються особи, яка їй підлягає (наприклад, обов'язок зазнати, реальне зазнавання тощо), держави (повноваження покласти, реальне покладення тощо), чи кримінальних правовідносин, в які вступають згадані суб'єкти, не повинні знаходити відображення в цьому визначенні. Грунтуючись на цих міркуваннях як на базових, можна виокремити та описати сутнісні ознаки кримінальної відповідальності.

Перша визначальна ознака кримінальної відповідальності полягає в її публічно-правовому характері. Поділ усієї системи права на пу-

¹ Див.: Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. С. 320.

блічне та приватне давно став аксіоматичним для українського правознавства¹ і хоча, як відзначалося вище (див. підрозділ 1.1) він інколи й піддається критиці, однак з викладених там же міркувань не може бути відкинутий. Навіть і запропоноване виокремлення кримінального права (в широкому сенсі) в якості самостійної супергалузі права не заперечує його публічно-правової природи, так само як і публічно-правового характеру його інститутів та окремих правових засобів.

Публічному праву притаманна низка властивостей, які не завжди одноманітно визначаються правознавцями, але в цілому зводяться до такого. По-перше, ним регулюються суспільні відносини, пов'язані з діяльністю публічної влади – органів держави і місцевого самоврядування. По-друге, публічне право історично виходить з потреб забезпечення громадського порядку і безпеки, захисту інших колективних цінностей, ґрунтується на ідеї панування державної влади над особою, а в сучасний період – підкреслюється його придатність бути засобом забезпечення загальних потреб людей за допомогою державних владних механізмів. По-третє, хоча б одним учасником публічно-правових відносин зазвичай є суб'єкт владних повноважень. По-четверте, учасники публічно-правових відносин традиційно є нерівними, оскільки вступають у вертикальні (владні) відносини (відносини субординації). По-п'яте, публічному праву притаманний метод субординації, при якому правове регулювання побудоване на владно-імперативних засадах, що проявляється у формулюванні владних правових приписів, які безпосередньо встановлюють обсяг і порядок виникнення прав і обов'язків учасників суспільних відносин². Усі ці властивості повною мірою притаманні кримінальному праву в його власному (вузькому) значенні як галузі національного права України³, а через це – й проявляються в усіх його інститутах та правових засобах, що ними передбачаються.

Зокрема, публічно-правова природа кримінального права стосовно кримінальної відповідальності проявляється передусім у тому, що

¹ Див., наприклад: Навроцький В. О. Кримінальне право як галузь публічного права. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 72.

² Див., наприклад: Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загально-теоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 12. Харків : Право, 2006. С. 11–17; Харитонова О. Поняття і ознаки публічних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 1 (28). С. 39–45.

³ Див., наприклад: Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 83–85.

суб'єктом, повноважним на її встановлення, застосування та виконання є виключно публічна влада в особі держави. Беручи до уваги те, що нижче (підрозділ 3.1) це питання стане предметом самостійного поглибленого дослідження, тут лише відзначу, що відмінність публічно-правової кримінальної відповідальності від видів юридичної відповідальності в приватних галузях права за досліджуваною властивістю полягає в суб'єкті, перед яким така відповідальність відбувається. Якщо приватно-правова відповідальність – це відповідальність перед потерпілим за заподіяну йому шкоду, то публічно-правова відповідальність – це відповідальність перед публічною владою (яку в одних випадках уособлює держава загалом, в інших випадках – окремі суб'єкти владних повноважень). І навіть якщо вчиненим публічним правопорушенням було заподіяно шкоду інтересам таких суб'єктів (зокрема, наприклад, якщо вчинено кримінальне правопорушення проти інтересів держави), публічна влада в таких відносинах виступає не як «потерпілий», а як суб'єкт притягнення до відповідальності, суб'єкт, що повноважний застосувати відповідальність за публічне правопорушення. Причому суб'єктність держави (публічної влади), яка у цьому аспекті розуміється в контексті повноваження із застосування кримінальної відповідальності до особи, що вчинила кримінальне правопорушення, дає повне право назвати саме державу суб'єктом кримінальної відповідальності¹.

Окрім того, публічно-правовий характер кримінальної відповідальності проявляється й у примусовому порядку її застосування державою, що, своєю чергою, є окремими аспектом прояву імперативного методу, властивого кримінальному праву. Імперативний метод правового регулювання має низку властивостей, що проявляються у правовій природі публічного права. Такими властивостями цього методу

¹ У науці кримінального права (меншою мірою) і в навчальній літературі з відповідної дисципліни (переважною мірою) поширене використання поняття «суб'єкт кримінальної відповідальності» стосовно особи, яка підлягає такій відповідальності за вчинення кримінального правопорушення. З огляду на викладені вище міркування видається, що іменувати таку особу «суб'єктом кримінальної відповідальності» є не точним, оскільки вона не має жодного повноваження щодо застосування такої відповідальності. Навпаки, вона має обов'язок їй підлягати і через те швидше могла б бути іменованою «об'єктом кримінальної відповідальності» чи, у зв'язку зі спірною коректністю попереднього терміна, – «суб'єктом, що підлягає кримінальній відповідальності». Найбільш же точним найменуванням такої особи є термінологія, що вживається у самому законі, а саме: «суб'єкт кримінального правопорушення» чи «особа, що підлягає кримінальній відповідальності».

О. І. Харитоновна називає, по-перше, те, що «для нього є формування та використання владних відносин, за яких норми приймаються і реалізуються за принципом «команда-виконання». Суб'єкт прийняття обов'язкових рішень не зв'язаний згодою сторони, якій вони адресовані. Більше того, публічні правовідносини виникають зазвичай всупереч бажанню іншої сторони. По-друге, суб'єкти публічного права є жорстко зв'язаними законами, сфера їх діяльності окреслена правовими рамками. Суб'єкти публічного права мають право діяти на свій розсуд у встановлених межах повноважень... По-третє, для правового регулювання у публічній сфері характерним є позитивне зобов'язування, тобто покладення на суб'єктів публічного права обов'язку діяти в певному напрямку для досягнення тієї чи іншої мети... По-четверте, досить часто імперативний метод проявляється у забороні певних дій...»¹.

Стосовно кримінальної відповідальності імперативний метод кримінального права проявляється в тому, що вона застосовується державою незалежно від бажання чи згоди суб'єкта, що їй підлягає, чи будь-якого іншого суб'єкта. Інколи стверджується, що активний розвиток у кримінальному законодавстві засобів-діянь, пов'язаних зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, а також засобів установлень, що є для неї більш м'якими альтернативами, підриває тезу про виключно імперативний характер кримінального права загалом чи окремих його інститутів зокрема. Наприклад, Є. С. Назимко пише, що «де-факто і у вітчизняній кримінально-правовій практиці диспозитивність займає гідне місце. Однак у науці кримінального права диспозитивність почали розробляти як метод кримінально-правового регулювання відносно недавно. Більше того, розширення дії диспозитивності визнається важливою тенденцією в еволюції вітчизняного кримінального права на сучасному етапі... Вона знайшла гідне відображення у нормативних приписах КК... У кримінальному праві існує ціла система норм, які регулюють позитивну посткримінальну поведінку, що яскраво свідчить про те, що, окрім методу примусу, законодавець використовує також і метод заохочення, юридичним вираженням якого є стимулювання позитивної постзлочинної поведінки»². Дійсно, сучасне кримінальне законодавство багатьох європейських країн, у тому числі й українське, передбачає достатньо широке коло

¹ Харитоновна О. Поняття і ознаки публічних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 1 (28). С. 39–40.

² Назимко Є. С. Кримінально-правовий інститут: аналіз додаткових ознак. *Право. ua*. 2016. № 1. С. 82.

і засобів-установлень і засобів-діянь, що покликані стимулювати позитивну посткримінальну поведінку особи. Створення у кримінальному законодавстві можливостей для вибору названою особою саме такої посткримінальної поведінки П. В. Хряпінський і розцінює як прояв диспозитивного методу. Він пише: «диспозитивність можна розглядати як загальноправовий, універсальний метод правового регулювання, що виражається у нормативно передбаченій можливості вибору особою того чи іншого варіанта поведінки за власною волею на свій розсуд»¹. Натомість П. П. Сердюк вважає, що «більш коректно пов'язувати диспозитивність (у кримінальному праві. – Ю. П.) із залежністю від волевиявлення особи (винуватої чи потерпілої), з виникненням (для потерпілого) або припиненням (для винуватого й потерпілого) спеціальних охоронних кримінально-правових відносин, а не з кримінально-правовими наслідками злочину, що є похідними від попередніх»². Видається, що в судженнях і П. В. Хряпінського, і П. П. Сердюка допускається зміщення акцентів із сутності диспозитивності як методу створення норм права, спрямованих на правове регулювання тих чи інших суспільних відносин, на зовнішні прояви поведінки одного із суб'єктів таких відносин. Такий підхід до певної міри відповідає змісту однієї із загальних засад кримінального провадження – диспозитивності (п. 19 ч. 1 ст. 7 КПК України), що відповідно до ст. 26 КПК має чотири складових «1. Сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених цим Кодексом. 2. Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених цим Кодексом. 3. Слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом. 4. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення».

Проте диспозитивність на рівні правозастосування не можна отожднювати з диспозитивним методом правотворення. Саме викорис-

¹ Хряпінський П. В. Метод диспозитивності заохочувальних кримінально-правових приписів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 150.

² Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 182.

тання на правотворчому рівні імперативного чи диспозитивного методу і є критерієм розрізнення приватного та публічного права. В теорії цивільного права розроблене розуміння диспозитивного методу правового регулювання суспільних відносин як такого, що передбачає можливість участі самих суб'єктів цих відносин у створенні нормативної основи їх регулювання. Так, М. М. Сібільов прояв диспозитивності в цивільному праві вбачає у можливості саморегулювання суспільних відносин їхніми учасниками, що «є властивим царині договірних відносин у сфері приватного права»¹; С. О. Погрібний пише, що «сутність диспозитивного методу правового регулювання, властивого приватному праву, полягає в координації поведінки юридично рівних, автономних і не підпорядкованих один одному учасників відносин... Тут є багато центрів, що формулюють правила поведінки сторін, одними із основних джерел права поряд з нормативно-правовими актами є договори та звичаї»²; Є. О. Харитонов звертає увагу на те, що характерними властивостями диспозитивного методу є «визнання пріоритетності волевиявлення приватної особи стосовно положень актів законодавства...», «широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин» та «максимальне врахування вільного розсуду сторін при виборі правил поведінки, прямо не заборонених законом»³; на думку В. Л. Яроцького, «диспозитивність методу цивільно-правового регулювання передбачає не тільки можливість обирати можливі варіанти правомірної поведінки, визначені на рівні положень управомочуючих норм цивільного права, а й обумовлює засади самоорганізації правового регулювання більшості різновидів цивільних відносин»⁴.

Отже, диспозитивний метод правового регулювання полягає в тому, що на правотворчому рівні учасники регульованих суспільних відносин можуть брати участь у створенні правил поведінки для самих себе і, створивши ці правила поведінки, можуть підмінити ними ті правила, які для регулювання цих суспільних відносин ство-

¹ Сібільов М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. *Право України*. 2014. №2. С. 40.

² Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Прав. єдність, 2009. С. 23.

³ Харитонов Є. О. Проблемні питання визначення співвідношення понять «приватне право», «цивільне право» та «цивільне законодавство». *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 11.

⁴ Яроцький В. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. №4 (51). С. 117.

рені державою. Цілком очевидно, що в такому розумінні диспозитивність у кримінальному праві неприпустима, оскільки усі правила поведінки в даній галузі справа створюються одним правотворчим центром – державою – і з ними не можуть конкурувати чи, тим паче, їх не можуть підміняти будь-які інші правила, створені будь-якими іншими суб'єктами. Інакше кажучи, жоден інший суб'єкт, окрім самої держави, не може брати участі у створенні норм кримінального права, а зобов'язаний лише підкорятися таким нормам і встановленим ними правовим засобам.

Необхідність підкорення цілій низці правових засобів, встановленим чинним КК України, прямо закріплена в його приписах. Зокрема, у ч. 1 ст. 50 передбачається, що покарання «є заходом примусу»; у ч. 1 ст. 59 спеціально наголошується, що й такий його вид, як конфіскація майна, полягає у «примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого»; три засоби-установлення поза межами кримінальної відповідальності мають вказівку на примусовість у термінах, якими вони позначаються: примусові заходи медичного характеру (статті 92–95), примусове лікування (ст. 96) та примусові заходи виховного характеру (ст. 97), а такий засіб-установлення, як спеціальна конфіскація, – у своєму визначенні теж містить застереження про примусовість вилучення майна, яке їй підлягає (ч. 1 ст. 96¹ КК) тощо. Як уже зазначалося вище, окремі дослідники вбачають у «примусовому характері» критерій для класифікації кримінально-правових засобів, проте такі судження вже були піддані критиці (підрозділ 1.2). Вочевидь, примусовість, будучи обумовленою імперативним методом кримінально-правового регулювання, однаковою мірою притаманна усім кримінально-правовим засобам-установленням, у тому числі – й кримінальній відповідальності як галузеутворюючому для кримінального права засобу.

Таким чином, публічно-правова природа кримінального права обумовлює як *першу ознаку кримінальної відповідальності те, що вона застосовується державою у примусовому порядку*.

З цієї ознакою тісно пов'язана *друга ознака кримінальної відповідальності, сутність якої полягає у визначенні особливостей порядку застосування* цього виду юридичної відповідальності. Відомо, що здійснення публічною владою (органами державної влади чи місцевого самоврядування) того чи іншого їхнього повноваження у правовій державі повинно мати чітку й вичерпну правову регламентацію. З цьо-

го приводу й Конституція України спеціально передбачає, що «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ч. 2 ст. 19). Відтак порядок здійснення, зокрема, органами державної влади своїх повноважень, відповідно до вимог Конституції є неодмінною складовою їх законної діяльності. Особливого значення необхідність дотримання встановленої процедури набуває у сфері кримінальної юстиції загалом, а точніше – у сфері застосування кримінальної відповідальності, зокрема, де конфлікт між інтересами особи, суспільства і держави є особливо значимим, а наслідки його неправильного розв'язання – особливо болючими для особи¹.

Кримінальна відповідальність, як уже сказано вище, є видом публічно-правової юридичної відповідальності, а особливістю застосування публічно-правової юридичної відповідальності «є її процесуальна форма та застосування її (відповідними. – Ю. П.) владними органами і посадовими особами шляхом прийняття індивідуальних актів»². Тому твердження про те, що кримінальну відповідальність у примусовому порядку застосовує держава (перша ознака), повинно з необхідністю доповнюватися вказівкою на те, який саме орган державної влади і в якому процедурному порядку це здійснює (друга ознака).

Класична для світової юриспруденції теорія розподілу державної влади (Дж. Локк, Ш. Л. де Монтеск'є та ін.) у сучасному правознавстві отримала низку модифікацій та альтернативних напрямів розвитку (про них детально пишуть О. Р. Дашковська³, І. В. Процюк⁴, М. В. Цвік⁵ та інші дослідники). Віддаючи належне прагненням державознавців до пізнання питань про обґрунтованість та доцільність виокремлення тієї

¹ Див. з цього приводу: Баулін Ю. В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния* : монографія. Харьков : Основа, 1991. С. 5–6.

² Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. С. 374.

³ Дашковська О. Р. *Теоритичні аспекти розподілу влад в Україні* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1997. 22 с.

⁴ Процюк І. В. *Сучасні підходи до розуміння принципу поділу державної влади. Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. Харків : Право, 2012. Вип. 24. С. 3–16.

⁵ Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Академії правових наук України*. 1993. № 1. С. 60–68.

чи іншої кількості «гілок» у державній владі, для цілей мого дослідження цілком придатний класичний триелементний поділ таких «гілок» на законодавчу, виконавчу та судову владу (підтриманий, *inter alia*, в ч. 1 ст. 6 Конституції України). Виходячи з нього варто визначити, які органи якої «гілки» від імені публічної державної влади і в якому порядку застосовують кримінальну відповідальність. Відповідь на це питання криється у розумінні суб'єктного складу тих правовідносин, у які вступає особа, що підлягає кримінальній відповідальності. Дійсно, як слушно відзначається багатьма дослідниками, будь-який вид юридичної відповідальності (у тому числі й кримінальна) реалізується лише в рамках відповідних правовідносин, регульованих нормами відповідних галузей права (в досліджуваному випадку – кримінальних правовідносин).

Питання про момент виникнення і припинення правовідносин, які складаються між державою та особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, є досить дискусійними у науці кримінального права. Іноді навіть взагалі заперечується можливість існування будь-яких правовідносин у сфері кримінальної юстиції. Так, на думку А. І. Загорулька, «у самому поєднанні слів «кримінальні» та «правовідносини» закладено суперечність. Якщо це правовідношення, – пише він, – то воно повинно захищатися й охоронятися. Якщо ж це кримінальне відношення, то воно злочинне, підлягає припиненню»¹. Завершуючи цю думку, автор робить висновок, що «застосування до злочинця кримінально-правових покарань здійснюється в рамках кримінально-процесуальних правовідносин, а не якихось особливих матеріальних кримінальних правовідносин»². Вочевидь, таке судження засноване на вже критикованій вище тезі про ототожнення змісту понять «кримінальний» і «злочинний» і вже принаймні через це не може бути підтримане. Окрім того, подібні судження спростовуються і проведеними останніми роками поглибленими науковими дослідженнями проблематики кримінально-правових відносин (Ю. В. Баулін³,

¹ Загорулька А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. Харьков : Консум, 1996. С. 23. Из цього приводу див. також: Курс советского уголовного права. Часть общая. Том I. Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин / редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. С. 15.

² Загорулька А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. Харьков : Консум, 1996. С. 23.

³ Баулін Ю. В. Виклики «нової» злочинності і проблеми кримінального права. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 5–9.

В. К. Гришук¹, М. М. Кропачев², О. В. Наден³, М. І. Панов⁴, Г. О. Петрова⁵, П. П. Сердюк⁶ та інші), результатом яких стало не лише доведення факту існування власне кримінально-правових відносин (окремі автори називають їх охоронними кримінально-правовими відносинами), а й встановлення юридичного факту, що їх породжує – вчинення кримінального правопорушення. Що ж стосується зауваження А. І. Загорулька про те, що це буцімто «антисуспільні відносини», то воно також вразливе для критики, оскільки в рамках кримінального правовідношення здійснюється позитивна, соціально корисна діяльність держави щодо реагування на факт учиненого кримінального правопорушення та застосування кримінально-правових засобів до особи, що його вчинила.

Таким чином, з моменту вчинення кримінального правопорушення в результаті потенційної дії кримінального закону⁷ у держави з'являється потенційне повноваження визнати цю особу такою, що вчинила кримінальне правопорушення, і застосувати певні кримінально-правові засоби за його вчинення. Для того щоб реалізувати таке потенційне повноваження держава (в особі органів кримінального переслідування: органів дізнання, досудового розслідування та прокуратури) уповноважується кримінальним процесуальним законом обвинувачувати особу у скоєнні кримінального правопорушення, збирати докази її винуватості та домагатися у суді визнання скоєного кримінальним правопорушенням і застосування до особи, яка його вчинила, кримінально-правових засобів. М. М. Полянський з цього приводу слушно писав, що мета кримінального процесу «полягає у встановленні для конкретного випадку (тобто, чи існує) права дер-

¹ Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 23–25.

² Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система : монография. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. гос. ун-т, 1999. С. 88–103.

³ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 8–30.

⁴ Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 228 і далі.

⁵ Петрова Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования : монография. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1999. С. 136–182.

⁶ Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 115 і далі.

⁷ Детальніше про це див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 104–115.

жави на покарання та евентуально (тобто, якщо воно існує) тих меж, в яких воно підлягає здійсненню»¹. Інакше кажучи, з моменту скоєння кримінального правопорушення держава в особі органів дізнання, досудового розслідування і прокуратури отримує повноваження кримінального переслідування особи, яка вчинила таке діяння, і ще не має повноваження реально застосувати до такої особи кримінально-правові засоби загалом і кримінальну відповідальність зокрема. Особа ж ця має обов'язок сприйняти кримінальне переслідування і право на те, щоб воно велося в рамках закону, право доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення та інші процесуальні права, а також – вважатися невинуватою у його вчиненні, доки судом не буде визнано протилежне. Таким чином, з моменту скоєння кримінального правопорушення, кримінальні правовідносини, в які вступають особа та держава, зовні проявляються у формі правовідносин кримінального переслідування. Таке переслідування від імені держави здійснюють спеціально уповноважені органи виконавчої влади – органи дізнання або досудового розслідування. Саме вони представляють державу у цих правовідносинах і саме вони наділені компетенцією попередньо кваліфікувати скоєне особою діяння як кримінальне правопорушення та ставити питання про застосування кримінально-правових засобів та такої особи.

Водночас ці органи не повноважні самі прийняти рішення про визнання такого діяння кримінальним правопорушенням (здійснити його остаточну юридичну кваліфікацію в такій якості), вирішити питання про застосування кримінальної відповідальності чи інших кримінально-правових засобів за його скоєння. У цьому принципова відмінність порядку застосування кримінальної відповідальності від порядку застосування деяких інших видів публічно-правової відповідальності, зокрема – адміністративної. Як відомо, адміністративна відповідальність в її «чистому виді» застосовується в органами виконавчої влади, а інколи – й недержавними громадськими формуваннями². Саме на цій ідеї свого часу був побудований і досі чинний КпАП України і лише істотне поширення у ньому санкцій, що передбачають адміністративні стягнення у виді адміністративного арешту

¹ Полянський Н. Н. Очерки общей теории уголовного процесса. Москва : Право и жизнь, 1927. С. 44.

² Правова доктрина України : у 5 т. Т. 2 : Публічно-правова доктрина України / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2013. С. 184.

та конфіскації майна, обумовили й появу судового порядку застосування адміністративної відповідальності. Питома ж адміністративна відповідальність саме тому так й іменується, що застосовується в адміністративному (управлінському, позасудовому) порядку. Для неї природнім є судовий контроль за її застосуванням (можливість оскарження до суду накладеного адміністративного стягнення), проте не саме застосування її судом.

Натомість для кримінальної відповідальності, з огляду на особливу болісний для правового статусу особи її зміст (про це – нижче), і наші міжнародні зобов'язання, і Конституція України, й відповідне галузеве законодавство передбачають обов'язкову участь суду в її застосуванні. Частина 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що «Кожен має право на справедливий і публічний *розгляд його справи* упродовж розумного строку незалежним і безстороннім *судом*, встановленим законом, який ... встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення». Частина 1 ст. 62 Конституції України проголошує, що «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і *встановлено обвинувальним вироком суду*». Вочевидь, визнання змістовної єдності злочину з кримінальним правопорушенням обумовлює поширення цього правила й на кримінальні проступки. Підтвердженням цього є змінений зміст ч. 2 ст. 2 КК України, відповідно до якої «Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і *встановлено обвинувальним вироком суду*» (курсив скрізь мій. – Ю. П.). Часто стверджують, що ці приписи міжнародно-правових актів та національного законодавства є свідченням того, що саме суд є тим органом державної влади, який представляє державу у кримінальних правовідносинах. Це судження набуло відомого поширення як у науковій літературі, так і в університетських підручниках. Втім, така поширеність не може унеможливити його критичної оцінки.

Визнання суду представником держави в кримінально-правових відносинах тягне за собою висновок про те, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, у цих правовідносинах вступає у правовий зв'язок саме із судом і саме з ним знаходиться у відносинах правової дискусії (суперечки, конфлікту) про те, чи вчинила вона криміналь-

не правопорушення і які правові засоби в межах кримінальної відповідальності чи поза нею можуть до неї застосовуватися. У свою чергу, це потягне визнання суду стороною в кримінальному провадженні щодо такої особи, що категорично не узгоджується ні з місією судової влади в суспільстві, як вона (місія) вбачалася і «батьками-засновниками» теорії поділу влад, і нині розуміється філософами, юристами та державознавцями, і, зрештою, відображена у чинній Конституції України. Відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції виключною функцією судів в Україні є здійснення правосуддя, під яким передусім розуміється *вирішення спору про право*¹ у певній сфері суспільних відносин (цивільні, адміністративні, кримінальні тощо), що має на меті встановлення справедливості². Якщо ж спір про право розглядає й вирішує одна зі сторін такого спору – це унеможливорює її безсторонність в цьому процесі і, як наслідок, перетворює цю сторону на орган, що приймає рішення в адміністративному, управлінському порядку. Зрозуміло, що прийняття судами рішень у такому порядку в Україні є неможливим в умовах чинності нашої Конституції. Саме тому й чинний КПК України як одна з загальних засад кримінального провадження передбачає змагальність сторін та свободу в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (п. 15 ч. 1 ст. 7). Відповідно до ст. 22 КПК України змістом цього принципу є, зокрема: самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК (ч. 1); рівність прав сторін на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК (ч. 2); неможливість покладення під час кримінального провадження функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду на один і той самий орган чи службову особу (ч. 3); збереження об'єктивності та неупередженості судом зі створенням ним необхідних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків (ч. 6). Суд не належить ні до сторін кримінального провадження (п. 19 ч. 1 ст. 3), ні до учасників кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3) чи учасників судового провадження (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України), дистанційований від них (глава 3 КПК

¹ Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. С. 50.

² Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колект. монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін.; відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. С. 45.

України) і покликаний виключно до здійснення правосуддя (ч. 1 ст. 30 КПК України).

Отже, оскільки суд не є стороною кримінального провадження, то значить не він представляє інтереси держави в такому провадженні. Ці інтереси представляють органи, що належать до сторони обвинувачення (§ 2 глави 3 КПК), а у випадках, якщо прокурор відмовився від державного обвинувачення, – також їх має право представляти і потерпілий від кримінального правопорушення (п. 4 ч. 3 ст. 56 КПК України). Державне обвинувачення – це процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому цим КПК України з метою забезпечення кримінальної відповідальності такої особи, якщо вона вчинила кримінальне правопорушення (пп. 3 і 13 ч. 1 ст. 3 КПК України). Державні органи, що кримінальним процесуальним законом віднесені до сторони обвинувачення, це: прокурор (ст. 36 КПК України); органи, що здійснюють досудове слідство – слідчі підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державного бюро розслідувань, а також підрозділ детективів та підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України (ч. 2 ст. 38 КПК України); підрозділи дізнання або уповноважені на здійснення дізнання особи інших підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державного бюро розслідувань та Національного антикорупційного бюро України. Питання про позиціонування окремих з цих органів у системі органів державної влади не постає. Зокрема, очевидним є належність до органів виконавчої влади слідчих підрозділів та підрозділів дізнання Національної поліції (МВС України) та органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства (Міністерство фінансів України). Деякі інші з цих органів ні загальним¹, ні спеціальними законами до системи органів виконавчої влади формально не віднесені. В спеціальних законах про ці органи визначається, що СБУ – це «державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку

¹ Про центральні органи виконавчої влади : Закон України № 3166-VI від 17 берез. 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №38. Ст. 385.

України»¹; ДБР «є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції»²; НАБУ «є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових»³. Відомими є багаторічні дискусії в літературі про галузеву належність прокуратури як органу державної влади: одні фахівці стверджують, що вона належить (чи принаймні має належати) до судової гілки влади⁴, інші – що до особливої (четвертої) контрольно-наглядової гілки⁵, треті – позиціонують її поза будь-якою гілкою влади взагалі⁶ тощо.

Видається, що ця дискусія (так само як і приписи цитованих вище законів про СБУ, ДБР і НАБУ) більшою мірою обумовлена формальними причинами, аніж суттю функцій відповідних органів державної влади. Ці формальні причини полягають у приписах Конституції України, статті розділу VI якої не згадують вказані органи серед органів виконавчої влади; у непідпорядкованості вказаних органів Кабінетові Міністрів України, який є вищим органом у системі органів

¹ Про Службу безпеки України : Закон України №2229-ХІІ від 25 берез. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №27. Ст. 382.

² Про Державне бюро розслідувань : Закон України № 794-VIII від 12 листопада 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №6. Ст. 55.

³ Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України № 1698-VII від 14 жовтня 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №47. Ст. 2051.

⁴ Полянський Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України. *Конституційні аспекти судової реформи* : матеріали наук.-практ. конф. (26–27 червня 2008 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності АПН України. Харків : Право, 2008. С. 137; Серета Г. Європейські пріоритети реформування прокуратури України. *Вісник прокуратури*. 2006. №3. С. 11–13; Толочко О. Прокуратура як незалежний орган у системі судової влади. *Вісник прокуратури*. 2006. №3. С. 20–22.

⁵ Калініченко О. Ф. Контрольно-наглядові та правоохоронні органи контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Форум права*. 2011. №2. С. 359; Тацій В. Прокуратура в системі поділу влади. *Вісник прокуратури*. 1999. №2. С. 27–28.

⁶ Див., наприклад: Лапкін А. Прокуратура в системі судової влади. *Право України*. 2015. №9. С. 168–169; Ногіна К. Місце прокуратури в системі органів державної влади України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. №3 (19). С. 60.

виконавчої влади¹ тощо. Змістовно ж ці органи виконують ті функції, які притаманні саме органам виконавчої влади, а саме – «забезпечення виконання і дотримання закону та здійснення повноважень щодо управління державою»²; їхнім основним призначенням також є «виконання та реалізація нормативно-правових актів держави», до їхніх завдань також належать запровадження вираженої законодавством суспільної волі, забезпечення дотримання законодавства, суспільного та громадського правопорядку, стабільності і безпеки, захист прав і свобод людини та громадянина³.

Відтак не позбавлені рації судження тих авторів, які не зводять органи виконавчої влади лише до тих, які в такому статусі поійменовані в законодавстві, а охоплюють ними також і ті, які фактично наділені повноваженнями у сфері виконавчої влади⁴. З огляду на це цілком можна стверджувати, що усі органи державної влади, які складають сторону обвинувачення в кримінальному процесі, є органами, що наділені функціями державної виконавчої влади. Отже, саме органи державної виконавчої влади представляють державу в кримінально-правових відносинах на тому етапі їх розвитку, який зовні проявляється у виді правовідносин кримінального переслідування. Саме органи державної виконавчої влади наділені законом повноваженнями здійснювати попередню кваліфікацію скоєного особою діяння як кримінального правопорушення, збирати і подавати суду докази щодо правильності такої кваліфікації, а також висловлюють перед судом свої міркування щодо застосування до такої особи кримінальної відповідальності чи інших кримінально-правових засобів. Проте вони не повноважні за власним рішенням визнати скоєне кримінальним правопорушенням і застосувати за нього кримінально-правові засоби. Таким повноваженням, як зазначалося, володіє лише суд. Лише після судово-

¹ Про Кабінет Міністрів України : Закон України № 794-VII від 27 лют. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.

² Лемак В. В. Виконавча влада. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 36.

³ Гетьман С. А. Виконавча влада: сутність та зміст. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 239.

⁴ Лемак В. В. Виконавча влада. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 38.

го рішення (у формі обвинувального вироку) офіційно встановлюється наявність у держави повноваження на застосування до особи кримінальної відповідальності. Після набрання обвинувальним вироком законної сили, кримінальні правовідносини набувають форми правовідносин реалізації кримінальної відповідальності¹. В їх межах таку відповідальність до засудженої особи будуть застосовувати також органи державної виконавчої влади, у тому числі органи та установи виконання покарань (частини 1 і 2 ст. 11 КВК України), що належать до структури Міністерства юстиції України.

Таким чином, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, вступає у кримінальні правовідносини, в яких державу протягом усього строку існування таких правовідносин представляють органи державної виконавчої влади. Саме такі органи уповноважені законом і на кримінальне переслідування цієї особи, і на виконання щодо неї будь-яких кримінально-правових засобів, у тому числі й кримінальної відповідальності. Однак вони законом зобов'язані довести перед судом наявність у них повноваження на реалізацію кримінальної відповідальності щодо такої особи і лише суд обвинувальним вироком може встановити наявність підстави для застосування кримінальної відповідальності, а так само обсяг її застосування. З огляду на це суд не є суб'єктом кримінально-правових відносин, а покликаний здійснити правосуддя: розв'язати спір між суб'єктами таких правовідносин (особою, яка вчинила кримінальне правопорушення і державою в особі органів виконавчої влади) щодо можливості застосування другим суб'єктом до першого кримінальної відповідальності. Саме за таким порядком її застосування кримінальна відповідальність й відрізняється від інших видів публічно-правової відповідальності (передусім адміністративної), що застосовуються органами державної виконавчої влади в позасудовому порядку. Тому *судовий порядок підтвердження повноваження держави на визнання скоєного особою діяння кримінальним правопорушенням і застосування за його вчинення кримінальної відповідальності* є необхідною й особливою другою ознакою кримінальної відповідальності як виду публічно-правової відповідальності.

Третя сутнісна ознака кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона є обмеженням у реалізації прав і свобод людини. Загальна декларація прав людини у ст. 1 проголошує, що «Всі люди народжуються

¹ Детальніше про це див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 104–115.

вільними і рівними у своїй гідності та правах», а в статті визначає, що «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища», країни чи території до якої вона належить. Аналогічним духом просякнуті й ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Так само і ст. 21 Конституції України проголошує, що «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Таким чином, базовим принципом міжнародного права та національного законодавства у галузі прав людини є визнання, гарантованість та непорушність людських прав.

Разом із тим Загальна декларація прав людини допускає й можливість зазнавання особою обмежень у реалізації її прав та свобод. Відповідно до ч. 2 ст. 29 Декларації «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Тут принципово підкреслити три моменти.

По-перше, Декларація не допускає за жодних умов і без будь-яких винятків чи застережень скасування жодного з проголошених нею прав. Відтак ні кримінальна відповідальність, ні будь-який інший правовий засіб будь-якої галузевої належності не може полягати у скасуванні прав людини, яке інколи маскується, як вважається, більш «легітимним» терміном «позбавлення прав людини». У свою чергу, це обумовлює передусім те, що ні кримінальна відповідальність, ні окремі її елементи не можуть визначатися через категорію позбавлення прав людини. З огляду на це видаються спірними міркування тих дослідників, які вважають, що «зміст кримінальної відповідальності полягає в позбавленні чи обмеження певної сукупності прав чи свобод...»¹. Звісно, йдеться передусім саме про наукове визначення (дефініцію) відповідних понять. Відносно допустимим можна вважати використання у законодавстві усталених термінів для позначення окремих видів покарань (що є елементами кримінальної відповідальності), складовими яких є слово «позбавлення» (наприклад, позбавлення волі на певний

¹ Див., наприклад: Чучаев А. И. Наказание в уголовном праве России: антология идей. *Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА)*. 2015. №7. С. 63.

строк чи довічне позбавлення волі). Водночас мають рацію ті автори, які звертають увагу на некоректність таких найменувань¹, а тому викладене вище може бути враховане як один із аргументів щодо термінологічних уточнень стосовно згаданих видів покарань. Окрім того, і це ще більш принципово, кримінальна відповідальність та окремі її елементи не можуть полягати у позбавленні (скасуванні) прав чи свобод людини. Особа, що піддана кримінальній відповідальності, повинна зберігати увесь той обсяг прав та свобод, що був належний їй до засудження, з тими лише обмеженнями в реалізації окремих із них, що випливають зі змісту кримінальної відповідальності. Абсолютно обґрунтовано це положення знайшло своє закріплення у ч. 3 ст. 63 Конституції України, відповідно до якої «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду».

По-друге, уже в Декларації закладено основу для розрізнення двох самостійних категорій: *обмежень прав людини* та *обмежень у реалізації прав людини*. Варто зазначити, що ці категорії не завжди і не послідовно розрізняються в сучасному українському правознавстві, хоч і отримали в ньому достатньо обширну літературу (О. В. Андрієвська², І. І. Дахова³, О. В. Осинська⁴, М. В. Савчин⁵, О. В. Скрипнюк⁶, А. Є. Стрекалов⁷, С. В. Шевчук⁸, Ю. О. Фігель⁹ та інші). Одні дослід-

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 15.

² Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 20 с.

³ Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.

⁴ Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

⁵ Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.

⁶ Скрипнюк О. В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5–11.

⁷ Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав і свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.

⁸ Шевчук С. В. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 69–76.

⁹ Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 357–361.

ники, як наприклад, М. В. Савчин¹, В. Г. Буткевич та В. В. Речицький² обмеження прав людини розглядають під кутом легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага. Інші – конкретизуючи зміст та підстави таких обмежень, водночас охоплюють досліджувану категорією як випадки, коли легітимно *звужується* обсяг певного суб'єктивного права чи свободи для певної групи суб'єктів, так і випадки, коли, визнаючи за суб'єктом певне право чи свободу, держава водночас легітимно *перешкоджає* реалізації ним такого права. Так, наприклад, О. В. Скрипнюк розуміє обмеження прав і свобод людини як «передбачений Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих Основним Законом прав і свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України»³. Близькою є і позиція О. В. Осинської, яка розглядає обмеження прав і свобод людини «як законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися, розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної та інформаційної безпеки для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини»⁴. Як видно, цитовані автори не відокремлюють «обмеження прав людини» від «обмежень у реалізації прав і свобод людини», охоплюючи другі обсягом перших.

Водночас І. І. Дахова та Ю. О. Фігель звертають увагу на нетотожність цих двох явищ. Зокрема, Ю. О. Фігель пише, що «розглядаючи проблему обмеження прав людини, необхідно вирізнити два поняття: перше – безпосередньо обмеження прав (як позбавлення власників (мається на увазі – суб'єктів, яким належать права. – Ю. П.) частини прав або частини певного права), друге – обмеження у здійсненні прав

¹ Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. С. 277.

² Буткевич В., Речицький В. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна безпека і оборона*. 2015. №4. С. 47.

³ Скрипнюк О. В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. №3. С. 8–9.

⁴ Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. С. 6.

(як повна або часткова неможливість реалізації певних прав). Другий підхід до розуміння обмежень припускає, що усі права у повному обсязі залишаються у людини – носія прав, а припиняється тільки можливість їх реалізації¹. На думку І. І. Дахової, «Говорячи про обмеження прав і свобод людини перш за все слід вказати, що обмеженню підлягає не саме право, а його реалізація»². І хоча міркування авторки про те, що самі права і свободи людини не підлягають обмеженню, видаються спірними, оскільки не узгоджуються ні зі змістом міжнародних актів у галузі прав людини (наприклад, ст. 16 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), ні з приписами Конституції України (наприклад, ч. 1 ст. 33, ч. 1 ст. 36), водночас її висновок про те, що «обмеження щодо реалізації прав і свобод людини – це передбачений законом захід тимчасового характеру, що застосовується до особи з боку держави з метою захисту суспільних цінностей, є необхідним у демократичному суспільстві і полягає в неможливості здійснення особою певного суб'єктивного права»³, заслуговує на підтримку.

Про неможливість ототожнення «обмежень у реалізації прав і свобод людини» з «обмеженням прав і свобод людини» свідчать і правові позиції Конституційного Суду України, який неодноразово⁴ констатував, що обмеженням прав людини є звуження їх змісту та обсягу. Тобто обмеження прав людини – це легітимне встановлення меж (рамоч, кордонів) щодо *змісту* (тобто умов і засобів, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування

¹ Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. №837. С. 359.

² Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2018. №4. С. 19.

³ Там само. С. 22.

⁴ Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) №5-рп/2005 від 22 вересня 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2005. №39. Ст. 2490 (п. 5.2 мотивувальної частини); Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) №26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. №82. Ст. 2793 (п. 3 мотивувальної частини).

та розвитку) таких прав чи їх *обсягу* (тобто кількісних показників можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними). Тому заслуговує на підтримку міркування О. В. Андрієвської про те, що під обмеженнями прав і свобод людини і громадянина слід розуміти встановлені правовими нормами «межі правомірного діяння людини і громадянина»¹. У визначених межах права та свободи є однаковими (рівними) для всіх суб'єктів, що знаходяться в однаковому правовому статусі, а за рамками цих меж – вони не належать жодному з таких суб'єктів. Коли ж ідеться про обмеження у реалізації права чи свободи людини, то в цьому разі те її право, в реалізації якого особа обмежена, не звужується ні на змістом, ні за обсягом. Воно продовжує належати цій особі, так само, як воно належало їй до встановлення обмежень в його реалізації, і так само, як воно продовжує належати й іншим особам, що знаходяться в однаковому з нею правовому статусі. Водночас унеможливується саме реалізація особою належного їй права чи свободи, тобто реальне використання змісту чи обсягу суб'єктивного права (свободи), який особа продовжує володіти. Саме в такому обмеженні в реалізації конкретно особою її суб'єктивного права чи свободи (а не в обмеженні чи, тим паче, скасуванні права чи свободи людини) і полягає зміст кримінальної відповідальності.

Нарешті, по-третє, обмеження у реалізації прав людини *не може бути ні безпідставним, ні свавільним*. Як уже зазначалося вище, ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини допускає лише такі обмеження прав і свобод людини, «які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Інакше кажучи, Загальна декларація, проголошуючи основні права і свободи людини, разом з тим зберігає за публічною владою (державою) повноваження обмежувати їхнє здійснення, але виключно з названою метою. Таке ж повноваження впливає і з духу, а стосовно окремих прав – і букви (ч. 2 ст. 9, ч. 2 ст. 10 та ін.) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Більше того, Європейський Суд з прав людини у своїй прецедентній практиці, системно тлумачачи положення

¹ Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : ІДП ім. В. М. Корещького НАН України, 2018. С. 13.

Конвенції, що допускають можливість обмеження прав людини, сформував триєдину вимогу (так званий «потрійний», чи «трискладовий» тест), якій має відповідати те чи інше обмеження, щоб воно було легітимним. «З'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, – пише І. І. Дахова, – Європейський Суд з прав людини завжди перевіряє... наступні умови: по-перше, чи була можливість обмеження реалізації права передбачена законом; по-друге, чи є легітимною мета такого обмеження і, по-третє, чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві»¹. Про те, що обмеження у реалізації окремих прав чи свобод людини «має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим» у своїх рішеннях говорить і Конституційний Суд України².

Отже, обмеження у реалізації прав чи свобод людини у будь-якому разі (включно з випадками, коли воно здійснюється як кримінальна відповідальність такої особи) повинно здійснюватися з урахуванням названих трьох вимог. Лише за умови їх сукупного дотримання таке обмеження має легітимний характер, а відтак – може бути правовим (зокрема, кримінально-правовим) засобом. Це свідчить про особливу значимість елементів «трискладового тесту» для змісту кримінальної відповідальності, що, своєю чергою, обумовлює те, що ці елементи не можуть бути зведені лише до єдиної (першої) її ознаки, а й знаходять свій прояв у наступних її ознаках. Досліджувана ж ознака кримінальної відповідальності має бути визначена як *легітимне обмеження у реалізації прав і свобод особи*.

¹ Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. №4. С. 19.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171–2 Кодексу адміністративного судочинства України №3-рп/2015 від 8 квітня 2015 р. *Офіційний вісник України*. 2015. №32. Ст. 926 (п. 2.2 мотивувальної частини); Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) №26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. №82. Ст. 2793 (п. 3.3 мотивувальної частини).

Четверта ознака кримінальної відповідальності вказує на юридичний факт, що визнається підставою такого обмеження. Відомо, що загалом юридичним фактом, що тягне за собою настання будь-якого виду юридичної відповідальності, є вчинення особою правопорушення¹. Для кримінальної ж відповідальності таким юридичним фактом є лише той вид правопорушення, що тягне за собою виникнення кримінально-правових суспільних відносин, а саме – кримінальне правопорушення. Протягом радянського періоду розвитку українського кримінального законодавства і перших десятиліть періоду незалежності єдиним видом кримінального правопорушення, а, отже, і єдиним юридичним фактом, що може тягнути кримінальну відповідальність, визнавався злочин. Інші види кримінальних правопорушень, зокрема проступки, на українських землях, що входили до складу Російської імперії, були відомі тільки за чинності Кодексу про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та Кримінального кодексу 1903 р.², хоча

¹ Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. С. 315.

² В оригінальних російських назвах цих нормативно-правових актів уживається термін «Уложение». Українською мовою різні автори подають його як «уложення» або «укладення», однак жоден з цих термінів не властивий нашій правовій термінології. В російській же мові слово «уложение» до початку ХХ століття використовувалося для позначення тих нормативно-правових актів, які українською і багатьма іншими європейськими мовами називаються «кодексами». Наприклад, німецький Bürgerliches Gesetzbuch 1896 р., що відомий в усій Європі як Цивільний кодекс Німеччини, в Російській імперії був перекладений як «Германское гражданское уложение» і саме під цією назвою й досі відомий російській юриспруденції. Водночас В. І. Даль давав практично однакове тлумачення «уложению» і «кодексу»: «уложение», за його визначенням, це «статут, збірник чи звід правил, законів», а «кодекс – книга-законник, звід законів, судівник». (див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. 3-е изд., испр. и доп. Томь второй. И – О. Санкт-Петербург : Издание Т-ва М. О. Вольфъ, 1905. Стб. 326; Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. Томь четвертый. 3-е изд., испр. и доп. С – V. Санкт-Петербург : Издание Т-ва М. О. Вольфъ, 1909. Стб. 1003). За визначенням С. І. Ожегова «уложение» в ХІХ ст. мало значення «звід законів в окремій галузі права» (див.: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80 000 тысяч слов и фразеологических выражений / Рос. акад. наук. Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., доп. Москва : Азбуковник, 1999. С. 831). Нарешті, авторитетний російсько-український словник правничої мови пропонує в українському перекладі «уложения» слова «статут» і «кодекс» (Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-термінол. коміс. при соц.-екон. від. Акад. наук ; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.] ; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ : [б. в.], 1926. С. 298.) Про те, що «Уложения про покарання кримінальні та виправні» 1845 року було кримінальним кодексом Російської імперії пишуть і сучасні українські історики права (див., наприклад: Лісогорова К. М. Уло-

останній і не був повністю уведений у дію. На тих же українських землях, які до 1939 року входили до складу Польщі, кримінальні проступки були відомими на підставі КК Польщі 1932 року (так званий Кодекс Макаревича)¹ аж до входження цих земель до складу Української РСР.

Однак в останнє десятиліття Україна стрімко пройшла шлях до запровадження кримінального проступку як виду кримінального правопорушення. Спершу Концепцією реформування кримінальної юстиції України у 2008 році було передбачено, що «Кримінально карані діяння будуть поділятися на злочини та кримінальні проступки»². Далі, у 2012 році набув чинності КПК України, пунктом 7 ч. 1 ст. 3 початкової редакції якого було передбачено, що до законів України про кримінальну відповідальність належать «законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс України та закон України про кримінальні проступки)», а подальшими положеннями визначалися особливості кримінального провадження щодо кримінальних проступків. Нарешті, у 2018 році був прийнятий³, і 1 липня 2020 р. набрав чинності⁴ закон, яким категорія кримінального проступку запроваджена до КК України 2001 р. Таким чином, підставою кримінальної відповідальності за чинним законодавством

ження про покарання кримінальні і виправні 1845. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2016. С. 758). Беручи до уваги викладене, вважаю, що українською мовою з урахуванням традицій нашої правової термінології російський термін «уложение» має бути перекладений як «кодекс».

¹ Див.: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19320600571>.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України №311/2008 від 8 квіт. 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. №27. Ст. 838.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України №2617-VIII від 22 листоп. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №17. Ст. 71.

⁴ Про внесення зміни до розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»: Закон України №321-IX від 3 груд. 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №6. Ст. 36.

стало вчинення як злочину, так і кримінального проступку, що об'єднуються родовим поняттям кримінального правопорушення.

Викладене дає підстави стверджувати, що в Україні на законодавчому рівні була вирішена давня наукова дискусія про можливість і доцільність виділення кримінального проступку як виду кримінального правопорушення. Відомо, що позиції українських криміналістів в цій дискусії були діаметрально протилежними: одні з них критично ставилися до запровадження в кримінальному законодавстві категорії кримінальних проступків¹, інші – підтримували цю ідею². Не чекаючи на завершення цієї дискусії в науці, законодавець спершу в процесуальному законі вирішив одне з найбільш важливих питань матеріального кримінального права – питання про підставу кримінальної відповідальності, а потім і матеріальне законодавство «привів у відповідність» до процесуального. До того часу кримінальне законодавство України виходило з того, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою такого суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого кримінальним законом (ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 КК України у редакції, що була чинною до 30 червня 2020 року). Відтепер же коло підстав кримінальної відповідальності розширилося: до них належить і вчинення особою діяння, що містить склад кримінального проступку.

Зрештою, таке законодавче рішення, хоч певним чином і форсувало розвиток кримінально-правових досліджень щодо правової природи кримінального проступку та виду юридичної відповідальності за нього, але зрештою отримало підтримку багатьох науковців у тому аспекті, що кримінальний проступок визнається різновидом кримінального правопорушення, у зв'язку з чим за його вчинення передбачається саме кримінальна відповідальність³. Зрозуміло, що вагомим

¹ Див., наприклад: Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 69–74.

² Див., наприклад: Мирошніченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 47–49.

³ Див., наприклад: Голіна В. В. Деякі зауваження і пропозиції щодо концептуальних засад нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 44; Туляков В. О. Принцип законності у динаміці рішень ЄСПЛ та розвиток кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С.127–128.

аргументом на користь таких висновків стало те, що запровадження кримінального проступку відбулося не шляхом прийняття окремого закону (кодексу) про відповідальність за них, а шляхом переведення до них частини злочинів, що передбачені КК України 2001 р. зі збереженням у Кодексі приписів про кримінальну відповідальність за вчинення і цього виду кримінального правопорушення. Дійсно, чинні КК України та КПК України виходять з того, що юридична природа кримінального проступку близька до юридичної природи злочину. Вочевидь саме у зв'язку із цим вони й об'єднуються родовим поняттям «кримінальне правопорушення». Це, у свою чергу, зумовлює висновок про просто про схожість, а про тотожність юридичної природи відповідальності за них. Якщо вчинення злочину є підставою кримінальної відповідальності, то цілком очевидно, що однорідний із злочином вид кримінального правопорушення має тягнути однорідний вид юридичної відповідальності, а саме – кримінальну відповідальність.

У разі ж можливої реалізації в Україні іншої моделі відповідальності за кримінальні проступки (чи як їх пропонують називати – антигромадські проступки чи просто проступки), а саме – шляхом виокремлення приписів про них у самостійний нормативно-правовий акт та ще й з відмовою у ньому від вживання терміну «кримінальна відповідальність», актуалізується питання про вид юридичної відповідальності за такі проступки¹. Окремими авторами висловлюються сумніви стосовно того, що норми права, відображені в такому нормативно-правовому акті, належатимуть до галузі кримінального права, а отже – і що передбачена ним відповідальність буде кримінальною².

З мого погляду, такі судження позбавлені достатніх підстав, позаяк вид юридичної відповідальності за те чи інше правопорушення не може визначатися самим найменуванням цієї відповідальності чи того правопорушення, за яке вона встановлена, так само як і найменуванням нормативно-правового акта, що її передбачає. Віднесення юридичної

¹ Тацій В. Я. Підстави та перспективи рекодифікації кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 31. Пропозиції щодо запровадження інституту кримінальних проступків до законодавства України / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, О. В. Капліна та ін. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9). С. 300–737.

² Див., наприклад: Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян [та ін.] ; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. С. 108–109.

відповідальності до того чи іншого її виду здійснюється залежно від сутнісних властивостей такої відповідальності, а не від формальних особливостей її найменування чи нормативного закріплення. Інакше кажучи, юридична відповідальність за кримінальний проступок (навіть якщо його назва буде змінена чи він буде передбачений самостійним нормативно-правовим актом) може бути названа кримінальною лише тоді, коли вона володітиме усіма ознаками такої відповідальності. Зокрема, коли йдеться про наразі досліджувану ознаку цього виду відповідальності, то визнання єдності правової природи усіх видів публічних правопорушень (у тому числі й злочину і кримінального проступку)¹, дає достатні підстави для висновку про те, що вчинення кримінального проступку як *de lege lata*, так і *de lege ferenda* тягне за собою саме кримінальну за змістом відповідальність, як би формально термінологічно вона не позначалася, і в якому нормативно-правовому акті не передбачалася б.

Таким чином, єдиним видом правопорушення, за вчинення якого може бути застосована кримінальна відповідальність, є виключно кримінальне правопорушення. Інакше кажучи, саме вчинення особою кримінального правопорушення є єдиною підставою застосування до неї кримінальної відповідальності. Відомо, що питання про підставу кримінальної відповідальності свого часу було дискусійним у науці, проте вже з другої половини ХХ століття в радянській кримінально-правовій літературі було досягнуто загального розуміння про те, що єдиною такою підставою є наявність у суспільно небезпечному діянні особи складу злочину². Ця теза була сприйнята і криміналістами суверенної України, відстоюється в наукових дослідженнях³ та увійшла до

¹ Концепція реформування Кримінального кодексу України та інших актів чинного законодавства про відповідальність за правопорушення в публічній сфері. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 23–24.

² Див., наприклад: Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1963. С. 79–82; Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. Москва : Юрид. лит., 1974. С. 185; Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва : Юрид. лит., 1972. С. 73, та ін.

³ Бажанов М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция). *Проблемы законности*. Вып. 29. Харьков, 1995. С. 96–102; Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 255; Панов М. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. *Право України*. 2012. № 8. С. 255–258, та ін.

кожного підручника з кримінального права. Останнім часом криміналісти небезпідставно стверджують, що конструкція «складу злочину» може і повинна бути у сучасних законодавчих реаліях трансформована в конструкцію «складу кримінального правопорушення» зі збереженням усталених позицій щодо її розуміння¹.

Принципово поділяючи викладене розуміння підстави кримінальної відповідальності, водночас вважаю за необхідне підкреслити, що нею є не сам склад злочину (як про це інколи стверджується²), а його наявність у скоєному особою *суспільно небезпечному і протиправному* (детальніше про цю ознаку – див. у підрозділі 2.3) діянні. Саме з цього виходив законодавець, коли встановив у ч. 1 ст. 2 КК України 2001 р., що «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом». Водночас саме діяння, яке є суспільно небезпечним і містить склад передбаченого кримінальним законом кримінального правопорушення (або, що те ж саме, але іншими словами, є передбаченим у кримінальному законі), і визнається кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 11 КК України). Інакше кажучи, слова ч. 1 ст. 2 КК України про «вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом» і ч. 1 ст. 11 про «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення», є синонімічними. Відтак, обґрунтованим і таким, що узгоджується зі змістом кримінального законодавства, є висновок про те, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою кримінального правопорушення.

Разом з тим, відомо, що діяння, яке є кримінальним правопорушенням, водночас може бути юридичним фактом, що тягне за собою виникнення й інших суспільних відносин, що регулюються нормами різних галузей права, і в рамках яких особа може піддаватися різного роду правообмеженням. Зокрема, окрім кримінально-правових суспільних відносин між особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, та державою складаються також кримінально-процесуальні

¹ Мирошниченко Н. А. Підстави кримінальної відповідальності. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 516–517.

² Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.) Склад злочину: закон, теорія та практика : монографія. Суми : Унів. кн., 2018. С. 21.

відносини, в межах яких на підставі КПК України до такої особи можуть застосовуватися різні правообмеження, передусім – при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 131 КПК України). Це й обмеження права на свободу пересування чи особисту свободу при застосуванні запобіжних заходів (таких, наприклад, як домашній арешт або тримання під вартою), обмеження права на особисту недоторканність, права на недоторканність приватного житла, права на таємницю переговорів і листування тощо (при проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій) тощо.

У багатьох випадках вчинення кримінального правопорушення тягне також виникнення і цивільно-правових відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної таким правопорушенням. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 1166 та низки подальших статей ЦК України «Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю (у тому числі такими, що становлять кримінальне правопорушення. – Ю. П.) особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодується в повному обсязі особою, яка її завдала». В процесі такого відшкодування особа, безумовно, зазнає певних правообмежень, зокрема, майнового характеру.

Крім того, відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України вчинення за місцем роботи окремих видів кримінальних правопорушень є підставою для розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, чим, безумовно, обмежується право особи на працю. Набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо державного службовця за вчинення ним умисного злочину або вироку, пов'язаного з призначенням покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, за вчинення кримінального проступку або необережного злочину, є однією із підстав для припинення державної служби (п. 4 ч. 1 ст. 84 Закону України «Про державну службу»¹). Подібні положення містяться й у низці спеціальних законів, що регламентують порядок проходження державної служби в окремих видах органів державної влади, у тому числі й в органах охорони правопорядку².

¹ Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 груд. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №4. Ст. 43.

² Див., наприклад: Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 2 червня 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545 (ч. 2 ст. 124);

Однак усі названі правообмеження, що передбачаються цивільним, трудовим чи кримінальним процесуальним законодавством, не можуть бути віднесені до змісту кримінальної відповідальності з огляду на те, що підстави їх застосування хоч і пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення, проте є самостійними, відмінними від названого юридичного факту. Інакше кажучи, підстави застосування всіх цих заходів криються в інших юридичних фактах. Так, підставою застосування запобіжних заходів, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, є не вчинення особою кримінального правопорушення, а «наявність *обгрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення*, а також *наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати*, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений» може переховуватися від органів досудового розслідування або суду, або перешкоджати кримінальному провадженню або вчинити інше кримінальне правопорушення (ст. 177 КПК України). Зрештою підозра (обвинувачення) у вчиненні кримінального правопорушення можуть виявитися необгрунтованими і особа буде виправдана. Підставою відшкодування шкоди в порядку, встановленому ЦК України, є не вчинення кримінального правопорушення, а такий юридичний факт, як *заподіяння майнової або моральної шкоди особі* (статті 1166, 1167 ЦК України). Підстава розірвання трудового договору з особою, яка вчинила злочин за місцем роботи або припинення державної служби особою, яка вчинила злочин, полягає у втраті до неї довіри з боку власника або уповноваженого ним органу чи з боку самою держави. У будь-якому разі всі названі заходи застосовуються хоч і у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення, але не як відповідь на його вчинення. Іншими словами, вони застосовуються не за кримінальне правопорушення, а як наслідок інших, встановлених спеціальними законами підстав.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що четверта ознака кримінальної відповідальності полягає у тому, що її *єдиною підставою є вчинення особою кримінального правопорушення*.

Із цією ознакою тісно пов'язана наступна – *п'ята ознака кримінальної відповідальності*, яка полягає у тому, що цей вид юридичної відповідальності *може застосовуватися лише до тієї особи, яка вчи-*

Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12 (п. 5 ч. 1 ст. 51); Про Національну поліцію : Закон України № 580-VIII від 2 лип. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379 (пп. 2 і 3 ч. 1 ст. 61) та ін.

нила кримінальне правопорушення. В цьому проявляється, як часто слушно стверджують, принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, що виключає можливість покладення цього виду відповідальності на фізичних осіб, які кримінальних правопорушень не вчиняли¹, а також є одним із основних аргументів, що стримує запровадження в Україні кримінальної відповідальності для юридичних осіб². Цей принцип повною мірою відповідає вимогам ч. 2 ст. 61 Конституції України про те, що «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер».

Індивідуальний характер кримінальної відповідальності відрізняє її від деяких інших видів юридичної відповідальності, зокрема – від цивільної відповідальності. Так, наприклад, відповідно до ст. 1178 ЦК України шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, а якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, – то цими закладами або особами. Відповідно до ч. 2 ст. 1186 ЦК України якщо шкоди було завдано особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними у зв'язку з психічним розладом або недоумством, суд може постановити рішення про відшкодування цієї шкоди її чоловіком (дружиною), батьками, повнолітніми дітьми, якщо вони проживали разом з цією особою, знали про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоді. За змістом статей 1218 і 1219 ЦК України допускається можливість передачі в спадщину заходів цивільної відповідальності (зобов'язань щодо відшкодування шкоди). Індивідуальний характер кримінальної відповідальності виключає можливість визнання суб'єктами, що їй підлягають, іншої особи, окрім тієї, діянням якої безпосередньо й було вчинене кримінальне правопорушення.

¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 20.

² Див., наприклад: Литвинов О. М., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: деякі міркування щодо форм реалізації та юридичної природи. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 168–169.

Саме з цією ознакою пов'язаний такий елемент згаданого вище трискладового тесту легітимності обмеження у реалізації прав і свобод людини як необхідність у демократичному суспільстві. Фахівці відзначають, що «чітких універсальних критеріїв того, що саме має включатись у це поняття, в Конвенції (про захист прав людини і основоположних свобод. – Ю. П.) не міститься»¹. Проте в практиці Європейського суду з прав людини сформульована низка правових позицій, які створюють загальний орієнтир того, як Суд розуміє цю вимогу. Так, у рішенні по справі *Salov v. Ukraine* Суд підтвердив свою попередню практику² та констатував, що «Критерій «необхідності в демократичному суспільстві» вимагає від Суду встановлення того, чи відповідало «втручання», яке оскаржується, «нагальній суспільній необхідності», чи було це втручання пропорційним законній меті, яку воно переслідувало, та чи були доводи, надані національними органами на виправдання втручання, відповідними і достатніми»³. У справі *Lyashko v. Ukraine* Європейський Суд вимогу необхідності у демократичному суспільстві тлумачив в аспекті того, чи було втручання, зокрема, «пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми»⁴. Загалом же, відзначаючи, що «саме при розгляді питання про дотримання державою цього критерію (необхідність у демократичному суспільстві. – Ю. П.) виявляється напруженість, яка існує між інтересами особи та суспільства», Д. Гом'єн констатує, що «Органи Конвенції здійснюють подвійний аналіз, коли вирішують питання про відповідність дії певної держави стандарту “необхідності в демократичному суспільстві”. По-перше, вони з'ясовують, чи є законною сама мета встановлення обмеження... По-друге, вони розглядають, чи ці засоби обмеження прав і свобод є “пропорційними законній меті”...»⁵. Беручи до уваги, що «законність мети» встановлення обмежень у реалізації прав людини істотною мірою поглинається іншими складовими потрійного тесту,

¹ Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. №4. С. 21.

² Див.: *Case of The Sunday Times v. The United Kingdom* (Application no. 6538/74) : judgment 26 April 1979 (§ 62) URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584>.

³ *Case of Salov v. Ukraine* (Application no. 65518/01) : judgment 6 September 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096> (§ 105).

⁴ *Case of Lyashko v. Ukraine* (Application no. 21040/02) : judgment 10 August 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76714> (§ 47).

⁵ Гом'єн Д. *Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / пер. з англ. Т. Іваненко, О. Павличенка. Вид. 3-тє. Київ : Фенікс, 2006. С. 83.*

можна погодитися з позицією тих дослідників, які вважають, що необхідність втручання держави у права людини визначається тим, що таке втручання повинно *inter alea* здійснюватися у найменш обтяжливій для особи формі¹, бути пропорційним до мети їх застосування².

З огляду на викладене, для того щоб кримінальна відповідальність особи за вчинене нею кримінальне правопорушення була легітимною, ця особа повинна зазнавати лише таких обмежень у реалізації її прав чи свобод, які є необхідними у демократичному суспільстві. В досліджуваному аспекті це означає те, що застосування до особи кримінальної відповідальності повинно бути не лише *ultima ratio* в протидії вчиненому нею кримінальному правопорушенню (про це йтиметься далі), а й індивідуалізованим відповідно до конкретних індивідуальних характеристик цієї особи та особливостей ступеня тяжкості вчиненого нею кримінального правопорушення і при цьому мінімально необхідним для досягнення тієї мети, яка стоїть перед кримінальною відповідальністю (про неї йтиметься нижче). Тільки таке обмеження у реалізації прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і може бути визнане необхідним у демократичному суспільстві. У свою чергу, реалізація названої вимоги обумовлює необхідність диференціації кримінальної відповідальності при її встановленні у кримінальному законі та індивідуалізації при застосуванні судами.

Отже, п'ята ознака кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона є необхідним у демократичному суспільстві обмеженням у реалізації прав чи свобод *саме тієї особи, яка вчинила кримінальне правопорушення*.

Шоста ознака кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона *передбачається виключно законом*, що також є однією з вимог трискладового тесту. При цьому, як відомо, Європейський Суд з прав людини у своїй практиці сформулював автономне, тобто незалежне від внутрішньодержавного у національних правових системах окремих країн тлумачення поняття закону. Англійський термін *law* чи французький *loi*, що вживається у ст. 7 та інших статтях аутентичних текстів Конвенції і в українському перекладі позначається терміном *закон*,

¹ Хилюк С. В. «Злочин і кара» у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 4 (29). С. 120–121.

² Бутенко С. Застосування правових позицій Європейського суду з прав людини щодо права на приватність для захисту від незаконного втручання під час кримінального провадження. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 1. С. 25.

«включає в себе як право законодавчого походження, так і судову практику, і передбачає наявність якісних умов, поміж якими доступність і передбачуваність (*Del Río Prada проти Іспанії [ВП]*, § 91; *S. W. проти Сполученого Королівства*, § 35). Сюди слід зарахувати, звичайно ж, як судові прецеденти (*ibidem*, §§ 36 і 41–43), так і підзаконні й нормативно-правові акти (пенітенціарні правила у справі *Kafkaris проти Кіпру [ВП]*, §§ 145–146). Суд має взяти до уваги внутрішнє право «в цілому», а також спосіб, у який воно застосовувалось на той час (*ibidem*, § 145; *Del Río Prada проти Іспанії [ВП]*, § 90)»¹.

Таким чином, з позицій Європейського Суду з прав людини обмеження в реалізації прав людини буде легітимним і тоді, коли воно передбачалося не лише актом органу законодавчої влади, а й підзаконним актом чи судовим прецедентом, за умови, що будь-який із названих актів був якісним. Основні критерії «якості» закону Суд визначив у рішенні *The Sunday Times v. The United Kingdom*², встановивши, зокрема, що якісний закон повинен бути, по-перше, досить доступним, щоб слугувати громадянину відповідним орієнтиром у тій сфері, в якій підлягають застосуванню певні правові норми; по-друге, він має бути сформульований з достатньою чіткістю, щоб дати можливість громадянину регулювати свою поведінку. Пізніше у рішенні по справі *Malone v. The United Kingdom*³ Суд наголосив, що закон має з достатньою чіткістю визначати межі дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення з урахуванням законної мети відповідного засобу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання. Таким чином, була сформульована третя складова частина законності за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод⁴. Натомість недоступний чи непередбачуваний акт, так само як

¹ Довідник із застосування статті 7 Європейської конвенції з прав людини. Ніякого покарання без закону: принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань : Оновлено 30 квітня 2017 року. Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2017. С. 6. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_UKR.pdf

² Див.: *Case of The Sunday Times v. The United Kingdom* (Application no. 6538/74) : judgment 26 April 1979 (§ 62) URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584>.

³ Див.: *Case of Malone v. The United Kingdom* (Application no. 8691/79) : judgment, 2 August 1984/ URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533>.

⁴ Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини : пер. з англ. Т. Іваненко, О. Павличенка. Вид. 3-тє. Київ : Фенікс, 2006. С. 81–82; Лоскутова М. Основні критерії визначення законності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 179.

практику державних органів, котра суперечить чинним писаним правовим нормам і позбавляє суті законодавство, на яке вона мала б спиратись, не можна вважати «законом» у розумінні Конвенції¹.

Подібне розуміння поняття «закон», причому в контексті, стосовно му проблем кримінального права, у своїй сучасній практиці почав проводити і Верховний Суд України. Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові, що має прецедентне значення для судів України, дійшла висновку про те, що в КК України «термін “закон” використовується як у широкому, так і у вузькому значенні» (п. 56); «якщо в КК поняття “закон” вжито у вузькому розумінні, нормативно-правовий акт конкретизується – обов’язково зазначається назва закону або ж за словом «закон» слідує слово «України» (п. 57); «Коли ж у тексті КК слово “закон” вживається лише як узагальнююче поняття, воно використовується у широкому значенні, тобто може охоплювати як власне закони, так і інші акти чинного законодавства» (п. 58)². З огляду на те, що в тексті чинного КК України слово «закон» у поєднанні зі словами «кримінальна відповідальність» декілька разів уживається без його назви чи слова «України» (наприклад, ч. 4 ст. 3, статті 4, 5, 7, 8) така правова позиція Верховного Суду створює серйозну загрозу для розмивання досліджуваної ознаки кримінальної відповідальності і допущення встановлення останньої також і підзаконними чи правозастосовними актами.

Натомість відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законом визначаються діяння, які є злочинами, та відповідальність за них. Тлумачачи цей припис, Конституційний Суд України дійшов цілком обґрунтованого висновку про те, що «можливість зміни кримінального закону підзаконними актами, зокрема постановами Верховної Ради України, указами Президента України та актами Кабінету Міністрів України, ... суперечила б вимогам пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України»³. У досліджуваному ас-

¹ Довідник із застосування статті 7 Європейської конвенції з прав людини. Ніякого покарання без закону: принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань : Оновлено 30 квітня 2017 року. Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2017. С. 6 URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_UKR.pdf.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 р. у справі №288/1158/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245>.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) : рішення від 19 квіт. 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2000. №39. Ст. 1662 (п. 4 мотивувальної частини).

пекті це означає, що кримінальна відповідальність може визначатися виключно законом у сутнісному значенні (або, за визначенням Верховного Суду, – у вузькому) значенні цього слова. Причому такий закон, змістом якого є визначення кримінальної відповідальності особи за вчинення кримінального правопорушення, прийнято іменувати кримінальним законом.

Кримінальний закон – це прийнятий у встановленому Конституцією України порядку письмовий за формою нормативно-правовий акт, змістом якого є визначення діянь, які є кримінальними правопорушеннями (злочинами або кримінальними проступками), та кримінальної відповідальності за їх вчинення. Цей нормативно-правовий акт приймається органом законодавчої влади – Верховною Радою України – за спеціальною процедурою, що визначена Конституцією України та деталізована Законом України «Про регламент Верховної Ради України», а віднедавна – ще й окремими положеннями самого КК України¹. Він може прийматися і всеукраїнським референдумом, однак практика українського законодавствування ще не знає випадків прийняття таким способом не лише кримінальних, а й будь-яких інших законів. Місце кримінального закону в ієрархії нормативно-правових актів таке ж, як і в інших законів: більшу від нього юридичну силу мають лише Конституція України та міжнародно-правові договори України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України².

Закріплення кримінальної відповідальності лише власне у законі є належною гарантією забезпечення і захисту прав людини (ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). І хоча Конституція України й не знає поняття кримінального проступку, що дає істотні підстави пропонувати перед запровадженням кримінального проступку спершу внести відповідні зміни до неї³, але через гене-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури внесення змін : Закон України № 619-IX від 19 трав. 2020 р. *Голос України*. 2020. № 92. 10 черв.

² Детальніше про поняття та ознаки кримінального закону див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 11–29.

³ Див.: Пропозиції щодо запровадження інституту кримінальних проступків до законодавства України / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, О. В. Капліна та ін. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9). С. 303. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/?page_id=3392.

тичну спорідненість кримінального проступку зі злочином можна стверджувати, що конституційна вимога про виключно законну форму поширюється й на встановлення кримінальної відповідальності за кримінальні проступки.

В Україні єдиним законом, предметом регулювання якого є визначення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення (до 31 грудня 2019 року – виключно за злочини, а з 1 липня 2020 року – за злочини та кримінальні проступки), має бути виключно КК (частини 1, 2 і 3 ст. 3). Разом із тим у літературі обґрунтовуються пропозиції про необхідність та доцільність виокремлення положень про кримінальну відповідальність за проступки в самостійний кодекс чи закон¹. Таким чином, найближчим майбутнім кримінальне законодавство може постати перед вибором шляху свого подальшого розвитку: воно може як залишитися вірним принципів монізму, тобто зведеності всіх кримінально-правових норм до єдиного закону (КК України), так і піти шляхом дуалізму, тобто існування двох самостійних законів про кримінальну відповідальність окремо за вчинення злочинів і окремо за вчинення кримінальних проступків. Зрештою, яку модель не обрав би на майбутнє законодавець (чи монізму, чи дуалізму кримінального законодавства), принципово залишається вимога про те, щоб формою закріплення норм права про кримінальну відповідальність був саме закон, а не будь-який інший нормативно-правовий акт.

Викладене дає підстави для висновку про те, що положення Конституції України та чинного кримінального законодавства України стосовно розуміння поняття «закон» в аспекті вимоги до встановлення кримінальної відповідальності, встановлюють більш високий стандарт забезпечення прав людини, ніж того вимагає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського Суду з прав людини. Кримінальна відповідальність в Україні може бути встановлена лише нормативно-правовим актом, що є законом у власному (сутнісному, вузькому) розумінні цього поняття, і не може встановлюватися будь-яким іншим актом – чи підзаконним, чи правозастосовним. І в цьому полягає її шоста ознака.

Сьома ознака кримінальної відповідальності вказує на мету її застосування, визначення якої також є однією зі складових триєдиного тесту

¹ Див.: Пропозиції щодо запровадження інституту кримінальних проступків до законодавства України / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, О. В. Капліна та ін. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. №2 (9). С. 303. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/?page_id=3392.

її легітимації. Як уже відзначалося вище, ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини вимагає, щоб будь-яке обмеження у реалізації прав особи застосовувалося «виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Загалом можна стверджувати, що кримінальна відповідальність спрямована на досягнення кожної з названих цілей. Адже, по-перше, її застосування до особи, що вчинила кримінальне правопорушення, є свідченням належного визнання та поваги прав і свобод інших осіб – як потерпілого від такого правопорушення, чиїм правам чи свободам було завдано шкоди, так й інших членів суспільства, які потенційно можуть стати потерпілими, і права чи свободи яких можуть зазнати шкоди, в результаті вчинення інших кримінальних правопорушень. По-друге, тим самим досягається й мета задоволення справедливих вимог моралі, оскільки не можна заперечувати того, що суспільна мораль вимагає адекватної реакції публічної влади щодо кожного вчинення кримінального правопорушення, у тому числі й шляхом застосування у необхідних випадках засобів відповідальності до особи, що його вчинила. Окрім того, суспільна мораль вимагає і задоволення відчуття захищеності життя в суспільстві, його згуртованості проти кримінального правопорушення і знаходженні з державою «по один бік барикад» у протидії тим, хто вчиняє кримінальні правопорушення. Покладаючи кримінальну відповідальність на таких осіб, держава тим самим показує іншим громадянам, що вона знаходиться на їхньому боці, а через це створює у них відчуття піклування про них і їх певної захищеності, чого теж потребує суспільна мораль. Нарешті, по-третє, встановлюючи обмеження в правах чи свободах для тих, хто вчиняє кримінальні правопорушення, держава тим самим утримує певні категорії осіб від їх вчинення, чим досягається мета підтримання громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Водночас вказаним загальним розумінням сутність цієї ознаки кримінальної відповідальності не може вичерпуватися, бо в такому разі вона (відповідальність) не зможе бути відмежована від інших правових засобів-установлень, які застосовуються (у тому числі й на підставі кримінального закону) до осіб, що вчинили кримінальні правопорушення. Адже певна частина цих засобів-установлень також обмежують особу в реалізації її прав і свобод і можуть застосовуватися за обвинувальним вироком суду до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Сказане повною мірою стосується, наприклад, спе-

ціальної конфіскації, коли йдеться про конфіскацію майна, яке належить особі на праві власності і призначалося (використовувалося) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення (п. 2 ч. 1 ст. 96² КК України) чи було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засіб чи знаряддя вчинення злочину (п. 4 ч. 1 ст. 96² КК України). Без урахування цієї ознаки можна дійти висновку й про те, що істотною мірою підпадають під ознаки кримінальної відповідальності примусові заходи медичного характеру в тих випадках, коли вони за вироком суду застосовуються до обмежено осудного (п. 2 ст. 93 КК України), а також окремі види примусових заходів виховного характеру тоді, коли вони застосовуються до неповнолітнього, звільненого від покарання (ст. 105 КК України). Проте ні спеціальна конфіскація, ні примусові заходи медичного чи виховного характеру за змістом КК України (ч. 2 ст. 19, п. 2 ч. 2, п. 1 ч. 3 ст. 96¹, ч. 3 ст. 96², ст. 97 та ін.) цілком обґрунтовано не визнаються кримінальною відповідальністю. Що ж у такому разі відрізняє їх від кримінальної відповідальності?

З мого погляду, таку відмінність слід шукати у специфічній меті застосування кримінальної відповідальності, питання про яку є мало досліджуваним у літературі. Водночас така мета не визначається і чинним КК України, так само, як ніколи не визначалася нашим попереднім кримінальним законодавством. Важко стверджувати, що в даному разі є причиною, а що наслідком: чи відсутність законодавчого визначення мети кримінальної відповідальності обумовлює не частий інтерес до цього питання в літературі, чи навпаки. Так чи інакше, але без встановлення мети, з якою застосовується кримінальна відповідальність, не лише не може бути завершеним аналіз сутнісних ознак останньої, а й вона не зможе бути відмежована від інших правових засобів-установлень, що можуть використовуватися в кримінальному законодавстві.

Низка авторів, торкаючись питання про мету кримінальної відповідальності, по суті не вирішують його. Наприклад, Т. Є. Леоненко¹, В. В. Топчій, Г. В. Дідківська та Т. О. Мудряк² просто стверджують, що «мета кримінальної відповідальності полягає у виявленні соціальної

¹ Леоненко Т. Є. Гуманізація кримінальної відповідальності за вчинення злочинів на релігійному ґрунті : питання доцільності. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листоп. 2016 р.). Івано-Франківськ : Ред.-вид. відділ Івано-Франків. ун-ту права імені Короля Данила Галицького, 2016. С.115.

² Топчій В. В., Дідківська Г. В., Мудряк Т. О. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. у схемах. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 136.

необхідності та ефективності такої відповідальності». У тих же дослідженнях, в яких запропоноване таке чи інше вирішення цього питання, сформувався, як видається, чотири підходи щодо розуміння мети кримінальної відповідальності.

Одні автори ототожнюють мету кримінальної відповідальності з метою покарання. Про це, наприклад, пишуть Л. Л. Кругликов і О. В. Васильєвський, які виходять з тієї посилки, що «цілі покарання і кримінальної відповідальності тотожні»¹. Відтак їх позиція зводиться до того, що кримінальна відповідальність має ті ж самі цілі, що визначені законом для покарання.

Друга група авторів звужує мету кримінальної відповідальності, порівняно з визначеною чинним законодавством метою покарання, як правило, не визначаючи серед цілей кримінальної відповідальності кару. Наприклад, О. К. Тугарова пише, що «мета кримінальної відповідальності знаходить свій вираз у загальній і спеціальній превенціях»², В. М. Попович вважає, що «всі норми КК відображають сутність мети (кримінальної відповідальності. – Ю. П.) – відповідальність заради перевиховання особи, що вчинила злочин, а не заради помсти»³. На думку П. П. Сердюка, «Метою кримінальної відповідальності (засудження) не є кара особи в такий спосіб, а є превенція через стигматизацію, що викликає зміни в соціальному статусі особи й можливість застосування інших правових наслідків злочину, якщо суд дійде висновку, що самій стигматизації недостатньо для досягнення мети кримінальної відповідальності (засудження)»⁴. Міркування про те, що невчинення особою нового злочину є метою кримінальної відповідальності, висловлюють Є. О. Письменський⁵, А. В. Шидловський⁶ та деякі інші автори.

¹ Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 149.

² Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. С. 121.

³ Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / В. М. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. Київ : Юрінком Інтер, 2009. С. 115.

⁴ Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. С. 452.

⁵ Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 48.

⁶ Шидловский А. В. Цели уголовной ответственности и законодательное обеспечение их реализации. *Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики* : сб. науч. тр. Минск : БГУ, 2005. С. 289.

Третя група дослідників вважають, що мета кримінальної відповідальності є більш широкою, ніж мета покарання і охоплює останню, але при цьому розглядають її виключно в межах призначення (цілей) самого кримінального закону. Так, О. М. Тарбагаєв, який одним із перших ще в радянській літературі порушив питання про цілі кримінальної відповідальності, виділив цілі так званих «позитивної» та «ретроспективної» кримінальної відповідальності. Він вважає, що «Загальною метою позитивної кримінальної відповідальності є попередження злочинів», «найближчими і окремими цілями позитивної кримінальної відповідальності є: запобігання злочинам; припинення злочинів; запобігання заподіяння шкоди внаслідок дій і подій, які не є злочинами, або обмеження її розміру». «Головною метою ретроспективної кримінальної відповідальності є: 1) відновлення порядку, структури і організації суспільних відносин, що охороняються і регулюються кримінальним законом; 2) відшкодування морально-політичного збитку, заподіяного суспільній та індивідуальній свідомості. Конкретними і найближчими цілями ретроспективної кримінальної відповідальності є: 1) справедлива кара винного; 2) виправлення і перевиховання особи, яка вчинила злочин; 3) загальне попередження злочинів». «Зазначені цілі є самостійними і не поглинаються цілями покарання, оскільки в ряді випадків законодавець передбачає їх досягнення без застосування покарання»¹. У сучасній українській літературі такого підходу дотримується, наприклад, В. В. Голіна, який вважає, що «цілі кримінальної відповідальності більш широкі і далекосяжні (ніж цілі покарання. – Ю. П.)», «до цілей кримінальної відповідальності можна віднести наступні: 1. Осуд злочинця і його діяння обвинувальним вироком суду... 2. Покарання винних осіб... 3. Пролонгування соціально-правового контролю над певною категорією засуджених...»². Такою ж є й позиція І. І. Митрофанова, який, ґрунтуючись на тезі про те, що «схематично ланцюжок завдань буде виглядати так: мета покарання (іншого кримінально-правового засобу, пов'язаного з кримінальною відповідальністю) – мета кримінальної відповідальності – завдання (мета) кримінального права»³, далі

¹ Тарбагаєв А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ленинград : Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1983. С. 17–20.

² Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2005. С. 84–87.

³ Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. С. 64.

визначає, що «кримінальна відповідальність регулюється (вочевидь, мається на увазі – «реалізується»¹. – Ю. П.) з метою виправлення (ре-соціалізації) особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, запобігання вчиненню кримінально-протиправних діянь та відновлення соціальної справедливості»². Близькими є й погляди О. О. Книженко, яка вважає, що «в кримінальному праві необхідно вирізняти не лише цілі кримінального покарання, цілі кримінальної відповідальності, а й цілі кримінально-правового впливу. Останні співвідносяться з цілями покарання та кримінальної відповідальності як окреме й загальне. Загальне і спеціальне попередження злочинів є не лише цілями покарання, цілями кримінальної відповідальності, а й цілями кримінально-правового впливу»³.

Нарешті, четверта група авторів виходить з максимально широко-го розуміння мети кримінальної відповідальності, охоплюючи нею як ті складові, які знаходяться в межах регулятивної функції кримінального закону, так і ті, що виходять за її межі і свідчать про загальний ціннісно-орієнтаційний вплив законодавства загалом та окремих його засобів на поведінку членів суспільства. С. О. Загороднюк пише, що «кримінальна відповідальність, здійснення підготовчих заходів щодо її реалізації і сама реалізація також покликані здійснити виховний вплив на громадян»⁴. А. О. Ясь вважає, що «мета кримінальної відповідальності включає в себе мету покарання і виходить за межі цього поняття, оскільки є значно ширшим за обсягом поняттям. ...метою кримінальної відповідальності насамперед є охорона суспільно важливих об'єктів, передбачених КК України, від злочинних посягань. Також мета такої відповідальності полягає у попередженні правопорушення, впливі на свідомість правопорушника, вихованні як правопорушника, так і інших людей з метою попередження правопорушень з їхнього боку, покаранні правопорушника, компенсації втрат, завданих

¹ Див., наприклад: Митрофанов І. І. Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 11–12.

² Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. С. 76.

³ Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : НикаНо-ва, 2011. С. 204.

⁴ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [С. В. Албул, А. М. Бабенко, О. А. Грентенко, В. Я. Конопельський, В. О. Меркулова та ін.]; за ред. О. В. Меркулової, В. Я. Конопельського. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 79.

злочином»¹. На думку С. О. Муратової, «теоретично можливо вести мову про виправні, попереджувальні цілі кримінальної відповідальності, а також інші цілі, наприклад, виховні, культурологічні, морально-етичні тощо»².

Чинний же КК України, не визначаючи мети кримінальної відповідальності, разом із тим в окремих випадках визначає цілі деяких інших з передбачених ним засобів-установлень. Так, встановлюється, що «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» (ч. 2 ст. 50 КК України); обов'язки, які суд покладає замість покарання при звільненні від його відбування з випробування, застосовуються «для її (особи. – Ю. П.) виправлення з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання» (абз. 8 ч. 2 ст. 76 КК України); примусові заходи медичного характеру застосовуються з метою «обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею (особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. – Ю. П.) суспільно небезпечних діянь» (ст. 92 КК України); примусові заходи виховного характеру застосовуються з метою виправлення неповнолітнього (ч. 1 ст. 97 КК України); обмежувальні заходи застосовуються «в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством» (ч. 1 ст. 91¹ КК України). З якою метою застосовуються судимість, примусове лікування, спеціальна конфіскація та заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб – закон не визначає.

Однак уже викладене дає підстави для констатації, що в усіх випадках, коли законодавець визначає мету того чи іншого передбаченого кримінальним законом засобу-установлення, він прямо чи опосередковано вказує на запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь). Вочевидь, це і є загальна мета всіх кримінально-правових засобів-установлень, як тих, які є кримінальною відповідальністю, так і тих, які не належать до неї (так

¹ Ясь А. О. Кримінальна відповідальність за перешкодження здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. С. 160.

² Муратова С. О. Судимість як інститут кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №2(3). С. 306.

званих «інших заходів...»). Така їх мета повністю корелює із завданнями самого кримінального закону, яким є не лише «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства», але також і «запобігання кримінальним правопорушенням» (ч. 1 ст. 1 КК України). І в цьому контексті варто погодитися з міркуваннями тих криміналістів (О. О. Книженко, І. І. Митрофанов та ін.), які вважають, що цілі застосування окремих кримінально-правових засобів є підпорядкованими цілям відповідної галузі права загалом.

Проте кримінальна відповідальність досягає мети запобігання новим кримінальним правопорушенням своїм специфічним шляхом. На відміну від інших засобів кримінального права, які до цієї мети можуть прямувати і через лікування особи, і через її виховання, і через позбавлення її фізичної чи юридичної можливості вчинити нове кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність досягає цієї мети через формування в особи остраху (побоювання) перед тими обмеженнями в реалізації її прав і свобод, у яких вона полягає. Формування у особи такого відчуття через відбуття (зазнавання, перетерплювання) нею обмежень у реалізації її прав і свобод, стає самостійною й унікальною метою кримінальної відповідальності. У цьому сенсі цілком слушно говорять не просто про штрафний, а про каральний характер кримінальної відповідальності¹. Дійсно, кримінальна відповідальність не тільки не має компенсаційного характеру щодо заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, а й не може чинити виключно превентивного впливу на особу, яка таке правопорушення вчинила. Інакше у першому випадку вона втратила б свій публічно-правовий характер і злилася б з приватно-правовою цивільною (матеріальною) відповідальністю за заподіяну шкоду, а в другому – не могла б бути виокремлена з-поміж інших кримінально-правових засобів, що переслідують виключно мету унеможливлення вчинення нових кримінальних правопорушень.

Проблематика кари як мети чи змісту такого кримінально-правового засобу, як покарання, має тривалу історію наукового пошуку й отримала обширну літературу. Водночас у зламі до кримінальної відповідальності

¹ Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 13.

ті питання кари мало досліджувалися, хоча й не можна заперечувати того, що наукові здобутки в царині пошуків кари стосовно покарання можуть бути використані й для розуміння каральних властивостей кримінальної відповідальності. Загалом можна констатувати, що стосовно кари криміналісти у своїх позиціях розділилися на чотири групи. Одні з них вважають, що кара є метою покарання, другі – що вона є не метою, а змістом покарання, треті – вважають що кара є водночас і змістом, і метою покарання, нарешті четверті – висловлюють судження про те, що кара або є метою лише деяких видів покарань, або ж проявляється лише при застосуванні покарання до певних груп засуджених.

Так, визнають кару метою покарання чи в контексті тлумачення чинного законодавства, чи в аспекті *de lege ferenda* М. І. Бажанов¹, Ю. В. Баулін, В. В. Сташис та В. Я. Тацій², М. О. Беляєв³, В. М. Бурдін⁴, О. П. Горох і А. А. Музика⁵, Т. А. Денисова⁶, І. І. Карпець⁷, М. В. Романов⁸, О. М. Тарбагаєв⁹, В. М. Трубников¹⁰, Д. С. Шиян¹¹, Н. С. Юзікова¹² та багато інших авторів. Загалом позиція цих криміна-

¹ Бажанов М. И. Наказание в проекте УК Украины. *Проблеми законності /* відп. ред.: В. Я. Тацій. Вип. 38. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. С. 169.

² Тацій В. Я., Сташис В. В., Баулін Ю. В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. Т. 10: Юридична наука незалежної України / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид. дім «Юрид. кн.», 2005. С. 591–626.

³ Беляєв Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях: науч. изд. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1963. С. 25–26.

⁴ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 74.

⁵ Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2012. С. 22–23.

⁶ Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2010. С. 22.

⁷ Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы: науч. изд. Москва: Юрид. лит., 1973. С. 138–147.

⁸ Романов М. В. Мета покарання: від ідеологічних міфів до реальності. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 38. С. 20.

⁹ Тарбагаєв А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности: науч. изд. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. С. 102.

¹⁰ Трубников В. М. Понятие наказания. *Право і безпека*. 2001. Вип. 1. С. 123.

¹¹ Шиян Д. С. Мета покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2006. № 3. С. 193.

¹² Юзікова Н. С. Місце і значення покарання у системі засобів запобігання злочинності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 1. С. 65.

лістів зводиться до того, що покарання переслідує мету адекватної відплати, заподіяння страждань особі у відповідь на вчинене нею кримінальне правопорушення, що й становить мету кари. Окремі з названих авторів, визнаючи наявність у покарання мети кари, водночас підкреслюють, що вона не превалює над іншими його цілями, є другою стосовно них. Філософським підґрунтям тверджень згаданих авторів, вочевидь, є так звані *абсолютні теорії* покарання (Ф. Ю. Шталь, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та інші)¹, питання про які буде порушене далі у розділі 3.

Натомість значна група криміналістів розцінюють кару не як мету, а як його сутність чи зміст. Вони не заперечують того, що покарання заподіює особі певних страждань, однак вбачають у цьому не його мету, а шлях до досягнення іншої мети (чи інших цілей) покарання, серед яких традиційно називають запобігання вчиненню нових злочинів як самим засудженим, так й іншими особами. Останнім часом поширилося судження про те, що через кару як зміст покарання досягається мета відновлення (інколи пишуть: утвердження чи зміцнення) соціальної справедливості, порушеної кримінальним правопорушенням. Загалом до цієї групи учених належать Н. Г. Габлей², Н. О. Гуторова³, К. М. Данченко⁴, В. К. Дуюнов⁵, О. О. Книженко⁶, Й. С. Ной⁷, С. В. Полубінська⁸, М. Д. Шаргородський⁹, О. І. Шинальський¹⁰,

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Філософія покарання. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / гол. редкол. С. І. Максимов ; редкол. М. В. Костицький [та ін.]. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. С. 914–918.

² Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 195–196.

³ Гуторова Н. О. Кара як мета кримінального покарання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 45.

⁴ Данченко К. М. Формування філософсько-правової доктрини мети покарання. *Право і суспільство*. 2017. № 2, Ч. 2. С. 144.

⁵ Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монографія. Курск : Изд-во РОСИ, 2000. С. 42–53.

⁶ Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : НикаНова, 2011. С. 204.

⁷ Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве : монографія. Саратов : Саратов. гос. ун-т, 1962. С. 28, 29.

⁸ Полубинская С. В. Цели уголовного наказания : монографія. Москва : Наука, 1990. С. 13–16.

⁹ Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность : науч. изд. Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1973. С. 22.

¹⁰ Шинальський О. І. Мета покарання. *Вісник прокуратури*. 2003. № 8. С. 44–49.

О. М. Яремко¹ та деякі інші криміналісти. Їхня позиція, як видається, знаходить своє філософське обґрунтування у так званих *відносних теоріях* покарання (І. Бентам, П. А. Феєрбах, К. Л. В. фон Грольман, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, Ф. Карміньяні та ін.)², про які також йтиметься далі у розділі 3.

Інколи в цих двох позиціях вбачається діалектична єдність змісту та мети покарання. Наприклад, В. А. Ломако послідовно стверджував, що «Визнання кари метою покарання не зменшує кари як суттєвої властивості (ознаки) будь-якого покарання. Кара виступає у двох іпостасях, що перебувають у діалектичній єдності»³. Так само й А. А. Музика та О. П. Горох висловлюють думку про те, що «Визнання кари як складової мети покарання не відкидає визнання кари сутністю покарання»⁴. Нарешті, слід звернути увагу й на судження тих криміналістів, які вважають, що кара властива лише окремим видам покарань або ж проявляється лише при застосуванні їх до окремих осіб. В радянській кримінально-правовій літературі про це писав, наприклад, С. І. Дементьев, який вважав, що «подібна мета (кари. – Ю. П.) може мати місце тільки щодо окремих категорій злочинців, тобто в тих випадках, коли розмір покарання залежить від тяжкості наслідків, що настали, і відносно яких вина злочинця виступає у формі необережності, а також при застосуванні виняткової міри кримінального покарання – смертної кари»⁵.

¹ Яремко О. М. Кара як мета покарання: філософсько-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 436; Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 133.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Філософія покарання. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2 : Філософія права / голова редкол. С. І. Максимов ; редкол. М. В. Костицький [та ін.]. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. С. 914–918.

³ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. С. 352; Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. С. 203.

⁴ Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. С. 23.

⁵ Дементьев С. И. Лишение свободы. Уголовно-правовые и исправительно-трудовые аспекты : монографія. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1981. С. 26–27.

Позиція тих криміналістів, які визнають кару сутністю чи змістом покарання, видається цілком переконливою і беззаперечною. Дійсно, важко не погодитися, наприклад, з В. К. Дуюновим (який є одним з найбільш послідовних та аргументованих у відстоюванні цієї позиції) у тому, що кара в кримінальному праві проявляється «у застосуванні до особи, винної у вчиненні злочину, передбачених кримінальним законом несприятливих для неї наслідків (засудження і, за необхідності, тих чи інших правообмежень) за те, що ця особа вчинила»¹. З ним солідаризується й С. В. Полубінська, яка пише, що «кара в цьому сенсі (як зміст покарання. – Ю. П.) полягає в позбавленні засудженого будь-яких благ – матеріальних чи інших (свободи пересування, вибору місця проживання, можливості займатися певною діяльністю, частини зароблених грошей тощо)»². Подібне розуміння кари як змісту чи сутності покарання зустрічається і в працях інших прибічників цієї позиції³. Водночас очевидним видається ототожнення такого розуміння кари з іншою ознакою кримінальної відповідальності, що вже викладена вище, а саме: обмеженням у реалізації прав чи свобод особи. Звісно, на рівні наукових досліджень таке правообмеження можна йменувати карою, вбачаючи в останній зміст кримінальної відповідальності. Однак на рівні нормотворчому (зокрема, й при здійсненні законотворчої діяльності в галузі кримінального права) визнання обмежень у реалізації прав людини карою суперечитиме тим ідеям, на яких ґрунтуються й міжнародні, і національні акти в галузі прав людини. Відтак, не заперечуючи того, що кримінальна відповідальність фактично має каральний зміст, зведення кари виключно до цього змісту лише надаватиме емоційно-морального забарвлення такій юридичній ознаці досліджуваного виду юридичної відповідальності, як обмеження в реалізації прав чи свобод людини.

Натомість кара як мета кримінальної відповідальності полягає у задоволенні справедливого суспільного почуття відплати особі за скоєне кримінальне правопорушення, яке (почуття) притаманне не

¹ Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монография. Курск : Изд-во РОСИ, 2000. С. 52.

² Полубинская С. В. Цели уголовного наказания : монография. Москва : Наука, 1990. С. 14.

³ Див., наприклад: Вереша Р. В., Лоєнко К. Ю. Мета покарання: теорії (концепції), історія, та сучасний стан. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. №2 (18). С. 60; Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. №1 (26). С. 135.

лише самому потерпілому від цього правопорушення, але й іншим членам суспільства. Для задоволення такого почуття кримінальна відповідальність повинна бути до певної міри самодостатньою, тобто ті правообмеження, в яких вона полягає, не можуть зводитися лише до позбавлення чи ускладнення можливостей особи вчинити нове кримінальне правопорушення. Вони повинні стосуватися таких її прав чи свобод, якими вона не зловживала під час вчинення кримінального правопорушення, і які якомога менше пов'язані з його вчиненням. Наприклад, обмеження особи в реалізації права на управління транспортним засобом у разі, якщо вона вчинила кримінальне правопорушення, пов'язане з порушенням правил дорожнього руху, переслідує виключно мету забезпечення суспільства від можливого вчинення такою особою подібних правопорушень. І суспільством загалом, і самою особою, до якої такий засіб застосовується, він не сприймається як кара (відплата) за раніше скоєне правопорушення; в його застосуванні проявляється й вбачається виключно превентивна мета. Якщо ж за назване правопорушення особа обмежується у реалізації іншого права, з яким ніяк не було пов'язане учинення правопорушення (наприклад, обмежується у реалізації права на особисту свободу, права на працю, права власності тощо), таке правообмеження уже має каральну мету і лише через її реалізацію реалізуються й інші цілі кримінальної відповідальності. У цьому разі особа, що піддана кримінальній відповідальності, усвідомлюватиме, що їй не просто позбавили можливості вчинити нове правопорушення, а й заподіяли їй певних втрат, ніяк не пов'язаних ні з учиненим правопорушенням, ні з тими, які можуть бути вчинені нею у подальшому. Досягнувши цього усвідомлення нею, держава водночас досягне і задоволення того природного почуття справедливої відплати, яке притаманне іншим членам суспільства, й формування у засудженого реального страху перед новими подібними правообмеженнями у разі вчинення нових правопорушень. Своєю чергою, страх перед новими правообмеженнями стане одним із вагомих факторів утримання особи від вчинення нових кримінальних правопорушень, а усвідомлення іншими членами суспільства того, що такий страх у неї сформувався – стане складовою відновлення соціальної справедливості. У протилежному випадку – якщо мета карі не буде належним чином досягнута – кримінальна відповідальність не буде ефективною ні для досягнення мети запобігання вчиненню нових правопорушень, ні мети утвердження соціальної справедливості.

Можливо, ці цілі й будуть досягнуті, але вже не кримінальною відповідальністю, а іншими засобами. Таким чином, мета кари не просто є однією з необхідних цілей кримінальної відповідальності, а, по суті, стає її найближчою метою, через досягнення якої кримінальна відповідальність здатна досягти й інших своїх цілей: стосовно особи, до якої вона застосована – утримати її від вчинення інших правопорушень; стосовно інших членів суспільства – засвідчити прагнення держави до забезпечення соціальної справедливості. Мета кари є унікальною метою саме кримінальної відповідальності і не властива жодному кримінально-правовому засобу поза її межами, але при цьому вона не є єдиною її метою.

Звісно, суспільство було б зацікавлене в існуванні у законодавстві таких правових засобів, які без проміжної каральної мети досягали б цілей унеможливлення вчинення особою кримінальних правопорушень та утвердження соціальної справедливості. Тобто таких засобів, які не були б кримінальною відповідальністю за змістом, однак мали б таку ж як і вона ефективність. Однак ні теорія права, ні практика законодавствування за багато століть не змогли віднайти дієві реальні такі засоби і в осяжному майбутньому навряд чи зможуть їх виробити. Якщо ж колись такі засоби будуть вироблені, то їх поява стане кінцем сучасного етапу розвитку кримінального права й переродженням його в принципово іншу галузь. Свого часу О. Ф. Кістяківський писав про три етапи розвитку європейського кримінального права і стверджував, що він є сучасником третього з них – «укладу громадського виправлення та попередження»¹. На цьому ж етапі нині живемо й ми: громадське виправлення та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень здійснюється нині через досягнення мети кари за уже вчинене раніше правопорушення. Якщо ж суспільство майбутнього дійде до таких правових засобів, які без каральної мети зможуть досягати «громадського виправлення та попередження», то ніщо не заважатиме застосуванню цих засобів і незалежно від учинення кримінального правопорушення: до його вчинення і без його вчинення. Але це буде вже зовсім інший етап розвитку кримінального права, та й навряд чи це право вже буде кримінальним.

¹ Див.: Кістяковскій А. Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства: Третье издание, печатанное безъ перемѣнъ со втораго. Київ : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. С. 120.

Таким чином, сьома й остання ознака кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона має на меті кару особи за вчинене кримінальне правопорушення і саме через досягнення цієї мети кримінальна відповідальність здатна досягнути інших цілей, що ставляться перед кримінально-правовими засобами загалом.

З урахуванням викладеного **кримінальну відповідальність можна визначити як передбачені кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовуються у примусовому порядку за рішенням суду до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з метою її кари.** Таке розуміння кримінальної відповідальності видається універсальним з трьох наступних міркувань. По-перше, воно до певної міри об'єднує і узгоджує всі викладені вище підходи до визначення поняття кримінальної відповідальності. По-друге, воно повністю відповідає ч. 3 ст. 63 Конституції України, яка передбачає, що «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду». Згадані в конституційному приписі обмеження прав людини і громадянина саме і є кримінальною відповідальністю особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Нарешті, по-третє, таке дає підстави поділити усі передбачені чи такі, що потенційно можуть бути передбачені кримінальним законом засоби-установлення, що підлягають застосуванню за вчинення кримінального правопорушення, на дві групи. Першу з них становлять ті засоби-установлення, які володіють ознаками кримінальної відповідальності, тобто охоплюються її змістом. Другу ж – складуть ті з них, які знаходяться поза змістом кримінальної відповідальності.

Проблематика першої групи засобів-установлень буде розглянута далі (підрозділ 2.1), тут же слід окреслити коло саме другої групи засобів-установлень, які знаходяться за межами кримінальної відповідальності. До них належать ті засоби, які не володіють хоча б однією з ознак кримінальної відповідальності: 1) або не передбачені кримінальним законом, 2) або не є обмеженням у реалізації прав і свобод людини, 3) або не мають публічно-правового примусового характеру, 4) або застосовуються не судом, 5) або застосовуються не за вчинення кримінального правопорушення, 6) або застосовуються не до особи, що його вчинила, 7) або не мають на меті кари.

Зокрема, не є кримінальною відповідальністю ті засоби-установлення, які хоч і передбачаються кримінальним законодавством, проте

не полягають в обмеженні прав чи свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Так, наприклад, чинний КК України передбачає як один із засобів-установлень, що охоплюються родовим поняттям «інших заходів кримінально-правового характеру», так звану «спеціальну конфіскацію». Відповідно до ст. 96¹ КК вона «полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом» і може відповідно до ч. 1 ст. 96² КК застосовуватися «у разі, якщо гроші, цінності та інше майно:

1) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна;

2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення;

3) були предметом кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;

4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання».

Цілком очевидно, що в багатьох з описаних у ст. 96² КК України випадків спеціальна конфіскація застосовується до майна, на яке у його володільця право власності не виникає. Так, майно, що одержане внаслідок вчинення кримінального правопорушення, або є доходом від такого майна (п. 1 ч. 1 ст. 96²), у тому числі майно, що було предметом кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 96²) не стає власністю особи, що вчинила таке правопорушення, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 328 ЦК України право власності набувається виключно на підставах, що не заборонені законом. У багатьох випадках майно, що було предметом кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 96²) або засобом чи знаряддям його вчинення (п. 4 ч. 1 ст. 96²) належить до видів майна, що відповідно до ч. 2 ст. 325 ЦК України не може перебувати у власності приватних осіб¹. Тому в таких випадках його вилучення у особи

¹ Про право власності на окремі види майна : Постанова Верховної Ради України № 2471-ХІІ від 17 черв. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 517.

не обмежує її у здійсненні права власності на це майно, а отже, його «конфіскація» не є кримінальною відповідальністю. І лише в тих випадках, коли спеціальній конфіскації підлягає майно, щодо якого особа має право власності (було не вилученим з цивільного обороту і призначалося чи використовувалося для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування чи матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення чи було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засіб чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; було належним особі предметом кримінального правопорушення (наприклад, неправомірна вигода, яку винний давав службовій особі)) вона за цією ознакою збігається з кримінальною відповідальністю, проте відрізняється від неї за іншою ознакою. В цих випадках «спеціальна конфіскація» майна має виключно превентивний характер і не має на меті кари, через що й знаходиться за межами засобів кримінальної відповідальності.

Так само не є засобами кримінальної відповідальності окремі передбачені чинним КК України правові засоби, які можуть застосовуватися хоч і за вчинення особою кримінального правопорушення, але також *без каральної мети за його вчинення*. Сказане стосується низки засобів, окремі з яких належать за термінологією чинного законодавства до так званих «інших заходів кримінально-правового характеру». Зокрема, примусові заходи медичного характеру в окремих випадках можуть застосовуватися до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності (ч. 2 ст. 20, п. 2 ст. 93 КК України) або після вчинення кримінального правопорушення, у тому числі в процесі відбування покарання, втратили здатність усвідомлювати свої дії чи керувати ними (ч. 3 ст. 19, ч. 1 ст. 84, п. 3 ст. 93 КК України). В літературі висловлювалися судження про те, що в таких випадках вони «вписуються» до кримінальної відповідальності¹. Однак метою їхнього застосування є *лікування наявного в особи психічного захворювання*, а не досягнення у неї відчуття страждань у відповідь за вчинене нею кримінальне правопорушення. Те ж саме можна стверджувати й про такий правообмежувальний «інший захід кримінально-правового характеру», як примусове лікування, яке відповідно до ст. 96 КК України,

¹ Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: окремі дискусійні аспекти. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 105.

може застосовуватися незалежно від призначеного покарання у зв'язку із наявністю в особі хвороби, що становить небезпеку для життя інших осіб. В окремих випадках до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, можуть застосовуватися примусові заходи виховного характеру (ч. 1 ст. 97, ст. 105 КК України). Однак сама сутність цих заходів свідчить про те, що застосовуються вони у зв'язку із необхідністю усунення прогалин у вихованні неповнолітнього, а не як кара за вчинення ним кримінального правопорушення. Підтвердженням цієї тези є той факт, що до такої особи примусові заходи виховного характеру застосовуються або *при звільненні від кримінальної відповідальності* (ч. 1 ст. 97 КК України), або у випадках, які формально називаються звільненням від покарання (ст. 105 КК України), але фактично є звільненням від кримінальної відповідальності, оскільки жоден її засіб при цьому не застосовується. Нарешті, за вчинення злочину застосовуються обмежувальні заходи (ст. 91¹ КК України), які теж полягають в обмеженні особи у реалізації окремих її прав чи свобод, але виключно з превентивною, а не каральною метою. З огляду на це законодавець цілком слушно передбачив можливість їхнього застосування також і при звільненні особи від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 91¹ КК України).

Не можуть бути визнані засобами кримінальної відповідальності ті передбачені законодавством засоби-установлення, що застосовуються у випадках, коли таке кримінальне правопорушення не було вчинене. Маються на увазі передусім примусові заходи виховного характеру, що застосовуються до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України), та примусові заходи медичного характеру, які застосовуються до неосудних (п. 1 ст. 93 КК України). Сказане також стосується й так званих «заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Позаяк юридичні особи, навіть після запровадження спеціальних кримінально-правових засобів для них, суб'єктами кримінального правопорушення у вітчизняному законодавстві не визнаються, то й засоби, що до неї застосовуються у разі вчинення кримінального правопорушення від її імені чи в її інтересах фізичною особою, не можна вважати кримінальною відповідальністю.

Вочевидь, ті правові засоби, які хоч і обмежують особу, що вчинила кримінальне правопорушення у реалізації тих чи інших її прав, але не мають каральної мети, а також засоби, що застосовуються

у випадках, коли кримінальне правопорушення не було вчинене, знаходяться за межами кримінальної відповідальності і становлять групу *засобів безпеки*. Такі засоби можуть бути передбачені у кримінальному законодавстві (і в цьому разі вони стануть засобами кримінального закону, проте не засобами кримінального права) і матимуть виключно цілі усунення тих факторів, що посприяли вчиненню особою кримінального правопорушення, та запобігання вчиненню нових таких правопорушень¹. І лише ті засоби-установлення, які знаходяться в межах кримінальної відповідальності є, власне, засобами кримінального права і не можуть бути засобами іншої галузі законодавства, крім кримінального. Саме вони в цілому, а серед них, зокрема покарання, й становлять предмет наукового інтересу в контексті цього дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Інструменталізм як самостійний напрям філософії та методології науки, заснований на кращих здобутках прагматизму, збагатив і філософську, й галузеву наукову думку ученням про засоби, за допомогою яких певний суб'єкт здійснює осмислену й цілеспрямовану поведінку в середовищі, в якому він знаходиться. У правознавстві інструменталізм як течія філософії став методологічною передумовою формування інструментальної теорії права, базисною основою якої є дослідження правових явищ з позицій їхньої доцільності та придатності у процесі правового регулювання для досягнення поставлених перед правом цілей. Одним із значущих досягнень інструментальної теорії права стало формування у ній загального учення про правові засоби як явища правової дійсності, за допомогою яких може бути досягнута мета, що стоїть перед правом.

2. Правові засоби охоплюють достатньо широкий набір правових явищ, що підлягає класифікаціям за різними критеріями: за рівнем їх загальності і значимості (основні елементи механізму правового регулювання, цілісні правові режими та операційний юридичний інструментарій); за галузєвою належністю (засоби окремих галузей права);

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Заходи безпеки за кримінальним правом України. *Вісник прокуратури*. 2011. №9. С. 63–67.

за роллю у механізмі правового регулювання (засоби-установлення та засоби-діяння) та за низкою інших критеріїв.

3. Виокремлення кола засобів кримінального права передбачає передусім виокремлення самого кримінального права як галузі права. У широкому розумінні кримінальне право визначається як супергалузь права (поруч із приватним правом і публічним правом), що охоплює усі норми права, які регулюють повноваження держави щодо протидії кримінальним правопорушенням (включно з нормами матеріального, процесуального, виконавчого, кримінального, а також і так званого «адміністративно-деліктного» права). У вузькому ж значенні кримінальне право – це галузь національного публічного матеріального права, що визначає повноваження держави щодо визнання діянь кримінальними правопорушеннями та застосування за їх вчинення кримінальної відповідальності.

4. Відповідно й обсяг засобів кримінального права може бути витлумачений у широкому (як засоби супергалузі кримінального права) та вузькому (як засоби галузі матеріального кримінального права) розуміннях. Дослідження їх саме у вузькому розумінні показало, що усі вони пов'язані з одним із двох галузеутворюючих інститутів кримінального права: інститутом кримінального правопорушення або інститутом кримінальної відповідальності. Окрім того, кримінальний закон може передбачати й правові засоби іншої галузевої належності, які ставши засобами кримінального закону, при тому не стають засобами кримінального права.

5. За роллю у механізмі правового регулювання усі кримінально-правові засоби поділяються на засоби-установлення та засоби-діяння. причому така класифікація має універсальний характер: стосується як засобів, що пов'язані з інститутом кримінального правопорушення, так і засобів, що пов'язані з інститутом кримінальної відповідальності.

6. Кримінально-правовими засобами-установленнями, пов'язаними з інститутом кримінальної відповідальності, є ті, відображені у приписах кримінального закону, правові явища, які визначають види та розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення. До них належать сама кримінальна відповідальність (включно з покаранням, випробуванням («пробацією») та судимістю), а також інші кримінально-правові засоби, що можуть бути застосовані до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (засоби безпеки, «обмежувальні заходи», «спеціальна конфіскація» тощо).

7. Кримінально-правовими засобами-діяннями, пов'язаними з інститутом кримінальної відповідальності, є ті відображені у приписах кримінального закону правові явища, які визначають повноваження суб'єкта правозастосування щодо практичної реалізації засобів-установлень до конкретних осіб. До них належать: 1) застосування (призначення, покладення) того чи іншого засобу-установлення; 2) незастосування його (звільнення від його застосування); 3) заміна одного засобу-установлення іншим.

8. Усі кримінально-правові засоби-установлення, що пов'язані з інститутом кримінальної відповідальності за критерієм особливостей вираження їхнього змісту та форми у механізмі правового регулювання поділяються на три види: 1) потенційні кримінально-правові засоби-установлення, тобто ті правові явища, які визначені нормами кримінального права, і підлягають можливому застосуванню при правовому регулюванні певного кола кримінально-правових суспільних відносин; 2) конкретизовані кримінально-правові засоби, тобто ті правові явища, які на підставі норм кримінального права встановлені правозастосовним актом (зокрема, вироком) суду і підлягають застосуванню при врегулюванні конкретних кримінальних правовідносин; 3) реальні кримінально-правові засоби, тобто ті правові явища, які на підставі норм кримінального права та правозастосовного акта (зокрема, вироку) суду реально застосовуються до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і зазнаються нею.

9. Кримінальна відповідальність як галузеутворюючий кримінально-правовий засіб-установлення становить передбачені кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовуються у примусовому порядку за рішенням суду до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з метою її кари. Вона є збірним (комплексним) кримінально-правовим засобом і за чинним КК України включає у себе три самостійних засоби-установлення: покарання, «обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням» (ст. 76) і судимість). У перспективі кримінальна відповідальність може як зберегти такий же комплексний характер, так і бути ототожнена лише з одним кримінально-правовим засобом-установленням – покаранням.

10. Не є засобами кримінальної відповідальності інші передбачені кримінальним законом засоби-установлення, що хоч і пов'язані з цим галузеутворюючим інститутом кримінального права, проте не володі-

ють ознаками кримінальної відповідальності. За чинним КК України до них, зокрема, належать обмежувальні заходи, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, примусові заходи виховного характеру, а також заходи кримінально-правового характеру для юридичних осіб. У перспективному кримінальному законодавстві такі чи подібні засоби-установлення також можуть бути збережені, але не можуть бути охоплені змістом кримінальної відповідальності.

Розділ 2

Караність і її загальна теорія в кримінальному праві

2.1. Покарання в системі засобів кримінальної відповідальності

Інструменталістське розуміння кримінальної відповідальності як основного і галузеутворюючого засобу-установлення в кримінальному праві не тільки дає підставу відмежувати її від інших правових засобів, що також можуть використовуватися в кримінальному законі (що й зроблено в попередньому розділі), а й ставить на порядок денний питання про можливість її внутрішнього структурування. Це питання зводиться до такого: чи є кримінальна відповідальність внутрішньо монолітною, такою, що не містить у собі інших засобів-установлень, чи, навпаки, вона є комплексним засобом, що поєднує в собі низку інших? Учення про правові засоби, що розроблене в загальній теорії права, принципово допускає можливість як однієї, так й іншої відповіді на поставлене питання.

У вітчизняній літературі з кримінального права питання внутрішнього структурування кримінальної відповідальності порушувалося, як правило, лише тими дослідниками, які дотримувалися позицій про те, що вона (кримінальна відповідальність) становить певні негативні для особи правові наслідки вчинення нею кримінального правопорушення. В цьому аспекті традиційно пишуть про те, що однією з форм реалізації кримінальної відповідальності¹ (іноді говорять: її

¹ Гринь О. Д., Донченко О. І. Кримінальна відповідальність як різновид юридичної відповідальності. *Правова держава*. 2015. №19. С. 132; Гришук В. К. Поняття, види, підстави і форми реалізації кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. №1 (1). С. 63; Митрофанов І. І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. №5. С. 194, та ін.

заходом¹, елементом² etc) є покарання. Про те, що «основною формою кримінальної відповідальності є покарання, що являє собою встановлену законом сукупність правових обмежень, в яких виявляються його властивості» у своїх рішеннях зазначає і Верховний Суд України³. Окрім покарання, до засобів кримінальної відповідальності також однак відноситься судимість⁴. Проблематика наявності в структурі кримінальної відповідальності інших кримінально-правових засобів практично не порушується, а тому й не вирішується.

Вивчення покарання має давню історію й багату літературу: не буде перебільшенням твердження про те, що це правове явище досліджується чи не із самих початків появи інтересу людства до осягнення норм кримінального права. Причому інтерес до покарання ніколи не був суто фаховим юридичним. Різні його властивості осмислювалися також філософами, релігієзнавцями, істориками, соціологами, медиками, економістами, політологами, фахівцями з інших наук, вже не кажучи про постійний загальний («побутовий») інтерес суспільства до цього правового явища. Відтак надбанням ноосфери стали і численні концепції походження покарання (про них – нижче), і різні тлумачення його властивостей та мети, і різні погляди на його ефективність, й ціла палітра суджень про оптимальні види та розміри покарання тощо. З одного боку, такий масив знаннєвого матеріалу, безумовно, свідчить про непересічну значимість досліджуваного явища і створює практично невичерпні перспективи для їхнього подальшого аналітичного осмислення. З іншого – таїть у собі ризики зміщення акцентів із суто юридичного розуміння покарання в морально-етичну, філософсько-релігійну, соціально-політичну, медико-біологічну чи іншу площину. Водночас прагматичний підхід до досягнення поставлених перед правом цілей, що й обумовив

¹ Шидловский А. В. Цели уголовной ответственности и законодательное обеспечение их реализации. *Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики* : сб. науч. тр. Минск : БГУ, 2005. С. 292.

² Богатирьев И., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №2. С. 134.

³ Inter alea: Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 26 жовтня 1999 р. (витяг). *Рішення Верховного Суду України*. 2000. С. 71–72.

⁴ Див., наприклад: Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. С. 16; Муратова С. О. Судимість у системі інститутів Загальної частини кримінального права України : монографія. Харків : Право, 2017. С. 39–40; Письменський Є. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2009. С. 10.

інструменталістську концепцію цього дослідження, вимагає вивчення покарання саме як кримінально-правового засобу, що підлягає застосуванню за вчинене кримінальне правопорушення. І варто відзначити, що перші дослідження ознак покарання в такому аспекті в кримінально-правовій літературі з'явилися ще із середини ХХ століття, задовго до появи самого учення про правові засоби.

Так, М. Д. Шаргородський ще в 1958 році писав, що покарання «це захід державного примусу, що застосовується тільки судовими органами до осіб, які вчинили злочини. Покарання є позбавленням злочинця будь-яких належних йому благ і виражає негативну оцінку злочинця і його діяння державою»¹. В основі своїй це визначення було позитивно сприйняте в науковій та навчальній літературі і в подальших дослідженнях криміналісти лише розвивали та уточнювали окремі ознаки і властивості покарання. Зокрема, було порушене й питання про співвідношення покарання з кримінальною відповідальністю. Одним із перших до його вирішення підійшов Й. С. Ной, який стверджував, що «застосовуване судом покарання є лише одним з результатів кримінальної відповідальності, котрий не можна ототожнювати із самою відповідальністю»². Далі, вважаючи наявність *кримінальної кари* визначальною ознакою сутності покарання, він виділив її ознаки, до яких відніс: «1) засудження особи, винної у вчиненні певного діяння, від імені держави; 2) притаманну лише видам кримінальної кари найбільшу гостроту репресії; 3) застосування цієї кари лише до осіб, винних у вчиненні злочину; 4) допустимість застосування кримінальної кари лише за вироком суду; 5) породження судимості як наслідку кримінальної кари»³. Згодом Л. В. Багрій-Шахматов, який хоч у багатьох моментах і критикував позиції Й. С. Ноя, проте солідаризувався з ним у тому, що «покарання – це одна із основних форм вираження кримінальної відповідальності»⁴. Стосовно його ознак він особливу увагу звертав на примусовий характер покарання: «кримінальне покарання, – писав Л. В. Багрій-Шахматов, – є заходом державного примусу

¹ Шаргородский М. Д. Наказание по уголовному праву. Ч. 2. Наказание по советскому уголовному праву : науч. изд. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. С. 6–7.

² Ной И. С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. Политико-юридическое исследование. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. С. 39.

³ Там само. С. 45.

⁴ Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание : монография. Минск : Высшая школа, 1976. С. 125.

й становить основний вид кримінально-правового примусу, основну правову форму, в якій знаходить своє вираження кримінальна відповідальність...»¹. В цьому ж руслі покарання досліджував і М. І. Бажанов, який розумів його як «особливий захід державного примусу, що застосовується відповідно до кримінального закону за вчинення злочину»², а згодом сформулював таке його визначення: «покарання – це захід державного примусу, що застосовується судом у вирокі до особи, яка вчинила злочин, є за своєю суттю карою (становить кару) та виражає від імені держави негативну оцінку як злочину, так і особи, що його вчинила»³.

Варто відзначити, що викладені підходи до розуміння покарання, хоч і ґрунтувалися на положеннях тогочасного кримінального законодавства, проте не відображалися ним. Йдеться про те, що у кримінальних законах радянського періоду поняття покарання не визначалося, а за часів чинності кримінальних законів 1922 і 1927 років (до Основ кримінального кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року⁴) – і не вживалося, а замінювалося евфемізмом «заходи соціального захисту». З таким станом речей у законодавстві зіткнулася українська кримінально-правова наука і в перші роки незалежності, коли лише розпочалася робота над проектом нині чинного КК. Але й тоді українські криміналісти в цілому дотримувалися такого ж розуміння змісту покарання. Так, у 1997 році О. Г. Фролова визначала покарання як примусовий захід, застосовуваний від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і який полягає у передбачених законом позбавленнях та обмеженнях прав і свобод засудженого⁵. Значно більше громіздке, але близьке за змістом визначення у тому ж році запропонували І. П. Лановенко

¹ Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание : монография. Минск : Вышейшая школа, 1976. С. 129.

² Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / В. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др. ; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Киев : Наук. думка, 1985. С. 315.

³ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепродзержинск : Пороги, 1992. С. 132.

⁴ Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон Союза Советских Социалистических Республик от 25 декабря 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 6.

⁵ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. С. 62.

і Ю. П. Заросинський. Вони визначали покарання як історично сформовану форму примусу, що призначається судом від імені держави особі, винній у вчиненні злочину та здатній за законом нести кримінальну відповідальність, але без мети заподіяння фізичних страждань або пониження людської гідності; при цьому покарання є не стільки карою за вчинений злочин, скільки має на меті виправлення та перевиховання засудженого, а також попередження злочинів у цілому¹. У той же період часу В. А. Ломако визначав покарання як установлений законом особливий примусовий захід, що є карою, застосовується за вироком суду тільки до особи, винної у вчиненні злочину, виражає від імені держави осуд злочину й особи, його що вчинила, і спричиняє судимість².

Вочевидь, саме на досягнутому в літературі рівні пізнання покарання й ґрунтувався законодавець, коли визначив у ч. 1 ст. 50 КК України 2001 року, що «Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого». Законодавче закріплення цього визначення, а також його незмінність протягом майже двох десятків років чинності КК України дає достатні підстави взяти його як робоче для з'ясування ознак покарання та співвідношення його з ознаками кримінальної відповідальності. Адже за правилами формальної логіки, якщо у покарання будуть встановлені ті ж самі ознаки, що й у кримінальної відповідальності, але з більшим рівнем їхньої конкретизації (деталізації, уточнення), це дасть підстави для висновку про те, що покарання як кримінально-правовий засіб охоплюється більш загальним кримінально-правовим засобом – кримінальною відповідальністю.

Саму дефініцію покарання законодавець, услід за позицією багатьох науковців (М. Д. Шаргородський, Й. С. Ной, М. І. Бажанов та ін.) почав зі слів «покарання є заходом примусу». Ця ознака *перша*

¹ Уголовное наказание / И. П. Лановенко, Ю. Л. Заросинский, А. Н. Костенко и др.; редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Титаренко (руководители авт. кол.) и др. Киев ; Донецк : Ин-т гос-ва и права им. В. М. Корецкого ; Донец. ин-т внут. дел МВД Украины, 1997. С. 72–73.

² Ломако В. А. О понятии и признаках наказания. *Проблемы законности* : респ. межвед. науч. сб. / отв. ред. В. Я. Таций. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 1996. Вып. 31. С. 116; Уголовное право Украины. Общая часть : учебник для студентов юрид. вузов и фак. / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Право, 1999. С. 258.

ознака покарання є похідною від першої ознаки кримінальної відповідальності, яка, нагадаю, полягає у тому, що кримінальна відповідальність має публічно-правовий характер, а відтак – застосовується у примусовому порядку. Дійсно, примусовість покарання безпосередньо виникає з публічно-правового характеру кримінального права як галузі права й, отже, всіх його інститутів. Кримінальному праву властиві такі характерні риси, як юридична нерівність сторін, підпорядкованість однієї сторони іншій, субординаційність їхніх відносин і т. д.¹ Отже, примусовий характер покарання означає, що його застосування не залежить від волі приватних осіб, у тому числі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, потерпілого від нього чи будь-кого іншого. Застосування покарання, вибір його виду та розміру є винятковою компетенцією держави як суб'єкта кримінально-правових відносин.

У цьому зв'язку не можна не згадати про те, що за законодавством окремих зарубіжних держав застосування деяких видів покарання пов'язане з необхідністю одержання «згоди» засудженого на його призначення. Наприклад, ст. 131–8 КК Франції передбачає можливість призначення покарання у вигляді суспільно корисних робіт тільки за згодою засуджуваного. У цьому, мабуть, убаचाється спосіб запобігання примусовій праці, забороненій ч. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод², ч. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права³, Конвенцією № 29 Міжнародної організації праці про примусову або обов'язкову працю 1930 року⁴. Підтримуючи такий підхід, С. С. Яценко писав, що «доцільним було б у КК України відносно громадських робіт, виправних робіт й обмеження волі сформулювати положення про одержання згоди засудженого на застосування до нього цих видів покарання»⁵. Таке ж суджен-

¹ Баулін Ю. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 83.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : ратифік. законом України № 475/97-ВР від 17 лип. 1997 р. *Голос України*. 2001. № 3. 10 січ.

³ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : прийнятий 16 груд. 1966 р. Ген. Асамблеєю ООН. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2002. № 1.

⁴ Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136/print.

⁵ Яценко С. С. Конституційний та міжнародно-правовий аспекти видів покарань, що характеризуються виправно-трудовим впливом на засуджених. *Конституція України – основа модернізації держави та суспільства* : матеріали наук. конф. (21–22 червня 2001 р., Харків). Харків : Право, 2001. С. 308.

ня відносно порядку призначення громадських робіт висловила Л. І. Аніканова¹.

Однак погодитися з подібними пропозиціями не уявляється за можливе з таких міркувань. Насамперед згідно з ч. 3 ст. 43 Конституції України «не вважається примусовою працею... робота або служба, виконувана особою за вироком або іншим рішенням суду». Крім того, одержання «згоди» підсудного на призначення йому зазначених видів покарання найчастіше було б зайвою формальністю. Якщо вже суд обговорює питання про призначення особі громадських робіт, виправних робіт або обмеження волі, значить, він уже до того прийшов до висновку про неможливість призначення йому більш м'яких покарань, скажімо, штрафу. У такій ситуації навряд чи який засуджений не дасть згоди на призначення йому покарання, пов'язаного із трудовим впливом, знаючи, що у випадку відмови йому загрожують більш суворі покарання, можливо, навіть і позбавлення волі. І, нарешті, головне. Така згода й не потрібна, оскільки імперативний метод кримінально-правового регулювання суспільних відносин обумовлює примусовий характер покарання, тобто призначення його без урахування яких-небудь побажань, згод або інших домагань з боку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Таким чином, за першою своєю ознакою – публічно-правовим характером, що обумовлює примусовий порядок застосування, – покарання збігається з кримінальною відповідальністю.

Друга встановлена мною ознака кримінальною відповідальності полягала у судовому порядку її застосування державою. Стосовно покарання ця ознака проявляється у тому, що воно «застосовується від імені держави за вироком суду». Насамперед у цій ознаці покарання знаходить втілення важливе конституційне положення про те, що єдиним органом державної влади, повноважним вирішувати питання про можливість застосування покарання до особи, є суд (ч. 1 ст. 62 Конституції України). Жоден інший державний, а тим більше недержавний орган, не повноважний вирішувати таке питання. У цьому природному для сучасних демократій правилі мислиться найважливіша гарантія прав людини від їхнього свавільного порушення й один із найважливіших механізмів їхнього захисту. При цьому, як і стосовно

¹ Аніканова Л. І. Відповідність кримінального законодавства України про покарання, не пов'язані з позбавленням волі, вимогам міжнародних актів. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених*. Вип. 5. Сімферополь: Б. в., 2004. С. 27.

кримінальної відповідальності, тут треба зазначити, що, призначаючи покарання, суд не представляє державу у кримінально-правових відносинах з особою, а є своєрідною умовно «третьою стороною» цих відносин, яка покликана розв'язати юридичний конфлікт між іншими двома сторонами щодо наявності підстав (вчинення кримінального правопорушення) застосування покарання, а також виду та розміру останнього.

Сказане на перший погляд не узгоджується із положенням КК України про те, що покарання застосовується від «імені держави», яке розвинуте в ч. 1 ст. 371 КПК України, відповідно до якої «суд ухвалює вирок іменем України». Іноді, зауважуючи, що «У правовій державі суд є не стільки державним, скільки наддержавним органом, оскільки йому доводиться судити державу» вважають, що суди повинні постановляти усі свої рішення, у тому числі й вирок, не іменем України, а іменем закону¹. Безумовно, такі міркування не позбавлені рації, проте, з мого погляду, наразі не можуть бути втілені. Адже вказівка на державу Україну як суб'єкта від чийого імені суд постановив вирок є, по суті, вказівкою на того, хто нестиме відповідальність за його неправосудність. Тим самим підкреслюється, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаходиться у кримінальних правовідносинах не з тим чи іншим органом державної влади, а державою загалом. І саме держава, а не окремий орган влади чи державний службовець підлягає відповідальності перед цією особою за правосудність постановленого вироку. Тому вимоги і КК України, й КПК України про те, що суд застосовує покарання від імені держави України не лише не суперечать визначеному у підрозділі 1.3 статусу суду в кримінально-правових відносинах, а мають суттєве політичне та правове значення.

Складовою досліджуваної ознаки покарання є й визначення виду акта правосуддя (процесуального документа), яким суд застосовує покарання. Єдиним таким актом може бути лише *обвинувальний вирок*, що також впливає з вимог ч. 1 ст. 62 Конституції України, відповідно до якої «Особа... не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Це ж правило повторене і в ч. 2 ст. 2 КК України. Обвинувальний вирок є особливим правозастосовним актом

¹ Див., наприклад: Позиційний документ правозахисників щодо проведення конституційної реформи у частині реформування правосуддя. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pozytsijnyj-dokument-pravozahysnykiv-schodo-provedennya-konstytutsijnogo-reformy-u-chastyni-reformuvannya-pravosuddya/>

судової влади, що ухвалюється тільки в одному випадку – у випадку визнання особи винуватою у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 373 КПК України). Вимоги до форми та змісту обвинувального вироку встановлюються кримінальним процесуальним законодавством України. Зокрема, ч. 3 ст. 373 КПК України встановлено, що обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Отже, за другою ознакою – застосування виключно в судовому порядку – покарання також збігається з кримінальною відповідальністю, причому Конституція України, чинне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство ще й конкретизують, що цей порядок полягає у винесенні судом від імені держави обвинувального вироку, яким тільки й може бути призначене покарання.

Третя ознака кримінальної відповідальності полягала в тому, що вона є обмеженням у реалізації прав чи свобод людини, і вона також знайшла своє відображення серед законодавчо закріплених ознак покарання. При цьому чинний КК передбачає, що покарання полягає саме в «обмеженні прав і свобод засудженого», тоді як вище стосовно кримінальної відповідальності було встановлено, що вона є *обмеженням у реалізації* таких прав чи свобод. Видається, що така термінологічна розбіжність не є свідченням відмінності покарання та кримінальної відповідальності за цією ознакою. Радше вона стала наслідком того, що з часів, коли готувався проєкт нині чинного КК України, пізнання особливостей впливу правових засобів на права та свободи людини в загальній теорії прав людини здобуло істотного розвитку. Відтак, це створює підставу для уточнення досліджуваної ознаки покарання шляхом вказівки на те, що воно обмежує особу в реалізації окремих її прав чи свобод. Чинним КК України передбачені такі види покарань, які спрямовані на обмеження особи в реалізації права на особисту свободу (наприклад, арешт, тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі), права власності (штраф, конфіскація майна), права на працю (громадські роботи) або декількох цих прав одночасно (виправні роботи, обмеження волі та ін.).

Викладене не дає можливості погодитися з пропозиціями деяких учених про визнання видами покарання, таких засобів державного впливу, які на обмеження в реалізації прав чи свобод людини не спря-

мовані. Зокрема, деякі українські криміналісти пропонують визнати видом покарання конфіскацію (точніше – вилучення) майна, отриманого злочинним шляхом. Наприклад, Г. М. Собко вважає, що конфіскація майна повинна полягати в примусовому, безоплатному позбавленні особи права власності на неправомірно належне, використане або передане майно¹. М. М. Панов пише, що «спеціальна конфіскація у всіх випадках має ознаки покарання: вона є примусовим заходом, застосовуваної від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в обмеженні майнових прав засудженого»². Однак такі судження по суті своїй є суперечливими: на неправомірно належне особі майно право власності у неї не виникає (ст. 328 ЦК України), а оскільки його немає, то особа не може бути й обмежена в його реалізації. Отже, вилучення неправомірно належного особі майна, позаяк воно не обмежує і не може обмежувати її в реалізації неіснуючого у неї права власності на це майно, цілком обґрунтовано не може вважатися покаранням.

Деякі дослідники критично оцінюють положення закону про те, що покарання є лише обмеженням прав або свобод засудженого. Наприклад, Д. С. Шиян вважає, що покарання полягає не тільки в обмеженні, але й у позбавленні засудженого його прав чи свобод і пропонує відобразити цей факт у визначенні поняття покарання³. Однак, як уже відзначалося (підрозділ 1.3), ні Конституція України, ні міжнародно-правові документи в галузі прав людини не допускають позбавлення особи її прав чи свобод, а передбачають винятково можли-

¹ Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2008. С. 10.

² Панов М. М. Щодо спеціальної конфіскації як виду покарання за кримінальним правом України. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства* : тези доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (26–27 черв. 2006 р.) / за заг. ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. С. 258.

³ Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 4, 9. У «старій» літературі часто прямо вказувалося, що «Полягає воно (покарання. – Ю. П.) в позбавленні того, хто посягнув, тих чи інших благ, які його невід’ємно, поза умовами покарання, належать» (див.: Преступное дѣяніе и наказаніе. Основныя понятія уголовного права проф. В. Д. Кузьмина-Караваева. *Введеніе въ изученіе соціальныхъ наукъ* : Сборникъ статей / подъ ред. проф. Н. И. Карѣева. Санкт-Петербургъ : Брокгаузъ-Ефронъ, 1903. С. 205).

вість обмеження особи в їх реалізації у певному обсязі та (або) на певний строк. Саме тому в КК України *de lege lata* й передбачено, що покарання є обмеженням, а не позбавленням прав чи свобод людини, а *de lege ferenda* має бути уточнено, що воно є обмеженням у їх реалізації. Уживання ж у назвах окремих видів покарання слова «позбавлення» (наприклад, позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі) є винятково даниною законодавчої традиції, а не відбиттям правообмежувальної сутності цих видів покарань.

Таким чином, оскільки покарання полягає в обмеженні особи у реалізації її прав чи свобод, то й за третьою ознакою воно також збігається з кримінальною відповідальністю.

Четверта ознака кримінальної відповідальності полягала у тому, що цей вид юридичної відповідальності підлягає застосуванню лише за вчинення кримінального правопорушення. Останнє може бути представлено різними його видами: традиційно в нашому законодавстві видом кримінального правопорушення визнавався лише злочин, проте від 1 липня 2020 року, окрім злочину, другим його видом визнається також і кримінальний проступок. Так само й покарання, відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України підлягає застосуванню «до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення». Українське законодавство наразі ще дотримується розподілу правопорушень, що тягнуть публічно-правову відповідальність, на два види: адміністративні проступки та кримінальні правопорушення. Відповідно розрізняються й найголовніші правові засоби, у яких полягає відповідальність за такі правопорушення, а саме: за адміністративні проступки передбачені адміністративне стягнення (глава 3 КпАП), а за кримінальні правопорушення – покарання, яке інколи (навіть і в самій Конституції – ч. 1 ст. 62) іменується «кримінальним покаранням». У цьому відмінність українського законодавства від, наприклад, молдовського, у якому покарання встановлені не тільки за злочини, але й за правопорушення, які за своїм змістом близькі до тих, що у нас називаються адміністративними. Відповідальність за ці правопорушення в Республіці Молдова передбачена самостійним кодексом, окремим від Кримінального, і головним засобом такої відповідальності є саме покарання¹.

Звичайно, за своїм змістом покарання так само близьке до адміністративного стягнення, як і близькі між собою в цьому аспекті кримі-

¹ Див.: О правонарушениях : Кодекс Республики Молдова от 24 окт. 2008 г. №218-XVI. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30395669#pos=5.

нальна та адміністративна відповідальність, як і близькі між собою кримінальні та адміністративні правопорушення як види публічних правопорушень. Констатація єдності юридичної природи усіх публічних правопорушень і визнання саме кримінальною відповідальністю того карального й правообмежувального засобу-установлення, який у судовому порядку застосовується до особи, що вчинила будь-яке з них, може стати передумовою найменування покаранням і тих засобів, які за чинним КпАП України визнаються адміністративними стягненнями. Водночас не можуть бути визнані покаранням ті засоби, які хоч і застосовуються за вчинення нинішніх адміністративних правопорушень, проте не володіють іншими ознаками кримінальної відповідальності чи покарання. Зокрема, йдеться про засоби, що застосовуються у позасудовому (адміністративно-управлінському) порядку.

Отже, й за четвертою своєю ознакою – можливістю застосування лише за вчинення кримінального правопорушення – покарання також збігається з відповідною ознакою кримінальної відповідальності.

Як п'ята ознака кримінальної відповідальності був виділений її особистий (персональний) характер, тобто можливість її застосування виключно до тієї особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Так само й покарання відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України застосовується виключно «до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення». В цьому якісна відмінність нашого законодавства від законів деяких зарубіжних країн, які принципово допускають можливість відбування покарання, призначеного одній особі, іншою. Наприклад, відповідно до редакції ч. 2 ст. 88 КК Росії, що є чинною від 2003 року, «штраф призначається (неповнолітньому. – Ю. П.) як за наявності в неповнолітнього засудженого самостійного заробітку чи майна, на яке може бути звернено стягнення, так і за відсутності таких. Штраф, призначений неповнолітньому засудженому, за рішенням суду може стягуватися з його батьків або інших законних представників за їх згоди»¹. Натомість в Україні ні кримінальне, ні кримінальне процесуальне, ні кримінальне виконавче законодавство цілком обґрунтовано не передбачають можливості призначення покарання іншій особі, ніж та, яка вчинила кримінальне правопорушення; перекладення на іншу особу тягара виконання призначеного покарання; відбування

¹ О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон № 162-ФЗ от 8 дек. 2003 г. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_45408/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#d-st100096.

іншої особою покарання на основі дружніх, договірних чи інших стосунків із засудженим; передачі покарання «за довіреністю», «в спадщину» «по праву представництва» тощо.

Тому й за п'ятою ознакою – можливістю застосування виключно до тієї особи, яка вчинила кримінальне правопорушення – покарання цілком повторює властивості кримінальної відповідальності.

Шоста ознака кримінальної відповідальності, як відзначалося, полягає в тому, що цей засіб-установлення може передбачатися виключно законом. Аналогічно й покарання, відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України «полягає в *передбаченому законом* обмеженні прав і свобод засудженого». Це означає, що єдиним видом нормативно-правового акту, яким можуть визначатися не лише вид та розмір покарання, а й усі інші елементи його правообмежувального змісту, бути тільки закон як особливий вид джерела кримінального права, властивості якого визначаються Конституцією України та Законом «Про Регламент Верховної Ради України». Інші, окрім закону, види нормативно-правових актів, у тому числі й прийняті Парламентом, не можуть визначати змісту покарання. При цьому варто звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 50 КК України йдеться про передбаченість правообмежень, у яких може полягати покарання, саме законом, а не, як часто вживається в КК, «цим Кодексом». Таким чином, законодавець допускає можливість визначення цих правообмежень як безпосередньо в самому КК України, так і в інших законах. До таких, зокрема, належить КВК України, що визначає особливості правообмежень для окремих видів покарань.

На перший погляд може здатися, що такий висновок не узгоджується із ч. 3 ст. 3 КК України, відповідно до якої караність діянь визначається тільки названим Кодексом. Однак у цьому відношенні варто розрізняти дві ситуації:

1) якщо КВК України у розвиток положень КК України лише конкретизує ті правообмеження, які в останньому передбачені (наприклад, детально визначає правообмеження для осіб, позбавлених свободи), або встановлює такі правообмеження, які обумовлені необхідністю виконання певного виду покарання (наприклад, установлює заборону виїзду за межі України без спеціального дозволу в період відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням свободи), ці його приписи повинні вважатися такими, що не суперечать ч. 3 ст. 3 і ч. 1 ст. 50 КК України;

2) якщо ж у КВК України чи будь-якому іншому законі встановлені правообмеження, що не впливають із кримінально-правового

змісту покарання, і не обумовлені необхідністю забезпечення його виконання, відповідні їхні приписи повинні визнаватися такими, що суперечать ч. 3 ст. 3 КК України і підлягають або перенесенню до самого КК (оскільки містять норми матеріального кримінального права) або ж скасуванню (оскільки не узгоджуються з вимогами матеріального кримінального законодавства).

Таким чином, і за шостою ознакою – передбаченістю виключно законом – покарання повністю збігається з кримінальною відповідальністю.

Нарешті, як сьома ознака кримінальної відповідальності була виділена особлива – каральна – мета її застосування. Відомо, що питання про те, чи є кара метою чи змістом покарання, дістало обширне дискусійне висвітлення у науковій літературі. Основні позиції криміналістів щодо цієї проблеми були викладені вище у підрозділі 1.3. Тут же зазначу, що чинний КК України прямо називає кару серед цілей покарання, встановлюючи у ч. 2 ст. 50, що «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами». Попередній КК України 1960 року в ч. 1 ст. 22 визначав (в останній своїй редакції), що «Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами». І хоча тут не йшлося прямо про те, що кара є метою покарання, однак і такий зміст закону давав, наприклад, М. І. Бажанову достатні підстави вважати, що «покарання має на меті кару, яка означає задоволення почуття моральної справедливості у відповідній мірі відплати за скоєне»¹.

Багатьма українськими криміналістами (Н. Г. Габлей², Н. О. Гуторова³, К. М. Данченко⁴, О. О. Книженко⁵, О. І. Шинальський⁶,

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепрпетровск : Пороги, 1992. С. 135.

² Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 195–196.

³ Гуторова Н. О. Кара як мета кримінального покарання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 45.

⁴ Данченко К. М. Формування філософсько-правової доктрини мети покарання. *Право і суспільство*. 2017. №2, Ч. 2. С. 144.

⁵ Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : НикаНо-ва, 2011. С. 204.

⁶ Шинальський О. І. Мета покарання. *Вісник прокуратури*. 2003. №8. С. 44–49.

О. М. Яремко¹ та інші) цей законодавчий припис оцінюється критично й вони пропонують відмовитися на законодавчому рівні від визнання кари однією з цілей покарання, констатувавши, що вона (кара) є лише його змістом. Окрім аргументів, наведених вище при обґрунтуванні наявності мети кари у кримінальної відповідальності, стосовно існування цієї ж мети у покарання раціональним видається міркування В. О. Човгана. Він пише: «з урахування того, що всі правообмеження (в яких полягає ув'язнення. – Ю. П.) мають змістом певні негативні наслідки, які проявляються у зменшенні обсягу можливостей порівняно із вільними громадянами, об'єктивно вони відображають тільки кару. Тому поділ обмежень прав засуджених на каральні і некаральні, виходячи із характеру їх змісту, є безпідставним. З іншого боку, класифікація правообмежень на каральні і некаральні є можливою, якщо замінити критерій відображення кари в змісті правообмежень на критерій цілі, яка ставиться правообмеженням. На підставі цього можна обґрунтувати поділ правообмежень на каральні, якщо вони першочергово мають на меті кару, і некаральні, якщо вони мають інші цілі»². Дійсно, як уже відзначалося вище, так званий «каральний зміст» кримінальної відповідальності (чи покарання) є, по суті, іншою самостійною ознакою кримінальної відповідальності (покарання) – обмеженням у реалізації прав чи свобод людини. І лише визначення тієї мети, з якою таке обмеження застосовується, й може вирізнити кримінальну відповідальність (покарання) з-поміж інших кримінально-правових засобів.

Заперечення мети кари у покарання інколи здійснюється з міркувань «гуманізації кримінального законодавства», відмови від його «репресивного характеру», під гаслами переходу його від «радянщини» до «європейських стандартів» тощо. Дійсно, складно заперечувати, що остаточною (кінцевою) метою будь-якого кримінального права загалом, для досягнення якої створюються усі правові засоби цієї галузі права, у тому числі й покарання, є зменшення кількості вчинюваних кримінальних правопорушень. З цього приводу видається слушною думка Т. А. Денисової про те, що кінцевими цілями покарання є виправлення та ресоціалізація засуджених, а також запобігання вчиненню нових

¹ Яремко О. М. Кара як мета покарання: філософсько-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 436; Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 133.

² Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / ГО «Харків. правозахис. група». Харків : Права людини, 2017. С. 141.

кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами¹. Однією ж із проміжних цілей покарання, які досягаються на кожному етапі його застосування за допомогою кримінально-правових і кримінально-виконавчих функцій, відповідно до обраної Т. А. Денисовою ретрибутивістської доктрини є «справедливе покарання» і страждання від його застосування [які] повинні бути пропорційні тяжкості вчинених ними [особами] злочинів; покарання полягає не лише в суворому поводженні зі злочинцем, але й включає громадський осуд та контроль суспільства за його застосуванням; покарання спонукає засудженого до каяття і примушує до правослужняної поведінки, що сприяє його возз'єднанню із суспільством»². Вочевидь, що мета заподіяти засудженому «справедливе покарання» і страждання, які мають спонукати його до каяття у скоєному й примусити до правослужняної поведінки у майбутньому, і є нічим іншим, ніж метою кари, що прихована за іншими термінологічними конструкціями. У цьому контексті не можна не згадати про судження відомого норвезького кримінолога Н. Крісті, який писав, що, «обираючи нейтральні слова, ми обманюємо себе... Нам не подобаються такі дії, оскільки в нашому суспільстві заподіяння болю з наміром знаходиться в разючій суперечності з іншими важливими видами діяльності»³. «Однак ця тер-

¹ Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2010. С. 12. Слід зазначити, що, окрім названих, авторка відносить до цілей покарання ще й реституцію, яка, на її думку полягає у захисті потерпілого, відновленні його прав та відшкодуванні шкоди, завданої злочинцем (Там само. С. 12). В цій частині з її позицією не являється за можливе погодитися, оскільки вона не відповідає публічно-правовій природі кримінального права та завданням відповідної галузі права (не законодавства!). Відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди є завданням цивільного права і має здійснюватися за допомогою правових засобів цієї галузі права.

² Там само. С. 10.

³ Кристи Н. Причиняя боль. Роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я. И. Гилинского ; пер с англ. В. М. Когана, Л. И. Альперн (пер. пред. и гл. 12) под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст.: А. М. Яковлева, В. М. Когана, пред.: Ховарда Зера. Санкт-Петербург : Алтея, 2011. С. 26. Спрямованість покарання на заподіяння болю («покарання є навмисним заподіяння зла») є для Н. Крісті очевидним навіть з термінологічного позначення цього правового засобу. Він пише: «Слово “penal” (покарання) тісно пов'язане з болем. Це більш очевидно в англійській та французькій мовленнєвих традиціях» (див.: Там само. С. 23), маючи, вочевидь на увазі, що англійською «біль» передається словом «pain», а французькою – «reine». Загалом же цитована його робота, яка в сучасному російському виданні отримала назву «Заподіюючи біль», а в радянський час видавалася під назвою «Межі покарання» (див.: Кристи Н. Пределы наказания / пер. с англ. В. М. Когана ; под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст.: А. М. Яковлева, В. М. Когана. Москва : Прогресс, 1985. 176 с.), в норвезькому першоджерелі (Pinens begrensning, 1981) та авторському англійсько-му перекладі (Limits to Pain, 1981) називається «Межі болю».

мінологія дуже точна: покарання, що призначається та виконується системою кримінальної юстиції, становить усвідомлене заподіяння болю. Передбачається, що ті, кого карають, – страждають. Якби вони, взагалі мовлячи, не страждали, а отримували від покарання задоволення, нам слід було б змінити метод. У рамках виправних закладів ті, кого карають, повинні отримати дещо таке, що робить їх нещасними, заподіює їм шкоду»¹.

З огляду на викладене видається, що маскування чи замовчування найближчої цілі покарання – кари – через ефективне досягнення якої лише й можуть бути досягнуті інші його цілі (запобігання вчиненню нових злочинів та відновлення соціальної справедливості) не може бути підтримане передусім на доктринальному рівні. Закон же може як згадувати, так і не згадувати про цю мету покарання і навіть в останньому випадку це не буде аргументом проти її притаманності досліджуваному кримінально-правовому засобу. Проте в будь-якому разі кара є метою покарання, а відтак, і за останньою сьомою ознакою покарання збігається з кримінальною відповідальністю.

З огляду на викладене можна стверджувати, що покарання як кримінально-правовий засіб-установлення володіє всіма тими ж ознаками, якими володіє й кримінальна відповідальність. Тому й не дивно, що визначення поняття покарання багато в чому повторює дефініцію кримінальної відповідальності. Видається, що на основі проведеного аналізу його ознак **покарання має бути визначене як передбачене кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари.**

Такий збіг ознак цих двох правових засобів, з одного боку, дає можливість для більш стислого викладу сутнісних властивостей покарання, позаяк для їх розуміння можуть бути використані більш детально викладені аналогічні сутнісні властивості кримінальної відповідальності. З іншого ж боку, це ставить на порядок денний питання про те, а чи не є повністю тотожними між собою кримінальна відповідальність і покарання? Чи не знаходимося ми в полоні пострадянських правових традицій і штучних словесних конструкцій, намагаю-

¹ Кристи Н. Причиняя боль. Роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я. И. Гилинского ; пер с англ. В. М. Когана, Л. И. Альперн (пер. предисл. и гл. 12) ; под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст.: А. М. Яковлева, В. М. Когана, предисл.: Ховарда Зера. Санкт-Петербург : Алтея, 2011. С. 24.

чись віднайти відмінності між кримінальною відповідальністю та покаранням? Адже відомо, що багатьом сучасним зарубіжним кримінальним законам не пострадянських країн поняття кримінальної відповідальності невідоме взагалі. Натомість вони знають покарання та інші засоби, що альтернативні йому чи доповнюють його.

Викладене дає підстави стверджувати, що не позбавлені рації міркування тих криміналістів, які вважають, що поняття кримінальної відповідальності та покарання є чи, принаймні, повинні бути, тотожними¹. Проте за чинним кримінальним законодавством України вони повністю не збігаються й багатьма криміналістами небезпідставно висловлюються судження, що кримінальна відповідальність є більш широкою за обсягом, аніж покарання, включає в себе, окрім нього, й інші правові засоби². Серед правових засобів кримінальної відповідальності за чинним кримінальним законодавством часто називають судимість³. Дійсно, у тому виді, в якому інститут судимості закріплений в КК України 2001 року цей правовий засіб збігається з ознаками кримінальної відповідальності.

По-перше, судимість також має публічно-правову природу й застосовується державою до особи в примусовому імперативному порядку, незалежно від бажання чи згоди останньої. По-друге, виникнення у особи стану судимості також пов'язане з рішенням суду. Так, за чинним законодавством суд не «призначає» особі судимість, але вона виникає автоматично саме з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду, пов'язаним з призначенням покарання. Таким чином, наявність судового рішення (у формі обвинувального вироку) є необхідним і при цьому єдиним та достатнім правозастосовним актом, з яким пов'язується реальне застосування цього правового засобу до особи. По-третє, судимість також створює для особи обмеження в реалізації низки її прав та свобод. Сам закон визначає, що «Судимість має правове значення у разі вчинення нового криміналь-

¹ Див., наприклад: Каплин М. Н. Уголовная ответственность и наказание: соотношение базовых категорий уголовного права. *Вестник института: преступление, наказание, исправление*. 2009. № 8. С. 11.

² Див., наприклад: Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 631; Голіна В. В. Судимість у змісті кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 252–257; Письменський Є. О. Інститут судимості у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2009. С. 1, 10.

³ Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. С. 16–18.

ного правопорушення, а також в інших випадках, передбачених законами України» (ч. 2 ст. 88 КК). І дійсно, послідовний аналіз змісту самого КК України свідчить, що у випадку вчинення судимою особою нового злочину, застосовувані до неї правообмеження стануть суворішими (п. 1 ч. 1 ст. 67, п. 2 ч. 3 ст. 81, п. 2 ч. 4 ст. 82, п. 2 ч. 3 ст. 107, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 164, ч. 2 ст. 165 та ін. КК). Крім того, системний аналіз інших законів України, що визначають правові наслідки судимості (за підрахунками фахівців, їх наразі близько двохсот)¹, дає підстави для висновку, що судима особа обмежується в реалізації низки інших її прав і свобод, переважною мірою (але не тільки) – права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності. По-четверте, судимість як правовий засіб може застосовуватися виключно за вчинення кримінального правопорушення. При цьому навіть реформа КК України в напрямі запровадження інституту кримінального проступку, одним із гасел якої була відмова від визнання судимими осіб, що вчинили кримінальні проступки, не скасувала й не заперечила цієї тези². І після цієї реформи КК України передбачає, що особи, які засуджені за вчинення кримінального проступку, також є судимими. Проте їхня судимість погашається з моменту відбуття покарання (п. 2¹ ст. 89 КК) і не має спеціального строку погашення, що має сплинути після його відбуття. По-п'яте, судимість так само має персональний характер – вона виникає лише у тієї особи, яка засуджена за вчинення кримінального правопорушення і не може бути «перекладена» на будь-яку іншу особу. По-шосте, усі правообмеження, які становлять судимість, можуть визначатися лише одним видом нормативно-правового акта – законом. Про це прямо йдеться в ч. 2 ст. 88 КК України. Проте, як сказано вище, *de lege lata* склалася ситуація, за якої цим законом є не лише КК України, а й численна кількість інших законів. Звісно, що такий стан речей суперечить закладеному у частинах 1 і 3 ст. 3 КК України принципів монізму кримінального законодавства. Однак він не порушує вимог п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України про те, що виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами... та

¹ Див.: Сохіякян А. С. Види уголовных законов Украины. *Legea și viața*. 2017. № 6/2 (306). С. 82. Див. також: Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2005. С. 30–46.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України № 311/2008 від 8 квіт. 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 27. Ст. 838.

відповідальність за них». Таким чином, і за цією ознакою судимість також збігається з кримінальною відповідальністю. Нарешті, по-сьоме, щоб констатувати їхній повний збіг за ознаками, у судимості має бути встановлена каральна мета. У вирішенні цього питання можна погодитися з В. В. Голіною, який вважає, що «серед каральних засобів кримінальної відповідальності значна роль відводиться і інституту судимості, який ...сприяє досягненню і закріпленню даної (кари. – Ю. П.) та інших цілей кримінальної відповідальності: виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами»¹. Дійсно, на підставі компаративного дослідження приписів європейських кримінальних законів про судимість і подібні правові інститути², можна зробити висновок про існування, принаймні, двох моделей судимості, які умовно можна найменувати реєстраційною та каральною. Реєстраційна модель судимості передбачена, наприклад, КК Іспанії, ст. 136 якого передбачає, що інформація про реєстрація судимостей ведеться Центральним Реєстром злочинців та осіб, які ухиляються від покарання, і не є публічною. Протягом строку судимості відомості про неї видаються лише в обмеженому порядку відповідно до Закону³. Натомість законодавству пострадянських країн, у тому числі й України, традиційно властива саме каральна модель судимості, за якої цей правовий засіб застосовується не лише з метою обліку осіб, що раніше вчиняли злочини. При такій моделі перед ним ставиться мета заподіяння судимим особам додаткових страждань через застосування до них таких правообмежень, які не просто позбавляють їх можливості вчинити нові кримінальні правопорушення, а звужують їх правовий статус лише для того, щоб ці особи пережили (відчули, перетерпіли) додаткові несприятливі наслідки. Йдеться про позбавлення судимої особи права обіймати ті посади чи займатися тими видами діяльності, які жодним чином не пов'язані з учиненням ним кримінальним правопорушенням. У цих випадках не доводиться говорити про прагнення законодавця тим са-

¹ Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. С. 96.

² Див., наприклад: Расюк А. О. Судимість в Україні та зарубіжних державах: порівняльний аналіз законодавства. *Наука і правоохорона*. 2016. №2. С. 138–145; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсулт, 2006. С. 390–394.

³ Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського : пер. на укр. мову О. В. Лішевської. Київ : ОВК, 2016. С. 76.

ним запобігти вчиненню нових кримінальних правопорушень; має місце виключно відплата, воздаяння особі за раніше вчинене правопорушення, інакше кажучи, у цій своїй частині судимість переслідує мету кари. Вважається, що зазнавання цих додаткових обмежень буде більш ефективним і для досягнення мети запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень, і для досягнення цілей утвердження соціальної справедливості.

Таким чином, судимість як правовий засіб за чинним КК України також є елементом кримінальної відповідальності¹. І вже це дає під-

¹ Попри те, що це питання не належить до предмета мого дослідження, не можу не звернути уваги на дискусію про подальшу долю судимості як правового засобу. В літературі неодноразово висловлювалися судження про необхідність відмови від неї в кримінальному праві України. Найбільш послідовним та аргументованим у відстоюванні цієї позиції є П. Л. Фріс, який, зокрема, пише, що існуючий інститут судимості «є анахронізмом радянського тоталітарного законодавства і у зв'язку з цим підлягає скасуванню» (див., наприклад: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. С. 307). Видється, що названий аргумент, і той факт, що усі цілі кримінальної відповідальності можуть бути досягнуті самим лише покаранням, дає достатні підстави, якщо не для відмови в майбутньому кримінальному законодавстві України від інституту судимості взагалі, то, принаймні, для переходу від її каральної, до реєстраційної моделі. Однак на заваді цьому стоятиме два контраргументи. Перший з них (сутнісний) був точно підмічений і сформульований Є. О. Письменським, який звернув увагу на те, що в сучасному його змісті інститут судимості формувався поступово від впливом наявних у нашій країні громадсько-політичних традицій, специфіки культурного та морального життя суспільства, національного побуту, правових традицій і правосвідомості (Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія / наук. ред. А. С. Беніцький. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 29). Відтак відмова від нього не може бути ні простою, ні механічною. Другий же аргумент (формальний) випливає зі змісту ч. 3 ст. 76 Конституції України, відповідно до якої «Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку». Цей припис не лише передбачає існування судимості як кримінально-правового засобу, що підлягає застосуванню за злочин (але не за кримінальний проступок!), а ще й встановлює абриси його моделі. Зі змісту цитованого конституційного припису випливає, що судима особа обмежується у реалізації пасивного виборчого права і це обмеження не пов'язане зі зловживанням цим правом. Відтак воно має каральну мету – спрямоване на таке ущемлення правового статусу людини, переживаючи яке особа має скоригувати свою подальшу поведінку й утриматися від вчинення нових злочинів. А для суспільства таке ущемлення її правового статусу має свідчити про утвердження соціальної справедливості. Таким чином, сама Конституція закладає правові підвалини для існування в Україні каральної моделі судимості. З огляду на викладене, допоки є чинною нинішня редакція ч. 3 ст. 76 Конституції України і допоки українське суспільство не буде готовим до сприйняття реєстраційної моделі судимості (чи аналогічного правового засобу під іншою назвою), елементом кримінальної відповідальності буде залишатися каральна модель судимості.

стави для висновку про те, що кримінальна відповідальність є особливим (збірним) правовим засобом, який може поєднувати у собі інші правові засоби: охоплює не лише покарання, а й принаймні судимість. Однак цими двома засобами кримінальна відповідальність може й не вичерпуватися. Йдеться про традиційно відомий законодавству багатьох країн, у тому числі й України, правовий засіб, що застосовується як більш м'яка альтернатива замість покарання до особи, яка піддана кримінальній відповідальності.

За чинним КК України 2001 р. роль такого правового засобу покладена на термінологічно не поійменовану (не названу окремими терміном) сукупність правообмежень, що застосовуються до засудженої особи при її умовному звільненні від відбування покарання. Відповідно до ч. 3 ст. 75 КК України, звільняючи засудженого від відбування покарання з випробуванням, суд покладає на нього певні обов'язки, що передбачені ст. 76 КК України. При попередній (до набрання чинності Законом № 1492-VIII від 7 вересня 2016¹ р.) редакції ч. 1 ст. 76 КК України передбачала, що «У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на засудженого такі обов'язки: 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; 2) не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу кримінально-виконавчої інспекції; 3) повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання, роботи або навчання; 4) періодично з'являтися для реєстрації в кримінально-виконавчій інспекції; 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб». Такий її зміст свого часу давав мені підстави для віднайдення аргументів щодо віднесення цих обов'язків до змісту кримінальної відповідальності².

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України № 1492-VIII від 7 верес. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №43. Ст. 736.

² Див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності. *Проблеми законності* : академіч. зб. наук. праць. Вип. 102 / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. С. 138–148; Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. С. 257–287; Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру в системі кримінально-правових наслідків вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Всеукр. асоц. кримін. права. Харків : Право, 2015. С. 192–195.

Згаданим Законом № 1492-VIII від 7 вересня 2016 року зміст ст. 76 КК України викладено в новій редакції. Відповідно до ч. 1 цієї статті в її нинішній редакції суд *обов'язково* покладає на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, такі обов'язки: 1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації; 2) повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання, роботи або навчання. Крім того, відповідно до ч. 3 тієї ж статті суд також *може* додатково покласти на цих осіб такі обов'язки: 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; 2) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації; 3) працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано відповідну посаду (роботу); 4) виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою; 5) пройти курс лікування від розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб; 6) дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля.

Попри те, що ці обов'язки є варіативними і одні з них (передбачені ч. 1 ст. 76 КК України) обов'язково покладаються на засудженого, а інші (ч. 3 ст. 76 КК) – можуть бути покладені на розсуд суду, в сукупності вони становлять єдиний правовий засіб, що застосовується до особи впродовж іспитового строку замість призначеного їй покарання. І слід звернути увагу на те, що в нинішній редакції закону цей правовий засіб втрачає деякі ознаки кримінальної відповідальності. Не викликає сумнівів, що він збігається з нею в частині тих ознак, що характеризують цей засіб як публічно-правовий і такий, що застосовується в примусовому порядку на підставі кримінального закону до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Водночас правообмежувальний зміст цього заходу, а ще більше – його каральна мета не є яскраво вираженим.

Про реальні обмеження засудженого в реалізації окремих його прав можна говорити лише стосовно деяких з обов'язків, передбачених ст. 76 КК України, як-от: періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації (п. 1 ч. 1 ст. 76 КК України); повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця

проживання, роботи або навчання (п. 2 ч. 1 ст. 76 КК України); не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації (п. 2 ч. 3 ст. 76 КК України); дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля (п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України). Покладення на засудженого таких додаткових, порівняно з іншими особами, обов'язків, обмежує його в реалізації його прав і свобод, зокрема, права на свободу пересування (заборона на виїзд за межі України); права на недоторканність приватного життя і повагу до нього (обов'язок повідомляти про зміну місця проживання, роботи чи навчання) тощо. Як слушно пише В. О. Човган, «Закріплення в законодавстві обов'язків володіє головною ознакою обмеження права – звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Вони в будь-якому разі зменшують міру можливої поведінки, тобто обмежують суб'єктивні права. Встановлення обов'язку неминуче торкається правомочностей особи»¹. Водночас з'явилася низка нових обов'язків, які не пов'язані з очевидним обмеженням засудженого в реалізації його прав чи свобод. Це, зокрема, обов'язки: працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано відповідну посаду (роботу) (п. 3 ч. 3 ст. 76 КК України); виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою (п. 4 ч. 3 ст. 76 КК України); пройти курс лікування від розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (п. 5 ч. 3 ст. 76 КК України).

Не є яскраво вираженою й каральна мета застосування сукупності цих обов'язків. Ще й за попередньої редакції ст. 76 КК України Є. О. Письменський вважав, що передбачені нею обов'язки мають некаральний характер і передусім спрямовані на обмеження соціально небажаної поведінки засудженого з метою запобігання вчиненню ним нових кримінальних правопорушень². Більше того, у новій редакції ст. 76 КК України законодавець уперше вказав на мету застосування передбаченого нею правового засобу: виправлення особи, яка вчинила

¹ Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / Харків. правозахис. група. Харків : Права людини, 2017. С. 90.

² Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 245–246.

злочин, і нічого не сказав про мету кари. Водночас законодавець застеріг, що застосовується цей засіб «з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання». Останнє застереження дає підстави вважати, що характер і ступінь обмеження такої особи в реалізації її прав через покладення на неї передбачених ст. 76 КК України обов'язків може бути різним за інтенсивністю (а, інакше кажучи, суворістю). Тобто він повинен корелювати зі ступенем тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та іншими названими в законі факторами. Отже, така суворість може бути меншою чи більшою, і вона має бути тим більшою, чим більш суспільно небезпечним є вчинене особою кримінальне правопорушення. Тобто за більш суспільно небезпечне кримінальне правопорушення особа має зазнавати більш суворої реакції з боку держави, більш суворої відплати, воздаяння за таке правопорушення через покладення на неї більш суворих обов'язків, передбачених ст. 76 КК України. Саме це приводить мене до висновку про те, що окремим із таким обов'язків, принаймні передбаченим пп. 1 і 2 ч. 1 (а їхнє покладення на засудженого є обов'язком суду), пп. 2 і 6 ч. 3 ст. 76 КК України, властива мета кари. Крім того, не слід забувати й про те, що передбачені ст. 76 КК України обов'язки суд покладає на особу, якій він попередньо призначив покарання (ч. 1 ст. 75, ч. 1 ст. 79 КК України), а значить, визнав за необхідне досягнення стосовно такої особи мети кари. Звільняє ж таких осіб суд від відбування покарання або через те, що він дійшов висновку про можливість досягнення мети виправлення (тільки виправлення!) без відбування призначеного покарання (ч. 1 ст. 75 КК України), або у зв'язку з укладенням угоди про примирення чи про визнання вини (ч. 2 ст. 75 КК України), або через вагітність жінки чи наявність у неї дитини (ч. 1 ст. 79 КК України). Як видно, жодна з підстав звільнення особи від відбування покарання не пов'язана з необхідністю уникнення нею кари. І ця кара, хоч і в меншому порівняно з покаранням ступені, реалізується через покладення на неї більш чи менш інтенсивних за своїм правообмежувальним змістом обов'язків, передбачених ст. 76 КК України.

Викладене дає підстави вважати, що хоч і в достатньо обмеженому обсязі, але й за чинною редакцією ст. 76 КК України обов'язки, що покладаються на особу при звільненні її від відбування покарання з випробуванням, становлять засіб кримінальної відповідальності. Цей

висновок підтверджується й позиціями сучасної судової практики. Так, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду «вважає, що положення ст. 76 КК України щодо визначення обов'язків, які суд покладає на особу в разі звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75 цього Кодексу, визначають “інші кримінально-правові наслідки діяння” у розумінні ч. 2 ст. 4 КК України» і в цьому контексті до них (обов'язків) застосовується правило ч. 2 ст. 5 КК України про те, що закон про кримінальну відповідальність, який встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи¹.

Водночас залишається актуальним питання про те, чи має подібний правовий засіб бути засобом кримінальної відповідальності як у чинному, так і в майбутньому кримінальному законодавстві? Це питання особливо актуалізувалося в контексті ідей запровадження інституту пробації в кримінальному праві України.

Саме поняття пробації з'явилося в законодавстві країн англосаксонської правової сім'ї майже 200 років тому² і на зламі ХХ–ХХІ століть стало активно досліджуватися українськими правознавцями та просуватися до нашого законодавства. При цьому чи не кожен український криміналіст, кримінолог чи пенітенціарист, беручись до дослідження пробації, неодмінно відзначає багатозначність її поняття. Так, наприклад, Д. В. Ягунов пише, що «сьогодні термін «пробація» вживається в декількох значеннях: 1) як концепція соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально вразливими групами; 2) як ієрархічна організаційна структура; 3) як орган державної влади (служба); 4) як умовне невинесення вироку або як умовне звільнення від покарання з випробуванням; 5) як специфічний процес виконання альтернативних покарань; 6) стан, у якому перебуває злочинець упродовж певного терміну: злочинець (probationer) перебуває «на пробації» – тобто під пробаційним наглядом (on probation, under probation supervision); 7) як з'єднувальна ланка між кримінальним процесом,

¹ Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 травня 2020 р. у справі № 591/2966/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89316522>.

² Тимошенко В. І. Пробація. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шахун (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 376.

виконання покарань та соціальною роботою»¹. І. С. Яковець ще на етапі розробки проєкту нині чинного закону «Про пробацію» вважала, що «національні нормативні акти дають підґрунтя для запровадження: 1) пробації як виду покарання; 2) пробації як служби для виконання покарання у виді пробації та надання досудових доповідей; 3) служби пробації для неповнолітніх»². О. І. Богатирьова пише, що «пробація – це одночасно і новостворений соціальний інститут, що працює разом з пенітенціарною системою, і багатофункціональна система, що реалізується як процес виконання кримінального покарання; як процес виправлення та розвитку особистості засудженого; як форма соціально-правового контролю; міра попередження правопорушень під час відбування покарання і рецидиву злочинів після звільнення, а також засіб ресоціалізації засуджених»³.

Полісемія пробації в науковій літературі знайшла своє відображення і в Концепції реформування кримінальної юстиції України⁴, якою вперше у нашій правовій системі було передбачено запровадження пробації і при цьому відзначалося, що як інститут права іноземних держав пробація використовується у двох значеннях: 1) як вид покарання; 2) як спеціальна служба, що здійснює свою діяльність у двох головних напрямках: а) виконання відповідного виду покарання; б) забезпечення суду інформацією про соціальну характеристику особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, з метою визначення найбільш адекватного для цієї особи запобіжного заходу або виду покарання. Про запровадження пробації саме в другому значенні йшлося

¹ Ягунов Д. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні? (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. ст. з питань європ. інтеграції та права. Вип. шостий / за ред. Д. Ягунова. зі вст. сл. Д. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. С. 146–173. Див. також: Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура : конспект лекцій. Одеса : ОРІДУ, 2006. 74 с.; Науково-практичний коментар до Закону України «Про пробацію» / за заг. ред. О. Л. Копиленка, Є. Ю. Бараша. Київ : ФОР Кандиба Т. П., 2019. С. 17.

² Яковець І. С. Пробація: загальні підходи до визначення поняття та засади впровадження в Україні. *ScienceRise*. 2014. №2. С. 153.

³ Богатирьова О. І. Сутність інституту пробації у сучасному зарубіжному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : зб. наук. ст. Вип. 31. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. 2013. №25. С. 257.

⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. №27. Ст. 838.

у Концепції, що й знайшло своє відображення в Законі України «Про пробацію»¹. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 2 згаданого Закону пробація – це і система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених; і система заходів виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; і система заходів, спрямованих на забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Відтак закон виділяє три види пробації: досудову, наглядову та пенітенціарну (ст. 8). Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону «досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності», тобто складання органом пробації досудової доповіді, що включає в себе соціально-психологічну характеристику особи, оцінку ризиків вчинення нею повторного кримінального правопорушення та висновок про можливість застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, тобто виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Наглядова пробація, відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону, полягає у роботі з особами, засудженими до покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, або звільнених від відбування таких покарань і становить «здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів». Цей вид пробації, зокрема, передбачає й реалізацію пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. Нарешті, пенітенціарна пробація згідно з ч. 1 ст. 11 Закону «це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання». Вона, зокрема, передбачає сприяння засудженим, які готуються до звільнення, у визначен-

¹ Про пробацію : Закон України № 160-VIII від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

ні місця їхнього проживання після звільнення, влаштуванні їх до спеціалізованих установ для звільнених чи госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги, працевлаштуванні працездатних осіб тощо.

Таким чином, хоч за чинним законодавством пробація й становить різні правові засоби, що можуть застосовуватися до осіб, які обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення чи засуджені за його вчинення, але в жодному з її значень вона не є засобом кримінального права, у тому числі, й засобом кримінальної відповідальності. Водночас у літературі неодноразово висловлювалися судження про те, що пробація є чи могла б бути саме кримінально-правовим засобом, у тому числі – засобом кримінальної відповідальності, альтернативним покаранню чи навіть і одним із видів покарань. Як правильно відзначають Ю. В. Баулін і В. Я. Тацій, вітчизняна наука ще тільки має визначити правову природу пробації: чи є вона окремим видом покарання, чи це сукупність наглядових, контрольних та допоміжних заходів, які застосовують до осіб, звільнених від покарання, з метою їх реінтеграції у суспільство¹. Зокрема, судження про те, що й за чинним КК України засоби, застосовувані до засудженого замість покарання при звільненні від його відбування з випробуванням фактично становлять інститут пробації, часто зустрічаються в науковій літературі². Більше того, Ю. В. Баулін вважає цей своєрідний вид пробації близьким за своїми властивостями до покарання³, а М. І. Хавронюк називає її «ерзац-покаранням»⁴. Самостійним видом покарання пробація визнається в низці зарубіжних країн як континентальної Європи, так і англо-

¹ Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. №2. С. 28.

² Див., наприклад: Богатирьова О. І., Олефір Л. І. Пробація або звільнення від відбування покарання з випробуванням як форма кримінальної відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : спец. вип., присвяч. Міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми вітчизняного права» в рамках VII наук. читань, присвяч. пам'яті В. М. Корецького. Ч. 1. Дніпро : Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2017. С. 188; Смоков Д. С. Кримінально-правовий інститут звільнення від відбування покарання із випробуванням: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. Одеса : Юрид. літ., 2007. Вип. 32. С. 229–230.

³ Баулін Ю. В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / ред. кол.: В. І. Борисов та ін. Харків : Право, 2012. Вип. 23. С. 38.

⁴ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 365–366.

саксонської правої системи¹. *De lege ferenda* його розглядають в такій якості й деякі українські правознавці. Наприклад, В. М. Дрьомін вважає, що система покарань, яка встановлена у законодавстві України, може бути поповнена пробацією, яка повинна становити самостійний вид покарання, зміст якого полягає тільки у виконанні вимог суду про належну поведінку через визначену програму перевиховання й умови невчинення нового злочину. Строк такого покарання, на його думку, мав би становити один-два роки, впродовж яких пробація могла б поєднуватися з виконанням суспільно корисних робіт та зі здійсненням профілактичного нагляду за засудженими, органами, що виконують покарання². Натомість Т. А. Денисова вбачає перспективи існування пробації в кримінальному законодавстві України у виді правового заходу (в її термінології – заходу кримінально-правового характеру), що є альтернативним покаранням, і пропонує таку редакцію статті для закріплення в КК: «Пробацією є організація нагляду, застосування виправних програм та контролю за особами, які відбувають покарання, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками та жінками, які мають дітей віком до трьох років, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким та при звільненні від покарання на підставі Закону України «Про амністію» або акта про помилування»³.

Думається, що вирішення питання про місце пробації в системі засобів кримінального права і, зокрема, про охоплення її колом засобів кримінальної відповідальності та про її співвідношення з таким засобом кримінальної відповідальності, як покарання, має ґрунтуватися на усталених міжнародних стандартах інституту пробації, основні з яких відображені в Правилах Ради Європи про пробацію. З цього приводу Д. В. Ягунов цілком слушно пише, що «цінність Правил (Ради Європи

¹ Див., наприклад: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 26, 51–53 та ін.; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 345.

² Дрьомін В. М. Каральна політика держави та проблеми деінституціалізації тюремного середовища. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ. 2009. №47. С. 136. Дрьомін В. М. Застосування пробації як засіб декриміналізації суспільства. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / голов. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Юрид. літ., 2005. №25. С. 375.

³ Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2010. С. 26.

про пробацію. – Ю. П.) полягає передусім у тому, що вони фактично поклали кінець численним дискусіям щодо визначення поняття «пробація». Вигадувати свою власну, «кишенькову», пробацію є надзвичайно «модним» сьогодні у вітчизняній науці. Автори, не враховуючи зарубіжний досвід й водночас забуваючи, що пробація не є вітчизняним «винаходом», пропонують свої уявлення щодо сучасної пробації. Тому затвердження стандарту пробації Ради Європи обумовить перегляд самого терміна «пробація» у вітчизняній науці, яка сьогодні буквально «перенасичена» авторськими визначеннями цього поняття: від різновиду альтернативного покарання до форми умовного звільнення»¹.

Правила Ради Європи про пробацію становлять рекомендацію CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам, прийняту 20 січня 2010 р. на 105-му засіданні заступників Міністрів². Вони були ухвалені на основі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейської Конвенції про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками, Європейської Конвенції про міжнародне визнання судових рішень, а також рекомендацій Ради Європи № R(92)16 про Європейські правила щодо громадських санкцій і заходів; № R(97)12 щодо персоналу, залученого до застосування санкцій та заходів; № R(99)19 про медіацію у кримінальних справах; № R(99)22 щодо переповнення в'язниць і скорочення кількості ув'язнених; Rec(2000)22 про вдосконалення застосування Європейських правил щодо громадських санкцій і заходів; Rec(2000)3 22 про умовне звільнення (пароле); Rec(2003)23 про поведження тюремної адміністрації з засудженими довічно і засудженими до тривалих термінів позбавлення волі; Rec(2006)2 про Європейські тюремні правила; Rec(2006)8 про допомогу потерпілим від злочинів; Rec(2006)13 про застосування утримання під вартою, про умови утримання і забезпечення охорони від насильства. Відтак ці Правила увібрали в себе закладені в згаданих міжнародно-правових актах та попередніх рекомендаціях Ради Європи (так зване «м'яке право») основні параметри вимог до функціонування інституту пробації. Водночас слід звернути увагу на те, що офіційний український переклад цих Правил або відсутній, або недоступний широкий громадськості, а низка положень

¹ Ягунов Д. Європейські правила пробації як стандарт управління службами пробації у країнах-членах Ради Європи: філософія, структура, спрямованість. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 2. С. 126.

² Правила Ради Європи про пробацію : Рекомендація CM/Rec(2010)1 (неофіційний переклад). URL: <https://rm.coe.int/16806f4097>.

неофіційного – викликають сумнів з точки зору адекватності перекладу з англійського першоджерела.

Так, згідно з визначенням цих Правил пробація – це «виконання в суспільстві покарань і заходів (англійською: *implementation in the community of sanctions and measures*. – Ю. П.), передбачених законом і призначених правопорушнику. Вона передбачає широке коло видів діяльності і заходів виховного впливу, включаючи нагляд, контроль і надання допомоги, які спрямовані на залучення засудженого в громадське життя, а також на забезпечення безпеки суспільства». Отже, пробація Правилами визначається не як засіб-установлення, а як: 1) певний вид діяльності 2) певного органу щодо 3) практичної реалізації певних засобів-установлень. Ця діяльність називається в українському перекладі Правил «виконання» (в англійському тексті: «*implementation*») і під нею розуміється «здійснення службою пробації практичної діяльності для забезпечення реалізації альтернативних санкцій або заходів відповідно до закону». Органом, що її здійснює, є служба пробації (англійською – «*probation agency*»), під якою мається на увазі «будь-яке відомство, створене відповідно до закону для виконання вищезгаданих завдань і функцій». Крім того, допускається покладення національним законом на служби пробації також й інших функцій, таких, наприклад, як: надання інформації і консультацій суду та іншим органам, що приймають рішення, з метою допомоги їм при винесенні обґрунтованого і справедливого вироку; надання допомоги і підтримки ув'язненим для підготовки їх до звільнення і подальшого постпенітенціарного контролю; моніторинг і надання допомоги особам, які підлягають достроковому звільненню; проведення заходів відновлювального правосуддя; надання допомоги потерпілим від злочинів. Нарешті, засоби-установлення, що реалізуються органами пробації в українському перекладі називається «альтернативними покараннями і заходами кримінально-правового характеру». В англійському ж тексті вони іменуються «*community sanctions and measures*», що більш точно могло б бути перекладене як «громадські санкції та заходи». Зрозуміло, що під «громадськими» («*community*») тут маються на увазі не засоби, що застосовуються недержавними інституціями, а засоби, що реалізуються у громаді, без ізоляції особи від суспільства. Це спеціально підкреслюється у визначенні цього правового засобу, під яким розуміються «покарання» («*sanctions*») і заходи («*measures*»), в результаті призначення яких засуджений залишається в суспільстві з певними обмеженнями свободи, які пов'язані зі встановленням певних

умов і (або) обов'язків. Це поняття включає будь-яке покарання, призначене судом або адміністративним органом, і будь-який захід, призначений до або замість рішення про призначення покарання, а також метод виконання покарання у вигляді позбавлення волі за межами в'язниці».

Таким чином, Правила закладають у рамку розуміння феномену пробації для матеріального кримінального права.

По-перше, в них пробація визначається виключно як правовий засіб-діяння, тобто правове явище, що визначає повноваження суб'єкта правозастосування щодо практичної реалізації іншого правового засобу (засобу-установлення) до конкретної особи. Інакше кажучи, згідно з Правилами, пробація є способом виконання деяких видів покарань чи інших кримінально-правових засобів-установлень, але не самим засобом-установленням. При цьому пробація в Правилах визначається як засіб-діяння не матеріального кримінального, а виконавчого кримінального права, позаяк має стосунок не до порядку призначення окремих кримінально-правових засобів-установлень (чи їх заміни, чи звільнення від них), а до порядку виконання таких засобів. Особливістю цього засобу-діяння є не просто те, що виконання через нього того чи іншого засобу-установлення здійснюється без ізоляції людини від суспільства (зрештою, чимало покарань і в історичній ретроспективі, і нині так і виконуються чи виконувалися, але поза пробацією). Для пробації характерна своєрідна позитивістська філософія, побудована, як пише Д. В. Ягунов, на концепції «*offender management*»¹. Цю назву автор виводить від назви англійського Закону «Про управління злочинцями» (*Offender Management Act 2007*), згідно з яким «управління у сфері надання соціальних послуг засудженим, має переслідувати такі цілі: 1) захищати суспільство; 2) знижувати злочинність; 3) карати злочинців належним чином; 4) забезпечувати обізнаність злочинців про вплив їх злочинів на потерпілих та громаду; 5) реабілітувати злочинців», що й обумовлює те, що сучасна «пробація від “управління людьми” перейшла до “управління ресурсами”»². Себто філософія сучасної пробації має полягати у здійсненні таких заходів, які через

¹ Ягунов Д. Європейські правила пробації як стандарт управління службами пробації у країнах-членах Ради Європи: філософія, структура, спрямованість. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 2. С. 126.

² Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х рр.). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 12–18. С. 205–206.

мінімальні втрати (йдеться передусім не про фінансові чи організаційні витрати, а про ті втрати, яких зазнають суспільство загалом і конкретна людина зокрема при ізоляції останньої) зможуть призвести до досягнення кінцевої загальної мети, що стоїть перед усіма кримінально-правовими засобами – відновлення соціальної справедливості та забезпечення суспільства від нових кримінальних правопорушень. Саме про це й йдеться у преамбулі до Правил, де визначається, що мета пробації полягає у *contribute* (сприяння, внесення внеску) справедливому кримінальному правосуддю (*fair criminal justice process*), а так само в *contribute* публічній безпеці шляхом попередження і скорочення випадків правопорушень.

По-друге, таку діяльність мають здійснювати спеціально уповноважені державні органи і не слід ототожнювати ці органи (служба пробації) зі здійснюваною ними діяльністю (пробація). Це тим паче так ще й через те, що органи пробації можуть здійснювати не лише власне саму пробацію, а й, як відзначалося вище, й інші, суміжні з нею функції: брати участь у роботі з потерпілими, сприяти відновлювальному правосуддю та профілактиці злочинності. В Україні чинним Законом «Про пробацію» ці функції на органи пробації наразі не покладені, проте Правила допускають таку можливість.

По-третє, хоч Правила, як уже зазначалося вище, й не передбачають і не визначають пробації як самостійного засобу-установлення, проте прямо й не заперечують такої можливості. Тобто на національному рівні законодавець повноважний передбачити певний кримінально-правовий засіб-установлення і найменувати його пробацією. Це і роблять законодавці багатьох країн, причому одні з них передбачають пробацію як вид покарання, інші – як засіб-установлення, що не є покаранням, альтернативний йому. Так, видом покарання пробація є у США і в законодавстві окремих штатів може бути: 1) основним видом покарання, що відбувається в місцевій громаді під наглядом пробаційного органу, і полягає у виконанні правил і настанов, визначених судом; 2) видом покарання, що заміняє тюремне ув'язнення, тобто застосовується після відбуття визначеного позбавлення волі. За кримінальним правом Великобританії та Республіки Ірландії пробація також становить вид покарання, не пов'язаний з позбавленням свободи, але пов'язаний із встановленням певних правообмежень для засудженого¹.

¹ Див.: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 53 та ін.

Серед країн континентальної правової сім'ї такий же статус пробація має, наприклад, у Швеції. Відповідно до ст. 3 гл. 1 КК Швеції за злочини передбачені покарання у виді штрафу, тюремного ув'язнення, умовного покарання, пробації та передачі на спеціальне піклування¹. Натомість, наприклад, у КК Польщі пробація² або випробування³ (польською – *probie*⁴) – це система засобів, що застосовуються до особи впродовж іспитового строку у випадках, коли суд визнає за можливе не призначати їй покарання (статті 66–68) або звільнити засудженого від відбування призначеного покарання (статті 69–76) або його невідбутої частини (статті 77–84 КК Польщі).

З огляду на викладене питання про можливість існування в матеріальному кримінальному праві України засобу-установлення під назвою «пробація» переміщується з теоретичної у політичну площину. Іншими словами це означає, що законодавець компетентний 1) запровадити її як вид покарання, чи 2) як кримінально-правовий засіб у межах кримінальної відповідальності, чи 3) як засіб кримінального закону за межами кримінальної відповідальності, чи взагалі 4) відмовитися від її запровадження серед засобів-установлень кримінального права. Кожен з цих варіантів формально може бути узгоджений з вимогами Правил, хоча для уникнення небажаної термінологічної плутанини для засобу-установлення варто було б знайти інше найменування, відмінне від пробації, якою іменується засіб-діяння. Поки фахівці не запропонують кращого найменування, в його якості, можливо, міг би використовуватися вже відомий нашому законодавству (статті 75–79 КК України) термін *випробування*, який, до того ж, є українським відповідником англiцизму «пробація»⁵. З мого погляду, найбільш теоретично обґрунтованим, соціально-історично обумовленим, політично виваженим і практично доцільним став би варіант існування *випробування* як самостійного за-

¹ Уголовный кодекс Швеции : пер. с англ. УК Швеции по сост. на 1 мая 1999 г. С. С. Беляева. Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2000. С. 7.

² Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой ; пер. с польск. Д. А. Барилочич. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 27–28.

³ Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського : пер. на укр. мову В. С. Станіч. Київ : ОБК, 2016. С. 28–36.

⁴ Kodeks karny : Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.

⁵ Словник сучасного правничого терміновживання: українсько-російсько-англійський : близько 30 тисяч слів і словосполучень / уклад.: С. М. Бервено, В. С. Калашник, В. С. Козадаєв та ін. ; за ред. В. С. Калашника, С. М. Бервена. Харків : Право, 2017. С. 52.

собу-установлення в межах кримінальної відповідальності, але альтернативного покаранню. Цей висновок пояснюється таким.

По-перше, звільнення особи від відбування покарання в момент його призначення чи в певний час у процесі його відбування є важливим і необхідним засобом-діянням сучасного кримінального права. Його існування обумовлене обґрунтованими сподіваннями держави на можливість досягнення цілей, що стоять перед покаранням, без реального відбування останнього. При цьому, оскільки цілі покарання, як і цілі будь-якого правового засобу загалом, це все ж таки завжди сфера належного, і не завжди сфера сущого, то умовивід про можливість їх досягнення іншими, крім покарання, засобами завжди має вірогіднісний характер. З огляду на це держава може мати розумні побоювання про помилковість свого сподівання щодо можливості досягнення цілей покарання без його реального відбування. Відтак їй потрібен такий правовий засіб, який давав би змогу не лише належним чином контролювати особу, звільнену від покарання, а й, за необхідності, саме з його використанням досягати щодо неї тих же цілей, які стоять і перед покаранням. Саме тому *випробування* як правовий засіб-установлення, що застосовується замість покарання при умовному звільненні від нього, повинно бути здатним, серед іншого, досягати і каральної мети. При цьому цілком очевидно, що оскільки *випробування* застосовується в ситуаціях, коли особа звільняється від покарання, то його правообмежувальний зміст повинен бути м'якшим, ніж у покарання.

По-друге, каральна мета *випробування*, здійснюваного органами пробації і через пробацію, не суперечить визнанню того, що пробація має бути альтернативою покаранню. Введення «пробації» до системи покарань викривлює саме її призначення як альтернативи покаранню: альтернативи будь-якому його виду, а не лише тим видам покарання, які пов'язані з ізоляцією особи від суспільства. Сама теза про те, що особа *звільняється* від відбування *покарання* і покарання їй *заміняється* іншим кримінально-правовим засобом-установленням – *випробуванням* – вже матиме важливе стимулююче значення для неї. Як писав Н. Крісті, «правило повинно полягати у тому, щоб заподіювати якомога менше болю. Шукайте альтернативу покаранню, а не альтернативні покарання»¹. За твердженням Д. В. Ягунова, «Пробація

¹ Кристи Н. Причиняя боль. Роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я. И. Гилинского ; пер с англ. В. М. Когана, Л. И. Альперн (пер. пред. и гл. 12) под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст.: А. М. Яковлева, В. М. Когана, пред.: Ховарда Зера. Санкт-Петербург : Алтея, 2011. С. 21.

і в'язниця вже давно становлять одну філософсько-ідеологічну систему, яка рухається на «паливі» позитивістської філософії, що позбавлена реабілітаційної спрямованості та вимагає максимально дешевих, проте максимально дієвих механізмів соціального контролю. Тому не варто сучасні в'язницю та пробацію протиставляти одна одній в філософсько-концептуальному контексті та аналізувати першу в термінах кари та ізоляції, а другу – в термінах реабілітації та соціальної роботи. Сучасна пробація характеризується переважно карально-контрольною спрямованістю на відміну від пробації сторічної давнини. Ми можемо висловити припущення, що подібне «анти-реабілітаційне» спрямування пробації здаватиметься комусь цинічним та негуманним. Проте нагальна потреба у максимально раціональному та прагматичному перегляді сутності, форм та методів кримінально-виконавчої діяльності вимагає говорити максимально відверто та прямо»¹. І в цьому сенсі *випробування* як засіб-установлення, що хоч і має каральну мету, але за змістом є більш м'яким, ніж будь-який вид покарання, цілком відповідало б основній ідеї функціонування сучасного інституту пробації.

По-третє, існування засобу-установлення, альтернативного покаранню, що застосовується при умовному звільненні від нього, є традиційним не лише для українського кримінального права, а й для кримінального права більшості зарубіжних країн. Уся система законодавства загалом, публічне законодавство – зокрема, а особливо – кримінальне, потребує певної стабільності основних своїх інститутів, яка навіть при законодавчих реформуваннях має забезпечуватися через гарантування наступності основних його положень². Положення ж про можливість заміни покарання іншим кримінально-правовим засобом у межах реалізації кримінальної відповідальності засудженого давно стало усталеним для вітчизняної правової системи і, в цілому, однозначно та схвально сприймається населенням. Натомість перехід до некаральної моделі альтернативи покаранню при умовному звільненні від нього наразі не знайшов належної ар-

¹ Ягунов Д. В. Якою має бути служба пробації в Україні: деякі думки з приводу концептуального обґрунтування створення національної системи пробації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 65 / НУ «ОЮА» ; редкол. С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін., відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юрид. літ., 2012. С. 685.

² Детальніше див.: Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А., Суходубова І. В. Вчення про стабільність та динамізм кримінального законодавства у працях професора В. Я. Тація. *Проблеми законності* : спец. вип. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. С. 92–104.

гументації для його законодавчого закріплення та належного обґрунтування для суспільного сприйняття. Водночас, як слушно пишуть Ю. В. Баулін та В. Я. Тацій, «відмова від усталених понять, визначених у КК України, чи їх кардинальна заміна повинні бути належним чином обґрунтовані з наукової, методологічної, практичної та будь-якої іншої точок зору»¹. З огляду і на цей аргумент запропоноване *de lege ferenda* збереження випробування як засобу кримінальної відповідальності видається обґрунтованим.

Таким чином, кримінальна відповідальність, яка може бути витлумачена і як одиничний, і як комплексний (збірний) кримінально-правовий засіб, відповідно може мати і два різних змістовних наповнення. У першому випадку вона стає тотожною покаранню і повністю ним вичерпується. У другому ж – кримінальна відповідальність, окрім покарання, охоплює й деякі інші кримінально-правові засоби-установлення. За чинним КК України такими засобами є судимість (розділ XIII Загальної частини КК України) та комплекс обов'язків, що покладаються на особу при звільненні від відбування покарання з випробуванням (ст. 76 КК України). Комплексний зміст кримінальної відповідальності може бути збережений і в перспективному кримінальному законодавстві України, причому у найближчій перспективі ним також можуть охоплюватися і судимість, і випробування, яке підлягає застосуванню при заміні покарання.

2.2. Поняття і зміст караності кримінальних правопорушень

Попри етимологічну очевидність походження поняття караність від понять «кара» і «покарання»², питання про їхнє сутнісне співвідношення не є однозначним. У законодавстві, судовій практиці та науковій літературі сформувалося принаймні три підходи до розуміння караності у кримінальному праві.

¹ Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. №2. С. 25.

² Академічний тлумачний словник української мови визначає *караність* як «стан за значенням караний» (Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 4 : І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. С. 101), а *караний* як такий, «якого треба карати, який підлягає покаранню» (Там само. С. 100).

Перший із них полягає у використанні поняття «караність» [діяння] як синоніму поняття «злочинність» [діяння]. Передусім у такому значенні поняття «караність» вживалося у КК України 1960 року при визначенні підстав і наслідків його зворотної дії в часі. Якщо в ч. 1 ст. 6 вказаного Кодексу ще передбачалося, що «*Злочинність і караність* (слід підкреслити, як два самостійних поняття, розділених кон'юнктивним сполучником. – Ю. П.) діяння визначаються законом, який діяв під час вчинення цього діяння», то вже ч. 2 тієї ж статті передбачала, що «*Закон, що усуває караність діяння або пом'якшує покарання, має зворотну силу...*»; а ч. 3 передбачала, що «*Закон, що встановлює караність діяння або посилює покарання, зворотної сили не має*». Далі, в ч. 2 ст. 54 КК України 1960 року встановлювалося, що «особа, засуджена за діяння, *караність якого законом усунена*, підлягає звільненню від призначеного судом покарання» і, нарешті, в п. 11 ч. 1 ст. 55 того ж Кодексу – що такими, що не мають судимості визнавалися особи, які «відбули покарання за діяння, *караність яких законом усунена*». Таким чином, попри розрізнення понять злочинності і караності у приписі про загальне правило дії закону в часі, в подальших приписах, що стосувалися його зворотної дії, КК 1960 року використовував виключно поняття караність, але саме в значенні «злочинність». Тобто під «караністю» розумілося віднесення діяння до злочинів, передбачення його в такій якості у кримінальному законі¹.

У КК України 2001 року використання терміна «караність» у значенні «злочинність» було звужене, однак збережене. У відначальній редакції Кодексу, що була чинною з 1 вересня 2001 і до 30 червня 2020 року, у ч. 3 ст. 3, ч. 2 ст. 4, ч. 3 ст. 88 поняття «злочинність» і «караність» діяння використовуються у парі, але вже в ч. 2 ст. 74 чинного Кодексу встановлено, що «Особа, засуджена за діяння, *караність якого законом усунена*, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання». Відомо, що цей припис визначає кримінально-правовий наслідок зворотної дії в часі закону, що декриміналізує діяння², тобто закону, що скасовує злочинність такого діяння. Отже, поняття караності діяння вживалося ч. 2 ст. 74 КК України саме як синонім злочинності. Після реформи кримінального законодавства, пов'язаної із запровадженням кримінального проступку, поняття «зло-

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 228–229.

² Там само. С. 272–273.

чинність діяння» було замінене поняттям «кримінальна протиправність діяння», критика якому буде надана нижче. Проте редакція ч. 2 ст. 74, в якій ідеться про «усунення караності діяння», яке тепер, вочевидь, стало тотожним «скасуванню кримінальної протиправності», змін не зазнала.

Такі приписи Кодексів 1960 і 2001 років давали і дають підстави і Конституційному Суду України¹, і Верховному Суду України² у своїх актах вживати поняття «караність» в значенні «злочинність» діяння.

Використовується поняття «караність» в значенні «злочинність» і при перекладах українською мовою деяких міжнародно-правових актів. Зокрема, в офіційному українському перекладі ст. 15 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, що була укладена 2003 р., ідеться про те, що «Кожна Держава-учасниця вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання кримінально караними наступних діянь, якщо вони вчинені умисно...». Але при цьому ч. 1 ст. 16 згаданої Конвенції передбачає, що «Кожна Держава-учасниця вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочинами умисно вчинених...»³ (курсив мій. – Ю. П.).

Ця Конвенція була укладена в оригінальному й рівно аутентичному тексті шістьма офіційними мовами ООН: англійською, арабською, іспанською, китайською, російською та французькою. Причому стаття 15 і ч. 1 ст. 16 цієї Конвенції чотирма європейськими мовами (англійською, іспанською, російською і французькою) починаються однаково. Англійською: «Each State Party shall adopt such legislative and other measures as may be necessary to establish as criminal offences, when committed intentionally...»⁴; іспанською: «Cada Estado Parte adoptará las medidas legislativas y de otra índole que sean necesarias para tipificar como

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі): рішення від 19 квіт. 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2000. №39. Ст. 1662.

² Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ: Узагальнення суд. практики Суд. палати у крим. справах Верхов. Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-04/print>.

³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №49. Ст. 2048.

⁴ United Nations Convention against Corruption. URL: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf.

delito, cuando se cometan intencionalmente...»¹; російською: «Каждое Государство-участник принимает такие законодательные и другие меры, какие могут потребоваться, с тем чтобы *признать в качестве уголовно наказуемых* следующие деяния, когда они совершаются умышленно»²; французькою: «Chaque État Partie adopte les mesures législatives et autres nécessaires pour *conférer le caractère d'infraction pénale*, lorsque les actes ont été commis intentionnellement...»³ (курсив скрізь мій. – Ю. П.). Цілком очевидно, що трьома мовами (англійською, іспанською і французькою) Конвенція передбачає обов'язок Держави-учасниці визнати певне діяння злочином (кримінальним правопорушенням), а не кримінально караним діянням: англійською – «встановити як кримінальні правопорушення»; іспанською: «визнати в якості злочину»; французькою: «надати характеру кримінального злочину». Лише в російському тексті Конвенції передбачено обов'язок держави визнати певне діяння не злочином, а «кримінально караним».

Вочевидь український текст перекладався з використанням усіх іншомовних аутентичних текстів, оскільки в ньому вживаються різні терміни для тих випадків, які чотирма іноземними офіційними мовами ООН описуються через тотожні терміни. При цьому в ст. 15 використовується термін, ужитий в російському тексті Конвенції (кримінально караний), в ч. 1 ст. 16 – термін, що вживається в англійському, іспанському та французькому варіантах (злочинний). Однак не слід вважати, що англійській, іспанській чи французькій мові не властиві юридичні терміни, тотожні українському «караність». Не рахуючи російського варіанта Конвенції, в якому термін «*уголовно наказуемое деяние*» використовується для позначення злочину (кримінального правопорушення), іншими мовами термін «караний» (англійською *punishable*; французькою *punissable*; іспанською *punible*) у Конвенції вживаються у ст. 44, яка встановлює можливість видачі лише за діяння, що є кримінально караними як у запитуваній, так і в запитуючій Державі-учасниці.

Отже, при перекладі українською мовою міжнародно-правових актів, у яких використовується поняття «злочин» («кримінальний зло-

¹ Convención de las Naciones Unidas contra la Corrupción. URL: https://www.unodc.org/pdf/corruption/publications_unodc_convention-s.pdf.

² Конвенция Организации Объединённых Наций против коррупции. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50028_R.pdf.

³ Convention des Nations unies contre la corruption. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50027_F.pdf.

чин») в українському тексті в якості його синоніму допускається використання як терміна «злочин», так і терміна «кримінально каране діяння», що свідчить про їх тотожне, синонімічне розуміння.

Можливо, для такого синонімічного їх використання і є достатні мовознавчі підстави. Адже український термін «злочин» має латинський відповідник *scimen*, а саме від нього виводиться термін «кримінальний» і всі похідні від нього. Саме тому в словниках української мови «кримінальний» і «карний» розглядаються як синоніми¹. У зв'язку з цим, вочевидь, інколи й з'являються судження про можливість чи навіть доцільність зміни назви Кодексу з «кримінальний» на «карний»². Вважаючи питання про неможливість використання терміна «карний» у назві Кодексу вже остаточно вирішеним³, наразі можна констатувати, що й підстав для отождоження поняття «караний» з поняттям «злочинний» немає. Адже, по-перше, злочин (кримінальне правопорушення) і покарання (відповідальність за нього) є фундаментальними, базовими, пов'язаними між собою, проте окремими, самостійними інститутами кримінального права. Через це вони мисляться як самостійні поняття і навіть категорії кримінального права⁴. А тому мають бути відображені високоінформативними, однозначними, семантично витриманими поняттями⁵. Саме такими й повинні бути поняття, що відображають окремішність цих категорій: чіткими, доступними для розуміння, виключати усіякі неясності та колізії у термінах, що позначають їх. Тому використання в одній якості поняття «караність» (і для позначення кримінального правопорушення (злочину), і для позначення відповідальності за нього), не відповідатиме таким вимогам. По-друге, для такого використання поняття «караність» не має

¹ Див.: Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-термінол. коміс. при соц.-економ. від. Акад. наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.] ; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ : [б. в.], 1926. С. 294; Словник української мови : [в 11 т.] Т. 4: І-М / редкол.: І. К. Білодід (голова), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ : Наук. думка, 1973. С. 108, 347.

² Див., наприклад: Ромовська З. Злочини і покарання в новій редакції. *Голос України*. 1998. № 225. 24 листоп. С. 12.

³ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 49–53.

⁴ Панов М. І. Понятійний апарат кримінального права та його наукове і практичне значення = Понятійный аппарат уголовного права и его научное и практическое значение : наук. ст. Харків : Право, 2018. С. 4.

⁵ Див.: Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1987. № 4. С. 80.

і формальних підстав. Адже вже в самій Конституції України чітко закладена понятійна та термінологічна відмінність злочину і його кримінально-правових наслідків. Зокрема, п. 22 ч. 1 ст. 92 передбачає, що виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами... та відповідальність за них». Не просто «законами України визначається караність діянь», а окремо: «діяння, які є злочинами» та «відповідальність за них».

З огляду на викладене, використання терміна «караність» [діяння] в значенні «злочинність» [діяння] не може бути схвалене, а відтак – слід максимально уникати його вживання у такій якості, передусім – в текстах нормативно-правових та правозастосовних актів.

Другий підхід до розуміння караності, який здобув істотного поширення у літературі, передусім навчальній, полягає у тому, що вона тлумачиться як ознака злочину (кримінального правопорушення). При цьому переважно більшістю авторів ця його ознака розуміється як встановлення (передбачення, закріплення тощо) у кримінальному законі покарання за діяння, що визнається кримінальним правопорушенням. Так, наприклад, Л. М. Кривоченко писала, що караність є четвертою і останньою із обов'язкових ознак злочину (поряд із суспільною небезпечністю діяння, його передбаченістю в кримінальному законі та винністю) і під нею «розуміється загроза застосування за злочин покарання, що міститься у кримінально-правових санкціях»¹.

Прибічники виділення караності як самостійної ознаки кримінального правопорушення, що полягає у встановленні в законі за нього покарання, традиційно наголошують на тому, що її (караність) не можна ототожнювати із реальним призначенням покарання. В. В. Сташис із цього приводу ще в 1960-х роках полемізував із Б. С. Утевським, який вважав, що широке практичне застосування замість покарання інших правових засобів реагування на злочин свідчить про те, що караність уже не є обов'язковою ознакою злочину². Заперечуючи йому, В. В. Сташис стверджував, що «зовсім неправильно ототожнювати караність як ознаку злочину з неминучим застосуванням покарання

¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. С. 77.

² Утевський Б. С. Вопросы уголовного права в проекте закона. *Советское государство и право*. 1960. №1. С. 116; див. також: Утевский Б. С. Некоторые вопросы дальнейшего развития теории уголовного права. *Советское государство и право*. 1963. №6. С. 42.

у будь-якому випадку вчинення будь-якого злочину. Караність, – писав він, – слід розуміти у сенсі встановлення в законі за вчинення певного діяння кримінально-правової санкції, що дає можливість застосувати у необхідних випадках (аж ніяк не завжди) покарання»¹.

Пізніше такої ж позиції дотримувався і М. І. Бажанов, який підкреслював, що «ця ознака означає не те, що кожен злочин обов'язково повинен тягнути покарання, а мається на увазі, що за це діяння в КК передбачене кримінальне покарання»². А. О. Пінаєв звертає увагу на те, що не реальне призначення покарання перетворює діяння на кримінальне правопорушення, а воно є таким до і незалежно від призначення покарання: «ознака караності не передбачає, що суспільно небезпечне, протиправне і винне діяння повинно мати наслідком кримінальне покарання і лише в цьому разі воно буде визнане злочином... Тут важливий факт не реально призначеного покарання, а можливість його призначення, факт того, що за таке діяння в кримінальному законі установається санкція»³. Караність як ознака кримінального правопорушення, що полягає у загрозі застосування за нього покарання, встановленого кримінальним законом, виокремлюється у роботах (передусім навчальних) багатьох інших українських криміналістів⁴.

Окремо обговорюється питання про співвідношення карності як ознаки кримінального правопорушення з іншими його ознаками, передусім протиправністю (з різним концептуальним розумінням останньої). Можна констатувати, що у вирішенні цього питання склалося дві позиції. Одні науковці виходять з того, що караність є самостійною ознакою кримінального правопорушення, відмінною від інших його ознак, такою, що не поглинається змістом жодної з інших ознак. Так, наприклад, М. І. Бажанов спеціально наголошував, що караність полягає у тому, що «діяння не лише передбачене в КК, але воно ще й об-

¹ Сташис В. В. Передача на поруки и некоторые вопросы советского уголовного права. *Вибрані праці* / уклад.: В. Я. Тацій, В. І. Борисов, Л. М. Демидова ; відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Право, 2015. С. 657.

² Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепродзержинск : Пороги, 1992. С. 22.

³ Пинаев А. А. Курс лекций по общей части уголовного права. Книга первая «О преступлении». Харків : Харьков юрид., 2001. С. 43.

⁴ Див., наприклад: Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2006. С. 104; Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / П. С. Берзін, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров та ін.; за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 111 та ін.

кладене покаранням»¹. В. С. Ковальський вважає, що караність кримінального правопорушення «пов'язана з такими ознаками останнього, як суспільна небезпечність, протиправність, винуватість, суб'єктність, і є похідною від них»². М. І. Панов пише, що «за своєю суттю караність діяння є похідною від суспільної небезпечності і кримінальної протиправності як ознак діяння – воно тому і визнається кримінально караним, тобто за нього встановлене покарання в законі, оскільки є суспільно небезпечним і на цій підставі визнане кримінальним законом як кримінальне правопорушення»³.

Натомість інші вчені розглядають караність кримінального правопорушення не як самостійну його ознаку, а як складову передбаченості його кримінальним законом (відповідності його складу злочину, передбаченого кримінальним законом), або, як частіше пишуть, так званої «кримінальної протиправності» діяння чи його «забороненості» кримінальним законом. Так, І. М. Даньшин вважав, що «під караністю слід розуміти загрозу застосування покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння. В такій своїй якості караність утворює складову частину кримінальної протиправності»⁴. З аналогічних уявлень виходив і М. Й. Коржанський, який писав, що «визнання діяння злочином означає, разом з тим, визнання і його караності, оскільки воно заборонене під загрозою покарання»⁵. У сучасній літературі таке судження поділяють М. І. Хавронюк, який стверджує, що «кримінальна караність є компонентом кримінальної протиправності»⁶, Г. М. Зеленов⁷ та деякі інші вчені.

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепрпетровск : Пороги, 1992. С. 22.

² Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / П. С. Берзін, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров та ін. ; за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 110.

³ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 86.

⁴ Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Общая часть / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др. ; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Київ : Наук. думка, 1985. С. 32.

⁵ Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. С. 123.

⁶ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 110.

⁷ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. С. Беніцький, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев та ін. ; за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 238–239.

Шлях до вирішення цієї дискусії вбачається у попередньому з'ясуванні змісту протиправності як ознаки кримінального правопорушення, її співвідношення з передбаченістю такого правопорушення кримінальним законом. Більшістю сучасних криміналістів протиправність кримінального правопорушення розуміється саме в значенні передбаченості його кримінальним законом. Зокрема, В. І. Борисов та О. О. Пашенко так і пишуть: «Протиправність злочину означає передбачення його в кримінальному законі»¹. Подібні судження висловлювалися також у роботах П. П. Андрушка², О. Гуцала³, О. О. Дудорова⁴, Н. П. Ждиняк⁵, М. І. Панова⁶, С. О. Харитоновна⁷, Ю. В. Філей⁸ та багатьох інших авторів, увійшли до змісту переважної більшості сучасних українських підручників з кримінального права.

При цьому багатьма прибічниками такого розуміння протиправності кримінального правопорушення робиться застереження про те, що вона (протиправність) може мати два різновиди. В. І. Борисов та О. О. Пашенко залежно від вираження її в кримінальному законі виділяють два основні випадки: 1) пряму (безпосередню) кримінальну протиправність, під якою розуміють безпосередню заборону відповідної дії (бездіяльності) кримінальним законом, незалежно від того, чи заборонена вона також нормами інших галузей права; 2) змішану

¹ Борисов В., Пашенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. №3 (42) С. 185.

² Андрушко П. П. Подія кримінального правопорушення: поняття, кримінально-процесуальне та кримінально-правове значення. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 74.

³ Гуцало О. Протиправність злочину та аналогія кримінального закону. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. №4 (19). С. 162–163.

⁴ Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. №1 (1). С. 88.

⁵ Ждиняк Н. П. Правова природа та зміст кримінально-правової заборони: окремі питання. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 707–709.

⁶ Панов М. І. Кримінальна протиправність як ознака злочину. *Право України*. 2011. №9. С. 62–75.

⁷ Харитонов С. О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Т. 2, вип. 45. С. 85–88.

⁸ Філей Ю. В. Протиправність та суспільна небезпечність: проблеми співвідношення. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 138–141.

протиправність, якою називають заборону діяння у кримінальному законі у зв'язку з тим, що воно визнане протиправним нормами іншої галузі права¹. Вважається, що «пряма» («безпосередня», «чиста») кримінальна протиправність може полягати у встановленні «кримінально-правової заборони» вчиняти такі діяння, які буцім-то «не заборонені» жодним іншим, окрім кримінального закону, актом законодавства. Наприклад, В. М. Киричко вважає, що «кримінально-правові заборони мають зміст, відмінний від інших правових заборон, і в такому значенні виступають самостійним правовим регулятором суспільних відносин»². Зокрема, він вважає, що саме ст. 199 КК України забороняє виготовляти підроблені гроші, а ст. 263 КК України – забороняє незаконний обіг зброї³. Часто стверджують, що окрім «кримінально-правової заборони» не існує будь-якої іншої правової заборони на вчинення діянь, що мають склад убивства, заподіяння тілесних ушкоджень, ненадання допомоги, зґвалтування, державної зради, хуліганства та цілої низки інших кримінальних правопорушень⁴. Іноді, пом'якшуючи категоричність таких висновків, також говорять, що заборони красти, убивати, гвалтувати тощо встановлюються не юридичними законами, а виключно нормами моралі чи релігійними ученнями, наприклад, християнськими заповідями⁵.

Видається, що міркування про «кримінально-правові заборони» (як про їх «чистий» різновид, так і про «змішаний»), і про пов'язане

¹ Борисов В., Пашенко О., До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42) С. 185–186.

² Киричко В. М. Про особливості кримінально-правових заборон та їх значення для регулювання суспільних відносин і застосування Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 197.

³ Там само. С. 194, 195.

⁴ Див., наприклад: Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 195; Хуторянський О. В. Ретроспективний аналіз законодавства України про відповідальність за ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 3. С. 25–26.

⁵ Див., наприклад: Никонов В. А. Библия и уголовный закон. Тюмень: Тюмен. высш. школа МВД РФ, 1995. С. 13, 29–32, 35–36; Пикуров Н. И. Системные свойства нормы уголовного права. *Уголовное законодательство: история и современные проблемы* : тез. докл. и сообщ. межвуз. науч.-практ. конф. / редкол.: Л. С. Сенцов (отв. ред.) и др. / Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. С. 7; Уголовное право. Часть Общая : в 4 т. Т. 1: Уголовный закон. Преступление. Уголовная ответственность / С. М. Богданов, П. А. Фефелов, И. А. Семенов и др. ; отв. ред. И. Я. Козаченко. Екатеринбург : Свердлов. юрид. ин-т, 1992. С. 6.

з ними розуміння кримінальної протиправності діяння як його передбаченості, «забороненості» кримінальним законом, може бути піддане критиці, теоретичним підґрунтям якої є розуміння предмета й методу кримінально-правового регулювання, а відтак – змісту й призначення кримінального закону та закріплених ним норм кримінального права.

У сучасній кримінально-правовій літературі уже практично не піддається сумніву теза про те, що кримінальне право (і його зовнішня форма вираження – кримінальний закон) має свій власний предмет правового регулювання, яким (і про це вже йшлося вище) є сукупність суспільних відносин, що складаються між державою та особами, які вчиняють кримінальні правопорушення, і в яких держава має повноваження щодо застосування кримінальної відповідальності до таких осіб¹. Регулювання цих відносин здійснюється шляхом визначення в кримінальному законі повноваження держави (в особі суду) визнавати те чи інше суспільно небезпечне діяння кримінальним правопорушенням та вирішувати питання про застосування за його вчинення кримінальної відповідальності чи інших засобів кримінального права. Таким чином, кримінальний закон регулює повноваження саме держави в особі її органів (передусім суду, в певній частині – й органів, які здійснюють досудове розслідування або виконання вироків судів), але не поведінку осіб, зобов'язаних утримуватися від учинення кримінальних правопорушень. Інакше кажучи, суб'єктом, якому безпосередньо (прямо) адресовані приписи кримінального закону, є саме держава в особі названих її органів. Регулювання діяльності цього суб'єкта є самостійним і достатнім предметом кримінального права як галузі права. Жодна інша галузь права не регулює, не може і не повинна регулювати такі відносини. Через це позбавлені підстав твердження окремих авторів про те, що таке розуміння предмета кримінально-правового регулювання буцім-то «перетворює кримінальне право із само-

¹ Див., наприклад: Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Вип. 12 / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссрулд, 2006. С. 23–24; Баулін Ю. В. Відповідність Конституції України – визначна риса якості кримінального закону. *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні* : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2009. С. 18; Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Бу-роменський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 234–243; Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 8–46.

стійної галузі права на додаткову (субсидіарну), якій притаманна лише каральна функція, що є в корні неправильним»¹.

При цьому, звісно ж, не можна відкидати того, що приписи кримінального закону можуть і повинні бути доведені до відома окремих фізичних осіб (стаття 94 Конституції України), а, ставши відомими їм, – впливають на їхню поведінку. Звісно, було б безпідставним твердження про те, що окремі члени суспільства не коригують свою поведінку, зокрема, не утримуються від вчинення злочинів та кримінальних проступків, з огляду на усвідомлення ними самого факту існування кримінального закону, знання хоча б у загальних рисах про діяння, що визнані ним кримінальними правопорушеннями, а також про кримінально-правові засоби, встановлені за їх вчинення. Але такий вплив не пов'язаний із встановленням у кримінальному законі для цих осіб жодних прав, свобод чи обов'язків, зокрема й обов'язку не вчиняти кримінальних правопорушень. У жодному положенні кримінального закону такий обов'язок не міститься. Відтак, такий вплив стає не юридичним, а ціннісно-орієнтаційним, виховним, ідеологічним тощо і в такій якості перебуває поза межами правового регулювання².

Сказане, звісно ж, не означає, що відсутність «кримінально-правової заборони» на вчинення злочину чи кримінального проступку тожжна відсутності правової заборони на вчинення їх взагалі, не є аргументом на користь ідей про «незабороненість» злочинної поведінки, крайнім вираженням яких є таке, що інколи зустрічається у наукових та публіцистичних колах, твердження про Кримінальний кодекс, як «прейскурант на найекстремальніші розваги». Кримінальне правопорушення, безумовно є діянням протиправним, а протиправність – є необхідною та невід'ємною його ознакою. Проте протиправність його знаходиться за межами кримінального закону і полягає в порушенні вимог норм так званого «регулятивного законодавства», тобто законодавства, що регулює нормальний, правильний, необхідний (бажаний чи допустимий) для держави і суспільства стан суспільних відносин у тій чи іншій сфері³. Убивство, наприклад, протиправне не тому, що

¹ Див.: Харитонов С. О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Т. 2, вип. 45. С. 86.

² Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 59–60.

³ Незначні й такі, що не порушують викладених мною підходів, винятки становлять ті кримінальні правопорушення, які порушують норми кримінального права

воно «порушує» ст.ст. 115–119 КК України, а тому, що воно порушує право людини на життя, гарантоване їй ст. 27 Конституції України, ст. 3 Загальної Декларації прав людини, ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, частинами 1 і 2 ст. 281 ЦК України та іншими актами. Аналогічно для будь-якого кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом, можна і необхідно встановити ті суб'єктивні права або вимоги порядку, які він порушує, а також нормативну основу їхнього закріплення чи установлення. Звісно, що не щоразу можна буде послатися на конкретну статтю конкретного нормативно-правового акта, оскільки ні Конституція України, ні Загальна Декларація прав людини, ні Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ні Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ні Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами до неї, ні жоден інший національний чи міжнародний правовий акт у сфері прав людини, не визначають повного, вичерпного кола прав і свобод людини. Натомість чи прямо проголошують (ч. 1 ст. 22 Конституції, ч. 2 ст. 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ч. 2 ст. 5 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), чи однозначно мають на увазі, виходячи з власних духу й букви (Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод), існування або захист й інших, не закріплених ними прав та свобод. Тим паче не можна шукати в нормативних актах формального закріплення усіх прав суспільства

і через це стають кримінально протиправними. Але йдеться лише про ті норми кримінального права, які регулюють необхідний для суспільства порядок поведінки держави з особами, що обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, зокрема визначають для держави обов'язок правильно встановити, чи є вчинене особою діяння кримінальним правопорушенням, а якщо є – то правильно його кваліфікувати та правильно визначити кримінально-правові наслідки його вчинення: використати належні кримінально-правові засоби-діяння щодо належних кримінально-правових засобів-установлень. Відтак кримінально протиправними в прямому сенсі, тобто такими, протиправність яких полягає в порушенні норм кримінального права є виключно окремі кримінальні правопорушення (злочини) проти правосуддя, а саме: притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України) та постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК України). Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2020 р. у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України (*Офіційний вісник України*. 2020. № 55, т. 2. Ст. 1730) остання визнана неконституційною і має втратити чинність з 12.12.2020.

чи певної громади, а також прав людства загалом, юридизація прав якого (зокрема, права на мир, на здорове довкілля, на сталий розвиток) лише починається через механізми міжнародних документів так званого «м'якого права»¹.

З огляду на викладене, і до сьогодні не втрачають своєї актуальності міркування К. Біндинга, який писав, що кримінальні закони не містять заборон для громадян щодо вчинення злочину, а передбачають лише санкцію за порушення тих норм, котрі встановлені іншими нормативними актами. Саме в цьому, на його думку, і виявляється суть протиправності діяння². Точно так же і Дж. Бентам писав, що «закон, який обмежується створенням злочину, і закон, який приписує застосувати покарання у випадку вчинення такого злочину, суть два різних закони: це не частини... одного й того ж закону. Акти, які вони приписують, цілком різні; особи, до яких вони звертаються, цілком різні. Приклад: “Нехай людина не краде”; і “Нехай суддя повісить всякого, хто викритий у крадіжці”»³. Дотримуючись у цілому такого ж підходу М. С. Таганцев, хоч і зауважував, що, на його думку, немає жодного закону, який би забороняв, наприклад, убивати чи вчиняти деякі інші види злочинів, але робив висновок, що дійсно кримінальний закон містить лише припис про покарання злочинця, а самі ж ці злочини забороняються або іншими законами, або «неписаними законами»⁴.

Погодитися з твердженням М. С. Таганцева можна лише з певними застереженнями. По-перше, очевидно, що порушення регулятивних норм однієї системи повинно тягнути за собою застосування охоронних норм цієї ж системи. У зв'язку з цим порушення моральних норм чи релігійних заповідей не може тягнути іншої відповідальності, окрім, відповідно, моральної та релігійної. З іншого боку, якщо певне діяння тягне за собою відповідальність, передбачену охоронними нормами, що входять до системи юридичних (правових) норм, то, очевидно, й порушує воно при цьому також юридичну (правову) регулятивну норму. Сказане, звіс-

¹ Див., зокрема: Іванків І. Б. Права людства: стан та перспективи їх забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.», 2019. С. 10–11.

² Binding K. Normen und ihre ubertretung. – Ersten Band – Leipzig, 1922. S. 160–162. Цит. за: Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т МВД России, 1998. С. 13.

³ Бентамъ І. Введеніе в основанія нравственности и законодательства. *Бентамъ І. Избранныя сочиненія*. Томъ первый. Санкт-Петербургъ : Изданіе «Русской книжной торговли», 1867. С. 307–308.

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. С. 25.

но, не заперечує того, що одне й те саме діяння може одночасно порушувати регулятивні норми декількох систем (наприклад, і релігійної, і юридичної), а, отже, одночасно тягнути і відповідальність, передбачену нормами різних регулятивних систем. Так, наприклад, вбивство є не лише правопорушенням, а й аморальним та гріховним вчинком, в силу чого тягне не лише юридичну відповідальність, а й відповідальність моральну та релігійну. По-друге ж, уявляється недоцільним і не виправданим обґрунтування тих чи інших наукових або законодавчих положень посиланнями на релігійні вчення. Цей шлях, на моє переконання, може призвести лише до безперспективних суперечок на релігійному чи морально-етичному підґрунті. Переконати ж цим способом опонента, який має інший релігійний чи моральний світогляд, навряд чи вдасться. Ще менш імовірно на цих засадах обґрунтувати те чи інше положення законодавства. Вольтер свого часу зазначав, що «ніколи не треба вплутувати Священне писання у наші філософські дискусії: це поняття цілком різнірідні, які не мають між собою нічого спільного»¹.

Тому слід констатувати, що протиправність кримінального правопорушення полягає в порушенні ним вимог норм права, що не є нормами кримінального права (з урахуванням зробленого вище застереження про протиправність злочинів, що порушують норми кримінального права, які вимагають законної кваліфікації злочину та законного визначення кримінально-правових засобів за його вчинення). З огляду на сказане, можна повною мірою підтримати Ю. В. Бауліна в його судженні про те, що протиправність кримінального правопорушення полягає в тому, що «суспільно небезпечне діяння суб'єкта злочину *порушує вимоги регулятивного приватного чи публічного права* (курсив мій. – Ю. П.), тобто таке діяння порушує свободу суб'єкта, передбачену приватним правом, чи порядок, установлений нормами публічного права. Причому таке порушення здійснюється в такому ступені, який визнається КК суспільно небезпечним, і передбачене як злочин. Звідси підставою кримінальної відповідальності є вчинення злочину, який може бути сформульований у КК як «суспільно небезпечне, **протиправне** (виділення автора. – Ю. П.) діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом»².

¹ Вольтер. Философские сочинения / сост. и отв. ред. В. Н. Кузнецов ; авт. вступ. ст. В. Н. Кузнецов ; пер. С. Я. Шейнман-Топштейн. Москва : Наука, 1988. С. 325.

² Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 20.

Дійсно, щодо будь-якого діяння, відповідальність за яке передбачена кримінальним законом, можна встановити ту норму (чи навіть норми) регуляторного приватного або публічного права, яку (які) воно, це діяння, порушує. І саме в порушенні цієї норми й полягає його протиправність¹. Кримінальний же закон лише передбачає окремі суспільно небезпечні і протиправні діяння як кримінальні правопорушення і встановлює за їх вчинення кримінальну відповідальність. Проте передбачення такого діяння в кримінальному законі не означає встановлення його суспільної небезпечності чи протиправності, а свідчить лише про визнання його державою таким, яке є і протиправним, і суспільно небезпечним, а через це – заслуговує бути передбаченим у кримінальному законі, тобто віднесеним до кримінальних правопорушень (криміналізованим) та водночас і неминуче обкладеним кримінально-правовою санкцією (пеналізованим). Так само й зворотний процес виключення діяння з кримінального закону (його декриміналізації) не означає, що діяння автоматично і обов'язково перестало бути протиправним. Тільки тоді, коли декриміналізація була пов'язана з визнанням діянням правомірним у «регуляторному» законодавстві, скасування його злочинності буде означати і скасування його протиправності. Проте, якщо в «регуляторному» законодавстві діяння не було визнане правомірним, а виключення його з кримінального закону означало лише встановлення в іншому законі іншого виду юридичної відповідальності за вчинення такого діяння, то така декриміналізація зовсім не означає скасування протиправності діяння. Яскравим прикладом останнього є те, що й після декриміналізації наклепу, образи, заняття забороненими видами господарської діяльності, порушення порядку зайняття господарською діяльністю та інших діянь вони не стали правомірними, а продовжують залишатися протиправними, хоч відповідальність за них і передбачена не кримінальним, а іншими законами – цивільним, адміністративним тощо.

З огляду на викладене, не можна погодитися з обраним законодавцем способом запровадження поняття протиправності кримінального правопорушення до кримінального закону. Замість пропонованого і обґрунтованого науковцями доповнення дефініції злочину новою ознакою протиправності в значенні суперечності нормам регулятор-

¹ Див.: Репа С. О. Протиправність як ознака злочину (основні підходи до визначення). *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 21–22 черв. 2019 р. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2019. С. 124.

ного права («злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне протиправне діяння...»)¹, законом про запровадження кримінального проступку² передбачене використання у тексті КК України терміна «протиправність» (або «кримінальна протиправність») замість терміна «злочинність». Вочевидь, законодавець вважав їх до певної міри синонімічними. Однак, попри порушення логічних правил співвідношення поняття з його ознаками (а в даному разі поняття злочину ототожене лише з однією його ознакою – протиправністю), невдалість такої заміни яскраво проявилася також у появі теоретично необґрунтованих, практично не доцільних і законодавчо неприйнятних понять, як-от: «кримінально протиправна самовпевненість» (ч. 2 ст. 25 КК) «кримінально протиправна недбалість» (ч. 3 ст. 25 КК) «кримінально протиправний шлях» (ч. 5 і 6 ст. 27 КК) «кримінально протиправна група» (ч. 5 ст. 28 КК) чи «кримінально протиправний намір» (ч. 2 ст. 32 КК).

Таким чином, протиправність діяння є первинною його властивістю й вона не залежить від передбаченості його в якості правопорушення в кримінальному чи будь-якому іншому законі. У зв'язку з цим протиправність і передбаченість законом є самостійними, окремими ознаками будь-якого виду правопорушення, у тому числі й кримінальних правопорушень (і злочинів, і кримінальних проступків). Відтак протиправністю не може поглинатися ні передбаченість діяння у законі, ні тим паче його караність. Інакше кажучи, караність кримінального правопорушення не тотожна його протиправності і не охоплюється нею.

Водночас передбаченість кримінального правопорушення кримінальним законом і його караність мають певні спільні властивості, що часто й призводить або до їх ототожнення (див. про це вище), або до тверджень про необхідність відмови від ознаки караності як несамостійної, такої, що не має власного смислового наповнення й практич-

¹ Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 20; Репа С. О. Протиправність як ознака злочину (основні підходи до визначення). *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 21–22 черв. 2019 р. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2019. С. 124.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення судового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України №2617-VIII від 22 листоп. 2018 р. *Голос України*. 2019. 24 квіт. (№79).

ного значення та поглинається ознакою передбаченості діяння кримінальним законом¹. Уявляється, що вирішення питання про те, чи є караність самостійною ознакою кримінального правопорушення, чи ж поглинається передбаченістю його кримінальним законом, має ґрунтуватися на філософському й логічному трактуванні того, що ми йменуємо ознакою поняття.

У формальній логіці ознакою поняття прийнято називати усе те, у чому предмети думки схожі одне з одним або в чому вони різняться². Тому караність може претендувати на значення ознаки кримінального правопорушення лише за умови, що за нею (при тому чи іншому її трактуванні) певна група діянь, яким вона властива, може бути об'єднана між собою (ці діяння будуть визнані схожими між собою за цією ознакою) і відмежована від іншої групи діянь, яким ця ознака не є властивою (ці діяння будуть різнитися з першими саме за ознакою караності). При цьому відомо, що те чи інше поняття характеризують лише суттєві ознаки, тобто такі, які з необхідністю належать певному родові предметів (явищ) і відрізняють цей рід від інших родів предметів чи явищ, яким така ознака не притаманна³.

Тому й караність кримінального правопорушення може бути визнана суттєвою ознакою його поняття лише за умови, що вона відрізнятиме злочини чи кримінальні проступки від інших діянь людини, від яких вони не можуть бути відмежовані за допомогою інших своїх ознак. Інакше кажучи, караність є суттєвою ознакою кримінального правопорушення лише там і тоді, де й коли суспільно небезпечні, протиправні, передбачені кримінальним законом діяння можуть бути роз-

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 110; Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. С. 123; Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. С. Беніцький, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев та ін. ; за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. С. 238–239; Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Общая часть / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др. ; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Київ : Наук. думка, 1985. С. 32 та ін.

² Строгович М. С. Логика : учеб. пособие. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1949. С. 83; Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. для юрид. вузів і ф-тів. Харків : Основа, 1995. С. 24; Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 4-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2006. С. 231.

³ Строгович М. С. Логика : учеб. пособие. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1949. С. 84; Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. для юрид. вузів і ф-тів. Харків : Основа, 1995. С. 24; Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 4-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2006. С. 308.

ділені на дві групи – караних і некараних – і при цьому лише діяння першої групи визнаватимуться кримінальними правопорушеннями, а діяння другої групи – не визнаватимуться такими.

Сучасне кримінальне законодавство України, так само як і законодавство переважної більшості зарубіжних країн, підстав для такої класифікації не дає, оскільки усі передбачені ним кримінальні правопорушення є караними у тому сенсі, що у кримінальному законі встановлені види та розміри покарань, що підлягають застосуванню за кожне з передбачених ним кримінальних правопорушень. Цей висновок не скасовується навіть і достатньо часто наявністю ситуацій, за яких певним категоріям осіб (як правило, йдеться про неповнолітніх, вагітних жінок, осіб з інвалідністю) з урахуванням встановлених у статтях Загальної частини КК обмежень на застосування окремих видів покарання, не може бути призначений жоден вид покарання, передбачений у санкції статті Особливої частини КК за вчинення того чи іншого кримінального правопорушення. Адже в даному випадку діяння, передбачене такою статтею, тим не менш залишається загалом караним і питання про застосування кримінально-правових засобів до особи, що його вчинила, переходить із площини засобів-установлень у площину засобів-діянь¹. Таким чином, *de lege lata* у кримінальному законодавстві України караність не є суттєвою ознакою кримінального правопорушення.

Проте ретроспективне вивчення кримінального законодавства України свідчить, що так було не завжди. Як відомо, КК України 1960 року в у гіпотезах 10 статей глави XI «Військові злочини» передбачав склади діянь, в санкціях за які не було передбачене покарання. Наприклад, п. «а» ст. 233 вказаного Кодексу передбачалася кримінальна відповідальність за невиконання наказу начальника і санкція цього пункту передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох місяців до трьох років. Натомість п. «б» згаданої статті передбачав «те саме діяння при наявності пом'якшуючих обставин» і в його санкції було встановлено, що воно «тягне застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил». Аналогічні положення про «застосування правил Дисциплінарного статуту Збройних Сил» до діянь, передбачених кримінальним законом, містилися також у п. «б»

¹ Див., наприклад: Про практику призначення судами кримінального покарання : Постанова Пленуму Верховного Суду України №7 від 24 жовт. 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03/print> (абз. 7 п. 8).

ст. 235, п. «г» ст. 239, п. «б» ст. 244, п. «б» ст. 249, п. «б» ст. 250, п. «б» ст. 251, п. «б» ст. 252, п. «д» ст. 253, п. «б» ст. 262 КК України 1960 року¹. Змістовно подібні положення містилися і в деяких статтях КК УРСР 1927 року, що також передбачали відповідальність за військові злочини (наприклад, п. «б» ст. 206², п. «в» ст. 206³, п. «б» ст. 206⁴ та ін.). Таким чином, КК України 1927 та 1960 років передбачали низку суспільно небезпечних, протиправних, але не караних діянь. І саме тому в той час караність виступала суттєвою ознакою злочину, ознакою, яка лише й дозволяла відмежувати злочини від згаданих некараних діянь.

Схожі приписи зустрічаються і в чинних кримінальних законах деяких зарубіжних країн. Так, чинний КК Болгарії визначає злочин як «суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), яке було вчинене винно і проголошене караним відповідно до закону» (ч. 1 ст. 9). Водночас сам КК містить принаймні дев'ять складів діянь (таких, що не мають високого ступеня суспільної небезпечності, або ж учинених за обставин, що пом'якшують покарання), за які встановлено «штраф, що накладається в адміністративному порядку», тобто не є кримінальним покаранням (ч. 5 ст. 135, ч. 5 ст. 172а, ч. 1 ст. 218b, ч. 3 ст. 225b, ч. 3 ст. 228, ч. 3 ст. 231, ч. 3 ст. 232, ч. 5 ст. 352а, ч. 4 ст. 353 КК Болгарії)². Таким чином, і для чинного болгарського кримінального законодавства суспільно небезпечне діяння для того, щоб бути визнаним злочином, має бути не лише передбаченим у кримінальному законі, а ще й обкладеним ним санкцією, що містить кримінальне покарання.

Беручи до уваги, що українське кримінальне законодавство не може бути убезпечене від повторення подібних законодавчих прийомів у майбутньому, ознака караності в такому разі може повернутися до числа суттєвих для поняття кримінального правопорушення. Наразі ж слід констатувати, що хоч кримінальне правопорушення і є караним діянням, але ця його властивість не може бути визнана ознакою його поняття, у зв'язку з чим не повинна використовуватися ні при законодавчому, ні при доктринальному визначенні кримінального правопорушення.

¹ Такі ж положення містив і закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» (Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон Союза Советских Социалистических Республик от 25 дек. 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. №1. Ст. 10), а на його підставі такі ж приписи були включені і до кримінальних кодексів усіх союзних республік СРСР та проіснували в них протягом певного часу, коли вони вже стали незалежними державами.

² Наказателен кодекс, в сила от 01.05.1968 г. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.

Разом із тим у літературі висловлюються й сумніви щодо обґрунтованості виділення караності як ознаки кримінального правопорушення. Причому аргументуються вони з різних позицій. Так, П. П. Михайленко писав, що «власне кажучи, караність безпосереднього стосунку до вчинення суспільно небезпечного і протиправного діяння не має. Вона настає лише після того, як злочин вчинено. Про караність може йтися лише як про супутника злочину, а не як про його компонент, як про наслідок суспільно небезпечного і протиправного діяння, а не як про його складову частину. Причому наслідок далеко не фатальний, про що свідчать норми, сформульовані у низці статей Кримінального кодексу...»¹. Схожа позиція й у П. Л. Фріса, який вважає, що караність «стосується наслідків вчинення суспільно небезпечного, винного діяння, яке заборонене кримінальним законом. Факт вчинення злочину... відбувся до того (і без того) як (і чи) застосовано покарання... Незастосування покарання з будь-яких причин не означає відсутність факту злочину, який вчинено... Кара настає після скоєння діяння, яке визнано злочинним. Злочин визначає диспозиція кримінально-правової норми, а не санкція»².

Саме такі міркування, вочевидь, і стали теоретичним підґрунтям для формування третього підходу до розуміння караності в науці кримінального права. Сутність його полягає у тому, що караність кримінального правопорушення тлумачиться не лише як обкладеність його санкцією, що передбачає покарання, а й як реальне призначення покарання у судовій практиці. У такому розумінні про неї пише, наприклад, А. А. Митрофанов, який, зокрема, розрізняє законодавчу караність злочинів (тобто види та розміри покарань, встановлених у кримінальному законі за їх вчинення) та, за його термінологією, фактичну караність злочинів (тобто міри покарань, що реально призначаються судами за їх учинення). При цьому переважного значення він надає саме останній, стверджуючи, що «фактична караність – це індикатор обґрунтованості і доцільності придання злочину певного виду і розміру покарання» і саме вона є «один з самих потужних важелів впливу на суспільну правосвідомість», оскільки реально населення відчуває ступінь караності того чи іншого злочину «як правило, не по санкціям статей кримінального закону, а по тим реальним строкам покарання,

¹ Михайленко П. П. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник. Київ : РИО МВД Украины, 1995. С. 45–46.

² Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Вид. 3-тє, допов. і перероб. Одеса : Фенікс, 2018. С. 90.

які отримують конкретні злочинці за вчинення ними злочину»¹. Про двоаспектне розуміння караності – як законодавчого встановлення та судового застосування покарання – пишуть також М. Б. Желік², А. С. Макаренко³, М. І. Ментов⁴, Л. А. Наконечна⁵, К. А. Новікова⁶, О. Ободовський⁷, Л. І. Тіцька⁸, П. П. Черепій⁹ та багато інших авторів.

Таке розуміння караності демонструє двосторонні зв'язки між законотворчим та правозастосовним рівнями кримінально-правового регулювання, їхню взаємну залежність і взаємний вплив. Воно, зокрема, створює інструментарій для оцінки обґрунтованості визначеної в законі караності, її ефективності у досягненні цілей, які стоять перед кримінальним законодавством. Саме тому дослідження показників практики призначення покарання (так званої «фактичної караності») за певні категорії кримінальних правопорушень має в українській кримінально-правовій науці уже достатньо давню традицію¹⁰ і до сьогодні

¹ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 94.

² Желік М. Б. Караність злочинів, які полягають у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержанні неправомірної вигоди. *Право.ua*. 2017. №2. С. 116–122.

³ Макаренко А. С. Співвідношення формальних та дискреційних засад на різних рівнях пеналізації злочинних діянь. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 401–429.

⁴ Ментов М. І. Проблеми кримінально-правової караності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК України). *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111 (1). С. 266–271.

⁵ Наконечна Л. А. Караність злочинів, ознакою складів яких є насильство. *Європейські перспективи*. 2013. №10. С. 113–117.

⁶ Новікова К. А. Деякі питання караності злочинів проти життя та здоров'я особи. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. №2 (7). С. 187–201.

⁷ Ободовський О. Про караність злочинів, учинених неповнолітніми: від особливостей до самостійності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №9. С. 187–191.

⁸ Тіцька Л. І. Караність злочинів, ознакою складів яких є жорстокість. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №1. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-1/12tliyev.pdf>.

⁹ Черепій П. П. Окремі питання призначення покарання за умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2013. Вип. №1 (3). С. 249–259.

¹⁰ Див., наприклад: Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Київ : Вища школа, 1980. С. 133–136; Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ : лекция. Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1975. С. 34–35; Касынюк В. И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : курс лекций. Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1979. С. 49–57; Тихий В. П. Ответственность за хищение огнестрельного оружия, боевых припасов и взрывчатых веществ по советскому уголовному праву. Харьков : Вища школа, 1976. С. 117 та ін.

використовується як методологічний підхід до оцінки адекватності санкцій¹.

Разом із тим слід звернути увагу й на те, що при такому підході в рамках одного поняття караності охоплюється два різних явища: встановлення покарання у законі та його призначення в практиці. Причому різними вони є як за своїм суб'єктивним складом, так і за підставами та правилами їхнього здійснення, формою закріплення, значенням для регулювання, відповідно, кримінально-правових суспільних відносин загалом чи конкретних кримінальних правовідносин зокрема тощо. Саме тому використання для їхнього спільного позначення єдиного терміна «караність» має здійснюватися щоразу із застереженням про те, про яку саме караність ідеться. Окрім того, варто звернути увагу й на невідповідність між собою обсягів понять, що позначаються згаданими авторами, коли вони говорять про законодавчу та «фактичну» караність кримінальних правопорушень. Так, якщо на законодавчому рівні кожне кримінальне правопорушення є караним, то на правозастосовному – широко застосовуються інститути звільнення від кримінальної відповідальності чи звільнення від покарання, у зв'язку з чим значна частина вчинених кримінальних правопорушень стає некараною. Саме на цю проблему звертає увагу В. О. Навроцький, який пише, що з огляду на поширені законні (підстави звільнення від кримінальної відповідальності або покарання) чи позазаконні (корупційні) випадки реального уникнення від відбування покарання багатьма особами, що вчиняють кримінальні правопорушення, «викликає сумнів правильність визнання караності ознакою злочину»².

Таким чином, найменування караністю кримінальних правопорушень фактичного застосування покарань за них, з одного боку, розширює зміст цього поняття (за рахунок охоплення і правотворчого, і правозастосовного рівнів кримінально-правового регулювання), з іншого ж – звужує його (за рахунок обмеження лише тими випадками

¹ Див., наприклад: Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. 256 с.; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2012. 404 с.

² Навроцький В. О. Чи є караність ознакою злочину, а невідворотність покарання – правовим принципом? *Кримінально-виконавча політика України та Європейсько-го Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) / М-во юстиції України, Держ. пенітенціар. служба України, Нац. акад. прав. наук України, Ін-т кримін.-виконав. служби, Всеукр. асоц. кримін. права, Кримінол. асоц. України, Асоц. психологів України, Київ. регіон. центр НАПрН України. Київ : Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. С. 67.

учинення кримінальних правопорушень, які завершилися реальним призначенням покарання). З огляду на це такий підхід до розуміння їх караності не може бути підтриманим.

Викладене дає підстави для висновку про те, що караність кримінальних правопорушень не повинна ототожнюватися ні з передбаченням їх (цих правопорушень) у кримінальному законі, ні з реальним призначенням покарання за них. Вона має самостійний зміст і самостійне кримінально-правове значення. Як уже відзначалося вище, в сучасних умовах караність фактично втратила формально-логічне значення суттєвої ознаки кримінального правопорушення, проте не перестала бути його властивістю.

Властивість певного предмета чи явища інколи просто ототожнюють з його ознаками¹. Проте «властивість слід відрізнити від ознаки, яка виконує функцію певного знака, що співвідноситься з об'єктом і який вказує на те, чим є даний об'єкт, які його властивості. Ознака може бути проявом властивості, тоді цей прояв сприймається як знак, що несе інформацію про об'єкт... Водночас властивість пов'язана із самим буттям об'єкта, його визначеністю як даного предмета, невіддільна від цієї визначеності»². А. І. Уйомов усі властивості поділяв на дві групи: властивості, що є межами певної речі, зі зникненням якої вона перетворюється на іншу (він їх називав якостями речей або ж несуттєвими властивостями) та просто властивості, які не є межами даної речі³. Несуттєві властивості певної речі (явища) в розумінні А. І. Уйомова саме і є суттєвими ознаками цієї речі (явища) в розумінні формальної логіки. Вони саме у своїй *сукупності* можуть визначати певний предмет чи явище як таке і відмежовувати їх від суміжних.

Кожна окремо взята несуттєва властивість (суттєва ознака) цього предмета чи явища може належати і предметам чи явищам, що знаходяться поза межами досліджуваного. Якщо кримінальне правопорушення визначати як передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне протиправне діяння, то в ньому можуть бути виділені чотири суттєвих ознаки (несуттєві властивості – за А. І. Уйомовим): по-перше, наявність діяння; по-друге, його суспільна небезпечність; по-третє, його протиправність; по-четверте, його передбаченість кри-

¹ Див., наприклад: Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 4-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2006. С. 63.

² Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 95.

³ Див.: Уёмов А. И. Вещи, свойства и отношения : науч. изд. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 39.

мінальним законом. Кожна із них, взята окремо від інших, притаманна і явищам, які не є кримінальними правопорушеннями. Зокрема, лише дуже незначна частина діянь людей є правопорушеннями, переважна ж більшість їхніх діянь – це правомірні вчинки. І цей висновок є цілком очевидним, таким, що не потребує спеціального обґрунтування чи доведення. Крім того, далеко не кожне протиправне діяння є кримінальним правопорушенням, адже істотна частина протиправних посягань на свободу чи порядок є правопорушеннями інших видів і, відповідно, тягнуть за собою інші види відповідальності. Далі, кримінальним правопорушенням є навіть і не кожне суспільно небезпечне діяння. Інколи в силу інертності законодавчої діяльності, яка об'єктивно відстає від темпів розвитку процесів у суспільстві, законодавець не встигає передбачити знову з'явлений вид суспільно небезпечних діянь як злочинів чи кримінальних проступків. А подекуди це має місце й через свідомі рішення законодавця, коли він свідомо не криміналізує (або декриміналізує) діяння, які об'єктивно є суспільно небезпечними, вважаючи, що більш ефективною протидія їм буде з використанням не кримінально-правових, а, скажімо, цивільно-правових чи адміністративно-правових засобів. Та й сам чинний КК України визнає, що за його межами може знаходитися певне коло суспільно небезпечних діянь. У ч. 2 ст. 1 він передбачає, що для здійснення поставлених перед ним завдань цей Кодекс «визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Нарешті, те саме можна стверджувати й стосовно ознаки передбаченості у кримінальному законі. Адже закон передбачає і цілу низку діянь, які не є кримінальними правопорушеннями, а саме: малозначне діяння (ч. 2 ст. 11 КК України), діяння неосудного, особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, діяння, вчинені за наявності обставин, що виключають кримінальну відповідальність за них, тощо. Таким чином, жодна з ознак кримінального правопорушення не є його необхідною властивістю, через яку кримінальне правопорушення (і тільки воно!) може бути сприйняте зовні.

Натомість властивості кримінального правопорушення можуть бути віднайдені в частині визначення у кримінальному законі таких кримінально-правових засобів, які застосовуються за його (і лише за його!) вчинення. Такими кримінально-правовими засобами, як відзначалося вище, є і мають бути кримінальна відповідальність та покарання як її складовий елемент. Окрім того, такими ж правовими засобами

можуть також бути інші засоби-установлення, підстави та межі використання яких у кримінальному законодавстві є питанням реалізації кримінально-правової політики держави, вирішуються передусім через міркування зручності застосування законодавства та пришвидшення судочинства в кримінальних провадженнях. Так чи інакше, але саме покарання є унікальним кримінально-правовим засобом, що може встановлюватися у законі за вчинення кримінального правопорушення. Відтак встановлення його у кримінальному законі за вчинення кримінального правопорушення, тобто визначення караності такого правопорушення, є його сутнісною (за класифікацією А. І. Уйомова) властивістю, тобто такою властивістю, що притаманна лише кримінальним правопорушенням і відсутня у будь-якого іншого діяння. Інакше кажучи, поява у діяння властивості бути караним свідчить про те, що воно перед тим було визнане таким, що володіє сутнісними і наділене формальними ознаками злочину або кримінального проступку.

Однак, оскільки покарання дійсно не є єдиним засобом-установленням, передбаченим кримінальним законодавством за вчинення кримінальних правопорушень, а знаходиться у певній сукупності (а, вочевидь, що і в системі) таких засобів-установлень, стверджувати про те, що лише караність є такою властивістю кримінальних правопорушень, було б обмеженням кола подібних його властивостей. Дійсно, закон передбачає можливість застосування за вчинення злочинів або кримінальних проступків не лише покарання, а й інших засобів-установлень. Зокрема, за вчинення будь-якого кримінального правопорушення застосовується такий засіб, як судимість (у тому числі й за кримінальний проступок – упродовж відбування покарання за нього); за будь-яке кримінальне правопорушення (окрім корупційних) може бути застосований засіб-установлення, передбачений ст. 76 КК України; за широке коло кримінальних правопорушень можуть застосовуватися інші засоби-установлення, передбачені кримінальним законом. З огляду на це В. О. Навроцький зробив достатньо слушний висновок про те, що «що ознакою (точніше: властивістю. – Ю. П.) злочину слід визнавати не його караність, а можливість застосування заходів кримінально-правового впливу, серед яких має бути і покарання як крайній захід»¹. Принципово поділяючи цю позицію, вважаю за необхідне

¹ Навроцький В. О. Чи є караність ознакою злочину, а невідворотність покарання – правовим принципом? *Кримінально-виконавча політика України та Європейсько-го Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) / М-во юстиції України, Держ. пенітенціар. служба України, Нац.

звернути увагу на те, що караність виступає необхідною і невід'ємною складовою такої властивості кримінального правопорушення, як можливість застосування за нього кримінально-правових засобів-установлень. Так само як покарання є головним кримінально-правовим засобом-установленням, навколо якого будується система інших таких засобів, так і караність є головною складовою можливістю застосування кримінально-правових засобів-установлень як властивості кримінальних правопорушень. Інакше кажучи, караність кримінальних правопорушень і можливість застосування за них кримінально-правових засобів-установлень співвідносяться між собою як частина та ціле.

Викладене дає підстави для висновку про те, що **караність кримінальних правопорушень – це така їхня властивість, яка полягає у встановленні в кримінальному законі покарання як потенційного кримінально-правового засобу-установлення за їх вчинення**. В цьому сенсі караність і сама є кримінально-правовим засобом, адже, як відзначалося вище (підрозділ 1.2), кожен кримінально-правовий засіб-установлення може бути осмислений у трьох його аспектах: як потенційний кримінально-правовий засіб – правове явище, що визначене нормами кримінального права, і підлягає можливому застосуванню при правовому регулюванні певного кола кримінально-правових суспільних відносин; конкретизований кримінально-правовий засіб – правове явище, яке на підставі норм кримінального права встановлене правозастосовним актом (зокрема, вироком) суду і підлягає застосуванню при врегулюванні конкретних кримінальних правовідносин; реальний кримінально-правовий засіб – правове явище, що на підставі норм кримінального права та правозастосовного акта (зокрема, вироку) суду реально виконується щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і зазнаються нею.

При такому підході *караність кримінального правопорушення є потенційним кримінально-правовим засобом, що тотожний покаранню, встановленому кримінальним законом*. Караність, що розуміється саме як потенційний аспект покарання як кримінально-правового засобу-установлення, й становить предмет цього дослідження. Водночас покарання в його конкретизованому аспекті, тобто вид (види) та розмір (розміри) покарання, призначеного конкретній особі за вчинення конкретного кримінального правопорушення (Т. В. Непомняща пропонує

акад. прав. наук України, Ін-т кримін.-виконав. служби, Всеукр. асоц. кримін. права, Кримінол. асоц. України, Асоц. психологів України, Київ. регіон. центр НАПрН України. Київ : Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. С. 67.

саме до нього використовувати влучний термін «міра покарання»¹), а так само покарання в його реальному аспекті, тобто ті правообмеження, яких засуджений зазнає при відбуванні покарання, становлять предмети інших самостійних наукових досліджень.

2.3. Соціальний запит на загальну теорію визначення караності кримінальних правопорушень та її методологічну обґрунтованість

Постулат філософського концепту прагматизму і правової теорії інструменталізму про практику як основний критерій істинності тих чи інших, зокрема, кримінально-правових, засобів обумовлює висновок про те, що якісними засобами можна вважати лише такі, які належним чином і за припустимих затрат сприяють досягненню цілей, для яких вони створюються. За визначенням Л. М. Демидової, «якість закону – це правовий стандарт, сукупність властивостей, яким притаманна потенційна здатність забезпечити ефективне державне правове регулювання та задовольнити певні інтереси держави і суспільства»².

Позаяк засоби кримінального права встановлюються і застосовуються для протидії кримінальним правопорушенням, то про їхню якість можна достеменно судити передусім за показниками рівня таких правопорушень у країні. Чим вищими є такі показники і, особливо, якщо вони ще й демонструють тенденцію до зростання, тим більшою є вірогідність або неякісності застосовуваних засобів, або ж неналежного рівня ефективності правозастосовної діяльності, пов'язаної з їхнім використанням. І, навпаки, якщо рівень кримінальних правопорушень в країні є відносно прийнятним, а, більше того, якщо ще й демонструє тенденцію до спадання, це може бути вагомим свідченням того, що кримінально-правові засоби, застосовувані для протидії їй, є достатньо якісними, як і достатньо ефективною є діяльність, пов'язана із їхнім застосуванням. Звісно ж, на рівень і тенденції злочинності в країні впливають не лише (а може і не стільки) кримінально-правові засоби. Варто погодитися з О. В. Наден, яка пише, що кримінально-правові засоби

¹ Див.: Непомнящая Т. В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. С. 28.

² Демидова Л. М. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Право.* 2010. Вип. 14. С. 128.

є лише одними серед багатьох інших засобів, спрямованих на формування певних особистих і соціальних якостей громадян, через які вони не вчиняють кримінальних правопорушень¹. Причому провідну роль серед засобів стримування злочинності відіграють, чи принаймні мають відігравати, засоби економічного, соціального, виховного та іншого характеру, а також правові засоби, але не кримінально-правові, а іншої галузевої належності, як-то: адміністративно-правові, цивільно-правові та інші². Разом з тим жодні економічні, соціальні, політичні, культурні, освітні та інші засоби, у тому числі й правові, але не пов'язані із засобами кримінального права, ніколи не будуть настільки ефективними, щоб повністю забезпечити суспільство від злочинності. Система цих засобів як необхідний елемент *ultima ratio* обов'язково доповнюється й засобами кримінально-правовими. І лише системна взаємодія усієї сукупності таких засобів, в якій хоч і не провідну, проте важливу і в багатьох випадках вирішальну роль відіграють саме кримінально-правові засоби, здатна забезпечити умови для ефективної протидії злочинності, а відтак – для стримування її в соціально прийнятних значеннях і, як найвищий результат, зниження навіть у межах цих значень.

Статистика ж стосовно кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень та рівня злочинності в Україні дає суперечливі дані, а відтак – і підстави для неоднозначних висновків. Так, за даними Державної служби статистики України, за час чинності КК України 2001 року (а точніше – з 2002 року, оскільки у 2001 році нинішній Кодекс був чинним лише впродовж чотирьох місяців), щорічна кількість виявлених злочинів в Україні була такою, як наведено далі в табл. 1³. Зміна цього рівня щодо попереднього року та коефіцієнт злочинності на 100 000 населення України обраховані мною самостійно на основі офіційної інформації Держкомстату України⁴ про середньорічну чисельність наявного населення України (не ставлячи перед собою питання про те, чи враховує вона дані про кількомільйонну трудову еміграцію та кількість населення, що з 2014 року проживає на тимчасово окупованих територіях).

¹ Детальніше див.: Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 73.

² Детальніше див.: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 20–21.

³ Дані щодо кількості виявлених злочинів за 2002–2017 роки узяті з сайту Державної служби статистики України, яка, у свою чергу, посилається на дані Генеральної прокуратури України (див.: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

⁴ Дані щодо середньорічної кількості наявного населення України за 2002–2018 роки узяті з сайту Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця 1

Рік	Кількість виявлених злочинів	+/- до попереднього року	Середньорічна кількість наявного населення	Коефіцієнт злочинності на 100 000 населення	+/- до попереднього року
2002	460389		48202,5 тис.	955	
2003	566350	+ 23,016%	47812950	1184	+ 23,979%
2004	527812	- 6,805%	47451,6 тис.	1112	- 6,081%
2005	491754	- 6,832%	47105,2 тис.	1043	- 6,205%
2006	428149	- 12,934%	46787,8 тис.	915	- 12,272%
2007	408170	- 4,666%	46509,4 тис.	878	- 4,044%
2008	390162	- 4,412%	46258,2 тис.	843	- 3,986%
2009	439459	+ 12,635%	46053,3 тис.	954	+ 13,167%
2010	505371	+ 14,998%	45870,7 тис.	1102	+ 15,513%
2011	520218	+ 2,938%	45706,1 тис.	1138	+ 3,267%
2012	447147 ¹		45593,3 тис.		
2013	563560	+ 8,332% ²	45489,6 тис.	1239	+ 8,875% ²
2014	529139 ³	- 6,108%	43001,0 тис. ⁴	1231	- 0,646%
2015	565182 ⁵	+ 6,812%	42844,9 тис. ⁶	1319	+ 7,149%
2016	592604 ⁵	+ 4,852%	42672,5 тис. ⁶	1389	+ 5,307%
2017	523911 ⁵	- 11,592%	42485473 ⁶	1233	- 11,231%
2018	487133	- 7,019%	42269802 ⁶	1152	- 6,569%
2019	444130 ⁷	- 8,828%	42027809 ⁸	1057	- 8,247%

¹ У зв'язку із набранням чинності КПК України 2012 року, дані про кількість виявлених злочинів наведені станом на 20 листопада 2012 року, що унеможливило вирахування релевантних показників динаміки злочинності порівняно з попереднім та наступним роками.

² До рівня 2011 року.

³ Ураховуючи дані тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя за січень – березень 2014 року та всі повідомлення про злочини, які вчинені на тимчасово окупованій території та зареєстровані іншими територіальними органами досудового розслідування.

⁴ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

⁵ Ураховуючи всі повідомлення про злочини, які вчинені на тимчасово окупованій території та зареєстровані іншими територіальними органами досудового розслідування. Йдеться лише про ті повідомлення, про які стало відомо органам влади України, відтак у цій статистиці не враховані ті злочини, які вчинені на окупованих територіях і щодо яких досудове розслідування та судове провадження здійснюються окупаційними «владами».

⁶ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя; стосовно тимчасово окупованої частини території Донецької і Луганської областей розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації постійного місця проживання.

⁷ Показники про стан та структуру кримінальних правопорушень в Україні за 2019 рік та 2018 рік. URL: <https://ivpz.kh.ua/uk/показники-про-стан-та-структуру-крими-2/>

⁸ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання. Дані попередні.

Як видно з наведених даних, кількість зареєстрованих злочинів в Україні у різні роки мала різну динаміку. У перші два роки чинності Кодексу вона зростала, але у наступні п'ять (2004–2008 роки) – щороку знижувалася. Ці п'ять років щорічного зниження кількості зареєстрованих злочинів багатьма криміналістами пов'язувалися із набранням 1 січня 2004 року чинності Законом України про «Про податок з доходів фізичних осіб»¹, який принципово змінив порядок обчислення неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Якщо до того неоподатковуваний мінімум доходів громадян для потреб кваліфікації злочинів і для обчислення розміру штрафу як виду покарання мав тверде значення у 17 гривень, то з 1 січня 2004 року й донині він лише для обчислення розміру штрафу продовжує дорівнювати 17 гривням. Для потреб же кваліфікації злочинів п. 22.5 статті 22 вказаного Закону, а з 1 січня 2011 року – п. 5 підрозділу 1 розділу XX ПК України² неоподатковуваний мінімум доходів громадян був прирівняний до податкової соціальної пільги. Відтак він щороку зростав (2004 рік – 61 грн 50 коп; 2005 рік – 131 грн; 2006 рік – 175 грн; 2007 рік – 200 грн; 2008 рік – 257 грн 50 коп. і т. д.)³, і, відповідно, підвищувалися мінімальні розміри суспільно небезпечних наслідків цілої низки найбільш поширених злочинів (проти власності, у сфері господарської діяльності та ін.), що тягло за собою фактичну декриміналізацію істотного обсягу таких діянь, суспільно небезпечні наслідки яких були меншими за цей розмір. Однак наступні п'ять років (2009–2013 роки) за тих самих умов кількість вчинюваних в Україні злочинів почала зростати, практично досягнувши у 2013 році рівня 2003 року. Після певного зниження у 2014 році наступні два роки (2015–2016) кількість зареєстрованих злочинів знову достатньо стрімко зростає, а потім ще три роки поспіль (2017–2019) – ще більш стрімко знижується. Причому і зростання злочинності у 2015–2016 роках, і її зниження у 2017–2019 роках зафіксоване фактично без урахування злочинів, учинених на окупованій території України. Водночас, як свідчать дані попередніх років, на цих територіях щороку реєструвалася істотна частина

¹ Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 889-IV. *Голос України*. 2003. 22 лип. (№ 134).

² Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Голос України*. 2010. 4 груд. (№ 229).

³ Див.: Киричко В. М. Унікальний посібник з кримінального права України. Харків : Право, 2015. С. 1022–1023.

усіх вчинюваних у державі злочинів¹. І все це відбувається на тлі масової трудової еміграції працездатного (а значить, і найбільш потенційно здатного до вчинення кримінальних правопорушень) населення України. За даними Мінсоцполітики України, «постійно, щоденно протягом року за кордоном перебувають лише 3,2 млн трудових мігрантів з України»². Також не варто скидати з рахунків і те, що обсяги латентної злочинності, за різними оцінками фахівців, у 1,5–2, а то й у 3–4 рази перевищують кількість злочинів, відображених в офіційній статистиці³. З огляду на це слід підтримати В. В. Голіну в його судженні про те, що статистична ілюзія про злочинність викривляє уявлення про дійсний стан кримінальної реальності у країні⁴.

Безумовно, такі неоднозначні тенденції мають у своїй глибинній основі ті соціальні, економічні, політичні, духовні, культурні та інші процеси, що відбуваються в українському суспільстві. Вплинули на них і відомі коливання економічного стану в державі, і дві соціально-політичні революції, що відбулися за цей час (Помаранчева революція 2004 року та Революція гідності 2013–2014 років), й окупація Російською Федерацією та її колаборантами близько 44 000 квадратних кілометрів нашої території, на якій проживає декілька мільйонів населення України, і продовжувана вже декілька років війна, й маса інших чинників.

Але й не лише вони. Як пише О. М. Бандурка, «детермінантами безпрецедентного зростання злочинності і криміналізації суспільних відносин є не стільки негативні соціально-економічні фактори, скільки нездатність протиставити цим факторам зважену державну економічну, соціальну, правову політику і організаційно-правовий механізм її реалізації на всій території країни, забезпечити належний правовий порядок регулювання суспільних відносин, організованість і погодженість функ-

¹ Див., наприклад: Гузир В. П. Загальна характеристика стану протидії злочинності. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 51; Георгіу О. А., Ольвінська Ю. О. Статистичний аналіз рівня правопорушень та злочинності в Україні. *Статистика – інструмент соціально-економічних досліджень* : зб. наук. пр. Вип. 3. Ч. I. Одеса : ОНЕУ, 2017. С. 73; Політова А. С. Кримінологічна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 311–312 та ін.

² До уваги ЗМІ : цифра про 12 мільйонів українських заробітчан за кордоном не відповідає дійсності. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16528.html>.

³ Див., наприклад: Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків : Вид. СПД ФОП Вапнярчук Н. М., 2005. С. 55.

⁴ Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. С. 67.

ціонування всіх ланок системи державної влади, відповідальність державного апарата за прийняті рішення, у тому числі у сфері безпосереднього захисту прав і законних інтересів громадян від протиправних посягань»¹. Дійсно, ціла низка державних рішень, впроваджених за цей період через прийняття законів, відобразилися на стані злочинності в країні. Серед них, окрім уже згаданого реформування обчислення неоподаткованого мінімуму доходів громадян, наприклад, і масова декриміналізація господарських злочинів у 2011 році (одночасне виключення із КК 16-ти складів господарських злочинів)², і зміна прийнятим у 2012 році нині чинним КПК України порядку реєстрації заяв та повідомлень про злочини³, й запровадження у 2015 році патрульної поліції в Україні⁴, й деякі інші фактори. За таких умов кількість вчинюваних в Україні кримінальних правопорушень не могла не коливатися, причому як у бік зростання, так і в бік зменшення.

Проте впродовж усього досліджуваного періоду була чинною незмінна система покарань, практично не мінявся зміст окремих видів покарань і не зазнавали (до реформи 2020 року) в своїй масі принципових змін санкції статей Особливої частини КК України 2001 року, через які й виражалася караність окремих кримінальних правопорушень. Інакше кажучи, і в роки зростання рівня злочинності, і в роки його падіння, законодавчо визначена караність кримінальних правопорушень була практично незмінною. Це дає підстави сумніватися в тому, що вона (караність) як формально закріплене вираження інструментарію кримінального права, так чи інакше впливала на стан злочинності в Україні. Інакше кажучи, відсутність сталості рівня злочинності чи, тим паче, його зафіксоване або незафіксоване, проте фактично наявне зростання не

¹ Див., наприклад: Бандурка О. М. Кримінологічні фактори впливу на стан злочинності в Україні. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 25.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15.11.2011 №4025-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. №98. Ст. 3570. Див. про це: Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАПТЕ, 2015. С. 192.

³ Див., наприклад: Політова А. С. Протидія злочинності в Україні: стан та тенденції. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 462.

⁴ Див., наприклад: Борець Т. О. Фактори, що впливають на формування криміногенної ситуації. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 135.

свідчать про належну якість кримінально-правових засобів протидії їй. Натомість це є першим аргументом на користь доктринального пошуку нових і вдосконалення існуючих кримінально-правових засобів караності кримінальних правопорушень, що має здійснюватися в рамках загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

Окрім того, про таку необхідність свідчать і дані судової статистики щодо частоти застосування судами України окремих видів покарань, передбачених чинним КК. За даними Верховного Суду (Верховного Суду України)¹, кількість засуджених, яким за вироками, що у відповідному році набули законної сили, призначалися окремі види основних покарань, за час чинності КК України 2001 року, є такою (табл. 2).

Таблиця 2

Рік	Усього засуджених	Штраф	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	Громадські роботи	Виправні роботи	Службові обмеження для військово-службовців	Арешт	Обмеження волі	Тримання в дисциплінарному батальйоні	Позбавлення волі на певний строк	Довічне позбавлення волі	Звільнення від відбування покарання з випробуванням
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2002	186813	10510 (5,41%)	116 (0,06%)	1794 (0,92%)	4390 (2,26%)	44 (0,03%)	1674 (0,06%)	3121 (1,61%)	137 (0,07%)	61013 (31,42%)	155 (0,08%)	100192 (53,6%)

¹ Інформація за 2002–2009 роки наведена за: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография. Харьков: ФИНН, 2009. 344 с. та В'юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2020. С. 53–74. Інформація за 2010–2019 роки наведена за даними сайту: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003				
154356	168774	146383	146858	152772	160865	176934	204794	199521				
21721 (14,07%)	25095 (14,87%)	21487 (14,68%)	21964 (14,96%)	15599 (10,21%)	14196 (8,82%)	11668 (6,61%)	11393 (5,56%)	8915 (4,43%)				
46 (0,03%)	36 (0,02%)	16 (0,01%)	27 (0,02%)	29 (0,02%)	37 (0,02)	39 (0,02%)	56 (0,03%)	87 (0,04%)				
11472 (7,43%)	11187 (6,63%)	7746 (5,29%)	5236 (3,57%)	4258 (2,97%)	3914 (2,43%)	3434 (1,94%)	3424 (1,67%)	2761 (1,37%)				
891 (0,58%)	1108 (0,66%)	1052 (0,72%)	1304 (0,89%)	1344 (0,88%)	1735 (1,08%)	2111 (1,19%)	2828 (1,38%)	3292 (1,64%)				
37 (0,02%)	88 (0,05%)	118 (0,08%)	98 (0,07%)	90 (0,06%)	95 (0,06%)	82 (0,05%)	76 (0,04%)	68 (0,04%)				
5855 (3,79%)	5902 (3,50%)	4512 (3,08%)	3337 (2,27%)	2046 (1,34%)	1994 (1,24%)	2035 (1,15%)	2089 (1,02%)	1995 (0,99%)				
4346 (2,82%)	3596 (2,13%)	3603 (2,46%)	3820 (2,60%)	3606 (2,36%)	3415 (2,12%)	3511 (1,98%)	3826 (1,87%)	3514 (1,75%)				
22 (0,01%)	21 (0,01%)	26 (0,02%)	26 (0,02%)	21 (0,01%)	41 (0,03%)	88 (0,05%)	124 (0,06%)	102 (0,05%)				
44201 (28,64%)	40819 (34,19%)	35500 (24,25%)	32895 (22,40%)	38210 (25,01%)	38565 (23,97%)	45739 (25,85%)	54212 (26,47%)	60983 (30,33%)				
45 (0,03%)	101 (0,06%)	90 (0,07%)	70 (0,05%)	115 (0,08%)	86 (0,05%)	71 (0,04%)	22 (0,01%)	130 (0,06%)				
64584 (41,84%)	79955 (47,37%)	70523 (48,18%)	76687 (52,22%)	84451 (55,3%)	94428 (58,7%)	103625 (58,6%)	122864 (60,0%)	111298 (55,8%)				

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2012	2013	2014	2015	2016
162881	122973	102170	94798	76217	76804	73659	70375	162881	122973	102170	94798	76217
23651	24592	20095	18652	16637	18523	19857	21415	23651	24592	20095	18652	16637
(14,52%)	(20,00%)	(19,67%)	(19,68%)	(21,83%)	(24,12%)	(26,96%)	(30,43%)	(14,52%)	(20,00%)	(19,67%)	(19,68%)	(21,83%)
18	23	22	3	4	0	0	1	18	23	22	3	4
(0,01%)	(0,02%)	(0,02%)	(0,00%)	(0,01%)	(0,00%)	(0%)	(0,001%)	(0,01%)	(0,02%)	(0,02%)	(0,00%)	(0,01%)
15001	11375	10265	8622	6626	5323	4387	4189	15001	11375	10265	8622	6626
(9,21%)	(9,25%)	(10,05%)	(9,10%)	(8,69%)	(6,93%)	(5,96%)	(5,95%)	(9,21%)	(9,25%)	(10,05%)	(9,10%)	(8,69%)
923	503	262	224	161	122	88	65	923	503	262	224	161
(0,57%)	(0,41%)	(0,26%)	(0,24%)	(0,21%)	(0,16%)	(0,12%)	(0,09%)	(0,57%)	(0,41%)	(0,26%)	(0,24%)	(0,21%)
42	46	94	247	103	85	42	28	42	46	94	247	103
(0,03%)	(0,04%)	(0,09%)	(0,26%)	(0,14%)	(0,11%)	(0,06%)	(0,04%)	(0,03%)	(0,04%)	(0,09%)	(0,26%)	(0,14%)
6495	4546	3265	3510	2891	2736	2584	2500	6495	4546	3265	3510	2891
(3,99%)	(3,70%)	(3,20%)	(3,70%)	(3,79%)	(3,56%)	(3,51%)	(3,55%)	(3,99%)	(3,70%)	(3,20%)	(3,70%)	(3,79%)
4640	2671	1876	1504	1245	1099	909	827	4640	2671	1876	1504	1245
(2,85%)	(2,17%)	(1,84%)	(1,59%)	(1,63%)	(1,43%)	(1,23%)	(1,18%)	(2,85%)	(2,17%)	(1,84%)	(1,59%)	(1,63%)
11	2	9	93	93	43	29	43	11	2	9	93	93
(0,01%)	(0,00%)	(0,01%)	(0,10%)	(0,12%)	(0,06%)	(0,04%)	(0,06%)	(0,01%)	(0,00%)	(0,01%)	(0,10%)	(0,12%)
42938	30479	20872	19765	16140	16143	13765	13230	42938	30479	20872	19765	16140
(26,36%)	(24,79%)	(20,43%)	(20,84%)	(21,18%)	(21,02%)	(18,69%)	(18,80%)	(26,36%)	(24,79%)	(20,43%)	(20,84%)	(21,18%)
52	53	24	47	27	21	21	11	52	53	24	47	27
(0,03%)	(0,04%)	(0,02%)	(0,05%)	(0,04%)	(0,03%)	(0,03%)	(0,02%)	(0,03%)	(0,04%)	(0,02%)	(0,05%)	(0,04%)
67912	47910	40278	40462	31491	29402	28096	26745	67912	47910	40278	40462	31491
(41,69%)	(38,96%)	(39,42%)	(42,68%)	(41,32%)	(38,28%)	(38,14%)	(38,00%)	(41,69%)	(38,96%)	(39,42%)	(42,68%)	(41,32%)

Наведені дані судової статистики є яскравим свідченням того, що нинішні законодавчі положення про караність кримінальних правопорушень явно не задовольняють потреби судової практики. Передусім про це свідчить той факт, що щороку до найбільшої кількості (а в окремі роки – й абсолютної більшості) осіб, засуджених за вчинення зло-

чинів, застосовувалося звільнення від реального відбування призначеного покарання з випробуванням (статті 75–78 КК України). Цей інститут, який за задумом і розробників проєкту нині чинного КК України, та й самого законодавця повинен був застосовуватися у достатньо виняткових випадках, коли суд, «враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про *можливість виправлення засудженого без відбування покарання* (курсив мій. – Ю. П.» (ч. 2 ст. 75 КК України), по суті перетворився на самостійний квазівид покарання.

Саме в такій якості його розуміють і найвищі судові інстанції. Так, ще в 2009 році Пленум Верховного Суду України роз'яснив судам, що у випадках, коли стосовно засудженої особи, яка була звільнена від відбування покарання з випробуванням, буде встановлено, що вона винна у ще одному злочині, вчиненому до постановлення попереднього вироку (ч. 4 ст. 70 КК України), за який вона засуджується до покарання, яке належить відбувати реально, «застосування принципів поглинення, часткового чи повного складання призначених покарань не допускається. За таких умов кожний вирок виконується самостійно»¹. Цим роз'ясненням Верховний Суд України фактично констатував неможливість складання чи поглинання новопризначеного покарання з іспитовим строком, встановленим попереднім вироком, оминувши питання про те, чи можливе поглинання або складання новопризначеного покарання з тим покаранням, від відбування якого особа була звільнена з випробуванням. Таким чином, Верховний Суд України фактично виходив із того, що попереднім вироком особа засуджена не до того покарання, від відбування якого вона звільнена з випробуванням, а саме до іспитового строку з його правообмеженнями.

Таку ж практику продовжує нині й Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. В одній із постанов він установив, що засудженому, якому суд першої інстанції призначив покарання у виді позбавлення волі зі звільненням від його відбування з випробуванням (ст. 75 КК України), суд апеляційної інстанції своєю ухвалою замінив призначене покарання на штраф. Відносно такої заміни Верховний Суд констатував, таке: «Апеляційний суд, хоча й призначив ОСОБА_6 більш м'яке покарання у виді штрафу, однак таке покарання підлягає

¹ Про внесення доповнення до постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання»: Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 6 листоп. 2009 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-09/print>.

реальному виконанню, тоді як за вироком місцевого суду його було звільнено від відбування призначеного покарання на підставі статті 75 КК. Відповідно до усталеної судової практики заміна покарання, до якого застосована статті 75 КК, покаранням, яке належить відбувати реально, становить погіршення становища засудженого¹. Таким чином, Верховний Суд фактично порівнював ступінь суворості покарання, застосованого апеляційним судом (штраф), не зі ступенем суворості покарання, призначеного судом першої інстанції (позбавлення волі), а зі ступенем суворості тих правообмежень, яким впродовж іспитового строку піддається особа, до якої застосоване звільнення від відбування покарання з випробуванням. Інакше кажучи, він визнав вид покарання та обов'язки, що покладаються на засудженого при звільненні від відбування покарання з випробуванням, кримінально-правовими засобами-установленнями одного виду, допустив їх порівняння між собою і дійшов висновку про те, що один із них є суворішим за інший.

Загалом, доводиться констатувати, що судова практика склалася таким чином, що звільнення від відбування покарання з випробуванням, яке тягне за собою встановлення іспитового строку з визначеними законом правообмеженнями, в Україні фактично стало самостійним видом покарання. Така практика дала Ю. В. Бауліну підстави стверджувати, що «з урахуванням ст. 75 КК, яка передбачає звільнення від відбування покарання з випробуванням (по суті, це різновид так званої пробації), в Україні, як і в більшості країн Європи, передбачається три види покарань: штраф, позбавлення волі та пробація»². Однак у такому статусі пробація (чи обов'язки, що покладаються на засудженого при умовному звільненні його від відбування покарання) до системи покарань не включені, у санкціях статей Особливої частини КК не передбачаються і приписи КК України про призначення покарань (загальні засади та спеціальні правила) на них не поширюються. Отже, можна констатувати наявність істотної розбіжності між законодавчо встановленою караністю кримінальних правопорушень і сукупністю кримі-

¹ Постанова Верховного Суду від 06 листопада 2018 року у справі № 166/938/17, провадження № 51-4217км17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969085>.

² Баулін Ю. В. Перспективи напрямки кримінально-правових досліджень у контексті Програми діяльності Кабінету Міністрів України. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 трав. 2005 р.) / відп. за вип. Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. С. 116.

нально-правових засобів-установлень, що фактично використовуються судами як покарання.

Натомість ціла низка встановлених у системі покарань видів покарань фактично втратили практику свого застосування. Передусім слід звернути увагу на такі види покарань, як позбавлення права, виправні роботи, службові обмеження та тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні. Наведені вище дані судової статистики свідчать, що частота застосування кожного з них має явно виражену тенденцію до зменшення. Наприклад, частота застосування судами виправних робіт від часу набрання чинності КК України демонструє стабільну тенденцію до зменшення, причому як в абсолютних цифрах, так і у відносних показниках. Якщо в 2002 році цей вид покарання був призначений 4390 засудженим (2,26 % від їхньої загальної кількості), то далі він постійно знижувався, аж поки не досяг у 2019 році показника у 65 призначень (0,09 % від загальної кількості засуджених). Таким чином, за 18 років чинності Кодексу частота застосування виправних робіт в абсолютних цифрах впала більше ніж у 67 разів, а у відносних показниках – скоротилася більше ніж у 25 разів. При збереженні таких тенденцій зовсім невіддаленим є той час, коли виправні роботи стануть «мертвим», незастосовуваним видом покарання. Але в такому разі це не буде унікальною ситуацією для кримінального права України, позаяк виправні роботи повторять долю позбавлення права як основного виду покарання. Цей вид покарання, який ще й в 2002 році призначався лише 116 засудженим (0,06 % від загальної їх кількості), далі теж, практично, щороку скорочувався в частоті використання судами, аж поки в 2015 році не був призначений усього трьом засудженим, у 2016 – чотирьом, у 2017 і 2018 роках – не призначався зовсім, а в 2019 році – був призначений лише одному засудженому.

Те саме стосується і двох спеціальних видів покарань для військовослужбовців: службових обмежень та тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні. Службові обмеження для військовослужбовців відначально були позитивно сприйняті судовою практикою і в перші вісім років чинності КК України 2001 року (2002–2009 роки) частота застосування цього виду покарання незначно, але практично невинно зростала: з 44 (0,03%) призначень на рік, до 118 (0,08%) призначень. Далі спостерігалися спад (2010 рік) і певна стабілізація (2011–2013 роки), але впродовж усього цього періоду частота застосування судами службових обмежень щороку коливалася в ме-

жах від 0,2 до 0,8 відсотка засуджених. Достатньо помітне зростання цієї частоти спостерігалось в перші роки війни (у 2015 році службові обмеження для військовослужбовців були призначені 94 засудженим (0,09%), у 2015 році – 247 засудженим (0,26%)), але згодом навіть і під час війни використання цього виду покарання в судовій практиці стало зменшуватися, сягнувши показників, нижчих за довоєнні, – 42 засуджені (0,06%) у 2018 році і 28 засуджених (0,04%) у 2019 році. Тримання у дисбаті і до початку війни демонструвало явно виражену тенденцію до скорочення частоти його застосування: зі 137 випадків (0,07%) у 2002 році до 2-х у 2013 році. У перший рік війни (2014) воно було призначене усього 9 разів (0,01%). У наступні два роки, вочевидь з урахуванням того, що коло осіб, до яких це покарання може застосовуватися, було істотно розширене¹, частота його застосування значно зросла: по 93 засуджені у 2015 і 2016 роках, що в перший із названих років становило 0,10%, а в другий – 0,12% від їх загальної кількості. Проте далі вона за тих же незмінних об'єктивних умов знову почала падати: 43 засуджені (0,06%) у 2017 році, 29 засуджених (0,04%) у 2018 році, 43 засуджені (0,06%) у 2019 році.

Викладені дані про судову статистику застосування судами окремих видів покарань, а також те, що як квазіпокарання застосовується кримінально-правовий засіб-установлення, що не є покаранням, свідчить про те, що суди не повною мірою задовольняються існуючою системою покарань. З одного боку, вони, не використовуючи істотну частину її елементів, вочевидь розцінюють її як надмірно широку, з іншого ж, використовуючи як квазіелемент такої системи інший кримінально-правовий засіб, тим самим демонструють зацікавленість у її певному доповненні.

Такі дані судової статистики повністю корелюють із результатами проведеного анкетування суддів щодо рівня відповідності караності кримінальних правопорушень у чинному КК України потребам судової практики. У 2013 році мною була розроблена і розіслана в суди першої інстанції анкета, на яку було отримано відповіді від 648 суддів з усіх регіонів України (Автономна Республіка Крим, усі 24 області, міста Київ та Севастополь). На запитання: «Назвіть види покарань, які, на Вашу думку, мають бути виключені із системи покарань» (мож-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 158-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 92.

на було дати декілька відповідей): 401 суддя (61,88%) – позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 337 суддів (52%) – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 382 судді (58,95%) – виправні роботи; 429 суддів (66,2%) – службові обмеження для військово-службовців; 394 судді (60,8) – тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Отже, самі судді, носії судової влади, причому її першої, найближчої до врегулювання конкретних кримінальних правовідносин ланки, вважають що чинна система покарань, а відтак і побудована на її основі караність кримінальних правопорушень не повною мірою відповідає їхнім потребам як правозастосувачів. Це є одним із найбільш вагомих аргументів на користь необхідності вироблення загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

Про те, що існуючий стан караності усіх, а частіше – окремих видів кримінальних правопорушень не є задовільним, свідчать і деякі результати опитування громадської думки. На жаль, в Україні ще не проводилися фахові опитування громадської думки, предметом яких була б системна і комплексна оцінка караності кримінальних правопорушень загалом. Але в окремих опитуваннях ставляться питання про караність тих чи інших видів кримінальних правопорушень і результати таких опитувань свідчать, що населення, в цілому, достатньо критично сприймає нинішній стан речей. Так, наприклад, згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» (аудиторія: населення України від 18 років і старші; вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення; вибіркова сукупність: 6000 респондентів; особисте формалізоване інтерв'ю (*face-to-face*); помилка репрезентативності дослідження: не більше 1,5%; терміни проведення: 10–22 квітня 2018 року) «абсолютна більшість респондентів (не менше 75%) переконана, що покарання за корупцію для чиновників центральних органів влади, правоохоронців, податківців, митників, місцевих можновладців повинно бути дуже суворим (ув'язнення, конфіскація майна). При цьому, чим вищий рівень влади, тим суворіше повинно бути покарання. Від 11% до 18% вважають, що відповідальність за хабарництво повинна обмежитися штрафом або ж звільненням з роботи. Лише 1–2% підтримують легкі покарання (попередження, догана). Натомість стосовно вчителів та медиків позиція значно лояльніша: за важке покарання для цієї категорії

службовців виступають 44%, помірне – 32%, а 15% – взагалі проти будь-якої кримінальної відповідальності за хабарництво для педагогів та лікарів»¹. Результати проведеного у період з 4 по 13 грудня 2009 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) вибіркового опитування (репрезентативне для дорослого населення України віком від 18 років в цілому; методом індивідуального (face-to-face) інтерв'ю було опитано 2017 респондентів, що мешкають у селах, селищах міського типу та містах усіх областей України, АР Крим, та у м. Києві) виявлено, що населення вкрай незадоволене адміністративно-правовими засобами відповідальності за управління транспортними засобами у нетверезому стані і підтримує запровадження за такі діяння кримінально-правових засобів, зокрема покарань у виді штрафу (13% респондентів), позбавлення права керувати транспортними засобами (32% респондентів) або кримінальної відповідальності загалом (19% респондентів)².

Законодавець відгукнувся на такі соціальні настрої ідеєю запровадження кримінальної відповідальності за керування транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, як за кримінальний проступок (ст. 286¹ КК України)³, а Президент – опитуванням громадської думки щодо посилення кримінальної відповідальності за корупцію⁴.

Звісно, що опитування громадської думки мають достатньо обережно братися до уваги при оцінці стану караності кримінальних правопорушень загалом чи окремих його видів зокрема. Адже громадська думка в цій частині, з одного боку, істотною мірою сформована на прагненні значної частини наших співгромадян до розправи над злочинцем, шкодуванні їх по «жорсткій руці», впевненістю у тому, що саме через жорстокість кари можна вирішити проблему протидії зло-

¹ Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html.

² Ставлення населення України до діяльності МВС. URL <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=294&t=6&page=6>.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення судового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листоп. 2018 р. №2617-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 17. Ст. 71.

⁴ Щодо суттєвого посилення кримінальної відповідальності за корупцію. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shodo-suttyevogo-posilennya-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-64577>.

чинності чи навіть розв'язання певних соціальних проблем. Саме на цих підвалинах ґрунтується і все ще достатньо високий відсоток громадян України, які виступають за повернення смертної кари, і значна частина громадян, які саме в жорстоких покараннях вбачають шлях до вирішення соціальних проблем, що мають вирішуватися за межами кримінально-правових засобів узагалі. Так, за даними загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 19 серпня 2016 року (опитування проводилося в 110 населених пунктах (PSU) у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим, у Луганській та Донецькій областях опитування проводилися тільки на територіях, що контролюється Україною; в результаті польового етапу було зібрано 2040 анкет; похибка вибірки не перевищує 2,3%), частина населення, що повністю згодна або радше згодна, ніж незгодна з необхідністю смертної кари, становить 36,9% (у 1991 році – 58,3%, у 2006 – 46,2%)¹. Крім того, за даними Київського міжнародного інституту соціології у зжорсточенні покарань повинна полягати політика України в протидії самогоноварінню (вважають 42,9% наших співгромадян), проституції (61,9%) та споживанню наркотичних засобів (89,7%)². Втім, узяті в сукупності з іншими аргументами, результати соціологічних досліджень щодо міркувань населення про караність окремих діянь стають додатковим свідченням на користь необхідності розроблення загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

Нарешті, слід звернути увагу й на те, що існуючий у чинному кримінальному законодавстві стан караності кримінальних правопорушень, а також його зв'язок із результатами теоретичних досліджень, не задовольняє і науку кримінального права. Одним із її трендів початку ХХІ століття стало нарікання на неузгодженість законотворчої роботи з результатами наукових досліджень; відсутність попиту зі сторони суб'єктів законодавчої ініціативи на розробки учених. Про це йдеться чи не на кожній науковій конференції з питань кримінального права, про це пишуть у своїх дослідженнях учені-криміналісти. Окремо звертає на себе увагу критика на адресу законодавчих положень про

¹ Україні – 25: досягнення та поразки (громадська думка). URL: <https://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>.

² Attitudes of the population of Ukraine to the MIA operation. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2009/MID_eng1.pdf.

караність кримінальних правопорушень, що стосується як загальних правил її здійснення¹, так і питань, пов'язаних з окремими видами покарань², а також і проблематики санкцій за окремі злочини чи кримінальні проступки³.

Критичні судження науковців стосовно проблем караності кримінальних правопорушень, зокрема, і щодо неналежного рівня комунікацій між кримінально-правовою доктриною та кримінально-правовим законотворенням, загалом, увійшли до обсягу аргументів на користь необхідності кардинального реформування кримінального законодавства України. Попри те, що КК України 2001 року є чинним лише 19 років (натомість, КК 1960 року був чинним 41 рік, КК 1927 року – 34 роки), в Україні вже декілька років поспіль ставляться питання про

¹ Див., наприклад: Голіна В. В. Деякі зауваження і пропозиції щодо концептуальних засад нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 46; Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. С. 284–286; Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монографія. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. С. 310; Российское уголовное право : курс лекций. Т. 1. Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др.; под ред. А. И. Коробева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. С. 101.

² Див., наприклад: В'юник М. В. Спеціальні види покарань в аспекті принципу індивідуалізації покарання. *Другі харківські студентські кримінально-правові читання* : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. студент. наук. конф. (м. Харків, 15–16 квіт. 2011 р.). Харків, 2011. С. 226–229; Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 107–140; Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. С. 68–87 та ін.

³ Див., наприклад: Андрушко А. В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги : монографія. Ужгород : РІК-У, 2019. С. 186–188; Бородин С. В. Пути оптимизации выбора санкций при разработке проектов уголовных кодексов республик (юридический аспект). *Советское государство и право*. 1991. № 8. С. 73–89; Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 121; Гаухман Л. Д. Проблема борьбы с теневой экономикой и организованной преступностью. *Юрист*. 1998. № 29 (31). С. 12; Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія / передмова О. О. Дудорова. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 782–783; Розовский Б. Г. Гармонизация хозяйственного, экологического и уголовного законодательства в системе правового обеспечения экономики : науч. доклад. Луганск : РИО ЛАВД, 2002. С. 37 та багато інших робіт.

необхідність рекодифікації кримінального права: розробки проекту нового кримінального закону України чи нової редакції КК України. Про це йдеться і в проекті концепції Кодексу публічних правопорушень, підготовленому членами Львівського форуму кримінальної юстиції¹. Про це ж йдеться і в рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності», що відбулася у м. Харкові 18–19 жовтня 2018 року «на полях» підтриманого Кабінетом Міністрів України II Харківського міжнародного юридичного форуму.

Зрештою, державна влада дослухалася до цих пропозицій: Указом Президента України в межах Комісії з питань правової реформи створена робоча група з питань розвитку кримінального права, яка має своїм завданням сприяння подальшому розвитку правової системи України на основі конституційних принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини і громадянина з урахуванням міжнародних зобов'язань України. В оприлюдненій робочою групою Концепції реформування кримінального законодавства України відзначалося, що «концептуальною засадою побудови кримінального закону має бути точне і жорстке регулювання повноважень держави щодо протидії злочинності шляхом встановлення підстав та меж застосування покарань чи інших заходів кримінально-правового характеру»². Однією із засад члени роботи декларували, що «нове кримінальне законодавство має забезпечити максимально допустимий широкий і, водночас, диференційований перелік заходів кримінально-правового характеру, що підлягають застосуванню до особи у зв'язку із вчиненням нею злочину. Такі заходи необхідні суду як правовий інструментарій для того, щоб у рамках одного кримінального провадження вирішити всі питання, пов'язані з правовими наслідками вчинення злочину...

¹ Див.: Концепція реформування законодавства про публічні правопорушення в Україні. URL: <http://www.lfcj.com.ua/ua/2016/05/24/концепція-реформування-закодавств/>

² Концепція реформування кримінального законодавства України. С. 2 URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf> На етапі розробки Концепції члени робочої групи допускали вживання в ній використовуваного в чинному КК України терміна «заходи кримінально-правового характеру», а також синонімічного йому терміна «кримінально-правові заходи». До часу ж оприлюднення першого варіанта проекту Загальної частини нового КК було обґрунтоване й погодження використання для позначення цих же явищ терміна «кримінально-правові засоби».

Застосування таких заходів, разом із покаранням, не лише забезпечить економію процесуальних засобів, а й сприятиме реалізації принципу своєчасності здійснення правосуддя та забезпечуватиме можливість одночасного розв'язання кримінально-правового конфлікту у всіх його площинах»¹.

Викладене дає підстави стверджувати, що тенденції розвитку злочинності в Україні, реальний стан судової практики призначення покарань, фахова оцінка існуючого стану караності кримінальних правопорушень судьями й ученими-криміналістами, а також результати окремих соціологічних досліджень і, нарешті, зацікавленість державної влади в подальшому науково обґрунтованому реформуванні кримінального законодавства України свідчать на користь необхідності розроблення методологічно виваженої загальної теорії караності кримінальних правопорушень як складової частини доктринального знання про кримінально-правові засоби, яка стане основою для подальшого розвитку кримінального законодавства України.

2.4. Загальна теорія визначення караності і наука кримінального права

Дослідження проблем караності злочинів має давню традицію у кримінально-правовій науці і отримало достатньо широку літературу. Власне кажучи, сама наука кримінального права почалася там і тоді, де й коли почалися теоретичні дослідження покарання. Звісно, що й вивчення злочину (кримінального правопорушення), як другого галузеутворюючого інституту кримінального права, також завжди було предметом відповідної галузі науки. Проте впродовж початкових етапів її зародження та становлення злочин вивчався лише як підстава каральної діяльності держави. Кримінально-правові ж дослідження були безпосередньо зосереджені на питаннях обґрунтування каральної діяльності держави, визначення її змісту та обсягу, вивчення особливостей кар (покарань), що повинні чи можуть бути застосовані до злочинця, цілей і завдань їх застосування, механізму їх, відповідно, до-

¹ Концепція реформування кримінального законодавства України. С. 11–12. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

сягнення та реалізації, ефективності покарання тощо. Безумовно, усі ці дослідження чи прямо, чи опосередковано стосувалися караності як кримінально-правового засобу-установлення, а тому можна стверджувати, що караність злочинів є тим засобом-установленням, що має один із найбільш широких інтересів учених-криміналістів. Водночас таке твердження матиме право на існування лише із застереженням про те, що в ньому йдеться про максимально широке розуміння караності, яке включає в себе чи не всі питання, пов'язані з визначенням у законі інституту покарання, включно з його призначенням, виконанням тощо. Якщо ж виходити з інструментального розуміння караності як кримінально-правового засобу установлення, що полягає у встановленні в кримінальному законі покарання як потенційного кримінально-правового засобу-установлення за вчинення кримінального правопорушення (підрозділ 2.2), то доведеться констатувати, що в цьому предметному аспекті вона стала досліджуватися порівняно нещодавно (десь із середини XVIII століття) й у різні історичні періоди мала різний рівень інтенсивності наукових пошуків.

Сказане обумовлене тим, що протягом багатьох століть розвитку кримінального законодавства питання визначення покарань у ньому були винятковою прерогативою суверена, який здійснював її, виходячи виключно з власного розуміння цілей покарання та найбільш ефективних шляхів їх досягнення. Проте вже Ч. Беккарія в своєму трактаті «Про злочини і покарання» (1764 рік) піднімає питання не лише про походження покарань (§ 1), право покарання (§ 2) та мету покарання (§ 12), але й про домірність між злочинами та покараннями (§ 6) та помилки при встановленні мірила покарання (§ 7). Ще два з половиною століття тому Беккарія як загальне правило вивів постулат про те, що «суворість покарання повинна залежати від тяжкості злочину»¹. Водночас він і розумів, що «у політичній арифметиці математична точність змушена поступитися місцем приблизним розрахункам». Тому всі «порушення встановленого порядку можна класифікувати за ступенем їх важливості. На першому місці стоять порушення, що завдають шкоди безпосередньо суспільству, а на останньому – найнезначніші порушення прав приватної особи. Між цими двома екстремами розміщуються по низхідній лінії – від вищого до нижчого – всі діяння, спрямовані проти громадського блага, які називаються злочинами... А мудрому законодавцю

¹ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях / сост.: М. Ю. Юмашев; пер. с итал.: Ю. М. Маринин, Г. В. Черданцев. 5-е изд., испр. и увелич. Москва: Стелс, 1995. С. 83.

достатньо вказати лише основні пункти в рамках встановлених градацій, щоб у подальшому найбільш тяжкі злочини не каралися найлегшими покараннями. Якби існувала подібна точна і загальна класифікація покарань та злочинів, то вона могла б служити нам, ймовірно, єдиною шкалою цінностей»¹. Звісно, що сьогодні ми можемо критично оцінювати беккарієвську ієрархію соціальних цінностей, проте запропоноване ним принципове вирішення питання про співвідношення караності кримінальних правопорушень зі ступенем їхньої суспільної небезпечності (тяжкості) й досі не втратило своєї актуальності. Так само, як і не втратили актуальності його міркування про те, що «єдиним справжнім мірилом злочинів є шкода, заподіяна ними суспільству», що, покладаючи в основу караності злочинів соціально небезпечні думки, наміри, настрої особи, ступінь її гріховності (чи, як пізніше стали писати – «суспільної небезпечності особи»), «знадобилося б не лише розробити спеціальний кодекс для кожного громадянина, а й приймати новий закон для кожного злочину... Якби цей критерій дійсно відповідав самій природі злочину, то неповагу до Творця всього сущого варто було б карати суворіше, ніж царевбивство, оскільки будь-який збиток, нанесений природі, завжди буде мізерно малим порівняно з її величиною»². В пізніші роки і теоретики кримінального права та й, на жаль, сам законодавець, непоодинокі допускали відступ від цієї ідеї, що проявлялося у встановленні караності соціально небезпечних станів людини, ув'язуванням її суворості зі ступенем небезпечності особи, нехтуючи небезпечністю вчиненого нею діяння, допущенні можливостей застосування покарання навіть і без вчинення кримінального правопорушення.

Просвітницько-гуманістичний напрям у науці кримінального права, одним з основоположників якого був Беккарія, передував і багато в чому чинив визначальний вплив на формування класичної школи кримінального права³. І хоча й не всі криміналісти-«класики» і не в усьому сповідували беккарієвські ідеї, проте вплив його *«Dei delitti e delle pene»* на формування цієї школи є беззаперечним. Прийнято вважати, що класична школа кримінального права зародилася в кінці XVIII століття в Німеччині і її філософськими підвалинами стали,

¹ Беккарія Ч. О преступлении и наказаниях / сост.: М. Ю. Юмашев ; пер. с итал.: Ю. М. Маринин, Г. В. Черданцев. 5-е изд., испр. и увелич. Москва : Стелс, 1995. С. 85.

² Там само. С. 88–89.

³ Панов Н. И. Чезаре Беккарія и его знаменитый трактат «О преступлениях и наказаниях». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №1(2). С. 306–307.

передусім учення І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та П. А. Феєрбаха¹. Представники цієї школи питання караності досліджували переважно в аспекті законодавчої формалізації видів та розмірів покарань, їх максимального узгодження зі ступенем небезпечності вчиненого особою злочину, якнайбільш ефективного досягнення покаранням мети кари тощо. Саме класична школа кримінального права збагатила нашу науку постулатами *nulla poena sine lege* – немає покарання без закону і – *nulla poena sine crimine* – немає покарання без злочину. Водночас концептуальні прагнення «класиків» до повної відповідності між злочином і покаранням, до забезпечення того, щоб страждання, заподіявані покаранням злочинцеві, були не меншими за страждання, заподіяні вчиненим ним злочином, приводили їх до визнання таліону, а відтак – і до обґрунтування фізичних покарань, включаючи й смертну кару. Саме в цьому вони діаметрально розходилися з Беккаріа, який доводив, що «смертна кара не є правом і не може бути ним. Це – війна держави з громадянином в тих випадках, коли вона вважає корисним і необхідним позбавити його життя. Але якщо я доведу, що смертна кара ні корисна, ні необхідна, я виграю справу людства»².

Класична школа кримінального права, що панувала в європейських університетах впродовж більшої частини XIX століття й вирішальним чином вплинула на багато тогочасних європейських кримінальних кодексів (від Кримінального кодексу Франції 1810 року і Кримінального кодексу Баварії 1813 року й аж до Кодексу про покарання кримінальні та виправні Російської імперії 1845 року), під кінець століття стала предметом критики представників двох нових шкіл, що тоді лише зароджувалися, – антропологічної та соціологічної. І хоча основні розбіжності в поглядах їхніх представників стосувалися розуміння злочину, особи злочинця, причин злочинності та факторів, що їй сприяють, проте це накладало свій відбиток і на розуміння проблематики караності злочинів. Адже саме у зламі до неї вивчалися засоби протидії злочинам чи злочинним нахилам особи, захисту суспільства від них, і саме в цьому аспекті криміналісти-«антропологи» і криміналісти-«соціологи» вивчали караність.

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 526–527.

² Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / сост.: М. Ю. Юмашев ; пер. с итал.: Ю. М. Маринин, Г. В. Черданцев. 5-е изд., испр. и увелич. Москва : Стелс, 1995. С. 168.

Істотний внесок у розвиток загального учення про караність злочинів зробили й українські криміналісти ХІХ – початку ХХ століть.

Зокрема, предметно досліджував питання караності злочинів О. Ф. Кістяківський, який, будучи в цілому представником класичної школи, у багатьох своїх роботах водночас використовував соціологічні характеристики, наголошуючи на необхідності вивчення кримінального права і закону як явищ суспільних¹. Своє розуміння вимог до караності він тезово сформулював і далі детально розкрив у виді семи якостей, якими має володіти покарання, а саме: «а) щоб воно було по можливості індивідуальним; б) однаково рівним для усіх класів суспільства; в) щоб воно не було заподіянням фізичного мучення; г) щоб воно було подільним; д) (щоб воно було. – Ю. П.) скасовуваним і відплатним; е) воно повинно бути впливовим; ж) забезпечувальним»². Ці міркування були покладені ним в основу обґрунтування необхідності відмови від смертної кари, чому О. Ф. Кістяківський присвятив окреме фундаментальне дослідження³. Звісно, він не був першим, хто доводив необхідність скасування смертної кари, проте, як слушно зазначає О. В. Харитонова, «заслуга О. Ф. Кістяківського полягає в тому, що він не просто проголосив необхідність скасування смертної кари, а, глибоко дослідивши проблему, висловив на користь своєї позиції ряд обґрунтованих аргументів, які пізніше були підтримані М. Таганцевим, М. Гернетом, М. Чубинським»⁴. Так само О. Ф. Кістяківський послідовно виступав і проти інших фізичних (тілесних) покарань, покарань, які безчестять чи ганьблять особу, критично ставився до вигнання (вислання), заслання, конфіскації майна. Загалом же видається, що О. Ф. Кістяківський у кінці ХІХ століття вже моделював ту систему покарань, до якої багато європейських країн, включаючи й Україну, рухаються на початку ХХІ століття. А саме: він визнавав найбільш ефективними та доцільними три види покарань – позбавлення свободи

¹ Див.: Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. С. 79.

² Кістяківський О. Ф. Елементарний підручник загального кримінального права з детальним викладом засад російського кримінального законодавства. Загальна частина. 3-тє вид. передрук. без змін з другого. Репр. вид. Київ : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2009. С. 701.

³ Кістяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Тула : Автограф, 2000. 272 с.

⁴ Харитонова О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. С. 196.

(ув'язнення), штраф та поліцейський нагляд, який цілком можна вважати тогочасним передвісником сучасної пробації.

Істотний внесок у розробку загальної теорії караності злочинів здійснив професор Імператорського Харківського університету Л. Є. Владимиров. Покарання він розглядав як один із головних засобів виховання владою свого народу: «Покарання, що застосовується кримінальним правосуддям, є зло, що заподіюється злочинцеві, але певною мірою, яка вважається справедливою. Таким чином, отримуємо воздаяння подібним за подібне, оскільки у новий час визнано, що давнє воздання рівним за рівне (око за око) є надто грубою помстою, що вже не відповідає нашим уявленням про справедливість»¹. Цю «міру зла» Л. Є. Владимиров визначав як фізичне чи моральне страждання, що наперед у законі за кожне злочинне діяння визначене та накладається державою на злочинця², і на цій основі робив висновок про існування «системи різних родів покарань, що розташовується залежно від благ, які поразяють покарання»³. Відтак усі покарання, на його думку, повинні володіти певними загальними властивостями, до яких він відносив такі: 1) «покарання, що має своїм основним завданням вироблення і живлення почуття відповідальності у окремої людини і цілого суспільства, повинно становити *школу страждання*. Остання має показати злочинцеві *ad oculos*, що вчинення зла у суспільстві тягне лихо для учинителя його. Ось чому як би не поклонялися ми вимогам гуманності, покарання має залякувати...»; 2) «покарання повинно бути придатним до індивідуалізації, а тому воно має бути подільним. Кращим у цьому сенсі покаранням є позбавлення свободи...»; 3) покарання «повинно моралізувати людину, зміцнювати її волю, звищувати морально»; 4) «покарання повинно бути, за сутністю своєю, такої властивості, щоб судова помилка була виправною...»; 5) «покарання повинно поразати інтереси виключно злочинця і не торкатися інтересів людей, ні в чому не повинних»; 6) «каральні засоби повинні бути прилаштовані до умов та інтересів держави. Якщо в маленькій Бельгії можливі одні лише тюрми, то для неосяжної Росії доступне заслання в найширших розмірах»⁴. З огляду на викладені вимоги щодо «роду

¹ Владимиров Л. Е. Уголовный законодатель, как воспитатель народа. Москва : Т-во скоропеч. А. А. Левенсонъ, 1903. С. 229.

² Владимиров Л. Е. Учебник русскаго уголовного права : общая часть. Харьков : Изд-ніе Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. С. 138.

³ Там само. С. 141.

⁴ Там само. С. 142–143.

покарання» Л. Є. Владимиров різко критично оцінював існування в сучасному йому законодавстві смертної кари. «Як покарання надмірно жорстоке, невиносне для нашого серця, невідплатне і нічим не виправне у випадках цілком можливих судових помилок, смертна кара відживає свій довгий і кривавий вік у людстві», – писав він¹. Окрім того, він солідаризувався з М. Д. Сергієвським² і М. А. Неклюдовим³ у їхній критиці тілесних покарань, причому не тільки членоушкоджуючих (які на той час уже віджили себе в кримінальному праві європейських країн), але й болісних (які ще існували в сучасному йому законодавстві)⁴.

Окремі питання караності злочинів досліджували й інші тогочасні криміналісти, що працювали в університетах на теренах сучасної України. Так, Г. С. Гордієнко ще у 1838 році писав про вимоги поступовості покарань (тобто зростання їх суворості відповідно до зростання тяжкості злочинів) та встановлення покарань у душі людинолюбства⁵. Л. С. Білогриць-Котляревський обстоював, що при визначенні караності злочинів мають дотримуватися принципів економії каральних засобів, культурності покарання, забезпечення можливості індивідуалізації кримінальної репресії та зв'язку із загально попереджувальною діяльністю⁶. Караність злочинів як результат здійснення державою її кримінальної політики була предметом досліджень М. П. Чубинського⁷ і про це йтиметься у наступному підрозділі цієї роботи.

З часів початку побудови в країні соціалістичного режиму кримінальне законодавство в частині визначення караності передбачених

¹ Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права : общая часть. Харьков : Изд-ние Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. С. 153.

² Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века : исследование / отв. ред. А. И. Чучаев, А. А. Ашин. Владимир : Б.и., 2008. С. 43–100.

³ Неклюдов Н. Общая часть уголовного права (конспект). Санкт-Петербург : Рус. книж. торговля, 1875. С. 122.

⁴ Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права : общая часть. Харьков : Изд-ние Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. С. С. 168–174.

⁵ Гордѣнков Г. Въ чемъ должно состоять ученое уголовное законовѣдѣніе въ России в настоящее время : дис. ... на степѣнь Доктора Правъ. Харьковъ : Въ Университетской Типографіи, 1838. С. 96.

⁶ Белогриц-Котляревский Л. С. Понятие уголовного права и основания наказания. Ярославль : Тип. губ. правл., 1883. 28 с.

⁷ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А. В. Фѣдорова. Москва : ИНФРА-М, 2008. С. 71–78.

ним діянь було виведене з кола теоретичних досліджень. Вважалося, що караність має бути не доктринально визначеною, а політично доцільною, обґрунтовуватися потребами сучасного моменту і завдань, що стоять перед владою. Б. С. Утевський та Є. Г. Ширвіндт так і писали, що: «принцип доцільності є найхарактернішою рисою радянського права. Для радянського права чужий усіякий фетишизм, воно не знає, на противагу буржуазному праву, ніяких священних самодостатніх принципів, побудоване на принципі революційного утилітаризму, «принципі класових інтересів пролетаріату, який має безпосереднє відношення до інтересів якнайшвидшого проведення комуністичного будівництва»¹. . . Тільки те, що відповідає досягненню цілей, які ставить собі пенітенціарна політика радянської держави, є доцільним. Будь-який захід, який суперечить цим цілям або байдужий з точки зору їх досягнення, є недоцільним і повинен бути відкинутим, хоча б цим і порушувалася цілісність тих юридичних фетишів, які становлять непорушну основу буржуазної юриспруденції, особливо, тюрмознавства»². Саме пошук нових, найбільш доцільних кримінально-правових засобів реагування на суспільно небезпечні діяння став однією із заповук розвитку в літературі й широкого використання в радянському кримінальному законодавстві 1920-х років ідей соціологічної школи кримінального права³. Так, А. Анд. Піонтковський вбачав тенденцію розвитку сучасного йому законодавства у «зміні підстав і форми кримінально-правового примусу. В області підстави кримінально-правового примусу, з одного боку, все більше й більше стане можливим поглиблення, “матеріалізація” вини, зближення її з “небезпечним станом” . . . В області форм кримінально-правового примусу – відмирання покарання, розрахованого виключно на досягнення його загальнопревентивних результатів. . . зближення покарання із заходами соціального захисту, з одного боку, та все більш і більш широким застосуванням заходів соціального захисту – з іншого. Межею цієї тенденції розвитку стане повна заміна “вини”, як підстави кримінально-правового примусу, “небезпечним станом” та повне відмирання покарання і заміна його заходами соціального захисту, як єдиною формою кримінально-право-

¹ Посилання авторів: Хмельницький. Красное право и красный суд. 1920 г., стр. 6.

² Ширвиндт Е., Утевский Б. Советское пенитенциарное право : Научно-политической секцией ГУС’а допущено в качестве учебного пособия для вуз’ов. Москва : Юрид. Изд-во НКЮ РСФСР, 1927. С. 72.

³ Див.: Шаргородский М. Д. Избранные труды по уголовному праву. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 232.

вого примусу»¹. У дусі ідей представників соціологічної школи² тогочасна радянська кримінально-правова наука стояла на позиціях заперечення кари як мети покарання і визнання його цілями виключно загального та спеціального запобігання злочинам, а також виправлення злочинців. Той же А. Анд. Пінтковський писав, що «для кримінального права пролетарської держави покарання не може бути відплатою за вчинений злочин», а має досягати загальнопревентивних та спеціально-превентивних цілей³.

На відповідних ідеях ґрунтувалися й перші нормативні акти про кримінальну відповідальність соціалістичного періоду, у тому числі й Кримінальні кодекси УСРР 1922 і 1927 років. Зокрема КК 1922 року, хоч ще й передбачав саме поняття «покарання», але вже встановлював, що воно, будучи заходом захисту, повинно бути доцільним (ст. 26), і що воно за вироком суду може бути замінене іншими заходами соціального захисту (ст. 46). Далі в Основних засадах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 року вже сам термін «покарання» не вживався, натомість передбачалися «заходи соціального захисту», а серед них – і «заходи судово-виправного характеру». Передбачалося, що «всі заходи соціального захисту повинні бути доцільними» і застосовуються з метою: «а) попередження злочинів; б) позбавлення суспільно небезпечних елементів можливості вчинити нові злочини; в) виправно-трудового впливу на засуджених⁴. Завдань відплати і кари кримінальне законодавство Союзу РСР і союзних республік перед собою не ставить» (ст. 4). Ці положення були відтворені й у наступному КК УСРР 1927 року⁵, якому також не був відомий термін «покарання»⁶.

¹ Пионтовский А. А. Уголовное право Р. С. Ф. С. Р. Часть Общая. Москва : Гос. изд., 1924. С. 81–82. Див. також: Пионтовский А. А. Меры социальной защиты и Уголовный Кодекс Р. С. Ф. С. Р. *Советское право*. 1923. №3. С. 12–52.

² Кваша О. О., Бабанли Р. Ш. Соціологічна школа кримінального права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 890–891.

³ Пионтовский А. А. Уголовное право Р. С. Ф. С. Р. Часть Общая. Москва : Гос. изд., 1924. С. 59–66.

⁴ Уголовное законодательство СССР и Союзных Республик (основные законодательные акты) / под ред. Д. С. Карева. Москва : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1957. С. 9–10.

⁵ Там само. С. 85–59.

⁶ Водночас цей термін у той історичний період все вживався у нормативних актах, що встановлювали надзвичайно жорстокі, нелюдські кримінально-правові засоби для неповнолітніх. Так, у Постанові ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх» встановлювалося, що «неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку, ...притягувати до кримінального суду із застосуванням усіх заходів криміналь-

Згодом було визнано, що виключення терміна «покарання» з радянського кримінального законодавства було помилковим. М. Д. Шаргородський з цього приводу, зокрема, писав: «Відмова від терміна “покарання” в законі не відображала яких-небудь принципових змін у поглядах на завдання кримінального права, однак сама по собі була помилковою. В основі цієї зміни термінології лежало бажання законодавця підкреслити відмову від покарання як відплати, однак це зовсім не вимагало відмови від старої термінології»; «відмова у законодавстві від терміна “покарання” була суто теоретичною, словесною, і зміст інституту від цього в радянському праві не змінився»¹. Відтак у радянському загалом та українському зокрема кримінальному законодавстві другої половини ХХ століття знову з’явився термін «покарання».

Загалом же з кінця 1950-х – початку 1960-х років, коли під впливом загальних тенденцій до гуманізації суспільного життя в країні, спроб повернення до засад формулювання кримінального законодавства на науково обгрунтованій основі, загального підвищення значення науки у функціонуванні державного апарату, відновилися наукові дослідження караності злочинів як кримінально-правового засобу та порядку її законодавчого визначення. У другій половині ХХ століття з’явилися фундаментальні праці Г. З. Анашкіна², З. А. Астемірова³, Л. В. Багрія-Шахматова⁴, М. І. Бажанова⁵, В. Я. Богданова⁶, Р. Р. Галіакба-

ного покарання (включно зі смертною карою (!) – Ю. П.)» (див.: О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : Постановление ЦИК и СНК СССР от 07.04.1935. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик*. 1935. № 19. Ст. 155. Див. також: Об уголовной ответственности несовершеннолетних за действия, могущие вызвать крушение поезда : Указ Президиума Верхов. Совета СССР от 10.12.1940. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1940. № 52.)

¹ Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность : монография. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. С. 9–10.

² Анашкин Г. З. Законодательство СССР о смертной казни и практика его применения : учеб. пособие. Москва : Высш. шк. МВД СССР, 1969. 188 с.

³ Астемиров З. А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания : учеб. пособие по спецкурсу / Дагестан. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Махачкала : РИО ДГУ, 1987. 90 с.

⁴ Багрий-Шахматов Л. В. Система уголовных наказаний и исправительно-трудовое право : учеб. пособие. Москва : Высш. шк. МВД СССР, 1969. 75 с.; Багрий-Шахматов Л. В., Гуськов В. И. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний : науч. изд. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. 108 с.; Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание : монография. Минск : Вышэйшая школа, 1976. 384 с.

⁵ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву : монография. Київ : Вища школа, 1980. 216 с.

⁶ Богданов В. Я. Исправительные работы без лишения свободы (Проблемы сущности и эффективности). Москва : ВНИИ МВД СССР, 1978. 181 с.; Богданов В. Я. Ссылка и ее применение. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1980. 64 с.

рова¹, І. І. Горелика², С. І. Дементьева³, В. К. Дуюнова⁴, І. І. Карпеця⁵, О. І. Коробєєва⁶, Г. А. Крігера⁷, Л. Л. Круглікова⁸, І. С. Ноя⁹, О. Д. Соловійова¹⁰, З. А. Тадевосян¹¹, В. І. Тютюгіна¹², О. Г. Фролової¹³, О. Л. Цветиновича¹⁴, М. Д. Шаргородського¹⁵ та інших авторів¹⁶.

¹ Галиакбаров Р. Р. Система и виды наказаний : лекция. Горький : Горьков. высш. шк. МВД СССР, 1986. 40 с.

² Горелик И. И. Наказание и его назначение : науч. изд. Минск : Беларусь, 1978. 94 с.

³ Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. 160 с.

⁴ Дуюнов В. К., Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: теория и практика / отв. ред. С. Г. Келина ; Ин-т философии и права АН Киргизской ССР. Фрунзе : Илим, 1986. 240 с.

⁵ Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы : науч. изд. Москва : Юрид. лит., 1973. 287 с.; Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 152 с.

⁶ Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Хабаров. высшая шк. МВД СССР, 1986. 80 с.

⁷ Кригер Г. А. Наказание и его применение : науч. изд. Москва : Госюриздат, 1962. 70 с.

⁸ Кругликов Л. Л. Уголовно-правовые средства обеспечения справедливости наказания : учеб. пособие. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1986. 71 с.

⁹ Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы : научное издание. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. 168 с.

¹⁰ Соловьев А. Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву (законодательство и судебная практика) : науч. изд. Москва : Госюриздат, 1958. 204 с.

¹¹ Тадевосян З. А. Штраф как мера наказания / Ин-т философии и права АН Армян. ССР. Ереван : Изд-во АН Армян. ССР, 1978. 100 с.

¹² Тютюгин В. И. Лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью как вид наказания по советскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1974. 234 с.

¹³ Фролова Е. Г. Понятие наказания, его цели и система в советском уголовном праве : лекция. Донецк : ДонГУ, 1991. 128 с.

¹⁴ Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве : учеб. пособие. Калининград : Изд. КГУ, 1980. 68 с.

¹⁵ Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность : науч. изд. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1973. 160 с.

¹⁶ Актуальные вопросы применения лишения свободы и дополнительных наказаний : науч. изд. / под ред. И. М. Гальперина. Москва : Всесоюз. Ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. 169 с.; Наказания, не связанные с лишением свободы : сборник / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности ; под ред. И. М. Гальперина. Москва : Юрид. лит., 1972. 152 с.; Исправительные работы и их эффективность / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности Прокуратуры ССР ; с предисл. и под ред. Б. С. Никифорова. Москва : б. и., 1967. 178 с.; Личность преступника и применение наказания : науч. изд. / науч. ред. Б. С. Волков, В. П. Малков. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. 216 с.

Тогочасні теоретичні здобутки в царині досліджень караності злочинів були покладені в основу КК України 2001 року. За твердженням В. В. Сташиса і В. Я. Тація, до базових концептуальних положень новоствореного на той час Кодексу були покладені, *inter alia*, «розширення системи покарань, альтернативних позбавленню волі, формування санкцій Особливої частини від менш суворих покарань до більш суворих; остаточна відмова від смертної кари як виняткової міри покарання, встановлення довічного позбавлення волі лише за злочини, пов'язані з умисним вбивством людини за обтяжуючих обставин; зниження покарання у вигляді позбавлення волі за необережні злочини»¹. І дійсно, на момент свого прийняття чинний КК України 2001 року, у цілому відповідав рівню розвитку наукових досліджень караності злочинів, що був досягнутий до кінця ХХ – початку ХХІ століття, результатом чого стало й те, що караність злочинів у відначальній редакції КК була визначена достатньо системно та обгрунтовано.

Певний відхід у законодавстві від науково обгрунтованих положень щодо визначення караності злочинів знову намітився вже після набрання чинності КК України 2001 року, коли законодавці за рахунок зміни караності (переважно – у бік її посилення) намагалися розв'язати цим кримінально-правовим засобом складні політичні, економічні, соціальні, а подекуди навіть історичні і світоглядні питання. Порушення системних зв'язків між елементами системи покарань, неузгоджені між собою зміни окремих санкцій статей Особливої частини, встановлення в них розмірів покарань, що перевищують максимум або є меншими за мінімум для певного виду покарання, визначеного статтею Загальної частини, допущення інших суперечностей між статтями Загальної та Особливої частин КК – усе це призвело до суттєвого розбалансування тих положень про караність злочинів, які закладали до КК 2001 його розробники. Вже у 2015 році були підстави для констатації, що «кримінальне законодавство України зіткнулося з реальною загрозою його неконтрольованого і безсистемного реформування, результатом чого цілком може стати не лише подальше його «захаращення» науково необгрунтованими і такими, що не викликані потребами сучасного суспільного життя положеннями, а й, зрештою, може призвести до порушення основоположних принципів, на яких воно побудоване, системних зв'язків і залежностей його приписів, що, у свою

¹ Тацій В. Я., Сташис В. В. Кримінальний кодекс як поступ до гуманізму та демократії. *Вісник прокуратури*. 2001. №3. С. 6–15.

чергу, потягне за собою істотне зниження ефективності засобів кримінально-правового впливу на злочинність»¹.

Справедливо критикуючи такий стан речей, українські науковці тим не менш не тільки не полишають, а й значно активізували дослідження питань теоретичної обґрунтованості караності злочинів. Саме в перші два десятиліття ХХІ століття з'явилися дослідження проблематики визначення караності, що належать перу В. В. Антипова та В. І. Антипова², М. І. Бажанова³, О. А. Балашинського⁴, Н. Л. Березовської⁵, О. В. Беци⁶, І. Г. Богатирьова⁷, І. Й. Бойка⁸, О. П. Гороха⁹, Л. Ю. Гривняка¹⁰, Т. А. Денисової¹¹, О. В. Єрмака¹², Н. Я. Ковтун¹³,

¹ Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. №4 (83). С. 64.

² Антипов В. В., Антипов В. І. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання : монографія. Київ : Атіка, 2004. 208 с.

³ Бажанов М. И. Наказание в проекте УК Украины. *Проблеми законності*. Вип. 38. / відп. ред.: В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. С. 167–179.

⁴ Балашинський О. А. Становлення та розвиток інституту покарання в кримінальному праві УСРР (УРСР) (1919–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ : Ун-т Короля Данила, 2018. 20 с.

⁵ Березовська Н. Л. Покарання неповнолітніх і виправно-трудоий вплив : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 250 с.

⁶ Беца О., Панасюк М., Шкодюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні : посібник / за ред. О. В. Беци. Київ : МП «Леся», 2003. 116 с.

⁷ Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарання: Кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми : монографія. Київ : МП «Леся», 2002. 139 с.

⁸ Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.

⁹ Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. 256 с.; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2012. 404 с.

¹⁰ Гривняк Л. Ю. Вища міра покарання: історико-правове дослідження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 164 с.

¹¹ Денисова Т. А. Функції уголовного покарання : монографія. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. 324 с.; Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.; Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2007. 340 с.

¹² Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2017. 20 с.; Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. 232 с.

¹³ Ковтун Н. Я. Види додаткових покарань для неповнолітніх : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. 208 с.

А. Ю. Коновалової¹, В. І. Кононенка², М. Г. Корабель³, В. М. Куца⁴,
О. М. Литвинова⁵, В. Т. Маляренко⁶, К. Б. Марисюка⁷, В. В. Мина⁸,
В. А. Мозгової⁹, А. А. Музики¹⁰, Є. С. Назимка¹¹, Т. Б. Ніколаєнко¹²,

¹ Коновалова А. Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.

² Кононенко В. І., Чирва А. М. Не місце серед живих: факти і роздуми. Київ : Арт Економі, 2010. 736 с.

³ Корабель М. Г. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. К. : Акад. адвокатури України, 2015. 16 с.; Корабель М. Г., Шинкарбов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.

⁴ Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. 232 с.

⁵ Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. 213 с.

⁶ Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України : монографія. Київ : Фонд «Прав. ініціатива», 2003. 156 с.

⁷ Марисюк К. Б. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2014. 36 с.; Марисюк К. Б. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. 335 с.

⁸ Мина В. В., Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння мети покарання : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2014. 176 с.

⁹ Мозгова В. А. Громадські роботи як вид покарання: теорія і практика : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2014. 248 с.

¹⁰ Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. 256 с.; Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2012. 404 с.

¹¹ Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. 213 с.; Назимко Є. С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх : монографія. Київ : КНТ, 2015. 368 с.; Його ж. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2016. 384 с.; Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2014. 370 с. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 336 с.

¹² Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь : Ун-т Держ. фіскал. служби України, 2019. 39 с.

К. А. Новікової¹, Д. А. Овчаренка², О. М. Омельчука³, О. С. Пироженка⁴, В. О. Попраса⁵, О. П. Рябчинської⁶, Г. М. Собко⁷, В. В. Сташиса⁸, В. М. Трубникова⁹, В. І. Тютюгіна¹⁰, О. Ю. Хроленок¹¹, Ю. В. Шинкарьова¹², Д. С. Шияна¹³ та інших. В їхніх роботах, окрім догматичного тлумачення положень нині чинного законодавства про караність кримінальних правопорушень, а також пропозицій щодо їх удосконалення, сформульовані також і міркування щодо загальних питань ка-

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія / наук. ред. Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2019. 288 с.

² Овчаренко Д. А. Покарання як соціальне та правове явище: філософсько-правові аспекти : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2015. 266 с.

³ Мина В. В., Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння мети покарання : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2014. 176 с.

⁴ Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених за кримінальним правом України : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Ніка-Нова, 2012. 294 с.

⁵ Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.

⁶ Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови. Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2013. 448 с.

⁷ Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2008. 18 с.

⁸ Сташис В. Актуальні питання системи покарань за Кримінальним кодексом України 2001 року. *Право України*. 2010. №9. С. 16–24; Сташис В. В. Роль та значення покарання у системі запобігання злочинності. *Право України*. 2011. №9. С. 167–173; Сташис В. В. Актуальні проблеми системи покарань та їх призначення за Кримінальним кодексом України 2001 р. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : зб. наук. пр. на пошану акад. Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народж. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юрид. думка, 2010. С. 378–388.

⁹ Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

¹⁰ Тютюгин В. И. О соотношении видов наказаний по степени их строгости. *Проблемы социалистической законности* / отв. ред. В. Я. Таций. Вып. 26. Харьков : Основа, 1991. С. 47–52.

¹¹ Хроленок О. Ю. Правові основи систематизації покарань в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2016. 16 с.

¹² Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.; Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

¹³ Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 19 с.

раності. Сукупно з ідеями криміналістів попередніх часів ці міркування створюють підґрунтя для їх наукового осмислення, критики, узагальнення, зведення до єдиної системи, а також подальшого розвитку в напрямі поглиблення та фундаменталізації наукового знання про караність як кримінально-правовий засіб та правила її законодавчого визначення.

Таким чином, упродовж близько двох століть у кримінально-правовій науці з різним ступенем інтенсивності в окремі періоди досліджується проблематика визначення караності злочинів. У результаті цих досліджень вирішено певне коло проблематики караності, намічено низку питань, які ще потребують свого вирішення, сформовані певні загальні підходи, а в окремих випадках і дискусійні положення щодо караності, сформульовано низку прикладних висновків тощо. Загалом можна констатувати, що досягнуто певного рівня, за якого теоретичні погляди на визначення караності кримінальних правопорушень сформувалися у певне виокремлене коло наукового знання, яке зайняло своє місце в системі науки кримінального права загалом. З огляду на це, постала необхідність як окреслення цього кола знань і позиціонування його в системі науки кримінального права, так і визначення його характеристик.

Передусім потребує свого встановлення місце наукових знань про визначення караності кримінальних правопорушень у системі науки кримінального права. Систематизація наукового знання загалом і в межах кримінального права зокрема сама по собі є складною і неоднозначно розв'язуваною проблемою. З одного боку, ні в кого з дослідників не викликає сумнівів той факт, що власне кримінальне право є галуззю юридичної науки і являє собою певну сукупність чи систему наукового знання. Зокрема, О. В. Харитонова так і пише, що наука кримінального права становить «логічну систему знань про кримінально-правову систему України (її складові елементи та систему в цілому), що зумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми факторами її існування та розвитку»¹. Водночас у цій системі знань багатьма дослідниками виокремлюються внутрішні структурні компоненти у виді окремих ідей, концепцій, теорій, учень тощо. Так, наприклад, Г. М. Анісімов та М. І. Панов стверджують, що «наука кримінального права становить систему знань (інформації) у вигляді ідей, поглядів,

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 76–77.

концепцій, теорій, вчень про злочин і покарання, кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми (як первинні і основоположні елементи галузі права), юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість і ефективність, принципи, закономірності і тенденції розвитку кримінального права, а також теоретичне осмислення практики законотворчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права»¹. В. О. Навроцький пише, що наука кримінального права «складається з багатьох взаємопов'язаних і взаємоузгоджених теорій... У свою чергу, кожна з цих теорій включає в себе низку часткових теорій, а сама входить як елемент до теорій більш високого рівня»². Принципово поділяючи такі погляди, слід підкреслити, що обсяг тих знань, сформованих у виді окремих ідей, концепцій, теорій, учень тощо, які складають науку кримінального права, не є і не може бути ні вичерпним, ні сталим. Навпаки, цей обсяг знань прагне до постійного зростання, прирошуючись результатами новітніх досліджень, висунутими новими судження, аргументами на їх користь та критикою проти них. Водночас різні за обсягом, ступенем новітності та значимістю для загального пізнання досліджуваної проблематики знання в науці прийнято іменувати різною термінологією.

Так, в одних випадках певну сукупність знань іменують теорією³, а в інших – загальною теорією⁴, в деяких – ученням⁵, а в інших – за-

¹ Панов М. І., Анісімов Г. М. Наука кримінального права і проблема її міждисциплінарних зв'язків. *Юридична наука*. 2015. №1. С. 133–134.

² Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. С. 65.

³ Див., наприклад: Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад, 2007. 16 с.; Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 15–23.

⁴ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений : науч. изд. Москва : Юрид. лит., 1972. 352 с. Рагоз А. И. Общая теория вины в уголовном праве : учеб. пособие. Москва : ВЮЗИ, 1980. 91 с.

⁵ Див., наприклад: Оршанский М. Г. Учение о цели и праве наказания. *Труды Юридического Общества при Императорском Харьковском Университете*. Т. 1. 1904. С. 87–110; Баулин Ю. В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность деяния) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харьков : Укр. юрид. акад. им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. 41 с.; Вереща Р. В. Вчення про суб'єктивну сторону злочину : монографія. Київ : Прав. єдність : Алерта, 2018. 1106 с.; Костенко О. М. Вчення про склад злочину: методологічні аспекти. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 7–8 квіт. 2006 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 68–71 та ін.

гальним ученням¹ тощо. В окремих випадках автори, вочевидь, не вбачають істотної проблеми в найменуванні сформованої ними системи знань про те чи інше кримінально-правове явище. Так, наприклад, В. О. Навроцький сукупність теоретичних знань про кваліфікацію злочинів іменує водночас і вченням, і загальним ученням, і теорією, і загальною теорією². Вочевидь, такий стан речей щодо вживаної термінології не є безпідставним чи непояснюваним. Адже можна констатувати, що в наукознавстві не завжди надаються чіткі дефініції чи проводяться жорсткі розмежування між вказаними елементами наукового знання. Часто вони визначаються як взаємно тотожні, чи навіть і один через інший. Так Д. В. Чернілевський пише, що «теорія є системою поглядів з якого-небудь питання, вченням по яке-небудь явище»³; О. В. Руденко вважає, що теорія – це «вчення, система ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи іншого явища»⁴; на думку О. І. Гуторова, «найвищою формою узагальнення й систематизації знань є теорія, тобто вчення про узагальнений досвід, практику, сформульовані наукові принципи й методи»⁵; за Н. М. Краус «під теорією розуміється вчення про узагальнений практичний досвід»⁶ тощо. Водночас учення в розумінні Є. К. Шишкіної та О. О. Носирєва – це «сукупність теоретичних положень про яку-небудь галузь дійсності»⁷; через категорію «теорії» розуміють «учення» О. Г. Данильян та О. П. Дзьобань⁸, О. К. Чаплигін⁹ та інші учені.

¹ Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. Москва : Гос. Изд-во юрид. лит., 1957. 363 с.; Утевский Б. С. Общее учение о должностных преступлениях. Москва : Юрид. Изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 440 с.

² Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. С. 11, 24, 26, 30, 31, 33, 39, 56, 63 та ін.

³ Методологія наукової діяльності : навч. посіб. / Д. В. Чернілевський, О. Є. Антонова, Л. В. Барановська та ін. / за ред. Д. В. Чернілевського. Вид. 2-ге, допов. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. С. 23.

⁴ Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студ., курсантів, аспірантів і ад'юнктів / А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко та ін. ; за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учб. літ., 2010. С. 6.

⁵ Гуторов О. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2017. С. 33.

⁶ Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень : навч.-метод. посіб. Полтава : Оріяна, 2012. С. 22.

⁷ Шишкіна Є. К., Носирєв О. О. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Діса плюс, 2014. С. 107.

⁸ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. С. 84.

⁹ Теоретико-методологічні засади наукових досліджень у галузі державного управління : монографія / В. В. Корженко, Н. С. Корабльова, О. К. Чаплигін та ін. ; за

Змістова близькість термінів «теорія» та «учення» фіксується й тлумачними словниками. Зокрема, академічний словник української мови подає перший зі згаданих термінів в п'яти основних значеннях: «1. Логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності... 2. Учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення... 3. Сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки... // Сукупність наукових положень, необхідних для опанування певного ремесла, мистецтва, розуміння чого-небудь тощо... // Припущення, здогад щодо певного явища науки; гіпотеза... 4. Загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад... 5. Сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки... // Загальні міркування, що не ґрунтуються на реальній дійсності...»¹. Водночас терміном «учення», з урахуванням відомої полісемічності його значень, прийнято іменувати: «Сукупність теоретичних положень в якій-небудь галузі знань, система поглядів на щось... // Система основних поглядів кого-небудь... // Сукупність основних положень, догматів якої-небудь релігії; віровчення...»².

З огляду на викладене не можна вбачати істотної проблеми у синонімічному використанні в галузевих наукових дослідженнях термінів «теорія» і «учення» для позначення певної виокремленої системи знань, поглядів, ідей, аргументів та інших наукових положень. Водночас з урахуванням аргументів, викладених наукознавцями, задля можливостей використання їхніх загальних конструктів у зламі до галузевих наук, а також з метою уникнення термінологічної плутанини і непослідовності для їх позначення, все ж таки доцільніше послідовно використовувати термін «теорія». Термін же «учення» в структурі наукового знання, з мого погляду, доцільно використовувати лише в двох випадках. У першому – коли йдеться про найменування *установлених у науці* найбільш загальних обсягів наукового знання про певні

заг. ред. В. В. Корженка. Харків : Б. в., 2012. С. 44. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Biblioteka_Magistra/5ebd2ce6-7abf-4b84-9d9e-387384cf2d29.pdf

¹ Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: І. К. Білодід (гол.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 10 : Т-Ф. Київ : Наук. думка, 1979. С. 75; Див. також: Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1441.

² Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: І. К. Білодід (гол.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 10 : Т-Ф. Київ : Наук. думка, 1979. С. 533.

складові її предмета. Зокрема, в науці кримінального права – це найменування систем наукового знання про основні інститути відповідної галузі права, а саме: мається на увазі традиційне використання понять «учення про злочин» (або ж «учення про кримінальне правопорушення») і «учення про покарання» (або – «вчення про кримінальну відповідальність»). У другому випадку це поняття доцільно використовувати для позначення або ідей, послідовно відстоюваних чи розвинутих стосовно певної наукової проблематики одним і тим же автором¹ або ідентифікованою за певною ознакою групою учених².

У наукознавстві теорія не лише розглядається як «вища форма наукового знання»³, а й розуміється як певна системна єдність такого знання. П. В. Копнін писав, що передусім будь-яка наукова теорія становить систему знання, тобто судження і поняття в ній певним чином пов'язані між собою, утворюючи певну цілісність, через що досягається усебічне охоплення предмета теорії. Крім того, ця система знань дає опис і пояснення певних явищ, розкриваючи закономірні зв'язки, знання яких є необхідним як для практичної, так і для теоретичної діяльності людини. Нарешті, судження і поняття в теорії становлять певну єдність, що виражається в певних засадах, які виражають найважливіші зв'язки згаданих явищ⁴. Водночас при зовнішній формальній єдності і виокремленості з-поміж інших, кожна наукова теорія має свою внутрішню структуру, елементами якої, за твердженням Г. І. Рузавіна, «служують поняття та судження різного ступеня загальності (узагальнення, гіпотези, закони і принципи)», що пов'язані між

¹ Див., наприклад: Харитоновна О. В. Професор Ю. В. Баулін і розвиток вчення про кримінальну відповідальність: кримінально-правові гетеротопії. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 49–53; Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А., Суходубова І. В. Вчення про стабільність та динамізм кримінального законодавства у працях професора В. Я. Тація. *Проблеми законності* : спец. вип. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. С. 92–104.

² Галабала М. В. Розвиток вчення про кримінальний закон в українській кримінально-правовій науці. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2008. Вип. 40. С. 494–504; Хилук С. В. Розвиток вчення про злочини проти власності в доктрині кримінального права незалежної України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. / за заг. ред. А. А. Музика. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. Вип. 10. С. 258–266 та ін.

³ Мостепаненко М. В. *Философия и методы научного познания* : науч. изд. Ленинград : Лениздаг, 1972. С. 47.

⁴ Копнин П. В. *Гносеологические и логические основы науки* : монография. Москва : Мысль, 1974. С. 504.

собою двома видами логічних відносин. «До першого (виду. – Ю. П.) належать логічні визначення, через які всі вторинні поняття прагнуть визначити через первинні, вихідні, основні поняття теорії. До другого виду належать відношення дедукції, за допомогою яких з аксіом, основних понять чи принципів теорії логічно виводяться теореми, похідні закони та інші твердження»¹. Відтак Г. І. Рузавін робить висновок, що наукову теорію характеризує наявність у ній, по-перше, емпіричного базису, що містить основні дані та факти, а також результати їх найпростішого опрацювання; по-друге, теоретичного базису, що включає основні припущення, аксіоми, постулати, фундаментальні закони та принципи; по-третє, логічного апарату, що містить правила визначення похідних понять та формулювання висновків із фундаментальних законів; нарешті, по-четверте, потенційно допустимі наслідки теорії та твердження її автора². Отже, теорія є осередком знання, в якому це знання «досягає певного ступеня повноти й завершеності, набуваючи відносно безумовного характеру»³.

Ґрунтовні дослідження загальних наукознавчих питань наукової теорії в правознавстві загалом і стосовно наук кримінально-правового циклу зокрема здійснював В. С. Зеленецький. Він, у цілому, виходив із таких же засадничих положень щодо розуміння змісту та характеристик наукової теорії, як вони викладені вище на підставі робіт О. І. Гуторова, О. Г. Данильяна, О. П. Дзьобаня, П. В. Копніна, М. В. Мостепаненка, Г. І. Рузавіна, О. К. Чаплигіна, Д. В. Чернілевського та інших наукознавців. Але при цьому він підкреслював, що всяка наукова теорія як виокремлена частина наукового знання має знаходити теоретичне та емпіричне обґрунтування цінності й значимості сформованих у ній ідей, висновків та пропозицій, їх потрібності для науки та практики⁴. Ці ідеї В. С. Зеленецького знайшли підтримку, використання і розвиток у подальших дослідженнях українських криміналістів⁵.

Таким чином, можна стверджувати, що *наукова теорія становить виокремлену з-поміж інших систему наукових знань (у тому числі гі-*

¹ Рузавін Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 83–84.

² Там само. С. 84.

³ Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки : монография. Москва : Мысль, 1974. С. 503.

⁴ Там само. С. 268–271.

⁵ Див., наприклад: Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 15–23.

потез, ідей, аргументів, висновків тощо), що описують і пояснюють певні явища на основі певної об'єднуючої засади, мають належне теоретичне обґрунтування та прикладну практичну значимість. Саме досягнута на сьогодні і така, що розвивається в подальшому, сукупність наукових знань про визначення караності кримінальних правопорушень і становить теорію визначення караності кримінальних правопорушень. Водночас ця теорія, як і будь-яка інша, має бути позиціонована в класифікаціях типів наукових теорій.

Класифікація наукових теорій є дискусійною проблемою загально-наукознавства і не має наразі усталеного розв'язання. Часто, виділяючи види (чи типи) наукових теорій, дослідники не описують критерій такої класифікації і не визначають її скінченності. Так, за твердженням О. Г. Данильяна та О. П. Дзьобаня, «Існують три основні типи наукових теорій: емпіричні, або описові теорії (їхні положення є узагальненням емпіричних даних, фактів); математизовані теорії (їхня сутність відтворюється математичними моделями); дедуктивні теорії (в основу їх створення покладені спеціальні формально-логічні мови). У свою чергу, дедуктивні теорії поділяються також на три види: аксіоматичні (будуються на основі очевидних положень – аксіом); конструктивні (будуються на основі створених абстрактних об'єктів); гіпотетичні (включають багато інтуїтивних моментів, неопераціональних визначень)»¹. Можна припустити, що критерієм, за яким автори виділили названі теорії, є певні характеристики змісту згаданих ними типів теорій, проте неможливо припустити, які типи теорій віднесені авторами до «неосновних». На окремі критерії класифікації типів наукових теорій вказує П. Ф. Йолон, який пише, що «за предметом їх поділяють на математичні, фізичні, біологічні, соціогуманітарні тощо; за будовою – на дедуктивні, істинність тверджень яких встановлюється шляхом виводу із тверджень вихідних, і недедуктивні, істинність тверджень яких доводять за допомогою аргументації фактами... За характером відношення до дійсності розрізняють теорії змістовні, коли теорія є відображенням конкретної частини реальності, і формальні, коли теорія виступає тільки як форма, безпосередньо не пов'язана з тією чи іншою предметною областю... Серед сукупності теорій, споріднених за своїм предметом, виділяють фундаментальні теорії, які займають

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. С. 337–338.

провідне місце в тій чи іншій науці...»¹. Достатньо розгорнуту класифікацію типів наукових теорій дає Г. І. Рузавін, який поділяє їх: 1) за критерієм глибини розкриття специфічних особливостей і закономірностей досліджуваних явищ – на феноменологічні (емпіричні) і нефеноменологічні (пояснювальні, інтерпретативні); 2) за точністю передбачень і прогнозувань результату – на детерміністичні (забезпечують достовірне передбачення) і стохастичні (забезпечують вірогіднісне передбачення); 3) за предметом дослідження – на формальні (ті, які вивчають зовнішню форму досліджуваних явищ) і змістовні (ті, що вивчають зміст таких явищ). Крім того, окремі класифікації він запропонував для економічних та соціологічних теорій, які поділив: 4) за своїм підходом до досліджуваних явищ – на позитивні (теорії, в яких містяться виключно твердження, що належать до фактичного стану справ) і нормативні (ті, в яких є певна оцінка цього стану справ, заснована на ціннісних орієнтаціях, поглядах і світогляді ученого); 5) мікротеорії (ті, в яких вивчаються окремі частини загального, зокрема в економіці – мікроекономічні теорії) та макротеорії (ті, в яких вивчаються уся сукупність певних явищ чи процесів, зокрема в економіці – макроекономічні теорії)².

Безумовно, теорія визначення караності кримінальних правопорушень знаходить своє місце у кожній з описаних, так само, як і в будь-якій із незгаданих, класифікацій наукових теорій. У багатьох випадках це місце буде сталим, незалежно ні від змісту знань, що таку теорію складають, ні від форми їх викладу, ні, зрештою, від персонального авторства теорії. Зокрема, будь-яка теорія визначення караності кримінальних правопорушень за своїм предметом є соціогуманітарною, за місцем у науці кримінального права – фундаментальною, а за точністю прогнозування кінцевого результату – стохастичною. Водночас теорії визначення караності, розроблені різними авторами, в різні історичні періоди, в різних соціально-економічних чи державно-політичних умовах, можуть належати в окремих класифікаціях до різних видів (типів). Так, ці теорії можуть бути і феноменологічними (тільки відображати на відповідному законодавчому матеріалі стан караності кримінальних правопорушень, визначений у певний час у певній країні), і нефеноменологічними (пояснювати караність не лише на основі

¹ Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 633–634.

² Рузавін Г. І. Методологія научного познання : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 86–92.

об'єктів, які можна спостерігати); і формальними (вивчати зовнішні, формальні властивості караності), і змістовними (вивчати внутрішні, змістовні властивості караності), і, вочевидь, і змішаними (предметом яких є як формальні, так і змістовні властивості караності); і позитивними (такими, що догматично відображають приписи позитивного законодавства про караність), і нормативними (такими, в яких є певна оцінка цього стану визначеної у законодавстві караності, заснована на ціннісних орієнтаціях, поглядах і світогляді ученого).

Нарешті, теорії визначення караності можуть бути за своїм обсягом такими, що охоплюють усе коло питань, пов'язаних із цим кримінально-правовим засобом, і такими, що обмежуються лише певною частиною цих питань. У класифікації Г. І. Рузавіна перші називаються мікротеоріями, другі – макротеоріями. Така термінологія відносно усталилася лише в економічній науці, де, як згадувалося, розробляються мікроекономічні та макроекономічні теорії. Вона ж інколи вживається також у соціології¹, політології², екології³, хоча не набула в них істотного поширення. В юридичній же науці ця термінологія не використовується зовсім.

Натомість, у правознавстві ті наукові теорії, які претендують на охоплення усього кола знань щодо певного явища прийнято іменувати *загальними* теоріями. Так, В. С. Зеленецький підкреслював, що саме загальна теорія розробляється там, де, з одного боку, констатується існування загальних проблем, що не можуть бути охоплені спеціальними теоріями, які розробляють відповідні часткові проблеми, якщо ці загальні проблеми не входять до предмета жодної з існуючих спеціальних теорій, хоча й заслуговують на своє вивчення; а з іншого – де створення загальної теорії є закономірністю в розвитку відповідних наук на шляху до інтеграції й узагальнення усієї сукупності знань, досягнутих у даній галузі науки⁴.

І дійсно, в тих випадках, коли правознавці мають на меті охопити, систематизувати, структурувати і викласти усю сукупність наукового

¹ Див., наприклад: Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Климова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. С. 6.

² Див., наприклад: Пушкарева Г. В. Политология : учебник и практикум. Москва : Юрайт, 2016. С. 19.

³ Див., наприклад: Енциклопедія Сучасної України. Т. 9 : Е–Ж / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. Київ : Поліграфкнига, 2009. С. 51 с.

⁴ Див.: Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы : монография. Харьков : Основа, 1994. С. 52–53.

знання щодо певного предмета чи явища, вони іменують ці знання загальною теорією про відповідний предмет (відповідне явище). Сказане, зокрема, стосується наукових досліджень категорій правопорушення та юридичної відповідальності; інших загальнотеоретичних правових досліджень²; цивільного права як галузі права та його основних інститутів³; низки загальних і прикладних питань криміналістики⁴, а також і окремих кримінально-правових та кримінологічних досліджень⁵.

¹ Див., наприклад: Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности : монография. Москва : РАП, 2008. 324 с.; Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения: социологический и юридический анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ленинград : Б. и., 1978. 23 с.; Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография / Ассоц. юрид. центр. Санкт-Петербург : Юрид. центр-Пресс, 2007. 950 с.

² Див., наприклад: Общая теория прав человека : науч. изд. / рук. авт. коллектива и отв. ред. Е. А. Лукашева; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. Москва : Норма, 1996. 509 с.; Петришин О. В. Загальна теорія державної служби як напрямок державно-правових досліджень. *Матеріали наукової конференції «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства»*, 21–22 черв. 2001 р., Харків. Харків : Право : Адміністрація Президента України, 2001. С. 282–284; Самохвалов В. П. Загальна теорія судової влади: системно-правові аспекти розвитку : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2010. 136 с. Шахновский А. А. Общая теория правопорядка и прикладные юридические вопросы АСУ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ленинград : Б. и., 1978. 20 с.

³ Див., наприклад: Годэмэ Э. Общая теория обязательств. Москва : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 511 с.; Загальна теорія цивільного права : підручник / за ред.: О. А. Підпригори, Д. В. Бобрової. Київ : Вища шк., 1992. 454 с.; Марченко М. Н. Общая теория договора: основные положения. *Вестник Московского университета. Серия 11: Право*. 2003. № 6. С. 3–16.

⁴ Див., наприклад: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1 : Общая теория криминалистики. Москва : Юрист, 1997. 404 с.; Журавель В. Загальна теорія криміналістики: деякі проблеми формування. *Криміналіст періодукований = Криміналість першопечатний* : міжнар. наук.-практ. юрид. журн. 2015. № 11. С. 30–44; Коновалов С. И., Полтавцева Л. И. Общая теория криминалистики: методологическое значение и тенденции развития. *Философия права*. 2001. № 1. С. 32–36; Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы как часть судебной экспертологии. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика = Kriminalistika ir teismo ekspertize: mokslas, studijos, praktika = Criminalistia and forensic examination: science, studies, practic* : сб. науч. ст. : IX міжнар. наук.-практ. конф. Vilnius : Charkovas, 2013. Ч. 1. С. 23–30; Сімакова-Єфремян Е. Загальна теорія судової експертизи як основа методології проведення комплексних судово-експертних досліджень. *Вісник Академії правових наук України*. 2006 р. № 3(46). Харків : Право, 2006. С. 225–235.

⁵ Див., наприклад: Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ условно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) : науч. изд. / Нац. ун-т внутр. дел, Запорож. гос. ун-т. Запорожье : ЗГУ ; Харків : НУВД, 2002. 440 с.; Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / пер. з англ. Н. Бордукової. Харків : Акта, 2000. 323 с.; Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью.

Система наукових знань про визначення караності кримінальних правопорушень також може мати як загальний, так і частковий обсяг. У першому разі вона охоплює усю сукупність наукового знання про визначення караності кримінальних правопорушень, не обмежуючись ні колом таких правопорушень, ні колом осіб, що їх вчиняють, ні видами покарань, ні будь-якими іншими факторами. У другому ж разі вона може охоплювати лише питання визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень (наприклад: кримінальних проступків¹ чи злочинів певного ступеня тяжкості²; кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті³ чи кримінальних правопорушень проти певного родового об'єкта⁴ тощо) чи їх визначення караності певним видом покарання (штрафом⁵, позбавленням⁶ чи обмеженням свободи⁷), чи визначення караності кримінальних правопорушень, учинюваних певними категоріями суб'єктів (спеціальними суб'єктами⁸,

Концептуальные основы : монография. Харьков : Основа, 1994. 321 с.; Ольков С. Г. Общая теория наказаний в свете общей теории юридической ответственности и общей теории политических режимов. *Государство и право*. 2007. №8. С. 55–61; Цуцкірідзе М. С. Загальна теорія боротьби зі злочинністю як методологічна основа дослідження кримінальної процесуальної діяльності слідчого. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (23 груд. 2016 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 406–408.

¹ Див., наприклад: Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 167–173; Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцан та ін. ; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. С. 141–157.

² Див., наприклад: Скок О. С. Злочини невеликої тяжкості та питання кримінальної відповідальності : монографія / за наук. ред. О. І. Соболь. Харків : Право, 2017. С. 84–94.

³ Див., наприклад: Орловський Р. С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. С. 452–457.

⁴ Див., наприклад: Шаповалова О. А. Проблеми пеналізації злочинів у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. 17 с.

⁵ Див., наприклад: Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. С. 68–127.

⁶ Див., наприклад: Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. 160 с.

⁷ Див., наприклад: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С.107–140.

⁸ Див., наприклад: Осадча А. С. Пеналізація суспільно небезпечних діянь з урахуванням спеціального суб'єкта злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №2 (3). С. 280–292.

неповнолітніми¹, жінками²) тощо. Відтак у класифікації Г. І. Рузавіна перша теорія буде названа макротеорією, а решта – мікротеоріями визначення караності кримінальних правопорушень. Проте, як уже відзначалося, така термінологія не є властивою юриспруденції, для якої характерним є найменування теорій, що претендують на всеохоплюючий виклад наукового знання, загальними теоріями.

З іншого боку, термін «загальна» у стосунку до теорії караності кримінальних правопорушень не повинен тлумачитися так, ніби ця теорія є остаточною, вичерпною і завершеною; ніби розставлені усі крапки над «і» й на тому зупинений процес наукового пізнання у цій сфері. Науковий пошук у будь-якій сфері, а тим паче – у мінливій царині суспільних процесів є не лише невпинним, але й таким, що має постійну тенденцію до прискорення. М. Вебер писав: «кожному з нас відомо, що зроблене нами в науці років через 10, 20, 40 застаріє. Такою є доля, ба більше, таким є сенс наукової праці, якому вона підпорядкована і якому служить, – і в цьому полягає специфічна відмінність її від усіх інших елементів культури; будь-яке досконале «втілення» задуму в науці означає появу нових «питань», власне, за своєю суттю воно воліє бути перевершеним і застаріти. І з цим мусить змиритися кожен, хто прагне служити науці. Звичайно, наукові праці здатні довго зберігати своє значення, приносячи «насолоду» своїми художніми якостями або залишаючись засобом навчання науковій праці. Однак бути перевершеними у науковому відношенні – це не лише наша спільна доля, а й наша спільна мета. Ми не змогли б працювати, якби не сподівалися, що інші підуть далі, ніж ми. У принципі цей прогрес прямує до нескінченності»³.

Тому-то й загальна теорія караності кримінальних правопорушень, що викладена в цьому дослідженні, не претендує і не може претендувати на остаточність розв'язання усіх питань і зупинення подальших досліджень її предмета. Навпаки, видається, що, ставши предметом критики з боку нинішнього та наступних поколінь науковців, ця теорія вплине на подальший розвиток наукового пошуку щодо системи кримінально-правових засобів загалом і кримінальної відповідальності

¹ Див., наприклад: Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 136–173.

² Див., наприклад: Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : монографія. Вид. 2-ге. Одеса : НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. С. 174–192.

³ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. О. Погорілий. Київ : Основи, 1998. С. 315–316.

зокрема; покарання як засобу кримінального права і караності як власності кримінального правопорушення, похідної від цього засобу; державного права покарання (*jus puniendi*) та його здійснення при пеналізації злочинів у кримінально-правовій політиці; окремих видів покарань та санкцій кримінального закону тощо. І, можливо, саме в такій якості вона більше прислужиться розв'язанню проблемних питань, що складають її зміст, аніж у позитивному викладенні автором свого їх розуміння.

З огляду на викладене, наукова теорія, яка, з одного боку, має на меті дати повне охоплення теоретичного знання про визначення караності кримінальних правопорушень, а з іншого – розглядається як базис для подальшого розвитку наукових досліджень у цій сфері, й іменується мною загальною теорією визначення караності кримінальних правопорушень.

У наукознавстві усяку наукову теорію прийнято характеризувати низкою властивостей, які називаються і окреслюються по-різному. Так, наприклад, Г. І. Рузавін «будову теорії» представляє так: «1) емпіричний базис, що містить основні факти і дані, а також результати їх найпростішої логіко-математичної обробки; 2) теоретичний базис, що включає основні припущення, аксіоми, постулати, фундаментальні закони і принципи; 3) логічний апарат, що містить правила визначення вторинних понять і логічні правила виводу наслідків (чи теорем) із аксіом, а також похідних, чи неосновних, із фундаментальних законів; 4) потенційно припустимі наслідки і твердження теорії»¹. На думку О. Г. Данильяна та О. П. Дзьобаня, «основними елементами теорії» слід вважати: «вихідні підстави – фундаментальні поняття, принципи, закони, аксіоми; ідеалізовані об'єкти – абстрактні моделі суттєвих властивостей і зв'язків предметів, що вивчаються (наприклад, “законодавство”, “злочинність”); логіку теорії – сукупність певних правил і способів доказу, націлених на удосконалення структури і змін знання; філософські установки і ціннісні фактори; сукупність законів і тверджень, виведених як наслідки з основних положень даної теорії відповідно до конкретних принципів»². О. І. Гуторов пише, що «структуру теорії» як складної системи «формують

¹ Рузавін Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 84.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. С. 337.

пов'язані між собою принципи, закони, тлумачення, положення, поняття, категорії та факти»¹.

В. О. Навроцький, який розробляє наукову теорію кваліфікації злочинів (кримінальних правопорушень), характеризує її предмет, структуру та функції, визначає понятійний апарат і місце в системі науки². Вочевидь, ці характеристики наукової теорії мають певне загальне значення для теоретичних досліджень у правознавстві³, у зв'язку із чим за ними може бути описана і загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень.

Виокремлення предмета наукової теорії має принципове значення для окреслення меж цієї теорії та відмежування її від інших сфер наукового знання. З іншого боку, встановлення предмета кожної окремої теорії є похідним від загального наукознавчого розуміння предмета науки, а останнє, своєю чергою, – від філософських уявлень про предмет (чи об'єкт) пізнання. У філософії об'єкт пізнання має два за обсягом тлумачення. У широкому розумінні – ним визнається природа, суспільство, людина та її внутрішній світ в їхньому об'єктивному бутті, в звуженому – лише та їхня частина, на яку спрямоване пізнання суб'єкта⁴. Відтак і правознавці розрізняють об'єкт і предмет своєї науки. На думку І. Ф. Коржа, «об'єкт – це те, що має ще бути науково досліджене за допомогою пізнавальних засобів і прийомів відповідної науки. У процесі наукового дослідження вихідні емпіричні знання про об'єкт доповнюються теоретичними знаннями, тобто системою понять про основні суттєві властивості, ознаки і характеристики об'єкта, що досліджується, про закономірності його генезу, функціонування і розвитку. Наукове пізнання тим самим являє собою творчий процес глибокого пізнання об'єкта в роздумах, у створенні його уявного образу (моделі), у відповідній системі понять про сутнісні властивості цього об'єкта. Зазначені сутності властивості об'єкта (в їхньому понятійно-

¹ Гуроров О. І. *Методологія та організація наукових досліджень* : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2017. С. 29.

² Навроцький В. О. *Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації* : монографія. Київ : Атіка, 1999. С. 30–66.

³ Їх визнають як ті, хто підтримують судження В. О. Навроцького, так і ті, хто з ним не погоджується. Див., наприклад: Брич Л. П. *Теорія розмежування складів злочинів* : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 16–20; Ус О. В. *Теоретичні та прикладні проблеми кваліфікації в кримінальному праві України* : монографія. Харків : Право, 2020. С. 14–21.

⁴ Див.: Лебедев С. А. Проблема суб'єкта і об'єкта в научному познанні. *Вестник Тверского государственного университета. Серия «Философия»*. 2016. № 1. С. 19–20.

му розумінні)... і є предметом відповідної науки. Тобто предметом дослідження науки є сутнісні властивості об'єкта науки. У спрощеному виді можна сказати, що об'єкт дослідження науки – це те, що ми про нього знаємо до наукового його дослідження, а предмет дослідження – це вивчений об'єкт у тій частині, яку ми досліджували. Таким чином, кожна наука має свої об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт – це ті явища, котрі вивчаються наукою, предмет – це те, що цікавить дану науку в конкретному об'єкті»¹.

Предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є достатньо неоднорідним і охоплює собою хоч і споріднені, але, тим не менш, відмінні явища. Визначення караності кримінальних правопорушень є специфічним видом правотворчої діяльності держави, у результаті якої створюється і закріплюється у кримінальному законі покарання як кримінально-правовий засіб, що підлягає застосуванню до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Як і будь-який інший вид діяльності, він має свого суб'єкта, власний об'єкт і зміст, власну мету та правила свого здійснення і, нарешті, власний результат. У зв'язку із цим *предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становлять як діяльність держави з визначення цього кримінально-правового засобу в кримінальному законі, так і саме покарання як кримінально-правовий засіб, що встановлений у кримінальному законі в результаті здійснення такої діяльності*. Інакше кажучи, предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень складають два взаємопов'язаних, але тим не менш окремих явища об'єктивної дійсності.

Першим є діяльність держави щодо визначення покарання як кримінально-правового засобу та його закріплення у кримінальному законі. Ця частина предмета досліджуваної теорії охоплює собою проблеми походження та змісту повноваження держави на здійснення такого виду діяльності (права покарання або ж *jus puniendi*), кримінально-правової політики як зовнішньої форми прояву реалізації такого повноваження, місця пеналізації кримінальних правопорушень серед напрямів цієї політики, а також загальні правила її здійснення. Другим – є результат здійснення державою пеналізації кримінальних правопорушень, що проявляється у встановлених у кримінальному

¹ Корж І. Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. №3 (22). С. 25.

законі загальних положеннях про покарання як кримінально-правовий засіб, положеннях про перелік (систему) видів покарань, про кожен окремий вид покарання, а також про систему і види санкцій, що підлягають встановленню за окремі види кримінальних правопорушень.

У такому розумінні предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень характеризується рисами, що формально притаманні предметові будь-якої наукової теорії. Але, водночас, змістовно ці риси не співпадають з властивостями предмета будь-якої іншої наукової теорії, що свідчить про унікальність предмета цієї теорії, а відтак і про відособленість її з-поміж інших теорій у системі науки. Дійсно, предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень пов'язаний із предметами споріднених наукових теорій. Передусім йдеться про загальну теорію кримінально правового регулювання, про теорію здійснення кримінально-правової політики, про теорію кримінального закону, про теорію покарання, про теорію призначення покарання та інші теорії науки кримінального права. Споріднюють досліджувану теорію із цими теоріями не лише близькість та взаємопов'язаність їхніх предметів, а й частково повторюваний чи спільний понятійний апарат, спільні вихідні методологічні засади, загальна спрямованість на вироблення найбільш адекватних засобів протидії злочинності та деякі інші властивості. Саме тому загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень є юридичною теорією, а в межах юридичних – належить до кримінально-правових теорій як складової наук кримінально-правового циклу (наук про протидію злочинності).

Водночас ті проблеми, які в своїй сукупності становлять предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, не є у такій же сукупності предметом жодної іншої теорії в галузі кримінального права чи інших юридичних наук. Жодна з теорій, що охоплюється науками кримінально-правового циклу (науками про боротьбу зі злочинністю), не вивчає ні самого поняття караності кримінальних правопорушень, ні її місця в системі кримінально-правових засобів, ні правил її визначення, ні питань законодавчого встановлення переліку (системи) та видів покарань, ні системи санкцій як частини нормативних приписів кримінального закону, в яких відображається караність окремих кримінальних правопорушень. Це свідчить про унікальність предмета загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, а відтак – і про її відокремленість у системі науки.

Якщо предмет наукової теорії становить дещо зовнішнє щодо неї – те, що підлягає вивченню цією теорією, – то структура наукової теорії характеризує окремі властивості вироблених цією теорією *знань про її предмет*. У філософії структура розуміється як «спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чогонебудь»¹. Відтак структура загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень – це спосіб внутрішнього об'єднання знань про її предмет, а саме: про караність кримінальних правопорушень як кримінально-правовий засіб, та про її визначення як про спеціфичний вид законотворчої діяльності держави.

Структуру загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становлять її понятійний та термінологічний апарат, емпіричне та теоретичне знання про предмет цієї теорії, вироблені цією теорією ідеї, висновки, пропозиції щодо визначення караності кримінальних правопорушень у законі, а так само теоретичні моделі побудови загальних положень про покарання у системі кримінально-правових засобів, положень про окремі види покарання та про санкції статей кримінального закону. Відтак, сума знань, що складає загальну теорію визначення караності кримінальних правопорушень, може бути структурована, принаймні, за двома критеріями.

По-перше, за ступенем узагальнення цих знань і можливістю їх бути застосованими до визначення караності усіх чи окремих видів кримінальних правопорушень, у загальній теорії визначення караності кримінальних правопорушень можуть бути виділені дві частини. Першою є *загальна* частина цієї теорії, яку, за великим рахунком, складає переважна більшість усіх її положень. Вище вже відзначалося, що саме тому ця теорія і є загальною, що її ідеї, висновки та пропозиції застосовні до визначення як загальних положень про покарання та його види, його місце в системі інших кримінально-правових засобів, так і караності усієї системи кримінальних правопорушень загалом і кожного окремо взятого з них зокрема. Водночас самостійними елементами цієї теорії можуть бути і знання про окремі види покарань чи визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень, які ще не досягли загального рівня значимості. Так само складовими цієї

¹ Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 611.

теорії можуть бути й знання, що спеціально розроблені для окремих (конкретних) випадків визначення караності і не претендують на загальне значення. Такі наукові знання складають другу – *особливу (чи спеціальну)* частину в структурі загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

По-друге, уся сума знань, що складає досліджувану теорію, може бути структурована і залежно від особливостей її предмета. Оскільки, як уже відзначалося вище, предмет цієї теорії є двоєдиним і охоплює собою й саму караність кримінальних правопорушень як кримінально-правовий засіб, і діяльність держави з її визначення, то і в структурі теорії можуть бути виділені окремо наукові знання про першу й про другу складову її предмета. Зокрема, першу складову в структурі цієї теорії становлять наукові знання про сутність, походження та обґрунтування, а також порядок здійснення державою права покарання (*ius puniendi*) в частині визначення і закріплення у кримінальному законі видів і розмірів покарань за вчинення кримінальних правопорушень. Ця частина наукового знання в кримінально-правовій літературі традиційно належить до предмета науки кримінально-правової політики, яка окремими криміналістами розглядається як складова частина науки кримінального права, а іншими – як самостійна юридична чи політико-юридична наука (детальніше про це йтиметься у наступному розділі). Другу складову в структурі досліджуваної теорії становить караність кримінальних правопорушень, яка, з одного боку, розглядається як результат здійснення державою пеналізації кримінальних правопорушень, а з іншого – як пов'язаний із покаранням самостійний кримінально-правовий засіб.

Таке розуміння структури загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень істотною мірою обумовило й структурування цього дослідження. З огляду на викладене у ньому спершу вивчалися загальні наукознавчі й загальні кримінально-правові проблеми, що є значимими для досліджуваної теорії, а саме – питання про кримінально-правові засоби як методологічну основу для дослідження караності та її визначення у кримінальному законі (розділ 1) та про караність як кримінально-правовий засіб і її загальнотеоретичні та наукознавчі проблеми (розділ 2). Наступні розділи окремо присвячені кожному з двох названих структурних елементів цієї теорії, а саме: третій розділ присвячений теоретичним питанням здійснення державою пеналізації кримінальних правопорушень як напряму криміналь-

но-правової політики, що полягає у визначенні караності таких правопорушень; четвертий розділ присвячений створенню теоретичної моделі результату такої діяльності, що полягала б у визначених у кримінальному законі видах та розмірах покарань, а також системі санкцій для окремих кримінальних правопорушень.

Функції наукової теорії як, зрештою, й будь-якого іншого предмета чи явища, традиційно розглядаються в контексті їхнього значення чи ролі для пізнання відповідного предмета чи явища та практики діяльності щодо нього. У наукознавчій та кримінально-правовій літературі відзначається достатньо різноманітна кількість видів функцій наукових теорій та їх класифікацій¹. З погляду О. Г. Данильяна та О. П. Дзьобаня, «основними функціями теорії вважаються: синтетична – об'єднання окремих достовірних знань в єдину, цілісну систему; пояснювальна – виявлення причинних та інших залежностей, різноманіття зв'язків даного явища, його суттєвих характеристик, законів його походження і розвитку; методологічна – на базі теорії формулюються різноманітні методи, способи і прийоми дослідницької діяльності; прогностична – на підставі теоретичних уявлень про наявний стан відомих явищ робляться висновки про існування невідомих раніше фактів, об'єктів або їх властивостей, зв'язків між явищами тощо; практична функція. Кінцеве призначення будь-якої теорії – бути втіленою в практику, бути «керівництвом до дії» зі зміни реальної дійсності»². Якщо взяти цей перелік за основу, то функції загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень проявляються у такому.

Синтетична функція цієї теорії полягає в об'єднанні та фіксації в єдину цілісну систему усіх знань про її предмет. Відомо, що дослідження проблематики, що охоплюється предметом цієї теорії, історично йшло і наразі ще проводиться двома шляхами. З одного боку, криміналістами досліджувалися окремі, часто розрізнені питання про явища, які входять до предмета цієї теорії, зокрема: про окремі види покарань чи про караність окремих видів кримінальних правопорушень. З іншого боку, не були полишені увагою науковців й окремі загальнотеоретичні питання, пов'язані зі здійсненням кримінально-правового регулювання та кримінально-правової політики в державі, з визначенням місця покарання серед інших кримінально-правових

¹ Див., наприклад: Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації: монографія. Київ: Атіка, 1999. С. 47.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Право, 2017. С. 342.

засобів, системи і окремих видів покарань, конструюванням санкцій тощо. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень покликана саме й об'єднати усі раніше розрізнені достовірні наукові знання в єдину цілісну систему, узгодити та структурувати їх у рамках цієї системи, розвинути систему цих знань, показати зв'язки цієї системи знань з іншими теоріями як у межах науки кримінального права, так і з суміжними теоріями інших галузевих юридичних, а також і неюридичних наук. Таким чином, синтетична функція цієї теорії полягає в тому, що вона покликана упорядкувати усю суму знань про досліджуваний предмет, структурувати й систематизувати ці знання, що, з одного боку, дозволить перевірити правильність та несуперечливість її висновків, а з іншого – отримати нове наукове знання про предмет теорії. Окрім того, синтетична функція полягає також і у визначенні в структурі знань, що складають теорію, з одного боку, вихідних положень, положень, що можуть претендувати на роль принципів чи аксіом цієї теорії, а з іншого – прикладних і часткових положень теорії, що ґрунтуються на вихідних і виводяться з них. Вихідними положеннями загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є учення про кримінально-правові засоби як про створюваний державою інструментарій, що підлягає застосуванню при правовому врегулюванні кримінальних правовідносин; про мету кари як властивість, що відмежовує покарання та інші засоби кримінальної відповідальності з-поміж інших засобів кримінально-правового характеру; про зв'язаність держави правом при здійсненні кримінально-правової політики загалом та, зокрема, про необхідність дотримання нею правил пеналізації кримінальних правопорушень та деякі інші. Прикладні положення цієї теорії – це положення про окремі види покарань та про санкції кримінального закону.

Пояснювальна функція загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень полягає в тому що вона призначена для виявлення основних властивостей, зв'язків та залежностей її предмета, фіксації їх, а також інтерпретації їх у такому стані, в якому вони стануть доступними і однозначно сприйнятними для користувачів теорії. Інакше кажучи, пояснювальна функція полягає в тому, щоб дати точне і адекватне уявлення про визначення караності кримінальних правопорушень, а також пояснення того, чому запропоноване цією теорією розв'язання питань визначення караності є обґрунтованим і доцільним, які переваги воно має перед іншими можливими шляхами

розв'язання. Реалізація пояснювальної функції полягає в необхідності створення належної доказової бази щодо тверджень, які висувуються в межах цієї теорії стосовно явищ, що складають її предмет. При цьому така доказова база має бути сформована саме на теоретичному рівні, а вже з нього – може бути застосованою і на емпіричному рівні.

Методологічна функція загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень полягає в тому, що в межах цієї теорії передусім визначається науковий концепт, якому підкоряються всі положення цієї теорії. Для наукової теорії, що розробляється у цьому дослідженні, таким концептом була визначена філософія прагматизму та породжена нею інструментальна теорія права. Відтак саме в рамках цього концепту і визначаються як загальні, так і прикладні наукові положення теорії. Окрім того, методологічна функція полягає також і у визначенні системи методів, способів та прийомів дослідницької діяльності, що підлягають використанню для подальшого розроблення як власних питань цієї загальної теорії, так і окремих спеціальних теорій, що можуть розроблятися на її підґрунті. У рамках досліджуваної загальної теорії визначення караності методологія охоплює собою положення загальної теорії епістемології та гносеології, у тому числі онтології, аксіології, праксіології, застосовані в контексті філософського концепту прагматизму та інструментальної теорії права як юридичного прояву – породження цього концепту. Вона включає в себе комплекс методів наукового пізнання, причому як загальнонаукових (діалектичний, формально-логічний, системного аналізу, системно-функціональний, системно-структурний та інші), так і міждисциплінарних та спеціально-наукових методів пізнання, властивих дослідженням у сфері соціальних наук загалом чи правознавстві, зокрема (соціологічний, статистичний, моделювання, догматичний (формально-юридичний), порівняльно-правовий, історико-правовий та інші). Нарешті, методологічна функція цієї загальної теорії проявляється також і в розв'язанні нею загальних, принципових питань, що стосуються визначення караності кримінальних правопорушень, які матимуть наперед установлене значення для подальшого вирішення окремих прикладних (часткових) питань караності. Таким чином, у цілому, методологічна функція загальної теорії визначення караності полягає в тому, що цією теорією розробляється методологічний апарат, що підлягає використанню як для її власних потреб, так і для потреб спеціальних теорій визначення караності окремих видів кримінальних

правопорушень чи караності із застосуванням окремих видів покарань, чи караності діянь, учинених окремими категоріями суб'єктів кримінальних правопорушень.

Прогностична функція теорії визначення караності кримінальних правопорушень полягає в тому, що вона покликана передбачати подальший розвиток досліджуваних нею явищ, прогнозувати їх появу. В. С. Зеленецький¹ та В. О. Навроцький² стосовно досліджуваних ними наукових теорій виділяли три рівні здійснення прогностичної функції: теоретичний, нормотворчий та безпосередньо-практичний. Особливістю загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є те, що лише перший із названих рівнів має в ній самостійний прояв, а другий і третій – зливаються воедино, оскільки для визначення караності нормотворення і є безпосереднім практичним застосуванням теоретичних ідей.

Теоретичний рівень прогнозування пов'язаний із розвитком самої теорії визначення караності кримінальних правопорушень та полягає у визначенні тих складових цієї теорії, які потребують найбільш детальної і ретельної уваги з боку науковців. Як уже відзначалося вище, ця наукова теорія, як і будь-яка інша, тільки на окремо визначеному історичному аспекті відрізка часу чи в уявленнях окремо взятого ученого може мати відносно завершений вигляд. Загалом же вона, як і будь-яка інша наукова теорія, має постійне прагнення до розвитку і вдосконалення, у тому числі – усунення суперечностей в раніше сформульованих висновках чи прогалін між ними, появи нових гіпотез, їх підтвердження чи спростування, ідейного збагачення шляхом взаємодії із суміжними науковими теоріями тощо. З цим пов'язана евристична складова прогностичної функції (її часто розглядають і самостійною функцією наукової теорії), що полягає у продукуванні нового знання. Так і теорія визначення караності кримінальних правопорушень, окресливши і систематизувавши коло відомих знань (синтетична функція), водночас визначає й коло наразі непізнаного, беручи його за предмет свого поглибленого інтересу й спрямовуючи на нього свої зусилля, з тим, щоб приростити наукове знання саме в цій частині. Відтак, на теоретичному рівні ця теорія ніколи не може набути остаточно завершеного вигляду і потребуватиме постійного подаль-

¹ Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы : монография. Харьков : Основа, 1994. С. 148.

² Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монография. Київ : Атіка, 1999. С. 51–52.

шого розвитку, спрямованого на пошук нового знання в мінливому колі незвіданого.

Нормотворчий (він же – і безпосередньо-практичний) рівень прогнозування в загальній теорії визначення караності кримінальних правопорушень полягає в тому, що вона повинна дати наукове пояснення того, як повинно розвиватися кримінальне законодавство країни в цій частині, зокрема: створити наукові засади позиціонування покарання в системі кримінально-правових засобів, його взаємодії з іншими елементами цієї системи; обґрунтовувати необхідність відмови від існуючих видів покарань чи запровадження нових; доводити необхідність зміни розмірів (строків) окремих видів покарань, кола осіб, до яких вони застосовуються чи не застосовуються, інших їхніх властивостей; обґрунтовувати вибір конкретної санкції для того чи іншого окремо взятого кримінального правопорушення тощо. В такому аспекті загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень покликана не лише виробляти та обґрунтовувати стратегію і тактику розвитку законодавства, а й стати своєрідним науковим «фільтром» від необдуманих законопроектів, завадити реалізації у кримінальному законі деструктивних чи нежиттєздатних ідей¹. Можливо, в осяжному майбутньому розвиток загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень призведе до появи систематизованих правил (на зразок методичних рекомендацій) для законодавця, якими він повинен був би (чи принаймні міг би) керуватися, вирішуючи питання про зміну приписів КК про караність.

Практична (інакше іменована також: праксіологічна чи прикладна) функція загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень до певної міри є пов'язаною з нормотворчим рівнем прогностичної функції, але, тим не менш, і не збігається з нею. У своєму власному значенні практична функція цієї теорії полягає в тому, що вона (теорія) покликана виробити та обґрунтувати теоретичну модель караності кримінальних правопорушень, яку могла б сприйняти практика законотворення і через політико-правове рішення Парламенту втілити її в чинне законодавство. Окрім того, практична функція цієї теорії полягає також і у виявленні існуючих недоліків у змісті чинного

¹ Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Наука. Політика. Закон [Рец. на: Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступ. слово М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. 244 с.]. *Юридичний вісник України*. 2009. 24–30 жовт. (№ 43). С. 6.

законодавства в частині визначеної в ньому караності кримінальних правопорушень та розробленні шляхів їх подолання; в утриманні законодавців від допущення нових помилок, у тому числі й шляхом підвищення їхньої фахової підготовки як у частині законотворення загалом, так і в частині правил створення кримінально-правових приписів зокрема.

Понятійний апарат загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становить сукупність використовуваних нею понять, що позначаються відповідними термінами. Залежно від характеру та походження відповідних понять у понятійному апараті цієї теорії можна виділити три блоки.

Перший блок становлять поняття, що є унікальними, властивими тільки цій науковій теорії і невластивими жодній іншій. До таких понять передусім належить базисне поняття цієї теорії, що відображає її предмет, а саме – поняття «визначення караності кримінального правопорушення». Окрім того, надбанням понятійного апарату теорії є й низка похідних від нього понять, зокрема: «підстава визначення караності кримінального правопорушення», «суб'єкт визначення караності кримінального правопорушення», «форма визначення караності кримінального правопорушення» та інші подібні. До цього ж блоку слід віднести й низку конкретних (спеціальних) понять, утворених від згаданого загального і вужчих за обсягом від нього. Наприклад: «визначення караності кримінальних правопорушень проти життя людини», «визначення караності кримінальних правопорушень проти здоров'я людини», «визначення караності кримінальних правопорушень проти власності», «визначення караності кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми», «визначення караності кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями», «визначення караності [кримінальних] проступків», «визначення караності тяжких злочинів», «визначення караності особливо тяжких злочинів» тощо. У своїй сукупності поєднання похідних та спеціальних понять може створювати появу нових понять таких, наприклад, як: «форма визначення караності кримінальних проступків», «законодавче закріплення караності кримінальних правопорушень проти власності», «підстави визначення караності кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми» і тому подібних.

Крім згаданого базисного поняття (і похідних та спеціальних щодо нього), до першої групи понять цієї теорії належить також ті, які ха-

рактикують дві складові її структури, а саме: поняття «пеналізація кримінальних правопорушень», під якою розуміється процес здійснення державою кримінально-правової політики в частині визначення караності; та «караність кримінальних правопорушень», під якою розуміються визначені в кримінальному законі види та розміри покарань, що підлягають застосуванню до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Від цих двох понять також утворюються як похідні, так і спеціальні поняття, що також належить до понятійного апарату теорії. Наприклад, це такі поняття, як: «суб'єкт пеналізації», «правила здійснення пеналізації», «пеналізація кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху або експлуатації транспортних засобів», «караність кримінальних правопорушень, вчинених жінками», «караність кримінальних правопорушень за чинним кримінальним законом», «караність кримінальних правопорушень за майбутнім кримінальним законом» тощо.

Другий блок у понятійному апараті цієї теорії становлять поняття, запозичені з інших теорій кримінального права. До цих понять, зокрема, належать: «кримінальна відповідальність», «покарання», «кара», «пробація», «судимість», «кримінальний закон», «санкція кримінального закону», «система покарань», «кримінальне правопорушення», «злочин», «проступок», «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» та ціла низка інших, що позначають або окремі види кримінальних правопорушень, або окремі категорії суб'єктів, що їх вчиняють, або інші, дотичні до предмета загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, поняття.

Нарешті, третій блок у понятійному апараті досліджуваної теорії становлять поняття, що запозичені нею з інших, неюридичних наук. Зокрема це такі поняття, як: «система», «засіб», «механізм», «політика», «регулювання», «вплив», «визначення», «застосування», «строк», «розмір» та інші. Застосування цих понять у теорії, що розробляється, обумовлює, з одного боку, необхідність використання їх у тому загальному значенні, що вкладається у них в інших галузях наук, з яких вони прийшли до правознавства, а з іншого – наповнення їх специфічним кримінально-правовим значенням тоді, коли вони використовуються у поєднанні з поняттями першого чи другого блоків.

Загалом же викладене свідчить про те, що понятійний апарат загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень

є по-своєму унікальним, оскільки в такому наборі як у нього, жодна інша теорія як у межах науки кримінального права, так і за її межами, не містить поєднання понять першого, другого та третього з названих блоків. Своєю чергою, це дає підстави для висновку про те, що понятійний апарат цієї теорії є властивим тільки для неї, а, відтак, що і за понятійним апаратом ця теорія вирізняється з-поміж інших теорій кримінального права та інших галузевих юридичних наук. Крім того, викладене свідчить також і про те, що усі поняття, які використовуються в понятійному апараті досліджуваної теорії, так чи інакше пов'язані з її базовими, фундаментальними поняттями, якими є «караність кримінальних правопорушень» та «пеналізація кримінальних правопорушень», які, в сукупності, охоплюються єдиним поняттям «визначення караності кримінальних правопорушень». Далі слід звернути увагу на те, що понятійний апарат загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень охоплює собою поняття, які належать як до науки кримінального права, так і до загальної теорії права, науки кримінально-правової політики, а також і до практики здійснення законодавчої діяльності. Більше того, ця теорія також використовує і понятійний апарат, запозичений і з неюридичних наук. Нарешті, слід відзначити, що у понятійному апараті цієї наукової теорії наявні й такі поняття, які характеризують як її загальні методологічні проблеми, так і окремі спеціальні конкретні питання в межах цієї теорії.

*Місце загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень у системі науки істотною мірою визначається розглянутими вище її характеристиками, передусім – її предметом, структурою та функціями. Відомо, що в загальному наукознавстві класифікація наук досі ще є достатньо неоднозначно розв'язуваним питанням. Не вдаючись наразі до вивчення та аналізу підходів до класифікації наук загалом, в якості аксіоми виходжу з того, що загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень знаходить своє місце в царині суспільних (соціальних) наук. Більше того, оскільки ця теорія присвячена проблематиці визначення караності як *правового засобу* для впливу на осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення, то серед усіх суспільних наук вона за своїм предметом належить до наук юридичних. Отже, загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень є юридичною теорією, складовою саме юридичної науки.*

Визначення ж місця цієї теорії в системі юридичних наук вже не може бути настільки аксіоматичним. Вище вже неодноразово відзначалося, що ця теорія охоплює собою два блоки питань: питання порядку здійснення державою свого повноваження по визначенню караності кримінальних правопорушень і саму караність кримінальних правопорушень як кримінально-правовий засіб. При цьому не викликає сумнівів, що питання другого блоку, які стосуються караності як кримінально-правового засобу, її місця в системі інших засобів кримінального права, форми та змісту її законодавчого вираження, особливостей її впливу на регулювання кримінально-правових відносин тощо становлять питання матеріального кримінального права. Цей висновок обумовлений тим, що усі ці питання прямо чи опосередковано пов'язані з інститутом покарання, що є елементом кримінальної відповідальності. Остання ж є одним із галузеутворюючих інститутів для матеріального кримінального права, а її дослідження – одним з основних предметів відповідної галузі юридичної науки.

Водночас питання першого блоку – які стосуються реалізації органом державної влади своїх повноважень щодо визначення караності у кримінальному законі – не регулюються матеріальним кримінальним правом, а відтак, і можуть бути однозначно віднесені до питань відповідної галузі юридичної науки. З одного боку, можна стверджувати, що ці питання належать до предмета науки конституційного права, оскільки предметом конституційного права є (перш за все, але не виключно) суспільні відносини зі встановлення, передачі, реалізації державної влади, її розділення і поділу між органами влади й іншими політичними структурами, встановлення меж державної влади¹. З іншого боку, в літературі неодноразово висловлювалися судження про те, що питання про порядок здійснення органами державної влади повноважень щодо вироблення та застосування норм права в процесі здійснення кримінально-правового регулювання² чи кримінально-правової політики³ належить до предмета науки кримінального права. Інколи з предмета науки кримінального права виокремлюється як самостійний

¹ Тодька Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. Харьков : Фолио, Райдер, 1998. С. 5, 13.

² Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 5–7.

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 15–16, 23–24 та ін.

предмет науки кримінально-правової політики, у зв'язку із чим і сама кримінально правова політика виділяється в окрему галузь юридичної чи політико-правової науки (детальніше про це йтиметься нижче).

З огляду на викладене цілком обґрунтованою видається постановка питання про те, чи не є загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень частиною іншої, більш загальної теорії? Можливо, відповідь на це питання має бути і ствердною, якщо як самостійна наукова теорія розглядати теорію законотворчості загалом. Звісно, що така теорія є предметом науки конституційного права, але й сама вона входить як елемент до ще більш загальної теорії: теорії нормотворчості, що є предметом загальної теорії права. Однак теоретичні питання створення приписів кримінального закону, попри те що вони входять як складові до теорій більш високого рівня, все ж можуть виділятися як самостійна кримінально-правова теорія. Про це свідчать принаймні такі аргументи. Передусім за своєю специфікою ця теорія є кримінально-правовою, оскільки вона пов'язана зі створенням приписів норм права, що стосуються інститутів кримінального права: безпосередньо – засобів кримінальної відповідальності зокрема та інших кримінально-правових засобів загалом, а опосередковано – також і кримінального правопорушення як ще одного галузеутворюючого інституту. Крім того, ця теорія набула істотного розвитку саме у трудах учених-криміналістів, незалежно від того, чи вони позиціонують науку кримінально-правової політики як самостійну галузь юридичної (політико-правової) науки, чи як складову науки кримінального права. Варто відзначити, що саме в їхніх роботах досягнуто такого рівня пізнання питань кримінально-правової нормотворчості, які в деяких випадках навіть перевищують, випереджають розвиток цих питань у науці конституційного права чи в загальній теорії права. Відтак, можна стверджувати що загалом увесь обсяг загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень як галузевої юридичної теорії охоплюється предметом науки кримінального права, що і дозволяє віднести цю теорію до кримінально-правової, а не конституційно-правової чи загальнотеоретичної теорії права¹.

¹ Принагідно можна відзначити, що такого ж розуміння місця цієї теорії в системі юридичних наук дотримується і Міністерство освіти і науки України. В «Примірному переліку та описі предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право»» питання про політику у сфері боротьби зі злочинністю; місце кримінально-

При цьому відомо, що «наука кримінального права також складається з багатьох взаємопов'язаних і взаємоузгоджених теорій... у свою чергу, кожна з цих теорій включає в себе низку часткових теорій, а сама входить як елемент до теорій більш високого рівня»¹. Сказане певною мірою може стосуватися і загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, яка в межах науки кримінального права може розглядатися як часткова стосовно загальної теорії визначення кримінальної відповідальності як більш загальної, а остання, у свою чергу, теж як часткова до ще більш загальної – теорії визначення кримінально-правових засобів.

Водночас не можна залишити поза увагою і того, що окремі складові цієї теорії так би мовити у «чистому виді» належать до предмета науки кримінального права, а віднесення інших до цього предмета – є дискусійним і в окремих випадках оспорується. Можливо, виокремлення проблем кримінально-правової політики у самостійну галузь юридичної (чи політико-правової) науки і є принципово значимим для структурування соціальних наук загалом, юридичних наук зокрема, і, конкретно, – наук кримінально-правового циклу. Ці питання могли б стати одним із предметів подальших досліджень фахівців у цій галузі. Наразі ж видається, що міркування про те, що кримінально-правова політика є самостійною виокремленою галуззю юридичної науки, є достатньо аргументованими, оскільки предмет, структура, функції, зміст та інші характеристики цієї науки істотно відрізняються від аналогічних характеристик науки кримінального права (нижче це питання буде висвітлене детальніше). Відтак можна зробити висновок, що у разі розрізнення предметів наук кримінального права та кримінально-правової політики *загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень має бути визнана міждис-*

правової політики у структурі політики у сфері боротьби зі злочинністю; співвідношення кримінального права та кримінально-правової політики; інструментальне значення кримінального права, а так само питання про: покарання та його мету; систему та види покарань; караність злочинів; інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину віднесені до предмета науки кримінального права в межах предметного напрямку досліджень «2.8. Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» (Про затвердження примірного переліку та опису предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право» : наказ М-ва освіти і науки України № 1477 від 28.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1477729-18/print>).

¹ Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. С. 65.

циплінарною науковою теорією. При такому підході одна її частина (діяльність держави щодо визначення караності кримінальних правопорушень) буде належати до предмета науки кримінально-правової політики, а інша (караність як кримінально-правовий засіб-установлення) – до предмета науки матеріального кримінального права. Виходячи на даний момент саме з такого розуміння місця загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень у системі юридичних наук, у структурі цього дослідження далі й виділяються окремо розділ, що присвячений кримінально-політичним питанням визначення караності, і розділ, що присвячений кримінально-правовим питанням караності.

Висновки до розділу 2

1. Покарання є кримінально-правовим засобом-установленням, що охоплюється обсягом кримінальної відповідальності та володіє усіма її ознаками, і полягає у передбаченому кримінальним законом обмеженні в реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари.

2. Судимість як інший, окрім покарання, кримінально-правовий засіб-установлення в межах кримінальної відповідальності може бути збережена у кримінальному законодавстві України лише з огляду на положення ч. 3 ст. 76 Конституції та загальну інертність суспільної правосвідомості. При подоланні ж цих факторів можливі перехід до реєстраційної моделі судимості як правового засобу за межами кримінальної відповідальності або ж узагалі відмова від неї.

3. Пробація відповідно до Правил Ради Європи про пробацію є правовим засобом-діянням, що визначає порядок виконання іншого застосованого до особи засобу-установлення (зокрема – покарання, не пов'язаного з ізоляцією від суспільства). Застосування терміна «пробація» для найменування засобу кримінальної відповідальності, що був би видом покарання чи альтернативою покаранню, є допустимим, проте не бажаним. У разі прийняття законодавцем рішення про можливість і доцільність існування в межах кримінальної відпо-

відальності засобу-установлення, альтернативного покаранню, він міг би бути названий «випробуванням» і змістовно визначений у моделі, що становила б більш м'який, порівняно з покаранням, вид засобу кримінальної відповідальності.

4. З усіх засобів кримінальної відповідальності предмет цього дослідження становить виключно покарання, причому (з урахуванням класифікації за критерієм особливостей вираження змісту та форми у механізмі правового регулювання) – лише потенційне покарання, що визначене нормами кримінального права, і підлягає можливому застосуванню при правовому регулюванні кримінально-правових суспільних відносин. Караність кримінальних правопорушень – це така їхня властивість, яка полягає у встановленні в кримінальному законі покарання як потенційного кримінально-правового засобу-установлення за їх вчинення. У цьому сенсі караність і сама є кримінально-правовим засобом – потенційним покаранням, визначеним у кримінальному законі.

5. Караність ні *de lege lata* не є, ні *de lege ferenda* не має бути ознакою кримінального правопорушення, а є лише його властивістю, якістю, яка хоч неодмінно і притаманна кримінальному правопорушенню, проте не вирізняє його з-поміж будь-яких інших явищ. У цьому сенсі караність є складовою більш широкої властивості кримінального правопорушення – встановленості у кримінальному законі потенційних кримінально-правових засобів-установлень, що можуть бути застосовані за його вчинення. Крім того, караність не може бути ототожнена ні з протиправністю кримінального правопорушення, ні з передбаченням його у кримінальному законі, ні з реальним призначенням покарання за його вчинення.

6. Реальний стан караності кримінальних правопорушень за КК України 2001 року викликає критичні оцінки з урахуванням: даних судової статистики щодо кількості вчинюваних кримінальних правопорушень та видів покарань, що за них призначаються; вивчення суджень носіїв судової влади та результатів окремих оцінок громадської думки; позицій науковців та рішень органів державної влади. Відтак в Україні сформований соціальний запит за загальну теорію визначення караності кримінальних правопорушень та її методологічну обґрунтованість.

7. Дослідження питань визначення караності кримінальних правопорушень має тяглу історію й активне сьогодення, що дозволило

досягнути того рівня, за якого теоретичні погляди на визначення караності кримінальних правопорушень сформувалися у певне виокремлене коло наукового знання, яке володіє ознаками наукової теорії та зайняло своє місце в системі науки кримінального права.

8. Досягнута на сьогодні і така, що розвивається в подальшому, сукупність наукових знань про визначення караності кримінальних правопорушень становить наукову теорію, тобто виокремлену з-поміж інших систему наукових знань (у тому числі: гіпотез, ідей, аргументів, висновків тощо), що описують і пояснюють визначення караності кримінальних правопорушень на основі певної об'єднуючої засади, мають належне теоретичне обґрунтування та прикладну практичну значимість.

9. Будь-яка теорія визначення караності кримінальних правопорушень за своїм предметом є соціогуманітарною, за місцем у науці кримінального права – фундаментальною, а за точністю прогнозування кінцевого результату – стохастичною. Водночас теорії визначення караності, розроблені різними авторами, в різні історичні періоди, в різних соціально-економічних чи державно-політичних умовах, можуть бути феноменологічними чи нефеноменологічними; формальними, змістовними чи змішаними; позитивними чи нормативними тощо.

10. За своїм обсягом теорії визначення караності можуть бути загальними – такими, що охоплюють усе коло питань, пов'язаних з цим кримінально-правовим засобом, і спеціальними – такими, що обмежуються лише певною частиною цих питань. Спеціальними теоріями можуть бути теорії визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень, чи визначення караності певним видом покарання, чи визначення караності кримінальних правопорушень, вчинюваних певними категоріями суб'єктів тощо. Наукова теорія, яка, з одного боку, має на меті дати повне охоплення теоретичного знання про визначення караності кримінальних правопорушень, а з іншого – розглядається як базис для подальшого розвитку наукових досліджень у цій сфері, іменується загальною теорією визначення караності кримінальних правопорушень.

11. Предмет загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становлять як діяльність держави з визначення цьо-

го кримінально-правового засобу у кримінальному законі (проблеми походження та змісту права покарання (*jus puniendi*), кримінально-правової політики як зовнішньої форми прояву реалізації такого повноваження, місця пеналізації кримінальних правопорушень серед напрямів цієї політики, а також загальні правила її здійснення), так і саме покарання як потенційний кримінально-правовий засіб, що встановлений у кримінальному законі в результаті здійснення такої діяльності (загальні положення про покарання як кримінально-правовий засіб, а також про перелік (систему) видів покарань, про кожен окремий вид покарання та про систему і види санкцій).

12. Структуру загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становлять її понятійний та термінологічний апарат, емпіричне та теоретичне знання про предмет цієї теорії, вироблені цією теорією ідеї, висновки, пропозиції щодо визначення караності кримінальних правопорушень у законі, а так само теоретичні моделі побудови загальних положень про покарання у системі кримінально-правових засобів, положень про окремі види покарання та про санкції статей кримінального закону. Сума знань, що складає цю загальну теорію, за ступенем їх узагальнення поділяється на загальну частину цієї теорії (ідеї, висновки та пропозиції, що застосовні до визначення як загальних положень про покарання та його види, його місце в системі інших кримінально-правових засобів, так і караності усієї системи кримінальних правопорушень загалом і кожного окремо взятого з них, зокрема) та особливу (спеціальну) частину (знання про окремі види покарань чи визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень, які ще не досягли загального рівня значимості). Залежно від особливостей предмета уся сума знань, що складають цю загальну теорію, поділяється на: 1) знання про сутність, походження та обґрунтування, а також порядок здійснення державою права покарання (*jus puniendi*) в частині визначення і закріплення у кримінальному законі видів і розмірів покарань за вчинення кримінальних правопорушень; 2) знання про караність кримінальних правопорушень як результат здійснення державою пеналізації і як самостійний кримінально-правовий засіб.

13. Функції загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є достатньо різноманітними, але, в основному зво-

дяться до такого. Синтетична функція цієї теорії полягає в об'єднанні, фіксації та структуруванні в єдиній цілісній системі усіх знань про предмет цієї теорії. Пояснювальна функція полягає в тому що вона призначена для виявлення основних властивостей, зв'язків та залежностей її предмета, фіксації їх, а також інтерпретації їх у такому стані, в якому вони стануть доступними і однозначно сприйнятними для користувачів теорії. Методологічна функція полягає в тому, що в межах цієї теорії визначаються науковий концепт та система методів, яким підкоряються усі її положення, і можуть підкорятися положення спеціальних теорій визначення караності кримінальних правопорушень, а також у розв'язанні нею загальних, принципових питань, що стосуються визначення караності кримінальних правопорушень, які матимуть наперед установлення значення для подальшого вирішення окремих прикладних (часткових) питань. Прогностична функція цієї теорії полягає в тому, що вона покликана передбачати подальший розвиток визначення караності кримінальних правопорушень як на теоретичному, так і на нормотворчому рівнях. Практична функція цієї теорії, передусім, полягає в тому, що вона покликана виробити та обґрунтувати теоретичну модель караності кримінальних правопорушень, яку могла б сприйняти практика законотворення і через політико-правове рішення Парламенту втілити її в чинне законодавство.

14. Понятійний апарат загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень становлять три блоки понять. Перший блок – це поняття, що є унікальними, властивими тільки цій науковій теорії і невластивими жодній іншій («визначення караності кримінального правопорушення», «пеналізація кримінальних правопорушень», «караність кримінальних правопорушень» та утворені від них похідні і спеціальні поняття). Другий блок – поняття, запозичені з інших теорій кримінального права («кримінальна відповідальність», «покарання», «кара», «пробація», «судимість» та ін.). Третій блок – поняття, що запозичені цією теорією з інших, неюридичних наук («система», «засіб», «механізм», «політика», «регулювання», «строк», «розмір» та ін.).

15. У системі науки загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень належить до суспільних (соціальних) наук,

а серед них – до юридичних наук. У системі ж юридичних наук та частина її предмета і змісту, що стосуються караності як кримінально-правового засобу, належать до науки кримінального права, а та частина предмета і змісту, що стосуються визначення караності як виду правотворчої діяльності держави – до предмета науки кримінально-правової політики. Остання може бути позиціонована і як самостійна політико-правова наука, і як складова науки кримінального права.

Розділ 3

Здійснення права покарання (*jus puniendi*) при визначенні караності кримінальних правопорушень

3.1. Походження і зміст права покарання (*jus puniendi*)

Із появою в суспільстві норм права з'явилося таке явище, як правомірна поведінка людини, тобто поведінка, що узгоджується з вимогами згаданих норм. Але з того самого моменту виникла й поведінка неправомірна – така, що їх порушує. Як образно писав М. С. Таганцев, «З непокорю Творцю світу, зі шкідливим зазіханням на інтереси ближніх зустрічаємося ми на перших же сторінках священних переказів віри...»¹. Поява в суспільстві правопорушень покликала до життя й необхідність протидії їм. У першу чергу, злочину протидіяв сам потерпілий – особа, яка найбільшою мірою зазнала шкоди від вчиненого злочину. Коли ж потерпілий від вчинення злочину гинув – право відплати злочинцеві належало його близьким родичам. Провідна роль потерпілого або його близьких родичів у протидії злочинності знайшла своє відображення й у найдавніших (з тих, що дійшли до нашого часу) нормативно-правових актах. Як відомо, ст. 1 Руської Правди (короткої редакції) передбачала: «Уб'є муж мужа, то мстити братові за брата, або синові за батька, або батькові за сина, або братовому синові, або сестриному синові...»².

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Тула : Автограф, 2001. Т. 1. С. 19.

² Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистяков; отв. ред. тома В. Л. Янин. Москва : Юрид. лит., 1984. С. 47.

Проте з часом помста потерпілого стала зазнавати певних змін і обмежень. Якщо спершу вона була його священним обов'язком, за невиконання якого навіть загрожувала суспільна або релігійна санкція, то далі вона ставала правом потерпілого, причому звужувалося коло тих осіб, які це право мали, визначався строк на його здійснення тощо. Право карати від потерпілого поступово почали перебирати на себе інші інституції: сім'я, церква, громада, ремісничі цехи, навіть середньовічні університети й ті свого часу мали право покарання стосовно своїх студентів. Але головним борцем із приватною помстою потерпілого стала саме державна влада, яка чим далі зміцнюючись, тим більшою мірою перебирала на себе функцію протидії злочинності. Наприклад, у тій же Руській Правді бачимо вже й можливість накладення державою кари за вчинений злочин у виді штрафів на користь князя. Щоправда, така можливість тоді ще мала факультативний характер: «...а як не буде кого мстити, то 40 гривень за голову...»¹.

Зрештою, еволюція людського суспільства і державної влади призводить до того, що право карати за вчинення злочину від приватної особи повністю і остаточно переходить до держави. Втім, «зосередивши каральний вплив у своїх руках, державна влада спочатку йшла слідами приватного месника; покарання, що нею застосовувалися, довгий час забарвлювалися почуттям помсти і грубим бажанням залякати громадян жорстокістю»². Так почався достатньо тривалий період у каральній діяльності державного правосуддя, який увійшов у історію публічними, часто кваліфікованими, стратами, членушкоджуючими покараннями та іншими видами карального впливу на тіло злочинця, що перетворювалися на залякувальне видовище для публіки.

Та вже з кінця XVIII – початку XIX століття з каральної діяльності європейських держав поступово зникає видовище фізичного покарання, вони починають уникати фізичного тіла злочинця, з покарання

¹ Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. тома В. Л. Янин. Москва : Юрид. лит., 1984. С. 47. М. С. Грушевський вважав, що плата в 40 гривень мала історично обумовлений характер: спершу вона існувала у виді *головництва*, тобто становила «викуп вини за убийство чоловіка, ... даний родині покривдженого», потім – *вири*, яку «платив провинник за свою провину власті» (див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 3. С. 363).

² Познышев С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Издание А. А. Карцева, 1912. С. 36.

усувається театралізація страждань¹. Так почався сучасний період протидії злочинності, який ознаменувався перенесенням карального впливу на соціальний статус злочинця, намаганням шляхом покарання досягнути не тільки мети відплати (кари) або залякування інших осіб (утримання їх від учинення злочину), а й виправлення винного; чіткою формалізацією підстав та меж каральної діяльності держави тощо. Настав і триває донині третій етап розвитку європейського кримінального права – «уклад громадського виправлення та попередження», який змінив собою «уклад громадського залякування», як той свого часу – «уклад приватної помсти»².

Із початком цього періоду розпочався й новий етап наукових досліджень, спрямованих на пошук обґрунтування каральної влади держави. Якщо з Античності й до XVIII століття обґрунтування права покарання й визначення його меж здійснювалися в рамках філософських, релігійних чи морально-етичних парадигм, то з XIX століття почався пошук юридичного базису права покарання. Утім цей пошук, безумовно, ґрунтувався на тих світоглядних концепціях, з яких виходив той чи інший автор. Саме в цей період у науковому обігу з'явився латиномовний термін *jus puniendi*, яким почали позначати право держави карати злочинців. У такому розумінні *jus puniendi*, як «суб'єктивне право» держави на обкладення злочину санкцією та застосування покарання до злочинця, протиставлялося *jus criminale (poenale)* – кримінальному праву в об'єктивному сенсі, тобто галузі публічного права, що визначає, які діяння є злочинами, та відповідальність за них³.

Але вже в той період у літературі з'явилося й розуміння недостатньої адекватності терміна *jus puniendi*, оскільки багатьма вченими до його змісту вкладалися властивості, не характерні для категорії суб'єктивного права. В окремих випадках це призводило до внутрішніх суперечностей у тлумаченні відповідного поняття. Наприклад, І. Я. Фойницький, з одного боку, визначав *jus puniendi* як «право по-

¹ Детальніше про процес цієї трансформації каральної діяльності держав див.: Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / пер. з фр. П. Тарашука. Київ : Основи, 1998. С. 11–40.

² Див.: Кистяковській А. Θ. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства. Третье издание, печатанное безъ перемѣнъ со второго. Киевъ : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Іогансона, 1891. С. 120.

³ Див., наприклад: Владиміров Л. Е. Учебникъ русскаго уголовнаго права. Общая часть. Харьковъ : Изданіе типографіи Каплана и Бирюкова, 1889. С. 9.

карання в суб'єктивному сенсі», але з іншого – розумів як «владу заборони певних дій під загрозою покарання, переслідування порушників таких заборон і застосування до них кримінальної загрози»¹ (курсив мій. – Ю. П.). Усвідомлюючи нетотожність між змістом суб'єктивного права та змістом обов'язків влади, М. С. Таганцев писав, що «якщо покарання є необхідним наслідком злочину, то держава в своїй каральній діяльності є простим виконавцем вищих для неї велінь, виконання яких для неї так само обов'язкове, як і дотримання велінь права для кожного громадянина. При такому погляді не можна, власне, говорити про право держави карати (*jus puniendi*), про право в сенсі суб'єктивному, яким володілець його може користуватися чи не користуватися, а можна міркувати лише про обов'язок»². М. Д. Сергієвський намагався узгодити різні тлумачення змісту «права покарання» і звертав увагу на те, що його вживання в літературі «втрачає точний сенс і позначає не тільки право, але й обов'язок і навіть необхідність накладати покарання»³ (курсив мій. – Ю. П.). Однак цілком очевидно, що суб'єктивне право і юридичний обов'язок не тотожні одне одному, не можуть переростати одне в одного, а тому не повинні й визначатися одне через одного.

У сучасний період розвитку науки проблематика повноважень державної влади досліджується в аспекті функцій держави. Останні традиційно розуміються як основні напрями її діяльності, орієнтовані на вирішення завдань з управління суспільством та загальних справ учасників суспільних відносин⁴. Окремі дослідники уточнюють, що функції держави – це не просто *основні напрями* діяльності держави,

¹ Фойницький І. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. С. 8.

² Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Издание второе, пересмотренное и дополненное. Часть Общая. Том II. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1902. С. 944.

³ Русское уголовное право. Пособие к лекциям Н. Д. Сергеевского – заслуженного профессора Петроградского императорского университета. Часть общая. *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского* / А. И. Чучаев. Москва : Проспект, 2010. С. 199.

⁴ Див., наприклад: Протасов В. Н., Протасова Н. В. Лекции по общей теории права и теории государства. Москва : ИД «Городец», 2010. С. 157; Сорокина Ю. В. Государство и право: философские проблемы : курс лекций. Москва : Изд. дом «Городец», 2004. С. 62; Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие. К. ; Одесса : Выща шк., 1989. С. 136; Шкляр Т. Функції сучасної держави: поняття та проблеми класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 11. С. 61–62; Сало В. І. Поняття, ознаки та класифікація функцій держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 17. С. 82–83.

а, швидше, *основні види її діяльності*, що виражають призначення і сутність держави¹. Так чи інакше, але функції держави традиційно поділяються на внутрішні та зовнішні й до внутрішніх, за загальним визнанням як криміналістів², так і спеціалістів із загальної теорії права³, належить функція протидії злочинності. У різних джерелах вона, як правило, визнається складовою частиною або окремим напрямом здійснення більш широкої функції, яка називається дещо відмінно: «функція охорони правопорядку»⁴, «функція охорони правопорядку, законності, прав і свобод громадян»⁵, «функція забезпечення правопорядку»⁶, «функція забезпечення правозаконності і правопорядку»⁷ тощо. Проте такі термінологічні відмінності не є суттєвими, оскільки в кожному з більшою чи меншою мірою конкретизації йдеться про такий внутрішній напрям діяльності держави, як протидія кримінальним правопорушенням, що, у свою чергу, сприяє підтриманню законності та правопорядку в країні.

Указана функція здійснюється державою через реалізацію низки правомочностей, які, з одного боку, можуть бути розглянуті як права держави, але з іншого – як її обов'язки. У загальній теорії права подіб-

¹ Тихомиров О. До проблеми розуміння функцій сучасної держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 1. С. 75; див. також: Добродумов П. Антикорупційна політика як функція держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 58.

² Див., наприклад: Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 102. С. 305; Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / В. В. Сташис, А. П. Закалюк, В. В. Голіна та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2008. С. 9.

³ Див., наприклад: Дзевелюк М. Номенклатура функцій сучасної держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 172–174; Марущак О. А. До питання про класифікацію функцій сучасної держави. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 26–29; Шай Р. Я. Принципи та форми реалізації функцій держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 118, та ін.

⁴ Сорокіна Ю. В. Государство и право: философские проблемы. Курс лекций. Москва : Изд. дом «Городец», 2004. С. 64.

⁵ Пелих Н. Функції української держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 1. С. 5.

⁶ Онищенко П. Види та зміст правоохоронних функцій держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 11. С. 67.

⁷ Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 100–101.

ні правомочності дістали назву повноважень, тобто своєрідних правообов'язків, в яких виражається «зв'язок прав та обов'язків, оскільки права надають суб'єктові публічно-владних відносин для обов'язкової реалізації... Він зобов'язаний здійснювати надані йому права для забезпечення і захисту публічних інтересів. І в цьому сенсі поняття «повноваження» суб'єкта більш точно виражає органічну єдність покладених на нього прав та обов'язків і більш повно характеризує відносини суб'єктів»¹. Державно-владні повноваження як синтез суб'єктивного права та юридичного обов'язку (так званий «правообов'язок») у літературі традиційно пов'язуються з правовим статусом окремих службових (посадових) осіб як представників державної влади². Утім, оскільки держава як суб'єкт владних повноважень не може проявляти себе інакше, як через своїх агентів (службових і посадових осіб відповідних органів державної влади), не вбачається істотних заперечень щодо застосування й до неї самої категорії «повноваження».

З огляду на викладене термін «право покарання» (або *jus puniendi*) вживається мною лише остільки, оскільки він вже давно введений до понятійного апарату правознавства і в цілому однозначно розуміється науковцями. Насправді ж він має достатньо умовне значення, бо не позначає *суб'єктивне право* в його традиційному значенні. Саме тому *під правом покарання розуміється повноваження держави карати осіб, які вчиняють злочини*. Таким повноваженням у сучасний період володіють усі держави, незалежно від їх форм, політичного, економічного чи соціального улаштування, особливостей правової системи тощо. Однак питання про те, *чому і для чого* вони ним володіють, досі залишаються відкритими.

Інкони вважається, що походження права покарання не повинно ставитися як наукова проблема, що потребує спеціального доведення чи обґрунтування. Так, наприклад, ще О. Ф. Кістяківський писав, що «факт існування кримінального права в усіх народів у всі періоди розвитку людини, як роду, вже сам собою вказує на незмінно існуючі та незмінно, а не за примхам та сваволею, діючі в людському роді загальні причини, що обумовлюють необхідність існування криміналь-

¹ Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник. Москва : БЕК, 1995. С. 142.

² Див., наприклад: Петришин О. В. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. С. 24.

ного права, а значить, і покарання»¹. Але С. В. Познишев з приводу такого судження влучно парирував: «Хіба мало забобон існувало століттями! Може й покарання є забобоном, від якого сучасне людство може вже відмовитися?»². На мій погляд, цілком очевидно, що історична притаманність державі права покарання сама собою може вважатися одним із вагомих аргументів щодо його обґрунтування. Разом з тим, як слушно стверджував І. Я. Фойницький, лише вона одна не може відповісти на питання про походження цього права й обумовлює необхідність звернення до відповідних джерел³.

Різноманітність сформульованих у літературі теорій щодо обґрунтування походження права покарання вражає. За підрахунками М. Д. Сергієвського, вже на зламі ХІХ і ХХ сторіч «починаючи з Гуго Гроція, нараховується до 24 повних філософських систем і близько 100 окремих теорій різних криміналістів, що загалом примикають до того чи іншого напрямку»⁴. Ще С. В. Познишев констатував, що «зробити не тільки сумлінний аналіз, але навіть і побіжний поверховий огляд їх усіх уявляється цілком неможливим; і дослідник, який взяв би на себе подібне завдання, без сумніву, не зміг би довести своєї роботи до кінця»⁵. Не ставлячи перед собою такого завдання, разом з тим вважаю, що огляд і аналіз основних висловлених у літературі теорій обґрунтування права покарання є необхідною передумовою осмислення його походження. При цьому варто спеціально застерегти, що теоретична розробка обґрунтування права покарання в нашій літературі здійснювалася тільки у ХІХ – на початку ХХ століття. Після революції 1917 року радянські криміналісти не переймалися пошуками походження права держави карати злочинців, сприймали його як даність

¹ Кистяковскій А. Ө. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Третье издание, печатанное без перемѣн со второго. Киев : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. С. 133.

² Познышев С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Изданіе 2-е, исправленное и дополненное. Москва : Изданіе А. А. Карцева, 1912. С. 38.

³ Див.: Фойницький І. Я. Ученіе о наказаніи в связи с тюремоведеніем. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. С. 9.

⁴ Русское уголовное право. Пособіе к лекціям Н. Д. Сергеевского – заслуженного профессора Петроградского императорского университета. Часть общая. В кн.: *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского / А. И. Чучаев*. Москва : Проспект, 2010. С. 205.

⁵ Познышев С. В. Основные вопросы ученія о наказаніи. Москва : Университетская типографія, 1904. С. 2.

і не допускали ні найменшого сумніву в тому, що саме держава має право карати злочинців. Не надто переймаються проблематикою походження права покарання й пострадянські криміналісти. З огляду на сказане дослідження поставленої проблеми здійснюється переважно за літературою XIX – початку XX століття.

Перш за все варто зазначити, що навіть сама класифікація теорій обґрунтування права покарання є проблемним завданням, а запропоновані в літературі класифікації – достатньо умовними. Слід погодитися з М. Д. Сергієвським у тому, що «загалом важко зводити складні відсторонені системи у родові групи за однією якою-небудь ознакою, якої дуже часто не мали на увазі самі автори вчень. Будь-яке групування містить у собі лише відносну правильність (тобто з точки зору того, хто викладає), і у будь-якому можуть бути знайдені недоліки і непослідовності»¹. Беручи це до уваги, маємо констатувати, що в європейській (у тому числі й українській) кримінально-правовій літературі середини XIX – початку XX століття найбільшого поширення набули дві класифікації.

Більшість учених (С. М. Будзинський², Л. Є. Владиміров³, О. Ф. Кістяківський⁴, Ф. фон Ліст⁵, М. Д. Сергієвський⁶, О. П. Чебишев-Дмитрієв⁷ та багато інших⁸) поділяли теорії походження права пока-

¹ Русское уголовное право. Пособие к лекциям Н. Д. Сергеевского – заслуженного профессора Петроградского императорского университета. Часть общая. *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского* / А. И. Чучаев. Москва : Проспект, 2010. С. 205.

² Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава : Главный складъ въ книжныхъ магазинахъ Кожанчикова въ С. Петербургѣ, Варшавѣ и Казани, 1870. С. 30–35.

³ Владиміров Л. Е. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая часть. Харьковъ : Изданіе типографіи Каплана и Бирюкова, 1889. С. 9.

⁴ Кістяковскій А. Ѳ. Элементарный учебникъ общаго уголовного права с подробнымъ изложеніемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Третье изданіе, печатанное безъ перемѣнъ со второго. Киевъ : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. С. 134.

⁵ Листъ Ф. Наказаніе и его цѣли : переводъ с нѣмецкаго. Санкт-Петербургъ : Типо-Литографія А. Рабиновича и Ц. Крайза, 1895. С. 11.

⁶ Русское уголовное право. Пособие к лекциям Н. Д. Сергеевского – заслуженного профессора Петроградского императорского университета. Часть общая. *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского* / А. И. Чучаев. Москва : Проспект, 2010. С. 205.

⁷ Чебишевъ-Дмитрієвъ А. О правѣ наказанія. Рѣчь, произнесенная въ торжественномъ собраніи Демидовскаго Лицея, 29 Ноября, 1859 года. Ярославль : Въ типографіи Германа Фалька, 1859. С. 3–4.

⁸ За свідченням С. В. Познишева, такої класифікації дотримувалися європейські криміналісти Ю. Ф. Г. Абегг (Abegg), А. Бауер (Bauer), А. Ф. Бернер (Bernier), К. Л. фон Бар (Bar), Гейер (Geyer), К. Г. Гейб (Geib), Хепп (Hepp), Янка (Janka), Мартін (Martin), К. Міттермайєр (Mittermaier), Г. Мейєр (H. Meyer), П. Меркель (Merkel),

рання, шукаючи відповідь одночасно на два питання: чому і для чого держава карає злочинців? Відповідно, вони виділяли три групи таких теорій: абсолютні, відносні та змішані (еклектичні). До *абсолютних теорій* походження права покарання були віднесені: теорії божественного заснування покарання (Ф. Ю. Шталь); теорії покарання як категоричного імперативу (І. Кант); теорії знищення покаранням суперечності між приватною злою волею злочинця і загальною волею, втіленою у праві (І. В. Ф. Гегель); теорії покарання, засновані на притаманному кожній людині від народження почутті справедливості. *Відносними теоріями* були названі: теорії покарання як залякування чи засобу, що приносить користь відверненням злочинів на майбутнє (І. Бентам); теорії покарання як засобу психологічного примусу, попередження чи перестороги (П. А. Феєрбах, К. Л. В. фон Грольман); теорії заснованості покарання на суспільному договорі (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); теорії покарання як засобу охорони суспільної і приватної безпеки та добробуту (Ф. Карміньяні). *Еклектичні (змішані) теорії* «не становили нічого оригінального, чого б не містилося в попередніх», і їх прибічники стверджували, що кожна з теорій вказала на яку-небудь одну істинну підставу покарання¹.

Деякі інші криміналісти (Л. С. Білгриць-Котляревський², М. С. Таганцев³) поділяли теорії, що визнають право держави карати злочинців, на два типи: теорії особисті, що знаходять підстави покарання у властивостях окремої особи; теорії суспільні, які віднаходили таку підставу у властивостях всього суспільства. У свою чергу, *теорії особисті* М. С. Таганцев поділяв на три категорії залежно від трьох сфер буття особи. До першої категорії він відніс теорії, що обґрунтують право покарання із *чуттєвої природи людини* (К. Ф. Гоммель,

Ніколадоні (Nicoladoni), К. Д. А. Рьодер (Röder), Е. Пессіна (Pessina), Себер (Seber), К. Г. фон Вьохтер (Wachter) та ін. (див.: Познышев С. В. Основные вопросы учения о наказании. Москва : Университетская типография, 1904. С. 7).

¹ Кистяковскій А. Ѳ. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства. Третье издание, печатанное безъ перемѣнъ со втораго. Киевъ : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. С. 135.

² Бѣлгриць-Котляревскій Л. С. Учебникъ русскаго уголовнаго права. Общая и особенная части. Киевъ ; Петербургъ ; Харьковъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф. А. Югансона, 1903. С. 38–44.

³ Таганцевъ Н. С. Русское уголовное право : Лекции. Изданіе второе, пересмотрѣнное и дополненное. Часть Общая. Томъ II. Санкт-Петербургъ : Государственная типографія, 1902. С. 862–873.

Данквардт). Прибічники цих теорій обґрунтовували право покарання як вираз інстинкту людини до відплати за заподіяне зло. До другої категорії він відніс теорії, що виводять право покарання з *моральної природи людини*. Найяскравіше таке обґрунтування проявляється у І. Канта, який виводив право покарання з моральної вимоги, встановленої *a priori*, поза будь-якими доказами. До третьої категорії М. С. Таганцев відніс теорії, що виводять право покарання з *розумових властивостей природи людини*. Представником цього напрямку прийнято вважати Г. В. Ф. Гегеля, який вбачав основу права покарання у властивостях людського мислення, в неспростовних законах логіки¹. *Теорії суспільні* М. С. Таганцев поділив на дві групи. Першу групу теорій він назвав теоріями, що віднаходять підстави права покарання *в умовах виникнення людського роду* (або формальними теоріями), і відніс до них дві: теологічну теорію, яка пояснює право держави карати злочинців божественною волею і промислом (схоластики Середньовіччя, П. Баумгартен, Шмідт, Шталь та інші), та теорію договору, згідно з якими право покарання виникає в силу договору, який скріплює людське співжиття, і за яким кожен передає державі владу, належну йому в досуспільний період (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Фіхте). Другу групу було названо теоріями матеріальними, тобто такими, що віднаходять підстави покарання *в природі суспільства та держави*, і до них були віднесені такі три групи теорій. По-перше, це теорії, що виводять право покарання із громадської (суспільної) оборони. Представники цих теорій дивилися на державу як на самостійний живий організм, який подібно до інших так само обороняється від посягань, але ця оборона у нього проявляється в застосуванні покарання (Шульце, Мартін, Феррі та інші). По-друге, це теорії, що виводять право покарання з ідеї справедливості, які базуються на тому, що той, хто карає (держава), знаходиться стосовно караного у стані моральної переваги (Россі). По-третє, це теорії, що виводять покарання з ідеї права, тобто підстави карального права держави віднаходяться в умовах правового порядку громадського життя, що становить необхідний елемент співжиття і вимагає охорони від порушників усіма залежними від держави засобами, у тому числі й покаранням (Г. Майєр, К. Біндінг, Ф. фон Ліст, І. Я. Фойницький). До останньої групи примкнув і сам М. С. Таганцев.

¹ І. Я. Фойницький охоплював подібною класифікацією всі теорії походження покарання (див.: Фойницький І. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. С. 15).

Поза названими класифікаціями традиційно знаходяться теорії, які умовно називаються *такими, що заперечують право покарання*. До них передусім належать теорії, що розцінюють покарання як недосконалий засіб недосконалого суспільства чи недосконалої держави. Відповідно, прибічники цих теорій приходять до висновку, що за умови побудови досконалого, на їхній погляд, суспільства чи державного улаштування, покарання в них має зникнути. Першою з таких теорій за часом виникнення є, вочевидь, теорія Р. Оуена, сутність якої полягає в тому, що автор вбачає причини усіх злочинів у недоліках улаштування суспільства. Відповідно, при новому, «правильному» його влаштуванні зникнуть злочини, а значить, і покарання як несправедливе насилля, спрямоване на підтримання того, що не повинно існувати¹. Втім найбільшого розвитку ця теорія набула у працях марксистсько-ленінських філософів і юристів. Зокрема, В. І. Ленін писав про те, що вищий, з його погляду, тип держави – пролетарська держава – з часом має бути ліквідований і тим самим «відіме» держава взагалі. З «відмиранням» держави мали «відмерти» також неправомірна поведінка і саме право, у тому числі й кримінальне. Міркуючи про ідеальне – комуністичне – улаштування суспільства, В. І. Ленін писав: «Ми не утопісти і жодним чином не заперечуємо можливості і неминучості ексцесів окремих осіб, а так само необхідності подавляти такі ексцеси. Але, по-перше, для цього не потрібна особлива машина, особливий апарат подавлення, це буде робити сам озброєний народ», оскільки з усуненням причин для них «ексцеси неминуче почнуть *«відмирати»*. Ми не знаємо, як швидко і в якій послідовності, але ми знаємо, що вони будуть відмирати. З їх відмиранням *відіме* й держава»². Грунтуючись на цих ленінських ідеях, радянський правознавець М. Д. Шаргородський писав, що за повної перемоги комунізму відбудеться «повне відмирання держави і припинення всіх її функцій, у тому числі й функції боротьби зі злочинністю»³.

¹ Детально виклад і критику ідей Р. Оуена див., наприклад: Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Издание второе, пересмотрённое и дополненное. Часть Общая. Том II. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1902. С. 859–861.

² Див.: Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции. *Избранные произведения* : в 4 т. Т. 2. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1988. С. 337, 388.

³ Курс советского уголовного права (Часть Общая). Т. 1 / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. ; отв. ред.: Н. А. Беляев, Н. Д. Шаргородский. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. С. 32.

Заперечували право покарання й деякі інші мислителі, які, так само як і комуністи, бачили майбутнє улаштування суспільства без державної влади, а значить – і без права покарання як її атрибуту. Так, російський анархіст М. О. Бакунін висловлювався за «знищення інституту в'язниць і ката» при «повному, докорінному скасуванні централізованої, опікаючої, авторитарної держави з усіма її військовими, бюрократичними, урядовими, адміністративними, судовими і громадськими установами»¹. Послідовник М. О. Бакуніна видатний теоретик анархізму П. О. Кропоткін, який теж був супротивником будь-якої форми державної влади, разом з тим заперечував право покарання з дещо інших засад. Він підтримав більшість суджень представників антропологічної школи кримінального права й услід за ними називав злочинність «соціальною хворобою», кращим способом лікування якої є запобігання. Відповідно, більшість окремих злочинців – це люди, «що страждають на які-небудь захворювання або недосконалості організму, і яких, відповідно необхідно лікувати, а не посилювати їх хворобливий стан шляхом тюремного ув'язнення»².

Погляд на злочин як на результат психічної хвороби, несприятливої спадковості або вродженого фізичного недоліку особи, яка його вчинила, дійсно, свого часу був домінуючим серед представників згаданої вище антропологічної школи кримінального права, яку традиційно пов'язують з іменами її засновника Ч. Ломброзо та його послідовників Е. Феррі та Р. Гарофало. Прибічники цієї школи не відзначалися однорідністю в поглядах стосовно права покарання, але непоодинокими були їх пропозиції замінити покарання заходами безпеки та медичним лікуванням³. Утім сам родоначальник цієї школи Ч. Ломброзо не тільки категорично не заперечував права держави застосовувати покарання, а й, навпаки, критикував ідеї анархістів щодо «роздержавлення» суспільного життя, міркував над тим, яке покарання було б для них оптимальним⁴, і загалом піднімав питання кращої організації пенітен-

¹ Бакунин М. А. Революционный катехизис. *Избранные философские сочинения и письма*. Москва : Мысль, 1987. С. 278–279.

² Див., наприклад: Кропоткин П. В. В русских и французских тюрьмах / Сь англійського. Переводь Батурина под редакцією автора. Санкт-Петербург : Изд. товарищества «Знаніє», 1906. С. 214, 220.

³ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. С. 435.

⁴ Див., наприклад: Ломброзо Ч. Анархисти. *Преступный человек* : пер. с итал. / Ч. Ломброзо. Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Мидгард, 2005. С. 229–230, 293–298.

ціарних установ та дослідження властивостей осіб, що відбувають покарання у них¹.

Класик російської літератури і визначний мислитель Л. М. Толстой, який хоч у своїх щоденниках давав і Ч. Ломброзо характеристику «обмеженого, наївного дідка» (1897), а про його науку написав, що це «повна злиденність думки, розуміння і чуття» (1900)², в інших своїх працях підтримав багатьох його послідовників. Щоправда, він заперечував право покарання не у зв'язку з патологічністю злочинця, а тому що саме покарання, на його думку, за своєю суттю є злом, а одним злом не можна боротися з іншим – злочином. Він писав, що: «якби всі дотримувалися заповіді непротилвення, то, вочевидь, не було б ні образи, ні злодійства. Якби таких було більшість, то вони б установили управління любові та доброзичливості навіть над тими, хто ображає, ніколи не протилвлячись злу злом, ніколи не застосовуючи насилля»³.

На сучасному етапі ідеї Л. М. Толстого відродилися і розвиваються у кримінології аболіціонізму, прибічники якої – скандинавські кримінологи Г. Біанкі, Н. Крісті, Т. Мартінсен, Р. ван Сванінген, В. де Хан та інші, – почавши з цілком слушної критики ефективності тюремного ув'язнення і аргументів про необхідність його обмеженого використання, далі «піддали сумніву моральне право держави системно спричиняти біль людям, виключаючи їх із суспільства. Аболіціонізм не тільки піддав критиці існуючу систему покарань (особливо тюремну) та закликав до депеналізації та декриміналізації, він запропонував використовувати різні суспільні ресурси для протидії злочинності, неформальні, інтегративні форми контролю. В США ці ідеї призвели до появи нової течії, яка отримала назву *peacemaking criminology* – миротворча кримінологія»⁴. Українські кримінологи оцінюють аболіціонізм як «утопічний напрямок кримінологічної думки», стверджу-

¹ Див., наприклад: Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике. *Преступный человек*: пер. с итал. Ч. Ломброзо. Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Мидгард, 2005. С. 217–222.

² Толстой Л. Н. *Собрание сочинений* : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910. Москва : Худож. лит., 1985. С. 73, 110.

³ Толстой Л. Н. Царство божие внутри нас, или христианство не как мистическое учение, а как новое жизнепонимание. *Полное собрание сочинений*. Серия первая : Произведения. Т. 28 : Царство Божие внутри вас. 1890–1893. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1957. С. 15.

⁴ Харитоновна О. В. Сучасні напрями розвитку наукової думки у дослідженні кримінально-правових наслідків злочину. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 8. С. 43–44.

ючи, що «висунені в межах аболіціоністської кримінології ідеали соціального контролю не підкріплені дієвими механізмами їх практичної реалізації»¹.

Утім ці теорії недаремно були вище лише *умовно* названі мною такими, що заперечують право держави на покарання злочинця. Всі їх прибічники заперечували *jus puniendi* не взагалі й не в принципі, а тільки в окремих умоглядно побудованих, таких, що ніколи реально не існували, суспільствах. У реально ж існуючих суспільствах право держави карати злочинців ніким не заперечувалося, і дискусія точилася тільки щодо питань, чому саме вона їх карає і для чого? Позаяк ці питання стосуються самостійних властивостей права покарання, то й відповіді на них мають бути самостійними.

Думається, що не може викликати заперечень теза про нерозривну пов'язаність обґрунтування походження права покарання (тобто відповідь на питання *чому?*) з обґрунтуванням походження самої держави і легалізації державної влади. Інакше кажучи, відповідь на питання про те, звідки походить право держави карати злочинця, залежить від розуміння походження самої держави і має вміщуватися у відповідну концепцію. Мав певну рацію Е. Я. Немировський, коли писав, що «питання про так зване *jus puniendi*, про право держави застосовувати покарання... полягає у встановленні правомочностей держави і належить до області вчення про останню, а не до науки кримінального права»².

Однак остання теза не надто полегшує пошуки юридичного обґрунтування права покарання, оскільки встановлення правомочностей держави, тобто легальне обґрунтування її існування, є чи не більш складною проблемою. Історії філософської, юридичної і політологічної думки відомі численні концепції походження держави, прибічники яких пояснювали легальність її існування, базуючись на найрізноманітніших факторах. При цьому з плином часу одна теорія походження держави змінювала іншу, похитуючи, а іноді й ущент руйнуючи побудови її прибічників, заперечуючи їх підвалини й висновки, їх практичну придатність, методи й прийоми, з тим, щоб, у свою чергу, зазнати такої ж долі.

¹ Орлов Ю. В. Кримінологія аболіціоністська. *Українська кримінологічна енциклопедія* / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка; упоряд. : О. М. Джу́жа, О. М. Литвинов. Харків; Київ : Харк. нац. ун-т внутр. справ : Нац. акад. внутр. справ; Кримін. асоц. України : Золота миля, 2017. С. 362–363.

² Немировский Э. Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Изд. 2-е, изм. и доп. Одесса : Окрлит, 1926. С. 62.

Ті ідеї щодо походження і легалізації держави, які свого часу визнавалися передовими й новаторськими, які викликали жваві протести захисників старих поглядів, згодом самі ставали об'єктом нищівної критики. В окремі історичні періоди певні концепції отримували пріоритет щодо інших, визнавалися й підтримувалися владою певних країн, а тому вважалися єдино правильними. У Середні віки такими були концепції божественного (теологічного) походження держави. У радянські часи такою була марксистсько-ленінська концепція, відповідно до якої держава вважалася політичною організацією панівного класу, створеною для вирішення класових суперечностей. Після зміни суспільно-політичного ладу в нашій країні марксистсько-ленінська концепція, як і багато її попередників, була визнана неналежною й відкинута не тільки на теоретичному, але й на політичному рівні.

У рамках цього дослідження не ставиться мета вивчення позитивних рис і недоліків окремих концепцій походження держави. І цьому є два пояснення. По-перше, таке вивчення виходило б за рамки предмету дослідження і, по-друге, цілком очевидно, що жодна зі сформульованих у літературі концепцій не може бути ні остаточно доведена, ні остаточно спростована. З огляду на сказане слід звернути увагу на те, що в сучасній українській теорії права, в науці конституційного права та в політологічних дослідженнях прийнято виводити походження нашої держави із теорії суспільного договору. Підвалини цієї теорії були закладені ще Г. Гроцієм, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та іншими мислителями Нового часу.

У подальшому ця теорія неодноразово зазнавала критики з боку прихильників інших поглядів, однак у сучасний період теорія договірного походження держави визнається у більшості ліберальних демократій, але особливо популярною є в посттоталітарних державах, у тому числі й в Україні. Вважається, що Український народ, здійснюючи своє право на самовизначення та з метою якнайкращої організації свого життя, уклав угоду з владою (державою), якій передав істотну частину своїх суверенних прав стосовно управління суспільно значущими справами. При цьому, звісно, «мається на увазі не формальне підписання письмового договору, а стан суспільства, коли люди свідомо і добровільно об'єдналися в державу шляхом мовчазного визнання єдиного об'єднуючого всіх центру»¹.

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 56.

Саме на такій концепції була побудована Декларація про державний суверенітет України, в якій Верховна Рада Української РСР, *виражаючи волю народу України* та здійснюючи право української нації на самовизначення, проголосила державний суверенітет України і встановила, що саме *народ є єдиним джерелом державної влади* в Республіці¹. В Акті проголошення незалежності України створення суверенної держави також пов'язується зі здійсненням народом права на самовизначення². Договірне походження Української держави було яскраво підтвержене Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року, на якому Український народ переважною більшістю голосів (90,32% від тих, хто взяли участь у голосуванні) погодився на створення суверенної держави, яку наділив частиною свого суверенітету. Нарешті, концепція договірного походження держави знайшла своє відображення і в Конституції України, відповідно до ч. 2 ст. 5 якої «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», який «здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»³. Стосовно цієї норми Конституційний Суд України сформулював правову позицію, яка полягає в тому, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють *владу* в Україні, *що походить від народу*» та роз'яснив, що «*влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною і здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення...*»⁴.

Викладене дає підстави для висновку про те, що всі повноваження держави Україна щодо управління суспільними процесами належать їй на підставі суспільного договору з Українським народом, який наділив державну владу істотною частиною свого суверенітету. Сказане повною мірою стосується й права покарання, яке Український народ,

¹ Декларація про державний суверенітет України : від 16 лип. 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. №31. Ст. 429.

² Акт проголошення незалежності України від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №38. Ст. 502.

³ Конституція України : від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 року. *Офіційний вісник України*. 2005. №41. Ст. 2605 (п. 4.1 мотивувальної частини, п. 1 резолютивної частини).

тобто громадяни України, які є реальними або можуть стати потенційними потерпілими від злочинів, передали державі. У результаті суспільного договору держава отримала право карати за вчинення будь-яких злочинів, незалежно від того, проти чийх інтересів вони були вчинені: окремої особи, певної групи людей, усього суспільства, самої держави тощо. Причому право покарання, на відміну від деяких інших, Український народ передав державі повністю й безповоротно. У зв'язку з цим ні весь народ, ні окремий його представник не повноважні реалізовувати його самостійно, хоча в деяких випадках вони можуть сприяти державі в реалізації *jus puniendi*, про що йтиметься нижче. При цьому слід спеціально застерегти, що, передавши державі право покарання, ні весь народ, ні окремі його представники не відмовилися від права протидіяти злочинності іншими засобами, окрім покарання. Правильно стверджується, що «протидія злочинам не є прерогативою державних органів, право захищати законні права та інтереси, у тому числі шляхом заподіяння шкоди, мають також окремі громадяни»¹. Саме тому КК України й передбачає цілу низку правомірних діянь, вчиняючи які, особа може протидіяти злочинності: необхідна оборона (ст. 36), затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38), крайня необхідність (ст. 39) та ін. Тим паче, окремі громадяни чи певні їх об'єднання мають право протидіяти кримінальним правопорушенням і шляхом застосування засобів, не пов'язаних із заподіянням шкоди особі, яка може вчинити таке правопорушення або вчиняє його. Зокрема, це можуть бути передбачені главою 3 ЦК України засоби захисту цивільних прав та інтересів, передбачені адміністративним законодавством засоби адміністративного захисту та ін. Однак, у будь-якому разі, із застосуванням кримінально-правових засобів загалом і покарання зокрема протидіяти злочинності повноважна лише держава.

Відповідь же на питання, для чого державі належне право покарання, до певної міри пов'язана зі сформульованим вище розумінням питання, чому воно їй належне. Свого часу М. С. Таганцев не вважав актуальною постановку питання про те, для чого ж державі належне *jus puniendi*. Він писав: «Каральна діяльність як застосування закону божественного, морального чи логічного становить для держави обов'язок, і притому обов'язок, що не може бути усунутий жодними

¹ Лашук Н. Р. Кримінально-правова оцінка використання захисних засобів, що вражають автономно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : ЛДУВС, 2012. С. 8.

зміїними міркуваннями користі; держава повинна виконувати свою каральну функцію, не переймаючись тим, яка користь настане від цієї діяльності для суспільства. Для того, хто заслужив покарання, немає ні давності, ні прощення: злодій має бути страчений, хоч би після цього все суспільство розпалося – *fiat justitia, pereat mundus*»¹. Втім у пізнішій літературі відповідь на це питання у багатьох випадках пов'язується з проблематикою цілей покарання: вважається що *jus puniendi* належне державі для того, щоб досягати цілей, що стоять перед покаранням як кримінально-правовим засобом.

Вище вже відзначалося, що в історії юридичної та філософської думки було сформульовано декілька підходів до розуміння мети покарання. Одні вважають, що воно має на меті передусім і більшою мірою кару, другі віддають перевагу цілям виправлення та превенції, треті – намагаються знайти способи поєднання різних цілей покарання. Саме на останньому підході традиційно базується українське кримінальне законодавство. Чинний КК України (як і попередній Кодекс 1960 року) встановлює, що «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами», але при цьому «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність» (частини 2 і 3 ст. 50 КК України). Однак, хоча *мета покарання* і *мета права покарання*, належного державі, є близькими та взаємопов'язаними, проте ототожнювати їх не можна.

Якщо мета покарання зрештою є достатньо утилітарною і загалом полягає у здійсненні позитивного впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення та зниження ймовірності злочинних діянь у соціумі² (детальніше див. підрозділ 2.1), то мета права покарання є категорією більш високого порядку. Визначення мети права покарання передбачає віднайдення відповіді на запитання про те, *для чого суспільство передало державі право карати і чому саме їй?* При цьому аналіз основних теорій обґрунтування права покарання свідчить, що серед них немає єдиної, котра повною мірою задовольняла б філософську думку і кримінально-правову практику. Окремі дослідники вбачають причину цього в тому, що рівень теоретичного узагальнення

¹ Таганцевъ Н. С. Русское уголовное право : лекции. Издание второе, пересмотрѣнное и дополненное. Часть Общая. Томъ II. Санкт-Петербургъ : Государственная типографія, 1902. С. 944.

² Див.: Сташис В. Роль та значення покарання у системі запобігання злочинності. *Право України*. 2011. №9. С. 171–172.

накопиченого матеріалу поки що недостатній для того, щоб наявні теорії глибоко відобразили і переробили ті зміни в суспільній свідомості і правозастосовній практиці, які відображають мінливі уявлення різних сил суспільства про право покарання та його мету¹. Разом з тим, навряд чи можна протиставляти мету наділення держави правом покарання з підставами передачі їй такого права.

Виходячи з того, що право покарання передане Українським народом державі на підставі суспільного договору, можна стверджувати, що мета такої передачі має два взаємопов'язаних прояви. З одного боку, передача права покарання державі покликана підвищити можливості в протидії кримінальному правопорушенню, які, безумовно, є значно ліпшими у держави, ніж у окремої приватної особи. Це, в свою чергу, сприяє не тільки невідворотності реагування на вчинене кримінальне правопорушення², а й належному захисту інтересів потерпілого та адекватному застосуванню кримінально-правових засобів до особи, що вчинила кримінальне правопорушення. З іншого боку, передача державі права покарання забезпечує вищий рівень неупередженості стосовно самої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що є передумовою більш справедливого ставлення до неї. Таким чином, можна стверджувати, що саме задля забезпечення невідворотності, адекватності та справедливості кримінально-правового реагування на вчинене кримінальне правопорушення й було передано *jus puniendi* саме державі.

Належне державі право покарання є неоднорідним за змістом, а має свою внутрішню структуру, на що звертали увагу ще криміналісти XIX століття. Так, наприклад, І. Я. Фойницький писав, що «право покарання в суб'єктивному значенні (*jus puniendi*) означає владу заборо-

¹ Везломцев В. Е. Социально-философский анализ наказания: ретрибутивизм и консеквенциализм : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Санкт-Петербург : С.-Петербург. гос. ун-т, 2010. С. 20.

² У науці кримінального права і в законодавстві протягом довгого часу панувала впевненість в існуванні принципу невідворотності кримінальної відповідальності (покарання) (див., наприклад: Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права : монография. Москва : Наука, 1988. С. 121–131). Разом із тим розвиток кримінально-правових засобів-установлень, що можуть бути альтернативними до покарання, а також кримінально-правових засобів-діянь щодо його незастосування привів до появи широкого кола можливостей альтернативного вирішення кримінально-правового конфлікту. У цьому зв'язку справедливо стверджується про трансформацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності в принцип невідворотності кримінально-правового реагування на кожне вчинене кримінальне правопорушення (див.: Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 125, 142–143).

ни певних дій під загрозою покарання, переслідування порушників таких заборон і застосування до них кримінальної загрози. Воно розпадається на право кримінального переслідування, право визначення покарання і право виконання його. Розгляд першої частини належить до кримінального процесу; дві інші входять до області кримінального права матеріального»¹. Думається, що в сучасний період принципово правильна думка І. Я. Фойницького потребує уточнення, яке полягає у тому, що право покарання розпадається на три наступних повноваження держави. Перш за все це повноваження встановлювати в законі покарання за вчинення діянь, які держава вважає кримінальними правопорушеннями. Крім того, це і право застосовувати передбачені законом покарання до особи, визнаної вироком суду винною у вчиненні кримінального правопорушення. І, нарешті, це право виконувати призначені судом покарання. Таким чином, до реалізації права покарання залучаються усі три гілки державної влади: законодавча влада реалізує таку складову цього права як встановлення покарань, суди – застосування (призначення і заміна) покарань, органи виконавчої влади – виконання покарань.

В окремих випадках до органів державної влади може долучатися увесь Український народ, який передав це право державі, або ж окремі його представники. Зокрема, за змістом ст. 74 Конституції України прийняття законів можливе в результаті здійснення такої форми безпосередньої демократії, як всеукраїнський референдум. І хоча ні кримінальні, ні будь-які інші закони ще не приймалися на всеукраїнських референдумах, що мали місце до цього часу, треба погодитися з тими криміналістами, які обґрунтовано відносять Український народ до можливих суб'єктів кримінально-правового регулювання суспільних відносин². Щоправда, наразі можливість реалізації Українським народом свого повноваження на прийняття через всеукраїнський референдум законів, у тому числі й кримінальних, і, зокрема, таких, що стосуються питань визначення караності кримінальних правопорушень, фактично заблоковане через відсутність закону, який регулював би порядок проведення таких референдумів. Закон України «Про

¹ Фойницький І. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. С. 8.

² Наден О. В. До питання про суб'єктів, що здійснюють кримінально-правове регулювання. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези III міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 310–312.

всеукраїнський референдум»¹ був визнаний таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) і втратив чинність відповідно до рішення Конституційного Суду України². Відтоді питання про можливість проведення всеукраїнських референдумів є не врегульованим на законодавчому рівні.

Окрім того, представники народу беруть участь у здійсненні такої складової *jus puniendi*, як призначення покарання. Щоправда, обсяг їх залучення в умовах сучасних українських реалій є істотно звуженим. Конституція України проголошує, що «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних» (ч. 5 ст. 124), проте уточнює, що лише «у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних» (ч. 1 ст. 127). На рівні ж підконституційному можливість їх участі у призначенні покарання практично зведена нанівець. Так, ч. 2 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що «судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур»³. Спеціальний же закон, що регулює порядок здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях, – КПК України – встановлює вкрай обмежене коло таких випадків. Відповідно до ч. 3 ст. 31 згаданого Кодексу лише «кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних. Кримінальне провадження стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд». При цьому присяжні не становлять окремої колегії, а входять безпосередньо до складу суду, який складається з двох суддів та трьох присяжних. У п. 23 ч. 1 ст. 3 КПК присяжний безпосередньо прирівнюється в своєму статусі до судді. За твердженням В. П. Пилипенка, в українському кримінальному процесуальному законодавстві реалізовано європейську (континентальну) модель

¹ Про всеукраїнський референдум : Закон України № 5475-VI від 6 листоп. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 44–45. Ст. 634.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 94.

³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 2 черв. 2016 р. *Голос України*. 2016 16 лип. (№ 132–133).

суду присяжних¹. За цієї моделі присяжні не складають окремої від професійного судді колегії, що лише виносить вердикт про винуватість чи невинуватість особи. Натомість вони спільно з професійними суддями утворюють єдиний склад суду, володіють однаковими з ними повноваженнями і беруть участь у постановленні вироку суду. Тому, по суті, сучасна українська модель інституту присяжних у кримінальному провадженні є «реінкарнацією» присінопам'ятної радянської моделі народних засідателів.

Нарешті абсолютно неможливою наразі є участь як усього Українського народу, так і окремих його представників у здійсненні третьої складової права покарання – його виконанні, оскільки чинний КВК України передбачає, що покарання виконуються виключно органами державної влади та державними установами. Відповідно до ч. 1 ст. 11 згаданого Кодексу органами виконання покарань є: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації; а ч. 2 тієї ж статті встановлює, що установами виконання покарань є: арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи, слідчі ізолятори у випадках, передбачених КВК України. Здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань покладається на Державну кримінально-виконавчу службу України², а в частині виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, – на органи пробації³. Її органи ДКВС України, її органи пробації є органами державної виконавчої влади України.

І хоча відповідно до ст. 5 КВК України одним із принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання та відбування покарань визнається «участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань», однак насправді така участь є достатньо обмеженою. Відповідно до ст. 25 КВК України вона зведена до того, що «об'єднання громадян та засоби масової інформації, релігійні та благодійні організації, окремі особи в порядку,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. С. 168.

² Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України № 2713-IV від 23 черв. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409 (статті 1, 5).

³ Про пробацію : Закон України № 160-VIII від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93 (статті 2, 6).

встановленому цим Кодексом і законами України, можуть надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи» та «громадського контролю» за дотриманням прав засуджених під час виконання покарань, що здійснюється спостережними комісіями, створюваними обласними чи районними державними адміністраціями¹, та об'єднаннями громадян («у випадках, встановлених цим Кодексом та законами України»).

У той же час в окремих зарубіжних країнах участь недержавних інституцій у виконанні покарань є значно ширшою, а її прояви – достатньо різноманітними. Так, наприклад, у Японії «позаінституційне поводження» зі злочинцями (засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, або звільнених від відбування згаданого покарання) здійснюється переважно силами громадян – добровільних співробітників служби захисного нагляду, кількість яких ще двадцять років тому складала 48 тис. чоловік, що у 8 разів більше за кількість відповідних державних службовців. Вони не тільки проводять бесіди з правопорушниками на основі методик соціальної роботи, а й надають сприяння у вирішенні проблем із житлом, роботою, сім'єю тощо². Крайнім проявом залучення суспільства до здійснення третьої складової права покарання є *приватні в'язниці*, які, за деякими даними, вже функціонують принаймні у Великобританії та США³, і можливість запровадження яких обговорюється в деяких інших державах. Періодично це питання піднімається і в Україні, причому на достатньо високому владному рівні – як рівні очільників Міністерства юстиції, так і на серйозному експертному рівні – фахівців у галузі виконання покарань⁴. Утім їх існування, дійсно, є невиправданою крайністю, яка

¹ Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах : постанова Каб. Міністрів України № 429 від 1 квіт. 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 13. Ст. 905.

² Белявская О. А. Уголовная политика в Японии. Москва : ИНИОН РАН, 1992. С. 50–51 (Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом ; вып. 7).

³ Длугопольський О. В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 2. С. 119.

⁴ Див., наприклад: Автухов К. А., Корчака В. В. До питання перспективи приватних установ виконання покарань в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 51. С. 118–124; Завадська А. Т. Приватні пенітенціарні установи: доцільність запровадження в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 186–188; Крикушенко О. Г. Створення приватних установ виконання покарання

суперечить ідеї належності *jus puniendi* державі та публічно-правовому характерові кримінального права. Тому слід погодитися з М. П. Черненком у тому, що сліпо переймати такий досвід навряд чи треба¹.

Таким чином, **право покарання (*jus puniendi*) – це повноваження держави щодо встановлення, застосування й виконання покарань щодо осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, надане їй Українським народом шляхом суспільного договору задля забезпечення невідворотності, справедливості та адекватності покарання у межах здійснення державою її внутрішньої функції протидії злочинності**. Це право здійснюється державою шляхом вироблення та реалізації цілої низки заходів щодо виконання вказаної функції. Така діяльність держави традиційно називається кримінально-правовою (інколи – просто кримінальною) політикою держави. Правильно стверджується, що саме «кримінальна політика переймається вивченням якнайбільш раціонального використання належного державі *jus puniendi*»². У зв'язку із цим для цілей цього дослідження необхідним є з'ясування поняття та змісту кримінально-правової політики та місця визначення караності кримінальних правопорушень у ній.

3.2. Реалізація права покарання через здійснення кримінально-правової політики

Категорія кримінально-правової політики є однією з найбільш досліджуваних, але, як це не парадоксально, одночасно й найменш пізнаних у науці кримінального права. За багато років і навіть століть її вивчення накопичена достатньо велика кількість знань про неї, вироблені підходи до розв'язання загальних і окремих питань кримінально-правової політики. Але разом з тим все ще лишається широке поле для

у виді позбавлення волі: постановка проблеми. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. №2 (16). С. 141–149; Яковець І. С. Приватні в'язниці: чергові граблі чи рятувний коло для України? *Юридичний вісник України*. 2015. № 17/18. С. 17–18, та ін.

¹ Черненко М. П. Проблеми фінансування кримінально-виконавчих установ. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 104. С. 209.

² Warylewski J. Prawo karne. Część Ogólna. Wydanie II. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005. S. 52.

діяльності сучасних і майбутніх дослідників, велика кількість не до кінця визначених аспектів у її розумінні.

Окремі вчені з посиланням на М. П. Чубинського стверджують, що власне термін «кримінальна політика» вперше було вжито у 1804 році в роботах німецького криміналіста П. А. Феєрбаха¹. Проте сам М. П. Чубинський писав, що «хто першим вжив термін “кримінальна політика” у науці не встановлено... Вже в 1804 р. Феєрбах говорить про кримінальну політику як про поняття існуюче; вперше в літературі він визначає співвідношення між кримінальною політикою і кримінальним правом»². Так чи інакше, але дослідження проблем кримінально-політичного характеру розпочалося задовго до того, як відповідний термін почав вживатися в літературі. Сам М. П. Чубинський дає огляд і аналіз кримінально-політичних учень, починаючи від Давньої Греції (Солон, Піфагор, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель та інші) та Давнього Риму (Ульпіан, Марціан, Павл, Цицерон, Сенека, Геллій та інші), через Середні віки (каноністи – Тома Аквінський, Лактанцій, св. Афанасій, св. Іоанн Златоуст та інші; а також юристи-постглосатори) і «перехідну епоху» з кінця XV до початку XVIII століття (гуманісти і представники Реформації) і аж до XIX століття³. Не ставлячи собі за мету переповідати ґрунтовно викладену М. П. Чубинським еволюцію кримінально-політичних учень від початку досліджень й до XIX століття, відзначимо лише, що тільки в XIX столітті дослідження питань кримінально-правової політики почало викристалізовуватися з окремих філософських учень і перейшло до лона правової науки. При цьому вивчення тогочасної кримінально-правової літератури дає підстави для висновку, що в ній у цілому було сформовано розуміння кримінально-правової політики, підтримуване більшістю європейських правознавців. Воно полягало в розгляді її як самостійної галузі науки чи частини іншої галузі науки (кримінального права, кримінальної соціології, кримінології тощо), завданням якої є не догматичний аналіз чинного законодавства, а вироблення напрямів його розвитку *de lege ferenda*.

¹ Див., наприклад: Лопашенко Н. А. Уголовная политика : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2009. С. 3.

² Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. Москва : ИНФРА-М, 2008. С. 55.

³ Там само. С. 79–425.

Зокрема, серед німецьких криміналістів таке розуміння кримінальної політики зустрічаємо у самого П. А. Феєрбаха, який, за свідченням П. М. Чубинського, не дав точного визначення її поняття, але з його міркувань випливало, що «під кримінальною політикою він розуміє ту галузь науки, яка повинна дати кримінальному законодавцю вказівки для кращої організації справи правосуддя»¹. Інший німецький криміналіст XIX століття Е. Генке, автор «Курсу кримінального права та кримінальної політики», визначав кримінальну політику як галузь кримінального правознавства, що прагне «за особливостями історичного моменту та місцевими умовами здійснити ідеал права»². Як бачимо, для П. А. Феєрбаха й Е. Генке кримінально-правова політика – це *самостійна* галузь науки, яка за своїм предметом є близькою до кримінального права, проте не збігається з ним. Деякі інші німецькі криміналісти, теж розмежовуючи науки кримінально-правової політики і кримінального права, знаходили при цьому місце першої *в межах інших юридичних наук*. Наприклад, на думку Ю. Варга, кримінальна політика разом із кримінальною антропологією становить зміст кримінології й «переймається вирішенням питання про карані та некарані діяння, вивчає особливі умови, що сприяють розвитку злочинів, наприклад вплив бідності»³.

Значно ширше розуміння досліджуваного поняття зустрічаємо у Ф. фон Ліста, який не тільки писав, що «кримінальна політика як самостійна галузь науки кримінального права може бути протиставлена кримінальному праву у вузькому сенсі», а й визначав її у широкому значенні як «систематичну сукупність підстав, що спираються на наукове дослідження злочину і впливу, що його чинить покарання, – підстав, узгоджувачись з якими, держава за допомогою покарання та споріднених з ним інститутів повинна боротися зі злочином»⁴. Отже,

¹ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. Москва : ИНФРА-М, 2008. С. 56.

² Henke Ed. Handb. d. Criminalr. I Th. Berl. u. Stet., 1823, § 29. S. 154. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. С. 462.

³ Див.: Гогель С. К. Вопросы уголовного права, процесса и тюремьвѣдения. Собрание изслѣдованій. Санкт-Петербург : Типографія товарищества «Общественная польза», 1906. С. 210.

⁴ Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2004. С. 7.

для Ф. фон Ліста кримінально-правова політика – це не тільки самостійна галузь науки (вузьке тлумачення), а й заснована на результатах наукових досліджень певна ідея, якій має підкорятися діяльність держави з метою протидії злочинності.

У російській кримінально-правовій літературі до проблем кримінальної політики першим, очевидно, звернувся у 1820 році професор Казанського університету Г. І. Солнцев. Самого поняття її він не визначив, але відносив разом із логікою, психологією та загальним кримінальним правом до «наук філософічних», що є необхідними та корисними для пізнання кримінального права¹. За твердженням Г. С. Фельдштейна, Г. І. Солнцев, знаходячись під впливом ідей П. А. Фесрбаха, розумів кримінальну політику «як дисципліну, що намічає принципи *de lege ferenda*... для безпомилкового застосування кримінальних законів»².

У цілому ж погляд на кримінально-правову політику саме як на галузь науки отримав широку підтримку серед російських криміналістів. Дискусії в основному велися лише стосовно питань, чи становить вона самостійну галузь, чи входить складником до іншої галузі, а якщо так – то до якої? Так, для С. К. Гогеля кримінальна політика – це теж виключно наука, яка вивчає застосовувані вже нині заходи боротьби зі злочинністю як репресивні, так і превентивні. У такому розумінні він вбачав її близькою до кримінальної соціології (тобто криминології) і з цього приводу зазначав: «Оцінювати заходи боротьби зі злочинністю кримінальна політика може лише з точки зору їх відповідності й доцільності для боротьби з тим злом і його причинами, які виявляє кримінальна соціологія. Таким чином, кримінальна політика, будучи чи нерозривним цілим з кримінальною соціологією, чи прикладною наукою до основної позитивної науки – кримінальної соціології, становить вчення про вже існуючі заходи боротьби зі злочинністю»³. Виключно як науку, причому таку, що входить до складу кримінальної

¹ Див.: Российское уголовное право, изложенное ... Гавриилом Солнцевымъ. Казань, 1820 / под редакцией и съ вступительной статьей о Г. И. Солнцева Г. С. Фельдштейна. Ярославль : [б. и.], 1907. С. 6–7.

² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. С. 313.

³ Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / Сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. Москва : ИНФРА-М, 2010. С. 4–5.

соціології, розумів кримінальну політику В. В. Єсипов¹. М. С. Таганцев з посиланням на розуміння кримінальної політики, що було запропоноване Ф. фон Лістом, підкреслював її важливість для «побудови системи заходів попередження злочину і боротьби з ним», але також не вбачав підстав для охоплення цієї, на його думку, соціологічної науки наукою кримінального права². Натомість, А. Ант. Піонтковський знаходив місце кримінально-правовій політиці поруч не тільки з кримінальним правом, але й з кримінологією. Він ділив науку кримінального права (в широкому значенні) на кримінологію, кримінальну політику і кримінальну догматику. При цьому під кримінальною політикою він розумів ту галузь науки кримінального права, яка має своїм предметом вивчення засобів боротьби зі злочинністю, завданням – доцільну побудову цих засобів³. В оригінальній класифікації юридичних наук, розробленій П. Є. Михайловим на підставі теоретичного вчення Л. І. Петражицького, стосовно кожної окремої галузі права виділяється п'ять самостійних типів наук. Зокрема, для кримінального права це: 1) теорія кримінального права; 2) історія кримінального права; 3) описове кримінальне законодавство; 4) догматика кримінального права; 5) політика кримінального права⁴.

У той же час не всі російські криміналісти досліджуваного періоду визнавали за кримінально-правовою політикою властивості галузі чи підгалузі науки. Наприклад, С. В. Познишев, погоджуючись з тим, що група практичних питань про якнайкращу форму здійснення ідеалу кримінального правосуддя у певного народу у зв'язку з критикою діючого права може бути предметом окремого викладення, разом з тим приходив до висновку, що «вони не можуть утворювати ні особливої науки, ні особливої галузі науки». У зв'язку з цим

¹ Єсипов В. В. Очеркь русского уголовного права. Часть общая : Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Издание третье, пересмотренное и дополненное согласно уголовному уложению 1903 г. и последнимъ узаконѣніямъ. Москва : Изданіе книжнаго магазина «Правовѣденіе», 1904. С. 48.

² Див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Тула : Автограф, 2001. Т. 1. С. 26, 638.

³ Піонтковскій А. А. Наука уголовного права, ея предметъ, задачи, содержаніе и значеніе. Ярославль : Типо-Литография Э. Г. Фалькъ, 1895. С. 10.

⁴ Михайловъ П. Е. Обь основныхъ видахъ наукъ о правѣ. *Новыя идеи въ правовѣдѣніи* : неперіодическое изданіе, выходящее подь редакціей профессора Л. І. Петражицкаго. Сборникъ второй. Философія права и нравственности. Санкт-Петербургъ : Образование, 1914. С. 45–46.

він не вважав за можливе виділяти «кримінальну політику» як особливу наукову дисципліну¹. Вочевидь, ґрунтуючись на таких само вихідних засадах, і П. Д. Калмиков стверджував, що кримінально-правова політика становить не галузь науки, а «мистецтво кримінального законодавства, тобто мистецтво покращувати існуючі кримінальні закони та складати нові» і «мистецтво керування судовою кримінальною частиною»².

Першим серед українських криміналістів власне розуміння кримінальної політики сформулював, очевидно, професор Імператорського Харківського університету Г. С. Гордієнко. Знаходячись, загалом, під значним впливом робіт Е. Генке і К. Міттермайера, він відповідним чином формулював і поняття кримінальної політики. Розуміючи її в сенсі дисципліни, що дає директиви для кримінального законодавства, Г. С. Гордієнко повторював услід за К. Міттермайером, що «погляд на кримінальне право управляється завжди кримінальною політикою»³. Подібні судження висловлював й інший харківський професор – Л. Є. Владимиров, на думку якого «кримінальна політика є дослідною частиною науки кримінального права. Вона переймається кримінальним законодавством з точки зору вдосконалення його, причому вона вже не обмежується лише пізнанням, але переймається й створенням нових засад»⁴.

Найбільш завершене і дещо ширше, ніж у інших, розуміння кримінальної політики знаходимо у М. П. Чубинського, на думку якого вона «є гілкою науки кримінального права; вона покликана виробляти вказівки для найкращої постановки в цій державі справи кримінального правосуддя як шляхом соціальних реформ, так і шляхом створення кращого кримінального законодавства. Тому вона розпадається на політику превентивну і політику репресивну і має головним, але не

¹ Познышев С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва : Издательство А. А. Карцева, 1912. С. 9.

² Учебник уголовного права проф. П. Д. Калмыкова, изд. А. Любавским. Санкт-Петербург, 1866. С. 14 і наст. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. С. 481.

³ Отчет о состоянии И. Х. У. за 1844–1845 ак. г. Харьков, 1845. С. 34. Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. С. 465.

⁴ Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права. Общая часть. Харьков : Издательство типографии Каплана и Бирюкова, 1889. С. 11.

єдиним завданням боротьбу зі злочинністю»¹. У його розумінні кримінальна політика є однією з трьох частин науки кримінального права, поряд з кримінальною догматикою (кримінальним правом у вузькому розумінні) та кримінальною етіологією (тобто криминологією)².

Відмінне від інших розуміння кримінальної політики було в іншого провідного українського криміналіста того часу О. Ф. Кістяківського, який, за твердженням Л. В. Білогриць-Котляревського, «у сфері кримінальної політики не мав суперників у російській науці»³. На противагу переважній більшості своїх сучасників, О. Ф. Кістяківський розумів кримінальну політику не як галузь науки, а як напрям діяльності держави щодо протидії злочинності⁴. Подібний погляд на кримінальну політику висловлював і Е. Я. Немировський⁵.

Таким чином, у XIX столітті й на початку XX століття кримінально-правова політика переважною більшістю як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників розглядалася як певна галузь науки (самостійна або в межах іншої), предметом дослідження якої є розроблення найбільш ефективних заходів з протидії злочинності. Тільки деякі криміналісти (в Україні – О. Ф. Кістяківський і Е. Я. Немировський; в Німеччині – Ф. фон Ліст; у Росії – П. Д. Калмиков та С. В. Познишев) давали їй більшою чи меншою мірою відмінне визначення і вбачали в кримінально-правовій політиці також діяльність держави з протидії злочинності чи певну ідею, якій така діяльність має підкорюватися. Панування в науковому середовищі розуміння кримінально-правової політики саме як науки, покликаної виробляти стратегію й тактику державної протидії злочинності із застосуванням засобів кримінального права, логічно зумовлювало наукову обґрунтованість не тільки кримінального законодавства, а й практики його застосування.

¹ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Фёдорова. Москва : ИНФРА-М, 2008. С. 78.

² Там само. С. 49–50.

³ Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кистяковского. *Киевская старина*. 1885. Кн. 6. С. 246. Цит. за: Харитонов О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. С. 209.

⁴ Див., наприклад: Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Третье издание, печатанное без перемѣн со второго. Киев : Издание Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. С. 129, 612–614, 744.

⁵ Немировский Э. Я. Основныя начала уголовного права. Одесса : Типографія «Техникъ», 1917. С. 13.

У радянській кримінально-правовій літературі першої половини ХХ століття намітився поступовий відхід від дослідження проблем кримінальної політики, який досяг свого апогею до середини століття, коли навіть сам відповідний термін зник зі сторінок наукових досліджень. Погоджуючись з О. І. Александровим у критичній оцінці такого стану речей, одночасно слід констатувати, що не повною мірою відповідають дійсності його слова про те, що «в радянських наукових роботах термін «кримінальна політика» вперше з'явився в 1970-х роках»¹. Насправді ж цей термін широко вживався ще у 1920–1930 роках². Більше того, терміном «кримінальна політика» у той час оперувало навіть кримінальне законодавство. Так, розділ 3 Загальної частини КК Української СРР 1927 року мав назву «Засади кримінальної політики УСРР»³, а відповідний розділ Загальної частини КК РСФРР 1926 року називався «Загальні засади кримінальної політики РСФРР»⁴. Втім, далі аналізований термін, дійсно, практично зник з наукових досліджень, найбільш яскравим свідченням чого стало те, що в обох класичних радянських курсах кримінального права (ленінградському 1968–1978 років та московському 1970–1971 років) проблеми кримінальної політики не висвітлюються зовсім⁵.

Відродження наукового інтересу до цих питань спостерігається з кінця 1960-х – початку 1970-х років ХХ століття. У радянській і пострадянській (передусім українській і російській) літературі від того часу

¹ Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы / под ред. В. З. Лукашевича. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2003. С. 60.

² Див., наприклад: Скрышник Н. Уголовная политика советской власти. Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. 72 с.; Основы и задачи советской уголовной политики / под ред. Е. Г. Ширвиндта. Москва : Ранион, 1929. 127 с.; Волков Г. И. Уголовная политика эпохи промышленного капитализма. Москва : Совет. законодательство, 1932. 105 с.; Булатов С. Я. Уголовная политика эпохи империализма. Москва : Совет. законодательство, 1933. 225 с.; Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. Москва : Совет. законодательство, 1933. 224 с.; Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. К 10-летию со дня смерти. Москва : Совет. законодательство, 1934. 269 с.; Прионтовский А. А. Уголовная политика Японии. Москва : Совет. законодательство, 1936. 232 с., та ін.

³ Кримінальний кодекс УРСР : офіц. текст з змін. і доп. на 1 лют. 1940 р. Київ : Юрид. вид-во НКЮ СРСР, 1940. С. 4.

⁴ Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.) : учеб. пособие для юрид. ин-тов. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. С. 230.

⁵ Слід зазначити, що в окремих випадках згадки про кримінальну (кримінально-правову) політику все ж таки зустрічалися і в літературі 50–60-х років ХХ століття (див., наприклад: Беляев Н. А. Предмет советского исправительно-трудового права. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1960. С. 13).

до сьогодення сформувалося декілька підходів до розуміння змісту поняття кримінально-правової політики.

Очевидно, що найбільшого поширення набуло розуміння кримінально-правової політики як *певного виду діяльності* держави у сфері протидії злочинності. Прибічники цього підходу зазвичай підкреслюють, що кримінальна політика є різновидом (складовою частиною, напрямом тощо) внутрішньої політики держави, розуміючи останню як діяльність з управління певними соціальними процесами чи впливу на певні соціальні явища. Так, автор першої в СРСР роботи з питань кримінальної політики М. О. Скрипник визначав її предмет як «сукупність заходів і дій, за допомогою яких клас, що тримає владу в державі, проводить свою владу і забезпечує її збереження»¹. Пізніше М. О. Беляєв писав, що «радянська кримінальна політика – це заснований на об'єктивних законах розвитку соціалістичного суспільства напрям діяльності державних та громадських органів та організацій щодо охорони інтересів трудящих від злочинних посягань шляхом застосування до осіб, які їх вчинили, покарання чи заходів адміністративного або громадського впливу, а також шляхом попередження злочинів за допомогою загрози застосування покарання»². На думку М. І. Ковальова і Ю. А. Вороніна, змістом кримінальної політики є напрям «державної діяльності щодо здійснення соціально-політичних, економічних заходів та вироблення оптимальних кримінально-правових заходів з метою ліквідації злочинності в нашій країні»³. У першу чергу саме як напрям діяльності держави з протидії злочинності розуміють кримінально-правову політику також І. М. Даньшин⁴, І. Е. Звечаровський⁵, А. А. Митрофанов⁶ та деякі інші автори.

¹ Скрипник Н. Уголовная политика советской власти. Харьков : Юрид. изд-во, 1924. С. 15.

² Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации : науч. изд. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. С. 15.

³ Ковалёв М. И., Воронин Ю. А. Криминология и уголовная политика : науч. изд. Свердловск : Урал. гос. ун-т, 1980. С. 8.

⁴ Даньшин И. Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть политики Партии и государства. *Проблемы социалистической законности* : респ. межведом. науч. сб. / редкол.: В. Я. Тацкий (отв. ред.) и др. Харьков : Вища шк., 1987. Вып. 20. С. 102–103.

⁵ Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 74.

⁶ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 24–26.

Перенесення акценту в розумінні кримінальної політики саме на діяльність з протидії злочинності зумовило й зміни у розумінні співвідношення кримінальної політики з кримінальним законом. Якщо криміналісти XIX століття у переважній своїй більшості виходили з того, що саме кримінальна політика повинна намічати перспективи розвитку кримінального законодавства, то в сучасний період, навпаки, стверджується, що кримінально-правова політика ґрунтується на кримінальному законодавстві¹. У рамках аналізованої концепції визначення кримінально-правової політики таке твердження, безумовно, є правильним. Однак такий підхід не дає відповіді на питання про те, на чому ж має базуватися саме кримінальне законодавство, в яких напрямках воно повинно розвиватися і яким чином ці напрями визначаються?

Інший концептуальний підхід до розуміння кримінальної політики полягає у тлумаченні її як певної ідеї, якій підкоряється діяльність держави щодо протидії злочинності або, як інколи стверджується, певної лінії, стратегії поведінки, якій така діяльність має підкорятися. Найбільш послідовним прихильником такого визначення поняття кримінальної політики в радянській і пострадянській літературі є О. І. Коробєєв. Ще в 1987 році він визначав кримінальну політику як «вироблену КПРС і Радянською державою генеральну лінію, що визначає основні напрями, цілі і засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального, виправно-трудоного законодавства, регулювання практики його застосування, а також шляхом вироблення та реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності. Іншими словами, кримінальна політика визначає стратегію і тактику боротьби зі злочинністю, маючи за кінцеву мету ліквідацію злочинності на основі усунення причин та умов, що її породжують, і використовуючи як засоби кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове право і засоби профілактики»². У цьому визначенні виразно помітні сліди статті 6 Конституції СРСР 1977 року,

¹ Див., наприклад: Борисов В. І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 9.

² Коробєєв А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография. Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. С. 48.

якою передбачалося, що «Озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР...» (курсив мій. – Ю. П.). Від такого підходу до визначення досліджуваного поняття О. І. Коробєєв не відмовився і в наші дні. За спливом більш ніж 30 років він так само визначав кримінальну політику як «вироблену державою генеральну лінію», з тією лише відмінністю, що нині науковець не включає до дефініції цього поняття радянські ідеологічні складники¹. Підтримав такий підхід до досліджуваної дефініції П. Л. Фріс, який, однак, вклав її до поняття «політики у сфері боротьби зі злочинністю»². У межах цього ж концептуального підходу знаходиться й визначення кримінально-правової політики, сформульоване С. Г. Чаадаєвим³.

Прибічники цієї концепції визначення кримінально-правової політики, на відміну від прихильників її тлумачення як певного напрямку діяльності держави, стверджують, що «не політика у своєму русі йде за правом, пристосовуючись до його логіки і системи, а, навпаки, право розвивається у напрямі вироблених політичних установок, в реалізації яких воно повинно брати участь». Через це, на їхню думку, «кримінальна політика знаходить своє вираження у відповідних законах та інших нормативно-правових актах, концепціях, програмах. У найбільш концентрованому вигляді вона фокусується у кримінальному законі»⁴.

Багато криміналістів комбінували перші два підходи і пропонували визначення кримінальної політики одночасно і як *діяльності держави щодо протидії злочинності*, і як *певної ідеї, якій така діяльність повинна підкорятися*. Наприклад, П. С. Дагель писав, що «радянська кримінальна політика... визначає основні напрями, цілі і засоби боротьби зі злочинністю і виражається в партійних документах, нормах радянського права і діяльності державних органів, громадських орга-

¹ Полный курс уголовного права : в 5 т. Т. I : Преступление и наказание / Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 75.

² Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 12–13.

³ Див.: Чаадаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения : пособие для слушателей нар. ун-тов). Москва : Знание, 1991. С. 36.

⁴ Узунова О. В., Узунов П. П. Міжнародні договори України як джерела кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 лист. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 127–128.

нізацій та всіх трудящих, спрямованій на цю боротьбу»¹. Подібне судження висловлює і В. М. Куц, на думку якого «кримінально-правова політика – це сукупність кримінально-правових ідей, принципів, норм та їх реалізація в практиці протидії злочинності»². У рамках такого ж концептуального підходу Т. А. Павленко зазначає, що кримінальна політика, яка є науково обґрунтованим напрямом діяльності органів державної влади та громадськості, що полягає у визначенні основних напрямів, цілей і засад впливу на злочинність, виступає як основа формування кримінального законодавства, регулювання практики його застосування, розробки й реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності³.

Очевидно, що прибічники такого консенсуального поєднання двох різних підходів до розуміння сутності кримінально-правової політики стоять на позиціях, близьких до її тлумачення як *окремої галузі або підгалузі юридичної науки*. Саме такий концептуальний підхід, як відзначалося вище, набув найбільшого поширення в європейській кримінально-правовій літературі ХІХ – початку ХХ століття. У радянський період він був менш популярним, але все ж мав своїх прихильників. Так, А. Анд. Піонтковський ще в 20-х роках ХХ століття писав, що «перетворення кримінальної політики радянської держави на науку є найважливішим завданням сучасної марксистської теорії права»⁴. Після відродження наукового інтересу до питань кримінально-правової політики О. А. Герцензон ставив питання про «міждисциплінарну наукову галузь – наукову дисципліну “кримінальна політика”»⁵. Підтримував таку ідею і П. С. Дагель, на думку якого «тільки наука кримінальної політики зможе охопити всю систему державних і громадських засобів боротьби зі злочинністю як єдиний комплекс і тим самим розв’язати

¹ Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики : монография. Владивосток : Изд-во ДГВУ, 1982. С. 5.

² Куц В. М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 48.

³ Павленко Т. А. Щодо визначення поняття кримінальної політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 250.

⁴ Піонтковський А. А. Марксизм и уголовное право : сб. ст. 2-е изд., доп. Москва : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. С. 6.

⁵ Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики). Москва : Юрид. лит., 1970. С. 196, 203.

проблему єдності кримінальної політики, її координованості, плановості, ефективності»¹. З різних точок зору розглядав кримінальну політику також і П. М. Панченко, який розумів під нею не тільки основні напрями протидії злочинності, але й відповідну наукову доктрину, що покликана розробляти проблеми їх ефективності². У різних аспектах, але й у тому числі і як «сукупність наукових поглядів, теоретичних положень, висновків, пропозицій, рекомендацій, сформульованих на високому рівні абстрагування концептуальних уявлень» розглядали кримінальну політику В. О. Владимиров і Ю. Г. Ляпунов³. У сучасний період С. С. Босхолов звертає увагу на те, що кримінально-правова політика може розумітися не лише як певний вид соціальної діяльності, а ще й як державна доктрина та наукова теорія⁴.

Викладене дає підстави для висновку про потребу переосмислення в сучасний період підходів до розуміння сутності кримінально-правової політики. Вочевидь, не повинно йтися про якусь однобічну її інтерпретацію – як виключно галузі юридичної науки чи як діяльності держави з протидії злочинності, чи якимось інакше. Кримінально-правова політика є багатоаспектним явищем, що зумовлює можливість її тлумачення у різних значеннях. Однак будь-яке її тлумачення, безумовно, має бути пов'язане із розумінням базисного поняття – поняття політики.

Прийнято вважати, що сам термін «політика» введено до наукового обігу ще Аристотелем у однойменному науковому трактаті, написаному між 335 і 322 роками до Р. Х., в якому він констатував, що політика – це наука, на основі якої державний муж частково володарює, а частково підкоряється⁵. Він називав її найголовнішою з усіх наук і мистецтв, метою якої є найвище державне благо – справедливість, що слугує суспільній користі⁶. Традиційно етимологія цього терміна

¹ Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики : монография. Владивосток : Изд-во ДГВУ, 1982. С. 17.

² Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет : монография. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. С. 33–38, 51, 52 і далі.

³ Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и её отражение в действующем законодательстве : учеб. пособие. Москва : Акад. МВД СССР, 1979. С. 8–10.

⁴ Босхолов С. С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : ЮриИнфоР, 1999. С. 32.

⁵ Аристотель. Сочинения : 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. С. 375.

⁶ Там само. С. 466.

пов'язується з давньогрецьким *πολιτική* й виводиться від *πόλις* (поліс) – «місто, держава» і *тік* (тікі) – «(при)значення». Однак не можна виключати його походження від грецького *πολιτικός*, де *полі* (полі) – це «множина», а *тікός* (тікос) – «інтерес».

У подальшому розвитку світової філософської думки «політика» стала вживатися як достатньо об'ємний термін, яким означалися і боротьба за державну владу; і здійснення її; і сфера здійснення державної влади; і мистецтво управління державою й інші подібні категорії. Проте вже з ХІХ століття політику перестали ототожнювати виключно з державою і її владою. За твердженням В. В. Речицького, ще К. Маркс і Ф. Енгельс суттєво розширили уявлення про політику як виключно державну, офіційну діяльність, що існувало до них. З часом становлення повномасштабного громадянського суспільства засвідчило недостатність політичних можливостей держави і призвело до сучасного розуміння політики як методу перетворень, що має стосунок не тільки до державної влади, а й до влади неурядових організацій та інституцій¹. У сучасній філософській, політологічній, соціологічній та юридичній науці таке розуміння стало панівним, а сфера політичного окреслюється через сферу взаємодій суб'єктів соціуму для досягнення певного бажаного блага у сфері свободи чи порядку. «В демократії, – пише В. В. Речицький, – метою політики є створення чи утримання існуючої більшості на боці певної позиції чи акції»². На цій підставі він дає широке визначення політичної активності як особливого виду людської діяльності (свідомої бездіяльності), що спрямована на досягнення будь-яких цілей як вторинного чи кінцевого результату, і такої, що передбачає за безпосередню мету й первинний результат, а також обов'язкову попередню умову своєї ефективності, реалізацію одного з різновидів соціальної взаємодії (контакту)³.

Як уже відзначалося вище, соціальні взаємодії у сфері протидії злочинності почали складатися в людському суспільстві від самого моменту його виникнення. Спершу вони мали місце між потерпілим (його родичами) та злочинцем, але з плином часу держава фактично витіснила потерпілого з каральної діяльності, перебравши *jus puniendi* на себе. Таким чином, саме держава стає обов'язковим учасником усіх соціальних взаємодій з протидії кримінальним правопорушенням. При

¹ Речицький В. В. Политический предмет Конституции. Киев : Дух і літера, 2012. С. 37–38.

² Там само. С. 41.

³ Там само. С. 63.

цьому суспільство вимагає і справедливо очікує від неї, що така діяльність буде активною, цілеспрямованою, науково обґрунтованою, виваженою, адекватною і ефективною. Саме діяльність держави із протидії кримінальним правопорушенням, вочевидь, і є її кримінально-правовою політикою. Але й не тільки. Цілком очевидно, що з метою забезпечення максимальної ефективності такої діяльності вона має бути підпорядкована певній теоретичній моделі (так званій «загальній ідеї», «генеральній лінії» тощо). Окрім того, кримінально-правова політика – це ще й відповідна галузь науки, яка має предметом свого дослідження вказаний вид діяльності та вироблення тієї теоретичної моделі, відповідно до якої така діяльність має здійснюватися. Нарешті, терміном «кримінально-правова політика» з відомими застереженнями може бути також позначена і відповідна навчальна дисципліна, яка викладається студентам деяких закладів вищої освіти. Таким чином, поняття «кримінально-правова політика» може мати чотири згадані значення, зміст яких полягає у наступному.

У першому значенні кримінально-правова політика, дійсно, розуміється як *діяльність держави із протидії кримінальним правопорушенням*¹ із застосуванням засобів кримінального права. Злочинність є іманентною властивістю людського суспільства. Її повна ліквідація, про яку стверджували представники окремих напрямів кримінально-правової і кримінологічної науки, є неможливою. Як влучно висловився М. С. Таганцев: «закінчуються криваві війни, замиряються народи, але немає кінця боротьбі людства з цим дрібним, проте непереможним ворогом, і не передбачається той час, коли караюча державна влада перекує свої мечі на рала і заспокоїться в мирі»².

Держава протидіє злочинності різноманітними засобами. Справедливо стверджується, що найбільш вагомими та ефективними серед них є засоби виховного характеру, культурно-просвітницькі засоби, засоби організаційного, трудового, економічного та іншого характеру. Їхнє належне застосування суттєво скорочує обсяг криміногенних факторів, усуває істотне коло причин і (або) ускладнює можливість

¹ Часто говорять: боротьби зі злочинністю, інколи – контролю над злочинністю. Однак із привнесенням до КК України 2001 р. поняття «кримінальне правопорушення» похідний від терміна «злочин» термін «злочинність» в його буквальному розумінні став занадто вузьким, оскільки не охоплює собою кримінальні проступки. Тому його вживання в даному контексті може бути даниною усталеній традиції, а відтак – достатньо умовним.

² Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Тула : Автограф, 2001. Т. 1. С. 19.

вчинення окремих злочинів. Цілком очевидно, що в сучасному українському суспільстві рівень якості цих засобів є достатньо низьким. Саме тому й ефективність їх у протидії злочинності залишається недостатньою. Проте, навіть і в найбільш ефективному своєму прояві, досягнення якого є ще достатньо віддаленою перспективою, такі засоби не створюють безумовної запоруки подолання злочинності¹.

Для підвищення їх ефективності вони доповнюються правовими засобами протидії злочинності, часто переплітаються з ними, входять як зміст до правових форм. Серед правових засобів протидії злочинності провідне місце посідають чи принаймні повинні посідати, засоби так званих «регулятивних» галузей права. Зокрема, норми конституційного права, проголошуючи пріоритет таких соціальних цінностей, як людина, її життя і свобода, права і безпека, тим самим визначають їх виняткову значимість, створюють підґрунтя для найсуворішого правового захисту. Те саме стосується проголошених Конституцією основних прав и свобод людини, визначених нею основ конституційного ладу, засад улаштування державного й громадського життя тощо. Норми цивільного права встановлюють достатньо ефективні механізми захисту особистих немайнових та майнових прав суб'єктів цивільних відносин від будь-яких протиправних посягань на них. Загалом нормами цивільного (приватного) права унормовуються суспільні відносини *свободи*, що складаються в суспільстві. Норми адміністративного права а також суміжних з ним публічно-правових галузей (фінансового, екологічного та ін.) визначають механізм належної реалізації прав, обов'язків та повноважень учасників публічно-правових відносин. Ними ж установлюються заборони на вчинення соціально небажаних діянь. Таким чином, норми публічного права унормовують суспільні відносини *порядку* в державі та суспільстві. За умови абсолютної ефективності засобів згаданих галузей права їх було б цілком достатньо для підтримання правопорядку в суспільстві, уникнення будь-яких правопорушень (у тому числі й кримінальних) і не поставала б потреба у протидії їм будь-якими іншими засобами.

Проте ефективність таких засобів вочевидь не може бути абсолютною. Навіть за максимально досяжного рівня їх ефективності у будь-

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Кримінально-правова політика в системі правових і позаправових заходів протидії злочинності. *Морально-етичні засади реформування кримінального законодавства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 10 квіт. 2015 р. / упоряд. В. В. Шаблюстий. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. 2015. С. 61–64.

якому разі не виключається можливість як умисного, так і необережного посягання на свободу або порядок, охоронювані засобами згаданих вище галузей права. У цих випадках постає необхідність вжиття інших засобів, які вже не упереджують вчинення правопорушення, а є реакцією на нього. Саме тому як необхідний *ultima ratio* правові засоби протидії злочинності доповнюються кримінально-правовими засобами. Діяльність держави щодо протидії злочинності з їх використанням і є кримінально-правовою політикою в першому аспекті її розуміння.

З урахуванням викладеного вище, можна стверджувати, що поза межами кримінально-правової політики знаходиться діяльність щодо протидії злочинності із застосуванням інших, окрім кримінально-правових, засобів, зокрема: правових засобів іншої галузевої належності (цивільно-правових, адміністративно-правових тощо¹), а також позаправових засобів (ідеологічних, економічних, соціальних, культурних, педагогіко-виховних тощо²).

У свою чергу, кримінально-правова політика, як це часто пропонується в літературі, може розумітися у двох значеннях, виділених залежно від обсягу використовуваних при її здійсненні засобів. У *широкому значенні* (для його позначення часто використовується термін «**кримінальна політика**») вона *охоплює собою діяльність з протидії злочинності засобами, що належать до арсеналу споріднених галузей права кримінально-правового циклу: матеріального кримінального права, процесуального кримінального права та виконавчого кримінального права*. Окремі криміналісти до такого широкого розуміння кримінально-правової політики відносять і протидію злочинності кримінологічними засобами³, інші – розглядають кримінологічну політику поза кримінально-правовою навіть при її широкому розумінні⁴. Деколи зустрічаються твердження про те, що кримінально-

¹ Див., наприклад: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 20–21; Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Харків : Право, 2003. С. 14–15.

² Див., наприклад: Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 11–12.

³ Див., наприклад: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 13.

⁴ Див., наприклад: Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2004. С. 9.

правовою політикою в такому значенні охоплюється і так звана «оперативно-розшукова політика», чи «політика в сфері оперативно-розшукової діяльності»¹. Однак, будучи принциповим противником так званих «наук» «ордології» чи «ордистики», не можу погодитися з тим, що протидія злочинності із застосування *правових* оперативно-розшукових заходів хоч якоюсь мірою виходить за межі кримінально-процесуальної правової політики. **У вузькому ж значенні кримінально-правова політика – це діяльність держави із протидії злочинності із застосуванням виключно засобів матеріального кримінального права.** З огляду на предмет і завдання мого дослідження в подальшому в ньому, якщо інше не буде спеціально застережене, йтиметься саме про вузьке розуміння кримінально-правової політики як діяльності держави із протидії злочинності із застосуванням виключно засобів матеріального кримінального права.

Діяльність із протидії злочинності засобами матеріального кримінального права, за загальним правилом, може здійснюватися виключно державними органами. Залежно ж від того, які саме органи державної влади здійснюють кримінально-правову політику, в ній виділяється два рівні. *Перший рівень – законотворчий* – полягає у виробленні кримінально-правових засобів протидії злочинності та їх втіленні у кримінальному законі і здійснюється органом законодавчої влади. Ця теза підтверджується й положеннями Конституції України, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 85 якої визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики віднесене до повноважень Верховної Ради України, так само як і визначення у законах діянь, які є злочинами, та відповідальності за них (п. 22 ч. 1 ст. 92). *Другий рівень – правозастосовний* – полягає у застосуванні згаданих засобів до окремих осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, і здійснюється органами судової влади – судами загальної юрисдикції.

Інколи стверджується про існування й інших рівнів здійснення кримінально-правової політики. Так, Г. М. Міньковський спочатку

¹ За твердженням Р. А. Халілева, уперше категорію «оперативно-розшукова політика держави» запровадив до наукового обігу в Україні О. Ф. Долженков, а згодом ця ідея набула розвитку в докторських дисертаціях К. В. Антонова та В. Л. Оргинського. На жаль, автореферати дисертацій згаданих учених відсутні у вільному доступі, що, вочевидь, свідчить про «закритість» їх тем. Сам Р. А. Халілев розглядає «оперативно-розшукову політику» як складову внутрішньої політики у сфері боротьби зі злочинністю (див.: Халілев Р. А. Місце оперативно-розшукової політики у системі юридичної політики держави. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23 (62), №2. С. 269–276).

писав, що кримінально-правова політика «має такі взаємопов'язані рівні: розробка і директивно-політичне формулювання концепції...; законодавче регулювання; планування, координація, управління; безпосередня діяльність із застосування кримінально-правових засобів боротьби зі злочинністю»¹, а в більш пізніх роботах стверджував, що про неї можна говорити «на трьох рівнях: концептуальному, законодавчому та правозастосовному»². На думку П. Л. Фріса, «можуть бути виділені такі рівні кримінально-правової політики України: доктринальний, програмний, законодавчий, науковий, правовиконавчий та правозастосувальний»³. Однак, думається, що виділення їх у рамках розуміння кримінально-правової політики як напряду діяльності держави із протидії злочинності не буде коректним. Цілком очевидно, що інші (окрім правотворення і правозастосування) названі Г. М. Миньковським та П. Л. Фрісом рівні здійснення кримінально-правової політики належать до інших виділених мною аспектів її розуміння (інших значень поняття «кримінально-правова політика»), про що йтиметься нижче.

Ефективність кримінально-правової політики в розумінні її як напряду діяльності держави з протидії злочинності значно підвищується тоді, коли така діяльність є наперед спланованою, продуманою, обґрунтованою і послідовною. У тих же випадках, коли вона здійснюється методом «спроб та помилок», коли за допомогою засобів кримінального права держава намагається вирішити поточні, часто сьогоденні економічні, політичні, соціальні чи навіть ідеологічні проблеми або світоглядні питання, коли здійснення кримінально-правової політики стає непрогнозованим, її ефективність є вкрай низькою. Більше того, таке її здійснення не тільки марнує кримінально-правові засоби, а й підриває довіру суспільства до них, знижує авторитет держави у цілому та органів, які здійснюють кримінально-правову політику зокрема. За слушним твердженням фінського правознавця П. Тьорнудда, «не може бути ефективною кримінальна політика, побудована на базі реф-

¹ Миньковский Г. М. О задачах и направлениях теоретического решения проблем советской уголовной политики. *Проблемы советской уголовной политики* : межвуз. темат. сб. / редкол.: А. И. Коробеев (отв. ред.) и др. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. С. 25–26.

² Миньковский Г. М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы. *Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел. Труды Академии*. Москва : Изд-во Акад. МВД РФ, 1995. С. 32.

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 15.

лективного реагування на ті чи інші обставини чи явища»¹, без елементів цілеспрямованого й прогнозованого її здійснення. Саме тому для планомірного, послідовного, прогнозованого її здійснення кримінально-правова політика як напрям діяльності держави повинна засновуватися на певному узгодженому програмному документі, в якому закріплюється та чи інша модель (концепція, генеральна лінія, основний напрям тощо), відповідно до якої вона здійснюється чи принаймні повинна здійснюватися. Така ідеальна модель, згідно з якою має здійснюватися відповідний напрям діяльності держави, є другим аспектом розуміння кримінально-правової політики.

У цьому аспекті кримінально-правова політика розуміється як певна теоретично обґрунтована, узгоджена і соціально детермінована, формально закріплена сукупність ідей, цілей, завдань, яким має бути підпорядкована вся діяльність держави щодо протидії злочинності засобами кримінального права. Інакше кажучи, *кримінально-правова політика у другому її розумінні – це та стратегічна, генеральна лінія, відповідно до якої має здійснюватися кримінально-правова політика в першому*, вищеназваному аспекті її розуміння.

Генеральний напрям здійснення кримінально-правової політики може знаходити формальне закріплення у різноманітних державних програмах, планах, стратегіях тощо, спрямованих на координацію діяльності з протидії злочинності в цілому чи окремим її видам. За період незалежності України подібні програмні документи приймалися неодноразово. Первістком серед них стала Республіканська програма по боротьбі зі злочинністю на 1990–1995 роки², в якій вперше були визначені конкретні заходи, що їх треба вжити для підвищення ефективності протидії злочинності, у тому числі й засобами кримінального права, визначені суб'єкти та строки їх виконання тощо. Далі подібні документи під різними назвами приймалися то з відомою періодичністю на наступні п'ятирічки (як-то: Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки³, Комплексна програма

¹ Ананиан С. С. Некоторые проблемы уголовной политики в странах Северной Европы / редкол.: О. А. Белявская (отв. ред.) и др. Москва : ИНИОН РАН, 1992. С. 16 (Серия «Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом». Вып. 6).

² Про Республіканську програму по боротьбі із злочинністю на 1990–1995 роки : постанова Ради Міністрів УРСР №204 від 20 серп. 1990 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP900204.html.

³ Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки: Указ Президента України №837/96 від 17 верес. 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>.

профілактики злочинності на 2001–2005 роки¹), то без чіткої хронологічної прив'язки (як-то: розпорядження Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби із злочинністю та зміцнення правопорядку в Україні»², Державна програма боротьби із злочинністю³, Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю»⁴, рішення РНБО України «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні»⁵ та ін.). Мало місце прийняття також і програмних документів, в яких визначалися напрями здійснення кримінально-правової політики щодо протидії окремим видам кримінальних правопорушень чи злочинності в окремих сферах. До таких належать, зокрема, Концепція реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки⁶, Концепція державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю⁷, Концепція боротьби з тероризмом⁸, Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки⁹, Стратегія розвитку

¹ Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Указ Президента України № 1376/2000 від 25 груд. 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2001. № 52. Ст. 2258.

² Про додаткові заходи щодо посилення боротьби із злочинністю та зміцнення правопорядку в Україні : розпорядж. Президента України № 150/92-рп від 28 верес. 1992 р. URL: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/92-рп](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/92-rp).

³ Про Державну програму боротьби із злочинністю : постанова Верхов. Ради України № 3325-ХІІ від 25 черв. 1993 р. *Голос України*. 1993. 30 лип.

⁴ Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю : Указ Президента України № 276/2008 від 28 берез. 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 8. Ст. 433.

⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні» : Указ Президента України № 341/2015 від 16 черв. 2015 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 49. Ст. 1568.

⁶ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : розпорядж. Каб. Міністрів України № 1808-р від 13 верес. 2010 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 70. Ст. 2533.

⁷ Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю : Указ Президента України № 1000/2011 від 21 жовт. 2011 р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 83. Ст. 3019.

⁸ Про Концепцію боротьби з тероризмом : Указ Президента України № 230/2013 від 25 квіт. 2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 34. Ст. 1202.

⁹ Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України № 1699-VII від 14 жовт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 46. Ст. 2047.

системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року¹, Стратегія боротьби з організованою злочинністю² тощо.

Поява кожного подібного документа знаменувала собою активізацію зусиль держави щодо здійснення кримінально-правової політики. У перші місяці, а інколи роки такі документи ще більшою чи меншою мірою виконують роль програмних, але згодом вони все менше впливають на діяльність держави з протидії злочинності. Часто вони просто забуваються і, в першу чергу, саме на законотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики. Це свідчить про те, що такі програмні документи не мають належного авторитету й істотного впливу саме на ті органи, на які покладене їх виконання. Причини цього – найрізноманітніші, серед них і загальний низький рівень правової культури, і загальний низький рівень політичної відповідальності, й відсутність належних механізмів виконання подібних програмних документів тощо. Вочевидь, не останнє місце серед причин посідає й недостатній рівень теоретичної обґрунтованості, прогностичної достовірності, соціальної і правової ефективності тих завдань й цілей, які закладаються до подібних програм, механізмів і засобів їх досягнення. На цю проблему неодноразово зверталася увага в літературі: багато вітчизняних криміналістів нарікають на відсутність єдиної узгодженої теоретичної моделі реалізації кримінально-правової політики в Україні³. Існування подібної проблеми констатується й стосовно кримінально-правової політики деяких інших, переважно пострадянських країн⁴.

¹ Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року : розпорядж. Каб. Міністрів України № 1407-р від 30 груд. 2015 р. *Офіційний вісник України*. 2016. №3. Ст. 198.

² Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядж. Каб. Міністрів України № 1126-р від 16 верес. 2020 р. *Урядовий кур'єр*. 2020. 19 верес. (№ 183).

³ Див., наприклад: *Правова доктрина України : у 5 т. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків : Право, 2013. С. 58.*

⁴ Див., наприклад: Коробєєв А. И. *Уголовно-правовая политика России: от рассвета до застоя. Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели* : материалы VII Рос. конгр. уголов. права (31 мая – 1 июня 2012 г.). Москва : Проспект, 2012. С. 109.

Викладене свідчить про нерозривний зв'язок цього аспекту розуміння кримінально-правової політики з *третьім її аспектом, а саме – кримінально-правовою політикою як системою наукових знань*. Проте, що система знань, теоретичних ідей та поглядів стосовно «як найкращого здійснення каральної влади в державі» становить надбання науки, писали ще криміналісти XIX століття. Зараз така система знань може претендувати якщо й не на статус самостійної галузі науки, то принаймні на самостійну підгалузь (теорію, вчення) в рамках інших соціальних наук. Цілком очевидним є комплексний характер науки кримінально-правової політики. З одного боку, це наука юридична, оскільки предметом її вивчення є *правові* засоби впливу на злочинність. Це наближає її предмет до предмета юридичних наук кримінально-правового циклу: у першу чергу – матеріального кримінального права та кримінології, а також процесуального кримінального права та виконавчого кримінального права. Проте унікальність і відособленість предмета науки кримінально-правової політики полягає в тому, що його становлять підстави, порядок та мета здійснення державною діяльністю щодо вироблення і застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності. У той же час предмет науки кримінального права становлять власне такі засоби, а також законодавство, що їх визначає, практика його застосування тощо. З іншого боку, ця наука є наукою політичною (політологічною), оскільки її предмет пов'язаний зі здійсненням органами влади державної політики і їй властиві політологічні методи дослідження¹. Разом з тим, на відміну від політології в її класичному розумінні, наука кримінально-правової політики не досліджує процеси формування політичних еліт, політичної влади, відносин між суб'єктами політикуму, а вивчає чітко окреслений напрям політичної діяльності держави – протидію злочинності засобами кримінального права.

Таким чином, *кримінально-правова політика в цьому (третьому) аспекті її розуміння – це інтегративна соціальна наука, що знаходиться на стику правознавства (більшою мірою) й політології і має предметом свого дослідження діяльність держави з протидії злочинності із застосуванням засобів кримінального права*.

В Україні наука кримінально-правової політики (її очевидно з певною долею умовності можна іменувати «кримінально-правовою по-

¹ Див.: Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. № 8. С. 36–40.

літологією») отримала новий імпульс розвитку протягом останнього десятиліття. Окрім двох дисертацій – кандидатської А. А. Митрофанова¹ й докторської П. Л. Фріса², – спеціально присвячених загальним проблемам кримінально-правової політики, була проведена велика кількість окремих наукових досліджень, що стосуються як загального вчення про кримінально-правову політику (П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. К. Гришук, В. С. Зеленецький, О. М. Костенко, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, М. І. Хавронюк, В. І. Шахун та інші), так і окремих напрямів її здійснення (Д. О. Балобанова, Н. О. Гуторова, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров, О. О. Книженко, І. В. Козич, В. М. Куц, І. Б. Медицький, А. А. Музика, Є. С. Назимко, Н. А. Орловська, Т. А. Павленко, О. О. Пашенко, О. В. Романенко, В. І. Тютюгін, Г. О. Усатий, С. В. Черкасов, О. А. Шаповалова, О. І. Шинальський та інші). В результаті цих досліджень накопичений як достатній фактологічний матеріал, так і виявлені основні закономірності у ньому, описані предмет, завдання і засоби, сформульовані окремі правила здійснення певних напрямів кримінально-правової політики тощо.

Разом з тим доводиться констатувати, що на сучасному етапі українська кримінально-правова політологія ще практично не вийшла за межі первинного накопичення об'єктивних знань про предмет свого дослідження і навряд чи готова запропонувати суспільству і державі не те що цілісну концепцію здійснення кримінально-правової політики загалом, а й навіть узгоджені позиції з багатьох ключових питань. Зокрема попри багаторічні наукові дослідження підстав (принципів, умов, факторів) криміналізації суспільно небезпечних діянь, вони й досі піддаються сумнівам та критиці. Про це свідчить хоча б той факт, що істотна частина наукових досліджень проблем кримінальної відповідальності за окремі злочини починається з перевірки обґрунтованості криміналізації цього діяння – виявлення соціальної обґрунтованості визнання його злочином. Й хоча в жодному з відомих мені досліджень дисертант не прийшов до висновку про необґрунтованість криміналізації того чи іншого діяння, вже сам факт постановки ученим відповідного питання свідчить про його сумніви

¹ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. 17 с.

² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 35 с.

стосовно здобутків теорії криміналізації чи їх практичного застосування законодавцем.

Та й сама законодавча практика, особливо останніх років, свідчить про те, що наукові висновки стосовно підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь не завжди знаходять підтримку чи, принаймні, розуміння з боку законодавця. Це дає підстави сумніватися в авторитетності науки в очах законодавця. Свідченням цього є, по-перше, вагання законодавця щодо визначення злочинності окремих діянь: протягом відносно незначного проміжку часу певні діяння спершу декриміналізуються, а потім криміналізуються знову. Наприклад, самовільне захоплення землі й самовільне будівництво були декриміналізовані у 2001 році й знову криміналізовані у 2007 році¹. Неоднозначним є бачення наявності підстав криміналізації наклепу: спершу злочинність цього діяння було скасовано у 2001 році, потім у 2014 його було ненадовго знову визнано злочином², а потім знову декриміналізовано³. Законодавчим курйозом стала дводенна декриміналізація у 2016 році ухилення від сплати штрафу⁴. По-друге, це підтверджується масовими декриміналізаціями однорідних злочинів, як це мало місце, наприклад, у 2011 році, коли одночасно було скасовано злочинність одразу 16 діянь, що раніше передбачалися КК України як злочини у сфері господарської діяльності⁵. Одночасне виключення із Особливої частини Кодексу 16 статей не мало прецедентів за останні 20 років. Востаннє така обширна декриміналізація була здійснена у 1992 році⁶, коли було

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки : Закон України № 578-V від 11 січ. 2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 13. Ст. 131.

² Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України № 721-VII від 16 січ. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. Ст. 801.

³ Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України № 732-VII від 28 січ. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. Ст. 811.

⁴ Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 2 черв. 2016 р. *Голос України*. 2016. 5 лип.. (№ 122–123); Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України № 1492-VIII від 7 верес. 2016 р. *Голос України*. 2016. 7 жовт.. (№ 191).

⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листоп. 2011 № 4025-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 98. Ст. 3570.

⁶ Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 лип. 1992 р. № 2547-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.

скасовано злочинність одразу 18 днів і теж переважно у сфері господарської діяльності. Але ж тоді саме в Україні відбувалися зміни як суспільно-політичної, так і економічної систем і тим законом з КК 1960 року були виключені статті, що передбачали відповідальність за діяння, які перестали бути суспільно небезпечними в нових умовах (як-то: приписки та інші перекручення звітності про виконання планів, заняття приватно-підприємницькою діяльністю, комерційне посередництво, незаконна переуступка жилого приміщення та стягнення квартирної плати понад установлений розмір, незаконний відпуск бензину або інших паливно-мастильних матеріалів тощо). Масова ж декриміналізація 2011 року навряд чи свідчить про те, що за десятиріччя в Україні кардинальним чином змінилися ті соціальні фактори, які породжують кримінальний закон. Імовірніше, вона свідчить про неоднозначність розуміння підстав криміналізації діянь, злочинність яких було скасовано. Нарешті, по-третє, недостатність наукових здобутків щодо підстав криміналізації яскраво проявилася протягом останніх років у гострій політичній і правовій дискусії стосовно запровадження категорії кримінального проступку. Попри високу дискусійність цього питання серед українських криміналістів, законодавець своїм рішенням запровадив категорію кримінального проступку у змісті КК України 2001 року. Проте робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи констатувала, що розмежування злочинів та кримінальних проступків було здійснене механічним шляхом без урахування достатніх криміналізаційних підстав. Тому як один із базових принципів своєї діяльності робоча група визначила необхідність розробки самостійних Кодексів про відповідальність за проступки і про відповідальність за злочини (Кримінального кодексу)¹.

Таким чином, одним із головних завдань сучасної української науки кримінально-правової політики (кримінально-правової політології) є подальше поглиблення й розширення вчення про підстави криміналізації з урахуванням сучасних тенденцій у протидії злочинності. Очевидно, що за їх наслідками має бути переглянута коло діянь, що визнаються кримінальними правопорушеннями, причому як в аспекті криміналізації окремих діянь, так і декриміналізації інших. Своєю чергою, це дозволить

¹ Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

встановити коло діянь, караність яких має бути визначена у кримінальному законі, інакше кажучи, окреслить межі пеналізації.

Ще більш складною є ситуація в царині наукового дослідження підстав, меж, способів та ефективності пеналізації кримінальних правопорушень. У літературі неодноразово зверталася увага на те, що на відміну від вчення про криміналізацію, в якому сформульовані хоча й до певної міри спірні та не усіма визнані, але достатньо системні й обґрунтовані правила, у вченні про пеналізацію таких правил наразі ще практично немає¹. Ні в кого не викликає заперечень твердження про те, що ступінь суворості покарання, передбаченого в санкції норми кримінального права, має відповідати ступеню суспільної небезпечності кримінального правопорушення, описаного в гіпотезі цієї норми. Проте, як забезпечити таку відповідність, наука до цього часу чітко не сказала. У результаті законодавець часто встановлює санкції керуючись позаправовими міркуваннями, інколи інтуїтивно, «на око». Такі санкції зазнають обґрунтованої критики з боку науковців, суди ж при їх застосуванні для забезпечення адекватності призначуваної міри покарання чи реальної кримінальної відповідальності загалом суспільній небезпечності конкретного кримінального правопорушення змушені знаходити часто ефемерні підстави для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачене законом, для звільнення від відбування покарання з випробуванням, для переекваліфікації кримінального правопорушення за іншою статтею тощо². Таким чином, не менш важливим завданням української науки кримінально-правової політики є розробка теоретичних основ вчення про пеналізацію кримінальних правопорушень. Передумовою таких пошуків повинна стати чітка, така, що базується на інтегрально-культурних чинниках, теорія кари як соціальної інституції. Опрацювання такої теорії кари є завданням

¹ Детальніше див., наприклад: Российское уголовное право : курс лекций. Т. I. : Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. С. 101; Лопащенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 310, та ін.

² Детальніше див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Про деякі недоліки пеналізації злочинів в КК України та шляхи їх подолання. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи*. матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., [м. Івано-Франківськ, 30 верес. – 1 жовт. 2005 р.]. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т, 2005. С. 106–108; Пономаренко Ю. А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. №3 (15). С. 47–52.

пенології як самостійного напрямку в науці кримінально-правової політики¹. На основі цього учення мають бути системно переосмислені існуючі санкції кримінального закону та розроблені правила побудови нових при його реформуванні.

У кінцевому підсумку за результатами наукових досліджень у сфері кримінально-правової політики мала би бути розроблена теоретична модель її здійснення в Україні. За умови отримання такою моделлю політичної підтримки з боку органів державної влади вона могла би бути покладена в основу державної концепції боротьби зі злочинністю, на основі якої здійснювалася б фактична діяльність з протидії злочинності. У такому разі був би максимально забезпечений найбільш ефективний механізм соціальної трансформації ідей у сфері протидії кримінальним правопорушенням: від теоретичного учення через політичне рішення до закону і його фактичного застосування².

У концентрованому вигляді результати кримінально-правових політологічних досліджень мають бути покладені й в основу навчальної дисципліни з кримінально-правової політики. У цьому *четвертому*

¹ Utrat-Milecki J. Podstawy penologii. Teoria kary. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. S. 45. Сам термін «пенологія» був уведений до наукового обігу німецько-американським правознавцем і політичним філософом Ф. Лібером, який дещо штучно сконструював його з латинського *poena* («покарання») і грецького *λόγος* (тут – у значенні «учення») і застосував його для позначення учення про покарання. Європейські криміналісти звертають увагу на нездоланні поки що труднощі в делімітації предмета пенології. З огляду на це польський учений Л. Лернелл визначав цей предмет максимально широко: як критичний аналіз засадничих теоретичних поглядів (філософських, етичних, соціологічних, психологічних, економічних тощо) на сенс і рацію буття кримінального покарання, а також пошук втілення цих теоретичних поглядів у законодавчій, судовій і пенітенціарній практиці (див.: Lernell L. Podstawowe zagadnienia penologii. Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1977. S. 18). На цій посилці провідний польський пенолог Я. Утрат-Мілецький робить висновок, що пенологія має міждисциплінарний характер досліджень кримінального покарання, що не замикається виключно в традиційному розумінні філософії покарання, науці кримінального права, кримінології, пенітенціарних науках. Пенологія повинна становити одну з теоретичних підстав кримінально-правової політики і таким чином впливати на її практичну реалізацію (див.: Utrat-Milecki J. Podstawy penologii. Teoria kary. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. S. 45). Натомість в українській літературі предмет пенології часто звужується тільки до проблем виконання кримінальних покарань (див.: Ягунов Д. В. Сучасна пенологія: альтернативний курс. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.).

² Див.: Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Наука. Політика. Закон. *Юридичний вісник України*. 2009. №43 (24–30 жовт.). С. 6. [Рец. на: Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступ. сл. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. 244 с.]

аспекті її розуміння кримінально-правова політика становить систему догматичних знань, що викладається чи повинна викладатися у закладах вищої освіти студентам, які вивчають право. В радянський період спецкурс з кримінально-правової політики викладався в окремих навчальних закладах системи МВС¹. У сучасний період викладення вибіркової дисципліни «Основи кримінально-правової політики» розпочате з 2017–2018 навчального року в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого. У більшості ж інших закладів вищої освіти подібний курс не викладається як самостійна дисципліна, більше того, навіть у підручниках з кримінального права питання кримінально-правової політики не отримують належної уваги. Максимум, їм присвячується самостійний параграф чи декілька абзаців у темі «Кримінальне право як галузь права».

Зрозуміло, що сфера практичного застосування знань з кримінально-правової політики є достатньо вузькою. Тому відповідна навчальна дисципліна навряд чи може претендувати на статус обов'язкової в навчальних планах з підготовки юристів. Разом із тим, як дисципліна за вибором, особливо для студентів, які здобувають освітній ступінь «магістр» за спеціальністю «право», спецкурс з кримінально-правової політики міг би стати достатньо ефективним у підготовці фахівців кримінально-правової спеціалізації. Вивчення цієї дисципліни дало б майбутнім юристам інструментарій для розуміння основ державної політики протидії злочинності, її цілей та засобів їх досягнення, критичного осмислення законодавчих рішень щодо криміналізації і пеналізації діянь, вироблення правил найбільш ефективного практичного застосування приписів кримінального закону та пропозицій щодо їх подальшого удосконалення.

Таким чином, терміном «кримінально-правова політика» можуть рівною мірою позначатися чотири хоч і споріднених, проте відмінних між собою явища:

- 1) діяльність держави з протидії злочинності засобами кримінального права;
- 2) державна концепція здійснення такої діяльності;
- 3) сукупність наукових знань (наука), що вивчає закономірності та перспективи здійснення цієї діяльності;

¹ Див.: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 18–19.

4) відповідна навчальна дисципліна (курс, спецкурс тощо) для студентів юридичних закладів вищої освіти.

Полісемічне розуміння кримінально-правової політики обумовлює необхідність щоразу при використанні відповідного терміна у наукових дослідженнях визначати, про яке саме її розуміння йдеться. Думається, що в гносеологічному плані немає ні теоретичної, ні практичної необхідності визначати, яке із наведених вище значень є «головним», а які «другорядними», оскільки усі вони є рівно важливими як окремі аспекти розуміння кримінально-правової політики. Разом з тим цілком очевидним є те, що в онтологічному аспекті кримінально-правова політика – це перш за все особливий вид діяльності держави з протидії злочинності кримінально-правовими засобами, а вже потім – відповідна теоретична модель (якої може і не бути), галузь науки, що покликана вивчати цю діяльність та виробляти модель її здійснення, і навіть навчальна дисципліна, в рамках якої це все може вивчатися студентами.

Саме тому, якщо інше не буде спеціально застережене, далі кримінально-правова політика розуміється у першому з наведених вище значень. Хоча таке розуміння не буде заперечувати того, що викладені міркування можуть стосуватися й державної концепції здійснення кримінально-правової політики. З іншого боку, сам виклад цих міркувань є складовою науки кримінально-правової політики, а окремі його результати можуть увійти й до змісту відповідної навчальної дисципліни.

3.3. Пеналізація як напрям здійснення кримінально-правової політики щодо визначення караності кримінальних правопорушень

Здійснення державою кримінально-правової політики є далеко неоднорідним за своїм характером. Цей факт, а також покладення в основу поділу різних класифікаційних критеріїв дали підставу багатьом науковцям виділяти різні напрями здійснення такої політики. Так, наприклад, П. Л. Фріс «на підставі групування об'єктів злочинних посягань, які, в свою чергу, визначаються за рівнем значимості суспільних відносин, благ та інтересів» виділяє двадцять напрямів кримінально-правової політики, що відповідають двадцяти розділам Особливої частини КК

України. Ці напрями називаються автором «кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинами...» відповідно до найменування розділів Особливої частини КК України¹. С. С. Босхолов пропонує багаторівневу класифікацію напрямів кримінально-правової політики. Так, за ступенем узагальнення він виділяє загальні (охорона економічних відносин нової соціально-економічної формації; проголошення постулату про вищу цінність людини, її прав та свобод; встановлення прямої дії Конституції, загальновизнаних норм принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів) та спеціальні (проголошення принципів кримінального права; звуження кримінальної відповідальності, орієнтація суддів на призначення більш м'яких покарань) напрями. Далі, в спеціальних напрямках, залежно від їх змісту він виділяє напрями кримінально-правової політики, що належать до встановлення: 1) загальних положень кримінальної відповідальності; 2) злочинності діянь; 3) караності діянь. Нарешті, залежно від співвідношення з іншими галузями законодавства автор виділяє інші три групи напрямів кримінально-правової політики: 1) ті, що безпосередньо впливають з норм Конституції; 2) закріплені тільки в КК; 3) взаємопов'язані з іншими галузями законодавства та іншими нормативно-правовими актами². А. А. Митрофанов виділяє п'ять основних напрямів кримінально-правової політики в Україні: 1) криміналізація суспільно небезпечних діянь; 2) декриміналізація злочинів; 3) пеналізація злочинів; 4) депеналізація злочинів; 5) забезпечення національними кримінально-правовими засобами міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності³. Іншими авторами пропонуються класифікації напрямів здійснення кримінально-правової політики за різноманітними критеріями.

З мого погляду, оскільки кримінально-правова політика – це вид діяльності держави щодо протидії злочинності шляхом створення і застосування засобів матеріального кримінального права, то найбільш виваженим і практично придатним критерієм виділення її напрямів може бути виключно пов'язаність його (критерію) саме із засобами цієї галузі права.

¹ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 13–15.

² Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монографія. Москва : ЮриИнфоР, 1999. С. 96–99.

³ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 60–129.

У першому розділі цього дослідження було визначено, що кримінальне право як галузь права має достатньо обмежене коло засобів. До них, зокрема, належать: визнання діянь кримінальними правопорушеннями, тобто злочинами або кримінальними проступками, та визначення кримінально-правових засобів, що підлягають застосуванню за їх учинення. Ці кримінально-правові засоби можуть бути засобами-установленнями (кримінальна відповідальність, що включає в себе покарання, випробування та судимість, а також інші, кримінально-правові засоби за межами кримінальної відповідальності) чи засобами-діяннями (застосування засобів-установлень чи звільнення від їх застосування). Взявши таке розуміння переліку та видів кримінально-правових засобів за критерій поділу, уявляється за можливе виділити такі три напрями здійснення кримінально-правової політики:

1) визнання діянь кримінальними правопорушеннями (злочинами чи кримінальними проступками);

2) визначення кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення;

3) визначення кримінально-правових засобів-діянь щодо кримінально-правових засобів-установлень, які підлягають застосуванню до осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення.

Кожен із названих напрямів має свій прояв і на законодавчому, і на правозастосовному рівні здійснення кримінально-правової політики. При цьому суб'єктом здійснення кожного з напрямів на першому рівні, за загальним правилом, є виключно Верховна Рада України, яка відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 85 і п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України повноважна приймати закони, якими визначаються «діяння, які є злочинами... та відповідальність за них». На другому рівні кожен з цих напрямів кримінально-правової політики здійснюється судами загальної юрисдикції, які відповідно до ст. 125 Конституції України здійснюють правосуддя в державі, у тому числі й шляхом розгляду та вирішення кримінальних справ. Про випадки, коли до здійснення окремих напрямів кримінально-правової політики на кожному зі згаданих рівнів залучається Український народ чи окремі його представники, йшлося вище (див. підрозділ 3.1).

Попри те, що вище першим названий напрям здійснення кримінально-правової політики, пов'язаний із визначенням кримінального

правопорушення, далі першим буде розглянутий інший напрям – той, що пов'язаний із визначенням кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють такі діяння. Обумовлена така зміна послідовності передусім предметом цього дослідження, а, у зв'язку із цим, – також і необхідністю подальшого відмежування властивостей пеналізації від інших напрямів здійснення кримінально-правової політики.

Визначення кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, має місце на обох рівнях здійснення кримінально-правової політики. Зокрема, на законодавчому рівні воно полягає у визначенні в нормах кримінального права таких кримінально-правових засобів, які можуть бути, нагадаю, засобами кримінальної відповідальності (покарання, випробування та судимість), а також іншими кримінально-правовими засобами. Саме для позначення законодавчого рівня здійснення цього напрямку кримінально-правової політики і прийнято вживати термін «пеналізація кримінальних правопорушень» (чи, до недавнього часу, – «пеналізація злочинів»)¹.

Водночас слід відзначити, що достатньо поширеним у літературі є застосування терміна «пеналізація» не лише до законодавчого, а й до правозастосовного рівня здійснення кримінально-правової політики, коли нею позначають не лише визначення караності у кримінальному законі, а й призначення покарання судами². По-різному

¹ Див., наприклад: Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. №2. С. 96–99; Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики : монография. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. С. 60–63; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 137; Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 308; Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 56–59; Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет : монография. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. С. 123; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 17, та інші роботи.

² Див., наприклад: Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Владивосток : Дальневост. гос. ун-т, 2004. С. 7–8, 12; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография. Владивосток : Изд-во Дальне-

визначаються зміст і обсяг пеналізації, рівні її здійснення та деякі інші властивості¹, а у зв'язку із цим – також і співвідношення з іншими напрямками здійснення кримінально-правової політики. Це вимагає попереднього з'ясування поняття, що мислиться під цим терміном.

Визначаючи певне поняття, необхідно відначально визначитися зі способом описання його ознак. Із позицій формальної логіки традиційно найбільш прийнятним способом визначення понять вважається спосіб «через рід і видову відмінність», за якого поняття, що визначається, підводиться під найближчий відомий рід, а далі вказується на ті його ознаки, що відрізняють дане поняття від інших понять цього ж роду. Саме такий спосіб визначення понять набув достатньої поширеності в догматичному правознавстві. Уявляється, що він цілком може бути використаний і для визначення поняття пеналізації кримінальних правопорушень.

Логіка попередніх міркувань приводить до аксіоматичного твердження про те, що родовим стосовно пеналізації є поняття кримінально-правової політики. І загалом це твердження знайшло поширення у кримінально-правових дослідженнях, хоча характер співвідношення кримінально-правової політики та пеналізації кримінальних правопорушень дослідники цих питань визначають дещо по-різному. В окремих публікаціях пеналізація кримінальних правопорушень називається

вост. ун-та, 1987. С. 137; Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 309; Митрофанов А. А. Основные напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 94; Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. С. 14.

¹ Див., наприклад: Мельник П. В. Зміни і доповнення до розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України: пеналізація чи депеналізація? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. №6–1, Т. 2. С. 160–163; Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью : текст лекций. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1987. С. 7; Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : БЕК, 1999. С. 134; Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет : монография. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. С. 123; Российское уголовное право : курс лекций. Т. I : Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. С. 97, та інші роботи.

ся основним напрямком кримінально-правової політики¹, її методом², складовою її предмета³, елементом її змісту⁴ тощо. Вочевидь, кожне з цих міркувань є, по-своєму, обґрунтованим, оскільки засновується на тому чи іншому аспекті розуміння його автором сутності кримінально-правової політики. Водночас відзначена у попередньому підрозділі багатоаспектність розуміння останньої дає підстави для висновку, що в такій же кількості аспектів може бути витлумачена і пеналізація кримінальних правопорушень як видове щодо кримінально-правової політики поняття. Однак, оскільки за основне розуміння політики в цьому дослідженні обране її значення як певного виду діяльності держави щодо протидії кримінальним правопорушенням із використанням кримінально-правових засобів, то й пеналізація кримінальних правопорушень в основному її значенні буде мислитися саме як окремий підвид такої діяльності.

У зв'язку з цим пеналізація кримінальних правопорушень розуміється як напрям (складова частина) кримінально-правової політики, що має спільні й відмінні риси з іншими її напрямками (складовими частинами). Інакше кажучи, кримінально-правова політика та пеналізація кримінальних правопорушень співвідносяться, з одного боку, як ціле і частина (бо пеналізація є лише одним з елементів кримінально-правової політики), а з іншого – як внутрішній зміст і зовнішня форма його вираження (оскільки в пеналізації виражаються ті принципи, на яких здійснюється, і ті завдання, які переслідує кримінально-правова політика). Проте, в будь-якому разі, пеналізація кримінальних правопорушень є більш вузьким, спеціальним поняттям, похідним від по-

¹ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 59.

² Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 308; Энциклопедия уголовного права. Т. 1 : Понятие уголовного права / Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. Санкт-Петербург : Изд-во проф. Малинина, 2005. С. 96.

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 17.

⁴ Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Владивосток : Дальневост. гос. ун-т, 2004. С. 3; Полный курс уголовного права : в 5 т. Т. I : Преступление и наказание / Ю. В. Голык, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. С. 77.

няття кримінально-правової політики, характеристики останньої повинні визначати характеристики першої, а не навпаки. Визначення цих рис (ознак) і дозволить їх розмежувати та й, зрештою, визначити саму пеналізацію. Однак для цього необхідно визначитися з самою методологією відбору, систематизації та аналізу вказаних ознак¹.

Оскільки кримінально-правова політика розуміється як певний вид соціальної діяльності, то до її характеристик, у тому числі й до характеристик її складових, цілком застосовна так звана «концепція діяльнісного підходу». За цією концепцією певний вид соціальної поведінки (діяльності) вивчається в єдності трьох елементів: суб'єкта такої діяльності, її об'єкта і власне самого впливу суб'єкта на об'єкт в єдності його об'єктивного (зовнішнього) та суб'єктивного (внутрішнього) проявів². Такий підхід набув широкого визнання в науці кримінального права, де з його використанням досліджується не тільки склад кримінального правопорушення, але іноді й деякі інші кримінально-правові інститути, як-от: обставини, що виключають злочинність (за невдалою термінологією нинішньої редакції КК України 2001 року: т. зв. «кримінальну протиправність») діяння³; покарання⁴; звільнення від кримінальної відповідальності⁵.

Слід застерегти, що ця концепція, як правило, застосовується до аналізу поведінки людей (фізичних осіб). Однак не вбачається яких-небудь вагомих аргументів проти її використання й стосовно діяльності інших суб'єктів права, у тому числі й держави в цілому та її окремих органів зокрема. Тим паче, що випадки такого її використання вже мали місце в юридичних науках. Так, наприклад, С. Д. Гусарев використовував його для дослідження юридичної діяльності різних видів суб'єктів: індивідів, колективів юристів, окремих юридичних інститу-

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссеруд, 2009. Вип. 17. С. 65–77.

² Див., наприклад: Кудрявцев В. Н. Закон. Поступок. Ответственность : науч. изд. Москва : Наука, 1986. С. 140–147.

³ Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния : монография. Харьков : Основа, 1991. С. 166–202.

⁴ Див.: Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. С. 72–74.

⁵ Див.: Дубинин Т. Т. Состав преступления и состав освобождения от уголовной ответственности. *Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности* : межвуз. сб. ст. / редкол.: В. З. Лукашевич и др. Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1986. С. 5–13.

ційних утворень¹. Із використанням «концепції діяльнісного підходу» С. О. Погрібний розробив теорію правового регулювання цивільних відносин². З огляду на викладене із використанням такого підходу вбачається за можливе дослідити і ознаки пеналізації злочинів.

Суб'єктами визначення караності кримінальних правопорушень можуть бути лише ті суб'єкти, які повноважні здійснювати кримінально-правову політику на законотворчому рівні. В Україні основним (проте, не єдиним) таким суб'єктом є Верховна Рада України, яка встановлює потенційну кримінальну відповідальність, що загрожує всім і кожному, хто потенційно може вчинити злочин чи кримінальний проступок. Саме закони, прийняті Верховною Радою України, можуть встановлювати, змінювати чи скасовувати караність кримінальних правопорушень. У цьому контексті можна ще раз згадати п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з яким «Виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами... та відповідальність за них». Йдеться зараз не лише про те, що сама Конституція вказує на Верховну Раду як на єдиного суб'єкта здійснення пеналізації, а про те, що Конституція формально містить положення лише про *суб'єкта пеналізації злочинів*, не маючи згадки про суб'єкта пеналізації кримінальних проступків. Звісно, що в 1996 році її творці не мали гадки про те, що майже за чверть століття потому в законодавстві України з'явиться категорія кримінального проступку. Цілком очевидно, що вони виходили з реалій чинного на той час законодавства і якоюсь мірою ці реалії й формалізували в Основному Законі. Проте сама логіка Конституції, зокрема й те, що згаданим приписом передбачено, що виключно законами також встановлюються «діяння, які є ... адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них», приводить до висновку про те, що пеналізація кримінальних проступків, які є більш небезпечними ніж згадані види правопорушень, також має здійснюватися Верховною Радою України шляхом прийняття законів. Крім того, цей висновок цілком відповідає і сутнісним ознакам кримінальної відповідальності, визначеним у підрозділі 1.3.

З огляду на практичну нежиттєздатність у сьогоденні всеукраїнських референдумів суб'єктом здійснення пеналізації кримінальних

¹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. С. 13–14, 17–18.

² Див.: Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Прав. єдність, 2009. С. 10–37.

правопорушень не є (хоча, потенційно може бути) Український народ. Водночас для цього напряму кримінально-правової політики певне значення може мати і діяльність Конституційного Суду України. Зокрема, в тих випадках, коли Суд виступає як «негативний законодавець», скасовуючи з мотивів неконституційності (п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції) окремі положення кримінального закону, що визначають караність кримінальних правопорушень, він тим самим вносить певні зміни до здійсненої законодавцем пеналізації. Відомим рішенням Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару були визнані неконституційними «положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України (1960 року – Ю. П.), які передбачають смертну кару як вид покарання»¹. Зокрема, текст санкції ст. 93 КК України 1960 року, який до 29 грудня 1999 року мав такий зміст: «карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або смертною карою, з конфіскацією, крім того, майна у випадках, передбачених пунктом “а” цієї статті» з моменту винесення згаданого рішення набув такого змісту: «карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років, з конфіскацією, крім того, майна у випадках, передбачених пунктом “а” цієї статті». Це рішення не лише змінило пеналізацію деяких злочинів за КК 1960 року, а й створило певне обмеження для майбутнього кримінального законодавства: приймаючи КК України 2001 року, законодавець вже був зв'язаний ним і не міг передбачити в законі смертну кару під загрозою визнання відповідних положень КК 2001 року неконституційними².

Таким чином, основним суб'єктом пеналізації кримінальних правопорушень є, безумовно, Парламент, хоча до цієї діяльності можуть

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару), № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року. *Офіційний вісник України*. 2000. № 4. Ст. 126.

² Детальніше про значення рішень Конституційного Суду України для кримінального законодавства загалом та визначення караності злочинів зокрема див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. Київ: Атіка, 2005. С. 95–103; Пономаренко Ю. А. Роль Конституційного Суду України у визначенні караності злочинів. *Правові проблеми сучасності в умовах розвитку юридичної науки*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки, Чернігів, 19 трав. 2005 р. / редкол.: В. М. Андріїв (голова) та ін. Чернігів: Чернігів. обереги, 2005. С. 62–64.

долучатися (реально) і Конституційний Суд як «негативний законодавець», і (потенційно) Український народ, як носій суверенітету.

Об'єктом пеналізації є те, на що вона спрямована. І в цьому аспекті варто знову звернутися до загальних властивостей кримінально-правової політики, оскільки спрямованість окремих елементів такої політики має знаходитися в рамках її загальної спрямованості.

Не викликає заперечень той факт, що кримінально-правова політика загалом спрямована проти злочинності. Цей факт прийнято відображати словами «боротьба зі злочинністю», «викорінення злочинності», «протидія злочинності», «стримування злочинності», «контроль над злочинністю» тощо. Так чи інакше, однак будь-яка поведінка суб'єктів кримінально-правової політики щодо здійснення останньої полягає саме у впливі на злочинність. Однак ступінь і характер такого впливу є різними, залежно від того, про якого суб'єкта йдеться. Скажімо, вплив на злочинність, що здійснюється органами досудового розслідування, проявляється виключно у розкритті конкретних злочинів та передачі до суду кримінальних проваджень стосовно конкретних осіб, що їх вчинили. Натомість вплив Касаційного кримінального суду, Великої палати чи Пленуму Верховного Суду вже може проявлятися у спрямуванні судової практики стосовно певної категорії кримінальних правопорушень. Законотворчий же орган впливає на злочинність передусім шляхом визначення кола тих суспільно небезпечних діянь, які визнаються кримінальними правопорушеннями, та встановлення кримінальної відповідальності за них (ч. 2 ст. 1 КК України).

Таким чином, об'єктом пеналізації є як уся сукупність передбачених кримінальним законодавством кримінальних правопорушень (злочинів і кримінальних проступків) загалом, так і кожне із них зокрема. У такому розумінні пеналізація кримінальних правопорушень є похідною від їх криміналізації (про що детальніше йтиметься нижче): пеналізованим може бути лише попередньо криміналізоване діяння.

Щодо визначення змісту пеналізації кримінальних правопорушень судження криміналістів у цілому збігаються: більшість із них вважають таким змістом визначення у кримінальному законі саме покарання¹ як кримінально-правового засобу-установлення. І такі судження, як ви-

¹ Див., наприклад: Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. №2. С. 99; Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика. Проблемы криминализации и пенализации : монография. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 137.

дається, не позбавлені рації, оскільки й етимологічно «пеналізація» походить від латинських слів *poena* – «покарання» і *actio* – «дія», що вже дає підстави для висновку про те, що вона становить процес і результат діяльності, пов'язаної з покаранням. Більше того, таке розуміння узгоджується і з чинним КК України, відповідно до ч. 1 ст. 50 якого «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає у *передбаченому* законом обмеженні прав і свобод засудженого». Тому власне пеналізація полягає у «передбаченні» (ч. 1 ст. 50 КК) або «визначенні» (ч. 3 ст. 3 КК) покарання у законі, в тому плані, що законодавець передбачає (визначає) як у цілому систему і окремі види покарань, так і караність окремих кримінальних правопорушень зокрема.

Часто в літературі пропонуються більш вузькі розуміння змісту діяльності з пеналізації кримінальних правопорушень. Так, наприклад, окремими криміналістами пеналізацією називається не будь-яке визначення караності злочинів, а лише посилення їх караності. Скажімо, Л. Д. Гаухман та В. І. Попов¹, С. С. Босхолов² пишуть, що пеналізація – це «встановлення більш суворих покарань, або посилення суворості покарань, або скасування менш суворих видів покарань». Таке розуміння пеналізації інколи відображається і на визначенні змісту депеналізації, детальніше про яку йтиметься нижче. Зокрема, П. Л. Фріс відносить до змісту останньої не тільки законодавче визначення умов звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, але й пом'якшення видів чи розмірів покарань у санкціях³. Виходячи з такої посилки, автор далі приходить до висновку, що в КК України 2001 року депеналізовані, наприклад, усі частини ст. 185, позаяк вони передбачають більш м'які покарання за крадіжку, порівняно зі статтями 81 та 140 КК 1960 року⁴. Такого ж погляду на зміст депеналізації дотримується і П. В. Мельник⁵.

¹ Уголовное право. Общая часть : учебник / Л. Д. Гаухман, М. П. Журавлёв, И. Д. Козочкин и др. ; род ред. Л. Д. Гаухмана и С. В. Максимова. Москва : Эгсмо, 2004. С. 35.

² Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : ЮриИнфоР, 1999. С. 96.

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 17–18.

⁴ Там само. С. 33.

⁵ Мельник П. В. Зміни і доповнення до розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України: пеналізація чи депеналізація? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6–1, т. 2. С. 161.

С. С. Босхолов вважає, що «депеналізація (так у авторській термінології. – Ю. П.) вельми виразно проявляється в значному розширенні числа альтернативних покарань»¹. Із таким судженням не уявляється за можливе погодитися з наступних міркувань.

Розуміння пеналізації як процесу і результату визначення в кримінальному законі покарання за кримінальне правопорушення не залишає місця у змісті цього напрямку кримінально-правової політики для депеналізації, оскільки законодавче визначення покарань може бути здійснюване як шляхом відначального визначення покарання, так і шляхом його подальших змін, як у бік пом'якшення, так і в бік посилення. Тому пеналізація – це і встановлення караності, і її пом'якшення, і її посилення. Сказане, звичайно ж, не означає, що депеналізація не має свого змісту і місця в кримінально-правовій політиці. Проте її обсяг має розумітися таким чином, щоб ним не охоплювався зміст будь-яких інших напрямів кримінально-правової політики, в тому числі й передусім – пеналізації.

Водночас у літературі зустрічаються й розширені тлумачення змісту цього напрямку кримінально-правової політики. Наприклад, Н. О. Лопашенко пише, що «пеналізація полягає у встановленні принципів та критеріїв застосування найбільш суворого державного примусу за діяння, що визнаються злочинними; у формулюванні цілей кримінального покарання; у визначенні його видів та розмірів; у пропозиції інших заходів кримінально-правового характеру, необхідних для впливу на осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння»² (курсив мій. – Ю. П.). Такі судження можуть бути пояснені тим, що їх автори намагаються охопити змістом досліджуваного поняття визначення у кримінальному законі усієї сукупності кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Якщо стати на таку позицію, то принципово можна виділити три різних за обсягом поняття пеналізації кримінальних правопорушень.

У першому (найбільш широкому значенні) пеналізація кримінальних правопорушень може бути витлумачена як визначення у кримінальному

¹ Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : Учеб.-консультат. центр «ЮрИнфоР», 1999. С. 99.

² Див.: Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 308–309.

законі усіх потенційних кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню за вчинення кримінальних правопорушень. У такому сенсі нею охоплюватиметься як визначення усіх засобів кримінальної відповідальності, так і визначення інших засобів-установлень за її межами. У другому (звуженому значенні) пеналізацією кримінальних правопорушень може бути найменоване визначення у кримінальному законі лише потенційних засобів-установлень, які охоплюються кримінальною відповідальністю, а саме: покарання, випробування та судимості. Нарешті, у третьому (найбільш вузькому значенні) під пеналізацією кримінальних правопорушень може розумітися виключно визначення у кримінальному законі такого потенційного засобу-установлення, як покарання, інакше кажучи – визначення караності кримінальних правопорушень. Вочевидь, що з певними застереженнями і певною долею умовності (нагадаю, що етимологічно пеналізація все ж таки пов'язана лише з покаранням) перше й друге значення цього поняття можуть використовуватися в науковому апараті доти, доки не будуть сформульовані більш точні терміни для їх означення. В останньому ж, найбільш вузькому, власному значенні, поняття пеналізації кримінальних правопорушень використовується у цьому дослідженні, присвяченому проблемам визначення саме караності кримінальних правопорушень.

Своє формальне вираження така діяльність знаходить виключно у законі, а саме – у кримінальному законі. Цей висновок узгоджується не лише з уже згадуваним п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції, згідно з яким виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами... та відповідальність за них», а й ч. 3 ст. 3 КК України, згідно з якою «кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Таким чином, формою пеналізації кримінальних правопорушень є кримінально-правова законотворчість – прийняття кримінального закону, внесення до нього змін та доповнень.

Як і багато інших ознак досліджуваного поняття, мета діяльності законодавця з пеналізації кримінальних правопорушень так само похідна від мети кримінально-правової політики загалом¹. Оскільки на законодавчому рівні така політика здійснюється з метою створення нормативної основи для протидії злочинності правоохоронними орга-

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Місце пеналізації злочинів у кримінально-правовій політиці держави. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 330–335.

нами держави¹, то саме таку мету має і пеналізація кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим можна стверджувати, що законодавча діяльність з пеналізації кримінальних правопорушень здійснюється з метою нормативного забезпечення правоохоронних органів таким кримінально-правовим засобом протидії злочинності, як покарання.

Синтезуючи сформульовані вище ознаки пеналізації кримінальних правопорушень, її можна визначити, наприклад, таким чином: **пеналізація кримінальних правопорушень – це складова частина (напря́м) кримінально-правової політики держави, яка становить процес і результат діяльності законодавця по визначенню караності кримінальних правопорушень з метою нормативного забезпечення кримінально-правових засобів протидії злочинності.** Подібне розуміння цього поняття, як уявляється, не лише узагальнює результати його попередніх досліджень, а й, у свою чергу, може виступати основою для подальшого вивчення теоретичних і прикладних проблем пеналізації кримінальних правопорушень.

На правозастосовному ж рівні здійснення кримінально-правової політики в напрямі визначення кримінальної відповідальності полягає передусім у призначенні покарання за вчинення конкретного кримінального правопорушення. Призначення покарання є діяльністю, яка здійснюється виключно судом (ч. 1 ст. 62 Конституції) і полягає у визначенні реальної кримінальної відповідальності, якій підлягає конкретна особа, що вчинила кримінальне правопорушення. Така діяльність суду І. М. Антоновим², О. І. Коробєєвим³, Н. О. Лопашенко⁴, А. А. Митрофановим⁵, Н. В. Огородніковою⁶ та деякими іншими вче-

¹ Див., наприклад: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 35.

² Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Владивосток : Дальневост. гос. ун-т, 2004. С. 7–8, 12.

³ Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. С. 137.

⁴ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 309.

⁵ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. С. 94.

⁶ Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обособленность, построение) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. С. 14.

ними також іменується пеналізацією (інколи: «судовою» чи «правозастосовною» пеналізацією). Однак для охоплення єдиним поняттям здійснюваної законодавцем пеналізації кримінальних правопорушень та здійснюваного судами призначення покарання не вбачається достатніх підстав з огляду на такі аргументи.

Передусім, якщо здійснювана Парламентом діяльність з пеналізації кримінальних правопорушень є правотворчою діяльністю, спрямованою на врегулювання типізованих деперсоніфікованих кримінально-правових суспільних відносин, то здійснюване судом призначення покарання має на меті врегулювати окремі кримінальні правовідносини, що склалися у зв'язку із вчиненням персоніфікованою особою конкретного кримінального правопорушення. Відтак, результатом пеналізації є потенційна кримінальна відповідальність невизначеного кола осіб, тоді як результатом призначення покарання – реальна кримінальна відповідальність конкретної особи. При цьому потенційна кримінальна відповідальність традиційно визначається з допущенням певної судової дискреції, яскравим свідченням чого є відносна визначеність покарань практично у всіх санкціях статей Особливої частини КК України. Реальна ж кримінальна відповідальність, яка визначається судом вже з використанням його дискретних можливостей, завжди чітко конкретизована за видами та розмірами покарань.

Крім того, діяльність законодавця і суду відповідно щодо визначення покарання в законі та його призначення у вирокі здійснюється на різних загальних засадах і з використанням різних спеціальних правил. І якщо стосовно призначення покарання ці загальні засади та спеціальні правила знайшли формальне вираження в статтях КК (статті 65–73, 103), то розроблення та формалізація загальних засад та спеціальних правил пеналізації кримінальних правопорушень є нині актуальним завданням сучасної науки кримінального права. Проте, цілком очевидно, що в силу зазначеної вище відмінності ролей пеналізації кримінальних правопорушень і призначення покарання в кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин, їх загальні засади і спеціальні правила теж відповідно мають різнитися.

Нарешті, слід звернути увагу й на послідовність та логічну структурованість наукової термінології, що вживається для позначення різних рівнів різних напрямів здійснення кримінально-правової політики. Нижче буде показано, що для іншого напрямку (визначення діянь

як кримінальних правопорушень) на законодавчому та правозастосовному рівні вживаються розбіжні терміни: відповідно «криміналізація» і «кваліфікація». І такий стан речей не викликає жодної критики в літературі, навпаки – всіма оцінюється схвально і ніхто не пропонує під «криміналізацією» розуміти також і діяльність суду з визнання конкретного діяння кримінальним правопорушенням. І хоч цей аргумент і є доволі формальним, проте в сукупності з іншими він також свідчить проти іменування «пеналізацією» призначення покарання¹.

Наявність такої кількості суттєвих відмінностей між пеналізацією кримінальних правопорушень та призначенням покарання є перешкодою для їх об'єднання в рамках одного поняття. Викладене вище свідчить, що їх властивості настільки відмінні, що вважати друге різновидом першого не можна. Наведені аргументи дають підстави підтримати судження тих криміналістів, які вважають, що пеналізація, здійснювана Верховною Радою України, й призначення покарання, здійснюване судами, хоч і належать до одного напрямку здійснення кримінально-правової політики, проте є різними за змістом рівнями його здійснення. Відтак питання, що стосуються призначення покарання, не охоплюються предметом дослідження, присвяченого визначенню караності кримінальних правопорушень.

Визначення діянь як кримінальних правопорушень (визнання їх злочинами чи кримінальними проступками) на законодавчому рівні здійснення кримінально-правової політики дістало в літературі назву «криміналізації». Видається за можливе принципово погодитися з П. Л. Фрісом у тому, що криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними та закріплення їх у законі про кримінальну відповідальність як кримінальних правопорушень². Таке визначення може бути, з мого погляду, уточнене тільки за рахунок доповнення його застереженням про те, що криміналізація – це не тільки процес, а й ре-

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів і призначення покарання: співвідношення понять. *Молодь у юридичній науці* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців «Четверті осінні юридичні читання» (21–22 жовт. 2005 р.) : у 3 ч. : Ч. третя : Публічно-правові науки. Підтом І. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2005. С. 262–265.

² Див.: *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків : Право, 2013. С. 73.

зультат закріплення в законі ознак діянь, які визнаються злочинами чи кримінальними проступками.

Водночас слід звернути увагу на те, що в літературі набуло певного розвитку розширювальне розуміння змісту криміналізації, за якого ним охоплюється не тільки визнання діянь кримінальними правопорушеннями, а й встановлення за них кримінальної відповідальності. Таку думку висловлювали М. І. Бажанов¹, Є. В. Благов та О. С. Молодцов², Н. О. Лопашенко³, А. В. Наумов⁴, П. М. Панченко⁵ та деякі інші криміналісти. З погляду Р. Р. Галиакбарова⁶, а так само й Є. В. Благова та О. С. Молодцова⁷, криміналізацією охоплюється також і визначення інших кримінально-правових засобів, що підлягають застосуванню за вчинення кримінального правопорушення, таких як обмеження в застосуванні інститутів звільнення від покарання щодо деяких категорій засуджених, конструювання норм загального характеру, що тягнуть більш широкий спектр небажаних для суб'єктів правових наслідків вчиненого злочину, інші зміни закону, спрямовані на посилення кримінальної відповідальності. Інколи стверджується, що пеналізація є «якісною стороною криміналізації, її показником»⁸. Значного поширення в літературі набула думка про те, що пеналізація є «кількісною стороною

¹ Див.: Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. С. 23.

² Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью : текст лекций. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1987. С. 7.

³ Лопашенко Н. А. Уголовная политика : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2009. С. 91 та ін.

⁴ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : БЕК, 1999. С. 134; Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 2 т. Т. 1. Москва : Юрид. лит., 2004. С. 161.

⁵ Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет : монография. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. С. 123.

⁶ Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний* : сб. науч. тр. Омск : Ом. ВШМ МВД СССР, 1980. С. 40–41.

⁷ Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятие и основные направления уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью : текст лекций. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1987. С. 7.

⁸ Бошук В. А. Теоретические основы уголовно-правовой политики России в сфере государственной безопасности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2006. С. 16.

криміналізації, її показником, мірилом»¹. Окремими авторами стверджується, що пеналізація є невід'ємною від криміналізації². Однак обгрунтованість таких міркувань викликає критичну оцінку.

Дійсно, визнаючи певне діяння кримінальним правопорушенням (здійснюючи його криміналізацію), законодавець одночасно й обкладає його санкцією (здійснює пеналізацію). Оскільки криміналізація – це процес і результат визнання певного суспільно небезпечного і протиправного діяння кримінальним правопорушенням, то вона завжди поєднана з пеналізацією. Цей висновок знаходить своє відображення і в ч. 2 ст. 1 чинного КК України, відповідно до якої він «визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями *та* які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили». Тобто сам законодавець визнає нерозривний зв'язок визначення діяння злочином чи кримінальним проступком й обкладення його покаранням: не може бути в законі передбачене певне діяння як кримінальне правопорушення без визначення його караності. Інакше кажучи, караність є невід'ємною властивістю кожного кримінального правопорушення (детальніше див. підрозділ 2.2). Проте така часова і суб'єктна близькість указаних процесів зовсім не свідчить про те, що один із них поглинає собою інший. Пеналізація є процесом самостійним, відмінним від криміналізації, оскільки, по-перше, має власні підстави і правила здійснення, а по-друге, не кожного разу відбувається одночасно з криміналізацією. Зокрема, тільки при визнанні певного діяння кримінальним правопорушенням уперше пеналізація здійснюється одночасно з його криміналізацією (це, так би мовити, «первинна» пеналізація). Тоді ж, коли змінюється санкція за діяння, яке було і продовжує залишатися кримінальним правопорушенням, пеналізація здійснюється на базі вже раніше здійсненої криміналізації (це так звана «вторинна» пеналізація). Викладене дає підстави для підтвердження сформульо-

¹ Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 309; Российское уголовное право : курс лекций. Т. I : Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. С. 97; Мельник П. В. Зміни і доповнення до розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України: пеналізація чи депеналізація? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6–1, т. 2. С. 160.

² Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. С. 164.

ваного вище висновку про те, що об'єктом пеналізації є саме кримінальні правопорушення (вже криміналізовані діяння), а не суспільно небезпечні діяння, які є об'єктом криміналізації.

На правозастосовному ж рівні такий напрям кримінально-правової політики держави, як визначення злочинності діяння полягає у встановленні того, чи є кримінальним правопорушенням кожне окреме фактично вчинене діяння. Суд, застосовуючи загальну норму кримінального права про визнання злочином чи кримінальним проступком певного виду діяння до конкретного випадку його вчинення, проводить логічну операцію простого категоричного силогізму, в результаті якого стверджує про наявність або відсутність у даного діяння всієї системи об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, що закріплені в кримінальному законі (складу кримінального правопорушення). І тільки встановивши повну відповідність між ознаками конкретного діяння та ознаками, що складають склад кримінального правопорушення, він і може дійти висновку про визнання його злочином чи кримінальним проступком. Ця правозастосовна діяльність суду отримала в науці кримінального права однозначну назву «кваліфікація кримінальних правопорушень» (донедавна: «кваліфікація злочинів») й дістала обширну літературу¹.

Поряд із криміналізацією в літературі часто виокремлюється ще один, співзвучний за терміном, напрям кримінально-правової політики – *декриміналізація* кримінальних правопорушень, під якою розуміється скасування передбаченості діяння у кримінальному законі як кримінального правопорушення; відмова від визнання його такими, що є злочином чи кримінальним проступком; визнання правомірним або правопорушенням іншого виду діяння, яке досі визнавалося кримінальним правопорушенням². Багато криміналістів, визнаючи декриміналізацію про-

¹ Див., наприклад: Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 711 с.; Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 416 с. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. 418 с.; Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм : монографія. Київ : Атіка, 2003. 224 с.; Марітчак Т. М. Помилки в кваліфікації злочинів : монографія. Київ : Атіка, 2004. 188 с.; Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике : учеб. пособие. Киев : Юринком, 1995. 208 с.; Ус О. В. Теоретичні та прикладні проблеми кваліфікації в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2020. 704 с.

² Див., наприклад: Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту УВС, 2004. С. 59.

цесом, протилежним криміналізації, разом з тим вважають її самостійним напрямом здійснення кримінально-правової політики¹. Думається, що останній висновок є недостатньо обґрунтованим. Ніякого власного змісту, власних підстав, правил тощо декриміналізація немає: її зміст, підстави й правила є контрадикторними стосовно змісту, підстав і правил криміналізації. Інакше кажучи, декриміналізація – це «криміналізація зі знаком мінус». Вона може і повинна здійснюватися лише в двох випадках. Перший – тоді, коли буде виявлене допущене раніше при криміналізації певного діяння порушення підстав чи правил її здійснення. У такому разі декриміналізація стане виправленням помилки, що мала місце в здійсненні кримінально-правової політики. Другий – якщо у певного діяння, що визнане кримінальним правопорушенням, об'єктивно зникнуть окремі властивості, у зв'язку з яким воно було криміналізоване. У цьому випадку декриміналізація стане способом приведення кримінального закону у відповідність до нових реалій здійснення кримінально-правової політики. Єдине, що сутнісно відрізняє декриміналізацію від криміналізації, – це її кримінально-правові наслідки, але їх дослідження становить самостійний предмет².

Яскравим свідченням несамостійності «декриміналізації» як прямої кримінально-правової політики є неможливість її прояву в тій чи іншій формі на правозастосовному рівні. Коли суд доходить висновку, що певне діяння не може бути кваліфіковане як кримінальне правопорушення (через малозначність, відсутність окремих ознак складу кримінального правопорушення, обставини, що виключають протиправність діяння тощо), то говорити про здійснення певного напряму кримінально-правової політики в такому разі не доводиться взагалі. Кваліфікація скоєного діяння як такого, що не є кримінальним правопорушенням, лежить поза межами здійснення кримінально-правової політики.

Визначення кримінально-правових засобів-діянь щодо кримінально-правових засобів-установлень, які підлягають застосуванню до осіб, що

¹ Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : Учеб.-консультат. центр «ЮРИнфоР», 1999. С. 96.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Поняття, способи та кримінально-правові наслідки декриміналізації злочинів. *Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства* : матеріали секції №9 першої обл. конф. молодих науковців «Тобі, Харківшино, пошук молодих» (м. Харків, 19–20 берез. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 94–97.

вчиняють кримінальні правопорушення, як самостійний напрям здійснення кримінально-правової політики не лише є найменш розробленим у науковій літературі, а й, навіть, не отримало самостійних термінів (на кшталт «криміналізація» – «кваліфікація», «пеналізація» – «призначення») для позначення законотворчого та правозастосовного рівня їх здійснення. Тільки окрема частина законодавчого рівня діяльності в цьому напрямі дістала самостійну назву – депеналізація. Детальніше окремі її властивості будуть розглянуті нижче, тут же відзначу, що загалом під депеналізацією розуміється визначення кримінально-правових засобів-діянь, що полягають у *незастосуванні* кримінально-правових засобів-установлень до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Питання ж, пов'язані із визначенням кримінально-правових засобів-діянь щодо *застосування* кримінально-правових засобів-установлень до осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення, так само, як і загальні питання законодавчого рівня цього напрямку здійснення кримінально-правової політики, в нашій літературі поки що не лише не вирішуються, але й, наскільки відомо, не ставляться.

Констатуючи це і полишаючи вказані питання за межами цього дослідження, позаяк вони не охоплюються його предметом, зверну увагу лише на питання депеналізації, оскільки вона окремими ученими не завжди чітко відмежовується від пеналізації.

Під депеналізацією кримінальних правопорушень на законодавчому рівні здійснення кримінально-правової політики розуміється визначення у кримінальному законі повноважень держави щодо повного або часткового¹ звільнення особи від кримінальної відповідальності². Водночас багатьма криміналістами до змісту депеналізації включаються й інші види діяльності законодавця.

Так, наприклад, С. Г. Чугаєв вбачає в депеналізації нові форми скорочення кримінально-правового примусу, засновані на принципах

¹ Поняття часткового звільнення від кримінальної відповідальності було запроваджене до наукового обігу О. В. Наден, яка запропонувала розуміти під ним звільнення від окремих заходів кримінальної відповідальності, у тому числі й від покарання (див.: Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. Харків: Право, 2012. С. 237–238). З мого погляду, оскільки покарання є складовою частиною кримінальної відповідальності, розуміння звільнення від покарання як часткового звільнення від кримінальної відповідальності є цілком обґрунтованим.

² Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1, т. 4. С. 47–51.

економії репресії, доцільності покарання, гуманізму¹. П. Л. Фріс розуміє депеналізацію як встановлення «умов звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання, зниження покарання нижче межі, передбаченої нормою кримінального закону, або заміни тяжких його видів менш тяжкими»². Є. С. Назимко стверджує, що нею є «напрямок кримінально-правової сфери пенальної політики України, який здійснюється уповноваженими органами державної влади та полягає у внесенні змін та доповнень до КК України, якими передбачається більший чи (та) розмір покарання як у положеннях Загальної частини, так і в санкціях статей (частин статей) Особливої частини, призначенні більшого покарання, ніж передбачено законом, звільнення від покарання та його відбування»³. Як видно, автор хоч і охоплює депеналізацією пом'якшення покарання, однак виводить за її межі звільнення від кримінальної відповідальності. А. А. Митрофанов визначає депеналізацію як напрям кримінально-правової політики держави, «який полягає в передбаченні у законі про кримінальну відповідальність і застосуванні судами підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання»⁴.

Як вже відзначалося вище, будь-які зміни законодавцем караності кримінальних правопорушень, у тому числі й шляхом її пом'якшення, повністю охоплюються змістом пеналізації. Це, нагадаю, так звана вторинна пеналізація, що може бути здійснена як у напрямі посилення, так і в напрямі пом'якшення караності кримінального правопорушення. Чітке розмежування між напрямками кримінально-правової політики і недопущення охоплення частини змісту одного з них змістом іншого свідчать про те, що така діяльність держави не може охоплюватися змістом депеналізації.

Тим паче, нею не може охоплюватися й діяльність суду щодо застосування будь-яких із так званих «заохочувальних» норм кримінального права, оскільки така діяльність – це вже інший, правозастосовний

¹ Чугаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения : пособие для слушателей нар. ун-тов. Москва : Знание, 1991. С. 49.

² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 17–18.

³ Див.: Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2011. С. 9.

⁴ Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту УВС, 2004. С. 100.

рівень здійснення кримінально-правової політики. Відтак, депеналізація на законодавчому рівні, хоч і належить до одного напрямку здійснення кримінально-правової політики із застосуванням відповідних засобів-діянь на правозастосовному рівні, проте не може бути суміщена ним. У зв'язку із цим до обсягу депеналізації належить виключно встановлення законодавцем у кримінальному законі повноважень щодо звільнення від кримінальної відповідальності.

Викладене дає підстави для висновку, що пеналізація кримінальних правопорушень є окремим і самостійним напрямом здійснення кримінально-правової політики держави на законодавчому рівні і може, залежно від обсягу тих засобів-установлень, на визначення яких вона спрямована, бути визначена у трьох обсягах. У цьому дослідженні вона вивчається в найбільш вузькому обсязі, тобто під нею розуміється *визначення у кримінальному законі такого кримінально-правового засобу-установлення, як покарання*. Цей зміст є унікальним саме для пеналізації і не охоплюється жодним іншим напрямом здійснення кримінально-правової політики держави.

Водночас, позаяк діяльність законодавця щодо визначення караності кримінальних правопорушень (пеналізація) є видом діяльності органу державної влади, то відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України вона має здійснюватися «лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Відтак, у наступному підрозділі й будуть розглянуті ті вимоги, які встановлюються (чи мають встановлюватися) Конституцією і законами України щодо здійснення цієї діяльності.

3.4. Загальні правила здійснення пеналізації кримінальних правопорушень

Питання правового регулювання законотворчої діяльності держави загалом, у сфері кримінального права зокрема, і конкретно в частині визначення караності кримінальних правопорушень є одним із найменш досліджених у літературі й практично нерегульованим у чинному законодавстві. Інколи вважається, що всі питання, пов'язані зі здійсненням Верховною Радою України її законотворчої функції, врегульовані (чи мають бути врегульовані) виключно в Конституції

України та Законі України «Про Регламент Верховної Ради України», а низка спеціальних – ще й в окремих законах, таких як «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України» тощо¹. Інші ж дослідники вважають, що «існуючого конституційного і регламентного визначення законодавчого процесу виявляється не досить для повноцінного нормативно-правового регулювання законодавчої діяльності, про що свідчать... низька якість багатьох законодавчих актів, труднощі в їх застосуванні судами та іншими органами і суб'єктами правовідносин». З огляду на це необхідним вважається «існування спеціального закону про закони і законодавчу діяльність, який би став з'єднуючим містком між фрагментарним конституційним регулюванням цього предмета та його частковим і досить мінливим регламентним регулюванням»². Відомо, що ще наприкінці ХХ століття проєкт такого закону був розроблений українськими правознавцями і навіть прийнятий Верховною Радою України у першому читанні³, однак на тому його народження і зупинилося.

Водночас і положення Конституції України щодо законотворчого процесу, і Закону «Про Регламент Верховної Ради України», і низки спеціальних законів, що регулюють діяльність Парламенту, стосуються (так само, як і положення законопроєкту «Про закони та законодавчу діяльність в Україні», переважно формальних питань цієї діяльності та питань, що стосуються зовнішньої форми закону як нормативно-правового акта. Однак у закону, як і в будь-якого іншого явища об'єктивної дійсності, можуть мислитися не лише форма, але і його зміст⁴. І якщо форма закону – це його текст як нормативно-правового акта, прийнятого в порядку, встановленому Конституцією України для прийняття законів, то зміст становить система сформульованих зако-

¹ Омельченко Н. Л. Правове регулювання законодавчої діяльності Верховної Ради України. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 166.

² Ющик О. І. Закон про закони: необхідність і концепція. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 43.

³ Про проєкт Закону України про закони та законодавчу діяльність в Україні : постанова Верхов. Ради України № 643/97-ВР від 19 листоп. 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643/97-vr/print>.

⁴ Пономаренко Ю. А. Про зміст і форму кримінального закону (постановка проблеми). *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод)* : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2000. С. 140–142; Його ж. Кримінальний закон: єдність форми та змісту. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2001. Вип. 46. С. 163–168.

нодавцем і звернутих до судів нормативно-правових приписів, що визначають кримінально-правові засоби, пов'язані з кримінальним правопорушенням та відповідальністю за нього¹. Тому визначення правил здійснення пеналізації кримінальних правопорушень – це, по суті, визначення правил визначення (розроблення, створення, написання etc) змісту кримінального закону в частині такого кримінально-правового засобу-установлення, як покарання.

Питання щодо правил, яким має відповідати зміст будь-якого закону загалом і кримінального закону зокрема, логічно трансформується у питання про те, а що є юридично «сильнішим» за приписи закону? І мова наразі йде не лише про акти, які мають вищу за закон юридичну силу (Конституція та міжнародно-правові договори), але й про ті вихідні положення, які незалежно від їх формалізованого закріплення у тій же Конституції чи міжнародно-правових актах (хоча, переважною мірою, вони там такі закріплені) є обов'язковими для дотримання при визначенні змісту закону. Ці вихідні положення, що є найбільш загальними і стабільними імперативними вимогами, закріплені у праві, концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні певній системі права, визначають її характер і напрями подальшого розвитку, дістали в правознавстві назву основоположних принципів права².

Навіть сам перелік, не кажучи вже про структуру, а, тим паче, систему принципів права загалом чи галузевих зокрема, є гостро дискусійними проблемами юриспруденції. Не вдаючись наразі до їх розв'язання, зверну увагу на оригінальну класифікацію принципів права, здійснену А. М. Колодієм, який виокремив «такі принципи:

- 1) правосвідомості;
- 2) правоутворення;
- 3) правотворчості, а серед них – законотворчості й нормотворчості;
- 4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права;
- 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регуляторного і охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного;

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. С. 17–29.

² Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. С. 37.

б) правореалізації, а серед них – правозастосування;

7) правоохорони, а серед них особливо – правосуддя і юридичної відповідальності¹.

Вочевидь, що ті принципи, яким має підпорядковуватися законодавець, здійснюючи пеналізацію кримінальних правопорушень, це є принципи правотворчості, зокрема – законотворчості. Своєю чергою, за слушним уточненням О. В. Наден, вони охоплюються більш загальним поняттям принципів кримінально-правового регулювання, під якими розуміються «загальні положення, керівні ідеї правового характеру, що регламентують діяльність суб'єкта кримінально-правового регулювання суспільних відносин (тобто держави) по створенню та застосуванню норм кримінального права»².

У літературі запропоновано достатньо розмаїте окреслення кола цих принципів (В. О. Гацелюк³, В. К. Гришук⁴, І. Е. Звечаровський⁵, С. Г. Келіна та В. М. Кудрявцев⁶, М. Й. Коржанський⁷, О. В. Наден⁸, Т. Р. Сабітов⁹, В. Д. Філімонов¹⁰ та інші автори) і навіть сам їх огляд (не кажучи вже про критику) мали б стати предметом самостійного дослідження. Не ставлячи перед собою такої мети, зверну увагу на підхід, що закладений у проєкті нового КК України, який розробляється робочою групою з розвитку кримінального права Комісії з пи-

¹ Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 39.

² Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 79.

³ Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : монографія / наук. ред. С. С. Яценко. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. С. 50–64.

⁴ Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. С. 88–111.

⁵ Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 36–72.

⁶ Келіна С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права : науч. издание. Москва : Наука, 1988. С. 50–68.

⁷ Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ : ТОВ «Генеза», 1999. С. 66–74.

⁸ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 74–89.

⁹ Сабитов Т. Р. Система уголовно-правовых принципов : монография. Москва : Проспект, 2012. 240 с.

¹⁰ Филимонов В. Д. Принципы уголовного права : монография. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. С. 34–55.

тань правової реформи. Аналогічно до того, як цивілісти позиціонують розділ I «Основні положення» ЦК України як такий, що містить загальні регулятивні засади, які забезпечують упорядкованість усієї системи актів цивільного законодавства і якому мають відповідати абсолютно всі норми цивільного права, включно з тими, що містяться і в інших приписах самого ЦК України¹, так і в проєкті нового КК України передбачається Книга I «Про кримінальний закон», яка «має об'єднати в собі розділи, присвячені вихідним положенням кримінального права, його принципам, роз'ясненню наскрізних термінів, що вживаються у кримінальному законі, а також визначенню меж його чинності і дії у часі та просторі»² і приписам якої мають відповідати усі інші положення не лише Особливої, але й Загальної частини майбутнього КК. Це має стати така собі «міні-Загальна частина», своєрідний «найвищий щабель» в ієрархії кримінально-правових приписів, побудованій за їхньою юридичною силою. З огляду на сказане, саме до цієї книги належать і положення про загальні принципи кримінально-правового регулювання кримінально-правових суспільних відносин, яким (принципам) має відповідати не лише діяльність держави, здійснювана на правозастосовному рівні такого регулювання (чи на правозастосовному рівні здійснення кримінально-правової політики), а й її діяльність, здійснювана на правотворчому рівні кримінально-правового регулювання (правотворчому рівні кримінально-правової політики).

Основоположним принципом права, якому має відповідати будь-яка, у тому числі й пов'язана з визначенням караності кримінальних правопорушень, діяльність держави, є принцип верховенства права, який відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України «в Україні визнається і діє». Зміст цього принципу є настільки широким і всеохоплюючим, а його значення для правової системи – настільки загальним, що навіть за наявності у проєкті КК розділу 1.2. «Принципи кримінального закону», розробники вважали за потрібне «підняти» його ще вище: до розділу 1.1 «Вихідні положення». Звісно, не є завданням КК України (так само, як і будь-якого іншого закону) визначення поняття чи елементів змісту цього принципу. Проте КК має вказати його

¹ Сібільов М. Поняття правового режиму приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. №4 (27). С. 114–116.

² Концепція реформування кримінального законодавства України. С. 12. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

значення для своїх приписів. За слушним судженням Ю. В. Бауліна, це значення полягає в необхідності обмеження правом свавільного втручання держави в права людини, через що заслуговує на увагу його пропозиція визначити значення цього принципу, наприклад, таким чином: «Відповідно до принципу верховенства права Кримінальний кодекс України на основі поваги до людської гідності унеможлиблює свавільне втручання держави у права і свободи особи, яка вчинила злочин»¹. Так само розуміє призначення цього принципу й Конституційний Суд України, який в одному зі своїх рішень відзначив, що «верховенство права означає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздальгідь регламентованими та оголошеними правилами» і що «основ-на мета верховенства права полягає насамперед в обмеженні влади держави над людиною, у забезпеченні від довольного втручання держави та її органів у певні сфери життєдіяльності людини»².

Сутнісний же зміст цього принципу може бути встановлений з урахуванням доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) «Верховенство права», схваленої на її 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25–26 березня 2011 року)³. Констатувавши спершу, що розбіжності значень поняття «верховенство права» не повинні викликати сумнівів у його корисності як основоположної концепції публічного права і що з урахуванням сучасних нормативних міжнародних та національних правових актів і праць науковців на сьогодні існує консенсус щодо ключового значення поняття «верховенство права» та щодо елементів, охоплених ним (п.п. 34, 35), Комісія дійшла висновку, що «існує потреба у його (верховенства права. – Ю. П.) осягненні, а відтак – його чіткому розумінні, і тому, що це поняття міститься в багатьох

¹ Баулін Ю. В. Принцип верховенства права у кримінально-правовому вимірі. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 113.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» № 6-р/2019 від 20 червня 2019 року. *Офіційний вісник України*. 2019. № 57. Ст. 1984 (абз. 6 п. 4 і абз. 1 підп. 4.3 п. 4 мотивувальної частини).

³ Верховенство права : доп., схвал. Венец. коміс. на 86-му пленар. засід. (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.) / Європ. коміс. «За демократію через право» (Венец. коміс.) ; пер. укр. мовою С. Головатого (за підтримки Амер. агенції з міжнар. розвитку/USAID). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

юридичних текстах, і тому, що досягнуто сприйняття верховенства права як основоположної складової будь-якого демократичного суспільства» (п. 34). Уникнувши формалізованого визначення цього принципу, Комісія констатувала наявність консенсусу щодо таких обов'язкових елементів поняття «верховенство права»:

«а. Законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;

б. Юридична визначеність;

с. Заборона свавілля;

д. Доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

е. Дотримання прав людини;

ф. Заборона дискримінації та рівність перед законом» (п. 41).

Кожен з цих елементів верховенства права знайшов своє втілення у положеннях проекту нового КК України про його принципи. Тобто як самостійні принципи проект розглядає ті вимоги, які Венеційська комісія називає елементами принципу верховенства права (наприклад: законність, юридична визначеність, рівність та ін.). Більше того, до числа принципів нового КК були віднесені й ще деякі, які безпосередньо у змісті принципу верховенства права Венеційською комісією не були названі (наприклад: однократність чи сумлінне виконання міжнародних зобов'язань). Так чи інакше, але сукупність цих вимог і слід вважати тими правилами, яким мають підкорятися уся кримінально-правова політика в державі і все її кримінально-правове регулювання, у тому числі й діяльність законодавця по створенню кримінально-правових засобів загалом і такого засобу-установлення, як караність кримінальних правопорушень зокрема.

До числа цих вимог належать такі вісім принципів кримінального закону¹.

¹ Одним із засадничих положень своєї діяльності робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи визначила створення проектів трьох кодифікованих актів: 1) Кодексу України про відповідальність за порушення, в якому будуть передбачені такі діяння, до відповідальності за які особа притягується в адміністративному порядку; 2) Кодексу України про відповідальність за проступки, в якому будуть передбачені такі діяння, що в нині чинній редакції КК України 2001 року називаються «кримінальними проступками»; 3) Кримінального кодексу України, в якому буде передбачена відповідальність лише за злочини. Розділ 1.2, про який ідеться, є розділом проекту нового КК України, а відтак, його вимоги формально стосуватимуться лише діяльності держави щодо визначення караності злочинів, проте не інших кри-

Принцип законності в розумінні Венеційської комісії полягає у тому, що «приписів права (law) слід неухильно дотримуватись. Ця вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єктів публічного та приватного характеру. Позаяк необхідна умова законності висувається до діяльності посадових осіб, то вона також вимагає, щоб посадові особи мали уповноваження на свої дії та діяли в межах наданих їм повноважень. Законність також передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону (the law) має наставати відповідальність. Здійснення приписів права має бути, в рамках можливого, забезпечене практично (курсив мій. – Ю. П.)» (п. 42). За змістом проєкту нового КК вимогам принципу законності, що звернута до законодавця в частині визначення караності кримінальних правопорушень, полягає в тому, щоб усі приписи щодо караності визначалися ним виключно у КК України, а останні при цьому задовольняли вимогам належної законодавчої якості, про які йшлося у підрозділі 1.3.

У цьому контексті вимога принципу законності, загалом, повністю узгоджується з такою ознакою покарання (власне, як і всіх інших кримінально-правових засобів), як передбаченість їх виключно кримінальним законом. Зокрема ж, стосовно визначення караності кримінальних правопорушень ця вимога розпадається на такі п'ять складових.

По-перше, закон має визначити загальне поняття покарання, його ознаки та мету, а також місце покарання у системі кримінально-правових засобів-установлень, чітко розмежувавши його за ознаками з іншими засобами в цій системі. Тим самим передусім законом буде формально закріплене саме існування інституту покарання та окреслені його загальні ознаки. У свою чергу, всі подальші приписи кримінального закону щодо караності кримінальних правопорушень мають відповідати цим визначенням. Зокрема, йдеться про те, що, встановлюючи, наприклад, окремі види покарань, законодавець уже має бути

мінальних правопорушень. Однак видається, що змістовно такі самі принципи мають бути закріплені й у двох інших кодексах і мають стосуватися діяльності держави щодо визначення засобів-установлень, які підлягатимуть застосуванню за вчинення інших публічних правопорушень (у тому числі й проступку, який хоч і не йменується робочою групою «кримінальним проступком»), але кримінально-правова природа якого визнається). Можливо, з часом сукупність повторюваних змістовно тотожних положень у Загальних частинах трьох згаданих кодексів (у тому числі й положень про їх принципи) стане вагомим аргументом для повернення до дискусії про можливість створення єдиного Кодексу про відповідальність за публічні правопорушення.

зв'язаний загальним визначенням поняття покарання і ці окремі види мають за своїми ознаками відповідати ознакам загального поняття покарання; бути здатними переслідувати і досягати тієї самої мети, яка поставлена перед покаранням загалом; не повинні за своїми властивостями належати до інших кримінально-правових засобів, відмінних від покарання, тощо. Інакше кажучи, з позицій дотримання принципу законності, визначення у КК загального поняття та мети покарання, а також позиціонування його у системі кримінально-правових засобів не лише означає законодавче закріплення цього кримінально-правового засобу як такого, а й встановлює загальні вимоги, яким мають відповідати інші положення про караність.

По-друге, дотримання принципу законності при визначенні караності кримінальних правопорушень означає, що закон має визначити кожен окремий вид покарання. Причому йдеться не просто про найменування того чи іншого виду покарання, а й описання усіх його сутнісних ознак, якими є коло тих суб'єктивних прав, на обмеження в реалізації яких спрямований даний вид покарання. Відтак, порушенням принципу законності має бути визнана проста згадка у кримінальному законі про той чи інший вид покарання без визначення навіть у загальних рисах кола обмежень у реалізації прав і свобод людини, до якої цей вид покарання може бути застосований. Зокрема, в КК України таким видом покарання є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54), стосовно якого закон не визначає ні кола прав людини, на обмеження яких воно спрямоване, ні обсягу таких обмежень¹.

По-третє, для кожного окремого виду покарання дотримання принципу законності вимагає також чіткого встановлення саме в законі меж, в яких воно може бути застосоване. Зокрема, саме в законі обов'язково має бути чітко визначений мінімальний розмір, менше за який цей вид покарання за жодних умов не може бути призначений, а також за загальним правилом – і його максимальний розмір. Стосовно останнього слід зазначити, що для так званих строкових покарань, розмір яких обчислюється часовою тривалістю їх виконання, і які загалом обмежені тривалістю життя людини, така межа має визначатися обов'язково. Якщо законодавець встановлює певний вид покарання як довічний, то

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Деякі проблеми покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. *Від громадянського суспільства до правової держави* : тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 328–330.

для нього ця межа, в принципі, визначена строком тривалості життя людини. Для інших же видів покарань (передусім – майнових), максимальна межа взагалі може не визначатися, але про це має бути спеціально зазначено у кримінальному законі. Останнє обумовлено тим що, майнові покарання обмежують особу в реалізації права власності, яке в принципі не обмежене в своєму обсязі. Згідно з ч. 2 ст. 325 ЦК України фізичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати, а ч. 3 тієї ж статті передбачає, що «склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних... осіб, не є обмеженими». Відтак, і розмір обмежень у реалізації цього права може не встановлюватися у кримінальному законодавстві України, що не може вважатися порушенням вимог принципу законності у разі якщо законодавець про це спеціально застереже.

По-четверте, закон повинен визначити і коло осіб, до яких той чи інший окремий вид покарання може бути застосований. При цьому таке визначення може мати різні зовнішні форми вираження. В одних випадках закон може чітко назвати категорії осіб, до яких конкретний вид покарання застосовується (так звані «спеціальні» види покарань, про які ще йтиметься нижче). У цьому разі застосування такого виду покарання до будь-якої іншої особи поза межами визначеного законом кола має бути визнане порушенням принципу законності. В інших випадках закон може чітко визначити коло осіб, до яких конкретний вид покарання не застосовується. Відтак, порушенням принципу законності буде застосування його до особи, яка належить до окресленого кола. Стосовно ж інших видів покарань, для яких закон не передбачає обмежень у їх застосуванні, відсутність спеціального застереження про коло осіб буде свідченням того, що ці види покарань можуть бути призначені будь-якій особі.

Нарешті, по-п'яте, принцип законності в частині визначення караності вимагає також того, щоб була конкретна встановлена караність кожного окремого кримінального правопорушення. Тобто, щоб за кожен злочин чи кримінальний проступок були визначені ті види і розміри покарань, які можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Як визначалося вище (підрозділ 2.2), караність є обов'язковою властивістю кожного кримінального правопорушення, втративши яку, таке діяння не матиме причин залишатися злочином чи кримінальним проступком. Тому порушенням принципу законності має бути визнана

криміналізація певного діяння без його одночасної пеналізації, тобто без визначення видів і розмірів покарань, що підлягають застосуванню за його вчинення.

Повна реалізація принципу законності при визначенні караності кримінальних правопорушень усуне можливу прогальність приписів кримінального законодавства про караність і тим самим унеможливить саму постановку питання про застосування його в цій частині за аналогією¹.

Принцип юридичної (чи правової) визначеності в тлумаченні Венеційської комісії пов'язується з необхідністю встановлення довіри до права і влади, задля чого «держава повинна зробити текст закону (*the law*) легкодоступним. Вона також зобов'язана дотримуватися законів (*the laws*), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку» (п. 44). В українському та зарубіжному правознавстві цей принцип вивчається переважно в аспекті правозастосовного рівня здійснення правового регулювання «і розкривається через такі концепції, як непорушність і нескасовуваність набутих законних прав (*vested rights*); незворотність закону й неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування (*non-retroactivity*); законні очікування (*legitimate expectations*) – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства»². В одному зі своїх рішень Конституційний Суд України відзначив, що принцип правової визначеності, як один з елементів верховенства права, полягає в тому, що «обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях,

¹ Детальніше про це див.: Пономаренко Ю. А. Застосування кримінального закону за аналогією як засіб подолання прогалин у ньому. *Кримінальне право України*. 2006. №2. С. 9–16.

² Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фах. вид. Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого. 2013. №2 (4). С. 2.

які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки»¹.

Для забезпечення реалізації цих правозастосовних складових аналізованого принципу відповідні заходи мають бути вжиті й на правотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики. Зокрема, в частині визначення караності дотримання цього принципу означає, що положення кримінального закону про неї мають бути сформульовані з належною чіткістю, точністю, зрозумілістю та передбачуваністю², щоб давати особі можливість заздалегідь знати, якою є караність того чи іншого кримінального правопорушення. Зокрема, дотримання цього принципу охоплює, як уявляється, шість складових.

По-перше, приписи закону про караність кримінальних правопорушень мають бути сформульовані максимально чітко, так, щоб допускати лише один варіант їх тлумачення й унеможливити будь-який інший. Венеційська комісія спеціально застергла, що «парламентові не може бути дозволено зневажати основоположні права [людини] внаслідок ухвалення нечітких законів. Цим досягається істотно важливий юридичний захист особи супроти держави та її органів і посадових осіб» (п. 47). І Конституційний Суд України також вважає, що «принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема, їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності»³.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» № 17-рп/2010 від 29 червня 2010 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 52. Ст. 1746 (абз. 3 підп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини).

² Див.: Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 9–12.

³ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» № 2-р/2017 від 20 грудня 2017 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 18. Ст. 619 (абз. 6 п. 2.1 мотивувальної частини); Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання) № 1-р/2018 від 27 лютого 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 37. Ст. 1314 (абз. 9 підп. 4.3 п. 4 мотивувальної частини).

Нечіткий, такий, що допускає можливість дво- чи багатозначного тлумачення, закон будь-якої галузевої належності автоматично стає зручним інструментом для порушення прав людини. Коли ж такими властивостями наділяється кримінальний закон, який за своїм змістом призначений саме для правомірного обмеження в реалізації прав особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, його нечіткість обумовлює можливість особливо складних і болісних порушень прав людини. У частині визначення караності у чинному КК така нечіткість полягає, наприклад, у тому, що, встановлюючи обмеження за колом осіб, законодавець в окремих випадках вживає термін «не призначається» (наприклад, у ст. 56), а в інших – «не застосовується» (наприклад, у статтях 57, 60, 61, 64 КК). Звертаючи увагу на це, окремі криміналісти висловлюють судження про необхідність звільнення від довічного позбавлення волі осіб, які під час його відбування досягли 65 років¹, інші ж – заперечують це². Не завжди чинний КК України володіє належною чіткістю і в частині визначення санкцій. Відомо, яким дискусійним свого часу виявилось питання про кому перед додатковим покаранням, яку в окремих санкціях законодавець вживає, а в інших – ні³. І хоча з точки зору філології вживання цього розділового знаку в згаданих випадках було досить спірним, необхідність встановлення чіткого й однозначного змісту закону потребувала рішення Верховного Суду України⁴. Безумовно, такі й інші прояви порушення принципу правової визначеності мають бути усунуті при визначенні караності кримінальних правопорушень у майбутньому кримінальному законодавстві.

По-друге, принцип правової визначеності вимагає розумного балансу між імперативністю приписів закону в частині караності та дискреційними повноваженнями суду щодо призначення покарання. Венеційська комісія спеціально застерігає, що «потреба у визначеності не означає, що органи, який ухвалює рішення, не повинні надава-

¹ Див., наприклад: Степанюк А. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі. *Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом* / сост. А. П. Букалов. Донецк : Донец. Мемориал, 2001. С. 65–66.

² Див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 241–243.

³ Див., наприклад: Тютюгін В. І., Євдокімова О. В. Особливості застосування додаткових покарань у кумулятивних санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 7 (143). С. 44–47.

⁴ Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2013 р. у справі № 5-23кц13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/33609031>.

тися дискреційні повноваження (де це необхідно) за умови наявності процедур, що унеможливають зловживання ними. У цьому контексті закон (a law), яким надаються дискреційні повноваження певному державному органу, повинен вказати чітко і зрозуміло на обсяг такої дискреції. Не відповідатиме верховенству права, якщо надана законом виконавчій владі (вочевидь, змістовно це повністю стосується й судової влади. – Ю. П.) дискреція матиме характер необмеженої влади. Отже, закон повинен вказати на обсяг будь-якої такої дискреції та на спосіб її здійснення із достатньою чіткістю, аби особа мала змогу відповідним чином захистити себе від свавільних дій (влади)» (п. 45). І Конституційний Суд України також вважає, що «принцип юридичної визначеності як один із елементів верховенства права не виключає визнання за органом публічної влади певних дискреційних повноважень у прийнятті рішень, однак у такому випадку має існувати механізм запобігання зловживанню ними»¹.

Ступінь тяжкості кожного виду кримінального правопорушення (в його основному складі, без обтяжуючих та пом'якшуючих ознак) визначається, загалом, двома його ознаками – характером та розміром заподіяння ним шкоди, а також формою вини, з якою його вчинено. Кожне ж конкретне кримінальне правопорушення того чи іншого виду може мати певний «спектр» суспільної небезпечності, на «відтінки» якого впливає ціла низка об'єктивних і суб'єктивних ознак його складу. Для того, щоб суд міг максимально узгодити суворість покарання, що ним призначається, зі ступенем тяжкості конкретного кримінального правопорушення, караність останнього має бути визначена в законі з допущенням судової дискреції. І ця судова дискреція не може вважатися порушенням принципу правової визначеності. Вочевидь, лише для найменш небезпечних діянь (проступків найменшої тяжкості), які найчастіше мають формальні склади й полягають у безнаслідковому порушенні певного виду правил і через це не мають згаданого «спектру» суспільної небезпечності в межах одного й того ж складу, дискреція суду може не допускатися, і принцип правової визначеності в цій його складовій полягатиме саме в її розумній відсутності. Відтак,

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України № 7-р/2018 від 11 жовтня 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 90. Ст. 2992 (абз. 2 підп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини).

реалізація цього принципу в частині визначення караності вимагає обов'язкового встановлення санкцій з відносно-визначеними покараннями або й альтернативних санкцій у всіх випадках, крім тих, які стосуються згаданих найменш тяжких проступків.

По-третє, принцип правової визначеності при законодавчому встановленні караності кримінальних правопорушень вимагає також і постійного контролю за тим, щоб кримінальний закон був придатним для застосування. З огляду на це Венеційська комісія застерігає, що «надзвичайно важливо ще до прийняття закону оцінити його на предмет придатності його застосування на практиці, а також перевірити а *posteriori*, чи буде його застосування ефективним» (п. 51). Звісно, в частині кримінального законодавствування загалом і в частині визначення караності зокрема до прийняття закону оцінювати його майбутню ефективність доволі складно. Проте необхідність дотримання цього принципу вимагає, щоб кожна законодавча новела, яка лише ініціюється, пропонується чи обговорюється щодо змін караності кримінальних правопорушень, проходила належну експертну оцінку. Причому не лише у науковому середовищі, позиції якого, на жаль, не завжди беруться законодавцем до уваги, але й на владному рівні з винесенням формально обов'язкового для законодавця рішення. Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень відзначив, що «верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, *передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу*»¹. Безумовно, і законотворча діяльність щодо встановлення караності повинна мати такий контроль. Причому, з огляду на особливу значимість такої діяльності він не може обмежуватися лише наступним контролем, здійснюваним Конституційним Судом, на предмет відповідності закону Конституції України, а й має доповнюватися попереднім контролем Верховного Суду щодо дотримання обов'язкових для законодавця правил нормотворчості. У проєкті нового КК України для реального втілення цієї вимоги його автори передбачили (до речі, також і в розділі 1.2 «Принципи кримінального закону») правило про те, що «Проєкт Закону про внесення змін до цього Кодексу розглядається Верховною Радою України за

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975 (абз. 14 підп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини).

наявності висновку Пленуму Верховного Суду України щодо його відповідності вимогам статей 1.2.1–1.2.9 цього Кодексу (про принципи кримінального закону. – *Ю. П.*)» (ч. 1 ст. 1.2.10). Водночас постійний моніторинг за ефективністю застосування приписів законодавства про караність (детальніше про це див. у підрозділі 2.3) може дати інформацію про порушення цієї складової принципу правової визначеності в частині визначення караності, а тому – й про необхідність її (караності) законодавчого уточнення.

По-четверте, як визначає Венеційська комісія, юридична визначеність не лише вимагає, щоб юридичні норми були чіткими й точними, а й спрямовувалися «на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними» (п. 46); юридична визначеність означає, що «держава загалом повинна дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття “законних очікувань”)» (п. 48). З позицій Конституційного Суду України, «юридична визначеність дає можливість учасникам суспільних відносин завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх легітимних очікуваннях (legitimate expectations)...»¹.

Проблематика законних очікувань у праві наразі лише починає осмислюватися вітчизняними правознавцями, переважно – цивілістами і лише в правозастосовному аспекті². Усвідомлюючи, що для правотворчого рівня здійснення кримінально-правової політики принцип законних (чи правомірних) очікувань, безумовно, має більш широке значення, відзначу, що в частині караності він повинен означати принаймні таке. Передусім караність, визначена у законі, повинна бути інтуїтивно зрозумілою та очевидною для більшості населення країни. Звісно, що «воля законодавця далеко не завжди збігається із загальною волею, а тим паче з поглядами окремих соціальних груп на цілі кримі-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні”» № 1989-VIII від 23 березня 2017 року № 3-р(I)/2019 від 5 червня 2019 року. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. Ст. 1753 (абз. 2 підп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини).

² Див., наприклад: Правомірні очікування : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ECUS, 2020. 250 с.

нальної політики, підстави і принципи кримінальної відповідальності, градацію покарань тощо»¹. Тому не кожен громадянин може погоджуватися з визначеною законодавцем караністю, тим паче – далеко не кожен зможе її обґрунтувати, але переважна більшість громадян повинна сприймати її без подиву, розуміючи, що інакшою вона і не може бути за наших соціально-економічних та політико-правових умов. Крім того, ця складова принципу правової визначеності в частині караності означає також і те, що більшість громадян, знаючи визначену в законі караність низки окремих кримінальних правопорушень, можуть з достатньою долею точності уявити, якою є караність інших кримінальних правопорушень. Іманентно властиве суспільству колективне відчуття справедливості має давати окремим його членам достатньо точний прогноз щодо поки що невідомої караності одного кримінального правопорушення, ґрунтуючись на знаннях щодо караності інших. Нарешті, ця складова принципу правової визначеності в частині караності також означає й те, що кожен член суспільства повинен мати змогу з достатньою точністю передбачити, які види та розміри покарань встановлені у кримінальному законі за те протиправне діяння, яке він має намір вчинити. І хоча юридична помилка в караності вчинюваного діяння, як відомо, жодного правозастосовного значення й не має, проте критична маса таких помилок щодо караності того чи іншого окремо взятого кримінального правопорушення може бути індикатором порушення цієї складової принципу правової визначеності.

По-п'яте, принцип правової визначеності загалом і в частині караності кримінальних правопорушень зокрема вимагає того, щоб усякі зміни кримінально-правових засобів (передусім – і покарання) були не лише передбачуваними суспільством, а й провадилися з наданням суспільству реальної можливості ознайомлення з ними та при звичаєння до них. Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень відзначив, що «принцип верховенства права передбачає внесення законодавчих змін із визначенням певного перехідного періоду (розумного часового проміжку між офіційним оприлюдненням закону і набранням ним чинності), який дасть особам час для адаптації до нових обставин. Тривалість перехідного періоду при зміні правового регулювання суспільних відносин має визначати законодавець у кожній конкретній ситуації з урахуванням таких критеріїв: мети закону в межах правової

¹ Чаадаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения : пособие для слушателей нар. ун-тов. Москва : Знание, 1991. С. 43.

системи і характеру суспільних відносин, що ним регулюються; кола осіб, до яких застосовуватиметься закон, і їх здатності підготуватися до набрання ним (його новими положеннями) чинності; інших важливих обставин, зокрема тих, що визначають час, необхідний для набрання чинності таким законом»¹. У частині визначення караності це означає, що, встановлюючи чи змінюючи її, законодавець повинен забезпечувати розумну можливість ознайомлення усього населення України з проведеними новелами. Ці заходи повинні бути пов'язані як з широким опублікуванням закону, яке забезпечить його максимальну доступність, так і з наданням належного часу на ознайомлення з ним².

Нарешті, по-шосте, принцип законодавчої визначеності в частині визначення караності вимагає також встановлення у кримінальному законі (хоча, це також встановлено і в Конституції та цілій низці міжнародно-правових актів) заборони на зворотню дію в часі законів, які посилюють її (караність). Ця складова досліджуваного принципу детально висвітлена в окремій роботі³.

Принцип рівності перед законом (зокрема – законом кримінальним) у розумінні Венеційської комісії «є важливим аспектом верховенства права – за умови, що вона допускає нерівний підхід до тієї міри, яка є необхідною для досягнення сутнісної (субстантивної) рівності – та може бути розширена, не шкодячи тому принципіві, що лежить в основі заборони дискримінації, який – разом із рівністю перед законом – становить основний і загальний принцип стосовно захисту прав людини» (п. 63); «заборона дискримінації означає, що закони стримують дискримінацію окремих фізичних осіб чи груп осіб. Будь-який необґрунтований неоднаковий підхід за законом заборонений, і всі особи мають гарантований рівний та ефективний захист від дискримінації за будь-якою ознакою – раси, кольору шкіри, статі, мови,

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» № 76–VIII від 28 грудня 2014 року № 5-р/2018 від 22 травня 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 51. Ст. 1792. (абз. 4, 5 підп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини).

² Детальніше про це див.: Пономаренко Ю. А. Оприлюднення закону як передумова набуття ним чинності. *Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. Харків : ХНАДУ, 2001. Вип. 1. С. 132–137.

³ Див.: Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 288 с.

релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, народження чи іншого статусу» (п. 64); «рівність перед законом означає, що кожна фізична особа є підпорядкованою тим самим законам, і жодна фізична особа чи група осіб не мають особливих юридичних привілеїв» (п. 65).

Дотримання принципу рівності всіх перед законом у частині визначення караності кримінальних правопорушень розпадається, як уявляється, принаймні, на чотири складові.

По-перше, складовою цього принципу є визначення караності усіх кримінальних правопорушень, вчинюваних будь-якою особою, до якої б етнічної, гендерної, вікової, соціальної, професійної чи іншої групи вона не належала, в єдиному кримінальному законі. Можливо, це буде й декілька кримінальних законів, але диференційованих виключно за ознакою виду передбачених ним кримінальних правопорушень (наприклад, Кримінальний кодекс, яким передбачена відповідальність за злочини і Кодекс про відповідальність за [«кримінальні»] проступки), а не належністю їх суб'єктів до певних груп. Це, своєю чергою, забезпечить можливість встановлення рівних для всіх суб'єктів принципів кримінального законодавства загалом та загальних положень про караність кримінальних правопорушень, зокрема, крім тих винятків щодо караності, які обґрунтовано можуть допускатися стосовно окремих груп суб'єктів, і про які буде сказано нижче.

По-друге, принцип рівності усіх перед законом у частині визначення караності означає, що для всіх суб'єктів кримінальних правопорушень вона, за загальним правилом, має бути визначена однаково і незалежно від їхніх ознак «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ч. 2 ст. 24 Конституції України). Ця складова досліджуваного принципу унеможливає існування покарань, які могли б застосовуватися виключно до жінок чи чоловіків, громадян України чи іноземців, прибічників тих чи інших політичних поглядів чи взагалі аполітичних, віруючих, атеїстів чи агностиків, багатих чи бідних тощо. Так само за жодною зі згаданих чи не згаданих, але таких, що впливають із контексту ч. 2 ст. 24 Конституції України, ознак людини караність учиненого нею кримінального правопорушення не може бути ні посиленою, ні пом'якшеною.

Водночас, по-третє, не можна вважати порушенням принципу рівності можливість законодавчого встановлення обґрунтованих особли-

востей караності кримінальних правопорушень для представників окремих соціальних груп. Але ці винятки не будуть порушувати досліджуваного принципу лише за сукупної наявності таких трьох умов. По-перше, критерієм виділення певної соціальної групи з особливою караністю кримінальних правопорушень має бути необхідність диференціації відповідальності представників цієї групи порівняно з особами, які до неї не належать. Причому ця необхідність має бути обумовлена певними соціально значимими властивостями представників цієї групи. Як правило, ці властивості є такими, що свідчать про необхідність поблажливого ставлення до них, а відтак – і про пом'якшення караності вчинюваних ними діянь. Ідеться, зокрема, про неповнолітніх (осіб, віком до 18 років) та молодь (осіб, віком від 18 до 21 року), вагітних жінок, осіб, які досягли певного поважного віку тощо. Крім того, ті властивості, за якими закон може виділяти окремі групи осіб з відмінною від інших караністю, повинні бути об'єктивними, як правило, незалежними від волі особи, але, в будь-якому разі, такими, яких особа не може за власною волею набути після вчинення кримінального правопорушення для того, щоб тим самим змінити його караність. Відтак навряд чи відповідає принципів рівності усіх перед законом встановлення особливої караності довічним позбавленням волі для жінок, які на момент вчинення злочину не були вагітними, але завагітніли до моменту винесення вироку (ч. 2 ст. 64 КК України). Нарешті, *the last but not the least*, слід зазначити, що особливості караності кримінальних правопорушень учинених представниками окремих виділених законом соціально значимих груп, не вважатиметься порушенням принципу рівності усіх перед законом тоді, коли в межах цієї групи усі особи, що до неї належать у зв'язку з наявністю у них визначеної законом ознаки, є між собою рівними, незалежно від будь-яких інших їхніх ознак. З огляду на це в проєкті нового КК України цілком слушно передбачається, що «не вважаються порушенням принципу рівності перед кримінальним законом положення цього Кодексу, що визначають особливості кримінально-правових засобів щодо неповнолітніх та молодих осіб, вагітних жінок та деяких інших категорій осіб» (ч. 2 ст. 1.2.4).

Нарешті, по-четверте, і ця теза істотною мірою впливає з попередньої, не можна вважати порушенням принципу рівності усіх перед законом існування так званих «спеціальних» покарань за умови, що під ними розуміються спеціальні режими відбування «загальних» по-

карань окремими визначеними кримінальним законом соціально значимими групами осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Детальніше про ці покарання йтиметься у наступному розділі.

Принцип пропорційності, хоч і не згадується безпосередньо в доповіді Венеційської комісії, але, поза всяким сумнівом, також є складовою принципу верховенства права¹. Цей принцип є чи не найважливішим в усій системі правил, якими має керуватися законодавець, визначаючи караність кримінальних правопорушень. Принаймні саме такого значення йому надається у кримінально-правовій та й, зрештою, іншій юридичній та позаюридичній літературі, де ще з часів Ч. Беккарія усталилася теза про те, що «суворість покарання має відповідати тяжкості кримінального правопорушення». Водночас, не менш поширеним у літературі є й цілком обґрунтоване твердження про недосяжність повної й точної відповідності між ними як через недосконалість досягнутого наразі рівня інтелектуального й духовного розвитку людського суспільства, так і через відсутність ефективного й універсального інструментарію для вимірювання ступенів тяжкості усіх кримінальних правопорушень. Відтак проблема практичного дотримання при визначенні караності кримінальних правопорушень саме принципу пропорційності залишається високоактуальною вже впродовж декількох століть.

Європейський Суд з прав людини сформував достатньо обширну прецедентну практику щодо принципу пропорційності в аспекті його застосовності до обмежень прав людини, що захищаються Конвенцією, і в якій цей принцип, до речі, прямо не закріплений. Утім варто зазначити, що основною проблемою, яку вирішував Суд у більшості справ, була пропорційність самого втручання в ці права, самого факту їх обмеження, але не ступеня такого обмеження. С. П. Погребняк так і пише, що «аналіз практики Суду свідчить про те, що цей принцип пов'язаний, насамперед, із проблемою правомірності обмежень прав людини... На думку Суду, повинно існувати пропорційно обґрунтова-

¹ Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України №3-рп/2012 від 25 січня 2012 року. Офіційний вісник України. 2012. №11. Ст. 422 (абз. 3 підп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини).

не співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеною в Конвенції, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження... Завдяки діяльності Суду в праві Конвенції щодо кожного з прав людини склалися критерії припустимого втручання держави, засновані на принципі пропорційності, унаслідок чого він набуває універсального значення. При цьому такі критерії стосуються як нормативно-правових, так й індивідуально-правових заходів. Так, незалежно від конкретних формулювань обмежень прав людини, при оцінці їхньої правомірності та виправданості Суд послідовно вирішує чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно розмірним до тієї правомірної мети, яка переслідувалась¹. Сам С. П. Погребняк, стверджуючи, що «обмеження основних прав необхідні й можливі, проте вони ніколи не повинні порушувати певні кордони, окреслені з обов'язковим врахуванням принципу пропорційності»², дійшов висновку, що його зміст складають чотири основні вимоги: 1) мета встановлення певних правових обмежень повинна бути легітимною й істотною; 2) обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими – тобто розмірними; 3) якщо існують менш обтяжливі шляхи досягнення цих цілей, вони мають бути використані; 4) розмір (обсяг) самого публічно-правового обмеження має бути диференційований, сукупна наявність яких, на його думку, й забезпечить розумний баланс інтересів³. Принципово поділяючи це судження, вважаю, що в частині визначення караності кримінальних правопорушень згадані вимоги мають такий прояв.

По-перше, легітимність мети визначення караності обумовлюється підставами криміналізації діяння. Позаяк караність є неодмінною властивістю кожного кримінального правопорушення, то його пеналізація обов'язково слідує за його криміналізацією. Відтак ця складова принципу пропорційності має бути предметом загальної теорії крими-

¹ Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 297–298.

² Там само. С. 299.

³ Там само. С. 299–305.

налізації, а не загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

По-друге, караність кримінальних правопорушень має бути домірною (чи, інакше – розмірною), інакше кажучи – не бути надмірною. Конституційний Суд України спеціально зазначав, що «правова держава, вважаючи покарання передусім виправним та превентивним засобом, має використовувати не надмірні, а лише необхідні і зумовлені метою заходи»¹. Ця вимога не лише, серед іншого, забороняє встановлення жорстоких покарань (таких, наприклад, як смертна кара чи калічницькі, мученицькі покарання тощо), а й обумовлює неможливість встановлення інших покарань у надмірних розмірах (наприклад, позбавлення волі на такий строк, що об'єктивно перевищує тривалість життя людини). Але основний зміст цієї складової принципу пропорційності полягає в тому, що караність має встановлюватися домірно меті покарання – щоб через зазнавання належного обсягу кари засуджена особа могла скоригувати свою подальшу поведінку в бік утримання від вчинення нових кримінальних правопорушень.

По-третє, покарання має бути *ultima ratio* (крайнім засобом), що застосовується за вчинення кримінального правопорушення. Загалом, усі «кримінально-правові засоби повинні бути останнім засобом («ultima ratio») протидії суспільно небезпечним явищам»², та, власне, й саме кримінальне право «є останнім засобом (*ultima ratio*) у системі соціальних заходів протидії певним видам суспільної поведінки, тобто засобом, використання якого допустиме лише за умови неможливості або неефективності застосування інших»³. Слушним є судження Є. Л. Стрельцова про те, що якщо кримінальне право розглядається як останній, певного роду вимушений засіб у подоланні проблем, що існують у державі, то це до певної міри обмежує свавілля влади в її можливості продукувати необґрунтовані рішення, і дає підстави «стверджувати, що саме потреби громадянського суспільства стають доміну-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975 (абз. 4 підп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини).

² Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буromенський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 92.

³ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 33.

ючими у визначенні основних положень кримінального законодавства»¹. Водночас і в цьому аспекті покарання має свою особливість. Вона полягає в тому, що, визначаючи караність кримінальних правопорушень, законодавець повинен водночас передбачати альтернативи покаранню (інші кримінально-правові засоби-установлення) й правила про те, що встановлене ним покарання є кримінально-правовим засобом, що підлягає застосуванню лише там і тоді, де й коли інші кримінально-правові засоби не можуть бути застосовані.

По-четверте, розміри самого покарання мають бути диференційовані. Це остання, але водночас і головна складова досліджуваного принципу в аспекті його застосування до визначення караності. Вочевидь, саме в ній і концентрується основний кримінально-правовий сенс пропорційності.

Диференціація кримінальної відповідальності розуміється як «градація, розподіл, розшарування відповідальності в кримінальному законі, у результаті якої законодавцем встановлюються різні кримінально-правові наслідки, залежно від типового ступеня суспільної небезпечності злочину та особи винного»². Відтак диференціація кримінальної відповідальності в частині визначення караності розпадається на три наступні складові.

Передусім мають бути диференційовані типові ступені суспільної небезпечності (тяжкості) кримінальних правопорушень. Це, мабуть, найскладніша частина диференціації кримінальної відповідальності, оскільки вона передбачає розподіл на окремі групи обширного кола діянь залежно від властивості, щодо якої за багато століть розвитку науки загалом і правознавства зокрема не вироблено одиниці виміру. Цією властивістю є ступінь тяжкості (або, як часто говорять, – ступінь суспільної небезпечності), що є типовим для певного виду кримінальних правопорушень. У редакції ч. 1 ст. 12 КК України, що була чинною по 30 червня 2020 року включно, передбачалося, що «залежно від ступеня тяжкості злочину поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі». Насправді ж, критерієм класифікації був не сам ступінь тяжкості, а законодавче уявлення про нього, виражене у встановленій в законі караності ді-

¹ Стрельцов Є. Л. Реформа кримінального законодавства України: осінні роздуми. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 25.

² Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика : монография. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2000. С. 368.

яння. У редакції ж ст. 12, що є чинною після 1 липня 2020 року, взагалі не вказується на критерій класифікації кримінальних правопорушень, хоча ним продовжують залишатися види і розміри встановлених у законі покарань. Так само визначена в законі караність є критерієм класифікації кримінальних правопорушень і в усіх європейських кримінальних законах.

Насправді ж, поділ кримінальних правопорушень на групи, що різняться між собою типовим ступенем тяжкості, має бути здійснений до і незалежно від їх караності! Навпаки, саме караність згодом має бути визначена залежно від віднесення кримінального правопорушення до тієї чи іншої групи тяжкості. Саме тому одним із найбільш нагальних завдань сучасної науки кримінального права вбачається вироблення не пов'язаного з караністю «мірила», за допомогою якого може бути оцінена, порівняна й згрупована типова тяжкість окремих видів кримінальних правопорушень¹. І, слід відзначити, що ґрунтовні пошуки в цьому напрямі здійснюються, у тому числі й українськими криміналістами. Так, ще в 1982 р. В. Л. Чубарев висунув², а в 1992 р. сформулював у відносно завершеному виді³ ідею про можливість математичної оцінки ступеня тяжкості злочинів, залежно від особливостей ознак їхніх складів. Пізніше, дослідження у напрямі математизації оцінки суспільної небезпечності кримінальних правопорушень проводили О. Г. Фролова⁴ та деякі інші автори. Можливо, уже в осяжному майбутньому такий критерій буде вироблений, обґрунтований і залежно від нього буде виділена певна скінченна кількість груп кримінальних правопорушень, розташованих у порядку зростання їхнього тяжкості. Звісно, що така кількість груп буде перевищувати нинішню чотириланкову класифікацію кримінальних правопорушень. С. С. Босхолов, наприклад, пише про «диферен-

¹ У цьому контексті актуальними для сучасної науки кримінального права залишаються міркування середньовічного філософа і математика Р. Декарта про те, що завдання науки полягає в тому, щоб виміряти все, що є вимірюваним, а те, що досі не вимірюване, – зробити вимірюваним.

² Чубарев В. Л. Общественная опасность преступления и наказание (количественные методы изучения) : науч.-практ. пособие / под ред. Ю. Д. Блувштейна. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1982. 96 с.

³ Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния : монография. Киев : Вища шк., 1992. 171 с.

⁴ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. 208 с.

ціацію злочинів за ступенем тяжкості не на чотири категорії, а на 15–25 або більшу кількість категорій»¹.

Робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи однією із засад розробки проекту нового КК України декларувала, що «злочини будуть класифіковані на категорії не за видом та розміром передбаченого за них покарання, а саме за характером заподіюваної ними шкоди, а саме:

- 1) злочини невеликої тяжкості – ті, які заподіюють істотну шкоду;
- 2) злочини середньої тяжкості – ті, які заподіюють значну шкоду;
- 3) тяжкі злочини – ті, які заподіюють тяжку шкоду;
- 4) особливо тяжкі злочини – ті, які заподіюють особливо тяжку шкоду.

Окрім того, в межах кожного виду злочинів передбачається виділення також і їх ступенів тяжкості (два-три чи інша розумна кількість в межах кожного виду), що дозволить ще більш точно диференціювати покарання та інші заходи кримінально-правового характеру за різні за ступенем тяжкості злочини... Зокрема, саме від класифікації злочинів буде залежати суворість покарань, передбачених у санкціях, що кардинально змінить нинішню нелогічну ситуацію, коли, навпаки, від суворості покарання залежить класифікація злочинів»². Відтак у перших редакціях проекту нового КК, що виносилися на публічне обговорення, пропонувався поділ усіх злочинів спершу на 9, а потім – на 10 ступенів тяжкості, залежно від виду заподіюваної ними шкоди, форми вини, а також наявності обставин, що підвищують чи знижують тяжкість злочину.

Проблематика розподілу кримінальних правопорушень на групи залежно від ступеня їх тяжкості, хоч є обов'язковою складовою реалізації принципу пропорційності та має дотичність до загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, проте за своїм змістом не є предметом цієї теорії. Вона стосується вивчення та оцінки кримінального правопорушення загалом, його складу, окремих елементів та ознак його складу, впливу обтяжуючих або пом'якшуючих обставин на зміну тяжкості кримінального правопорушення та інших

¹ Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : Учеб.-консультат. центр «ЮрИнфоР», 1999. С. 136.

² Концепція реформування кримінального законодавства України. С. 9–10. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

питань цього ж понятійного ряду, які виходять за межі предмета загальної теорії визначення караності (див. підрозділ 2.4). Взаємний зв'язок загальної теорії караності з іншими кримінально-правовими теоріями обумовлює можливість, а часто (як, зокрема, і в цьому випадку – необхідність) використання в одній із них здобутків інших. Водночас розширювати предмет однієї теорії за рахунок охоплення ним предмета іншої видається не раціональним ні з методологічної, ні з праксіологічної точок зору. Тому саме в рамках учення про кримінальне правопорушення, а не вчення про покарання, має бути розроблена класифікація злочинів та кримінальних проступків за ступенем їх тяжкості, яка в подальшому знайде своє застосування, серед іншого, також і в загальній теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

Предметом же цієї теорії є друга складова диференціації кримінальної відповідальності в частині визначення караності, а саме – диференціація покарань за їх суворістю. Така диференціація полягає у розробленні приписів кримінального закону про типові види та розміри покарань, що розрізняються за ступенем суворості, а також у їхньому ранжируванні залежно від зростання такої суворості. Причому, на відміну від ситуації з ранжируванням за тяжкістю кримінальних правопорушень, яка ускладнюється проблематикою її (тяжкості) вимірювання, ранжирування за суворістю покарань є значно простішим, оскільки вони (покарання) піддаються вимірюванням, а відтак їхня порівняльна суворість стає очевидною. Тому завданням саме загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є вироблення певної кількості (можливо, але необов'язково – рівної кількості попередньо виділених ступенів тяжкості кримінальних правопорушень) типових санкцій, що містять різні за ступенем суворості види чи розміри покарань. Ці питання є предметом спеціального дослідження в наступному розділі.

Нарешті, остання складова диференціації кримінальної відповідальності при встановленні караності кримінальних правопорушень полягає у законодавчому встановленні відповідності між попередньо виділеними ступенями суспільної небезпечності кримінальних правопорушень та ступенями суворості покарань у типових санкціях. Попередньо ранжирувавши виділені групи кримінальних правопорушень за зростанням їхньої тяжкості, а сконструйовані типові санкції – за зростанням їхньої суворості, законодавець має встановити відповід-

ність кожному ступеню тяжкості кримінального правопорушення свою за ступенем суворості санкцію. Цілком очевидно, що найменш тяжкі кримінальні правопорушення повинні отримати найменш суворої санкції, далі в міру зростання ступеня тяжкості кримінального правопорушення має зростати і ступінь суворості його санкції, з тим, щоб за найбільш тяжкий ступінь кримінального правопорушення була встановлена найбільш сувора санкція. У подальшому ж, криміналізуючи якесь нове діяння, законодавець матиме спершу віднести його за ступенем тяжкості до певної групи вже раніше криміналізованих діянь, порівняти їх і дійти висновку, що тяжкість нового кримінального правопорушення відповідає видовій тяжкості кримінальних правопорушень з цієї групи, а далі (фактично вже «автоматично») визначити для нього санкцію, яка буде такою ж, як і в усіх правопорушень цієї групи. Якщо ж ця типова санкція для законодавця видаватиметься занадто суворою чи, навпаки, занадто м'якою, це має ставати для нього сигналом того, що він не зовсім точно визначився з типовим ступенем тяжкості цього нового діяння і його віднесенням до раніше виділених груп кримінальних правопорушень.

Підбиваючи підсумок дослідженню питання про значення принципу пропорційності при визначенні караності кримінальних правопорушень, зверну увагу на те, що в цілому всі розглянуті елементи цього принципу знайшли своє відображення і в проєкті нового КК України. Окремі частини відповідної статті (наразі вона має номер 1.2.5) передбачають, що: 1) кримінально-правові засоби загалом та покарання зокрема є крайніми засобами реагування держави на протиправні діяння; 2) пропорційність є основою класифікації злочинів; 3) покарання та інші кримінально-правові засоби встановлюються пропорційно до ступеня тяжкості злочину; 4) більш суворий кримінально-правовий засіб встановлюється тоді, коли менш суворого засобу недостатньо для виконання завдання цього Кодексу¹.

¹ Належне дотримання принципів рівності та пропорційності при визначенні караності кримінальних правопорушень забезпечить і справедливість її встановлення. Проблема справедливості є однією з найдавніше осмислюваних в етиці, теології, філософії, праві та інших науках; її намагаються шукати законодавці та правозастосувачі. За багато віків її осмислення та пошуку сформульовані різні підходи до її розуміння (див., наприклад: Ролз Д. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 2001. 822 с.; Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.). Проте найбільш придатним видається ще аристотелівське розуміння справедливості у двох аспектах – зрівняльному та розподільчому, яке може бути зведене до формули «однаковим – однаково, різним –

Принцип індивідуальності у доповіді Венеційської комісії також безпосередньо серед складових верховенства права не згадується. В доктрині кримінального права індивідуальність тлумачиться переважно як одна з ознак кримінальної відповідальності та її засобів і саме в такому аспекті вона вивчалася вище (підрозділи 1.3 та 2.1) при розгляді, відповідно, ознак кримінальної відповідальності та покарання. При визначенні ж караності кримінальних правопорушень принцип індивідуальності полягає в тому, що цей кримінально-правовий засіб повинен встановлюватися в такому виді, щоб він мав максимально індивідуальний характер. І тут ідеться не про те, що покарання має встановлюватися виключно для осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (зрештою, ця вимога є іманентною його ознакою, без якої правовий засіб перестане бути покаранням), а про те, щоб покарання у мінімальному ступені зачіпали права інших осіб, окрім тієї, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Застосування покарання до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, спрямовується на обмеження цієї особи в реалізації певних наявних у неї суб'єктивних прав для того, щоб, переживши їх (ці обмеження) і тим самим, відчувши страждання від неможливості реалізації цих прав, така особа в подальшому утрималася від вчинення нових кримінальних правопорушень. Водночас, якщо ця особа не є абсолютно самотньою, покарання так чи інакше впливає і на членів її сім'ї, родичів, близьких осіб. І цей вплив не завжди обмежується одними лише моральними переживаннями вказаних осіб у зв'язку із

по-різному» (див.: Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 1 / пер. с древнегреч. ; ред. В. Ф. Асмус. Москва : Мысль, 1976. С. 277–278). Вочевидь, саме на такому розумінні справедливості ґрунтувався і Конституційний Суд України, коли констатував, що «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолодських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як *властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню* (курсив мій. – Ю. П.)» (див.: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. *Офіційний вісник України*. 2004. №45. Ст. 2975 (абз. 3 підп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини)). Відтак, хоча принцип справедливості формально й не відноситься до змісту принципу верховенства права, а також і не визначається у проєкті нового КК України серед принципів кримінального закону, при визначенні караності кримінальних правопорушень він буде дотриманий тоді, коли сукупно будуть дотримані принципи рівності перед законом та пропорційності.

застосуванням покарання до їхнього члена сім'ї, родича чи близької особи. В окремих випадках частина правообмежень випадає і на них. Зокрема, при призначенні штрафу особі, яка має сім'ю, крім обмеження її права власності на гроші, належні їй на праві особистої приватної власності (ст. 57 СК України), інші члени її сім'ї можуть виявитися обмеженими в реалізації окремих своїх прав, які вони могли б реалізувати за рахунок грошей, належних засудженому. Йдеться передусім про право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції), а також про право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції), право на освіту (ст. 53 Конституції) та деякі інші права, реалізація яких виявиться вельми ускладненою, а то й зовсім неможливою без тієї суми грошей, яку засуджений сплатив державі як штраф. Досліджуючи покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності, Д. С. Шиян слушно звернув увагу на те, що його застосування може поставити питання про виживання не лише засудженої особи а й, навіть, усієї його сім'ї, якщо ця посада або цей вид діяльності був єдиним можливим джерелом доходу або єдиним засобом до існування¹. Особливо болісними виявляються правообмеження для членів сім'ї засудженого до конфіскації майна.

З метою уникнення чи принаймні мінімізації випадків безпідставного обмеження в реалізації прав осіб, які є членами сім'ї, родичами чи близькими особами засуджених, визначаючи караність кримінальних правопорушень, законодавець повинен встановлювати в кримінальному законі лише такі види покарань і з таким правообмежувальним змістом, який мінімально може торкнутися прав не засудженої особи. Сказане, зокрема, є серйозним аргументом проти можливості встановлення такого виду покарання, як конфіскація майна, а також для необхідності чіткого визначення змісту штрафу як виду покарання та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю як іншого (не покарання) кримінально-правового засобу-установлення.

Принцип гуманізму Венеційською комісією не визначається як самостійна складова верховенства права, але разом зі справедливістю згадується в контексті принципу правової визначеності: «потреба у визначеності не означає, що норми права повинні застосовуватись із такою негнучкістю, що унеможливила б врахування імперативів гуманнос-

¹ Шиян Д. С. Проблемні питання позбавлення особи права на працю. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2002 р., м. Запоріжжя. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. Ч. 1. С. 123.

ті (людинолюбства) і справедливості» (п. 49) та розглядається як «супутне верховенству права значення» (п. 61). Загалом, гуманізм у праві тлумачиться як «основоположний принцип права, що являє собою систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка виявляється в основних правах і свободах людини»¹. За визначенням Л. Ю. Тимофєєвої, «принцип гуманізму у сфері кримінального права – це система ідей, орієнтованих на характеристики людини при врахуванні деструктивних соціальних, фізіологічних, біологічних особливостей (як особи, яка вчиняє злочин, так і потерпілого) у контексті визначення злочину та покарання, забезпечення реалізації прав і свобод людини за допомогою норм кримінального законодавства, пропорційне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, збереження за особою, яка вчинила злочин, невідчужуваних і гарантованих законом прав, гарантування реалізації прав і свобод потерпілого, третіх осіб, а також забезпечення безпеки суспільства в цілому та держави»². Таким чином, принцип гуманізму у сфері кримінального права не можна розуміти виключно як декриміналізацію чи пом'якшення кримінальної відповідальності, бо в такому разі сам факт існування будь-якого кримінального закону вже був би негуманним, а найгуманнішим було б скасування будь-яких кримінальних законів³.

У частині визначення караності дотримання принципу гуманізму означає заборону на встановлення таких видів чи розмірів покарань, які були б негуманними. Зокрема, відповідно до ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню»⁴. Ця гарантія, на відміну від багатьох інших перед-

¹ Гришук О. В. Гуманізм. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 77.

² Тимофєєва Л. Ю. Гуманістична парадигма кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2018. С. 11.

³ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Про шляхи подальшої гуманізації кримінального законодавства України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листоп. 2016 р.). Івано-Франківськ : Ред.-вид. від. Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2016. С. 222–225.

⁴ В автентичних англійському та французькому текстах Конвенції термін, що українською мовою перекладений як «нелюдське покарання», позначається, відповідно, як «inhuman punishment» та «peines inhumains». Це дає підстави для вживання термінів «нелюдське покарання» та «негуманне покарання» як рівнозначних.

бачених Конвенцією, є абсолютною: ст. 3 не передбачає винятків із неї, а ч. 2 ст. 15 не допускає відступів від неї навіть під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. Європейський Суд з прав людини у своїх рішеннях конкретизував, що тим паче неможливі відступи від неї при протидії навіть найбільш тяжким злочинам – тероризму, організованій злочинності тощо (*Selmouni v. France*¹), і що загалом ця гарантія не залежить від будь-яких обставин та поведінки особи (*H. L. R. v. France*²; *Labita v. Italy*³). І хоча у своїй практиці Суд неодноразово констатував, що будь-якому покаранню завжди іманентно властивий певний ступінь страждань для засудженого; що і сам судовий процес, і факт призначення покарання, і власне його відбування певною мірою принижують гідність засудженого (*Tyrer v. The United Kingdom*⁴), але для того, щоб становити порушення ст. 3 Конвенції, покарання повинно перевищувати «звичайний і майже неминучий» ступінь його принижуючого аспекту (*Costello-Roberts v. The United Kingdom*⁵). Оцінка ж того мінімального рівня «нелюдського чи такого, що принижує гідність» покарання, яке вже становить порушення ст. 3 Конвенції, є відносною і залежить від конкретних обставин справи: тривалості поведження, його фізичних або психологічних наслідків, а в певних випадках також і від віку, статі, стану здоров'я потерпілого, способу його здійснення тощо (*Ireland v. The United Kingdom*⁶).

У практиці Європейського Суду з прав людини поняття «нелюдське покарання» і «покарання, що принижує гідність» не мають однозначних тлумачень та чіткого розмежування між собою. Більше того, у багатьох своїх рішеннях Суд одночасно оцінює той чи інший вид покарання на предмет відповідності обом цим заборонам одночасно і, власне, встановлює наявність або відсутність порушення вимоги про заборону «нелюдського чи такого, що принижує гідність, покарання».

¹ Case of *Selmouni v. France* (Application no. 25803/94) : judgment, 28 July 1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58287>.

² Case of *H. L. R. v. France* (Application no. 24573/94) : judgment, 29 April 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58041>.

³ Case of *Labita v. Italy* (Application no. 26772/95) : judgment, 6 April 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58559>.

⁴ Case of *Tyrer v. The United Kingdom* (Application no. 5856/72) : judgment, 25 April 1978. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>.

⁵ Case of *Costello-Roberts v. The United Kingdom* (Application no. 13134/87) : judgment, 25 March 1993. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57804>.

⁶ Case of *Ireland v. The United Kingdom* (Application no. 5310/71) : judgment (Revision), 20 March 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181585>.

Тим не менше, багато дослідників практики Суду по ст. 3 Конвенції приходять до висновку, що під «нелюдським покаранням» розуміється таке, яке заподіює особливих фізичних або моральних страждань; «під покаранням, що принижує гідність», – таке, яке здатне викликати в особі почуття страху, пригніченості і неповноцінності, образити й принизити її, і, можливо, зламати її фізичний або моральний опір¹. З урахуванням наявної практики Суду можна стверджувати, що безумовним порушенням ст. 3 Конвенції стало б не лише можливе існування фізичних, у тому числі членоушкоджуючих покарань (*Tyrer v. The United Kingdom*), а й ганебних покарань. З огляду на це система покарань за чинним КК України не містить і в майбутньому не може містити таких видів покарань. Будь-який інший вид покарання з нині чинної системи покарань КК України 2001 року *ipso facto* не є порушенням ст. 3 Конвенції. Одночасно, враховуючи правову позицію, сформульовану Судом у справі *V. v. The United Kingdom*², окремо слід констатувати й відсутність порушень ст. 3 Конвенції у тих приписах КК України, які визначають перелік видів покарань, що підлягають застосуванню до неповнолітніх.

Разом з тим бути негуманним, а, відтак, і становити порушення ст. 3 Конвенції порядок виконання того чи іншого покарання, а також окремі елементи правового статусу засудженого, до якого воно застосоване. Беручи до уваги, що порядок виконання покарань є предметом правового регулювання КВК України та пов'язаних із ним нормативно-правових актів, слід констатувати, що приписи кримінально-виконавчого законодавства в частині визначення караності кримінальних правопорушень у цьому аспекті навряд чи можуть порушувати ст. 3 Конвенції. Проте, визначаючи правообмежувальний зміст і мету покарання, КК України спеціально застерігає, що воно «не має на меті завдати фізичних

¹ Див., наприклад: Гом'єн Д. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини / пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. Львів : Кальварія, 1998. С. 18–19; Кучинська О. П. Принцип поваги до честі і гідності людини у кримінальному процесі. *Адвокат*. 2012. №4 (139). С. 17; Марущак Н. В. Міжнародно-правова регламентація права на повагу до гідності особи. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. 2013. Вип. 2. С. 203; Орлова О. О. Визначення складових доктрини мінімального рівня жорстокості як критерію виокремлення катування від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. №1. С. 67, та ін.

² Case of *V. v. The United Kingdom* (Application no. 24888/94) : judgment, 16 December 1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58594>.

страждань або принизити людську гідність» (ч. 3 ст. 50). Аналогічна за змістом вимога в проєкті нового КК України отримала статус складової принципу гуманізму в кримінальному законі (ч. 2 ст. 1.2.7). Тим самим встановлюється відповідний стандарт як для приписів КВК України, так і для практики призначення та виконання покарань¹.

Нарешті, слід звернути увагу на те, що останніми роками в практиці ЄСПЛ (*Vinter and others v. The United Kingdom*²; *László Magyar v. Hungary*³; *Öcalan v. Turkey (№ 2)*⁴) сформувалася правова позиція, за якою порушенням ст. 3 Конвенції вважається така модель довічного позбавлення волі, при якій у законодавстві відповідної країни не передбачається ефективних механізмів його пом'якшення чи звільнення від нього. Після рішення у справі *Petukhov v. Ukraine (№ 2)*⁵ ця проблема особливо актуалізувалася для України, чинний КК якої, як відомо, не передбачає дієвих механізмів дострокового звільнення від довічного позбавлення волі⁶. Відтак, визначаючи караність довічним позбавленням волі, законодавець повинен для повної реалізації принципу гуманізму сконструювати таку його модель, яка передбачає реальні підстави припинення відбування цього покарання до настання смерті засудженого. Детальніше про таку модель довічного ув'язнення йтиметься в наступному розділі.

Таким чином, застосування принципу гуманізму при визначенні караності кримінальних правопорушень, з одного боку, вимагає на-

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Щодо впливу ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на інститут покарання за Кримінальним кодексом України. *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 25 трав. 2018 р. Одеса: НУ «Одес. юрид. акад.», 2018. С. 153–156.

² Case of *Vinter and others v. The United Kingdom* (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10): judgment, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122664>.

³ Case of *László Magyar v. Hungary* (Application no. 73593/10): judgment, 20 May 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144109>.

⁴ Case of *Öcalan v. Turkey* (No. 2) (Applications nos. 24069/03, 197/04, 6201/06 and 10464/07): judgment (Extracts), 18 March 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-142087>.

⁵ Case of *Petukhov v. Ukraine* (No. 2) (Application no. 41216/13): judgment, 12 March 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191703>.

⁶ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Як віднайти ефективний механізм умовного звільнення від довічного позбавлення волі? *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення*: матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / уклад.: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 194–198.

лежної поваги до прав особи, що вчинила кримінальне правопорушення, обмеження їх лише в тому обсязі, в якому це необхідно й допустимо для досягнення цілей покарання, а, з іншого боку, є перешкодою для встановлення негуманних (нелюдських) видів покарань або негуманних моделей таких покарань, існування яких загалом не визнається порушенням ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Принцип однократності серед усіх інших принципів, що мають регулювати законотворчий рівень здійснення кримінально-правової політики, є, вочевидь, найбільш віддаленим від цього рівня. Основного свого значення цей принцип набуває саме на правозастосовному рівні кримінально-правового регулювання¹. Водночас, саме на законодавчому рівні мають бути визначені такі приписи, яка в подальшому уможливллять його реалізацію на правозастосовному. У частині визначення караності кримінальних правопорушень дотримання цього принципу розпадається на три складові.

По-перше, у кримінальному законі має бути закріплене загальне правило про те, що кожне кримінальне правопорушення карається лише один раз. Це означає, що за кожне з них має бути встановлена лише одна санкція, але необов'язково ця санкція повинна містити лише один вид покарання. Не порушує правила *non bis in idem* існування санкцій з декількома альтернативними покараннями, а також кумулятивних санкцій – санкцій із додатковими покараннями. В останньому разі, хоч закон і передбачає одночасну можливість призначення двох покарань за єдине кримінальне правопорушення, але при цьому додаткове покарання не має самостійного характеру, а за своїм змістом спрямовується на індивідуалізацію відповідальності засудженого². Призначені одночасно засудженому основне й додаткове покарання становлять єдину міру покарання³, яку він має відбутися.

¹ Див., наприклад: Дроздов О. *Non bis in idem* – європейський орієнтир для забезпечення сталості та єдності судової практики верховним судом (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини). *Право України*. 2017. № 6. С. 110–132; Хилюк С. В. Кримінально-правові аспекти правила *non bis in idem* у практиці Європейського Суду з прав людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Вип. 55. С. 254–261.

² Тютюгин В. И. Вопросы наказания и его назначения в трудах профессора М. И. Бажанова. *Ученики о научном наследии профессора М. И. Бажанова (по материалам «круглого стола», посвященного 90-летию со дня рождения М. И. Бажанова)*. Харьков : Право, 2013. С. 35.

³ Детальніше див.: Непомнящая Т. В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. С. 27–30.

По-друге, визначаючи караність окремих кримінальних правопорушень, законодавець повинен брати до уваги і те, щоб у разі, коли склади окремих злочинів чи кримінальних проступків співвідносяться між собою як частина і ціле, була унеможливлена кваліфікація цілого за сукупністю двох статей, а відтак – і подвійна його караність. Водночас це питання для загальної теорії караності є лише похідним, оскільки належить до предмета теорії криміналізації. Проте, якщо в межах згаданої теорії, а потім і при здійсненні відповідного напрямку кримінально-правової політики воно не отримає свого вирішення, то, здійснюючи пеналізацію, законодавець змушений буде визначати караність діяння цілого більш суворою, ніж караність частини. За усталеними (хоч і критично оцінюваними) правилами кваліфікації, виробленими українською судовою практикою, це унеможливить подвійну кваліфікацію, а відтак – і подвійну караність частини.

Нарешті, по-третє, у законі мають бути передбачені територіальні межі дії принципу *non bis in idem*. Звісно, що загалом визначення цих меж стосується не лише караності, а й застосування багатьох інших кримінально-правових засобів. Водночас саме для караності ці межі можуть набувати принципового значення. Відомо, що за чинним КК України аналізований принцип є абсолютним і не має жодних обмежень. Так, ч. 3 ст. 2 встановлює загальне правило про те, що «ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу», а ч. 2 ст. 7, крім того, ще й спеціально застерігає, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили кримінальні правопорушення за її межами, і зазнали за них кримінального покарання за межами України, не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці кримінальні правопорушення. Інколи вважається, що такий зміст цитованих кримінально-правових приписів повною мірою відповідає вимогам ч. 1 ст. 61 Конституції України про те, що «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення».

Але при цьому низка міжнародно-правових актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, звужують зміст принципу *non bis in idem* лише до юрисдикції однієї держави. З їх змісту випливає, що одна й та сама держава не може двічі покарати особу за одне й те саме кримінальне правопорушення. Але повторне покарання особи однією державою, якщо до того вона вже

була покарана іншою, не визнається порушенням цього принципу. Зокрема, ч. 1 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що «нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави»¹. Частиною 2 ст. 53 Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків встановлено, що «Договірна Держава, якщо тільки провадження не було запитано нею самою, не зобов'язана визнавати наслідки *ne bis in idem*, якщо дія, яка стала підставою для вироку, була спрямована проти особи, чи установи, чи будь-чого, що має державний статус в цій Державі, або якщо суб'єкт вироку сам має державний статус в цій Державі». Крім того, згідно з ч. 3 цієї ж статті «будь-яка Договірна Держава, де дія була вчинена чи вважається такою відповідно до законодавства цієї Держави, не зобов'язана визнавати наслідки *ne bis in idem*, якщо тільки вона сама не зробила запит про це провадження»².

Таким чином, обов'язкові для України міжнародно-правові акти передбачають, а Конституція України не заперечує можливості встановлення нашої кримінально-правової юрисдикції щодо діяння, за яке особа, що його вчинила, вже була покарана в іноземній державі. І хоч це правило, безпосередньо, визначення караності й не стосується, проте воно повинно бути закріплене в кримінальному законодавстві і враховуватися законодавцем при пеналізації кримінальних правопорушень. У зв'язку із цим в проекті нового КК України й передбачається, що, по-перше, особа не може бути піддана покаранню та іншим кримінально-правовим засобам за цим Кодексом більше одного разу за те саме діяння, але, по-друге, що не вважається порушенням принципу однократності застосування судом України покарання та інших кримінально-правових засобів до особи, засудженої іноземним судом за те саме діяння (ст. 1.2.8).

Сумлінне виконання міжнародних зобов'язань як принцип кримінального закону загалом і правило здійснення законодавцем діяльності з визначення караності кримінальних правопорушень, зокрема,

¹ Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 22 листоп. 1984 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2375.

² Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків : від 28 трав. 1970 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 31. Ст. 2125.

також передбачене проєктом нового КК України. Венеційська комісія у доповіді про верховенство права відзначила, що «розвиток міжнародного права і важливість, яку міжнародні організації надають дотриманню верховенства права, обумовлюють звернення до цього питання також і на міжнародному рівні: принцип *pacta sunt servanda* – це спосіб, у який міжнародне право виражає принцип законності» (п. 43). Частина 1 ст. 9 Конституції України передбачає, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». І в такій якості вони виступають не лише на правозастосовному рівні здійснення правового регулювання, але й на правотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики – визначаючи, в окремих випадках і обов'язкові для держави правила щодо караності кримінальних правопорушень. І йдеться наразі не про те, що окремі з міжнародно-правових актів допускають чи, навпаки, унеможливають обмеження в реалізації певних прав людини через застосування покарання (ці питання розглядаються в інших розділах цього дослідження), а про те, що такі акти встановлюють більшою чи меншою мірою конкретні параметри караності¹, пов'язані з видами чи розмірами покарань, що мають бути передбачені в національному законодавстві.

Варто відзначити, що такі положення є достатньо рідкісними в міжнародно-правових актах, позаяк визначення караності кримінальних правопорушень визнається суверенним правом кожної окремої держави. Відтак, часто в цих актах йдеться про необхідність «встановлення за ці злочини відповідних покарань з урахуванням тяжкості цих злочинів»², «відповідних покарань з урахуванням тяжкого характеру цих злочинів»³, «відповідн[их] покаран[ь] за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру»⁴, «відповідн[их] заход[ів] покарання з ура-

¹ Як відзначалося вище, в українських перекладах низки міжнародно-правових актів терміном «караність» позначається криміналізація діяння, а відтак, під обов'язком держави «встановити караність» діяння розуміється необхідність визнати його кримінальним правопорушенням. Такі положення міжнародно-правових актів, оскільки вони не стосуються караності в досліджуваному мною розумінні, тут не вивчаються.

² Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму : від 14 верес. 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 88. Ст. 3247 (п. «б» ст. 5).

³ Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму : від 10 січ. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518/print (п. «б» ст. 4).

⁴ Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів : від 14 груд. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_389/print (ч. 2 ст. 2).

хуванням його (злочину. – Ю. П.) надзвичайної серйозності»¹, «відповідних покарань»², «суворі заходи покарання»³ тощо.

Водночас у низці міжнародно-правових актів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, називаються конкретні види покарань, із застосуванням яких має бути визначена караність тих чи інших кримінальних правопорушень. Так, згідно з ч. 1 ст. 19 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS № 173)⁴ «З огляду на серйозний характер кримінальних злочинів, передбачених цією Конвенцією, кожна Сторона запроваджуватиме стосовно [них]... ефективні, адекватні та стримуючі санкції і заходи, включаючи, у разі вчинення таких злочинів фізичними особами, *позбавлення волі*». Частина 1 ст. 36 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року⁵ передбачає, що «кожна Сторона вживає заходів, які забезпечать, щоб культивування та виробництво, виготовлення, видобування, приготування, зберігання, пропозиція, пропозиція з комерційними цілями, розподіл, купівля, продаж, доставка на яких би то не було умовах, маклерство, відправка, перевідправка транзитом, перевіз, ввезення та вивезення наркотичних засобів в порушення положень цієї Конвенції і будь-яка інша дія, яка, на думку Сторін, може бути порушенням положень цієї Конвенції, будуть визнаватися караними діями в тих випадках, коли вони вчинені умисно, а також що серйозні злочини підлягатимуть відповідному покаранню, *зокрема тюремним ув'язненням або іншим способом позбавлення волі*». Згідно зі ст. 6 Конвенції про захист довілля засобами кримінального законодавства (ETS № 172)⁶ «Кожна зі Сторін вживає на підставі діючих міжнародних відносин, відповідних необхідних заходів щодо створення умов для встановлення кримінального покарання за зло-

¹ Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень : від 20 груд. 2006 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 54. Ст. 1737 (ч. 1 ст. 7).

² Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства : 1988 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 3. Ст. 139. (ст. 5).

³ Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден : від 16 груд. 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_167/print (ст. 2); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 23.09.1971). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_165/print (ст. 3).

⁴ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS № 173). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 47 (47–48). Ст. 2028.

⁵ Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р. (з допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_177#Text.

⁶ Конвенція про захист довілля засобами кримінального законодавства (ETS № 172) (Страсбург, 04.11.1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_560/print.

чини, визначені статтями 2 і 3, що враховує ступінь серйозності злочину. Можливі санкції повинні передбачати *позбавлення волі і штрафи* і можуть включати заходи з відновлення навколишнього середовища». Цілком очевидно, що при визначенні у національному кримінальному законодавстві караності діянь, криміналізація яких передбачена згаданими і змістовно їм подібними міжнародними актами, законодавець зобов'язаний встановити за них саме ті види покарань, які ними передбачені.

Нарешті, слід мати на увазі й те, що в низці міжнародно-правових актів, згода на обов'язковість яких вже надана Верховною Радою України або її надання очікується в осяжному майбутньому, визначаються не лише види, але й розміри покарань за діяння, що ними передбачені. Передусім йдеться про Римський Статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС)¹, визнання юрисдикції якого (а, відтак, і ратифікація Україною його Статуту) впливає з положень ч. 6 ст. 124 Конституції України. Серед кримінально-правових засобів реагування на передбачені ним злочини Статут передбачає і покарання: ст. 77 Статуту (в українському перекладі: «Міри покарання», в англійському автентичному тексті: «Penalties») передбачає такий перелік видів покарань: а) позбавлення волі на певний строк; б) довічне позбавлення волі; в) штраф; г) конфіскація (англійською – forfeiture, а не confiscation, тому точніше, мабуть, – «вилучення») доходів, майна та активів. При цьому позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі передбачаються як основні покарання; штраф і конфіскація доходів, майна та активів – виключно як додаткові.

Позбавлення волі на певний строк у Статуті обчислюється у цілій кількості років, що максимально не може перевищувати 30 років. Інакше кажучи, Статутом передбачено караність злочинів, щодо яких Суд має юрисдикцію (злочин геноциду; злочини проти людяності; військові злочини; злочин агресії) позбавленням волі на строк від 1 до 30 років або довічним позбавленням волі. Останнє може бути призначене лише в тих випадках, «коли це виправдано винятково тяжким характером злочину та індивідуальними обставинами особи, визнаної винною у його вчиненні» (п. «б» ч. 1 ст. 77 Статуту), що підтверджується наявністю однієї або більшого числа обтяжуючих обставин.

Водночас Статут окремо визначає і караність злочинів проти правосуддя, вчинених під час провадження у МКС. Згідно зі ст. 80 Статуту

¹ Римський Статут МКС. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_51462.

МКС, окрім основної своєї юрисдикції, наділений також і юрисдикцією стосовно таких умисних злочинів проти відправлення ним правосуддя: а) давання неправдивих показань після взяття зобов'язання давати правдиві показання; б) надання завідомо неправдивих або сфальсифікованих доказів; с) здійснення протиправного впливу на свідка, втручання або перешкоджання присутності свідка або дачі ним показань, помста свідку за дачу ним показань чи знищення, фальсифікація доказів або перешкоджання зібранню доказів; d) перешкоджання, залякування або протиправний вплив на посадову особу Суду з метою примусити або переконати посадову особу не виконувати або виконувати неналежним чином свої обов'язки; е) помста посадовій особі Суду за те, що ця або інша посадова особа виконувала свої обов'язки; f) вимагання або одержання хабаря в якості посадової особи Суду у зв'язку зі своїми офіційними обов'язками. Згідно з ч. 3 тієї ж статті за вчинення таких злочинів Суд може призначити покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років або штрафу.

Штраф як додаткове покарання призначається «відповідно до критеріїв, передбачених у Правилах процедури і доказування»¹ (п. «а» ч. 2 ст. 77 Статуту). Згідно з правилом 146 «Розмір штрафу ... встановлюється на основі відповідної шкали... Загальна сума штрафу не може ні за яких обставин перевищувати 75 відсотків від вартості ліквідних або реалізованих активів і майна засудженої особи, що піддаються визначенню, після вирахування відповідної суми, яка піде на задоволення фінансових потреб засудженої особи та його утриманців». Конфіскації (вилученню) підлягають виключно доходи, майно та активи, отримані безпосередньо або опосередковано в результаті злочину, без шкоди для прав *bona fide* третіх сторін. Згідно з правилом 147 «Палата може видати розпорядження про конфіскацію конкретних доходів, майна або активів, якщо вона переконується в тому, що вони були прямо або побічно отримані в результаті злочину». Усі надходження від штрафів та конфіскації (вилучення) за рішенням Суду спрямовуються до Цільового фонду в інтересах потерпілих від злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, та сімей таких потерпілих. Цей Фонд засновується рішенням Асамблеї держав-учасниць і управляється відповідно до критеріїв, визначених нею (ст. 79 Статуту)².

¹ Rules of Procedure and Evidence. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>.

² Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Рецепція кримінально-правових засобів Римського статуту Міжнародного кримінального суду до кримінального законодавства

Викладені правила Римського статуту є авторитетними орієнтирами для України в частині здійснення пеналізації кримінальних правопорушень. Зокрема, визначаючи національні кримінально-правові засоби (передусім – покарання) держава повинна виходити з того, що такі засоби мають бути подібними до правових засобів, якими володіє МКС. І якщо він може застосувати за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини чи злочин агресії позбавлення волі на строк від 1 до 30 років або довічне позбавлення волі, то саме такі правові засоби мають бути створені й для національних судів у разі, якщо вони здійснюють юрисдикцію над вказаними злочинами. Так само й низка інших положень Статуту можуть бути взяті за взірець при конструюванні аналогічних положень про покарання в кримінальному законодавстві України. Йдеться, зокрема, про цільову спрямованість надходжень від виконання майнових покарань, про місце конфіскації майна в системі кримінально-правових засобів, про караність злочинів проти правосуддя та інші.

Загалом же, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань як принцип кримінального закону в аспекті його розуміння як правила здійснення кримінально-правової політики в частині визначення караності кримінальних правопорушень свідчитиме про максимально повне втілення в життя норм і механізмів, закладених у міжнародно-правових договорах України. Відповідно триватиме процес наближення нашого кримінального законодавства до міжнародно-правової «рамки», що передбачає максимально послідовну й зважену рецепцію його кримінально-правових засобів, передбачених міжнародно-правовими актами, здійснювану з безумовним урахуванням особливостей нашої національної правової системи та вимог наступності нашого кримінального законодавства. Ця ідея відображається, зокрема, в ст. 1.2.9 проєкту нового КК України, згідно з якою «Цей Кодекс має відповідати чинним міжнародним договорам, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України».

Регулювання діяльності законодавця щодо визначення караності кримінальних правопорушень, звісно ж, не обмежується викладеними принципами кримінального законодавства. Крім того, воно включає в себе і низку інших правил, зокрема: правил побудови переліку (сис-

України. *Римський статут Міжнародного кримінального суду: проблеми імплементації до національного законодавства України* : матеріали дискус. панелі (м. Харків, 25 верес. 2020 р.). Харків, 2020. С. 140–149.

теми) видів покарань та приписів про кожен окремий вид покарання в цьому переліку і правил побудови системи санкцій у кримінальному законі. Вочевидь, дотичними до них є і правила законодавчої техніки, що стосуються формулювання та текстуального закріплення вказаних положень, хоча вони й виходять за межі загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень. Водночас дві згадані групи правил (щодо формування переліку видів покарань та конструювання санкцій), з одного боку, є окремими і стосуються виключно названих частин діяльності законодавця з визначення караності, з іншого ж – вони істотною мірою ґрунтуються на розглянутих вище принципах, а також на ознаках покарання як кримінально-правового засобу, його меті, місці в системі інших кримінально-правових засобів тощо, а відтак – мають похідний характер. Ці правила стануть предметом розгляду в наступному розділі.

Висновки до розділу 3

1. Право покарання (*jus puniendi*) належить державі на підставі суспільного договору з народом і розпадається на три складові: повноваження встановлювати у законі покарання за вчинення кримінальних правопорушень; повноваження призначати покарання особам, що вчинили кримінальні правопорушення; повноваження виконувати покарання щодо осіб, яким воно призначене. Український народ загалом і окремі його представники зокрема можуть сприяти державі у реалізації кожної з трьох складових права покарання, проте не можуть реалізовувати їх самостійно. Це право передане державі повністю і остаточно.

2. Предметом загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень охоплюється лише перша складова права покарання, а саме – повноваження держави визначати у кримінальному законі караність кримінальних правопорушень. Друга складова права покарання є предметом загальної теорії призначення покарання, а третя – предметом загальної теорії виконання покарань. Відтак ні друга, ні третя складові права покарання цим дослідженням не охоплюються.

3. Право покарання в частині визначення караності кримінальних правопорушень здійснюється через реалізацію державою її кримінально-правової політики. Остання має чотири різних значення, але в пер-

шому (головному) розуміється як діяльність держави із протидії кримінальним правопорушенням із застосуванням засобів кримінального права. Поза межами кримінально-правової політики знаходиться діяльність із протидії злочинності із застосуванням інших, окрім кримінально-правових, засобів, зокрема: правових засобів іншої галузевої належності, а також позаправових засобів. Крім того, кримінально-правова політика може бути витлумачена також і в значенні стратегічної, генеральної лінії, відповідно до якої має здійснюватися така діяльність; у значенні окремої галузі (чи підгалузі) юридичної (чи політико-юридичної) науки; в значенні університетської навчальної дисципліни.

4. Кримінально-правова політика як діяльність держави із протидії кримінальним правопорушенням із застосуванням засобів кримінального права здійснюється на двох рівнях: правотворчому та правозастосовному. Правотворчий рівень здійснення кримінально-правової політики полягає у створенні та закріпленні в кримінальному законі кримінально-правових засобів, що підлягатимуть застосуванню на правозастосовному рівні. Правозастосовний рівень здійснення кримінально-правової політики полягає у реальному застосуванні створених на правотворчому рівні кримінально-правових засобів для врегулювання конкретних кримінально-правових відносин.

5. Залежно від пов'язаності з окремими засобами кримінального права, на правотворчому рівні здійснення кримінально-правової політики виділяється декілька напрямів: визначення в кримінальному законі діянь як кримінальних правопорушень чи відмова від їх визнання в такій якості; визначення кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню за вчинення кримінальних правопорушень; визначення кримінально-правових засобів-діянь як щодо кримінальних правопорушень (наприклад, правил їх кваліфікації), так і щодо засобів-установлень, що можуть бути застосовані за їх вчинення (їх призначення, звільнення від них чи їх заміни). Предметом загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень охоплюється лише та частина правотворчого рівня здійснення кримінально-правової політики, яка полягає у визначенні в кримінальному законі покарання, і традиційно іменується пеналізацією кримінальних правопорушень.

6. Пеналізація кримінальних правопорушень – це складова частина (напрямок) кримінально-правової політики держави, яка становить

процес і результат діяльності законодавця з визначення караності кримінальних правопорушень з метою нормативного забезпечення кримінально-правових засобів протидії злочинності. Вона є самостійним напрямом кримінально-правової політики, який не може бути ні охоплений іншими напрямами (наприклад, криміналізацією), ні охоплювати собою інші напрями (наприклад, депеналізацію), ні ототожнюватися з окремими напрямами здійснення кримінально-правової політики на правозастосовному рівні (наприклад, з призначенням покарання).

7. Уся кримінально-правова політика держави, у тому числі й на правотворчому рівні, повинна здійснюватися не лише на науково обґрунтованій основі, а й відповідно до певних юридично зобов'язуючих правил (ч. 2 ст. 19 Конституції України). Такими правилами є загальні принципи права, що зводяться до основоположного принципу верховенства права, або впливають із нього. Цим принципам має підкорятися і пеналізація кримінальних правопорушень як один із правотворчих напрямів здійснення кримінально-правової політики, що полягає у визначенні караності кримінальних правопорушень.

8. Із основоположного принципу верховенства права виводиться вісім окремих принципів нижчого рівня, що підлягають закріпленню у кримінальному законі, і яким має підкорятися не лише правозастосовний рівень, а й правотворчий рівень здійснення кримінально-правової політики, причому – у всіх його напрямках. Це принципи: законності; юридичної визначеності; рівності перед законом; пропорційності; індивідуальності; гуманізму; однократності; сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Кожен з них має своє значення і для здійснення пеналізації кримінальних правопорушень.

9. Принцип законності полягає в тому, що закон повинен визначити: по-перше, загальне поняття покарання, його ознаки та мету, а також місце покарання у системі кримінально-правових засобів-установлень; по-друге, зміст кожного окремого виду покарання; по-третє, розміри кожного виду покарання; по-четверте, коло осіб, до яких той чи інший окремий вид покарання може бути застосований; по-п'яте, караність кожного окремого кримінального правопорушення (санкцію за нього).

10. Принцип юридичної (чи правової) визначеності полягає в тому, що: по-перше, приписи закону про караність кримінальних правопорушень мають бути сформульовані максимально чітко, так, щоб до-

пускати лише один варіант їх тлумачення й унеможливити будь-який інший; по-друге, має бути віднайдений розумний баланс між імперативністю приписів закону в частині караності та дискреційними повноваженнями суду щодо призначення покарання; по-третє, має бути забезпечений постійний контроль за придатністю до застосування положень кримінального закону про караність; по-четверте, приписи кримінального закону про караність мають бути передбачуваними; по-п'яте, усі зміни караності мають провадитися з наданням суспільству реальної можливості ознайомлення з ними та призвичаєння до них; по-шосте, посилення караності не може мати зворотної дії в часі.

11. Принцип рівності перед кримінальним законом у частині визначення караності кримінальних правопорушень має чотири складові: по-перше, це визначення караності усіх кримінальних правопорушень, вчинюваних будь-якою особою, в єдиному кримінальному законі; по-друге, для всіх суб'єктів кримінальних правопорушень караність, за загальним правилом, має бути визначена однаково і незалежно від їхніх ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; по-третє, допущення можливості законодавчого встановлення обґрунтованих особливостей караності кримінальних правопорушень для представників окремих соціальних груп; по-четверте, допущення можливості існування так званих «спеціальних» покарань.

12. Принцип пропорційності в частині визначення караності кримінальних правопорушень має такий прояв: по-перше, легітимність мети визначення караності обумовлюється підставами криміналізації діяння; по-друге, караність кримінальних правопорушень має бути домірною (розмірною), але не надмірною; по-третє, покарання має бути *ultima ratio* (крайнім засобом), що застосовується за вчинення кримінального правопорушення; по-четверте, розміри самого покарання мають бути диференційовані і відповідати типовій тяжкості кримінального правопорушення.

13. Принцип індивідуальності при визначенні караності кримінальних правопорушень полягає в тому, що цей кримінально-правовий засіб повинен встановлюватися в такому виді, щоб він мав максимально особистий характер, тобто щоб покарання у мінімальному ступені зачіпали права інших осіб, окрім тієї, яка вчинила кримінальне правопорушення.

14. Принцип гуманізму в частині визначення караності кримінальних правопорушень, з одного боку, вимагає належної поваги до прав особи, що вчинила кримінальне правопорушення, обмеження їх лише в тому обсязі, в якому це необхідно й допустимо для досягнення цілей покарання, а з іншого боку, є перешкодою для встановлення негуманних (нелюдських) видів покарань або негуманних моделей таких видів покарань, існування яких загалом не визнається порушенням ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

15. Принцип однократності в частині визначення караності кримінальних правопорушень має три складові: по-перше, у кримінальному законі має бути закріплене загальне правило про те, що кожне кримінальне правопорушення карається лише один раз; по-друге, визначаючи караність окремих кримінальних правопорушень, законодавець повинен брати до уваги і те, щоб у разі, коли склади окремих злочинів чи кримінальних проступків співвідносяться між собою як частина і ціле, була унеможливлена кваліфікація цілого за сукупністю двох статей, а відтак – і подвійна його караність; по-третє, у законі мають бути передбачені територіальні межі дії принципу *non bis in idem* таким чином, щоб ним не охоплювалася заборона подвійної міждержавної юрисдикції в тих випадках, коли вона допускається міжнародним правом.

16. Сумлінне виконання міжнародних зобов'язань як принцип здійснення законодавцем діяльності з визначення караності кримінальних правопорушень полягає у максимально повному втіленні в кримінальному законі норм і механізмів, закладених у міжнародно-правових договорах України щодо караності окремих діянь з урахуванням особливостей нашої національної правової системи та вимог наступності нашого кримінального законодавства.

Розділ 4

Теоретична модель визначення караності кримінальних правопорушень у кримінальному законі

Викладені в попередніх трьох розділах ідеї сукупно становлять систему теоретичних знань про визначення караності кримінальних правопорушень як вид правотворчої діяльності держави у межах здійснення нею кримінально-правової політики, результатом якої є встановлення приписів кримінального закону про караність як кримінально-правовий засіб. Саме ці знання і належать до загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень як окремої теорії в рамках наук кримінального права та кримінально-правової політики. Водночас це теоретичне знання вимагає своєї екстраполяції на його потенційне практичне втілення. Оскільки ж специфіка правового знання полягає в тому, що його практичне втілення на законотворчому рівні можливе лише за наявності належних державно-владних повноважень та відповідної політичної волі, то його практична екстраполяція поза вказаними факторами мислима лише у формі розроблення теоретичної моделі відповідних приписів.

В. Ф. Оболенцев, О. М. Гуца та В. В. Єрьоменко визначають модель як «спеціально створений для зручності дослідження та вирішення проблеми об'єкт (матеріальний чи абстрактний), який має потрібний ступінь подібності до модельованого об'єкта та адекватний цілям дослідження». Модель, за їх твердженням, має бути: адекватною, тобто здатною імітувати досліджувані властивості модельованого об'єкта; обмеженою в можливостях засобів імітування відтворюваного модельованого об'єкта; спрощеною, тобто спроможною у загальному вигляді імітувати об'єкт моделювання, та достовірною, тобто здатною

точно імітувати об'єкт моделювання¹. Відтак, теоретична модель визначення караності кримінальних правопорушень має становити спеціально створену на основі положень загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень ідеальну (таку, що існує в ідеї) систему положень про караність кримінальних правопорушень, що мала б потрібний ступінь подібності до пропонованої для закріплення у законодавстві та була б адекватною для цього.

Ця модель має включати у себе три блоки положень. Перший – це положення про перелік (систему) видів покарань, що мають бути передбачені у кримінальному законі. Другий – це положення про зміст кожного окремо взятого виду покарання. Нарешті, третій – це положення про караність окремих кримінальних правопорушень, що визначаються у санкціях кримінального закону. Таке розуміння структури теоретичної моделі визначення караності кримінальних правопорушень у кримінальному законі обумовило й структуру цього розділу, в якому перший підрозділ присвячений першому блоку модельованих, наступні за ним – другому, а останній – третьому блоку.

4.1. Теоретична модель визначення переліку (системи) видів покарань

Створення теоретичної моделі караності кримінальних правопорушень передусім передбачає визначення переліку кримінально-правових засобів, які є видами покарань. Під видом покарання прийнято розуміти окремий кримінально-правовий засіб, що володіє усіма ознаками покарання². При цьому варто зазначити, що окремими з таких ознак цей кримінально-правовий засіб має володіти до і незалежно від включення його до переліку видів покарань. Ці ознаки свого часу були названі мною «первинними ознаками покарання» і саме їхня сукупна наявність у певного засобу є достатньою для постановки питання про закріплення його в кримінальному законі видом покарання як кримінально-правового засобу. Другу групу ознак становлять так звані «похідні ознаки покарання» – їх окремий вид покарання набуває після

¹ Оболенцев В. Ф., Гуца О. М., Єрьоменко В. В. Досвід цифрового моделювання системи Конституції України у нотації IDEF0. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 1 (17). С. 2–3.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 29–43.

й лише у зв'язку із законодавчим встановленням його у переліку видів покарання¹. Якщо усі похідні ознаки покарання знаходять своє відображення у його визначенні (див. підрозділ 2.1), то первинні ознаки, зігравши своє значення для законодавця на етапі віднесення конкретного засобу до виду покарання, потім необов'язково відображаються у визначенні його поняття. Таке відображення отримують лише ті з первинних ознак, які матимуть значення для суду, якому, власне й адресовані усі приписи кримінального закону, у тому числі й приписи про покарання як кримінально-правовий засіб. Решта ж первинних ознак, які мали значення виключно для самого законодавця і вже є індиферентними для суду, не знаходять свого відображення у визначенні поняття «покарання». В цьому сенсі такі ознаки набувають значення своєрідних спеціальних правил для законодавця, керуючись якими він повинен відбирати ті засоби, що можуть стати видами покарання.

Отож, до первинних ознак покарання належать ті, якими повинен володіти певний засіб впливу на особу (його не можна називати видом покарання допоки він не набуде вторинних ознак) до того, як законодавець визнає його видом покарань. Саме тому ці ознаки стосуються змісту, а не форми покарання і, по суті своїй, усі пов'язані з каральним правообмеженням як змістовним наповненням покарання. Інакше кажучи, первинні ознаки покарання – це ті ознаки, якими має володіти правообмежувальний засіб для того, щоб йому можна було надати

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Деякі питання підвищення якості елементного складу системи покарань. *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2009. С. 86. Похідними ознаками покарання є зовнішні, формальні властивості кожного окремого виду покарання, які він отримує у зв'язку з включенням його до переліку видів (системи) покарань. Вони, зокрема, полягають у тому, що кожен вид покарання: 1) є примусовим, тобто застосовується в імперативному порядку державою без будь-якого впливу на вирішення цього питання з боку інших суб'єктів; 2) передбачений кримінальним законом; 3) застосовується виключно до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Ця властивість, по суті, розпадається на дві складові. По-перше, будь-який вид покарання може бути призначений виключно за кримінальне, а не будь-який інший вид правопорушення. По-друге, він може стосуватися виключно особи, яка вчинила таке правопорушення, і не може призначатися будь-якій іншій особі; 4) може бути призначений тільки судом від імені держави; 5) може бути призначений тільки в одному процесуальному документі – обвинувальному вирокі суду, стосовно процедури винесення і змісту якого КПК України встановлює особливі вимоги (див.: Там само. С. 87–88). Ці властивості покарання з достатньою мірою були розглянуті в підрозділі 2.1 і тут не досліджуються.

значення покарання. Саме сукупність таких ознак і створює підставу для постановки питання про визнання цього засобу видом покарання. Навпаки ж, відсутність хоча б однієї з них повинна визнаватися перешкодою для віднесення його до видів покарань. *Первинними ознаками покарання є такі чотири їх властивості.*

По-перше, ці обмеження можуть стосуватися лише законних прав та свобод особи, тобто таких, які існують у неї і охороняються законом. Детальніше про те, які саме з цих прав можуть бути обмежені покаранням, йтиметься нижче. Тут же зазначу, що не можуть бути обмеженими неіснуючі права особи чи її незаконні інтереси. З огляду на це не можуть бути визнані видами покарань ті засоби (передбачені кримінальним законом), що спрямовуються на вплив проти неправомірних домагань чи інтересів особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Зокрема, це питання свого часу актуалізувалося в аспекті визнання видом покарання так званої «спеціальної конфіскації майна», тобто вилучення і повернення на користь держави майна, що було здобуте у результаті вчинення кримінального правопорушення.

Відомо, що позиції українських криміналістів з цього питання розділилися. Одні з них (наприклад, М. М. Панов¹, Г. М. Собко², О. А. Шаповалова³ та деякі інші) вважали, що «спеціальна конфіскація» має ознаки покарання, і законодавець помилково не включив її до системи покарань. Вони пропонували виправити цю «помилку» шляхом законодавчого закріплення статусу «спеціальної конфіскації» як виду покарання. Висловлювалося твердження, що саме зміст так званої «спеціальної конфіскації» повинен увійти до форми «конфіскації майна» як виду покарання в КК України. Наприклад, Г. М. Собко *de lege ferenda* визначила конфіскацію майна як «додаткове кримінальне покарання, як санкція за вчинення злочину, яке полягає в примусовому

¹ Панов М. М. Щодо спеціальної конфіскації як виду покарання за кримінальним правом України. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства* : тези доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (26–27 черв. 2006 р.) / за заг. ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. С. 257–262.

² Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корещького, 2008. С. 13.

³ Див.: Шаповалова О. А. Проблеми оптимізації кримінальних покарань за злочини у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності* : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссрод, 2006. С. 35–36.

безоплатному позбавленні особи права власності на неправомірно належне, використане або передане майно, що призначається за рішенням суду (курсив мій. – Ю. П.)»¹. Водночас інші українські криміналісти (наприклад: Л. А. Гарбовський та Ф. М. Марчук², Н. О. Гуторова³, В. М. Мельникова-Крикун⁴, В. В. Сташис та В. І. Тютюгін⁵, Ю. О. Старук⁶, П. Л. Фріс⁷ та інші) послідовно розмежують конфіскацію майна як вид покарання та спеціальну конфіскацію майна як інший кримінально-правовий засіб саме за тим, що перша стосується майна, яке знаходиться у особи на праві власності, друга ж – майна, яке здобує в результаті вчинення кримінального правопорушення.

Таким чином, за ознакою спрямованості на дійсне, наявне в особи суб'єктивне право підлягають розмежуванню ті правові засоби, що можуть бути визнані видами покарання, і ті, які не можуть бути ними визнані. Якщо певний засіб підлягає застосуванню до наявного у особи суб'єктивного права, він може бути визнаний видом покарання; якщо ж він не впливає на суб'єктивні права особи, до якої застосовується, то не може визнаватися таким. Саме останнє й перешкоджає віднесенню до видів покарань так званої «спеціальної конфіскації»⁸

¹ Див.: Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2008. С. 9–10.

² Марчук Ф. М., Гарбовський Л. А. Особливості застосування конфіскації майна. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 7. С. 38–39.

³ Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф., 13–14 лют. 2003 р. Львів : Львів. нац. ун-т, 2003. С. 391–393.

⁴ Мельникова-Крикун В. М. Спеціальна конфіскація. *Право і безпека*. 2005. № 4'4. С. 89–92.

⁵ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 4-те, допов. Харків : Одиссей, 2008. С. 208.

⁶ Старук Ю. О. Кримінально-правова характеристика санкції статті 306 Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Вип. 4. С. 140–144.

⁷ Фріс П. Л. Кримінальне право. Загальна частина : підруч. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. С. 307.

⁸ Термін «спеціальна конфіскація» тут використовується як усталений і загалом вживаний у літературі і законодавстві. Насправді ж, вилучення в особи майна, яке не належить їй на праві власності, не може йменуватися «конфіскацією», оскільки згідно з ч. 6 ст. 41 Конституції України і п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦК України конфіскація є одним зі способів припинення права власності. Тому-то в проєкті нового КК України й розрізняються два окремих кримінально-правових засоби: «конфіскація майна» та «вилучення речі».

майна, здобутого в результаті вчинення кримінального правопорушення, чи інших подібних правових засобів, що застосовуються не до наявних у особи її суб'єктивних прав.

По-друге, цей засіб повинен обмежувати особу в реалізації її права або свобод, тобто звужувати правовий статус особи за рахунок встановлення заборон на реалізацію окремих її суб'єктивних прав чи свобод. Часто обмеження особи в правах та свободах проявляється у покладенні на неї додаткових обов'язків. Однак у будь-якому разі це має бути саме обмеження в правах, а не повне позбавлення певного права, при якому його реалізація буде в принципі неможливою; обсяг обмежень у реалізації права людини має бути меншим за обсяг самого права. Згідно зі ст. 21 Конституції України «Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». З огляду на це, не можуть бути віднесені до видів покарань такі правові засоби, які повністю позбавляють особу певного права, скасовують таке право, абсолютно унеможливають користування ним.

Відомо, що саме такі міркування свого часу увійшли до аргументації рішення Конституційного Суду України про скасування смертної кари. Суд тоді, серед іншого, зазначив, що «за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого – *утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України*¹. Думається, що таке судження є універсальним і застосовним до будь-якого виду покарання, а не лише смертної кари: жоден з них не може бути спрямованим на скасування права людини, повне позбавлення особи можливості його реалізації. У зв'язку із цим до переліку видів покарань не можуть бути включені не лише смертна кара, але й інші види покарань, що полягали б у пов-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару), № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року. *Офіційний вісник України*. 2000. № 4. Ст. 126 (абз. 3 п. 3 мотивувальної частини).

ному скасуванні того чи іншого суб'єктивного права людини. Зокрема, покарання не може полягати у повному скасуванні права власності особи – забороні їй бути власником будь-якого майна, як того, що було набуто нею до вчинення кримінального правопорушення, так і того, що може бути набуто після; у повному скасуванні права на працю – повній забороні на вибір роду і характеру професійних занять тощо.

У зв'язку із цим актуальним є питання про можливість існування довічних покарань, передусім – довічного позбавлення волі. Адже при їх застосуванні, дійсно, особа може бути назавжди обмежена в реалізації певного свого права (зокрема – права на особисту свободу). Досліджувана ознака покарання саме й вимагає того, щоб довічні види покарань, по-перше, встановлювалися у виняткових ситуаціях, тоді, коли їхнє визначення у законі є вимушеним і без них неможливо досягнути мети кримінального права. Вочевидь, вимушеним може бути встановлення лише довічного обмеження в реалізації права на особисту свободу, яке може бути єдиним адекватним покаранням за злочини винятково високого ступеня тяжкості. Усі ж інші види покарань (наприклад, спрямовані на обмеження права на працю чи права на свободу пересування без ізоляції від суспільства), щодо яких такої вимушеності не можна встановити, з огляду на сказане не можуть бути довічними. По-друге, й саме довічне позбавлення свободи має бути «довічним» лише формально і передбачати реальні можливості бути припиненим з визначених законом підстав зі звільненням особи від його подальшого відбування. Тільки за наявності цієї властивості довічне позбавлення свободи особи може бути встановлене як вид покарання. Детальніше про це буде сказано нижче при характеристиці його теоретичної моделі.

По-третє, ці обмеження у реалізації можуть стосуватися лише тих прав особи, відносно яких вони допускаються (чи принаймні не забороняються) національним законодавством та міжнародним правом. Відомо, що й Конституція України, і міжнародно-правові акти в галузі прав людини, ґрунтуються на концепції необмеженості їхнього кола, визнають та гарантують здійснення також і таких прав та свобод людини, які прямо текстуально ними не закріплені. Водночас у частині допустимості їхніх обмежень і Конституція, і міжнародно-правові акти мають протилежно інший підхід: допускають можливість таких обмежень лише щодо певного кола прав чи свобод людини, забороняючи їх щодо будь-яких інших прав чи свобод.

Зокрема, згаданими актами допускається можливість обмеження в порядку покарання, при дотриманні відповідних умов таких прав людини, як:

1) *право на особисту свободу*. Згідно з ч. 1 ст. 29 Конституції України «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Аналогічне за змістом право проголошене в п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ч. 1 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у багатьох інших міжнародно-правових актах у галузі прав людини. Водночас усі згадані акти передбачають і можливість обмеження цього права, зокрема – й на підставі вироку суду стосовно особи, засудженої за вчинення злочину.

Так, ч. 2 ст. 29 Конституції передбачає, що «ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом». Припис аналогічного змісту міститься й у другому реченні ч. 1 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: «Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом». Вочевидь, це загальне правило передбачає можливість обмеження особистої свободи особи як у зв'язку з підозрою чи обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення (взяття під варту та попереднє ув'язнення під час досудового розслідування), так і шляхом застосування засобів відповідальності до особи, яку суд уже визнав винною у вчиненні такого правопорушення. Більш конкретно на це вказується у п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою «Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: (а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом...».

Таким чином, можливість обмеження права на особисту свободу шляхом застосування покарання до особи, визнаної судом винною у вчиненні кримінального правопорушення, прямо передбачена національною Конституцією та міжнародно-правовими актами в галузі прав людини. Відтак кримінальне законодавство не лише має, а й повинно мати такі види покарань, які пов'язані з обмеженням у реалізації засудженого саме цього права. У чинному КК України вони традиційно називаються «позбавленням волі» (на певний строк чи довічно). Видається, що таке їх найменування є не зовсім вдалим, виникло у результаті термінологічної плутанини між близькими, проте відмін-

ними за змістом поняттями «воля» і «свобода», та некоректно відображає спрямованість згаданих видів покарань на обмеження саме свободи, а не волі особи¹. Проте й термін «позбавлення свободи» напевно чи буде повністю коректним. І не лише з огляду на слово «позбавлення» у ньому, яке може давати підстави для неточного розуміння цих видів покарань як таких, що не обмежують особу у праві на особисту свободу, а позбавляють її цього права, але й з огляду на його неузгодженість з положеннями низки міжнародно-правових зобов'язань України. І в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (п. «а» ч. 1 ст. 5), і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ч. 3 ст. 8), і в низці міжнародних договорів щодо протидії окремим видам кримінальних правопорушень чи щодо правового статусу засуджених осіб, вид покарання, що полягає в обмеженні особистої свободи, іменується «ув'язненням» (англійською – *imprisonment*). Саме його й слід використовувати у національному законодавстві для позначення згаданих видів покарань, а відтак – іменувати їх «ув'язненням на певний строк» та «довічним ув'язненням»;

2) *право на свободу пересування*. На міжнародно-правовому рівні це право вперше було проголошене ще ч. 1 ст. 13 Загальної декларації прав людини, згідно з якою «Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави». Частиною 1 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права також передбачено, що «Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання». При прийнятті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод це право відначально не було проголошене, проте пізніше положення про нього з'явилися у Протоколі №4 до цієї Конвенції². Згідно з ч. 2 ст. 2 вказаного Протоколу «Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території». Нарешті, й згідно з ч. 1 ст. 33 Конституції України «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України».

¹ Детальніше з цього приводу див.: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 10–21.

² Протокол №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї : від 16 верес. 1963 р. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2373.

Змістовно право на свободу пересування дуже близьке до права на особисту свободу. Відмінності між ними можуть бути досягнуті лише в контексті способів та меж їхнього обмеження. Якщо обмеження права на особисту свободу завжди пов'язується з ізоляцією особи від суспільства, то обмеження права на свободу пересування застосовується щодо особи, не ізолюваної від суспільства.

Одним із питань, яке вирішував Європейський Суд з прав людини у справі *Guzzardi v. Italy*, було саме питання розмежування цих прав у контексті можливого їх обмеження. Пан Гуццарді примусово утримувався урядом Італії на невеликому острові Асінара, площею близько 20 км², з постійним населенням приблизно двісті осіб. Уряд Італії не вважав його утримання на цьому острові обмеженням права на особисту свободу, погоджуючись із тим, що було обмежене лише право на свободу пересування у межах острова. Суд «нагадав, що, проголошуючи “право на свободу”, пункт 1 статті 5 має на увазі фізичну свободу особи; його метою є гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи. ...цей пункт не стосується самих лише обмежень свободи пересування; такі обмеження регулюються статтею 2 Протоколу №4... При визначенні того, чи певну особу “позбавлено свободи” у сенсі статті 5, відправною точкою повинно бути її конкретне становище, причому слід брати до уваги цілу низку критеріїв, наприклад, тип, тривалість, наслідки та спосіб виконання даного заходу» (п. 92). Далі Суд, констатувавши, що «різниця між позбавленням волі та її обмеженням є всього лише питанням міри або інтенсивності, а не природи або суті» (п. 93), перейшов до оцінки конкретних умов утримання пана Гуццарді на острові. Він установив, що «Хоча площа території, у межах якої міг пересуватися заявник, набагато перевищувала розміри камери і не була оточена жодним фізичним бар'єром, однак вона становила лише невелику частку острова, до якого важко добиратися і приблизно дев'ять десятих якого займає в'язниця. Місце, де мав проживати пан Гуццарді, знаходилось у частині селища Кала Реале, до числа будівель якого належали, в основному, приміщення колишнього медичного закладу, невідремontовані або навіть в стані занепаду, дільниця карабінерів, школа й каплиця. Його оточення складалося з осіб, щодо яких було застосовано той самий захід, а також з поліцейських. Майже все постійне населення Асінари проживало в Кала д'Оліва, куди пан Гуццарді не міг ходити, і, як видається, практично не користувалося своїм правом відвідувати Кала Реале. Як наслідок,

заявник мав мало можливостей для соціальних контактів, окрім контактів зі своєю сім'єю, іншими “поселенцями” та персоналом наглядового органу. Нагляд був суворим і майже постійним...». Відзначивши, що не можна було б вести мову про «позбавлення свободи» на підставі якогось окремого факту з числа зазначених вище, проте якщо їх зібрати разом і об'єднати, Суд дійшов висновку, що дану справу слід розглядати як таку, що пов'язана з позбавленням свободи¹.

Отож, право на свободу пересування є самостійним правом особи, що не обмежена в праві на особисту свободу. А тому щодо цього права самостійно визначаються можливості його обмеження. Зокрема, ч. 3 ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає, що це право не може бути об'єктом ніяких обмежень, «крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті». Подібного змісту правило міститься і в ч. 3 ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою на здійснення цього права «не можуть бути встановлені жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, для підтримання публічного порядку, запобігання злочину, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб». Нарешті, і ч. 1 ст. 33 Конституції України передбачає, що право на свободу пересування може мати обмеження, «які встановлюються законом». Таким чином, обмеження права на свободу пересування також може бути змістом такого кримінально-правового засобу, як покарання;

3) *право власності*. Загальна декларація прав людини, що приймалася у повоєнних умовах розорених економік держав і зруйнованих людських доль, ще не могла гарантувати це право кожному. Не знала його ще й Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. І лише в Першому протоколі до неї було проголошено, що «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном» (ч. 1 ст. 1)². У ч. 1 ст. 41 Конституції України також передбачено, що

¹ Case of Guzzardi v. Italy (Application no. 7367/76) : judgment , 6 November 1980. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>.

² Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2372.

«кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю».

Водночас допускається і можливість обмеження права власності особи на належне їй майно. Так, ч. 1 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції передбачає, що особа може бути позбавлена своєї власності в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Більше того, згідно з ч. 2 тієї ж статті «попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів». Тут слід звернути увагу на особливість українського перекладу цього припису, зокрема – його останніх слів. В автентичному англійському тексті цієї частини передбачено, що держава має право «enforce such laws as it deems necessary... to secure the payment of taxes or other contributions or penalties». Як видно, англійське «penalties» було перекладене як «штрафів», тоді як основне значення цього терміна – «покарання». Отож, розробники Конвенції мали на увазі, що право власності може бути обмежене на підставі закону шляхом застосування покарання як правового засобу загалом, а не лише його штрафу як окремого виду. Саме в такому розумінні тлумачить цей припис і Європейський Суд з прав людини¹.

Конституція України, що приймалася на хвилі піднесення піклування про приватну власність після десятиліть її цілковитого заперечення, дуже загальним чином говорить про можливість правомірного обмеження права власності фізичної особи. Згідно з ч. 3 ст. 41 «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним». Частина 4 тієї ж статті допускає правомірне відчуження права власності з мотивів суспільної необхідності з попереднім чи наступним відшкодуванням вартості майна. І лише в ч. 5 цієї статті йдеться про те, що «Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом». Отож, Конституція також принципово допускає можливість обмеження права власності особи, хоча й згадує лише про конфіскацію майна. Під конфіскацією майна в кримінальному законодавстві та й у правознавчій науці прийнято розуміти

¹ Див., наприклад: Case of Varvara v. Italy (Application no. 17475/09) : judgment (Merits) [Extracts], 29 October 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128094>.

такий правовий засіб, який може стосуватися будь-якого належного особі на праві приватної власності майна, окрім грошей. «Конфіскація грошей», належних особі на праві приватної власності, традиційно і в законі, і в теорії іменується штрафом. Водночас, уявляється, що загальний припис Конституції допускає можливість обмеження права приватної власності особи шляхом вилучення і обернення на користь держави («конфіскації») будь-якого майна, включаючи й такий його вид, як гроші;

4) *право на працю*. Частина 1 ст. 43 Конституції України проголошує, що «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». При цьому ч. 3 тієї ж статті встановлює, що «Використання примусової праці забороняється». Загальна заборона на примусову працю як спосіб обмеження права на працю, передбачена й ч. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою «Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю», п. «а» ч. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якою «Нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці», ст. 1 Конвенції Міжнародної організації праці про примусову або обов'язкову працю №29¹.

Водночас усі згадані акти містять і застереження щодо того, які види обмеження права на працю не вважаються примусовою працею, а відтак – і допускаються. Ці винятки відносно різняться у згаданих актах, але так чи інакше ними завжди охоплюється праця, яку зобов'язана виконувати засуджена особа на підставі вироку суду. Так, згідно з п. «с» ч. 2 ст. 2 Конвенції МОП №29, термін примусова чи обов'язкова праця в розумінні заданої Конвенції не включає в себе «будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств». Підпункт «і» п. «с» ч. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає, що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється будь-яка «робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного

¹ Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136/print.

розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення». Пункт «а» ч. 3 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється «на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення». Нарешті, Конституція України встановлює, що «Не вважається примусовою працею... робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду» (ч. 3 ст. 43).

Як видно, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права передбачають виняток лише для тієї примусової праці, яка здійснюється на підставі вироку суду під час позбавлення свободи або при умовному звільненні від нього. Втім це навряд чи може бути перешкодою для самостійного існування окремого виду покарання, що полягав би в легітимному примушуванні особи до праці. Передусім слід звернути увагу на те, що принципово згадані акти допускають можливість обмеження права на працю на підставі вироку суду. А раз таке обмеження можливе при позбавленні особи особистої свободи, то тим паче воно має бути можливим і при залишенні її в суспільстві. Крім того, відомо, що згадані акти розроблялися під значним впливом англосаксонської правової традиції, для якої існування примусових робіт як самостійного виду покарання не є типовим. У цій традиції здійснювана за вироком суду примусова праця особи, не обмеженої в особистій свободі, є складовою пробації, яка, дійсно, застосовується при умовному звільненні від ув'язнення. Нарешті, слід мати на увазі й те, що Конституція України прямо передбачає можливість легітимного примушування особи до праці на підставі вироку суду, незалежно від того, чи була ця особа ув'язнена, умовно звільнена з ув'язнення чи ні. При цьому, як відомо, згідно з ч. 2 ст. 9 Конституції України «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». Цей припис часто тлумачиться як такий, що свідчить про більш високу юридичну силу Конституції України перед її міжнародними договорами.

З огляду на викладене гіпотетично уявляється за можливе існування двох способів обмеження особи в праві на працю: легітимізоване примушування її до виконання праці, яку вона добровільно не обирала, і заборона їй здійснювати певні види праці, які вона хотіла б об-

рати. Перший спосіб обмеження реалізації права на працю нині став змістом такого виду покарання, як громадські роботи, другий – в окремих випадках охоплюється змістом такого нині існуючого в КК України виду покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Відтак, право на працю є четвертим і останнім у цьому переліку суб'єктивним правом особи, стосовно якого Конституція і міжнародно-правові договори України допускають можливість обмеження при застосуванні покарання. Інші ж суб'єктивні права та свободи особи або взагалі не можуть бути обмежені, або не можуть бути обмежені застосуванням до неї покарання. Йдеться, зокрема, про такі права:

1) *право на життя*, що гарантоване кожній особі ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. І хоча текстуально згадана стаття все ще містить положення про те, що «Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання», проте цей припис уже давно втратив своє правове значення. Спершу Протоколом № 6 до Конвенції¹ було скасовано смертну кару в мирний час (ст. 1 Протоколу) з допущенням її існування під час війни: «Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідворотної загрози війни; таке покарання застосовується лише у випадках, передбачених цим законодавством і згідно з його положеннями» (ст. 2). Проте згодом Протоколом № 13 можливість існування цього виду покарання була скасована остаточно, у тому числі й за діяння, вчинені під час війни або її невідворотної загрози². Отож, наразі у європейських держав, що ратифікували Конвенцію і згадані протоколи до неї (а Україна – в їх числі), відсутнє повноваження встановлювати покарання, спрямовані на позбавлення особи права на життя. Про це ж йдеться і в ст. 27 Конституції України, згідно з якою право кожної людини на життя є невід'ємним; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язком держави є захищати життя людини;

¹ Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : від 28 квіт. 1983 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2374.

² Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2377.

2) право на гідність та тілесну недоторканність, яке в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод виражене через заборону катування. Згідно зі ст. 3 Конвенції «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». Як уже відзначалося вище, ця гарантія, на відміну від деяких інших передбачених Конвенцією, є абсолютною: ст. 3 не передбачає винятків із неї, а ч. 2 ст. 15 Конвенції не допускає відступів від неї навіть під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. Вище було викладено (підрозділ 3.4), Європейський Суд з прав людини у своїх рішеннях визначив, що тим паче неможливі відступи від неї при протидії навіть найбільш тяжким злочинам – тероризму, організованій злочинності тощо (*Selmouni v. France*) і що загалом ця гарантія не залежить від будь-яких обставин та поведінки особи (*V. v. UK; H. L. R. v. France; Labita v. Italy*). Відтак жодна держава не повноважна встановлювати покарання, що принижують гідність особи, у тому числі й такі, що посягають на її тілесну недоторканність.

Сказане є особливо актуальним з урахуванням активно обговорюваної останнім часом проблематики запровадження так званої «хімічної кастрації» для осіб, що вчинили окремі злочини проти статевої свободи чи статевої недоторканості¹. Відомо, що в законах деяких держав (Естонія, Молдова, Польща, Чехія та інші) цей правовий засіб з'явився у статусі виду покарання чи іншого кримінально-правового засобу. В Україні це питання також досягло законотворчого рівня: 11 липня 2019 року був прийнятий і згодом направлений на підпис Президентів України законопроект №2679-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості»². Ним передбачалося віднесення до переліку видів покарань за КК України (ст. 51) нового додаткового виду покарання – «примусової хімічної кастрації», причому за ступенем суворості законодавець вбачав їй місце між триманням військовослужбовця у дисциплінарному батальйоні та позбав-

¹ Див., наприклад: Орловська Н. А. До питання про «примусову хімічну кастрацію». *Питання боротьби зі злочинністю*. 2019. Вип. 38. С. 75–88.

² Пропозиції Президента до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6449&skl=9.

ленням волі на певний строк. Відповідно Кодекс мав бути доповнений новою статтею 59¹ такого змісту:

«Стаття 59¹. Примусова хімічна кастрація

1. Покарання у виді примусової хімічної кастрації полягає у примусовому введенні засудженому антиандрогенних лікарських препаратів, що містять хімічні речовини, які зменшують лібідо та сексуальну активність.

2. Примусова хімічна кастрація не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років або у віці понад 65 років».

Цей вид покарання мав з'явитися у санкціях декількох частин статей 152 і 156 КК України.

Президент України застосував право «вето» щодо цього закону, повернувши його до Верховної Ради України зі своїми зауваженнями та пропозиціями (які, на жаль, не були оприлюднені). Цілком ймовірно, що причиною невідповідності Президентом цього закону були міркування, пов'язані з тим, що «хімічна кастрація» стала б видом покарання, що посягає на непорушне право людини на гідність та тілесну недоторканність, а відтак – стала б жорстоким і нелюдським (негуманним) покаранням;

3) *низка інших прав та свобод людини, які: а) або взагалі не можуть бути обмежені за жодних обставин; б) або обмеження яких не може бути персоналізованим (тільки для однієї особи), а допустиме як крайній засіб, що застосовується до усіх чи невизначеного кола осіб у умовах воєнного чи надзвичайного стану; в) або персоналізоване обмеження яких допускається Конституцією чи міжнародно-правовими актами не як засіб відповідальності, а як засіб, що забезпечує реалізацію чи захист певного соціально значимого інтересу. До таких прав та свобод належать (зокрема, але не вичерпно): 1) право на недоторканність житла чи іншого володіння особи; 2) право на таємницю листування та іншої кореспонденції; 3) право на приватність, у тому числі – на невтручання в особисте і сімейне життя; 4) право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 5) право на свободу світогляду і віросповідання; 6) право на свободу об'єднання у політичні партії, громадські організації, професійні спілки чи інші об'єднання громадян; 7) право брати участь в управлінні державними справами, у тому числі – на участь у виборах та референдумах; 8) право на мирні зібрання; 9) право на звернення до органів влади; 10) право на страйк; 11) право на відпочинок; 12) право на соціальний захист*

і соціальне забезпечення; 13) право на житло; 14) право на достатній життєвий рівень; 15) право на охорону здоров'я та медичну допомогу; 16) право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; 17) право на шлюб; 18) право на освіту; 19) право на судовий захист і справедливий суд; 20) право на громадянство; 21) право на участь у культурному житті суспільства та ін.

Жоден із видів покарань не може бути спрямований проти жодного з названих прав чи свобод людини. А ті ж види покарань, які обмежують особу в реалізації тих прав, щодо яких це допустимо (право на особисту свободу, на свободу пересування, право власності і право на працю) мають бути сконструйовані так, щоб їхній вплив щодо інших прав та свобод людини був мінімізованим. Інакше кажучи, кожен вид покарання повинен бути суворо індивідуальним, тобто таким, що стосується виключно прав та законних інтересів тієї особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і не зачіпає прав та законних інтересів інших осіб (принаймні, прямо не спрямований проти них). Сказане не лише унеможливує існування колективних покарань та заперечує можливість найменування «покаранням» тих кримінально-правових засобів, що можуть застосовуватися до юридичних осіб, а й накладає певні вимоги щодо моделювання видів покарань, спрямованих на обмеження права на особисту свободу, права на свободу пересування, права власності чи права на працю. Кожне з покарань, що обмежує засудженого у вказаних правах, повинно мінімально стосуватися прав інших осіб, передусім: членів його сім'ї, родичів та близьких.

Саме цей аргумент видається найбільш вагомим серед тих, які висувуються у літературі проти існування конфіскації майна як виду покарання. Попри встановлення законодавчої вимоги про те, що конфіскація може стосуватися лише майна, яке належить на праві приватної власності засудженому, у переважній більшості випадків застосування цього покарання неможливе без порушення права власності й інших осіб. Йдеться про ситуації, коли конфіскується майно особи, яка має частку у спільній сумісній власності з іншими особами, а саме: майно, набуте подружжям за час шлюбу (ч. 3 ст. 368 ЦК України); майно, набуте жінкою та чоловіком під час спільного проживання однією сім'єю без укладення шлюбу (ст. 74 СК України); майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї (ч. 4 ст. 368 ЦК України); майно, набуте членами сім'ї під час приватизації державного житлового фонду (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про

приватизацію державного житлового фонду»); земельні ділянки членів фермерського господарства (ст. 89 Земельного кодексу України); інші види майна, щодо яких право спільної сумісної власності встановлене законом чи договором.

У той же час, гроші як специфічний вид майна, володіють більшою за інші його види «персоналізацією», зокрема – й легше можуть бути виділені зі спільної сумісної власності без шкоди для інших власників. З огляду на викладене, а також беручи до уваги й інші висловлювані в літературі аргументи (Н. О. Гуторова¹, В. М. Мельникова², Г. М. Собко³ та ін.) уявляється, що єдиним видом покарання, спрямованим на обмеження права власності, має бути лише штраф.

Нарешті, *по-четверте*, для того, щоб певний правовий засіб міг бути визнаний видом покарання, його правообмежувальний зміст повинен мати каральні, а не лише превентивні властивості. І при цьому його каральні властивості повинні превалювати над превентивними. Вище відзначалося, що кара є обов'язковою метою покарання й полягає у заподіянні ним особі таких правообмежень, які мають бути, до певної міри, самодостатніми. Інакше кажучи, ці правообмеження не можуть зводитися лише до позбавлення чи ускладнення можливостей особи вчинити нове кримінальне правопорушення. Відтак – вони повинні стосуватися таких її прав чи свобод, якими вона не зловживала під час вчинення кримінального правопорушення, і які якомога менше пов'язані з його вчиненням.

Проблематика зловживання правом та його правових наслідків отримала обширну літературу в науці цивільного права, де сформульовано декілька концептуальних підходів до розуміння сутності, ознак та правових наслідків такого виду поведінки особи. Не вдаючись наразі до їх огляду, зверну увагу лише на те, що правові наслідки зло-

¹ Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф., 13–14 лют. 2003 р. Львів : Львів. нац. ун-т, 2003. С. 391–393.

² Мельникова В. М. Конфіскація майна як додатковий вид покарання. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів всеукр. наук. конф., 23–24 квіт. 2004 р. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 222–225; Мельникова-Крикун В. М. Про недоцільність застосування конфіскації майна як додаткового виду покарання. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. Вип. 29. С. 61–65.

³ Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корещького, 2008. С. 5, 9.

вживання правом цивілістами не ототожнюються з відповідальністю. Зокрема, Б. П. Карнаух слушно стверджує, що «наслідком зловживання, зазвичай є не відповідальність у вигляді позбавлення особи того, що їй належить, а лише відмова у визнанні за особою права на те, що вона намагалася здобути внаслідок зловживання. У цьому докорінна відмінність між звичайним правопорушенням і зловживанням своїм правом...»¹. Отже, невизнання за особою права, яким вона зловжила при вчиненні того чи іншого діяння, чи позбавлення її такого права, навіть у цивілістиці, де відповідальність може бути і нештрафною, не визнається засобом відповідальності. Тим паче, немає підстав для визнання таких засобів засобами кримінальної відповідальності загалом і видами покарання зокрема.

З тих чотирьох суб'єктивних прав, які, як визначено вище, можуть бути обмежені окремими видами покарання, зловжити при вчиненні кримінального правопорушення особа може лише двома: правом на працю та правом власності. Зловживання правом на особисту свободу та правом на свободу пересування неможливе, виходячи з самого змісту цих прав. А тому жодне кримінальне правопорушення не може бути вчинене шляхом їх використання «всупереч меті, задля якої таке право за нею визнається, або використовує його так, що спосіб використання є явно непропорційним до цієї мети»². Натомість вчинення кримінального правопорушення шляхом зловживання правом власності може мати місце, наприклад, у випадках, коли майно, що належить особі на праві власності, призначається чи використовується для фінансування злочинної діяльності. Вчинення кримінального правопорушення шляхом зловживання правом на працю може мати місце, наприклад, у випадках, коли особа вчиняє його за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю³. Безумовно, в таких випадках необхідно застосувати правові засоби, які унеможливили б подальше зловживання особою правом власності на конкретне майно чи правом на працю

¹ Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №9. С. 33–34.

² Там само. С. 32.

³ Крім того, особа може при вчиненні окремих кримінальних правопорушень зловжити не лише правом на працю, а й правом на здійснення деяких інших видів діяльності, не пов'язаних з виконанням її трудових функцій. Це може бути, зокрема: право на управління транспортним засобом, право на полювання тощо. Обмеження особи в цих правах у разі, якщо вона їх позбавляється за вчинення з їх використанням кримінального правопорушення, так само не має каральної мети, а тому не може визнаватися видом покарання.

в конкретних сферах діяльності чи на окремих випадках. Однак, такі засоби мають виключно превентивну мету, навіть якщо окремими з осіб, до яких вони застосовуються, й сприймаються як значимі для них правообмеження.

З огляду на викладене уявляється, що в переліку видів покарань не можуть бути передбачені не лише конфіскація правомірно набутого особою майна, яке використовувалося чи призначалося для вчинення кримінального правопорушення, а й позбавлення права обіймати ті посади або займатися тими видами діяльності, у зв'язку із зайняттям яких особа вчинила кримінальне правопорушення. З урахуванням цієї ознаки, видом покарання, що обмежує особу в реалізації права на працю, може бути лише легітимізоване примушування її до праці, яку вона вільно не обирає, і не може бути заборона їй реалізовувати це право у певних сферах діяльності чи за певними посадами. Останнє, так само, як і конфіскація правомірно належного особі майна, яке використовувалося чи призначалося для використання при вчиненні кримінального правопорушення, можуть бути віднесені лише до кримінально-правових засобів безпеки.

На підставі викладеного уявляється за можливе сформулювати для кримінального законодавства України теоретичну модель переліку з п'яти видів покарань, а саме: громадські роботи, штраф, обмеження свободи, ув'язнення на певний строк та довічне ув'язнення. Це вичерпний (закритий) перелік правових засобів, які на основі загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, що викладається у цьому дослідженні, обґрунтовуються для закріплення у перспективному кримінальному законі України. Завданням подальших досліджень криміналістів-пенологів має стати вивчення взаємних зв'язків між цими видами покарань, зокрема: їх порівняльної суворості, можливості використання кожного із них як основного чи додаткового, пропорцій перерахунку одного виду в інший і т. д. Не вдаючись тут до спеціального вивчення чи поглибленого занурення в цю проблематику, оскільки воно виходило б за межі і предмета, й обсягу цього дослідження, відзначу лише наступні дві тези.

По-перше, не викликає сумнівів, що найбільш цінним благом з тих, які, як викладено вище, можуть обмежуватися застосуванням покарання, є право на особисту свободу людини. При цьому так само очевидним є й те, що довічне обмеження цього права є більш суворим, аніж строкове. Відтак, найсуворішим видом покарання має вважати-

ся довічне ув'язнення, на щабель нижчим за нього – ув'язнення на певний строк. Далі, оскільки межа між особистою свободою і свободою пересування є достатньо гнучкою і з обережністю визначається навіть Європейським Судом з прав людини (про це йшлося в цитованій вище справі *Guzzardi v. Italy* і ще буде йтися нижче при теоретичному моделюванні цього виду покарання), то наступний за спаданням суворості щабель має, безумовно, посісти саме обмеження свободи. Стосовно ж порівняльної суворості громадських робіт та штрафу у літературі висловлювалися й обґрунтовувалися різні судження. Одні автори наводять аргументи на користь того, що громадські роботи є більш суворим видом покаранням, ніж штраф¹, інші – на користь того, що штраф є більш суворим, ніж громадські роботи². Визнаючи елементи рації за прибічниками обох суджень, водночас вважаю правильним розуміння власності (зокрема – приватної) як формоутворення свободи суб'єкта, якому вона належить (зокрема – фізичної особи)³. З огляду на викладене, а також беручи до уваги те, що штраф може застосовуватися за більш тяжкі кримінальні правопорушення, ніж громадські роботи (детальніше про це йтиметься далі), більш обґрунтованим видається розуміння штрафу як більш суворого виду покарання, порівняно з громадськими роботами. Таким чином, за зростанням порівняльної суворості види покарань у переліку мають бути розташовані в такому порядку: 1) громадські роботи; 2) штраф; 3) обмеження свободи; 4) ув'язнення на певний строк; 5) довічне ув'язнення.

По-друге, традиційним для нашої правової системи є поділ видів покарань залежно від особливостей порядку їх призначення на основні та додаткові. Вочевидь, що кожен з названих видів покарань повинен мати статус основного, як це, до речі, і є в чинному КК України стосовно існуючих видів покарань, що тотожні чи подібні до названих. Водночас упродовж багатьох десятиліть штраф визнається законодавцем таким видом покарання, що може бути також і додатковим, і ця законодавча позиція знаходить як підтримку судової практики, так

¹ Див., наприклад: Мозгова В. А. Громадські роботи як вид покарання: теорія і практика : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2014. С. 84–86.

² Див., наприклад: Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. С. 37–39.

³ Див.: Домашенко В. В., Рубаник В. Є. Власність і право власності : нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. Харків : Факт, 2002. С. 50–51.

і схвалення юридичної науки¹. Крім того, в літературі були висловлені й достатньо вагомі аргументи щодо можливості визнання додатковим покаранням і громадських робіт². Беручи їх до уваги, а також враховуючи й те, що цей вид покарання позиціонований мною як найбільш м'який у всьому переліку, вважаю, що і штраф, і громадські роботи можуть мати статус також і додаткових видів покарань (тобто, як це прийнято говорити, бути «змішаними» видами покарань). Таким чином, із обґрунтованого переліку видів покарань два види (громадські роботи і штраф) можуть бути визнані і основними, і додатковими покараннями, решта три (обмеження свободи, ув'язнення на певний строк та довічне ув'язнення) – лише основними видами.

При цьому відомо, що перелік видів покарань, що міститься у законі чи пропонується до законодавчого закріплення, у літературі традиційно називається системою покарань. Щоправда, ні КК України 2001 року в його чинній чи попередніх редакціях, не називає і не називав перелік видів передбачених ним покарань системою. Не вживався термін «система покарань» і в КК України 1922, 1927 та 1960 років; не знає його сучасне кримінальне законодавство сусідніх з Україною країн: Болгарії, Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини; не відомий він і кримінальним законам європейських країн так званого «далекого» зарубіжжя.

Відтак, визначаючи такий перелік, водночас необхідно з'ясувати й наявність чи відсутність у нього системних властивостей з тим, щоб не лише точно іменувати його, а й мати уявлення про його потенційні системні властивості. Інакше кажучи, необхідно з'ясувати відмінність «системи покарань» від простого переліку покарань, тобто встановити:

¹ Див., наприклад: Зінченко І. О. Проблеми вдосконалення кумулятивних санкцій в чинному КК України. *Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року* / упоряд.: А. П. Гетьман, О. В. Петришин. Харків : Право, 2007. С. 20; Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України : монографія. Київ : Фонд «Прав. ініціатива», 2003. С. 72; Тютюгин В. И. Совершенствование норм УК Украины о применении наказания. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 77. С. 107.

² Див., наприклад: Богатирьов І. Г. Загальна характеристика кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі (теорія і практика їх упровадження). *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. Київ : КІВС, 2004. Вип. 9. С. 231; Беца О., Панасюк М., Шкодюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні : посібник / за ред. О. В. Беци. Київ : МП «Леся», 2003. 116 с.

чи володіє системними властивостями перелік видів покарань і якщо так, то якими вони є?

Термін «система покарань» практично не вживався в науці кримінального права до кінця XIX століття. Це пояснюється тим, що тогочасні європейські кримінальні закони ще не давали криміналістам підстав навіть ставити питання про наявність певних системних зв'язків та залежностей між окремими видами покарань. Так, М. С. Таганцев в своїх «Лекціях...» відзначав, що «між тим як законодавства XVII і навіть XVIII століття ставили кожен вид і рід покарань зовсім окремо і незалежно одне від одного, кодекси більш нові намагаються привести ці каральні заходи в систему, створити те, що ми називаємо драбиною покарань»¹. Отже, десь приблизно з кінця XIX століття вчені-криміналісти починають пошуки системних зв'язків між окремими видами покарань. На цей же період припадає і поява самого терміна «система покарань» у наукових дослідженнях.

Щоправда, в той період він ще не був загальновизнаним і загально-вживаним. Зокрема, у вже згадуваних «Лекціях...» М. С. Таганцев, хоч і оперував терміном «система каральних заходів», тим не менш «сукупність каральних заходів даного кодексу в їх взаємному підпорядкуванні та співвідношенні» іменував «драбиною покарань»². І. Я. Фойницький писав про те, що «сукупність каральних заходів, які застосовуються у даного народу в певну епоху, утворює каральну систему або систему покарань. Якщо різні каральні заходи поставлені законодавством в певній послідовності, з допущенням переходу від вищих до нижчих, то отримуємо поняття драбини покарань, причому окремі покарання становлять її щаблі»³. Отож, криміналісти XIX століття, хоча й вживали термін «система покарань», проте часто для означення досліджуваного поняття використовували термін «драбина покарань» (рос.: «лестница наказаний»). Вочевидь, це можна пояснити тим, що в той період наука кримінального права ще не визначила у переліку видів покарань жодних інших загальних ознак, крім розташування його в певному порядку – за зростанням або спаданням ступеня суворості видів покарань. Таке розташування видів покарань у переліку й дозволяло тогочасним криміналістам образно іменувати його «драбиною».

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 2. Москва : Наука, 1994. С. 100.

² Там само.

³ Фойницький І. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением : науч. изд. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. С. 70–71.

Термін «система покарань» у протиставленні дореволюційній «драбині покарань» став вживатися вже в радянський період розвитку кримінально-правової науки. Проте в дослідженнях першої половини ХХ століття криміналісти досі ще не вказують на які б то не було системні властивості переліку видів покарань, фактично іменуючи системою те, що в ХІХ столітті називалося драбиною. Так, у 1938 році Б. С. Утевський писав, що система покарань становить «вичерпний перелік покарань з точно встановленими в законі рамками кожного з покарань і з точними санкціями в статтях Особливої частини...»¹. Через чотирнадцять років співробітники Всесоюзного інституту юридичних наук так само писали, що «система покарань – це перш за все сукупність заходів покарання, прийнятих в кримінальному праві», уточнюючи далі, що «системою покарань називається також вичерпний перелік покарань, обов'язковий для суду і розташований в певному порядку (наприклад, починаючи з найбільш тяжких і переходячи до все більш легких, чи навпаки)»². Загалом же, в той історичний період термін «система покарань» ще не знаходив значного поширення в літературі. Можливо, це певною мірою пояснюється тим, що тогочасне кримінальне законодавство самого терміна «покарання» практично не знало і оперувало терміном «заходи соціального захисту».

Остаточо термін «система покарань» закріпився в радянській науці кримінального права тільки із середини ХХ століття, після прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року та кодифікації кримінального законодавства республік кінця 50-х – початку 60-х років. Саме тоді в кримінально-правовій літературі оформилася остаточна відмова від терміна «драбина покарань». Л. В. Багрій-Шахматов з цього приводу писав: «враховуючи простоту побудови цієї системи на відміну від складних нагромаджень покарань у кримінальному законодавстві дореволюційної Росії, наша література відмовилася від терміна “драбина покарань”; в ній міцно утвердився термін “система покарань”»³. Проте визначення «системи покарань» як у науковій, так і в навчальній літературі починаючи

¹ Утевский Б. С. Система и виды наказаний в Уголовном кодексе. *Проблемы социалистического права*. 1938. №6. С. 38.

² Советское уголовное право. Часть общая : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / кол. авт. ВИЮН при М-ве юстиции СССР ; отв. ред. В. М. Чхиквадзе. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. С. 327.

³ Багрий-Шахматов Л. В., Гуськов В. И. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний : науч. изд. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. С. 12.

з 60-х років ХХ століття і до сьогодення традиційно ґрунтується на розумінні її перш за все як переліку видів покарань.

Окремі криміналісти власне і ототожнюють систему покарань з самим переліком видів покарань. Так, наприклад, С. П. Кубанцев визначає систему покарань за кримінальним правом США як «сукупність видів покарань, закріплених на федеральному та місцевому рівнях»¹. Не набагато відрізняється розуміння системи покарань, запропоноване А. А. Беляєвим, який вважає, що її становить: «перелік передбачених коментованою статтею (стаття 44 КК РФ, аналогічна статті 51 КК України. – Ю. П.) видів покарань, що призначаються судом особам, які вчинили злочини»². На мій погляд, подібне найбільш спрощене розуміння системи покарань не може бути підтриманим. Цілком очевидно, що далеко не будь-який перелік певних явищ, хай навіть він і закріплений у законі, є системою. Так, наприклад, у кримінальному законі закріплені переліки обставин, що пом'якшують покарання (ст. 66 КК України), та обставин, що обтяжують покарання (ст. 67 КК України). Проте в літературі цілком слушно не ставиться питання про визнання цих переліків системами, оскільки система, на відміну від просто переліку (сукупності, набору, групи тощо) певних елементів має володіти такими властивостями, які не притаманні окремим елементам, що до неї входять.

Відомо, що у філософській та наукознавчій літературі запропоновано різні підходи до розуміння поняття «система». Не вдаючись тут до їх детального огляду і відсилаючи зацікавленого читача до спеціальних джерел³, вважаю за можливе обмежитися поширеним у наукознавчій⁴ та

¹ Кубанцев С. П. Основные виды наказания в уголовном праве США. *Журнал российского права*. 2004. №9. С. 120.

² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) / А. А. Беляев, В. И. Булавин, И. К. Вагина и др. ; под ред. А. А. Чекалина, В. Т. Томина, В. В. Сверчкова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт-Издат, 2006. 1228 с.

³ Див., наприклад: Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ : монография. Москва : Наука, 1974. 278 с.; Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем : монография. Москва : Мысль, 1978. 272 с.; Згуровський М. З., Панкратова Н. Д. Основи системного аналізу : підручник. Київ : Вид. група ВНУ, 2007. 544 с., та ін.

⁴ Див., наприклад: Рузавин Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 201–204; *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва : Совет. Энцикл., 1983. С. 610.

правознавчій¹ літературі розумінням системи як сукупності елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність, що в сукупності набувають нової якості, не притаманної окремо взятим елементам.

Ґрунтуючись на схожих міркуваннях, багато криміналістів цілком справедливо не ототожнюють систему покарань просто з переліком їх видів, а здійснюють пошуки певних системних властивостей цього переліку, таких властивостей, які свідчили б про цілісність і єдність системи покарань, про її значення як такої, як самостійного кримінально-правового явища, як самостійного об'єкта пізнання, а не як простої суми елементів, що її складають.

Такі властивості системи покарань часто вбачають у тому, що перелік видів покарань, які входять до неї, є, по-перше, вичерпним; по-друге, розташованим у певному порядку; по-третє, обов'язковим для суду. Визначення системи покарань з указівками на ці властивості стало звичним для навчальної літератури, зустрічається воно і в літературі науковій (Л. В. Багрий-Шахматов², Р. Р. Галиакбаров³, В. Т. Маляренко⁴, С. І. Нікулін⁵, М. О. Стручков⁶, М. В. Палій, Є. Н. Бегалієв, Є. С. Назимко, А. Т. Байсеїтова, О. В. Юношев⁷, М. І. Хавронюк⁸,

¹ Див., наприклад: Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та віктимізації в Україні: монографія. Харків: Юрайт, 2016. 116 с.; Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навч. посіб. Київ: АртЕк, 1997. 208 с., та ін.

² Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание: монографія. Минск: Вышэйшая шк., 1976. С. 139.

³ Галиакбаров Р. Р. Система и виды наказаний: лекция. Горький: ГВШ МВД СССР, 1986. С. 4.

⁴ Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України: монографія. Київ: Фонд «Прав. ініціатива», 2003. С. 48.

⁵ Российское уголовное право. Общая часть: учебник / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. Москва: Спарк, 1997. С. 273.

⁶ Курс советского уголовного права. Часть Общая. Т. III: Наказание / А. А. Пионтковский, Н. А. Стручков, П. С. Ромашкин и др.; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. С. 56.

⁷ Понятие, признаки, система и назначение наказания по уголовному законодательству Украины и Республики Казахстан: учеб. пособие / М. В. Палій, Е. Н. Бегалієв, Е. С. Назимко и др.; под ред. В. Н. Бесчастного. Киев: КНТ, 2009. С. 40.

⁸ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; за ред. М. І. Мельника та В. А. Клименка. Вид. 3-тє, перероб. і допов. Київ: Юрид. думка, 2004. С. 236.

Б. В. Яценко¹ та багато інших криміналістів). Звісно, що вказівка на такі властивості переліку покарань не є хибною за своїм змістом, оскільки цей перелік дійсно є вичерпним, дійсно розташований у певному порядку і таки дійсно обов'язковий для суду. Однак, чи свідчить наявність цих властивостей про те, що згаданий перелік є системою? Адже кримінальний закон містить й інші вичерпні переліки певних явищ, понять, засобів тощо, розташовуючи їх у певному порядку. Наприклад, установлений законом перелік видів співучасників (ч. 1 ст. 27 КК України) також є і вичерпним, і розташованим у певному порядку (від найбільш суспільно небезпечного, за загальним правилом, виду співучасника – виконавця, до найменш суспільно небезпечного – пособника). Але ж ніхто навіть не ставить питання про «систему співучасників» у кримінальному праві. Вочевидь, згаданих властивостей ще недостатньо для визнання переліку системою.

Так, система має свій обсяг, який визначається сукупним обсягом елементів, що входять до неї. Проте певний обсяг мають і безсистемні утворення. Тому вичерпність видів покарань у переліку сама по собі не є їх системною властивістю, а отже, не перетворює *ipso facto* перелік покарань на систему покарань. Інакше кажучи, хоча наявність певної множини (принаймні, двох) елементів і є обов'язковою передумовою для постановки питання про їх системні властивості, проте її самої ще недостатньо для визнання переліку системою.

Не є сама по собі системною властивістю переліку і впорядкованість (тобто розташування за певним порядком) його елементів, якщо тільки така впорядкованість не породжує певної нової якості всього переліку, відмінної від якостей окремих його елементів. Тому наявність самого факту впорядкованості елементів у переліку видів покарань, доки не встановлена породжена нею інтегративна властивість всього переліку, не може *a priori* свідчити про те, що цей перелік став системою.

Нарешті, не є системною властивістю переліку покарань і те, що він є обов'язковим для суду. По-перше, для суду обов'язкові всі положення кримінального закону, незалежно від того, становлять вони певну систему чи ні. По-друге, перелік видів покарань є обов'язковим не тільки і не стільки для суду, як для самого законодавця. Суд, зре-

¹ Уголовное право России. Общая часть : учебник / А. В. Наумов, С. И. Никулин, А. И. Рарог и др. ; под ред. А. И. Рарога. Москва : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. С. 212.

штою, використовує ст. 51 КК України у досить небагатьох випадках: для з'ясування пом'якшення чи посилення кримінальної відповідальності (ст. 5 КК України); для визначення кола кримінальних проступків (ч. 3 ст. 12); для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69); для визначення остаточного покарання при сукупності злочинів та сукупності вироків (статті 70–72); та при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82). Причому в цих випадках суд використовує не певну системну властивість всього переліку, а тільки порівнює місця в ньому двох окремо взятих видів покарань. В інших же випадках суд пов'язаний не так переліком видів покарань, встановленим у ст. 51 КК України, як санкцією конкретної статті Особливої частини Кодексу.

Викладене дає підстави для двох наступних проміжних висновків. Перший: обов'язковість переліку покарань для суду жодною мірою не визначає його системних властивостей, а тому не повинна відображатися серед ознак системи покарань. Другий: внутрішня впорядкованість вичерпної множини видів покарань у переліку хоча сама по собі і не свідчить про його системність, проте є необхідною передумовою для існування його системних властивостей. Інакше кажучи, якби цей перелік не мав певної закритої множини видів покарань, розташованих в певному порядку, питання про його системність взагалі ставитися не могло б. Системності ж переліку видів покарань може надавати лише поява у нього певної інтегративної властивості, зумовленої внутрішньою впорядкованістю вичерпної множини видів покарань, що входять до нього.

Слід відзначити, що ця ідея знайшла достатнє поширення в новітніх наукових дослідженнях системи покарань. Так, наприклад, О. Г. Фролова звертає увагу на те, що покарання в системі *об'єднані «спільністю поставлених законодавцем цілей»*¹. В. К. Дуюнов характеризує систему покарань як *«соціально зумовлену цілісну сукупність взаємодіючих видів покарань»*². Про те, що система покарань є *взаємопов'язаною і цілісною сукупністю* їх видів, пише і В. А. Якушин³ (скрізь курсив мій. – Ю. П.).

¹ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. С. 75.

² Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монография. Курск : РОСИ, 1999. С. 90.

³ Энциклопедия уголовного права. Т. 8 : Уголовная ответственность и наказание / З. А. Астемиров, В. Н. Орлов, О. В. Старков и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина. – СПб ГКА, 2007. С. 240.

Про те, що систему покарань визначають ті її властивості, які найбільшою мірою характеризували б її функціональне цільове призначення, пише й О. П. Рябчинська¹. Отже, сучасна кримінально-правова наука вже вийшла на позиції розуміння системи покарань не просто як закритого впорядкованого їх переліку, а як певної *цілісної* сукупності їх видів. І цей висновок, на мій погляд, заслуговує на підтримку, оскільки він повною мірою узгоджується із загальнонауковим розумінням системи як цілісної сукупності елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним та мають певну системну властивість, не притаманну кожному окремо взятому елементові. Відкритим залишається лише питання про те, яка ж властивість системи покарань свідчить про цілісність переліку їх видів? Інакше кажучи, яка властивість системи покарань власне і надає їй системності?

Інколи стверджують, що цілісність системи покарань полягає в тому, що види покарань, які її складають, можуть бути згруповані за різними підставами до підсистем, тобто груп видів покарань; знаходяться в певній взаємній підпорядкованості (ієрархії), у взаємодії з метасистемою у виді системи санкцій інших галузей права². На мій погляд, таке твердження є занадто категоричним. Перш за все, як вже відзначалося вище, взаємна узгодженість покарань у переліку є необхідною для їх системності, однак сама по собі не є її проявом. Крім того, придатність видів покарань до класифікації, хоч і свідчить про те, що вони є явищами одного роду, однак ще не породжує інтегративної властивості всього переліку, свідчить не так про його цілісність, як про диференційованість. Нарешті, твердження про знаходження переліку видів покарань у взаємодії з системою санкцій інших галузей права хоча й дає підстави для розуміння цього переліку як певного цілісного об'єкта пізнання, однак знову ж таки не відповідає на питання про те, в чому ця цілісність полягає.

Як уже відзначалося вище, породити цілісну інтегративну властивість, яка свідчила б про системність переліку видів покарань, здатна внутрішня впорядкованість вичерпної множини видів покарань у ньому. Допомогти ж встановити цю цілісну (системну) властивість, на мій погляд, може лише розуміння того, до кого, в першу чергу, звернута

¹ Див.: Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови. Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2013. С. 141.

² Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2 : Учение о наказании : учеб. для вузов / М. Н. Голоднюк, В. И. Зубкова, Н. Е. Крылова и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало-М, 2002. 464 с.

закрита множина видів покарань, розташованих у певному порядку? Хто користується нею? Чию і яку діяльність вона регулює?

З мого погляду, таким суб'єктом є передовсім сам законодавець. Визначаючи караність кожного окремого кримінального правопорушення, він, по-перше, пов'язаний вичерпним переліком видів покарань, які можуть бути встановлені у санкції. По-друге, види покарань у санкції можуть встановлюватися законодавцем з обов'язковим врахуванням їх взаємного співвідношення, вираженого в місці їх розташування у переліку. По-третє, пеналізація кожного окремого кримінального правопорушення може здійснюватися лише з урахуванням правообмежувальних властивостей, розмірів та інших характеристик кожного окремого виду покарання з наперед визначеного їх переліку. З урахуванням викладеного можна зробити висновок про те, що цілісна, системна властивість переліку покарань полягає у тому, що він виступає законодавчою підставою для визначення караності (пеналізації) кожного окремо взятого кримінального правопорушення шляхом визначення санкції, що підлягатиме застосуванню за його вчинення. Кожен окремо взятий елемент цієї системи (вид покарання) не володіє такою властивістю – з використанням лише одного виду покарання, без розуміння його зв'язків і залежностей з іншими видами покарань – здійснити визначення караності окремих кримінальних правопорушень неможливо.

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що встановлений кримінальним законом перелік видів покарань є саме **системою покарань**. Останню ж можна визначити, як *встановлену кримінальним законом узгоджену і упорядковану закриту множину видів покарань, що є підставою для визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень*. Теоретичні моделі окремих елементів цієї системи (видів покарань) будуть викладені в подальших підрозділах, а результати застосування її системної властивості – в останньому підрозділі цього розділу.

4.2. Теоретична модель визначення громадських робіт

Терміном «громадські роботи» у чинному законодавстві України позначається три різних правових засоби. Перший – це засіб сприяння зайнятості населення, який згідно зі ст. 31 Закону України «Про за-

йнятість населення» є видом суспільно корисних оплачуваних робіт в інтересах територіальної громади, що організуються для додаткового стимулювання мотивації до праці, матеріальної підтримки безробітних та інших категорій осіб і виконуються ними на добровільних засадах. Організація цих громадських робіт здійснюється відповідно до Порядку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України¹. Ці громадські роботи виконуються на договірній основі: договір про їх організацію та фінансування укладається між територіальним органом Державної служби зайнятості і роботодавцем, а про їх виконання – між роботодавцем та особою, що їх виконує. Другий – це основний вид адміністративного стягнення, що полягає у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Ці громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею)². Нарешті, третій – це громадські роботи як основний вид покарання, що може бути призначений судом за вчинення кримінального правопорушення і змістовно є подібним до другого.

Близьким за найменуванням та схожим за окремими ознаками є самостійний правовий засіб – суспільно корисні роботи, що є окремим видом адміністративного стягнення (ст. 311 КпАП України), який полягає у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування. Суспільно корисні роботи також призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Відтак, громадські роботи як кримінально-правовий засіб, мають бути передусім вирізнені з-поміж інших правових засобів з таким же чи подібним найменуванням. Змістовна їхня відмінність від першого згаданого засобу є очевидною: «громадські роботи», що застосовуються для забезпечення зайнятості населення, є добровільними і оплачуваними, тоді як «громадські роботи», що застосовуються як засіб

¹ Див.: Про затвердження Порядку організації громадських та інших робіт тимчасового характеру : постанова Каб. Міністрів України № 175 від 20 берез. 2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 23. Ст. 776.

² Детальніше див.: Коломоєць Т. О., Алімов К. О. Громадські роботи як вид адміністративного стягнення за законодавством України : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 258 с.

кримінальної відповідальності, є примусовими і безоплатними. За ознакою безоплатності громадські роботи як засіб кримінального права відрізняються від такого виду адміністративного стягнення, який називається «суспільно корисні роботи». Нарешті, виходячи *de lege ferenda* з того, що адміністративними правопорушеннями мають визнаватися виключно ті діяння, відповідальність за які накладається в позасудовому порядку органами виконавчої влади, то «громадські роботи», що нині визнаються видом адміністративного стягнення, змістовно нічим (окрім строків) не відрізняються від покарання. Відтак, нинішні «громадські роботи» як вид адміністративного стягнення та «громадські роботи» як вид покарання, у перспективному законодавстві мають стати єдиним кримінально-правовим засобом, що підлягатиме застосуванню за обидва види кримінальних правопорушень: як за проступки, так і за злочини.

Водночас для уникнення подальшої плутанини між синонімами, вбачається за потрібне передбачити для змістовно різних правових засобів різні термінологічні позначення. Українські криміналісти вже давно звертали на це увагу та висловлювали свої пропозиції. Так, наприклад, Б. О. Кириць вважає, що більш точним було б назвати цей вид покарання «примусовими безоплатними роботами на користь суспільства» або просто «примусовими безоплатними роботами»¹. Можливо, такі пропозиції їй не позбавлені підстав, оскільки, дійсно, громадські роботи як вид покарання, є і примусовими, і безоплатними, і здійснюються на користь суспільства. Проте за майже два десятиліття використання цього терміна саме в кримінальному законі він уже усталився і в свідомості юристів, і загалом у суспільній правосвідомості саме для позначення засобу відповідальності. З огляду на це видається за можливе зберегти для позначення виду покарання саме термін «громадські роботи», запропонувавши перейменувати той правовий засіб, який полягає у добровільних і оплачуваних роботах, що сприяють зайнятості населення, на «суспільно корисні роботи».

Правообмежувальний зміст громадських робіт як виду покарання полягає в тому, що вони є легітимізованим примушуванням особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до праці і тим самим обмежують таку особу в можливості заробляти собі на життя працею,

¹ Див.: Кириць Б. Громадські роботи як вид покарання за кримінальним правом України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. 2004. Вип. 39. С. 406.

яку вона вільно обирає, або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43 Конституції). Коли така особа зобов'язується судом виконувати громадські роботи, вона тим самим, по-перше, змушена працювати без свого вільного вибору або угоди, а по-друге, така праця для неї ще й не оплачується. Звісно, що КК не має визначати конкретний перелік видів робіт, що мають виконуватися засудженим, залишивши в цій частині місце для розсуду органів, що виконуватиме цей вид покарання. Однак загальні параметри таких робіт має визначити. Виходячи з викладених вище засад розуміння покарання як кримінально-правового засобу, ці параметри мають бути такими.

По-перше, громадські роботи повинні бути суспільно корисними, тобто здійснюватися не з метою отримання прибутку будь-яким із суб'єктів, включаючи й саму державу, а тим паче – окремими фізичними чи юридичними особами, а для задоволення певних спільних потреб громади (суспільства). Зокрема, громадські роботи не можуть полягати у відшкодуванні шкоди, заподіяної потерпілому (такий правовий засіб повинен мати місце у кримінальному чи іншому законі, проте він не може бути покаранням, а належить до інших видів правових засобів). При цьому такі роботи повинні бути, як правило, не престижними, малокваліфікованими та мати фізичний характер. Наприклад, це може бути прибирання вулиць, доріг, лісів і лісопосадок, ліквідація стихійних сміттєзвалищ, благоустрій населених пунктів, різного роду ремонтні роботи щодо будинків, інших споруд, доріг, комунікацій чи об'єктів житлово-комунального фонду, вантажно-розвантажувальні роботи, не кваліфіковані підсобні роботи тощо. Іншими словами, це мають бути такі роботи, для виконання яких на підставі трудового договору робітника знайти складно чи неможливо, чи економічно не вигідно. Однак, у будь-якому разі, такі роботи не можуть принижувати людську гідність засудженого чи заподіювати йому фізичних страждань. Тому навіть якщо в порядку виконання громадських робіт засуджений повинен буде виконати якісь не особливо престижні роботи, виконання яких може окремим особам здатися таким, що принижує його гідність, він повинен ці роботи виконувати не публічно.

По-друге, такі роботи повинні бути фізично посильними для засудженого. З цього приводу слід погодитися з О. В. Ткачовою, яка пише, що «стосовно неповнолітніх і жінок питання про значне фізичне навантаження (при відбуванні громадських робіт. – Ю. П.) зніма-

ється саме собою»¹. Водночас, формально таке правило нині не закріплене ні в КК, ні в КВК України. Видається, що така вимога має загальний характер: виконувати громадські роботи повинні бути фізично посильними для всіх осіб, яким вони призначаються, а не тільки для неповнолітніх та жінок. І саме в такому контексті вона має бути й відображена в теоретичній моделі цього виду покарання.

По-третє, громадські роботи мають виконуватися у час, що є вільним від іншої зайнятості особи, а саме: вільний від її основної роботи чи роботи, виконуваної за сумісництвом, або від навчання. З цього приводу Б. О. Кириць пропонував використовувати в тексті кримінального закону для вказівки на час можливого відбування громадських робіт законодавчо визначений термін «зайнятість»². Він вважає за доцільне встановити, що цей вид покарання відбувається у вільний «від основного виду зайнятості час»³. Свого часу, виходячи з чинної *de lege lata* моделі громадських робіт, я погоджувався з цією пропозицією⁴. Однак подальший науковий пошук, який привів мене до формулювання нової теоретичної моделі цього виду покарання, обумовлює необхідність уточнення позиції. Для цієї нової моделі, що викладається, поняття «зайнятість» може бути підтримане без його обмеження терміном «основна». Інакше кажучи, громадські роботи в цій новій моделі мають відбуватися у вільний від будь-якої зайнятості час особи. Пояснення цьому буде надане нижче при викладенні положень про порядок обрахування цього виду покарання. Відтак, громадські роботи не можуть, з одного боку, перешкоджати засудженому працювати за його основним місцем роботи чи за сумісництвом або навчатися, а з іншого – не повинні забирати увесь час для його відпочинку. Ця властивість громадських робіт повинна бути не лише визначена в їх змісті, а й вплине на визначення їх розмірів, про що буде сказано далі.

По-четверте, громадські роботи повинні бути неоплачуваними, тобто за виконаний обсяг праці засудженому не може ні нараховувати-

¹ Ткачова А. Зміст та основні риси громадських робіт. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 256.

² Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI від 5 лип. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243 (п. 7 ч. 1 ст. 1).

³ Кириць Б. Громадські роботи як вид покарання за кримінальним правом України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. 2004. Вип. 39. С. 401–402.

⁴ Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 89–90.

ся, ні виплачуватися грошова винагорода. Відтак, громадські роботи, до певної міри побічно обмежують і право власності особи (так зване, похідне правообмеження). Дійсно, згідно з ч. 7 ст. 43 Конституції України «право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом». Однак щодо засуджених до громадських робіт таке право обмежується і вони не отримують у власність тієї винагороди за роботу, яку могли б отримати, якби виконували такі ж роботи не в порядку покарання.

З урахуванням викладеного правообмежувальний зміст громадських робіт як виду покарання міг би бути визначений, наприклад, таким чином: *громадські роботи* – це вид покарання, що обмежує особу в реалізації права на працю, шляхом покладення на неї обов'язку виконувати суспільно корисну, посильну, безплатну працю у вільний від її зайнятості час.

Зрозуміло, що такий правообмежувальний зміст цього виду покарання піднімає питання про можливість застосування громадських робіт до всіх чи певного кола осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. Якщо, наприклад, штраф може бути призначений будь-якій особі, яка має чи в подальшому може отримати грошовий дохід (або майно, яке може бути продане і з отриманих коштів може бути сплачений штраф), то громадські роботи можуть бути призначені лише такий особі, яка здатна виконати їх своєю фізичною працею. Йдеться про те, що для виконання навіть посильних фізичних робіт особа повинна мати належний вік і належний рівень здоров'я. А тому громадські роботи не можуть бути призначені тим особам, які не можуть працювати навіть на посильних для них роботах без шкоди для їхнього здоров'я. З огляду на це і чинний КК України встановлює¹, і в теоретичній моделі, що пропонується для перспективного законодавства, має бути встановлене обмеження за колом осіб для застосування цього виду покарання. Таке обмеження має визначатися виходячи з того, з якими особами не може бути укладений трудовий договір чи які особи мають право не виконувати трудову функцію навіть на добровільній (договірній) основі, отримуючи при цьому від держави певну соціальну підтримку. Адже якщо таких осіб навіть за їх згодою не можна взяти на роботу чи такі особи можуть навіть добровільно не реалізувати своє право на працю, отримуючи при цьому від держави певну

¹ Див.: Антипов В. В., Антипов В. І. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 41 і далі.

грошову винагороду, то тим паче їх не можна і легітимно примушувати до примусової праці.

До таких осіб, зокрема, належать:

1) особи, які не досягли шістнадцятирічного віку, – оскільки вони, за загальним правилом, не можуть бути прийняті на роботу (ч. 1 ст. 188 КЗпП України). Ті ж винятки, які встановлені у законодавстві для прийому на роботу осіб, що досягли п'ятнадцятирічного чи чотирнадцятирічного віку (частини 2 і 3 ст. 188 КЗпП України), мають на мені профорієнтацію і професійне навчання такої особи, а не можливість зазнавання нею засобів відповідальності;

2) особи з інвалідністю першої (такі, що мають стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, неспроможності до самообслуговування і спричиняють до виникнення потреби в постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі) або другої групи (такі, що мають стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, при збереженій здатності до самообслуговування та не спричиняють потреби в постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі)¹;

3) вагітні жінки незалежно від строку вагітності. І хоча такі жінки й можуть працювати до отримання відпустки у зв'язку з пологами та народженням дитини, проте їхнє здоров'я потребує посиленої уваги і турботи, їм має бути забезпечений максимальний час для відпочинку і догляду за собою та майбутньою дитиною. У зв'язку із цим навіть на тих строках вагітності, коли така відпустка ще не надається, застосування до вагітних жінок громадських робіт видається неможливим;

4) особи, які досягли загального пенсійного віку, визначеного в країні на конкретний момент часу. Якщо ж особа, хоч і є пенсіонером (наприклад, отримує пенсію у зв'язку з вислугою років, або вийшла на пенсію до досягнення загального пенсійного віку, або отримує пенсію за особливі заслуги перед державою і т. д.), але не досягла ще загального пенсійного віку, застосування цього виду покарання до неї не повинно виключатися.

¹ Положення про медико-соціальну експертизу : затв. постановою Каб. Міністрів України № 1317 від 3 груд. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 95. Ст. 3265 (п. 27).

Нарешті, для завершення теоретичної моделі громадських робіт, слід визначити одиницю обрахунку, а також мінімальну і максимальну тривалість цього виду покарання.

У КК України 2001 року, так само, як і в кримінальних законах багатьох зарубіжних держав, яким відомий цей вид покарання (Білорусь, Іспанія, Молдова, Чехія та ін.), громадські роботи чи аналогічні за змістом види покарань під іншими назвами обчислюються у годинах, які особа повинна відпрацювати. Видається, що принципово обчислення громадських робіт відпрацьованими годинами є правильним, проте має й деякі недоліки. По-перше, обчислення громадських робіт виключно годинами може необґрунтовано затягувати загальну тривалість його відбування, у тому числі й з причин, незалежних від засудженого. Зокрема, держава може розтягнути виконання цього покарання практично на невизначений строк, залучаючи засудженого до робіт з великими інтервалами між викликами: відпрацював він, наприклад, чотири години в один день, а наступні чотири години – аж через декілька тижнів чи місяців. По-друге, обчислення строку цього покарання виключно годинами становить істотні перешкоди для його відбування особами, які мають ненормований робочий графік чи за сумісництвом працюють водночас на декількох роботах. Нарешті, по-третє, такий спосіб обчислення цього виду покарання не завжди забезпечує тісну співпрацю й постійний контакт особи, що його відбуває, з органом, що його виконує.

З огляду на викладене, видається доцільним удосконалити існуючу одиницю обліку цього виду покарання, взявши за її основу не лише *кількість годин, яку має відпрацювати засуджений, а й більш тривалу одиницю виміру часу, протягом якої він має відпрацювати цю кількість годин*. Такою одиницею міг би стати календарний місяць, протягом якого особа має відпрацювати певну кількість годин громадських робіт. Відтак у пропонованій теоретичній моделі громадських робіт вони обчислюються місяцями з кількістю годин протягом кожного з них.

З урахуванням того, що громадські роботи мають широко використовуватися як вид покарання за [кримінальні] проступки, їхня мінімальна тривалість має бути найменшою з можливих, а саме – один місяць. Найбільша ж їх тривалість, безумовно, має визначатися з урахуванням того, за які найбільш тяжкі кримінальні правопорушення законодавець вважатиме за можливе їх встановити. Вочевидь, вони

навіть чи можуть бути встановлені навіть за злочини середньої тяжкості; сфера застосування цього виду покарання – це проступки і, можливо, лише деякі з найменш тяжких злочинів. Окрім того, тривалість цього виду покарання не може бути і надмірно довгою, щоб особа за час його відбування не те що не втратила соціальних зв'язків, але й жодним іншим чином не асоціалізувалася, надмірно не втомилася, могла планувати своє подальше життя. Такі міркування приводять мене до висновку про те, що максимальна тривалість громадських робіт має становити 12 місяців (1 рік). Відповідно, обчислюватися цей вид покарання у санкціях кримінального закону та у вироків судів має саме в місяцях.

Кількість же годин, яку особа має відпрацювати протягом кожного місяця, повинна бути диференційованою залежно від віку особи, до якої застосовується цей вид покарання, та її зайнятості. Оскільки нормальна тривалість робочого часу повнолітньої особи становить 40 годин на тиждень (ч. 1 ст. 50 КЗпП України), то зайнята повнолітня особа, в середньому, має п'ять 8-годинних робочих днів на тиждень з двома вихідними днями. Таким чином, у кожен робочий день (точніше – добу) у особи залишається 16 годин на особисте життя, відпочинок, харчування, сон та інше. Оскільки ж лише сон має займати близько 8 годин на добу, то з решти 8 годин зайняти на громадські роботи більше половини буде необґрунтованим, а, вочевидь, і жорстоким та негуманним щодо засудженого. Відтак, упродовж одного дня такий засуджений не повинен відбувати більше, ніж 4 години громадських робіт. Це правило слушно закріплене в ч. 2 ст. 56 чинного КК України і має бути збережене й у теоретичній моделі цього виду покарання для перспективного законодавства. Якщо ж виходити з того, що середня кількість робочих днів на місяць становить 21¹, то загальна кількість годин, яку така особа мала б відпрацювати протягом місяця, становила б 84 години. Однак, оскільки робота впродовж 12-ти годин п'ять днів на тиждень упродовж усього місяця може вкрай негативно відбитися і на стані здоров'я засудженого, і на його соціальних зв'язках, і на його життєвих планах, вона має бути зменшеною, принаймні у два рази. З урахуванням цього, а також беручи знову до уваги те, що право «любить круглі числа», максимальна кількість годин громадських робіт, які має відпрацювати повнолітній зайнятий засу-

¹ Див., наприклад: Виробничий календар на 2020 рік в Україні. URL: https://tqm.com.ua/ua/likbez/ualaws/vyrobnychyj_kalendar_2020.

джений упродовж місяця, має бути визначена на рівні 40 годин. Таким чином, для повнолітніх зайнятих осіб загальна кількість годин громадських робіт має становити від 40 (1 місяць) до 480 (12 місяців) годин.

Натомість, для осіб, які належать до працездатного, проте незайнятого населення (безробітні), позаяк вони мають більше вільного часу, щомісячна тривалість громадських робіт може бути й більшою. Навряд чи вона повинна досягати 40 годин на тиждень (як нормальна тривалість робочого часу за КЗпП України) і, відповідно, 160 годин на місяць. Адже ці особи, попри безробіття і можливість отримувати допомогу від держави, часто мають разові чи неофіційні роботи, що дають їм засоби до існування. Тому для таких осіб тривалість громадських робіт і впродовж місяця, і на один день має бути не більше, ніж у два рази вищою, порівняно із зайнятим населенням і, відповідно, становити 80 годин на місяць і до 8 годин на день. Таким чином, для повнолітніх незайнятих осіб загальна кількість годин громадських робіт має становити від 80 (1 місяць) до 960 (12 місяців) годин. З одного боку, це даватиме змогу більш продуктивно використовувати працю таких осіб, а з іншого – певним чином стимулюватиме їх і до офіційного працевлаштування, після якого кількість годин, що належить до відпрацювання, для них має бути знижена до рівня, встановленого для зайнятого населення.

Нарешті, для неповнолітніх осіб, які досягли 16-річного віку, щомісячна кількість годин громадських робіт і їхній денний максимум має бути меншим, ніж для повнолітніх. З урахуванням того, що згідно з п. 1 ч. 1 ст. 51 КЗпП України для осіб віком від 16 до 18 років встановлено скорочену тривалість робочого часу – 36 годин на тиждень, а також беручи до уваги, що дітям треба більше часу на відпочинок (передусім – на сон), що особи такого віку, як правило, навчаються у випускних класах середньої школи, що вимагає від них докладання додаткового часу і сил до навчання, нарешті, і в контексті наступності кримінального законодавства України видається, що і щомісячна сума часу, і денний максимум громадських робіт для таких осіб має бути вдвічі знижений, порівняно з повнолітніми, які належать до зайнятого населення. Тобто максимальна тривалість громадських робіт для неповнолітнього має складати 20 годин на місяць і до 2-х годин на день. Таким чином, для неповнолітніх осіб загальна кількість годин громадських робіт має становити від 20 (1 місяць) до 240 (12 місяців) годин.

У тих же розмірах і до тих же категорій суб'єктів кримінальних правопорушень громадські роботи можуть застосовуватися і як до-

датковий вид покарання. Цілком очевидно, що громадські роботи не можуть бути додатковим покаранням до ув'язнення на певний строк або довічного ув'язнення. При цьому слідуючи загальному правилу про винесення додаткових покарань із санкцій, у статті Загальної частини, що буде присвячена цьому виду покарання, слід передбачити, що в такій якості громадські роботи можуть бути призначені на розсуд суду при засудженні до основних покарань у виді штрафу або обмеження свободи. Наразі не вбачається підстав для обмеження такого повноваження суду певним колом учинених злочинів.

Таким чином, теоретична модель громадських робіт як виду покарання для перспективного кримінального законодавства України описується наступними трьома тезами. По-перше, громадські роботи – це «змішаний» вид покарання, що обмежує особу в реалізації права на працю, шляхом покладення на неї обов'язку виконувати суспільно корисну, посилену, безоплатну працю у вільний від її зайнятості час. По-друге, вони призначаються на строк від 1 до 12 місяців і виконуються щомісячно: зайнятою особою – 40 годин (але не більше 4 годин на добу); незайнятою особою – 80 годин (але не більше 8 годин на добу); неповнолітнім – 20 годин (але не більше 2 годин на добу). По-третє, цей вид покарання може бути призначений будь-якій особі, за винятком осіб, які не досягли 16-річного віку, осіб з інвалідністю I або II групи, вагітних жінок і осіб, що досягли пенсійного віку. На основі цієї моделі мають бути розроблені й питання суміжних теорій кримінального права, пов'язані, зокрема, з особливостями порядку призначення громадських робіт, звільнення від них, їх виконання, використання для заміни іншим чи іншого виду покарання тощо, що знаходяться за межами предмета загальної теорії визначення караності.

4.3. Теоретична модель визначення штрафу

Штраф є традиційним видом покарання, властивим кримінальному законодавству всіх європейських (а, вочевидь, і світових) країн. За своїм змістом він полягає в обмеженні права власності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, на певну суму грошей, які ця особа має сплатити іншому суб'єктові права. У цій сутнісній, змістовній властивості усі існуючі моделі штрафу є тотожними між собою

й відповідають викладеним вище ознакам покарання як кримінально-правового засобу та вимогам щодо його законодавчого визначення. Водночас, по-різному може вирішуватися питання про те, якому саме суб'єктові сплачується штраф; в яких одиницях він обчислюється і в яких розмірах встановлюється; чи за всі або лише деякі види кримінальних правопорушень він може бути встановлений; чи кожному суб'єктові він може бути призначений? Вочевидь, що відповіді на ці питання можуть різнитися в різних країнах з урахуванням їх історичного досвіду та правової традиції, належності їх до тієї чи іншої правової системи, середнього рівня матеріального достатку населення та загального рівня правової свідомості тощо. З огляду на це, розроблення теоретичної моделі визначення штрафу для кримінального законодавства України передбачає передусім визначеність у вказаних питаннях.

Найбільш поширеним є розуміння штрафу як грошової суми, що підлягає сплаті особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, на користь держави, що її засудила. Саме так штраф традиційно визначався і визначається нині у кримінальному законодавстві України. Водночас інколи в порядку *de lege ferenda* пропонується змінити цю ознаку штрафу та законодавчо встановити необхідність відрахування певної частини штрафу не в дохід державного бюджету, а на користь потерпілого. Так, О. Ф. Бантишев вважає, що потерпілому повинно належати принаймні 30% від суми сплаченого винним штрафом¹; М. І. Коржанський висловлювався за розподіл суми штрафу в іншій пропорції: 65% – на користь потерпілого від злочину і 35% – в дохід державного бюджету²; В. М. Пуйко взагалі пропонує розділити штраф на два окремих види покарання – на користь держави і на користь потерпілого (у кратному розмірі)³. Подібний розподіл сум штрафу між адресатами їх отримання відомий правовій традиції окремих народів. Так, ст. 45 КК Киргизстану 1997 року, що був чинним до 31 грудня 2018 року, передбачався такий вид покарання, як «потрійний айип»,

¹ Бантишев О. Ф. Удосконалення чинного кримінального законодавства. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України* : тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2007 р.) / редкол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. Київ : Київ. нац. ун-т. внутр. справ, 2007. С. 50.

² Коржанський М. Й. Уголовний Закон України (наукова модель). Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004. С. 40.

³ Пуйко В. М. Застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань як напрям гуманізації кримінальної політики в Україні. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2002. № 2. С. 153.

що становив грошове або майнове стягнення у трикратному розмірі заподіяної шкоди, дві частини з якого стягувалися на користь потерпілого для відшкодування йому майнової та моральної шкоди, заподіяної злочином, а одна – на користь держави. І хоча цей вид покарання виключно позитивно оцінювався місцевими криміналістами¹, киргизький законодавець не знайшов за можливе зберегти його в новому КК 2016 року, що набув чинності з 1 січня 2019 року. Подібну модель самостійного виду покарання під назвою «потрійне відшкодування шкоди» (дві частини – потерпілому, одна – державі) пропонувала для закріплення в КК України 2001 року Т. А. Денисова, яка висловлювала судження про те, що він «допоможе збалансувати інтереси громадянина, який постраждав унаслідок вчиненого злочину, держави та засудженого. По своїй суті він [цей вид покарання. – Ю. П.] не є новим, бо його витоки йдуть з вікової давнини Київської Русі»².

Підтримати судження про можливість сплати усього штрафу чи певної його частини на користь потерпілого не видається за можливе з тих міркувань, що кримінальна відповідальність, як відповідальність публічно-правова, є відповідальністю особи перед державою, а не перед потерпілим. Потерпілий не є суб'єктом матеріально-правових кримінальних правовідносин³, а тому не може мати будь-яких прав чи обов'язків стосовно покарання, що призначається винному. Сказане, звісно, не означає, що потерпілому не повинна відшкодовуватися шкода, заподіяна вчиненням кримінального правопорушення. Проте таке відшкодування здійснюється у рамках цивільно-правових відносин, у зв'язку із чим регулюється цивільним законодавством (див., зокрема, статті 1177, 1206, 1207 та ін. ЦК України). Навіть закріплення в кримінальному законі положень про відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди надає цьому, за змістом, цивільно-правовому засобу лише статусу засобу кримінального закону, але не засобу кримінального права (див. підрозділ 1.3). Тому штраф має сплачуватися виключно на користь держави.

¹ Див., наприклад: Сыдыкова Л. Ч. Система и виды наказаний по уголовному праву Кыргызской Республики : монография. Бишкек : [б. и.], 1999, С. 145; Джалгасынова Г. Д. Тройной айып как вид уголовного наказания : учеб. пособие / под общ. ред. Л. Ч. Сыдыковой. Бишкек : КРСУ, 2012. С. 28–30.

² Денисова Т. А. Корегування мети покарання як крок до гуманізації кримінальної політики. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. №9. С. 15.

³ Див.: Наден О. Структура кримінального правовідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. №10. С. 125–128.

Щоправда, й держава не повинна мати матеріальної зацікавленості від виконання покарань, оскільки наявність такої зацікавленості може стати фактором, що потягне небажані перекоси на правозастосовному рівні здійснення кримінально-правової політики. Досі достеменно не можна встановити, чим керуються законодавці, коли в доходній частині державного бюджету на наступний рік закладають суми, які мають надійти від сплати штрафів. Тим паче, не можна прослідкувати їхню подальшу долю в державному бюджеті, зокрема – на які статті витрат ці кошти спрямовуються. Водночас держава має перед суспільством загалом і багатьма потерпілими від кримінальних правопорушень, зокрема, досі невиконуваний обов'язок, що передбачений для неї багатьма актами «м'якого» міжнародного права, а також – хоч і не ратифікованими, але підписаними актами «жорсткого» міжнародного права, та підтверджений нею у національному законодавстві.

Так, п. 12 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою передбачено, що «у тих випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів до надання фінансової компенсації: (а) жертвам, які в результаті тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або істотно підірвали своє фізичне або психічне здоров'я; (б) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично або психічно недієздатними в результаті такої віктимізації». Для практичної реалізації цього припису наступним п. 13 Декларації передбачено, що державам «слід сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам. При необхідності в цих цілях можуть створюватися і інші фонди, в тому числі в тих випадках, коли держава, громадянином якої жертва є, не в змозі відшкодувати жертві завдану їй шкоду»¹. Статтею 2 Європейської конвенції щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (ETS № 116), що підписана Україною ще в 2005 році, проте й досі не ратифікована, передбачається, що «1. Коли відшкодування збитків не може бути забезпечене з інших джерел, держава повинна це взяти на себе для наступних категорій: (а) для тих, яким в результаті умисних насильницьких злочинів було завдано серйозної шкоди фізичному стану або

¹ Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : затв. Резолюцією № 40/34 Генер. Асамблеї ООН від 29 листоп. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114/print.

здоров'ю; (b) для тих, які перебували на утриманні загиблих внаслідок такого злочину.

2. Відшкодування збитків, передбачених попереднім абзацом, здійснюється навіть у тому випадку, якщо злочинець не може піддатися судовому переслідуванню або бути покараний»¹.

Більше того, й сама держава підтвердила свою рішучість здійснювати компенсації жертвам кримінальних правопорушень, передбачивши в ч. 2 ст. 1177 ЦК України припис про те, що «шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом». Водночас через відсутність згаданого спеціального закону та низку інших факторів це положення наразі є чинним, проте не діючим².

Звісно, що такий закон за своїм змістом має бути цивілістичним і його розробка є прерогативою фахівців з питань відшкодування шкоди, яке не є кримінально-правовим засобом. Проте в кримінальному законі може бути закладений припис, що сприятиме розробці й подальшому впровадженню такого закону. Цей припис має відображати ідею³ створення спеціального фонду, до якого мають спрямовуватися грошові надходження від виконання штрафу та інших кримінально-правових засобів, і кошти з якого потім направлялися б на відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, у тих випадках, коли таку шкоду зобов'язана відшкодувати держава. Видається, що *de lege ferenda* слід встановити саме таке спрямування стягнутих сум штрафу і слід відзначити, що ця ідея відображається наразі в проєкті нового КК України.

З урахуванням викладеного правообмежувальний зміст штрафу як виду покарання міг би бути визначений, наприклад, таким чином: ***штраф*** – це вид покарання, що обмежує особу в реалізації права власності на певну суму грошей, шляхом покладення на неї обов'язку спла-

¹ Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (ETS N 116) : від 24 листоп. 1983 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_319#Text.

² Див.: Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 11 : Недоговірні зобов'язання / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, Ю. В. Баулін та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. С. 186–187.

³ Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 50.

тити цю суму на користь державного Фонду відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями.

Стосовно одиниці обрахунку штрафу слід відзначити, що єдиного загальновизнаного і загальноприйнятого рішення ні в зарубіжному законодавстві, ні у вітчизняних наукових дослідженнях досягнути не вдалося. У кримінальних законах різних країн сформувалося три основних підходи до визначення такої одиниці. В одних країнах (Франція, Грузія, Туреччина та інші) штраф обчислюється безпосередньо в національній (чи міжнаціональній, якщо йдеться про євро) грошовій одиниці. В інших – замість національної грошової одиниці використовується певний її «сурогат», що становить умовну одиницю, яка має певне грошове вираження у валюті відповідної країни. Такий спосіб обчислення штрафів набув певної популярності в законодавстві країн Східної Європи (Білорусь, Молдова, Литва та інші), включаючи й Україну. Нарешті, в третій країнах (ФРН, Польща, Чехія, Іспанія та інші) набула поширення так звана «скандинавська система штрафів», сутність якої полягає в тому, що штраф для кожного засудженого визначається в певній кількості «денних ставок», тобто середнього доходу конкретної особи за кожен день. Наприклад, згідно з § 40 КК ФРН штраф може бути призначений у розмірі від п'яти до трьохсот шістдесяті денних ставок, якщо тільки закон не визначить іншого розміру штрафу. Денна ж ставка обчислюється, виходячи з доходу, який особа має або могла б мати за день після здійснення оподаткування і має бути в межах від 1 до 30000 євро¹. Інколи законодавці окремих країн вдаються до поєднання двох з вищезазначених способів, допускаючи, наприклад, можливість обчислення штрафу і в національній валюті, і в умовних одиницях (Росія).

В Україні до початку гіперінфляції 1990-х років штраф у кримінальних законах визначався у твердій грошовій сумі. В останні ж роки чинності КК 1960 року обчислення сум штрафів у ньому було переведене спершу в один сурогат валюти (мінімальна заробітна плата), а потім – в інший – неоподатковуваний мінімум доходів громадян (н.м.д.г.). Остання умовна одиниця використовується для обчислення сум штрафів і в КК України 2001 року. Причому, починаючи з 1995 року «курс» н.м.д.г. до грошової одиниці, що знаходиться в обігу в Україні, є незмінним: спершу 1 н.м.д.г. становив 1700000 карбованців², а після

¹ Карне законодавство ФРН / пер. А. І. Зігора. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 45.

² Див.: Про внесення змін до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519 : Указ Президента України № 1082/95 від 21 листоп. 1995 р. *Урядовий кур'єр*. 1995. 23 листоп. (№ 175–176).

проведення грошової реформи¹ й донині ця сума дорівнює 17 грн. Навіть попри те, що спершу законом України «Про податок з доходів фізичних осіб»² було введено, а потім Податковим кодексом збережено категорію «податкової соціальної пільги» і до неї був прив'язаний розмір н.м.д.г. у тих випадках, коли йдеться про обчислення заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, то для обчислення сум штрафу була збережена сума в 17 грн.

У літературі ж висловлюються пропозиції про зміну одиниці обчислення сум штрафу. Так, В. О. Попрас, посилаючись на те, що «збільшення НМДГ, яке може бути здійснене в податковому законодавстві без урахування потреб кримінального законодавства, може призвести не тільки до суттєвого зростання розмірів штрафу, але й до проблем, що пов'язані з дією кримінального законодавства в часі»; звертаючи також увагу на те, що «підвищення НМДГ як категорії податкового права без урахування її використання в кримінальному праві може призвести до безпідставного надмірного посилення санкцій» та вважаючи, що «в нинішній ситуації (він писав ці слова у 2009 році – *Ю. П.*) вже відсутні ті причини, які свого часу змусили законодавця перейти в частині визначення розмірів штрафу від національної валюти до умовної одиниці», зробив висновок про те, що «на сьогоднішньому етапі кримінальному законодавству України вже немає потреби визначати розміри штрафу в НМДГ» і запропонував перейти до законодавчого визначення розмірів цього виду покарання безпосередньо у гривні³.

Ідею про перехід на обчислення штрафу в денних ставках висловлював і обґрунтовував М. І. Хавронюк. Він пропонував визначати штраф як основне покарання за злочини невеликої тяжкості – у розмірі від 100 до 200 ставок, а за злочини середньої тяжкості – від 200 до 500 ставок. За тяжкі та особливо тяжкі злочини він вбачав за можливе встановити штраф виключно як додаткове покарання у розмірах, відповідно, від 500 до 700 і від 700 до 1000 денних ставок. Розмір же однієї денної ставки М. І. Хавронюк пропонував визначити в межах від 10 до 500 гривень (цю ідею він висував у 2006 році, виходячи з то-

¹ Див.: Про грошову реформу в Україні : Указ Президента України № 762/96 від 25 серп. 1996 р. *Голос України*. 1996. 28 серп. (№ 159).

² Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України № 889-IV від 22 трав. 2003 р. *Голос України*. 2003. 22 лип. (№ 134).

³ Див.: Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. С. 52.

дішнього середнього рівня доходів населення, купівельної спроможності гривні та її курсів до іноземних валют. – Ю. П.), поклавши на суд обов'язок обчислювати її, беручи до уваги дохід засудженого за попередній рік, його життєвий рівень, особисті та сімейні обставини, матеріальне становище та можливості отримання доходу¹.

В. О. Навроцький, вважаючи, що для обчислення розмірів штрафу в КК України має бути збережена певна умовна одиниця, водночас критично оцінює використання в такій якості саме н.м.д.г. і пропонує запровадити окрему, спеціальну, передбачену саме для кримінального законодавства і визначену саме в ньому розрахункову одиницю обчислення штрафів².

Висловувалися також і пропозиції про перехід на змішані системи обчислення штрафу: вираховання його в національній валюті або в розмірі заробітної плати чи іншого доходу засудженого за період від одного місяця до п'яти років³, у національній валюті або в умовній (фінансовій) розрахунковій одиниці⁴ тощо.

Безумовно, кожен спосіб обчислення штрафу має свої переваги та недоліки. Зокрема, обчислення його безпосередньо в національній грошовій одиниці зробить закон більш зрозумілим для населення та простим для застосування судами, унеможливить неточності, які інколи зустрічаються у судовій практиці при математичних перерахунках кількості н.м.д.г. в гривні⁵. Водночас продовжувана нестабільність національної валюти не дозволяє погодитися з пропозицією В. О. Попраса. Індекс інфляції в Україні після висловлення ним такої пропозиції в окремі роки досягав 124,9 % (2014), 143,3 % (2015), в інші – був нижчим, але теж коливався

¹ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 583–585.

² Навроцький В. О. Кримінальний кодекс України 2001 р.: підсумки та очікування. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: Проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. Ч. 1 / редкол.: В. Л. Ортинський та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. С. 8.

³ Демидова Л. М., Дорош Л. В. Щодо проблем визначення розміру шкоди, заподіяної злочинцем, та розміру штрафу. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссроуд, 2007. Вип. 14. С. 53–54.

⁴ Берзін П. С. Грошові обчислення у кримінальному праві України: сучасний стан, проблеми, пропозиції. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2007. С. 35–37.

⁵ Див., наприклад: Лісника не визнано службовою особою, а тому його дії, пов'язані з неналежним виконанням обов'язків з охорони лісу від самовільної порубки, кваліфіковано за ст. 197 КК України : ухвала колегії суддів Суд. палати у крим. справах Верхов. Суду України від 11 трав. 2004 р. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 8. С. 19–20.

в межах 104–112 %¹. Відтак, купівельна спроможність гривні за цей час знизилася не менше ніж у два рази, а її курси до основних світових валют – упали більше ніж у три рази. І якби тоді, в 2009 році, штраф у КК України був визначений у твердій сумі гривень, то за цей час декілька разів довелося б вносити зміни до Кодексу (до всіх санкцій, що передбачають цей вид покарання), спрямовані на коригування його розміру.

Привабливість «скандинавської моделі штрафу» полягає в тому, що її використання може стати вагомим засобом для індивідуалізації кримінальної відповідальності на правозастосовному рівні здійснення кримінально-правового регулювання. Адже, дійсно, залежність суми штрафу від рівня доходів конкретної особи здатна зробити каральний вплив цього виду покарання максимально адекватним для кожної особи. Водночас така модель штрафу може належним чином функціонувати лише в країнах зі стабільною економікою, усталеними і регульованими правом соціально-економічними відносинами, переважну більшість населення яких становить так званий «середній клас». В Україні ж, де вже третій десяток років відбуваються економічні трансформації, момент закінчення яких не є очевидним ні для населення, ні, схоже, для самої влади; де лише за офіційними оцінками Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, «рівень тіньової економіки у січні–березні 2020 року склав 31% від обсягу офіційного ВВП»², а «неформально зайнятим (тобто: без офіційного працевлаштування. – Ю. П.) у формальному секторі економіки (у роботодавців, які зареєстровані як суб'єкти господарювання) був кожний третій працівник»³; де так званий «середній клас» у 2016 році оцінювався близьким до 14 %⁴, запрова-

¹ Індекс інфляції в Україні 2020. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>.

² Тенденції тіньової економіки в Україні у січні–березні 2020 року / Департамент стратег. планування та макроекон. прогнозування. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendenstiiTinovoiEkononiki>.

³ З 1 лютого 2020 року Державна служба з питань праці розпочне інспекцію по дотриманню трудового законодавства. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?id=44878965-3ec9-462a-91f2-9d0b0b41891f>.

⁴ Див.: Середній клас в Україні: уявлення та реалії / А. Рачок, О. Пишуліна, М. Міщенко та ін. С. 43. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf. У той же час у країнах, що запровадили «скандинавську систему штрафів», частка «середнього класу» в усьому населенні становить: Норвегія та Данія – 80%; Люксембург та Фінляндія – 75%; Німеччина – 72% тощо (URL: https://economy.24tv.ua/seredny-klas-ukrayini-2020-hto-nalezhit-novini-ekonomiki-ukrayini_n1410016).

дження «скандинавської системи штрафів» видається поки що передчасним. Можливо, після спливу певного часу до питання про неї можна буде повернутися за кращих соціально-економічних умов. Але й тоді наука кримінального права повинна буде вирішити принципове питання про те, чи не є така система дискримінаційною щодо осіб, які є більш освіченими, талановитими, здібними, працелюбними і працездатними, а відтак, – і мають вищі доходи? Суспільство очікуватиме від криміналістів-пенологів пояснення того, чому такі особи мають платити більш високі суми штрафів, ніж особи з меншим рівнем доходів при вчиненні ними однакових за ступенем тяжкості кримінальних правопорушень.

З огляду на викладене слід дійти висновку, що найбільш прийнятним для України на нинішньому етапі є обчислення сум штрафу як виду покарання в певних умовних одиницях. Питання полягає лише у тому, чи такою умовною одиницею має продовжувати залишатися н.м.д.г., чи ця одиниця повинна бути іншою? Думається, що відповіді на нього можна лише попередню сформулювавши вимоги до розрахункової одиниці, яких має обчислюватися штраф. Ці вимоги мають бути принаймні такими.

По-перше, ця одиниця повинна бути властивою виключно кримінальному законодавству (можливо, навіть, і в широкому його розумінні, охоплюючи усі кодекси про відповідальність за публічні правопорушення) і при тому не використовуватися в інших галузях законодавства. Ця вимога обумовлена тим що, така одиниця повинна мати свій розмір, що визначається виключно для потреб кримінального права, і не залежить від потреб інших галузей. У такому разі ця умовна одиниця буде забезпечена від її змін, що можуть здійснюватися законодавцем для потреб інших галузей законодавства, всупереч цілям кримінального законодавства. По-друге, ця одиниця повинна бути такою, що не змінюється автоматично, і для внесення змін до якої, щоразу необхідне окреме законодавче рішення. Це пояснюється тим, що будь-які зміни до кримінального закону повинні вноситися цілеспрямованим і усвідомленим рішенням законодавця, а не відбуватися автоматично через виникнення певної юридично значимої події. По-третє, це одиниця повинна бути одноманітною в усьому тексті Кримінального кодексу, тобто мати однаковий розмір при її застосуванні як для визначення розмірів шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням чи вартості предмета такого правопорушення, так і сум штрафу чи роз-

мірів інших кримінально-правових засобів, що можуть мати грошове обчислення.

З огляду на викладене н.м.д.г. не може надалі використовуватися як умовна одиниця для обчислення розмірів штрафу. Адже він, по-перше, є категорією податкового права, встановлюється і застосовується саме для цілей оподаткування, а не для потреб кримінального законодавства. По-друге, хоча н.м.д.г. у тій частині, в якій він стосується визначення розмірів штрафу, як відзначалося вище, не змінюється з 1995 року, проте в тій частині, в якій він стосується визначення ознак складу кримінального правопорушення, – автоматично змінюється 1 січня кожного року у зв'язку із поступовим підвищенням прожиткового мінімуму, а через це – й податкової соціальної пільги, а відтак – і «прив'язаного» до неї н.м.д.г. Звісно, що законодавець усвідомлено й цілеспрямовано підвищує розмір прожиткового мінімуму, керуючись соціально-економічною ситуацією в Україні, рівнем розвитку економіки, рівнем купівельної спроможності гривні та іншими факторами. Водночас він навряд чи усвідомлює, що при цьому кардинально змінюються визначені в кримінальному законодавстві розміри шкоди, що часто тягне за собою необґрунтовані декриміналізації цілої низки діянь. У разі, якби до податкової соціальної пільги н.м.д.г. був би «прив'язаний» і в тих випадках, коли він стосується визначення сум штрафів, це автоматично і без явно вираженої на те волі законодавця тягло б і щорічні підвищення цих сум, які могли б бути необґрунтованими як для потреб кримінального права. Нарешті, по-третє, не може надалі продовжуватися неодноразово критикована в літературі ситуація, коли в чинному КК України одне й те саме поняття «н.м.д.г.» має два різних змістовних наповнення.

Викладене свідчить про те, що кримінальне законодавство потребує заміни використовуваної в ньому умовної одиниці обчислення усіх грошових розмірів, у тому числі й сум штрафу. Це дає підстави погодитися з висловленою В. О. Навроцьким ідеєю запровадження у кримінальному законі (а також і в інших законах про відповідальність за публічні правопорушення) своєї власної, унікальної, використовуваної лише в цих законах умовної одиниці для грошових обчислень. Як і пропонує В. О. Навроцький, її дійсно можна йменувати просто «розрахунковою одиницею», не створюючи ніякої більш складної, громіздкої назви, що не додала б інформативності. Питання постає лише в тому, до якої суми гривень її прирівняти відначально, як, коли, і в яких розмірах її в подальшому змінювати?

Загалом, питання про відначальний розмір розрахункової одиниці є конвенційним і щодо нього необхідне досягнення консенсусу між українськими криміналістами та українською владою. Думається, що цей відначальний розмір цілком міг би бути встановлений на рівні 100 грн з огляду на такі аргументи. По-перше, ця сума майже в 6 разів перевищує нинішній розмір н.м.д.г. у частині обчислення штрафів, а тому її використання дозволить істотно зменшити «інфляцію» розмірів штрафу, що передбачаються у санкціях. Він може визначатися уже не в десятках тисяч н.м.д.г., як це часто має місце зараз, а в сотнях чи принаймні тисячах розрахункових одиниць. По-друге, це достатньо зручна сума для користування та порівняння з поточними розмірами мінімальної заробітної плати (5000 грн) і середньої заробітної плати (близько 10 000 грн). По-третє, право, вочевидь «любить круглі числа», адже дійсно законодавець, визначаючи ті чи інші розміри за межами першої сотні, передусім грошові суми, свідомо чи підсвідомо прагне до того, щоб вони закінчувалися на нуль, а ще краще – на два нулі. Тому започаткування нової одиниці розрахунку штрафів з круглого числа 100 буде і традиційним для законодавчої техніки, і зручним для відначальних розрахунків, адже саме з урахуванням цієї суми мабуть мають бути перераховані і розміри штрафів, і розміри шкоди, що заподіюються кримінальними правопорушеннями.

З огляду на викладене в проєкті нового КК України й передбачено, що «у цьому Кодексі, а також у Кодексі України про проступки та Кодексі України про порушення розрахункова одиниця, яка застосовується для визначення розмірів предмета або засобу вчинення злочину (проступку, порушення), а також спричиненої ним майнової шкоди і розміру штрафу, дорівнює 100 гривням» (проєкт ч. 1 ст. 1.3.2)

Надалі ж такий розмір законодавцем за потреби може змінюватися (вочевидь, в осяжному майбутньому – лише в бік підвищення) шляхом внесення однієї лише зміни до згаданого припису кримінального закону без потреби міняти усі суми по його тексту. Частиною 2 ст. 1.3.2 проєкту передбачено, що «після набрання чинності цим Кодексом розмір розрахункової одиниці може змінюватися не частіше, ніж один раз на календарний рік», а п. «Г» ч. 2 ст. 1.1.3 проєкту – що закон, яким змінюється розмір розрахункової одиниці, набуває чинності «з 1 січня року, наступного за роком, у якому цей закон був офіційно оприлюднений».

Нарешті, розроблення теоретичної моделі штрафу як виду покарання передбачає й визначення його мінімальних та максимальних розмірів, у межах яких він може застосовуватися. За чинним КК України (ч. 2 ст. 53) штраф є єдиним видом покарання, який маючи чітко фіксований і непорушний мінімальний розмір (30 н.м.д.г.), водночас має відносно фіксований максимальний розмір (50.000 н.м.д.г.). Законодавець передбачає (ч. 2 ст. 53 КК) як можливість перевищення цього максимуму як при пеналізації кримінальних правопорушень, так і необхідність його перевищення в окремих випадках призначення покарання.

Можливість законодавчого виходу в санкціях за максимальний розмір штрафу критикувалася мною ще до реформи цього виду покарання у 2011 році з висуненням пропозиції встановити у Загальній частині такий максимальний розмір штрафу, який не передбачав би можливості виходу за нього в окремих статтях¹. Пізніше цю ідею підтримав В. О. Попрас². І хоча після реформи 2011 року законодавець і зберіг таку можливість, проте відтоді нею не користується.

Крім можливості необмеженого *перевищення законодавцем* максимального розміру штрафу при пеналізації кримінальних правопорушень, реформоване законодавство допускає й можливість *призначення судом* штрафу з необмеженим виходом за його максимальний розмір. Речення друге ч. 2 ст. 53 КК передбачає, що «за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу». Вочевидь, таке законодавче рішення було обумовлене висловлюваним багатьма дослідниками судженням про те, що вчинення кримінального правопорушення повинно бути «економічно не вигідним», чого, на їхню

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Положення Загальної частини Кримінального кодексу України, що регулюють діяльність законодавця. *Нове законодавство України та питання його застосування* : тези доп. та наук. повідомл. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2004. С. 117–119.

² Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 9.

думку, не можна досягнути тоді, коли штраф у санкції встановлено в розмірі, меншому, ніж розмір заподіяної відповідним кримінальним правопорушенням матеріальної шкоди¹.

Однак погодитися з такими судженнями не уявляється за можливе. Штраф не є ні «відкупом» за вчинення кримінального правопорушення, ні «податком» на незаконно придбане майно. Він сплачується із законних доходів (заощаджень) особи, тим самим обмежуючи її в реалізації права власності, а не з грошей чи іншого майна, отриманих у результаті вчинення кримінального правопорушення. Таке майно підлягає або поверненню потерпілому, або оберненню в дохід держави (статті 96¹, 96² чинного КК України, розділ 3.8 проєкту нового КК України). Так само має бути повністю відшкодована й матеріальна шкода, заподіяна злочином (ч. 1 ст. 1166 ЦК України). Виходячи з цього, не вбачається суттєвої проблеми в тому, що в санкції може бути встановлено розмір штрафу менший ніж розмір шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, описаним у гіпотезі цієї ж статті, бо в сукупності з розміром відшкодувань він у будь-якому випадку перевищуватиме розмір завданої шкоди чи отриманого від вчинення кримінального правопорушення доходу.

З огляду на викладене теоретична модель штрафу як виду покарання повинна мати фіксовані мінімальний та максимальний його розміри, які не можуть бути порушені ні при пеналізації кримінального правопорушення, ні при призначенні покарання за одиначне кримінальне правопорушення. Водночас з урахуванням того, що обсяг майна (у тому числі грошей), належних особі, як уже відзначалося вище, не підлягає

¹ Див., наприклад: Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона податкових відносин. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 трав. 2005 р.) / відп. за вип.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. С. 534–535; Коржанський М. Й., Щупаківський Р. В. Санкції у кримінальному законі України. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ* : зб. наук. пр. 2004. № 1 (14). С. 261; Усатий Г. О. Ефективність кримінально-правової протидії податковій злочинності у сфері електронної торгівлі. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України* : тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2007 р.) / редкол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. Київ : Київський нац. ун-т. внутр. справ, 2007. С. 175–176; Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 584; Шаповалова О. А. Штраф як вид покарання за злочини у сфері господарської діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Кроссруд, 2006. Вип. 11. С. 59–60.

обмеженням, а, відтак, може бути надвеликим, то цілком допустиме перевищення максимального розміру штрафу при складанні покарань, призначених за сукупністю кримінальних правопорушень чи сукупність вироків. У цьому одна з принципових відмінностей штрафу від строкових видів покарань, які навіть і при сукупності кримінальних правопорушень чи сукупності вироків не можуть перевищувати їх максимально встановленого строку.

Конкретні ж суми розрахункових одиниць, які мають становити мінімальний та максимальний розміри штрафу, можуть бути варіативними, бо залежать від низки факторів.

По-перше, вони (зокрема: мінімальний розмір) залежать від того, які найменш тяжкі публічні правопорушення визнаються у державі кримінальними (проступками чи злочинами найлегшого ступеня тяжкості). Адже саме за такі діяння можуть бути встановлені мінімальні розміри штрафу. І якщо кримінально-правова політика держави в частині криміналізації розвивається в напрямі визнання кримінальними правопорушеннями лише діянь високого ступеня тяжкості, це обумовлюватиме і зростання мінімального рівня штрафу; зворотна ж тенденція в криміналізації допускатиме зниження мінімального рівня штрафу. По-друге, вони (зокрема: максимальний рівень) залежать від того, яке рішення законодавець прийме щодо співставності між собою штрафу та ув'язнення на певний строк і можливості їх взаємної заміни. Зрозуміло, що не кожен строк ув'язнення може бути співставним і взаємозамінним зі штрафом, але той максимальний строк ув'язнення, який законодавець вважатиме за можливе замінювати штрафом, через встановлену пропорцію їх співвідношення, повинен приблизно вказувати на максимально можливий розмір штрафу. По-третє, ці розміри мають бути адекватними загальному стану добробуту в країні, середнім доходам більшості населення з тим, щоб, з одного боку, бути посиленням для сплати більшістю засуджених (з урахуванням усіх відшкодувань і компенсацій, які вони повинні здійснити окрім штрафу), а з іншого – мати достатньо відчутний для них каральний ефект. По-четверте, оскільки суб'єкти окремих кримінальних правопорушень (зокрема – у сфері службової діяльності, у сфері господарювання, в ІТ-сфері тощо) загалом мають порівняно вищий рівень доходів, ніж решта населення, то для того, щоб охопити караність і таких кримінальних правопорушень, різниця між мінімальним та максимальним розміром штрафу повинна бути достатньо високою.

З огляду на те, що під кримінальним правопорушенням у цьому дослідженні розуміються не лише злочини, а й проступки (незалежно від того, чи будуть вони криміналізовані в рамках одного чи різних Кодексів), вважаю, що мінімальний розмір штрафу має бути встановлений на такому рівні, щоб охопити й караність найменш тяжких проступків. Вочевидь, за нинішнього рівня мінімальної та середньої заробітної плати в Україні, реального достатньо невисокого рівня доходів більшості населення, але й з урахуванням того, що кримінальна відповідальність, у тому числі й за проступок, повинна бути достатньо відчутною для особи, мінімальний розмір штрафу міг би бути встановлений рівним 10 розрахунковим одиницям.

Якщо виходити з того, що за тяжкі та особливо тяжкі злочини як основне покарання може бути призначене лише ув'язнення (на певний строк чи довічно), то штраф як основне покарання може бути призначений лише за менш тяжкі кримінальні правопорушення (злочини середньої тяжкості чи нетяжкі злочини, а також проступки). Тому його максимальний розмір для тих випадків, коли він призначається як основне покарання, особливо за злочини т. зв. «білокомірцевої злочинності»¹, повинен бути достатньо високим і співмірним з найбільшим строком ув'язнення за такі злочини.

Питання про те, скільки грошей «коштує» один день (чи місяць, чи рік) свободи, є порочним за своєю суттю, але законодавець так чи інакше повинен висловити своє ставлення до нього. В українському кримінальному законодавстві уперше це питання було вирішене в 2011 році, коли ст. 53 КК була доповнена приписом про те, що «у разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі із розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» (абз. 2 ч. 5). Вже тоді законодавча оцінка одного дня свободи у 136 грн викликала критичну оцінку², яка може бути лише підсилена нині, коли за впливом майже десятиліття вказана сума не змінилася. Водночас Законом України «Про порядок відшкодування шкоди,

¹ Див.: Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. С. 56.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис / наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. С. 43.

завданої громадянині незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»¹ передбачено, що у разі незаконного засудження до позбавлення волі особі підлягає відшкодуванню матеріальна шкода у розмірі її середньої заробітної плати (ст. 4) та моральна шкода у розмірі не менше мінімальної заробітної плати (ст. 12) за кожен місяць ув'язнення. Таким чином, законодавець непрямо дає зрозуміти, що 1 місяць перебування у місцях несвободи заподіює особі таких втрат, які грошима можуть бути виражені, як мінімум, в одній її середній заробітній платі сукупно з однією мінімальною заробітною платою у країні. При нинішніх розмірах мінімальної заробітної плати (5000 грн) і середньої заробітної плати (близько 10 000 грн) це означає, що для пересічного засудженого 1 місяць перебування в ув'язненні законодавець прирівнює десь до 15 000 грн, а 1 день – приблизно в 500 грн або 5 запропонованих вище розрахункових одиниць.

У разі, коли найбільший строк ув'язнення за злочини, що можуть каратися і основним покаранням у виді штрафу, становитиме 5 років (1826 днів якщо з одним високосним роком, і 1827 – якщо з двома), то приблизно адекватний максимальний розмір штрафу за такі ж діяння складатиме, відповідно 9130 чи 9135 розрахункових одиниць. А позаяк, як відзначалося вище, право «любить круглі цифри», штраф є значно м'якшим покаранням, ніж ув'язнення, а нинішня законодавча «оцінка» строку ув'язнення грошовим вираженням, можливо занижена, то видається за можливе запропонувати максимальний розмір штрафу як основного покарання на рівні 10 000 розрахункових одиниць. Виходячи з розміру розрахункової одиниці в 100 грн, це дорівнюватиме 1 000 000 гривень, що на 150 000 грн більше, ніж нинішній максимальний розмір штрафу (50 000 н.м.д.г, що дорівнює 850 000 грн). Водночас, з одного боку, така сума дозволить встановити більш адекватне співвідношення між штрафом та ув'язненням, а з іншого – нова модель штрафу не передбачає можливості її перевищення. Нарешті, з урахуванням того, що додаткове покарання не має бути більш суворим за основне ні за видом, ні за розміром, то видається таким максимальний розмір штрафу передбачати і для використання його як додаткового покарання.

¹ Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянині незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України №266/94-ВР від 1 груд. 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №1. Ст. 1.

Таким чином, теоретична модель штрафу як виду покарання для перспективного кримінального законодавства України також описується наступними трьома тезами. По-перше, штраф – це «змішаний» вид покарання, що обмежує особу в реалізації права власності на певну суму грошей, шляхом покладення на неї обов'язку сплатити їх до державного Фонду відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями. По-друге, штраф обчислюється у специфічних саме для кримінального законодавства розрахункових одиницях (яку відначально пропонується взяти за 100 грн) і встановлюється в межах від 10 до 10 000 розрахункових одиниць. По-третє, цей вид покарання є загальним – може бути призначений будь-якій особі, що має гроші чи майно, на які може бути звернуте стягнення штрафу. На основі цієї моделі мають бути розроблені й питання, що пов'язані, зокрема, з особливостями порядку призначення штрафу, звільнення від нього, його виконання, використання для заміни іншим чи іншого виду покарання тощо, які знаходяться за межами окресленого в підрозділі 2.4 предмета загальної теорії визначення караності і мають бути розроблені в рамках інших теорій кримінального права.

4.4. Теоретична модель визначення обмеження свободи

Види покарань, що формально (за своїм найменуванням) чи сутнісно (за змістом їхніх правообмежень) спрямовані на обмеження особи в реалізації свободи пересування, гарантованої кожному ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відомі кримінальному законодавству багатьох країн світу. Вважається, що в Україні таким видом покарання є передбачене ст. 61 КК обмеження волі¹. Широкий огляд та ґрунтований аналіз цих видів покарань за законодавством зарубіжних країн здійснила К. А. Новікова, яка виділила три різні його законодавчі моделі. Зокрема, вона звернула увагу на те, що «в одних випадках особа, що відбуває покарання у виді обмеження свободи, залишається в суспільстві, але їй визначається лише конкретне приміщення (територія), де вона може знаходитися, і встановлюється заборона знаходитися в інших місцях. В інших

¹ Див., наприклад: Попик С. С. Окремі аспекти виконання покарання у виді обмеження волі. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 167–172.

випадках така особа ізолюється від суспільства в спеціально визначених і створених державою установах, може знаходитися лише в них і обмежена у свободі контактів поза межами такої установи. Нарешті, у третіх випадках особа, що відбуває покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи, частину його строку знаходиться в суспільстві, а частину – ізольована від суспільства»¹.

До першої зі згаданих моделей вона віднесла ті передбачені законодавством окремих зарубіжних країн види покарань, відбуваючи які «засуджена особа не ізолюється від суспільства, але залишаючись у ньому, зобов'язується до постійного знаходження на певній території або в певному приміщенні». Такими є, зокрема, обмеження свободи за кримінальним правом Польщі (ст. 34 КК), Литви (ст. 48 КК), Росії (ст. 53 КК), Азербайджану (ст. 52¹ КК), Туркменістану (ст. 52¹ КК), Узбекистану (ст. 48¹ КК), Таїланду (ст. 24 КК), Бельгії (ст. 37 КК) та ін. Як самостійну підгрупу в межах цієї ж моделі вона виділила покарання у виді «домашнього арешту», що передбачене ст. 59а КК Албанії, п. «г» ст. 28 КК Мальдівів, ст. 59-а КК Північної Македонії, ст. 50 КК Сальвадору, ст. 53 КК Словаччини, ч. 3 ст. 86 КК Словенії, § 60 КК Чехії та законами деяких інших держав»².

До другої з вищеназваних моделей цього виду покарання К. А. Новікова віднесла ті, при яких особа ізолюється від суспільства в певній кримінально-виконавчій установі. Передусім це «обмеження волі», що відоме нині чинному КК України, і яке «полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці». Окрім того, до цієї ж моделі віднесені й змістовно подібні до нього види покарань, що передбачені ст. 47 КК Грузії, ст. 54 КК Таджикистану, а також передбачене ст. 50 КК Узбекистану покарання у виді «позбавлення свободи в колоніях-поселеннях»³.

Нарешті, до третьої моделі були віднесені так звані «змішані» види цього покарання, тобто такі, що можуть бути як пов'язаними з ізоляцією особи від суспільства, так і не пов'язаними з нею. До цієї моделі, на думку К. А. Новікової, належать види покарань, що передбачені ч. 3

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 44.

² Там само. С. 46–51.

³ Там само. С. 45–46.

ст. 55 КК Білорусі, главою 28 частини 3 КК Швеції, статтями 21–22 КК Туреччини, ст. 58 КК Албанії¹.

Зібраний авторкою фактологічний матеріал та проведені нею його узагальнення і аналіз можуть бути використані як основа для розуміння сутності виду покарання, що обмежує свободу пересування, та подальшого його теоретичного моделювання. Передусім викладене дає підстави для виокремлення цього виду покарання від покарань, спрямованих на обмеження права на особисту свободу. Вище вже відзначалося, що попри певну близькість прав, гарантованих ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і ч. 2 ст. 4 Протоколу №4 до неї, вони тим не менш не можуть бути й ототоженені. В своїй прецедентній практиці Європейський Суд з прав людини сформулював правову позицію, згідно з якою «проголошуючи “право на свободу”, стаття 5 передбачає фізичну свободу людини; її мета полягає в забезпеченні того, щоб жодна особа не могла бути свавільно позбавлена свободи. Вона не пов’язана зі звичайними обмеженнями свободи пересування, які регулюються статтею 2 Протоколу №4. Різниця між обмеженням свободи пересування, котре є достатньо серйозним для того, щоб кваліфікуватись як позбавлення свободи згідно зі статтею 5 § 1, та звичайними обмеженнями свободи пересування, які регламентовані статтею 2 Протоколу №4, полягає у ступені або інтенсивності прояву, а не в характері або сутності»². Окрім уже цитованого вище рішення у справі *Guzzardi v. Italy*, істотне значення для розуміння відмінності між ними має рішення Європейського Суду з прав людини у справі *De Tommaso v. Italy*. Якщо в першому рішенні Суд визнав примусове тримання пана Ґуццарді на невеликому острові обмеженням його права на свободу пересування (ст. 5 Конвенції), то в другому – він визнав правовий засіб, застосований до пана Де Томмазо, таким, що обмежує його свободу пересування (ст. 2 Протоколу №4). Цей пан за рішенням італійського суду був, зокрема, зобов’язаний:

« – раз на тиждень відмічатися у відділенні поліції, що здійснює нагляд;

- почати пошуки роботи протягом місяця;
- проживати у м. Казамассіма і не змінювати місце проживання;

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 59–60.

² Довідник із застосування статті 5. Право на свободу та особисту недоторканність. Стаття 5 Конвенції / Рада Європи ; Європейський Суд з прав людини, 2014. С. 5. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf.

- вести чесний і законослухняний спосіб життя та не давати приводу для підозр;
- не спілкуватися з раніше судимими особами, до яких застосовувалися запобіжні засоби або засоби забезпечення безпеки;
- повертатися додому не пізніше 22.00 і не виходити з дому раніше 6.00, крім випадків, коли це необхідно, і тільки за своєчасного повідомлення про це органів влади;
- не зберігати і не носити з собою зброю;
- не ходити в бари, нічні клуби, не відвідувати розважальні центри і будинки розпусти, а також публічні заходи;
- не користуватися мобільними телефонами і засобами радіозв'язку;
- завжди мати при собі документ, в якому зазначені його зобов'язання (*carta precettiva*), і пред'являти його на вимогу співробітників поліції» (п. 17).

Попри те, що пан Де Томмазо вважав, що така сукупність прав обмежень втручається у його право на особисту свободу, Суд встановив, що згадане право не було обмежене, а, натомість, була обмежена лише свобода пересування. До цього висновку суд прийшов з урахуванням того, що в цій справі, на відміну від справи пана Гуццарді, заявника не змушували жити на обгородженій території і не позбавляли можливості вступати в контакт з іншими людьми (п. 85), що він зобов'язаний був знаходитися вдома лише у нічний час, а вдень його свобода виходити з дому не обмежувалася і він міг вести соціальне життя, підтримувати стосунки із зовнішнім світом (п. 88)¹.

Таким чином, обмеження права на свободу пересування (ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції) Європейським Судом з прав людини визначається лише в тому обсязі, в якому воно не досягає обмеження права на особисту свободу (ст. 5 Конвенції). При цьому обмеження в реалізації права на особисту свободу Суд встановлює там, де особа ізолюється від суспільства і її соціальні зв'язки з іншими його членами (окрім таких же ізольованих чи представників адміністрації установи виконання покарань) припиняються або істотно ускладнюються. Звісно, що при цьому особа іманентно обмежується і в реалізації свободи пересування. Інакше кажучи, в цьому контексті свобода пересування мислиться як складова права на особисту свободу. Водночас, у тих випадках, коли особа не ізолюється від суспільства і зберігає, хоч і в

¹ Case of De Tommaso v. Italy (Application no. 43395/09) : judgment, 23 February 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804>.

обмеженому обсязі, можливості до соціального життя та контактів з іншими, так само необмеженими в особистій свободі людьми, проте для неї встановлюються певні обов'язки чи заборони стосовно місця знаходження, йдеться про обмеження у реалізації її права на свободу пересування, проте не на особисту свободу. Таким чином, якщо обмеження в реалізації права на особисту свободу неминуче тягне за собою й обмеження в реалізації права на свободу пересування, то обмеження в реалізації права на свободу пересування не обов'язково може бути пов'язаним з обмеженням у реалізації права на особисту свободу.

З огляду на викладене, слід погодитися з К. А. Новіковою у тому, що види покарань, які віднесені нею до моделі обмеження свободи, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, фактично є спрямованими на обмеження особи у реалізації права на особисту свободу, а не в реалізації свободи пересування, а відтак – є різновидами позбавлення волі¹ (чи, за іншою термінологією, – позбавлення свободи або ув'язнення). До такого ж висновку приходять і багато інших українських фахівців як у галузі кримінального права, так і в галузі кримінально-виконавчого права (О. В. Лисодед², В. В. Сташис³, П. Л. Фріс⁴ та інші). Власне, такий же висновок, але з дещо іншою аргументацією, був сформульований раніше і мною⁵. Такою ж є позиція й самого законодавця, який у п. 6 розділу II Прикінцевих і перехідних положень КК України 2001 року установив, що осіб, які на момент набрання чинності новим Кодексом на підставі попереднього КК України 1960 року відбували за вироком суду покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років в колоніях-поселеннях, слід «вважати такими, які відбувають покарання у виді обмеження волі, передбачене статтею 61 цього Кодексу».

Так само не може бути обрана як базова для розроблення теоретичної моделі обмеження свободи третя з виділених К. А. Новіковою світо-

¹ Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 46.

² Лисодед О. В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. Вип. 88. С. 156–157.

³ Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2003. № 2/3. С. 614–615.

⁴ Фріс П. Л. Кримінальне право. Загальна частина : підруч. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. С. 308.

⁵ Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 165–166.

вих моделей цього виду покарання – так звана «змішана» модель. Адже її зміст також передбачає встановлення правообмежень, що стосувалися б реалізації права на особисту свободу. Звісно, і вітчизняній, і світовій законодавчій практиці відомі так звані «комплексні» покарання, що спрямовуються на одночасне обмеження особи в реалізації декількох її суб'єктивних прав чи свобод. Не заперечується їхнє існування й правознавчою наукою, через що вони й стануть предметом окремого вивчення у підрозділі 4.7. Тут же відзначу, що теоретична модель саме обмеження свободи, що розробляється мною в рамках загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, стосується лише обмеження у реалізації права на свободу пересування.

Нарешті, слід звернути увагу й на проблематику найменування цього виду покарання. В літературі вже відзначалася невдалість нинішнього законодавчого терміна «обмеження волі» та обґрунтовувалося використання терміна «обмеження свободи»¹. Водночас, і цей термін не може бути визнаний бездоганим, оскільки слово «свобода» у ньому мимовільно схиляє до розуміння цього виду покарання як такого, що спрямований на обмеження особи в праві на особисту свободу. Насправді ж, змістом цього покарання має стати обмеження у праві на свободу пересування. Проте найменування його «обмеженням свободи пересування», вочевидь, і не відповідатиме традиціям законодавчої термінології, і буде незручним для застосування. Тому допоки правознавцями чи філологами не буде запропонований кращий термін, цей вид покарання з відомою долею умовності може іменуватися «обмеженням свободи».

Змістовно ж його теоретична модель повинна містити перелік тих правообмежень, які стосуються свободи пересування особи, що не позбавлена особистої свободи. З урахуванням практики Європейського Суду з прав людини щодо ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції, такі правообмеження мають розпадатися на три блоки.

Перший блок становить покладення на особу обов'язку перебування у певному місці. З огляду на те, що особа, до якої застосовується цей вид покарання, не ізолюється від суспільства, то місцем, у якому вона може бути зобов'язана перебувати, має бути виключно місце її проживання. Згідно з ч. 1 ст. 29 ЦК України «місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово»,

¹ Див.: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 10–21.

а згідно з ч. 2 тієї ж статті «фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом». Таким законом є Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», приписи якого матимуть істотне значення для визначення другого блоку правообмежень цього виду покарання. Тут же відзначаю, що згідно з абз. 5 ст. 3 цього Закону, місцем проживання особи вважається «житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини». Тому покладення на особу обов'язку перебувати за місцем її проживання не обов'язково повинно розумітися як покладення обов'язку знаходитися удома (в своїй домівці). Крім того, слід також мати на увазі й те, що згідно з ч. 6 ст. 29 ЦК України «фізична особа може мати кілька місць проживання». Тому в разі, коли такий вид покарання застосовуватиметься до осіб, що мають декілька місць проживання, суд матиме визначати, в якому саме з них вона повинна перебувати.

Покладення на особу обов'язку протягом певного часу знаходитися за місцем свого проживання часто і в законодавстві, і в літературі іменується «домашнім арештом». Зокрема, саме під такою назвою у КПК України 2012 року з'явився до того невідомий нашому законодавству вид запобіжного заходу. Згідно з ч. 1 ст. 181 КПК «Домашній арешт полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби». Європейський Суд з прав людини стосовно домашнього арешту має достатньо обширну практику і сформулював вже усталену правову позицію. Так, у рішенні по справі *Buzadji v. Republic of Moldova* Суд дійшов висновку, що застосований до пана Бузаджі домашній арешт, який полягав у покладенні на нього цілодобової заборони залишати домівку, заборони на користування телефоном та заборони на обговорення його справи з будь-якою третьою особою, «зважаючи на свою серйозність і інтенсивність... вважається позбавленням свободи за змістом положень статті 5 Конвенції»¹. Так само, наприклад, і в рішенні по справі *Razvozshayev v. Russia and Ukraine and Udaltsov v. Russia* домашній арешт, що полягав у «[забороні] залишати [місце проживання] без дозволу слідчо-

¹ Case of *Buzadji v. The Republic of Moldova* (Application no. 23755/07) : 5 July 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164928> (§ 104).

го...; спілкуватися з кимось, окрім близьких родичів, як передбачено законодавством, свого законного представника у кримінальній справі і [слідчих]; отримувати та надсилати будь-які листи або телеграми; користуватися будь-яким засобом зв'язку або мережею Інтернет» також був визнаний «способом позбавлення свободи, що вимагає існування відповідних і належних підстав, як і тримання під вартою під час судового слідства. Він (Європейський Суд з прав людини. – Ю. П.) уточнив, що поняття «рівень» і «напруженість» у його практиці, як критерії застосовності статті 5 Конвенції, стосується тільки рівня обмеження свободи пересування, а не відмінностей за рівнем комфорту або у внутрішньому режимі у різних місцях позбавлення свободи»¹.

Водночас покладення на особу обов'язку перебувати за місцем свого проживання не постійно, а лише в певний час зі збереженням можливостей до спілкування з іншими людьми Суд не визнає домашнім арештом, а відтак – і обмеженням права на особисту свободу. Зокрема, у цитованому вище рішенні по справі *De Tommaso v. Italy*, де заявник мав заборону виходити з дому, крім випадків необхідності, з 22.00 до 6.00, Суд відзначив, що обов'язок не виходити з дому уночі не є домашнім арештом, оскільки пан Де Томмазо «міг вести соціальне життя і підтримувати відносини з зовнішнім світом» (п. 88).

Викладене дає підстави для висновку про те, що перший блок правообмежень цього виду покарання для того, щоб не досягати рівня обмеження особи в реалізації права на особисту свободу, повинен полягати в покладенні на неї обов'язку знаходитися за місцем свого проживання у певний час доби або в окремі дні тижня.

Конкретний час доби, протягом якого особа може бути зобов'язана не залишати свою домівку, має визначатися судом; закон же повинен встановити лише загальну рамку такого визначення. З урахуванням того, що особі не може бути заборонено залишати місце її проживання у час, що обумовлений її зайнятістю (робота за основним місцем чи за сумісництвом, навчання за будь-якої формою, що вимагає відвідування навчального закладу), закон має передбачити повноваження суду встановлювати відповідну заборону на вільний час, що від зайнятості особи (ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення»). Як правило, це має бути нічний час, проте, як виняток, для осіб, які, наприклад, працюють

¹ Case Razvozhayev v. Russia and Ukraine and Udaltsov v. Russia (Applications nos. 75734/12 and 2 others) : judgment, 19 November 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198480> (п. 212).

у нічну зміну (ст. 54 КЗпП України), це може бути і денний час. Звісно, що такий час не може бути рівним усьому вільному від зайнятості часу особи, адже окрім роботи чи навчання вона повинна мати час і на вирішення особистих, побутових чи інших питань. З огляду на це, пам'ятаючи, що лише на сон людині в середньому потрібно близько 8 годин на добу, а також і беручи до уваги висловлену вище пропозицію про максимально можливу денну тривалість громадських робіт у 4 години, вважаю, що обов'язок знаходитися вдома має встановлюватися судом у межах від 8 до 12 годин на добу. Дні ж, протягом яких особа може бути цілодобово зобов'язана знаходитися за місцем свого проживання, також мають визначатися з урахуванням її зайнятості. Тому такими днями мають бути визнані усі неробочі дні : вихідні для неї (ст. 67 КЗпП України) чи святкові і неробочі дні (ст. 73 КЗпП України).

Другий блок складає встановлення для особи заборони перебувати у певних місцях. З урахуванням прецедентної практики Європейського Суду з прав людини та положень Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», у кримінальному законі має бути визначено три види місць, які має бути заборонено відвідувати особам, засудженим до цього виду покарання.

Перший – це будь-які місця за межами території України. Інакше кажучи, особам, засудженим до цього виду покарання, протягом його відбування має бути заборонений виїзд за межі України. Частина 2 ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції проголошує, що «кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно зі своєю власною». Однак Європейський Суд з прав людини вважає, що правовий засіб, за допомогою якого особі відмовляють у використанні документа, що при її бажанні дозволив би їй залишити країну, може бути правомірним втручанням у право, проголошене ч. 2 ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції лише, якщо відповідає вимогам, що містяться в п. 3 цієї статті¹.

Так, у рішенні по справі *M. v. Germany* Суд, зокрема, дійшов висновку, що заборона на виїзд за кордон засудженого та ще не реабілітованого правопорушника може переслідувати законні цілі забезпечення громадського порядку та попередження нових злочинів². У рі-

¹ Див., наприклад: *Case of Napijalo v. Croatia* (Application № 66485/01) : judgment, 13 November 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61443> (§ 68); *Case of Bartik v. Russia* (Application no. 55565/00) : judgment, 21 December 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78792> (§ 36).

² *M. v. the Federal Republic of Germany* (Application № 10307/83) : decision of 6 March 1984. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73631> (§ 118).

шенні по справі *Raimondo v. Italy* він допустив можливість такого обмеження щодо «осіб, яких підозрюють у членах мафії, навіть за відсутності обвинувального вироку»¹. У справі *Villa v. Italia*, суд допустив таку можливість «щодо особи, яка становить небезпеку для суспільства і яку було визнано винною у вчиненні насильства»². У рішенні по справі *Eriksen v. Norway* – щодо «осіб, які були засуджені за кримінальні злочини і вже відбували покарання у в'язниці»³. У рішенні по справі *Nalbantski v. Bulgaria* Суд зазначив, що в певних випадках обмеження можливості засуджених правопорушників виїжджати за кордон можуть бути виправдані, наприклад необхідністю запобігти їх повторній участі у злочинній поведінці», і констатував, що «такі обмеження можуть бути виправдані в конкретній справі лише за умови наявності чітких ознак справжнього суспільного інтересу, що переважає право особи на свободу пересування. Вони повинні базуватися на конкретних елементах, які справді свідчать про подальше існування ризику, якому такі заходи намагаються запобігти»⁴.

Вочевидь, що головним ризиком, яким такий захід може запобігти, є ухилення особи від відбування інших правообмежень цього виду покарання. Адже будь-яке легітимізоване обмеження особи в реалізації свободи пересування стане юридично нікчемним без обмеження її у праві на виїзд за межі країни, де органи влади України не будуть мати компетенції щодо виконання стосовно неї цього виду покарання. Відтак, встановлення обмеження на виїзд за межі України осіб, що засуджені до обмеження свободи, має бути визнане і таким, що є необхідним для змісту цього покарання, і таким, що відповідає вимогам ч. 3 ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в її усталеному тлумаченні Європейським Судом з прав людини.

Другий вид місць, які має бути заборонено відвідувати особі, засудженій до цього виду покарання, – це місця, визначені Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» як такі, в яких встановлюються обмеження на свободу

¹ Case of *Raimondo v. Italy* (Application no. 12954/87) : judgment, 22 February 1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57870> (§ 39).

² *Affaire Villa c. Italie* (Requête no 19675/06) : arrêt, 20 avril 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98341> (пп. 45–50).

³ Case of *Eriksen v. Norway* (Application no. 17391/90) : judgment, 27 May 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58036> (§§ 76–87).

⁴ Case of *Nalbantski v. Bulgaria* (Application no. 30943/04) : judgment, 10 February 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103285> (§§ 65, 66).

пересування. Згідно з ч. 1 ст. 12 цього Закону «Свободу пересування відповідно до закону може бути обмежено: у прикордонній смузі; на територіях військових об'єктів; у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; на приватних земельних ділянках; на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан; на окремих територіях і в населених пунктах, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; на тимчасово окупованих територіях. При цьому згідно з ч. 2 тієї ж статті згаданого Закону свобода пересування обмежується як щодо окремих категорій законослухняних осіб, так і щодо *inter alea* «осіб, до яких відповідно до процесуального законодавства застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі; осіб, які за вироком суду відбувають покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, яким заборонено виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації». Викладене дає повні підстави для того, щоб свобода пересування на вказаних територіях обмежувалася і для осіб, засуджених до пропонованої моделі обмеження свободи, яке саме й має бути спрямоване на обмеження свободи пересування.

Третій вид місць, щодо відвідування яких може бути встановлена заборона для осіб, засуджених до цього виду покарання, – це конкретно визначені судом місця, перелік яких має лише в загальних рисах визначатися кримінальним законом і щоразу має конкретно встановлюватися судом щодо кожної особи. Ці місця повинні бути визначені законом так, щоб заборона їхнього відвідування мала для особи не лише превентивний, але й каральний характер, проте не перешкоджала її виправленню. Зокрема, превентивний характер матиме заборона на відвідування місць, пов'язаних з попередньо вчиненим кримінальним правопорушенням. Такою, наприклад, може бути: заборона футболістському хуліганові відвідувати футбольні матчі; заборона домашньому насильнику наблизитися до місця мешкання потерпілої особи; заборона кишеньковому крадієві відвідувати магазини, торговельні центри, ринки тощо. Також превентивний характер матиме і встановлення заборони на спільне перебування в одному й тому ж місці (зустрічі) зі співучасниками раніше вчиненого кримінального правопорушення чи з окремими іншими особами, що мають кримінальне ми-

нуле. Каральний характер матимуть заборони відвідувати ті місця, які не були пов'язані з учиненням кримінального правопорушення, але відвідування яких може становити інтерес для особи. Це, зокрема, може бути заборона на відвідування парків, скверів, інших місць масового відпочинку; ресторанів, кав'ярень, барів, інших місць масового харчування; нічних клубів, розважальних центрів, інших місць масового дозвілля тощо. Звісно, що в жодному разі каральні обмеження не можуть полягати у встановленні заборони на відвідування продуктових чи побутових магазинів, лікарень чи поліклінік, органів державної влади чи місцевого самоврядування, культових споруд, інших місць чи об'єктів, відвідування яких є необхідним особі для забезпечення самого свого існування чи реалізації невід'ємних своїх потреб. Водночас з обох переліків (і превентивного, і карального) мають бути вилучені судом заборони на відвідування тих місць, перебування у яких, на думку суду, позитивно відображатиметься на процесі виправлення особи. Наприклад, якщо певна особа, хоч і була засуджена за порушення громадського порядку і їй загалом забороняється перебувати у місцях, де відбуваються масові розважальні заходи, але вона проявила інтерес до класичного мистецтва, то суд, заборонивши їй відвідувати, зокрема, нічні клуби чи розважальні центри, цілком може дозволити їй відвідувати, наприклад, художній музей чи філармонію.

Таким чином, другий блок правообмежень, що мають бути відображені в теоретичній моделі цього виду покарання, становлять заборони засудженій особі знаходитися у трьох видах місць: 1) за межами території України; 2) на територіях, де свободу пересування обмежено відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»; 3) в інших місцях, визначених судом.

Нарешті, *третьої блок* правообмежень цього виду покарання *становить застосування до особи контрольних засобів щодо перевірки дотримання нею правообмежень, які охоплюються першими двома блоками*. Ці контрольні засоби можуть бути достатньо різноманітними і загалом зводиться до трьох видів.

Перший – це періодичні з'явлення такої особи до уповноваженого органу державної влади. Такі відвідини мають бути заздалегідь спланованими і підготовленими (з боку відповідного органу влади), а їхнім змістом має бути не лише перевірка дотримання особою правообмежень покарання, що нею відбувається, а й проведення з нею виправних

та превентивних заходів. Зараз подібний обов'язок («періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації») передбачений п. 1 ч. 1 ст. 76 КК України для осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. В обґрунтованості його встановлення та ефективності застосування сумнівів не виникає. Проте, вочевидь, саме кримінальний закон має визначити періодичність такого з'явлення. Це питання має вирішуватися з урахуванням надбань науки кримінально-виконавчого права, але мабуть періодичність в інтервалі від 1 разу на тиждень до 1 разу на місяць буде цілком обґрунтованою.

Другий – це періодичні перевірки такої особи уповноваженим органом державної влади. Тут, на відміну від першого виду, не особа має з'являтися до такого органу, а представник цього органу має відвідувати таку особу за місцем її проживання чи в інших місцях. Відвідувати передусім – для контролю дотримання встановлених обмежень на пересування, але й разом з тим – і для проведення з нею виправних та превентивних заходів. Уявляється, що для максимальної ефективності такі перевірки мають проводитися з періодичністю не меншою, ніж з'явлення особи до уповноваженого органу державної влади, і не завжди повинні бути заздалегідь для неї запланованими.

Нарешті, третій – це застосування щодо такої особи електронних засобів контролю за місцем її перебування. Зараз подібний правовий засіб передбачений ст. 195 КПК України щодо осіб, яким обраний запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою. Полягає він у закріпленні на тілі особи «пристрою, який дає змогу відслідковувати та фіксувати її місцезнаходження. Такий пристрій має бути захищений від самостійного знімання, пошкодження або іншого втручання в його роботу з метою ухилення від контролю та сигналізувати про спроби особи здійснити такі дії» (ч. 1 ст. 195 КПК). Застосування таких засобів виявилось достатньо ефективним як для контролю за особами, до яких вжиті запобіжні заходи, воно не суперечить усталеній практиці Європейського Суду з прав людини щодо ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, а тому може бути застосоване і в теоретичній моделі обмеження свободи як виду покарання.

Сукупно правообмеження, що мислимі в теоретичній моделі **обмеження свободи**, мають являти собою *встановлення особі обов'язку знаходитися у певні години та дні за місцем свого проживання; встановлення їй заборон знаходження за межами України, у місцях, щодо*

визначених Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» та в місцях, визначених судом з превентивною або каральною метою; а також застосування щодо неї засобів періодичного та постійного контролю за дотриманням згаданих правообмежень. Вочевидь, для випадків крайньої потреби закон має передбачити для суду повноваження тимчасового призупинення окремих з правообмежень цього виду покарання, коли це буде обумовлено необхідністю забезпечення реалізації особою наприклад, права на охорону здоров'я чи інших прав, які вона не зможе реалізувати без пересування у певне місце.

Оскільки правообмеження, що виокремлені вище для змісту цього виду покарання, не пов'язуються з будь-якими віковими, фізіологічними чи іншими властивостями особи, а також з урахуванням того, що обмеження свободи має стати дієвою альтернативою ув'язненню на певний строк, то не вбачається підстав для обмеження кола осіб, до яких цей вид покарання має застосовуватися.

Нарешті, для теоретичної моделі обмеження свободи мають бути визначені його мінімальний та максимальний строк. Щодо визначення мінімального строку мають бути взяті до уваги ті ж міркування, які вище висловлювалися щодо мінімального строку громадських робіт. З огляду на це, а також беручи до уваги й те, що цей вид покарання, як такий, що не пов'язаний з ізоляцією особи від суспільства, має знайти широке використання при пеналізації, передусім [кримінальних] проступків, уявляється, що цілком обґрунтованим було б визначення мінімального розміру обмеження свободи на рівні 1 місяця. Максимальна ж тривалість цього виду покарання, з урахуванням того, що він має бути адекватною альтернативою нетривалим строкам ув'язнення, а також беручи до уваги й необхідність забезпечення певної наступності в розвитку законодавчих положень про види покарання, міг би бути збережений на рівні максимуму нинішнього «обмеження волі», а саме – 5 років.

Таким чином, теоретична модель обмеження свободи як виду покарання для перспективного кримінального законодавства України полягає в тому, що воно є основним загальним видом покарання, що становить сукупність обмежень на свободу пересування особи, не ізольованої від суспільства, що можуть застосовуватися на визначений судом строк у межах від 1 місяця до 5 років. Так само, як і стосовно інших видів покарань, на її основі мають бути розроблені й питання

суміжних теорій кримінального права, пов'язані, зокрема, з особливостями порядку призначення цього виду покарання, звільнення від нього, його виконання, використання для заміни іншим чи іншого виду покарання тощо, що знаходяться за межами предмета загальної теорії визначення караності.

4.5. Теоретична модель визначення ув'язнення на певний строк

Види покарань, що пов'язані з обмеженням особи в реалізації права на особисту свободу (ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), хоч і є порівняно зі штрафом та смертною карою не старими (поширилися у європейських кримінальних законах лише в кінці XVIII – на початку XIX століття¹), проте нині стали традиційними для кримінального законодавства всіх країн світу. Саме забираючи таку особу із суспільства та поміщаючи її в установу (на територію), де вона знаходиться і може спілкуватися виключно з такими ж обмеженими в реалізації особистої свободи чи з персоналом установи виконання покарань; де можливості спілкування із зовнішнім світом та користування його благами значно ускладнені, а інколи – й зовсім унеможливлені, держава не лише забезпечує решту суспільства від можливостей нових контактів із засудженим, а й досягає найбільш глибокого карального втручання в його правовий статус. З огляду на це покарання, що пов'язані з обмеженням права на особисту свободу особи, завжди викликають не лише підвищений суспільний інтерес, а й знаходяться у центрі уваги органів, організацій та окремих осіб, що слідкують за правовим статусом ув'язнених, контролюють діяльність установ виконання цього покарання, стримують останніх від свавільного чи надмірного втручання у права в'язнів.

Зокрема, велику практику з цього питання має Європейський Суд з прав людини, який неодноразово вдавався до розв'язання проблематики того, чи було обмеження в реалізації права на особисту свободу особи результатом «законного ув'язнення особи після її засудження компетентним судом» (п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції). Ще від часів справи *Engel and others v. The Netherlands* (§ 68) Суд зайняв тверду позицію

¹ Див.: Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 289.

про те, що «ув'язненням» у сенсі п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції є позбавлення людини особистої свободи на підставі судового акта без жодних відмінностей залежно від юридичного характеру правопорушення, у скоєнні якого особу було визнано винною, незалежно від того, належить воно до кримінальних чи дисциплінарних правопорушень відповідно до внутрішнього законодавства відповідної держави. Це дає підстави для однозначного висновку про те, що будь-яке обмеження особи в реалізації права на особисту свободу, що здійснюється як засіб відповідальності за вчинене нею правопорушення, може бути лише засобом кримінальної відповідальності (покаранням), а відтак, правопорушення, за яке як засіб відповідальності застосовується навіть мінімальне обмеження особи в особистій свободі, є кримінальним.

В інших своїх рішеннях Суд сформулював цілу систему правових позицій щодо того, за яких умов покарання у виді ув'язнення відповідатиме вимогам п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції. Зокрема, він звертає увагу на те, що держава повноважна призначати його лише після визнання особи винуватою (*Del Río Prada v. Spain*¹) в ході судового процесу, який відповідає вимогам ст. 6 Конвенції або закріпленим у ній принципам (*Willcox and Hurford v. The United Kingdom*²); що компетентним призначити таке покарання є лише суд, тобто орган, який не лише має загальні фундаментальні характеристики, серед яких найважливішою є незалежність від виконавчої влади та від сторін у справі, але також надає гарантії судової процедури (*Weeks v. The United Kingdom*³; *De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium*⁴), і що не є компетентним призначити ув'язнення той суд, склад якого не було «встановлено відповідно до закону» (*Yefimenko v. Russia*⁵); що ув'язнення повинно здійснюватися «після засудження» не лише в часі, а й у причинно-наслідковому зв'язку – воно повинно бути результатом, наслідком засудження, за-

¹ Case of Del Río Prada v. Spain (Application no. 42750/09) : judgment, 21 October 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-127697> (§ 125).

² Willcox and Hurford v. The United Kingdom (Applications nos. 43759/10 and 43771/12) decision, 8 January 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116416> (§ 95).

³ Case of Weeks v. The United Kingdom (Application no. 9787/82) : judgment, 2 March 1987. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57594> (§ 61).

⁴ Cases De Wilde, Ooms and Versyp («Vagrancy») v. Belgium (Application no. 2832/66; 2835/66; 2899/66) : judgment, 18 November 1970. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57605> (§ 78).

⁵ Case of Yefimenko v. Russia (Application no. 152/04) : judgment, 12 February 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116369> (§§ 109–110).

лежати від чи здійснюватися в силу обвинувального вироку (*Del Río Prada v. Spain* (§ 124); *James, Wells and Lee v. The United Kingdom*¹; *Monnell and Morris v. The United Kingdom*²), тощо.

Свідченням вагомого значення, якого світове співтовариство надає правовому статусові та захисту інтересів осіб, що відбувають цей вид покарання, є низка ухвалених на міжнародному рівні актів «м'якого» права щодо статусу таких осіб. Так, ще в 1957 р. Економічна та Соціальна Рада ООН своєю Резолюцією № 663 (XXIV) під назвою «Світове соціальне становище» схвалила розроблені Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями³. Переважна частина їхнього змісту стосується питань виконання покарання у виді ув'язнення, а відтак – є значимою для змісту норм кримінально-виконавчого права. Водночас частина з них є значимою й для визначення кримінально-правової моделі цього виду покарання.

Зокрема, принципове значення має закріплене у п. 57 правило про те, що «ув'язнення та інші заходи, які ізолюють правопорушника від навколишнього світу, *здають йому страждань уже тому, що вони відбирають у нього право на самовизначення, оскільки позбавляють свободи*. Тому, крім випадків, коли сегрегація (відокремлення) видається виправданою або коли цього вимагає дисципліна, *в'язнична система не повинна поглиблювати страждань, що випливають з такого становища* (курсив мій. – Ю. П.)». З огляду на це ув'язнення повинно полягати виключно в обмеженні права особи на особисту свободу, чого вже й так достатньо для того, щоб ця особа зазнала найвищого обсягу кари. Ув'язнення не повинно мати на меті заподіяння особі інших правообмежень для посилення такого карального ефекту (як-от: примушування цієї особи до праці, позбавлення її права здобувати освіту чи на належну медичну допомогу, права на достатній рівень життя в місцях відбування покарання (включаючи належне харчування, належні одяг і взуття, належні побутові умови) тощо).

¹ Case of *James, Wells and Lee v. The United Kingdom* (Applications nos. 25119/09, 57715/09 and 57877/09) : judgment, 18 September 2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113127> (§ 189).

² Case of *Monnell and Morris v. The United Kingdom* (Application no. 9562/81; 9818/82) : judgment, 2 March 1987. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57541> (§ 40).

³ Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print.

Звісно, що низка правообмежень є іманентно похідними для обмеження права на особисту свободу і незмінно слідують за ним. Зокрема, особа, яка відбуває ув'язнення, обмежується в праві на працю, оскільки вона вже не вільна за своєю волею вибирати вид діяльності, яким буде заробляти собі на життя (ст. 43 Конституції). Крім того, вона обмежена в можливості реалізації права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39 Конституції), права користування об'єктами своєї власності, що залишилися за межами місць відбування покарання (ст. 41 Конституції), права на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції) і низки інших прав. Однак ув'язнення не може бути цілеспрямованим саме на їхнє обмеження, а, навпаки, повинно бути змодельованим так, щоб при його виконанні допускалися мінімальні обмеження в реалізації інших прав особи.

Про це ж ідеться і в підп. (1) п. 60 Мінімальних стандартних правил, згідно з якими «режим, прийнятий в закладі, повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям у в'язниці і життям на свободі, що вбиває у в'язня почуття відповідальності та усвідомлення людської гідності». Інакше кажучи, режим, прийнятий у закладі, повинен лише забезпечувати виокремлення ув'язнених з-поміж інших членів суспільства і не повинен бути засобом посилення відповідальності засуджених. З цього приводу О. В. Лисодед слушно пише, що необхідно «відмовитися від режиму як одного із засобів виправлення засуджених, що буде більше відповідати міжнародним стандартам поведіння із засудженими»¹. Нарешті, у п. 61 Мінімальних стандартних правил передбачено, що «у спілкуванні з в'язнями слід підкреслювати не їхню ізоляцію від суспільства, а ту обставину, що вони продовжують лишатися його членами». Усі ці приписи додатково свідчать на користь того, що ув'язнення не повинно спрямовуватися на обмеження жодного іншого суб'єктивного права особи, крім права на особисту свободу.

¹ Лисодед А. В. О некоторых изменениях в исправительно-трудовом законодательстве в связи с принятием нового Уголовного кодекса Украины. *Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства* : матеріали секції №9 першої обл. конф. молодих науковців «Тобі, Харківчине, пошук молодих» (м. Харків, 19–20 берез. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 111. Див. також: Ліпницький В. А. Проблеми удосконалення законодавчого регулювання режиму позбавлення волі. *Проблеми боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Кроссрууд, 2006. Вип. 12. С. 251–256.

Ця ж ідея була привнесена й до Європейських пенітенціарних правил (Рекомендація Комітету Міністрів держав-учасниць № R (2006) 2)¹ та розвинута в них. До основних принципів цього документа віднесено те, що: «при поводженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватись їхніх прав людини» (п. 1); «Особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту» (п. 2); «Обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якої вони накладалися» (п. 3); «Утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права людини, не може бути виправдано нестачею ресурсів» (п. 4); «Життя в місцях позбавлення волі повинно бути, наскільки це можливо, наближене до позитивних аспектів життя у суспільстві» (п. 5). Далі всі інші приписи цих Європейських пенітенціарних правил, що стосуються порядку виконання ув'язнення та поводження із в'язнями, просякнуті цією головною ідеєю: ув'язнення легітимно обмежує лише реалізацію права на особисту свободу, а обмеження в реалізації інших прав ув'язненого можуть мати місце лише остільки, оскільки їх жодним чином не можна уникнути.

Саме це положення і має бути відображене в теоретичній моделі нормативного припису про ув'язнення на певний строк як вид покарання. Видається, що безпосередньо в тексті кримінального закону (який є базовим і фундаментальним для інших нормативно-правових актів кримінального права в широкому сенсі цього поняття) має бути закріплено, що *ув'язнення на певний строк полягає в обмеженні права особи на особисту свободу шляхом тримання її у кримінально-виконавчій установі закритого типу з мінімальними неминучими обмеженнями її в реалізації інших прав чи свобод*.

Цей вид покарання традиційно є загальним, тобто таким, який може бути застосований до будь-якої особи. Дійсно, для окремих категорій ув'язнених (жінки, неповнолітні особи, особи з інвалідністю, особи, що мають захворювання, тощо) і Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, і Європейські пенітенціарні правила передбачають особливі умови відбування цього виду покарання, що впливають зі специфічних фізіологічних, вікових чи інших особливостей цих осіб.

¹ Європейські пенітенціарні правила : Рекомендація Ком. Міністрів держав-учасниць № R (2006) 2 : прийняті Ком. Міністрів 11 січ. 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032/print.

Проте жодна з названих чи інших категорій осіб не є вилученою з кола тих, до яких це покарання за певних підстав може бути застосоване. Інакше кажучи, існують такі злочини, за вчинення яких ув'язнення на певний строк може бути призначене і неповнолітньому, й особі похилого віку, і жінці й чоловікові, і особі з інвалідністю, і особі із захворюванням, і повністю здоровій особі тощо. Водночас існують (принаймні мають існувати) винятки із застосування цього виду покарання до певних категорій осіб за певні види кримінальних правопорушень. Так, наприклад, ч. 2 ст. 102 КК України в редакції, що була чинною до 30 червня 2020 року, передбачала, що «позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості». Можливо, не за кожне кримінальне правопорушення, яке навіть і карається ув'язненням, цей вид покарання може призначатися вагітній жінці, особі з інвалідністю, особі похилого віку, іншим категоріям суб'єктів. Вирішення цього питання має стати предметом подальших комплексних наукових досліджень на стику предметів загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, теорії призначення покарання та кримінологічних теорій щодо оцінки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та впливу різних видів покарання та інших кримінально-правових засобів на неї.

Предметом же загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень є розв'язання одного з найскладніших і, можливо, одного з «вічних» питань про мінімальні та максимальні строки цього виду покарання. Відомо, що і в кримінально-правовій, і в кримінологічній літературі з цього приводу висловлено достатньо велику кількість різних суджень, що охоплюють широкий спектр мінімальних і (особливо) максимальних строків ув'язнення¹. І стосовно кожного з них їхніми авторами наводиться відповідна система аргументації. Через це будь-яке те чи інше рішення щодо мінімальних і максимальних строків ув'язнення зустрине як своїх прибічників, так і своїх критиків.

Так само немає усталеної одноманітності й у національних кримінальних законах різних країн щодо мінімальних та максимальних строків ув'язнення. В. М. Додонов, який здійснив аналіз цього виду покарання за законодавством декількох десятків країн різних правових

¹ Їхній огляд та критику див., наприклад: Непомнящая Т. В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. С. 293–297.

систем, дійшов висновку, що в законах країн англо-саксонської правової сім'ї мінімальний строк ув'язнення часто взагалі не визначається і буває, що суди призначають його навіть на 1 день. В інших же країнах, за його даними, мінімальний строк ув'язнення становить:

«1 місяць чи менше – Австрія, Албанія, Афганістан, Бангладеш, Болівія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Гаїті, Гватемала, Німеччина, Данія, Зімбабве, Ісландія, Італія, Макао, Мадагаскар, Македонія, Мексика, Нідерланди, Норвегія, Панама, Перу, Польща, Португалія, Республіка Корея... Сербія, США, Туніс, Туреччина, Фінляндія, Чорногорія, Швеція, Естонія, ПАР, Японія;

2 місяці – Угорщина, Росія, Чилі;

3 місяці – Азербайджан, Вірменія, Болгарія, Іспанія, Лаос, Литва, Сан-Марино, Уругвай;

6 місяців – Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизія, КНДР, КНР, Латвія, Молдова, Парагвай, Сальвадор, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Філіппіни;

1 рік – Монголія, Нікарагуа, Україна¹.

Слід звернути увагу на те, що для деяких країн (зокрема, й України) В. М. Додонов узяв до уваги мінімальні строки так званого «загального» покарання у виді «позбавлення волі». Водночас наявність у їхніх системах покарань спеціальних короткострокових різновидів ув'язнення (зокрема, в Україні – арешт²) істотно знижує визначений відповідним національним законом мінімальний строк, протягом якого особа обмежується в реалізації права на особисту свободу. З урахуванням того, що згідно з ч. 1 ст. 60 КК України мінімальна тривалість арешту становить 1 місяць (а для неповнолітніх, згідно зі ст. 101 КК України, – 15 діб), можна стверджувати, що Україна належить до великої групи країн, в яких і нині ув'язнення на певний строк може становити від одного місяця чи менше. Крім того, так званий «адміністративний арешт», який відповідно до правових позицій Європейського Суду з прав людини також визнається кримінальним покаранням, згідно з ч. 1 ст. 32 КпАП може застосовуватися й на строк до 15 діб. Відтак, загалом можна стверджувати, що нині ув'язнення в Україні як кримінально-правовий за змістом засіб, аналогічно до згаданих

¹ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. С. 292–293.

² Аргументи про те, чому арешт є різновидом позбавлення волі (ув'язнення) на певний строк, наведені тут: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины. Харьков : ФИНН, 2009. С. 147–151.

В. М. Додоновим країн англо-саксонської правової сім'ї, може тривати в окремих випадках від 1 доби.

Навряд чи такий стан речей є правильним, а відтак, заслуговує на збереження. Адже найкоротші строки обмеження особи в реалізації права на особисту свободу унеможливають проведення з нею навіть найбільш прискорених і загальних корекційних програм у місцях виконання покарання. Крім того, законодавче допущення кількаденного ув'язнення створюватиме оманливу ілюзію того, що цей вид покарання може застосовуватися за найменш тяжкі кримінальні правопорушення. Натомість і Європейський Суд з прав людини в цитованих вище його рішеннях, і Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями та Європейські пенітенціарні правила розцінюють ув'язнення як крайній правовий засіб, що підлягає застосуванню лише тоді, коли інші, більш м'які правові засоби не можуть бути застосовані. З огляду на це ув'язнення має встановлюватися і застосовуватися виключно за кримінальні правопорушення, ступінь тяжкості яких істотно вищий за мінімальний. З огляду на ці два аргументи ув'язнення не може мати вкрай низький (кількадечний) мінімальний строк.

Але, з іншого боку, його мінімальний строк не може бути і значно завищений. Адже цей загальний вид покарання, що, як відзначалося вище, підлягає застосуванню до всіх категорій засуджених, може признаватися і неповнолітнім. Для цієї ж категорії правопорушників Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)¹, передбачають (правило 19), що «поміщення неповнолітнього до певної виправної установи завжди має бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімального необхідного строку». У даному правилі міститься заклик до того, щоб у тих випадках, коли неповнолітній повинен бути поміщений до виправної установи, ув'язнення має бути обмежене мінімально необхідним строком. З огляду на це мінімальний строк ув'язнення (яке, повторюся, моделюється як єдиний і загальний вид покарання, пов'язаного з обмеженням у реалізації права на особисту свободу) не може бути і вкрай високим – починатися з декількох місяців чи, тим паче, року.

На підставі викладеного приходжу до висновку, що мінімальний строк ув'язнення мав би бути встановлений на рівні 1 місяця.

¹ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/print.

Також немає усталеного розуміння ні серед фахівців, ні серед законотворців і стосовно максимального строку ув'язнення. У літературі ще XIX століття розпочався рух за відмову від довгих і надмірно довгих строків обмеження в реалізації права на особисту свободу. Так, ще С. П. Мокринський вважав, що максимально допустимим строком ізоляції є 5 років, оскільки мета виправлення засудженого досягається саме протягом цього строку, а особа, яка не виправилася впродовж нього, – надалі теж не виправиться¹. Сучасні автори пишуть про те, що тривалі строки ув'язнення є неефективними, оскільки за час їх відбування «особистість людини нівелюється, родини розпадаються, а після звільнення дуже важко проходить адаптацію до нормального життя. Практика показує, що позбавлення волі на строк більше 10 років веде не до виправлення засудженого, а, навпаки, до деградації його особистості»². Про неефективність тривалих строків ув'язнення пишуть Т. А. Денисова³, В. Є. Квашиш⁴ та інші автори.

Водночас у літературі висловлювалося й судження про те, що тривалі строки ув'язнення також можуть досягати мети, яка стоїть перед кримінальним правом, а ресоціалізація осіб, що їх відбули, цілком можлива. Так, С. І. Дементьев писав, що тривалі строки позбавлення свободи (12–15 років) мають бути збережені в законодавстві, оскільки їхнє практичне застосування показує достатню ефективність; особи, що їх відбувають, мають значно нижчі показники рівня порушення дисципліни, мають кращий виробіток і вищий заробіток під час роботи в колонії; після відбуття цих строків такі особи мають намір вести законотворчий спосіб життя та й, узагалі, існування таких строків ув'язнення схвально сприймається суспільною думкою⁵. Аргументи на користь можливої ефективної ресоціалізації осіб, які відбули тривалі строки ув'язнення, наводить Є. Ю. Бараш⁶.

¹ Мокринський С. П. Наказаніе, его цѣли и предположенія. Ч. I : Общее и специальное предупреждение преступлений. Москва : Университетская типография на Страстномъ бульварѣ, 1902. 157 с.

² Філей Ю. В. Застосування покарання у виді позбавлення волі в санкціях за злочини проти власності. *Право і безпека*. 2005. №1 (4/1). С. 103.

³ Денисова Т. А. Корегування мети покарання як крок до гуманізації кримінальної політики. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. №9. С. 15.

⁴ Квашиш В. Е. Куда идет смертная казнь. Мировые тенденции, проблемы и перспективы : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2011. С. 254.

⁵ Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. С. 24–31.

⁶ Бараш Є. Ю. Кримінологічні засади ресоціалізації засуджених до тривалих строків покарання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. №4 (101). С. 99–109.

Так само й у зарубіжному кримінальному законодавстві є різні варіанти вирішення питання про максимальний строк ув'язнення. М. І. Хавронюк, вивчивши кримінальне законодавство країн континентальної Європи, пише, що «у різних кримінальних кодексах вона (максимальна межа строкового ув'язнення. – Ю. П.) також суттєво відрізняється і може становити (у т. ч. у випадках призначення покарання за сукупністю злочинів чи за сукупністю вироків): 40 років (КК Іспанії), 35 років (КК Молдови, КК Сан-Марино), 30 років (КК Росії, КК Болгарії, КК Франції, КК Бельгії), 25 років (КК Білорусі, КК Польщі, КК Албанії), 24 роки (КК Італії), 21 рік (КК Норвегії), 20 років (кримінальні кодекси Литви, Латвії, Естонії, Швейцарії, Австрії, Голландії, Данії), 15 років (КК ФРН, КК Фінляндії), 10 років (КК Швеції)»¹.

При визначенні максимально можливого строку ув'язнення в теоретичній моделі цього виду покарання для перспективного кримінального законодавства України я виходжу з наступних міркувань.

По-перше, так само як і максимальний розмір інших строкових видів покарань, цей строк має бути єдиним (універсальним), тобто встановленим на такому рівні, за якого він охоплював би не лише максимально сувору санкцію за окремих (одиночний) злочини, але й строк ув'язнення, що може бути призначене особі за сукупністю кримінальних правопорушень чи за сукупністю вироків. У зв'язку із цим як орієнтир має бути взятий нинішній передбачений ч. 2 ст. 71 КК України максимальний 25-річний строк позбавлення волі, що в окремих випадках може бути призначений при сукупності вироків. Сказане, звісно ж, не означає, що строк, який може бути максимальним при призначенні покарання за сукупністю кримінальних правопорушень чи сукупністю вироків, має часто фігурувати в санкціях статей за окремі кримінальні правопорушення. Проте, вочевидь, мислимі такі унікальні надзвичайно тяжкі діяння, які і як одиночний злочин можуть каратися строком ув'язнення, що є максимальним для цього виду покарання.

По-друге, такий строк має бути, очевидно, не меншим за той мінімальний строк, після відбуття якого може претендувати на дострокове звільнення особа, що засуджена до довічного ув'язнення. Адже, якщо відбуття такого строку довічно ув'язненим визнається достатнім і для

¹ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. С. 581–582.

досягнення мети кари, і для досягнення інших цілей покарання, то і при ув'язненні на певний строк така тривалість покарання здатна буде досягти тих же цілей. Питання про *de lege lata* тривалість строку, після відбуття якого може бути звільнений довічно ув'язнений, стануть предметом самостійного дослідження в наступному підрозділі. Тут же зверну увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 87 КК України «актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк *не менше двадцяти п'яти років* (тобто – від 25 років і вище, до необмеженого максимуму. – Ю. П.)».

По-третє, визначення максимально можливого строку ув'язнення як виду покарання не повинно розцінюватися як орієнтир, відповідно до якого мають визначатися санкції за всі чи велику кількість кримінальних правопорушень. Вочевидь, що максимально високий строк ув'язнення має бути унікальним розміром цього виду покарання, який зустрічається тільки в одній винятковій типовій санкції (про типові санкції йтиметься нижче у підрозділі 4.8), що встановлюється лише за окремі кримінальні правопорушення, за які з тих чи інших причин не може бути встановлене інше більш м'яке покарання.

По-четверте, визначення максимально можливого строку ув'язнення не повинно сприйматися як зжорсточення кримінально-правової політики й орієнтування правозастосовної практики на призначення більш суворих видів покарань. Необхідно розрізняти максимально можливий строк ув'язнення як верхню межу для цього виду покарання, максимальні строки ув'язнення, що встановлюються в окремих санкціях, середній строк ув'язнення, що призначається судами на підставі цих санкцій і, що головне, – середній строк ув'язнення, що реально відбувається засудженими на підставі вироків судів. Максимальний строк цього виду покарання і максимальні його строки в санкціях кримінального закону можуть бути достатньо високими і вже цим самим справляти певний превентивний вплив на окремих осіб, які з остраху саме перед ними утримуються від вчинення кримінального правопорушення. Середні строки покарань, що призначаються судами, теж можуть бути достатньо високими (виходячи з меж, встановлених у санкції). А от середні строки ув'язнення, які реально відбуваються на підставі вироків судів, повинні бути істотно меншими, ніж ті, що встановлюються в законі чи призначаються судами, з огляду на широке використання підстав для звільнення від відбування чи подальшого

відбування призначеного покарання у зв'язку з позитивною поведінкою особи під час його відбування (відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, отримання нової освіти чи професійної кваліфікації, проходження корекційних програм, досягнення низького рівня ризику вчинення нових кримінальних правопорушень тощо). І за такої умови вони (середні строки покарань, що реально відбуваються) досягатимуть свого ефекту і своїм шляхом – через реальний карально-виправний вплив на засудженого – сприятимуть запобіганню вчиненню ним нових кримінальних правопорушень.

По-п'яте, максимально визначений строк ув'язнення повинен і позитивно сприйматися суспільною думкою. Звісно, що суспільна думка не може бути єдиним чи визначальним фактором у цьому питанні, оскільки сліпе слідування їй могло б призвести і до повернення смертної кари, і до повернення тілесних покарань, і до встановлення таких строків ув'язнення, що перевищують середню тривалість життя людини. Водночас населення України навряд чи позитивно сприймає можливе зниження максимального строку ув'язнення з нинішніх 15-ти (а за сукупністю кримінальних правопорушень – 25-ти) років до іншого, меншого строку. Натомість збереження максимального розміру цього виду покарання на приблизно такому ж рівні чи навіть його певне підвищення, спрямоване на посилення відповідальності за найбільш (винятково) тяжкі кримінальні правопорушення, може бути схвально зустрінуте суспільством.

По-шосте, визначаючи максимальний строк ув'язнення, не можна не брати до уваги досвід зарубіжних країн. Звісно, що такий досвід не може бути визначальним для України, оскільки він сформований з урахуванням правової традиції, правової культури, загального рівня соціально-економічного розвитку країни та рівня правосвідомості її населення тощо¹. Водночас дослідження, проведене М. І. Хавронюком, показує, що максимальний розмір позбавлення волі за законодавством України є одним із найнижчих серед європейських країн. І справа не тільки в тому (як можна було б подумати), що середня тривалість життя в Україні є нижчою, а умови утримання в місцях ув'язнення – гіршими. Адже максимальний строк ув'язнення, що вищий за встановлений у нас, мають і країни з приблизно такими ж і середньою триваліс-

¹ Див., наприклад: Навроцький В. О. Кримінальне право як галузь публічного права. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 74–75.

тю життя, і станом установ виконання покарання. Натомість при загальній тенденції до розумного вирівнювання кримінально-правових засобів у законодавстві різних держав, в якому нині стає все дедалі більше спільного, ніж відмінного¹, кардинальні відмінності у максимальному строку ув'язнення навряд чи можуть бути визнані виправданими.

Нарешті, по-сьоме, *the last but not the least*, при визначенні максимального розміру ув'язнення слід взяти до уваги і те, що окремими міжнародно-правовими актами, що вже є чи мають стати обов'язковими для України, визначено можливість встановлення і застосування ув'язнення на достатньо тривалі строки. Зокрема, відповідно до п. «а» ч. 1 ст. 77 Римського статуту Міжнародного кримінального суду за вчинення підсудних йому злочинів МКС може призначити «позбавлення волі на певний строк, обчислюваний у кількості років, що не перевищує максимальної кількості у 30 років». З огляду на те, що МКС *«shall be complementary to national criminal jurisdictions»* (ст. 1 автентичного англійського тексту Статуту), тобто є не «надбудовою» чи «додатком» до національної системи судів, а, радше, виступає як альтернативний ефективний механізм здійснення *міжнародного* кримінального правосуддя для тих випадків, коли воно не може бути ефективно здійснене на *національному* рівні, для національних судів мають бути створені такі кримінально-правові засоби, що не відрізняються від правових засобів МКС. Відтак, ці засоби мають бути максимально узгодженими з «рамкою» Статуту МКС.

Сукупність викладених аргументів приводить мене до висновку про те, що пропозиція встановити в теоретичній моделі ув'язнення на певний строк його максимальну тривалість на рівні 30 років видається достатньо обґрунтованою. З огляду на це може бути підтримана й позиція членів робочої групи з питань розвитку кримінального права, які саме такий максимальний строк цього виду покарання передбачили в проєкті ч. 2 ст. 3.1.5 нового Кодексу.

З огляду на викладене теоретична модель ув'язнення на певний строк мислиться як основний загальний вид покарання, що спрямований на обмеження особи в реалізації виключно права на особисту свободу на строк від 1 місяця до 30 років. Звісно, що різні тривалості цього виду покарання мають бути наповнені різним змістом виправних

¹ Див.: Флетчер Дж., Наумов А. В. Основные концепции современного уголовного права : монография. Москва : Юристъ, 1998. С. 4–5.

і ресоціалізаційних засобів, що підлягатимуть застосуванню до засудженого. Скажімо, мінімальні строки ув'язнення можуть виконуватися в режимі «шокової терапії» – короткострокового, але інтенсивного карально-виправного впливу на особу¹. Більш тривалі строки можуть бути пов'язані з іншими засобами, у тому числі створенням можливості для працевлаштування засудженого, організації його освіти, надання йому побачень тощо. Однак усі ці питання є предметом теорії виконання покарань і лежать за межами предмета мого дослідження. Так само як і не охоплюється ним низка питань інших теорій кримінального права, а саме: особливості порядку призначення цього виду покарання окремим категоріям засуджених, звільнення від нього, його заміни тощо.

4.6. Теоретична модель визначення довічного ув'язнення

Протягом тривалого часу нашої історії, зокрема – і впродовж майже всього ХХ століття, найбільш суворим видом покарання, що застосовувався на території України, була смертна кара. З нею Україна ввійшла й у свою незалежність: станом на 24 серпня 1991 року в КК України 1960 року вона була передбачена за 31 злочин, у тому числі за 15 злочинів, що могли бути вчинені у мирний час, та 16 злочинів, що могли бути вчинені лише у воєнний час чи в бойовій обстановці. У дусі радянського кримінального права цей Кодекс хоч, з одного боку, й широко передбачав її в санкціях статей за окремі злочини, проте, з іншого, проголошував, що смертна кара є винятковою мірою покарання і згодом має бути повністю скасована. У 1992 році пеналізацію злочинів смертною карою було дещо скорочено², проте вона продовжувала залишатися в законодавстві. Українські пенологи того часу в цілому підтримували положення закону про те, що смертна кара є винятковим і тимчасовим видом покарання, і вони виступали за її скасування в пер-

¹ Детальніше див.: Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

² Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України №2468-ХІІ від 17 черв. 1992 р. *Голос України*. 1992. 11 лип.

спективі, проте достатньо нейтрально ставилися до існування в сьогоденні¹.

До певної міри неочікуваним для державного істеблїшменту та юридичної громадськості України стало Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року, яким були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), «положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання» (п. 1 резолютивної частини). Україна *de facto* стала першою країною Європи, в якій рішення про скасування смертної кари було прийняте не Парламентом, а Конституційним Судом. Одночасно Конституційний Суд доручив Верховній Раді України «привести Кримінальний кодекс України у відповідність з цим Рішенням Конституційного Суду України» (п. 3 резолютивної частини). На виконання вказаного Рішення Верховна Рада України 22 лютого 2000 року прийняла Закон², яким до КК 1960 року було введене покарання у виді довічного позбавлення волі. Цим покаранням було замінено смертну кару в усіх санкціях, які її раніше передбачали. Крім того, у той же день Україна нарешті ратифікувала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод³, а за два роки потому – підписала і ратифікувала Протокол № 13 до неї, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин⁴.

Відтак, з 30 березня 2000 року й донині довічне позбавлення волі в Україні є найбільш суворим видом покарання, а міркування, що викладені в підрозділі 4.1, дають підстави для висновку й про те, що під найменуванням «довічне ув'язнення» цей правовий засіб у тій же якості найсуворішого виду покарання має бути збережений і надалі.

Це єдиний так званий «безстроковий», тобто такий, при застосуванні якого ніхто (ні суд, ні сама особа, до якої це покарання застосо-

¹ Див., наприклад: Фролова Е. Г. Понятіе наказанія, его цели и система в советском уголовном праве : лекція. Донецк : ДонГУ, 1991. С. 120.

² Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України : Закон України № 1483-III від 22 лют. 2000 р. *Голос України*. 2000. 29 берез.

³ Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року : Закон України № 1484-III від 22 лют. 2000 р. *Голос України*. 2000. 3 берез.

⁴ Про ратифікацію Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав та основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин : Закон України № 318-IV від 28 листоп. 2002 р. *Голос України*. 2002. 24 груд.

ується, ні будь-хто інший) наперед не уявляє точного строку, протягом якого він буде виконуватися. Цілком допускається (і навіть й у назві цього покарання відображається), що воно може тривати невизначено довго – доти, доки засуджений продовжуватиме жити. З огляду на це, а також беручи до уваги те, що «при довічному позбавленні волі “довічність”, у зв'язку з можливістю засудженого за умови позитивної поведінки бути помилуваним, є досить умовною», Л. О. Мостепанюк висловлювала судження, що «термін “безстрокове позбавлення волі”... точніше характеризує сутність зазначеного виду покарання»¹. На мій погляд, перейменування довічного ув'язнення у «безстрокове» навряд чи є доцільним. З одного боку, слово «безстрокове» може давати підставу для хибного розуміння цього виду покарання як такого, тривалість якого залежить виключно від розсуду держави, а не від поведінки засудженої особи. З іншого ж боку, такий термін дисонуватиме із вживаною в іноземних мовах (а відтак, і в зарубіжних законах та міжнародно-правових актах) термінологією на позначення цього виду покарання. Відомо, що англійською цей вид покарання називається «*Life imprisonment*» (дослівно: «ув'язнення на життя»), французькою – «*Emprisonnement à perpétuité*» (дослівно: «ув'язнення на вічність»), німецькою – «*Lebenslange Freiheitsstrafe*» (дослівно: «ув'язнення на все життя») і т. д. Мабуть, і українській назві немає потреби виділятися з цього термінологічного ряду.

Цей вид покарання спрямований на обмеження особи в реалізації того ж суб'єктивного права, реалізацію якого обмежує й ув'язнення на певний строк, – права на особисту свободу. З огляду на те, що зміст цього правообмеження був викладений у попередньому підрозділі, тут він додатково не досліджується. Відзначу лише, що так само, як і ув'язнення на певний строк, довічне ув'язнення не повинно бути цілеспрямоване на обмеження особи в реалізації інших прав чи свобод, крім права на особисту свободу; принаймні такі обмеження повинні бути мінімально необхідними і зведеними до того найменшого розумного обсягу, який є неминучим при обмеженні людини в реалізації права на особисту свободу. Підвищення ж суворості довічного ув'язнення досягається саме за рахунок невизначеності строку, протягом якого воно буде відбуватися. І хоча цей строк фактично може

¹ Мостепанюк Л. Правове регулювання умов і порядку помилування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 10. С. 23.

бути і коротшим за максимально можливу тривалість ув'язнення на певний строк (якщо засуджений помирає під час відбування довічного ув'язнення або достроково звільняється від нього з передбачених законом підстав), але сама потенційна можливість відбування цього покарання довіку вже надає йому виняткової суворості. Її надзвичайно високий рівень навіть поставив питання про те, чи не є цей вид покарання жорстоким і нелюдським у сенсі ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹. З огляду на це питання про можливість звільнення від його подальшого відбування, які стосовно інших видів покарань є все ж таки предметом наукової теорії звільнення від покарання, щодо довічного ув'язнення, як такі, що стосуються ступеня суворості цього покарання, охоплюються предметом загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

Особливістю нині чинної в Україні моделі довічного позбавлення волі є те, що воно по-справжньому є *довічним*: сьогодні українське законодавство як загальне правило передбачає те, що засуджений до цього покарання має померти у виправній колонії. Можливість бути звільненим від довічного позбавлення волі й закінчити своє життя на свободі в Україні є достатньо примарною. Формально КК України 2001 року передбачає три підстави звільнення від цього покарання².

Перша підстава звільнення від довічного позбавлення волі передбачена ст. 84 КК України 2001 року і полягає в можливості бути звільненим у разі настання у засудженого тяжкого захворювання. Відповідно до ч. 1 ст. 84 КК України особа, яка під час відбування будь-якого виду покарання (у тому числі й довічного позбавлення волі) захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, підлягає обов'язковому звільненню від подальшого відбування цього покарання. Таким чином, самого лише діагностування у засудженого психічного захворювання ще недостатньо для звільнення його від відбування покарання. Необхідно, щоб таке захворювання досягло у своєму розвитку того рівня, за якого особа

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Щодо впливу ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на інститут покарання за Кримінальним кодексом України. *Кримінальне право в умовах глобалізації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 25 трав. 2018 р. Одеса : НУ «Одес. юрид. акад.», 2018. С. 153–156.

² Застережу, що йдеться лише про осіб, які законно були засуджені до нього. Проблема звільнення від довічного позбавлення волі осіб, незаконно засуджених до цього виду покарання, яка часто піднімається у публіцистичній, а інколи й у науковій літературі, є окремим аспектом правових наслідків виявленої несправедливості вироку, а відтак, виходить за межі цього дослідження.

внаслідок нього втратила здатність усвідомлювати свої діяння або керувати ними. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 84 КК України особа, яка під час відбування покарання захворіла на іншу (крім психічної) тяжку хворобу, що перешкоджає його відбуванню, також може бути звільнена від його подальшого відбування. Перелік захворювань, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання, встановлений спільним наказом Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України¹. При цьому, якщо психічне захворювання (ч. 1 ст. 84 КК України) є підставою для обов'язкового звільнення особи від відбування довічного позбавлення волі, то інше захворювання (ч. 2 ст. 84 КК України) лише дає суду право звільнити її від цього покарання. Навівши у своєму рішенні аргументи, суд може й відмовити такій особі у звільненні від відбування покарання, навіть усвідомлюючи, що її захворювання в умовах пенітенціарного закладу є невиліковним і це перешкоджає подальшому відбуванню покарання. Утім якщо в умовах пенітенціарного закладу наявність певного непсихічного захворювання завдає особі фізичних страждань, яких вона не мала б на свободі, суди повинні обов'язково звільняти таких осіб, посилаючись на ч. 2 ст. 28 Конституції України та ч. 3 ст. 50 КК України, які забороняють застосування жорстоких і нелюдських покарань та покарань, що заподіюють фізичних страждань.

Друга підстава вийти на свободу для особи, засудженої в Україні до довічного позбавлення волі, полягає в можливості бути помилованою Президентом України. Конституція України, наділяючи Президента України повноваженням здійснювати помилування (п. 27 ч. 1 ст. 106), жодним чином не обмежує його ні в колі осіб, яких він може помилувати, ні в способах помилування. Водночас КК України визначає, що стосовно особи, засудженої до довічного позбавлення волі, президентське помилування не може полягати в її безпосередньому звільненні від покарання. Таку особу Президент може помилувати лише шляхом заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі на строк не менше 25 років (ч. 2 ст. 87), і лише після відбуття цього строку особа може вийти на свободу.

Для того щоб претендувати на президентське помилування, засуджений до довічного позбавлення волі повинен передусім відбутися

¹ Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі : наказ М-ва юстиції України та М-ва охорони здоров'я України № 1348/5/572 від 15.08.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 69. Ст. 1949.

певну частину строку цього покарання. З 2006 року цей строк визначається ч. 7 ст. 151 КВК України і складає не менше 20 років¹. З 7 травня 2000 року й до набрання чинності ч. 7 ст. 151 КВК України цей строк визначався виключно Положенням про порядок здійснення помилування², причому до 13 листопада 2001 року він становив 15 років, а з 14 листопада 2001 року – підвищений до 20 років³. До 6 травня 2000 року жоден правовий акт України не визначав, яку частину довічного позбавлення волі особа має відбутися, щоб претендувати на президентське помилування. З огляду на викладене та беручи до уваги правило про незворотність дії в часі актів законодавства, які погіршують становище особи, вважаю, що особи, які засуджені до довічного позбавлення волі за злочини, вчинені до 6 травня 2000 року включно, можуть клопотати про помилування незалежно від того, скільки років вони провели в ув'язненні; особи, які вчинили злочини з 7 травня 2000 року до 13 листопада 2001 року, – якщо вони відбули не менше 15 років ув'язнення; особи, які вчинили злочини після 14 листопада 2001 року, – якщо вони відбули не менше 20 років ув'язнення.

На жаль, жоден правовий акт в Україні не встановлює чіткого й вичерпного переліку вимог до поведінки засудженого, від виконання яких залежало б його помилування. Чинне Положення про порядок здійснення помилування⁴ лише загальним чином визначає, що «під час розгляду клопотання про помилування враховуються: ступінь тяжкості вчиненого злочину, строк відбутого покарання, особа засудженого, його поведінка, щире каяття, стан відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, сімейні та інші обставини; думка адміністрації установи виконання покарань або іншого органу, який виконує покарання, спостережної комісії, служби у справах дітей, місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, громадських об'єднань та інших суб'єктів про доцільність помилування» (п. 9). Крім того, оскільки довічне позбавлення волі може бути призначене лише за особливо тяжким злочин, істотно ускладнюють помилування осіб, що його

¹ Про внесення зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України : Закон України № 3559-IV від 16 берез. 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 35. Ст. 302.

² Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України № 588/2000 від 12 квіт. 2000 р. *Урядовий кур'єр*. 2000. 26 квіт.

³ Про внесення змін до Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України № 994/2001 від 20 листоп. 2001 р. *Урядовий кур'єр*. 2001. 3 листоп.

⁴ Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України № 223/2015 від 21 квіт. 2015 р. *Урядовий кур'єр*. 2015. 25 квіт.

відбувають, вимоги п. 5 цього Положення, згідно з якими «особи, які засуджені за... особливо тяжкі злочини... можуть бути помилувані у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин».

Завершуючи питання про помилування засуджених до довічного позбавлення волі, слід також звернути увагу на те, що правило про заміну цього покарання позбавленням волі на строк не менше двадцяти п'яти років з'явилося лише в ч. 2 ст. 87 КК України 2001 року і є чинним від 1 вересня 2001 року. До того часу (тобто до 31 серпня 2001 року включно) чинний на той час КК України 1960 року визначав, що довічне позбавлення волі (а ще раніше – і смертна кара) може бути в порядку помилування замінене позбавленням волі на строк понад п'ятнадцять років, але не більше двадцяти років (ч. 1 ст. 25). З мого погляду, і в цьому разі також правило про незворотність дії в часі закону, що погіршує становище особи, дає підстави для висновку про те, що тим, хто засуджений до довічного позбавлення волі за злочин, вчинений до 31 серпня 2001 року включно, Президент України в порядку помилування може замінити це покарання позбавленням волі на строк від 15 до 20 років.

Нарешті, третя можливість бути звільненим від довічного позбавлення волі має по-своєму унікальний характер, оскільки жодним чином не пов'язана з поведінкою чи станом особи, засудженої до цього покарання. Ідеться про звільнення від покарання у випадках, коли до закону вносяться зміни, спрямовані на пом'якшення караності певних діянь, зокрема такі, що унеможливають застосування довічного позбавлення волі за певні злочини. У кримінальному законодавстві України такі зміни відбулися лише один раз: 8 листопада 2016 року набув чинності Закон¹, яким ст. 68 КК була доповнена новою ч. 4 такого змісту: «Довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114¹, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у статтях 437–439, частині першій статті 442 та статті 443 цього Кодексу». Таким чином, від набрання вказаним Законом чинності жодна особа в Україні вже не могла бути засуджена до довічного позбавлення волі за готування до умисного вбивства за обтяжуючих обставин чи замах на такий злочин. Відповідно до правил

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України № 1492-VIII від 7 верес. 2016 р. *Голос України*. 2016. 7 жовт.

про зворотну дію в часі більш м'якого кримінального закону не могло далі виконуватися це покарання і стосовно осіб, яким воно раніше було призначене за такі діяння. Згідно з ч. 3 ст. 74 КК України таким особам це покарання мало бути замінене на максимально можливий розмір строкового позбавлення волі – 15 років. Як виявилось, на той час в Україні декілька осіб відбували довічне позбавлення волі саме за вчинення замаху на умисне вбивство за обтяжуючих обставин. Усім їм рішеннями місцевих судів за місцем відбування ними покарання довічне позбавлення волі було замінене 15 роками строкового¹. Таким чином, ці особи отримали реальний шанс вийти на свободу після відбуття п'ятнадцятирічного строку ув'язнення. А ті з них, хто на момент такої заміни відбував довічне позбавлення волі більше 15 років, були визнані судами такими, що відбули покарання², і підлягали негайному звільненню.

За два десятиліття чинності в Україні законодавства, яке передбачає довічне позбавлення волі, згідно з відкритими джерелами, від цього виду покарання одна особа була звільнена у зв'язку з хворобою³ і дві – на підставі указів Президента України про помилування⁴. Певна кількість засуджених була звільнена від довічного позбавлення волі також і з третьою вищеназваної підстави. Такий стан речей дав підставу цілком обгрунтовано стверджувати, що в Україні відсутній реалістичний і прогнозований механізм звільнення від довічного позбавлення волі і що через це чинна українська модель цього виду покарання не відповідає вимогам ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що забороняє застосування жорстоких і нелюдських покарань⁵.

¹ Див., наприклад: Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 31.10.2016 у справі № 127/22346/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62577236>; Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 31.10.2016 у справі № 127/22345/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62600328>; Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 13.12.2016 у справі № 295/14103/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63407534>, та ін.

² Див., наприклад: Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 13.12.2016 у справі № 295/14103/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63407534>.

³ Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 03.11.2017 у справі № 127/22694/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70007629>.

⁴ Case of Petukhov v. Ukraine (No. 2) (Application no. 41216/13) : judgment, 12 March 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-191703> (§ 93); В Украине вышел на свободу приговоренный в 1996 году к расстрелу убийца. URL: <https://fakty.ua/331881-v-ukraine-vyshel-na-svobodu-prigovorenyj-v-1996-godu-k-rasstrely-ubijca>.

⁵ Див., наприклад: Човган В. Довічне відбування життя, або життя після смерті в Україні. URL: <http://khp.org/index.php?id=1392728858>.

Так само міркували й деякі засуджені до цього покарання, які зверталися з відповідними скаргами до Європейського Суду з прав людини. Зокрема, у рішенні по справі *Petukhov v. Ukraine (No. 2)*¹ Суд, продовживши свою прецедентну практику, закладену в рішеннях *Hutchinson v. The United Kingdom*², *Kafkaris v. Cyprus*³, *Vinter and Others v. The United Kingdom*⁴ та *Murray v. The Netherlands*⁵, дійшов висновку, що в Україні «засуджені, яким було обрано покарання у виді довічного позбавлення волі, від самого початку не знають, що вони повинні зробити для того, щоб питання про їхнє дострокове звільнення було розглянуто та за яких умов» (§ 174). З огляду на це «Суд вважає, що в Україні президентські повноваження щодо здійснення помилування є сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування, яка ґрунтується на принципі гуманності, а не порядку, заснованому на пенологічних підставах і з належними процесуальними гарантіями, щодо перегляду ситуації засудженого для можливої зміни його покарання у виді довічного позбавлення волі» (§ 180). У той же час «політика європейських країн щодо обрання покарань наразі акцентує увагу на реабілітаційній меті позбавлення волі, навіть у випадку засуджених до довічного позбавлення волі... Засудженим до довічного позбавлення волі має надаватися можливість реабілітуватися. ... Суд вважає, що хоча держави не несуть відповідальності за реабілітацію засуджених до довічного позбавлення волі, тим не менше вони зобов'язані забезпечити таким засудженим можливість реабілітуватися. В іншому випадку засуджений до довічного позбавлення волі може бути позбавлений можливості реабілітуватися, внаслідок чого необхідний для зменшення строку довічного позбавлення волі перегляд, під час якого оцінюється прогрес у реабілітації, не буде здатний привести до пом'якшення, зменшення або звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі або до умовно-дострокового звільнення засудженого. Зобов'язання забезпечувати можливість

¹ Case of *Petukhov v. Ukraine (No. 2)* (Application no. 41216/13) : judgment, 12 March 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-191703>.

² Case of *Hutchinson v. The United Kingdom* (Application no. 57592/08) : judgment, 17 January 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170347>.

³ Case of *Kafkaris v. Cyprus* (Application no. 21906/04) : judgment, 12 February 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019>.

⁴ Case of *Vinter and others v. The United Kingdom* (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10) : judgment, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122664>.

⁵ Case of *Murray v. The Netherlands* (Application no. 10511/10) : judgment, 26 April 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162614>.

реабілітації має розглядатися як зобов'язання вжиття заходів, а не досягнення результатів. Проте воно приводить до позитивного зобов'язання забезпечити в установі виконання покарань для засуджених до довічного позбавлення волі такий режим, який є сумісним з метою реабілітації та дозволяє таким засудженим досягнути у ній прогресу. У цьому контексті Суд уже встановив, що таке зобов'язання існує тоді, коли режим установи виконання покарань або умови тримання під вартою перешкоджають реабілітації...» (§ 181). З огляду на це, а також неспроможність українського Уряду пояснити, яким чином можуть довести своє виправлення довічно засуджені, відсутність чітких вимог до поведінки засудженого, яка може становити підставу звільнення, вкрай низьку статистику звільнень від цього виду покарання, суд постановив, що у справі пана Петухова «було порушено статтю 3 Конвенції у зв'язку з тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі неможливо скоротити» (§ 187).

В Україні це рішення багатьма було сприйняте з наснагою. Зокрема, багато засуджених до довічного позбавлення волі, апелюючи до нього, стали звертатися до судів з клопотаннями про звільнення їх від відбування покарання. У переважній більшості випадків суди відмовили в задоволенні таких заяв, посилаючись або на відсутність у КК України спеціальних приписів про умовно-дострокове звільнення від довічного позбавлення волі¹, або на п. 2 ч. 5 ст. 461 КПК України, відповідно до якого заяву про перегляд справи у зв'язку із встановленням міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань може бути подано лише особою, на користь якої постановлено відповідне рішення міжнародної судової установи². Осібно стоїть рішення Роменського міськрайонного суду Сумської області, який у такій же ситуації, посилаючись на «практику Європейського Суду з прав людини, який чітко у своїх рішеннях вказує на прогалину в законодавстві України, яка є наслідком порушення прав осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, а також те,

¹ Див., наприклад: Ухвала Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 22.04.2019 у справі № 739/535/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81543951>; Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 22.06.2020 у справі № 295/2936/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89942525>, та ін.

² Див.: Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 в провадженні № 13-39зв019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82885859>; Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21.10.2019 в провадженні № 13-75зв019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85174530>; Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 17.12.2019 у справі № 2-1/97. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86468658>, та ін.

що необґрунтована відмова в наданні таким особам права на помилування є незаконною, та враховуючи позитивну характеристику на засудженого... його гарну поведінку за час відбування покарання, негативне сприйняття ним скоєного злочину та прагнення стати на шлях виправлення, наміри продовжувати правозахисну діяльність, розвиток своєї освіти, здійснення благодійної діяльності, відсутність комунікаційних проблем із суспільством щодо працевлаштування у разі звільнення засудженого, оскільки останній має вісім професій», прийшов до висновку, що засуджений довів суду своє виправлення, у зв'язку з чим йому слід замінити покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на строк 20 років за умови належної поведінки останнього¹. Утім згодом Сумський апеляційний суд скасував вказану ухвалу з підстав її невідповідності чинному законодавству України², пізніше його рішення було схвалене Верховним Судом³ і особа продовжує відбувати довічне позбавлення волі. Водночас досі публічно не повідомлялося й про те, що сам пан Петухов, стосовно якого винесене рішення Європейського Суду з прав людини, звільнений від відбування покарання.

Таким чином, чинні положення кримінального законодавства України про довічне позбавлення волі, які унеможливають реалістичний механізм звільнення від нього з пенологічних підстав, а не у зв'язку з проявом милості до засудженого, продовжують порушувати вимоги ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому Україна постала перед необхідністю якнайшвидшого реформування чинної моделі довічного позбавлення волі, з тим щоб не лише не допустити в перспективному, а й з чинного законодавства усунути вид покарання, що є жорстоким і нелюдським. Відтак, теоретична модель довічного ув'язнення повинна мати як свою неодмінну складову реалістичну підставу звільнення засудженої особи від його подальшого відбування.

У своїй «частково співпадаючій, частково окремій думці» щодо рішення у справі *Petukhov v. Ukraine (No. 2)* Суддя Європейського Суду з прав людини П. Пінто де Альбукерке дійшов висновку, що з винес-

¹ Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 24.05.2019 у справі № 585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82053036>.

² Ухвала Сумського апеляційного суду від 27.08.2019 у справі № 585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83973124>.

³ Ухвала Верховного Суду від 17.06.2020 у справі № 585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89929140>.

сенням рішення у справі *Murray v. The Netherlands* Європейський Суд визначив позитивне зобов'язання держави забезпечити існування ефективного та незалежного механізму перегляду покарання у виді довічного ув'язнення. Щоб бути сумісним з Конвенцією, порядок перегляду має відповідати таким п'ятьом обов'язковим принципам:

«(1) принципу законності (“норми, які мають достатній ступінь ясності та визначеності”, “умови, встановлені національним законодавством”);

(2) принципу оцінки пенологічних підстав для подальшого тримання під вартою на підставі “об’єктивних, попередньо встановлених критеріїв”, які включають ресоціалізацію (спеціальні превентивні заходи), запобігання (загальні превентивні заходи) і кару (в англійському першоджерелі: *retribution*, що може бути перекладене і як “відплата”. – Ю. П.);

(3) принципу оцінки в рамках попередньо встановлених часових меж, а у випадку із засудженими до довічного позбавлення волі – “не пізніше аніж через 25 років після винесення вироку з подальшим періодичним переглядом”;

(4) принципу справедливих процесуальних гарантій, які передбачають щонайменше обов'язок обґрунтовувати рішення про відмову у звільненні чи про повернення засудженого;

(5) принципу судового перегляду»¹.

Окремі з цих принципів (а саме: законності, справедливі процесуальні гарантії та судовий перегляд призначеного покарання) з усією очевидністю є такими, що підносяться до рівня загальних принципів здійснення кримінально-правової політики та знаходять своє відображення в ознаках кримінально-правових засобів загалом і покарання зокрема. Інші ж (оцінка пенологічних підстав для подальшого виконання довічного ув'язнення та вплив попередньо встановленого часового проміжку) хоч і можуть бути застосовні для випадків звільнення від будь-якого виду покарання, проте мають свої особливості в аспекті довічного ув'язнення. Вимоги цих двох принципів прямо корелюють з усталеною в українському кримінальному законодавстві практикою визначення *двоєдиної підстави* звільнення від подальшого відбування покарання, при якій у такій підставі виділяються змістовний елемент (досягнення цілей, що ставилися перед покаранням, раніше, ніж за-

¹ Partly concurring, partly dissenting opinion of Judge Pinto de Albuquerque. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191703>.

кінчиться його відбування) та формальний елемент (відбуття визначеної в законі частини строку покарання).

Зокрема, встановлення того, що на певному етапі до закінчення відбування вже досягнуті поставлені перед ним цілі, свідчатиме про те, що раніше визначених пенологічних підстав для подальшого виконання довічного ув'язнення задля «ресоціалізації, запобігання і кари» більше немає; що на певному етапі всі цілі, які ставилися перед цим покаранням, уже досягнуті: засуджений зазнав достатнього обсягу кари і суспільство цим обсягом у цілому задоволене; засуджений довів своє виправлення і можна констатувати невисокий ступінь імовірного вчинення ним нових злочинів; інші члени суспільства фактом його засудження належним чином попереджені про необхідність утримуватися від вчинення злочинів. У рішенні *Murray v. The Netherlands* Європейський Суд установив, що «ув'язнений не може утримуватися під вартою, якщо тільки не існують законні пенологічні підстави для [довічного. – Ю. П.] позбавлення волі, які включають в себе кару, стримування, захист населення і соціальну реабілітацію. Хоча багато з цих підстав матимуть місце в той час, коли призначається покарання у вигляді довічного ув'язнення, баланс між цими підставами ув'язнення не обов'язково є статичним і може змінюватися в ході виконання покарання... У зв'язку з цим перевірка законності і обґрунтованості покарання, яка необхідна для того, щоб покарання у вигляді довічного ув'язнення було б знижуваним, повинна дозволити владі розглянути питання про те, чи мають у ході відбування покарання будь-які зміни у становищі довічно ув'язненого і прогрес у його соціальному перевихованні настільки важливе значення, що триваюче ув'язнення більш не є обґрунтованим будь-якими законними пенологічними підставами» (§ 100).

Таку оцінку змінам у поведінці засудженого має надавати національний суд на основі правил, що мають достатній ступінь ясності та визначеності (*László Magyar v. Hungary*, § 57; *Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria*¹, §§ 255, 257 і 262), та відображати усталену прецедентну практику Європейського Суду щодо того, що вони мають бути пов'язані зі змінами саме в поведінці довічно ув'язненого (*Vinter and others v. The United Kingdom*, § 128). Інакше кажучи, Європейський Суд не вважає достатньою і реалістичною перспективою для звільнення (для реалізації

¹ Case of Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria (Applications nos. 15018/11 and 61199/12) : judgment, 8 July 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145442>.

так званого «права на надію») навіть визначену в національному законодавстві можливість домогтися помилювання або звільнення від відбування покарання з міркувань гуманності, таких, наприклад, як поганий стан здоров'я, інвалідність або похилий вік (*Vinter and others v. The United Kingdom*, § 127; *Öcalan v. Turkey (№2)* § 203). Довічно ув'язнений від самого початку (з моменту засудження його до цього виду покарання) у необхідному обсязі повинен знати, що йому слід зробити, щоб мати в перспективі можливість бути достроково звільненим від нього, і виконання ним цих вимог має бути гарантоване можливістю саме судової, а не виключно адміністративної перевірки (*László Magyar v. Hungary*, § 57; *Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria*, §§ 258 і 262).

Нинішнє кримінальне законодавство України у приписах про умовно-дострокове звільнення від відбування низки строкових видів покарань змістовий (пенологічний) елемент підстави такого звільнення визначає вимогою про те, щоб «засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення» (ч. 2 ст. 81 КК України). У спеціальних дослідженнях уже зверталася увага на недостатню чіткість цієї вимоги, що тягне за собою труднощі в її практичному застосуванні¹, і висловлювалися пропозиції про формалізацію такої підстави – підпорядкування її системі встановлених критеріїв, які обмежують можливість довільного звільнення від відбування покарання². З огляду на викладене робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи у проєкті нового КК України й передбачено, що «особі, яка відбуває довічне ув'язнення, якщо вона має низький ризик вчинення нового злочину, здатна інтегруватися в суспільство та вжила всіх можливих заходів для реституції чи компенсації», подальше виконання цього виду покарання може бути зупинене під умовою (проєкт ч. 1 ст. 3.3.10). Усі три змістовні вимоги підстави звільнення (низький рівень вчинення нового злочину; здатність інтегруватися в суспільство; вжиття всіх можливих заходів щодо реституції та компенсації) підлягають чіткому формалізованому описанню (аж до математизації окремих показників) у відповідних нормативних актах кримінально-виконавчого права³.

¹ Див., наприклад: Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування : монографія / наук. ред. А. А. Музика. Київ : ВД «Дакор», 2019. С. 468–485.

² Там само. С. 598, 601–603.

³ Певні напрацювання в цьому напрямі на сьогодні уже здійснені як на теоретичному рівні (див., наприклад: Яковець І. С. Міжнародні методики оцінки ризиків і по-

Вимога про необхідність відбуття засудженим до довічного ув'язнення певної частини строку цього покарання корелює з відомою нашому законодавству формальною вимогою про відбуття певної частини строку покарання для дострокового звільнення від невідбутої його частини. Зрозуміло, що для довічного ув'язнення, яке не має наперед визначеної тривалості, ця частина (на відміну від строкових покарань) не може бути визначена у відсотках до призначеного строку, а має становити певну, наперед відому засудженому, кількість років.

У прецедентній практиці Європейського Суду «твердо встановлено, що призначення дорослому злочинцеві покарання у вигляді довічного ув'язнення саме по собі не заборонене або не є несумісним зі статтею 3 Конвенції або будь-якою іншою статтею Конвенції». Не суперечить жодній вимозі Конвенції й те, що довічне ув'язнення в окремих випадках справді буде довічним – відбуватиметься засудженим до настання його смерті (*Murray v. The Netherlands*, § 99). Водночас таким, що є жорстоким і нелюдським, покаранням Суд вважає саме таку модель довічного ув'язнення, при якій засуджений не має і не знає наперед визначеної частини строку, після відбуття якої він може претендувати на звільнення за умови виконання вищевикладених пенологічних вимог (*Kafkaris v. Cyprus*, § 98; *Vinter and others v. The United Kingdom*, § 108). На основі детального розгляду відповідних міркувань, що впливають із його прецедентної практики, проведених новітніх порівняльно-правових досліджень і вивчення міжнародно-правових тенденцій щодо покарань у виді довічного позбавлення волі Європейський Суд дійшов висновку, що вони «демонструють чітку підтримку створення спеціального механізму, що гарантує перевірку законності і обґрунтованості покарання не пізніше ніж через 25 років після того, як призначене довічне ув'язнення, з можливістю періодичної перевірки законності і обґрунтованості покарання в подальшому» (*Murray v. The Netherlands*, § 99).

І дійсно, як свідчить проведене О. В. Євдокімовою компаративне дослідження підстав умовно-дострокового звільнення від довічного

треб засуджених: щодо їх ролі у процесі виконання покарань. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 99–106), так і на правотворчому (див.: Методичні рекомендації оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення повнолітніми особами, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) : затв. наказом М-ва юстиції України №2020 від 26.06.2018. URL: https://www.probaton.gov.ua/wp-content/uploads/2018/09/Наказ-МЮ-№-2020_5-від-26.06.2018-Про-затвердження-Методичних-рекомендацій.pdf)).

ув'язнення за законодавством зарубіжних країн, у них по-різному визначається та мінімальна частина цього виду покарання, яку особа має відбутися, щоб претендувати на звільнення. Наприклад, у Данії – це 12 років; у Німеччині, Австрії та Швейцарії – 15 років; у Польщі – 25 років; в Іспанії – 25 (при засудженні за одиничний злочин) або 30 (при засудженні за сукупністю злочинів) років; в Англії – в різних ситуаціях 15, 25 або 30 років тощо¹.

З мого погляду, визначення цього мінімального строку в Україні має бути здійснене і в рамках загальноєвропейської тенденції, але й на основі нашої законодавчої традиції. Вище було викладено, що законодавство України для помилування засуджених до довічного позбавлення волі протягом багатьох років передбачає необхідність відбутися не менше 20 років цього виду покарання. Видається, що цей строк є достатньо розумним з огляду на різні фактори (у тому числі й для реалізації всіх цілей, що стоять перед покаранням) і немає підстав його підвищувати (особливо з урахуванням того, що таке підвищення не матиме зворотної дії в часі). Водночас слід мати на увазі й те, що після відбуття 20-річного строку Президент України в порядку помилування не може звільнити особу від подальшого відбування довічного позбавлення волі, а повноважний лише замінити їй цей вид покарання «на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років» (ч. 2 ст. 87 КК України). Таким чином, довічно ув'язнений і нині, навіть при звільненні його від цього виду покарання, має відбутися не менше 25 років позбавлення свободи. Думається, що такий підхід є принципово правильним, а тому з певними модифікаціями має бути збережений і в теоретичній моделі цього виду покарання, в якій компетенцією умовно-дострокового звільнення від довічного ув'язнення буде наділений суд.

З урахуванням усталеної практики Європейського Суду з прав людини, а також беручи до уваги висловлені в попередньому підрозділі судження щодо максимального розміру ув'язнення на певний строк, вважаю, що доцільним буде наділення суду двома самостійними компетенціями. По-перше, щодо осіб, які відбули не менше 20 років довічного ув'язнення, суд має бути компетентним замінити їм цей вид покарання ув'язненням на певний строк тривалістю від 25 (не менше, ніж зараз може застосувати Президент при помилуванні, і відповідає

¹ Див.: Євдокімова О. Умовно-дострокове звільнення від відбування довічного позбавлення волі у праві зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 146–151.

максимально допустимому строку для перегляду довічного ув'язнення, що визначений Європейським Судом) до 30 років (максимум для ув'язнення на певний строк)¹. По-друге, щодо осіб, які відбули не менше 25 років довічного ув'язнення або осіб, яким довічне ув'язнення було замінене на строкове і вони вже його відбули не менше 25 років, суд має бути компетентним звільнити їх від подальшого відбування покарання.

Позаяк дострокове звільнення навіть від менш суворих покарань (ст. 81 нині чинного КК України) є умовним, то тим паче таким має бути і звільнення від довічного позбавлення волі. Тому закон має визначити, з одного боку, тривалість іспитового строку, протягом якого особа повинна виконати ті чи інші вимоги, а з іншого – встановити, власне, самі ці вимоги. Крім того, закон має визначити також і кримінально-правові наслідки невиконання також особою умов звільнення (наприклад – вчинення нею нового кримінального правопорушення). Проте ці та інші питання, пов'язані з достроковим звільненням від довічного ув'язнення, вже лежать за межами предмета загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

А в межах же цієї теорії залишається лише питання про коло осіб, щодо яких може застосовуватися цей вид покарання. Традиційно довічне ув'язнення позиціонується в законодавствах як загальний вид покарання, проте з обмеженнями в його застосуванні за колом осіб. Причому такі обмеження в багатьох країнах пов'язані з віком особи на момент вчинення злочину. І це й зрозуміло, оскільки для осіб дуже юного віку таке покарання, з одного боку, може бути негуманним з огляду на їхню недостатню інтелектуальну та соціальну сформованість на момент вчинення злочину, яка саме й могла вплинути на його вчинення, а з іншого – буде надмірно жорстоким з огляду на те, що тривалість їхнього життя ще буде достатньо довгою, а відтак – вони мають ризик довше відбувати це покарання. Саме тому кримінальні закони зарубіжних країн встановлюють обмеження повноважень дер-

¹ Вважаю безпідставною виниклу в літературі дискусію про те, з якого моменту обчислювати строкове ув'язнення (позбавлення волі) для особи, якій цим видом покарання замінене довічне ув'язнення (позбавлення волі). Відповідь на це питання є однозначною й очевидною – строкове ув'язнення слід обчислювати з моменту, з якого обчислювалося і довічне ув'язнення (з моменту взяття особи під варту). Іншими словами, строк, відбутий до заміни, підлягає зарахуванню у строк замінюючого покарання. Детальніше про це див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовно-праву Украины. Харьков : ФИНН, 2009. С. 237–239.

жави на застосування цього виду покарання щодо осіб, які не досягли до моменту вчинення злочину 18 років (ст. 57 КК Азербайджану, ст. 31 КК Албанії, ст. 12 КК Бельгії, ст. 58 КК Білорусі, ст. 38 КК Болгарії (для злочинів, вчинених у воєнний час); ст. 60 КК Вірменії; ст. 51 КК Грузії; ст. 48 КК Казахстану; ст. 65 КК Латвії; ст. 90 КК Литви; ст. 71 КК Молдови; ст. 54 КК Польщі; статті 54, 55 КК Туреччини та ін.), 20 років (ст. 36 КК Австрії; ст. 38 КК Болгарії (для злочинів, вчинених у мирний час) та ін.) або 21 року (ст. 7 гл. 29 КК Швеції). З іншого боку, законодавці багатьох країн вважають також і негуманним (а, може, й нерозумним) застосовувати цей вид покарання й до осіб, які досягли певного похилого віку, з огляду на те, що тривалість їхнього життя може бути не довшою за максимальну тривалість ув'язнення на певний строк. Відтак, встановлюється заборона на призначення цього виду покарання особам, які до моменту винесення вироку досягли 60 років (ст. 61 КК Грузії; ст. 51 КК Узбекистану та ін.) чи 65 років (ст. 57 КК Азербайджану; ст. 58 КК Білорусі; ст. 48 КК Казахстану та ін.). Низка країн пішла шляхом моделювання довічного ув'язнення як гендерно обумовленого виду покарання, передбачивши можливість його призначення лише особам однієї статі – чоловікам (ст. 57 КК Азербайджану; ст. 51 КК Албанії; ст. 58 КК Білорусі; ст. 48 КК Казахстану; ст. 71 КК Молдови; ст. 51 КК Узбекистану та ін.). В інших – з-під його застосування вилучені не всі жінки, а лише ті, які були вагітними на момент вчинення злочину або на момент призначення покарання (ст. 38 КК Болгарії; ст. 60 КК Вірменії та ін.). Як відомо, згідно з ч. 2 ст. 64 КК України «довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку...»¹.

Думається, що вікові обмеження щодо застосування довічного ув'язнення мають бути збережені і в його теоретичній моделі. Можливо, навіть є сенс замислитися над розширенням таких обмежень як щодо мінімального віку, з якого можливе застосування цього виду покарання (з огляду на подальшу диференціацію кримінальної відповідальності осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення у молодому віці), так і щодо максимального, до якого можливе його застосування

¹ Слова про незастосування цього виду покарання «також у випадку, передбаченому частиною четвертою статті 68 цього Кодексу», вилучені мною з цитати, оскільки в них ідеться про обмеження в призначенні цього виду покарання не за колом осіб, а за видами злочинів.

(з урахуванням запропонованого підвищення максимальної тривалості ув'язнення на певний строк). З огляду на це видається раціональним встановлення у п. «б» ч. 3 ст. 3.1.6 проекту нового КК України обмеження на призначення довічного ув'язнення особі, яка вчинила злочин у віці до 21 року. Підлягає подальшому обговоренню та пошуку консенсусу питання про максимальний вік, до якого це покарання може призначатися. З урахуванням того, що альтернативою йому може бути ув'язнення на строк до 20 чи 30 років (див. підрозділ 4.8), видається, що підняття цього віку понад нинішні 65 років виглядало б малообґрунтованим. У реальних умовах нинішніх українських місць виконання ув'язнення для таких осіб і 20-річний строк фактично в багатьох випадках стане довічним. Вочевидь, фактично довічним буде і 20-річний чи довший строк ув'язнення й для багатьох осіб, які на момент винесення вироку досягли 60-річного віку.

З огляду на те, що час вагітності – це «період життя жінки [що характеризується. – Ю. П.] ...її найбільшою уразливістю у соціально-психологічному відношенні, обмеженістю її можливостей у сфері працевлаштування, найбільш важливим періодом фізичного та психічного розвитку дитини»¹, слід, вочевидь, взяти до уваги судження тих науковців та рішення тих законодавців, які не вважають за можливе призначати довічне ув'язнення жінкам, що були вагітними на час вчинення злочину. Підлягає подальшому обговоренню питання про можливість призначення цього виду покарання жінкам, які завагітніли до моменту винесення вироку. Адже, з одного боку, встановлення такого обмеження буде складно пояснюваним винятком з принципу рівності перед законом (див. підрозділ 3.4), а з іншого – його скасування (порівняно з нині чинним КК України) свідчатиме про посилення кримінальної відповідальності, яке теж повинно мати своє обґрунтування. Можливо, наразі виняток із принципу рівності перед законом буде «меншим злом» порівняно з посиленням кримінальної відповідальності.

Таким чином, у теоретичній моделі довічне ув'язнення визначається як найсуворіший основний вид покарання, що обмежує особу в реалізації права на особисту свободу на строк до закінчення її життя, якщо лише ця особа протягом відбування визначеного строку цього виду покарання своєю поведінкою не доведе можливість її достроко-

¹ Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : монографія. Вид. 2-ге. Одеса : НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. С. 261.

вого звільнення. Цей вид покарання має бути загальним із обмеженнями в застосуванні щодо визначеного в законі кола осіб.

4.7. Питання комплексних і спеціальних видів покарань

Різноманітність видів покарань за чинним, історичним або перспективним кримінальним законодавством України чи за законодавством зарубіжних держав обумовлює існування в науковій літературі їхніх класифікацій, здійснюваних за різними критеріями. Загалом відомо до десятка різних критеріїв, а відтак – і поділів видів покарань на різні групи¹.

Серед іншого, види покарань прийнято поділяти також і залежно від того, на обмеження в реалізації одного чи водночас декількох суб'єктивних прав особи вони спрямовані. За цим критерієм виокремлюються дві групи видів покарань. Перша – охоплює ті їх види, які спрямовані на обмеження в реалізації якогось одного суб'єктивного права людини. За КК України 2001 року до таких видів покарань, зокрема, належать:

а) покарання, спрямовані на обмеження права на особисту свободу (так звані «пов'язані з позбавленням волі»), – арешт, тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі²;

¹ Див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. С. 43–47.

² КК України 2001 року не оперує поняттям «покарання, пов'язане з позбавленням волі», проте від моменту набрання ним чинності знає контрадикторне поняття: «покарання, не пов'язане з позбавленням волі». Протягом тривалого часу воно вживалося лише в назві ст. 389, що передбачає відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У 2019 році це ж поняття з'явилося у нововведеній ст. 91¹, частиною 1 якої було передбачено можливість застосування обмежувальних заходів «однорозно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі...». Проте глобального кримінально-правового значення це поняття набуло з 1 липня 2020 року, відколи воно стало критерієм розмежування кримінальних проступків і злочинів. Відповідно до нинішньої редакції ч. 2 ст. 12 КК «кримінальним проступком є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інші покарання, не пов'язане з позбавленням волі». Водночас згідно з ч. 4 тієї ж статті «нетяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних

2) покарання, спрямовані на обмеження права власності (майнові покарання), – штраф і конфіскація майна;

3) покарання, спрямовані на обмеження права на працю чи здійснення певних видів діяльності поза цим правом, – позбавлення права та громадські роботи.

Другу групу становлять ті види покарань, які одночасно обмежують засудженого в реалізації декількох прав людини. Ці види покарань у літературі називають складеними чи конвергованими¹ або ж комбінованими²; я свого часу найменував їх комплексними³, позаяк цей термін тлумачиться у значенні: «який охоплює групу предметів, явищ, дій, властивостей»⁴. До таких видів покарань за КК України 2001 року належать позбавлення звання (обмежує право власності, право на працю і деякі інші права); виправні роботи (обмежує право на працю і право власності) і службові обмеження для військовослужбовців (обмежує право на працю і право власності) та обмеження волі (обмежує право на особисту свободу та право на працю).

Звісно, кожен вид покарання, що віднесений до першої групи (ті, які названі спрямованими на обмеження в реалізації якогось одного

мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років». Реформи КК України, здійснені у 2019 і 2020 роках, призвели до того, що висловлювані раніше в літературі судження про те, що до «покарань, не пов'язаних з позбавленням волі», належать виключно штраф, позбавлення права, громадські роботи, виправні роботи та службові обмеження (див.: Чернозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 10), стали втрачати свою актуальність. За чинною редакцією КК України 2001 року попри очевидну абсурдність такого твердження (див.: Пономаренко Ю. А. Караність як ознака кримінального проступку. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри* : матеріали Міжнар. наук-практ. конф. (24 трав. 2019 р., м. Одеса) / редкол.: Є. Л. Стрельцов та ін. Одеса : Юрид. літ., 2019. С. 141–143) арешт та тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні формально належать до «покарань, не пов'язаних з позбавленням волі». Віднесення мною їх у наведеній класифікації до протилежної групи обумовлене як згаданою абсурдністю законодавчого рішення, так і сутнісним змістом цих видів покарань, які спрямовані на обмеження саме в реалізації права на особисту свободу.

¹ Див., наприклад: Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 65, 84.

² Див., наприклад: Беца О. В. Європейський досвід гуманізації кримінального судочинства. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 25.

³ Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 44.

⁴ Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 4 : І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. С. 250.

права людини), також здатен потягнути за собою обмеження в реалізації й низки інших прав, які можна найменувати, наприклад, «похідними правообмеженнями». Наприклад, до похідних правообмежень штрафу належить достатньо широке коло обмежень у реалізації інших прав засудженого: від права на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції) до права на зайняття підприємницькою діяльністю (ст. 42 Конституції), права на освіту (ст. 53 Конституції) і деяких інших прав, реалізація яких виявиться вельми ускладненою, а то й зовсім неможливою без тієї суми грошей, яку засуджений сплатив державі як штраф. До похідних правообмежень громадських робіт, оскільки вони відбуваються у вільний від роботи чи навчання час, передусім належить обмеження права на відпочинок (ст. 45 Конституції). Крім того, похідним правообмеженням у змісті цього виду покарання є також і обмеження права власності засудженого, який працює безоплатно, попри те, що згідно з ч. 7 ст. 43 Конституції «право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом». Покарання, пов'язані з обмеженням особистої свободи (за КК України 2001 року: арешт, тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні та обидва види позбавлення волі), тягнуть за собою цілу низку похідних правообмежень. До них, зокрема, належать обмеження в реалізації: права на працю, оскільки засуджений уже не вільно за своєю волею обирає вид діяльності, яким буде заробляти собі на життя (ст. 43 Конституції); права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39 Конституції); права користування об'єктами своєї власності, що залишилися за межами місць виконання покарання (ст. 41 Конституції); права на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції); права на вищу освіту (ст. 53 Конституції), якщо тільки воно не може бути реалізоване заочно чи дистанційно, а також цілої низки інших прав. Проте в усіх цих та подібних випадках ідеться про такі правообмеження, які, по-перше, не є обов'язковими (неминучими) при застосуванні того чи іншого виду покарання, а, по-друге, їхнє виникнення не є метою держави, що засуджує особу до цього виду покарання з наміром обмежити її у реалізації саме того права, яке визначає його основний зміст. Відтак, ці види покарань доцільно все ж таки йменувати не комплексними, а такими, що спрямовані на обмеження в реалізації певного, одного суб'єктивного права особи.

Питання комплексних кримінально-правових засобів загалом і видів покарань зокрема в сучасній українській кримінально-правовій

літературі розробляє К. А. Новікова. З її погляду, усталений рух до конвергенції кримінально-правових засобів, їхнє взаємне перетинання та збагачення, що привели до отримання одними засобами значущих ознак інших, є однією з найважливіших тенденцій сучасного кримінального права. Загалом ця тенденція стосується всіх кримінально-правових засобів і саме під її впливом, на думку авторки, з'явилася низка так званих «інших кримінально-правових заходів (засобів)», що мають різноспрямований вплив на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. У частині ж видів покарань ця тенденція привела, зокрема, до появи в українському кримінальному законодавстві обмеження волі, службових обмежень та деяких інших видів покарань¹.

Розвиваючи цю ідею, К. А. Новікова висунула та обґрунтувала пропозицію про запровадження в перспективному кримінальному законодавстві України нової моделі обмеження свободи як виду покарання, як самостійного (окремого) виду покарання зі специфічним набором правообмежувальних властивостей, відмінних від властивостей позбавлення свободи та інших видів покарань. В її моделі обмеження свободи має стати складеним (комбінованим) видом покарання, що поєднуватиме в собі два режими правообмежень. Перший режим має полягати в триманні особи в місцях ізоляції її від суспільства (кримінально-виконавчих установах) з мінімальним рівнем правообмежень, якими можна наділити особу під час обмеження її особистої свободи. Така ізоляція особи (а фактично – обмеження її в праві на особисту свободу), на думку авторки, повинна мати місце лише в окремі дні (наприклад, вихідні або святкові) або в певні години протягом доби на розсуд суду (наприклад, у нічний час). Під час цієї ізоляції на розсуд суду може також здійснюватися залучення особи до праці, що обмежуватиме її і в реалізації права на працю. Другий режим повинен мати місце весь інший проміжок часу, коли особа не ізолювана від суспільства, але впродовж якого особа відбуває низку обмежень у реалізації інших її прав: наприклад, обмеження свободи вибору місця проживання; роду заняття (зміни місця роботи, навчання тощо) та відпочинку, у тому числі організації вільного часу (не відвідувати масові заходи, розважальні майданчики тощо). Ґрунтуючись на цих міркуван-

¹ Novikova K. Convergence of measures of criminal law. Interdisciplinary approach to law in modern social context : Conference papers 4-th International Conference of PhD Students and Young Researchers, 21–22 April 2016 / Vilnius University Faculty of Law. Vilnius, Lithuania. P. 205.

нях, К. А. Новікова запропонувала впровадження у кримінальне законодавство таких приписів про змодельований нею вид покарання:

«1. Покарання у виді обмеження свободи полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу у вихідні та святкові дні та в окремі години протягом дня із залученням до праці або без такого.

2. Конкретні дні і години, протягом яких засуджений перебуває в кримінально-виконавчій установі відкритого типу, визначаються судом.

3. У вільний від перебування в кримінально-виконавчих установах відкритого типу час суд визначає засудженому обмеження свободи вибору місця проживання, роду заняття та організації дозвілля»¹.

На думку авторки, саме така модель обмеження свободи як виду покарання могла б забезпечити оптимальне поєднання належного карального впливу на засудженого з необхідністю максимального збереження його соціального статусу, положення та можливостей особистісного розвитку².

За іншим критерієм – колом осіб, до яких певний вид покарання може бути застосований, – в літературі прийнято виділяти дві групи видів покарань. До першої належать і традиційно називаються «загальними видами покарань» ті, які можуть бути застосовані до будь-якої особи, що вчинила певне кримінальне правопорушення, каране цим видом покарання, незалежно від будь-яких особистісних (персональних) властивостей цієї особи. За чинним КК України до них відносять штраф, громадські роботи, виправні роботи, конфіскацію май-

¹ Змістовно подібний кримінально-правовий засіб під назвою «пробаційний арешт» у проєкті нового КК України відноситься до наглядових засобів пробації. Згідно з ч. 1 ст. 3.4.7 проєкту «пробаційний арешт є частковою ізоляцією особи від суспільства шляхом виконання нею обов'язку у вихідні, святкові дні та/або у нічний час у будні дні: (а) не залишати житло, яке є місцем її проживання (домашній пробаційний арешт), або (б) перебувати у пенітенціарній установі (пенітенціарний пробаційний арешт)». В інший час, окрім часу домашнього чи пенітенціарного пробаційного арешту, особа, знаходячись на свободі, має зазнавати низки контрольних (до них, зокрема, пропонується віднести: обов'язки періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації; повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання, роботи або навчання; не виїжджати за межі України або на тимчасово окуповану територію України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації), а також реінтеграційних засобів пробації, що й споріднює його з моделлю обмеження свободи, запропонованою К. А. Новіковою.

² Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. С. 65–67.

на, арешт, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі. При цьому серед них інколи виділяють дві підгрупи: 1) загальні покарання без обмежень у застосуванні за колом осіб (штраф, конфіскація майна, позбавлення волі на певний строк¹) і 2) загальні покарання з обмеженням у застосуванні за колом осіб (громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі та довічне позбавлення волі). До другої групи за цим критерієм відносять види покарань, що називаються «спеціальними», тобто такими, що можуть бути застосовані лише до окремих категорій осіб, що володіють певними визначеними законом ознаками, і не підлягають застосуванню до інших осіб, що хоч і вчинили такі ж кримінальні правопорушення, але згаданими ознаками не володіють. До спеціальних видів покарань за КК України 2001 року належать позбавлення звання, позбавлення права, службові обмеження для військовослужбовців і тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні².

Інколи в силу законодавчих рішень грань між загальними покараннями з обмеженнями в застосуванні за колом осіб та спеціальними покараннями стає достатньо непевною. Так, за чинною редакцією ч. 2 ст. 57 КК України виправні роботи не застосовуються до 15 категорій осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а саме: «до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального

¹ Віднесення *de lege lata* штрафу і конфіскації майна до цієї підгрупи загальних видів покарань має здійснюватися із застереженням про те, що вони мають певні обмеження у застосуванні, визначені статтями розділу XV Загальної частини КК України. Зокрема, штраф не може бути призначений неповнолітньому, який не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення (ч. 1 ст. 99 КК), а конфіскація майна в будь-якому випадку не може бути призначена особі, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці до 18 років (ч. 2 ст. 98). До 1 липня 2020 року окреме обмеження у застосуванні за колом осіб мало й позбавлення волі на певний строк: воно не могло бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 102 КК України в попередній редакції). Зараз це обмеження зняте й неповнолітньому, який вперше вчинив нетяжкий злочин, що карається позбавленням волі на строк до двох років (раніше він називався злочином невеликої тяжкості), позбавлення волі може бути призначене. Це один серед низки інших випадків, у яких запровадження кримінального проступку до КК України 2001 року обернулося посиленням кримінальної відповідальності.

² Див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 45.

зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, приватних виконавців, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування». Крім того, сам зміст цього виду покарання унеможлиблює його застосування ще до декількох категорій осіб, хоч вони й не названі в ч. 2 ст. 57 КК України.

Ідеться передусім про так званих самозайнятих осіб, до яких згідно з підп. 14.1.226 ст. 14 ПК України належать фізичні особи – підприємці, а також особи, що провадять незалежну професійну діяльність (тобто участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, приватних виконавців, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю, за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою – підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб). Цей вид покарання не може бути їм призначений, оскільки, по-перше, згідно з ч. 1 ст. 57 КК України він має відбуватися за місцем роботи засудженого, яким згідно з ч. 1 ст. 41 КВК України може бути виключно підприємство, установа чи організація, в якій указані особи не працюють. По-друге, при виконанні виправних робіт здійснюється вирахування із суми заробітку засудженого, яким згідно з ч. 2 ст. 45 КВК України є заробітна плата. Однак у цієї категорії осіб отримувана ними винагорода є не заробітною платою, а «доходом, отриманим фізичною особою – підприємцем від провадження господарської діяльності», чи «доходом, отриманим фізичною особою, яка провадить незалежну професійну діяльність» (пор.: статті 171, 177, 178 ПК України). Викладене унеможлиблює призначення виправних робіт самозайнятим особам.

Крім того, у зв'язку з неможливістю реального виконання цей вид покарання не підлягає призначенню також і особам, які постійно проживають і працюють за межами України, незалежно від того, є вони її громадянами чи ні. Нарешті, є серйозні сумніви в можливості призначення виправних робіт особам, які на момент винесення судом вироку офіційно не працевлаштовані (хоча за змістом ст. 41 КВК України така можливість і не виключена); особам, яким одночасно призначається додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати ті посади або

займатися тими видами діяльності, які складають її роботу, та деяким іншим категоріям суб'єктів¹.

З огляду на таку кількість прямо встановлених у законі, а також і таких, що однозначно впливають із нього, обмежень у застосуванні виправних робіт як виду покарання, вони в чинному КК України 2001 року вже є, вочевидь, ближчими до спеціальних, аніж до загальних із обмеженнями в застосуванні за колом осіб видів покарань. Фактично вони можуть бути призначені виключно офіційно працевлаштованим на основі трудового договору в межах України особам, які при цьому не підпадають під визначені законодавством обмеження.

Так чи інакше, у тому чи іншому колі, але спеціальні види покарань фактично існують у чинному КК України. Більше того, за твердженням Ю. В. Бауліна, «помітною стає і тенденція до спеціалізації кримінальних покарань. Подібно до того, як збільшується число спеціальних складів і суб'єктів злочинів, так і у сфері покарань набувають поширення спеціальні види покарань, виникає потреба чіткого визначення зазначених суб'єктів [осіб, до яких вони можуть бути застосовані. – Ю. П.]»². Дійсно, питання оптимального поєднання особливостей каральних властивостей окремих видів покарань з персональними властивостями осіб, до яких вони застосовуються, є актуальними не лише для науки кримінально-виконавчого права (де вони свого часу зародилися), але й для науки матеріального кримінального права.

У сучасній українській кримінально-правовій літературі їх активно розробляє М. В. В'юник. Виходячи із цілком слушних засновків про те, що «призначений особі вид покарання має бути максимально узгоджений з суб'єктивними характеристиками цієї особи» і що «покарання, які призначаються з урахуванням особистісних характеристик засудженого, є більш ефективними і найкраще сприяють досягненню цілей покарання (ч. 2 ст. 50 КК України)»³, він приходить до достатньо

¹ Детальніше див.: Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. С. 113–121.

² Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність та покарання в рішеннях Конституційного Суду України : тези виступу до круглого столу, присвяч. 80-річчю з дня народж. проф. С. С. Яценка (23 груд. 2016 р.). *Юридичний вісник України*. 2017. 24 лют. – 2 берез. (№ 8). С. 12–13.

³ В'юник М. В. Щодо актуальності наукових досліджень сутності спеціальних видів покарань. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : [б. в.], 2011. С. 8.

обґрунтованих висновків про те, що загалом завданням науки кримінального права є необхідність вироблення загального підходу до розуміння сутності кожного зі спеціальних видів покарань та особливостей їх застосування¹, а зокрема – що основу кримінально-правових засобів протидії окремим видам кримінальних правопорушень, вчинюваних спеціальними суб'єктами, мають скласти спеціальні види покарань². Самі ж спеціальні види покарань автор визначає як засоби примусу, що можуть бути застосовані від імені держави за вироком суду лише до певного кола осіб, які визнаються винними у вчиненні кримінального правопорушення, та полягають у передбаченому кримінальним законом обмеженні прав і свобод людини³, і стверджує, що вони можуть мати певні особливості у підставах та порядку застосування, а також в особливостях досягнення цілей, які стоять перед покаранням⁴.

Обґрунтована в цьому дослідженні теоретична модель визначення системи і видів покарань, здавалося б, унеможливило існування і комплексних, і спеціальних їхніх видів. Утім це не так. Насправді ж і комбіновані, і спеціальні покарання можуть існувати, проте, як видається, не як їхні самостійні види, а як *визначені в законі особливості змісту чи обсягу правообмежень для окремих категорій осіб чи спеціальні режими виконання (відбування) видів покарань, віднесені до системи*.

Зокрема, шлях до формування самостійних комплексних видів покарань убачається в попередньому практичному поєднанні правообмежень, властивих окремим із визначених мною теоретичних моделей видів покарань. Таке практичне поєднання їхніх право-

¹ В'юник М. Призначення спеціальних видів покарань: постановка проблеми. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1 (39). С. 104–105.

² В'юник М. В. Спеціальні види покарань як засіб протидії корупції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (3). С. 12.

³ В'юник М. В. Щодо актуальності наукових досліджень сутності спеціальних видів покарань. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : [б. в.], 2011. С. 8.

⁴ В'юник М. В. Спеціальні види покарань в аспекті принципу індивідуалізації покарання. *Другі харківські студентські кримінально-правові читання* : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. студент. наук. конф. (м. Харків, 15–16 квіт. 2011 р.). Харків, 2011. С. 229.

обмежень мислиме принаймні у двох випадках. По-перше, воно може мати місце при одночасному призначенні двох видів: одного як основного, а іншого – як додаткового. Зокрема, так можуть бути призначені обмеження свободи (основне покарання) і громадські роботи (додаткове покарання). Одночасне їхнє виконання свідчитиме про те, що в окремі часові періоди особа зазнаватиме обмеження в реалізації права на працю, в інші ж – обмеження в реалізації права на свободу пересування (у тому числі й заборону покидати власне помешкання у визначені години доби або дні тижня). Тим самим буде досягатися комплексний і різноспрямований правообмежувальний вплив на її правовий статус, що полягатиме в обмеженні в реалізації обох названих суб'єктивних прав, кожне з яких може бути об'єктом покарання. По-друге, воно може мати місце і при визначених кримінально-виконавчим законодавством особливостях виконання окремих видів покарань, зокрема – ув'язнення на певний строк. Особливо це може стосуватися завершальних строків виконання цього покарання, коли з метою підготовки до подальшої реінтеграції особи до життя в суспільстві можливе постановлення питання про переведення її на такий режим відбування ув'язнення, при якому окремі дні вона може знаходитися за межами установи виконання покарання. Саме в ці дні для неї повинен встановлюватися максимально суровий обсяг правообмежень, що можуть бути властиві наступному, меншому за ступенем суворості виду покарання – обмеженню свободи. Інакше кажучи, ті дні, які особа проводить за межами місця виконання ув'язнення, вона повинна проводити в режимі виконання обмеження свободи. У таких випадках також ітиметься про одночасне і періодичне зазнавання особою двох різних правообмежень: обмеження права на особисту свободу (у дні, коли вона ще відбуває ув'язнення), і обмеження права на свободу пересування (у дні, коли вона знаходиться за межами місць виконання ув'язнення).

Думається, що за результатами напрацювання позитивної обширної практики такого поєднання паралельного виконання двох різних видів покарань цілком можливим буде постановлення питання й про створення теоретичної моделі єдиного нового *складеного* виду покарання, який охоплюватиме собою зміст цих двох самостійних видів покарань. Ці нові види покарань, які саме й володітимуть ознаками комплексності, повинні будуть отримати свою спершу теоретичну, а потім і зако-

нодавчу модель, яка охоплюватиме визначення не лише особливостей їхнього правообмежувального змісту, а й усі інші необхідні питання: їхнього місця в системі покарань, строків (розмірів), кола осіб, до яких вони можуть застосуватися чи не застосовуватися, послідовностей виконання правообмежень тощо.

Спеціальні види покарань можуть знайти своє втілення у виді спеціальних за обсягом чи розмірами (строками) моделей правообмежень у рамках загальних видів покарань щодо окремих категорій засуджених. Очевидно, виділення таких спеціальних видів покарань має здійснюватися переважно залежно від особливостей соціальних чи правових характеристик особи, до якої вони підлягають застосуванню. Ці характеристики повинні бути такими, що не унеможливають застосування до особи конкретного виду покарання, проте обумовлюють особливості змісту правообмежень.

Ідеться, зокрема, про особливості змісту окремих видів покарань щодо неповнолітніх або молодих осіб. Практично кожен вид покарання (за зрозумілим винятком – довічного ув'язнення, яке не підлягає призначенню таким особам) може мати передусім обмеження у строках чи розмірах застосування. Такі обмеження відомі й чинному кримінальному законодавству України, і кримінальним законам багатьох зарубіжних країн, і, зрозуміло, мають бути збережені й у перспективному нашому кримінальному законодавстві. Питання полягає лише в тому, чи щодо всіх видів покарань такі обмеження застосовні і в яких розмірах вони можуть мати місце. У чинному кримінальному законі немає єдиного підходу до зниження максимального розміру окремих видів покарання для неповнолітніх: максимальний розмір штрафу для них є у 100 разів нижчим, ніж для повнолітніх (з 50.000 до 500 н.м.д.г.); максимальні розміри громадських і виправних робіт – у 2 рази нижчі (відповідно з 240 годин до 120 годин і з 2 років до 1 року); максимальний розмір позбавлення волі – нижчий на третину (з 15 до 10 років, з допущенням можливості призначення цього виду покарання на максимальний 15-річний строк при вчиненні умисного вбивства). Крім того, *de lege lata* пом'якшуються й інші елементи правообмежувального змісту тих видів покарань, що підлягають застосуванню до неповнолітніх. Зокрема, громадські роботи мають відбуватися ними не більше ніж 2 години на добу; при відбуванні ними виправних робіт розмір ви-

рахування з їхнього заробітку знижується з 10–20%, встановлених для повнолітніх, до 5–10%. Нарешті, окремі види покарань стосовно цієї категорії засуджених мають і свої особливості виконання (зокрема, позбавлення волі виконується не у виправних, а у виховних колоніях).

Так само мислимі *de lege ferenda* особливості правообмежень щодо окремих видів строкових покарань (громадських робіт, обмеження свободи та ув'язнення на певний строк) стосовно такої категорії засуджених, як військовослужбовці (особливо – в умовах воєнного стану чи в особливий період). Не можна виключати, що поглиблення наукового пошуку у сфері пізнання сутності та особливостей спеціальних покарань приведе й до виокремлення інших категорій осіб, щодо яких можлива «спеціалізація» покарань.

Звісно, не можна категорично стверджувати, що громадські роботи, обмеження свободи чи ув'язнення на певний строк стають спеціальними для неповнолітніх, військовослужбовців чи інших категорій засуджених. Проте цілком допустим є визнання в межах загальної моделі того чи іншого виду покарання *спеціальної моделі його підвиду*, що підлягатиме застосуванню до окремих груп суб'єктів кримінальних правопорушень. Ця спеціальна модель підвиду покарання може, як відзначалося, мати свої обмеження за розмірами (строками), за обсягом правообмежувальних заходів, за особливостями їх виконання тощо, які в сукупності саме й свідчитимуть про спеціальний, особливий зміст та обсяг правообмежень, які можуть бути застосовані лише до певної категорії засуджених, але не можуть бути застосовані до інших категорій.

Загалом же, одним із перспективних напрямів подальших досліджень у сфері теорії караності кримінальних правопорушень вбачається розроблення спеціальних теорій про комплексні чи спеціальні види (підвиди) покарань, їхнє місце в загальній системі покарань, особливості їхнього змісту порівняно зі змістом вироблених у загальній теорії видів покарань, особливостей їхнього використання у санкціях, підстав і правил їхнього застосування тощо. Роль загальної ж теорії визначення караності кримінальних правопорушень у цій сфері полягає, як видається, у розробленні основних, загальних положень, ґрунтуючись на яких чи відштовхуючись від яких далі й можуть розроблятися спеціальні питання про згадані, а також й інші види покарань.

4.8. Теоретична модель визначення санкцій кримінального закону

Визначення теоретичних моделей окремих видів покарань, що складають основу теоретичної моделі системи покарань, є лише загальним рівнем визначення караності; рівнем, на якому йдеться про караність усіх кримінальних правопорушень, передбачених законодавством тієї чи іншої країни. Визначення лише теоретичних моделей системи та окремих видів покарань свідчить про загальну спрямованість правотворчого рівня здійснення кримінально-правової політики держави в частині пеналізації кримінальних правопорушень та може бути лише слабким орієнтиром для здійснення правозастосовного її рівня. Водночас належне здійснення кримінально-правової політики на правозастосовному рівні вимагає визначеності обсягу повноважень держави щодо застосування покарання за кожне окремо взяте кримінальне правопорушення. Відтак, визначення караності кримінальних правопорушень потребує свого продовження й розвитку на спеціальному рівні, а саме – визначення караності окремих [кримінальних] проступків та злочинів. Приписи кримінального закону, що відображають караність окремо взятого кримінального правопорушення, в літературі прийнято йменувати санкціями.

Питання про поняття і види санкцій, їхнє місце в структурі норми кримінального права та припису кримінального закону, окремі правила їхньої побудови, особливості санкцій за окремі кримінальні правопорушення тощо були предметом досліджень О. В. Авраменка¹, С. Бережного², В. П. Бодаєвського³, В. І. Борисова⁴, В. М. Бурдіна⁵, О. П. Горо-

¹ Авраменко О. Конструкція санкції норми про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XIII регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2007 р.). Львів : ЛДУ, 2007. С. 429–431; Авраменко О. Врахування стану сильного душевного хвилювання при конструюванні санкції ст. ст. 116, 123 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 1. С. 237–250.

² Бережний С. Особливості санкції ч. 2 ст. 115 КК та її співвідношення з іншими санкціями окремих статей в Особливій частині КК України. *Право України*. 2009. № 6. С. 133–138.

³ Бодаєвський В. П. Проблеми визначення санкції ст. 410 КК України. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези III міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 240–242.

⁴ Борисов В. І. Санкція кримінально-правова. *Вісник Асоціації кримінального права України* : електрон. наук. фах. вид. 2016. № 1 (6). С. 433–434.

⁵ Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. № 4. С. 44–51.

ха¹, Н. О. Гуторової², Т. А. Денисової³, О. В. Євдокімової⁴, В. М. Єднака⁵, І. О. Зінченка⁶, М. П. Ігнатенка⁷, М. Г. Корабель⁸, М. Й. Коржанського

¹ Горох О. П. Про санкції за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / голов. ред. В. М. Синьов. Київ : МП «Леся», 2003. Вип. 8. С. 182–185; Горох О. П. Історія розвитку санкцій за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. *Наука і правоохорона*. 2009. №4 (6). С. 105–111; Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90 : Юридичні науки. С. 94–98.

² Гуторова Н. О. Злочини проти державних фінансів: механізм побудови кримінально-правових санкцій. *Вісник Національного університету внутрішніх справ* / відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. Вип. 23. С. 11–14; Панов М. І., Гуторова Н. О. Проблеми оптимізації санкцій за фінансові злочини. *Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності* / редкол.: С. В. Гізімчук, В. С. Зеленецький, Л. Шеллі. Харків : ПФ Поіск, 2002. С. 112–119.

³ Денисова Т. А. Поняття кримінально-правової санкції. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. 2011. №1. С. 83–89; Денисова Т. А. Санкції та покарання: збалансованість проти репресії. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. Харків : Право, 2012. С. 230–234; Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 47–50; Денисов С. Ф., Денисова Т. А. Санкції за злочини проти моральності та практика їх застосування. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативнорозшукувальної діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (3 берез. 2017 р.). Хмельницький : НАДПСУ, 2017. С. 181–185.

⁴ Євдокімова О. В. Питання класифікації санкцій КК України. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. Вип. 102. С. 148–153; Тютюгін В. І., Євдокімова О. В. Особливості застосування додаткових покарань у кумулятивних санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. №7. С. 41–47.

⁵ Єднак В. М. Удосконалення кримінально-правових санкцій за постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови, вчинене з корисливих мотивів. *Часопис Київського університету права*. 2013. №4. С. 310–313.

⁶ Зінченко І. О. Проблеми побудування санкцій і призначення покарання за злочини проти виборчих та референдних прав громадян (Гл. 9). *Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав* / за заг. ред. В. П. Тихого. Харків : Кроссрунд, 2008. С. 233–261.

⁷ Ігнатенко М. П. До питання послідовності конструювання кримінально-правових санкцій злочинів із подвійною формою вини. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова, 16–17 трав. 2014 р. : у 2 т. Одеса : Юрид. літ., 2014. Т. 1. С. 545–547; Ігнатенко М. П. До питання конструювання санкцій кримінальних проступків. *Закон, проступок, відповідальність* : зб. наук. пр., присвяч. 85-річчю д-ра юрид. наук, проф. Л. В. Багрій-Шахматова. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 72–76; Ігнатенко М. П. Проблемні питання конструкції кримінально-правових санкцій в контексті призначення покарання. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. літ., 2012. Вип. 64. С. 432–439.

⁸ Корабель М. Правовий аналіз формулювання санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №2. С. 287–291.

та Р. В. Щупаківського¹, О. М. Литвинова², В. О. Макарова³, В. О. Навроцького⁴, Є. С. Назимка⁵ та М. В. Паляя⁶, К. М. Оробця⁷, М. І. Панова⁸, О. О. Пашенка⁹, В. О. Попраса¹⁰, І. І. Присяж-

¹ Коржанський М. Й., Щупаківський Р. В. Санкції у кримінальному законі України. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ* / голова редкол. О. В. Негодченко. 2004. №1 (14). С. 259–262.

² Литвинов О. М., Назимко Є. С. Проблеми конструювання кримінально-правових санкцій у контексті ювенального виміру. *Кримінальне право: традиції та новації* : міжнар. круглий стіл, присвяч. 90-літтю з дня народж. видат. вченого, Героя України, акад. В. В. Сташиса, 9–10 лип. 2015 р., Полтава. Харків : [б. в.], 2015. С. 19–25.

³ Макаров В. О. Проблеми дослідження санкцій за злочини проти моральності в українському кримінальному праві. *Держава та регіони. Серія «Право»* : наук.-ви-робн. журн. 2014. №1. С. 101–104; Макаров В. О. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти моральності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 20 с.

⁴ Навроцький В. Значення санкції статті кримінального закону для кваліфікації діяння. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. №3 (18). С. 117–124.

⁵ Назимко Є. Обґрунтування доцільності встановлення міри покарання в кримінально-правових санкціях з позиції застосування ціннісної концепції об'єкта злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. №6. С. 150–152; Назимко Є. С. Загальний огляд політико-правових процесів установаження міри покарання в кримінально-правових санкціях. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. №1. С. 67–72; Назимко Є. Правова експертиза як засіб подолання помилок у встановленні міри покарання в кримінально-правових санкціях. *Юридична Україна*. 2012. №2. С. 109–113; Назимко Є. Визначення поняття «кримінально-правова санкція» з позиції юридичного позитивізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. №5. С. 143–145; Назимко Є. С. Критерії якості встановлення міри покарання в кримінально-правових санкціях. *Часопис Київського університету права*. 2012. №1. С. 312–315.

⁶ Палій М., Назимко Є. Питання існування кримінально-процесуальних норм у санкціях Кримінального кодексу України потребує свого вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. №6. С. 125–127; Палій М., Назимко Є. Помилки у визначенні міри покарання в кримінально-правових санкціях (постановка проблеми). *Юридична Україна*. 2009. №8. С. 113–116; Палій М. В., Назимко Є. С. Несанкціонований вид покарання в санкціях Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2009 р. Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. С. 74–75.

⁷ Оробець К. Суспільна небезпечність як підстава встановлення меж кримінально-правової санкції за вчинення злочину на прикладі завідомо незаконних затримання, приводу або арешту – ст. 371 КК України. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. №12. С. 87–91.

⁸ Панов М. І., Гуторова Н. О. Проблеми оптимізації санкцій за фінансові злочини. *Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності* / редкол.: С. В. Гізімчук, В. С. Зеленецький, Л. Шеллі. Харків : ПФ Поіск, 2002. С. 112–119.

⁹ Пашенко О. О. Деякі питання соціальної обумовленості побудови санкції ч. 3 ст. 321¹ КК України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 381–384.

¹⁰ Попрас В. О. Встановлення штрафу як виду покарання в санкціях залежно від ступеня тяжкості злочину. *Питання боротьби зі злочинністю* / голов. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Кроссрод, 2007. Вип. 14. С. 247–257.

нюка¹, Я. І. Соловія², Д. Ю. Степаненка³, Ю. О. Ткачука⁴, В. І. Тютюгіна⁵, Б. Б. Уманець⁶, Ю. В. Філей⁷, М. І. Хавронюка⁸, П. В. Хряпінського⁹, О. Ю. Чужої¹⁰, Д. С. Шияна¹¹, Ю. Шуляк¹², А. В. Щас-

¹ Присяжнюк І. І. Кримінально-правові санкції за порушення недоторканності житла (стаття 162 Кримінального кодексу України). *Держава і право. Юридичні і політичні науки* / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2010. Вип. 47. С. 503–509.

² Соловій Я. І. Проблеми визначення меж кримінально-правових санкцій. *Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ* : матеріали наук.-практ. конф., 30 верес. 2004 р. Львів : Львів. юрид. ін-т МВС України, 2005. С. 33–37.

³ Степаненко Д. Ю. Кримінально-правова характеристика санкцій ст. 212¹ КК України. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1. С. 183–189.

⁴ Ткачук Ю. О. Сутність, ознаки та структура санкцій у кримінальному законодавстві України. *Адвокат*. 2007. № 9. С. 26–28; Ткачук Ю. О. Санкції в Кримінальному кодексі України 2001 року та Кримінальному кодексі УРСР 1960 року: порівняльно-правовий аналіз. *Адвокат*. 2008. № 7. С. 21–24; Ткачук Ю. О. Принципи побудови кримінально-правових санкцій: спроба вирішення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2009. Вип. 44. С. 588–591; Ткачук Ю. О. Ступінь визначення покарань у кримінально-правових санкціях. *Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 23 трав. 2014 р. Харків : ХНУВС, 2014. Т. 1. С. 147–150.

⁵ Тютюгін В. І., Євдокімова О. В. Особливості застосування додаткових покарань у кумулятивних санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 7. С. 41–47.

⁶ Уманець Б. Б. Поняття кримінально-правових санкцій та сучасна проблематика встановлення їх меж. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 315–321.

⁷ Філей Ю. Поняття кримінально-правової санкції. *Вісник прокуратури*. 2003. № 11. С. 30–35; Філей Ю. В. Застосування покарання у виді позбавлення волі в санкціях за злочини проти власності. *Право і безпека*. 2005. № 1 (4/1). С. 102–106; Філей Ю. В., Холод Р. С. Співрозмірність кримінально-правових санкцій за злочини проти прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. XX-річчю Нац. акад. прав. наук України. Одеса : Фенікс, 2013. С. 145–147; Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : [б. в.], 2006. 18 с.

⁸ Хавронюк М. Щодо правил визначення санкцій з більш суворим покаранням. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 22–28.

⁹ Хряпінський П. В. Заохочувальні санкції в системі заходів кримінально-правового характеру. *Держава та регіони. Серія: Право* : наук.-виробн. журн. 2016. № 2. С. 90–96.

¹⁰ Чужо О. Ю. Особливості санкцій складів злочинів, де кваліфікуючою ознакою є повторне вчинення злочину. *Адвокат*. 2004. № 12. С. 10–12.

¹¹ Шиян Д. С. Проблеми необґрунтованої наявності позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового обов'язкового покарання у санкціях деяких норм Особливої частини КК України. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. № 1 (20). С. 273–178.

¹² Шуляк Ю. Формування санкцій та їх наповнення у законотворчій діяльності Верховної Ради України. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 4. С. 41–51.

ного¹, В. В. Яроша² та багатьох інших криміналістів. Особливого розвитку проблематика санкцій отримала в сучасній українській науці кримінального права завдяки дослідженням, проведеним О. О. Книженко³ та Н. А. Орловською⁴, які, окрім іншого, здійснили широкий огляд та ґрунтовну критику висловлених у літературі позицій із цих питань. Досліджують цю проблематику й зарубіжні вчені: О. Ю. Бунін⁵, Е. В. Густова,⁶ С. І. Дементьєв⁷, І. Я. Козаченко⁸, А. П. Козлов⁹, Н. Е. Мартиненко¹⁰, Н. В. Огороднікова¹¹, П. П. Осипов¹²,

¹ Щасний А. В. Кримінально-правові санкції за постановлення суддею (суддя-ми) завідомо неправосудного вироку. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19–20 квіт. 2012 р.). Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 588–591.

² Ярош В. Актуальні питання визначення кримінально-правової санкції. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. №4. С. 117–120; Ярош В. В. Кримінально-правові санкції за злочини у сфері службової діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 20 с.

³ Див.: Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : НикаНова, 2011. 336 с.; Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : монографія. Харків : Акта, 2013. 384 с., та ін.

⁴ Див.: Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монографія. Одесса : Юрид. лит., 2011. 618 с.; Орловская Н. А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа : монографія. Одесса : Юрид. лит., 2010. 296 с., та ін.

⁵ Бунин О. Ю. Реализация принципа справедливости при установлении санкций уголовно-правовых норм : монографія. Москва : Проспект, 2006. 125 с.

⁶ Густова Э. В. Теоретические основы построения санкций в уголовном праве Российской Федерации : монографія. Москва : Юрлитинформ, 2017. 192 с.

⁷ Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы : монографія. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. 160 с.

⁸ Козаченко И. Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды : науч. изд. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1987. 232 с.

⁹ Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения) : науч. изд. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 176 с.; Козлов А. П. Проблемы построения размеротносительных санкций. *Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения* / отв. ред. А. С. Горелик. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. С. 116–124.

¹⁰ Мартыненко Н. Э. Определенность санкции уголовного закона. *Системность в уголовном праве* : материалы II Рос. конгр. уголов. права, 31 мая – 1 июня 2007 г. / отв. ред. В. С. Комиссаров. Москва : Велби, 2007. С. 255–258.

¹¹ Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. 17 с.

¹² Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций : монографія. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 135 с.

С. С. Тихонова¹, Ш. Т. Самедова², О. А. Трефілов³, В. М. Хомич⁴ та ін.

Результатом такої широкої уваги до кримінально-правових санкцій стало формулювання науково обґрунтованих шляхів розв'язання низки пов'язаних із ними проблем та відносно узгодження позицій щодо раніше дискусійних питань. Зокрема, у літературі практично усталилося двоєдине розуміння санкції: як структурного елементу статті кримінального закону і як структурного елементу норми кримінального права, в якому визначаються кримінально-правові засоби, що підлягають застосуванню за вчинення кримінального правопорушення⁵. Водночас щодо принципового питання розуміння змісту санкції, а, відтак – і її обсягу, так досі й не вдалося виробити єдиного розуміння. Можна констатувати, що залежно ж від обсягу тих кримінально-правових засобів, що вкладаються дослідниками до змісту санкції, сформовано три підходи до її розуміння. Перший – найбільш широкий – полягає в тому, що до змісту санкції відносять абсолютно всі кримінально-правові засоби: як засоби-установлення (причому й ті, які охоплюються кримінальною відповідальністю, й ті, які знаходяться за її межами), так і окремі засоби-діяння. Він представлений, зокрема, в роботах Н. А. Орловської, яка вважає, що «санкція становить собою

¹ Тихонова С. С. Совершенствование качественной характеристики санкций статей Особенной части кодифицированного уголовного закона как перспективная задача правовой науки. *Проблемы укрепления законности и правопорядка: наука, практика, тенденции* : сб. науч. тр. Минск : Изд. центр БГУ, 2016. Вып. 9, т. 2. С. 293–298.

² Самедова Ш. Т. О построении санкций и формализации назначения наказания в уголовном праве в Азербайджанской Республике. *Часопис Київського університету права*. 2019. №3. С. 276–282.

³ Трефилов А. А. Конструирование санкций в нормах уголовного права России и зарубежных стран. *Вестник Московского университета. Серия 11, Право*. 2011. №6. С. 85–91.

⁴ Хомич В. М. Криминологическая оценка целей применения уголовно-правовых санкций и их эффективность. *Категория «цель» в уголовном, уголовно-исполнительном праве и криминологии* : материалы IV Рос. конгр. уголов. права (28–29 мая 2009 г.) / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Проспект, 2009. С. 112–116.

⁵ Зрідка зустрічаються й інші аспекти розуміння санкції, що засновуються на загальному значенні цього слова. Зокрема, Ю. О. Ткачук вважає, що кримінально-правова санкція – це врегульовані законом дії уповноважених органів державної влади, які містять підсумкову оцінку діяльності юридичних або фізичних осіб, спрямовані на підтримку законності й правопорядку (див.: Ткачук Ю. О. Сутність, ознаки та структура санкцій у кримінальному законодавстві України. *Адвокат*. 2007. №9. С. 28). Проте таке розуміння санкції обґрунтовано не знаходить підтримки в літературі.

обов'язковий структурний елемент кримінально-правової норми (форма), що забезпечує виконання вимог інших елементів норми шляхом закріплення переліку кримінально-правових заходів, що стимулюють належну поведінку та/або перешкоджають девіантним проявам (зміст). ...В якості санкцій статті (частини статті) Особливої частини КК України слід розглядати другий абзац статті (частини статті), що містить типізований варіант реакції на конкретний злочин, який включає базовий перелік кримінально-правових заходів стимулювання виконання кримінально-правової заборони з вказівкою на їх види і, в абсолютній більшості випадків, розміри... До кримінально-правових санкцій норм Загальної частини КК України можуть бути віднесені положення про звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання у зв'язку з виконанням вимог, передбачених відповідними нормами КК України, а також положення, що закріплюють примусові заходи виховного характеру і примусові заходи медичного характеру»¹. Другий підхід – звуужений – полягає в тому, що обсягом санкції охоплюються всі, але виключно так звані «примусові» кримінально-правові засоби, і не охоплюються так звані «заохочувальні» кримінально-правові засоби. Цей підхід представлений, наприклад, у роботах О. О. Книженко, яка пише, що під санкцією «слід розуміти санкцію статті закону про кримінальну відповідальність (такий підхід у визначенні санкції є визначальним під час написання підручників, навчальних посібників із кримінального права), а також санкцію кримінально-правової норми, яка передбачає заходи державного впливу, головним чином у формі примусу, що застосовується до особи, котра скоїла злочин або інше суспільно небезпечне протиправне діяння, однак через малолітній вік або неосудність не може бути визнана суб'єктом злочину»². Нарешті, третій підхід – найвужчий – полягає в тому, що до змісту санкції відносять лише один кримінально-правовий засіб – покарання. Цього підходу дотримується, зокрема, Т. А. Денисова, яка вважає, що «санкція – це обов'язкова складова статті (або частини статті) Особливої частини КК України, яка містить у собі модель виду й обсягу покарання, адекватного суспільній небезпечності злочинного діяння. Санкція розкриває правовий аспект кримінального покарання, вказуючи на його вид та обсяг, виконуючи при

¹ Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография. Одесса : Юрид. лит., 2011. С. 286.

² Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : монографія. Харків : Акта, 2013. С. 56.

цьому роль моделі кримінального покарання, передбаченого за вчинений злочин»¹. Варто відзначити, що саме останнє розуміння змісту санкції здобуло найбільшого визнання і поширення в літературі. Його, зокрема, підтримують О. П. Горох², О. В. Євдокімова³, Ю. В. Філей⁴ та багато інших криміналістів, воно ввійшло до змісту більшості підручників з кримінального права.

З мого погляду, вирішення питання про зміст та обсяг поняття санкції має ґрунтуватися на попередньому позиціонуванні в розумінні структури норми кримінального права та кримінально-правового припису (чи приписів), в яких вона відображена. Відомо, що в загальній теорії права та в галузевих юридичних науках сформульовано декілька таких підходів, з яких найбільшого поширення здобули два: ідея двохелементної та ідея трьохелементної структури норми права⁵. Інколи в структурі норми кримінального права (часто говорять – «логічної норми»), дійсно, виділяються три елементи: гіпотеза, диспозиція і санкція⁶. Про трьохелементність норми кримінального права в одному зі своїх рішень написав і Конституційний Суд України, який відзна-

¹ Денисова Т. А. Поняття кримінально-правової санкції. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. 2011. №1. С. 87.

² Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НАУКМА*. 2009. Т. 90 : Юридичні науки. С. 94.

³ Євдокімова О. В. Питання класифікації санкцій у КК України. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 102. С. 148–149.

⁴ Філей Ю. Поняття кримінально-правової санкції. *Вісник прокуратури*. 2003. №11. С. 34.

⁵ Серед інших підходів слід, наприклад, виділити судження Г. О. Петрової про те, що норма кримінального права складається з чотирьох елементів: гіпотези, що включає фактичну конструкцію; суб'єктів кримінально-правових відносин; диспозиції – відповідних прав та обов'язків суб'єктів кримінально-правових відносин; санкції, що включає покарання та інші кримінально-правові наслідки, що передбачені кримінальним законом для осіб, які вчинили злочини (див.: Петрова Г. О. Норма и правоотношение – средства уголовного-правового регулирования : монографія. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1999. С. 108–122).

⁶ Див., наприклад: Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование: механизм и система : монографія. Санкт-Петербург : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. С. 84–86; Энциклопедия уголовного права. Т. 2 : Уголовный закон / М. А. Кауфман, Е. В. Журавлёва, Л. В. Иногамова-Хегай и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. С. 48 (автор розділу М. О. Кауфман); Уголовное право России. Общая часть : учеб. для вузов / Н. Н. Белокобыльский, Г. Н. Борзенков, М. Н. Голоднюк ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2005. С. 54 (автори Ю. М. Ткачевський, А. Є. Якубов); Филимонов В. Д. Норма уголовного права. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 21–23 і далі.

чив, що «кримінально-правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, що визначає умови, за яких застосовується правова норма щодо забороненої поведінки особи; диспозиції, що закріплює таку правову норму; санкції, що встановлює покарання для осіб, які порушили цю правову норму»¹. Однак більшість сучасних криміналістів усе ж таки виділяють у структурі норми кримінального права два елементи, як правило, називаючи їх диспозицією і санкцією². Не вдаючися наразі до детальної критики висловлених суджень, оскільки, з одного боку, вони в належному обсязі вже здійснені в літературі³, а з іншого – виходять за межі предмета цього дослідження, я виходжу з того, що будь-яка норма права (у тому числі – й норма кримінального права) має двохелементну структуру, в якій перший елемент описує юридичний факт, при настанні якого ця норма діє («якщо...»), а другий – права, обов'язки чи повноваження суб'єктів, що виникають у зв'язку з юридичним фактом, описаним у першому елементі («то...»). Тому перший елемент будь-якої норми (у тому числі й норми кримінального права) – це завжди гіпотеза. «Гіпотеза норми кримінального права – це обов'язковий елемент структури кожної кримінально-правової норми, в якій визначаються юридичні факти, за наявності яких у суб'єкта кримінально-правових відносин (держави) виникає повноваження, передбачене диспозицією цієї кримінально-правової норми»⁴. А другий елемент – це завжди диспозиція (хоча в нашій літературі традиційно диспозицією називається те, що фактично є гіпотезою). «Диспозиція норми кримінального права – це такий її структурний елемент, який визначає повноваження держави як суб'єкта кримінальних правовідносин покласти на особу, яка вчинила злочин, криміналь-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року. *Офіційний вісник України*. 2000. № 39. Ст. 1662.

² Див., зокрема: Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. С. 40–43.

³ Див., наприклад: Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 128–153; Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.

⁴ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 258.

ну відповідальність або ж звільнити її від такої»¹. І тільки там, де повноваження держави полягає у покладенні на особу кримінальної відповідальності загалом чи покарання зокрема, такі диспозиції прийнято йменувати санкціями. Тобто санкція – це не самостійний структурний елемент норми права, а специфічний вид диспозиції, що визначає не будь-які повноваження правомочного суб'єкта, а лише повноваження щодо застосування засобів відповідальності. Для інших галузей права такі диспозиції (іменовані санкціями) є нетиповими й унікальними, натомість для кримінального права – навпаки: типовими є саме диспозиції у виді санкцій і нетиповими «звичайні» диспозиції. Мають рацію Ю. В. Баулін та О. В. Наден, коли пишуть, що «особливим різновидом диспозицій норм кримінального права, існування якого зумовлене специфікою самого призначення даної галузі права, є санкція, тобто традиційна диспозиція, яка фігурує в традиційних кримінально-правових нормах»².

Викладене не дає підстави підтримати судження тих криміналістів, які визнають за можливе існування так званих «заохочувальних санкцій». У літературі радянського періоду про них писав, наприклад, В. М. Кудрявцев³, у сучасній – про них пише, наприклад, П. В. Хряпінський, на думку якого «заохочувальна санкція» передбачає схвалення та певний вид кримінально-правового заохочення правомірної соціально корисної поведінки, що визначається в «диспозиції» такої норми⁴. Цілком очевидно, що той структурний елемент норми кримінального права, який В. М. Кудрявцев та П. В. Хряпінський називають заохочувальною санкцією, насправді є класичною (як для інших галузей права) і нетиповою (як для кримінального права) диспозицією, що передбачає повноваження держави не карати, а заохотити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. З урахуванням сказаного «заохочувальна санкція» є своєрідним кримінально-правовим оксюмороном: санкція за природою своєю не може містити заохочення, оскільки заохочення (поліпшення правового статусу особи) і від-

¹ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буромєнський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 261.

² Там само.

³ Див., наприклад: Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология : монографія. Москва : Наука, 1982. С. 236–238.

⁴ Див.: Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юрид., 2009. С. 182.

повідальність (обмеження прав і свобод особи) є протилежними за своїм змістом. Інакше кажучи, заохочувальних санкцій у кримінальному праві не існує й існувати не може, існують заохочувальні диспозиції і караючі санкції. Але ж саме ідея «заохочувальних санкцій» стала передвісником і теоретичним підґрунтям першого, найбільш широкого розуміння змісту кримінально-правової санкції. Саме посилаючись на цю позицію В. М. Кудрявцева, до неї й прийшла Н. А. Орловська¹. Таким чином, санкція не може мати своїм змістом жодних інших засобів, крім засобів відповідальності.

Якщо ж виходити з того, що засобами кримінальної відповідальності є не лише покарання, а й випробування, що може застосовуватися замість покарання, та судимість (підрозділ 1.3), то мислимі два обсяги змісту кримінально-правової санкції: широкий і вузький. У широкому сенсі кримінально-правова санкція охоплює собою всі три названі засоби кримінальної відповідальності. У цьому близькість такого розуміння обсягу санкції до запропонованого, наприклад, О. О. Книженко, але вони й не тотожні, оскільки згадана авторка включає до змісту санкції й інші кримінально-правові засоби-установлення. Насправді ж, той структурний елемент норми кримінального права, який передбачає повноваження держави застосовувати до особи інші кримінально-правові засоби-установлення, що знаходяться за межами кримінальної відповідальності (засоби безпеки, реституція і компенсація тощо), є диспозицією. У вузькому ж значенні (і тут маю констатувати збіг моєї позиції з поглядами Т. А. Денисової, О. П. Гороха, О. В. Євдокімової та інших цитованих вище авторів) – змістом санкції є лише один засіб кримінальної відповідальності, а саме – покарання. Позаяк предметом цього дослідження є визначення саме караності кримінальних правопорушень, а не встановлення всіх засобів кримінальної відповідальності, то санкція в ньому розуміється у другому (вузькому) значенні.

Норми кримінального права як матеріальної галузі публічного права регулюють специфічними правовими засобами виключно сукупність відносин, що складаються між державою та особою, яка вже вчинила кримінальне правопорушення. Саме для регулювання таких відносин ці норми у своїх гіпотезах визначають юридичні факти, що їх (відносини) породжують, змінюють чи припиняють (кримінальне

¹ Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография. Одесса : Юрид. лит., 2011. С. 15–17.

правопорушення, посткримінальні діяння особи, посткримінальні події тощо), а у своїх диспозиціях встановлюють повноваження держави щодо застосування до такої особи кримінальної відповідальності (і такі диспозиції називаються санкціями) або ж щодо повного або часткового звільнення від неї (це класичні диспозиції, які інколи неточно називаються «заохочувальними санкціями»). Подібне розуміння змісту і призначення норми кримінального права окремих учених (наприклад, Л. В. Іногамову-Хегай¹, В. П. Коняхіна², Г. П. Новосьолова³, Г. О. Петрову⁴) змусило засумніватися в можливості виділення в системі відповідної галузі права норм Загальної та Особливої частин, а О. В. Наден привело до категоричного висновку про неможливість такого виділення. Вона, зокрема, стверджує, що «поділ норм кримінального права на “норми Загальної частини” та “норми Особливої частини” є методологічно необґрунтованим. Норма кримінального права є цілісним, внутрішньо єдиним правилом поведінки, яке регулює повноваження держави в кримінальному правовідношенні. При цьому окремі складові такої норми дійсно відображаються в статтях Загальної, а окремі – в статті Особливої частини кримінального законодавства»⁵. Рациональність суджень згаданих авторів убачається в тому, що дійсно, та велика, загальна норма кримінального права, яка безпосередньо регулює повноваження держави у кримінально-правових відносинах, складається з низки менших за обсягом правил поведінки, у кожному з яких теж можуть бути встановлені їхні власні ознаки, що характерні для норми права. Для прикладу: велика, загальна норма, що регулює повноваження держави у кримінально-правових відносинах, породжених крадіжкою («якщо фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку, вчинила таємне викрадення чужого майна на суму понад 0,2 н.м.д.г. (гіпотеза), то їй може бути призначене покарання у виді... (санкція)»), складається з низки менших за обсягом норм, які визначають, зокрема,

¹ Іногамова-Хегай Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений : учеб. пособие. Москва : Инфра-М, 2002. С. 62.

² Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права : монография / предисл. А. В. Наумова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 150.

³ Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты : монография. Москва : Норма, 2001. С. 179.

⁴ Петрова Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования : монография. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. С. 99.

⁵ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 114.

суб'єкта цього кримінального правопорушення, форму і вид його вини, момент його закінчення, загальні засади і спеціальні правила призначення йому покарання, можливість звільнення його від кримінальної відповідальності або від покарання, момент виникнення і припинення його судимості тощо.

Таке розуміння обсягу норми кримінального права свого часу дало мені підстави у співавторстві з Ю. В. Бауліним висунути ідею про існування «макронорм кримінального права» і «мікронорм кримінального права». Під макронормою кримінального права ми запропонували розуміти встановлене державою й формально відображене у приписах кримінального закону загальне правило поведінки, що регулює повноваження держави у кримінально-правових відносинах шляхом покладення на особу, що вчинила кримінальне правопорушення, кримінальної відповідальності або звільнення від неї. Така макронорма кримінального права складається з низки мікронорм, тобто встановлених державою й формально відображених у приписах кримінального закону окремих правил поведінки, що визначають певні елементи загального повноваження держави у кримінально-правових відносинах (підставу виникнення цього повноваження, його зміст, порядок реалізації тощо). Відповідно, макронорми кримінального права не мають поділу на норми Загальної та Особливої частин, а вбирають у себе окремі положення мікронорм кримінального права, які саме й діляться на мікронорми Загальної частини (ті, що містять положення, спільні для всіх чи багатьох макронорм) і мікронорми Особливої частини (ті, що містять положення, унікальні для кожної окремої макронорми). Інакше кажучи, після вичленування із макронорм низки повторюваних мікронорм сукупність останніх цілком може бути охоплена поняттям норм Загальної частини кримінального права. Те ж, що залишиться від макронорм після виведення із них усіх мікронорм Загальної частини, становитиме норми Особливої частини кримінального права¹.

Викладений підхід дає інструментарій і для розуміння відмінностей санкції норми кримінального права та санкції статті кримінального закону. Вочевидь, що санкція окремого кримінально-правового припису про відповідальність за те чи інше кримінальне правопорушення відображає виключно санкцію мікронорми кримінального права. Її формою за чинним КК України є другий абзац статті (частини стат-

¹ Див.: Баулін Ю., Пономаренко Ю. Системність у кримінальному праві та кримінальному законодавстві. *Право України*. 2017. № 5. С. 88–95.

ті) Особливої частини КК України, що починається словом «карається» чи «караються». Змістом же санкції мікронорми кримінального права є лише вказівка на вид (види) і розмір (розміри) покарань, що містяться в цьому приписі. Натомість санкція макронорми кримінального права ширша за своїм обсягом і охоплює собою не лише санкцію мікронорми, а й норми про караність, що винесені законодавцем до статей Загальної частини КК. Це, зокрема, приписи про можливість застосування видів покарань, не передбачених у санкціях (за чинним КК України: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54) та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 55)); про мінімальні строки чи розміри покарань, якщо вони не невизначені в санкції статті Особливої частини; про обмеження застосування окремих видів покарань до окремих категорій осіб; про обмеження розмірів окремих видів покарань для окремих категорій осіб тощо.

Поаяк макронорма кримінального права загалом і її санкція зокрема є логічним узагальненням змісту низки мікронорм і як така формально (текстуально) у кримінальному законі не закріплюється, а лише виводиться із закріплених у ньому мікронорм, теоретична модель визначення санкцій кримінального закону передбачає конструювання виключно санкцій мікронорм кримінального права, формально (зовні) виражених у санкціях кримінально-правових приписів.

Традиційно такі санкції є структурним елементом статей (частин статей) Особливої частини кримінального закону. І КК України 2001 року в цьому аспекті не вирізняється з-поміж кримінальних законів інших країн, передбачаючи санкції саме в статтях Особливої частини. Станом на 1 липня 2020 року статті Особливої частини КК України сукупно мали 903 санкції (встановлені як за основні, так і за кваліфіковані або привілейовані склади кримінальних правопорушень). Із указаної загальної кількості 468 санкцій були безальтернативними, решта 435 – альтернативними.

Усі 10 видів покарань, що за чинним КК України можуть використовуватися як основні види, передбачаються в санкціях чинного КК, але з різною частотою. Найчастіше в санкціях встановлюється позбавлення волі – 705 разів (78,07% від загальної кількості санкцій), другим за частотою є обмеження волі – 329 разів (36,43%), третім – штраф як основне покарання – 292 рази (32,34%). Інші види основних покарань встановлюються в санкціях із такою частотою: арешт – 127 разів (14,06%), ви-

правні роботи – 113 разів (12,51%), громадські роботи – 41 раз (4,54%), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності – 19 разів (2,10%), довічне позбавлення волі – 17 разів (1,88%). Крім того, у статтях розділу XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» передбачаються два спеціальні основні види покарання: службові обмеження для військовослужбовців – 9 разів (9,47% від кількості санкцій цього розділу, 0,99% від загальної кількості санкцій), тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовця – 14 разів (14,74% від кількості санкцій цього розділу, 1,55% від загальної кількості санкцій).

У 468 безальтернативних санкціях законодавець вважає за можливе переважно встановлювати лише позбавлення волі. З його використанням сконструйовано 416 таких санкцій, що становить 88,89% від усіх безальтернативних санкцій. Інакше кажучи, більше ніж половина (51,83%) від загальної кількості санкцій у статтях Особливої частини чинного КК України є безальтернативними з єдиним основним покаранням у виді позбавлення волі на певний строк. Крім того, у 47 безальтернативних санкціях передбачений штраф, у чотирьох – обмеження волі, в одній – арешт.

Із 435 альтернативних санкцій 200 містять два, 154 – три, 67 – чотири, 14 – 5 видів основних покарань; альтернативних санкцій з 6-ма чи більше основними покараннями редакція КК України, чинна з 1 липня 2020 року, не містить. В альтернативних санкціях передбачаються з різною частотою, але всі основні види покарань. Як правило, такі санкції містять ті основні покарання, що в системі покарань розташовані поруч. Наприклад, санкція ст. 124 КК України передбачає, що умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, вчинене у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, «карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк». Очевидно, що законодавець вважав за необхідне встановити караність цього злочину видами покарань, що розташовані в «суміжних» (таких, що слідуєть підряд, один за одним) пунктах ст. 51 КК України: «4) громадські роботи; 5) виправні роботи; ...8) арешт; 9) обмеження волі».

Обґрунтований виняток був зроблений лише для передбачених п. 6 службових обмежень для військовослужбовців, оскільки це спеціальний вид покарання, та передбаченої п. 7 конфіскації майна, позаяк вона є додатковим видом покарання. Утім непоодинокими є й випадки, коли в альтернативній санкції передбачаються види покарань, що розташовані на різних «полюсах» системи покарань із пропущенням тих, які знаходяться між ними. Зокрема, в тринадцяти санкціях як альтернативні передбачаються виключно штраф (який нині законодавцем розцінюється як найменш суворе покарання) та позбавлення волі на певний строк (яке є найбільш суворим видом покарання, не рахуючи довічного позбавлення волі). Це, зокрема, такі санкції: ч. 2 ст. 161, ч. 3 ст. 176, ч. 3 ст. 177, ч. 2 ст. 205¹, ч. 2 ст. 213, ч. 2 ст. 268 (у ній як альтернативні покарання передбачені штраф у сумі від 50 н.м.д.г. і позбавлення волі на строк до 3 років), ч. 2 ст. 309, частини 2 і 3 ст. 360, ч. 1 ст. 361², ч. 2 ст. 369², частини 2 і 3 ст. 382 КК України.

Істотною варіативністю вирізняються розміри покарань, що встановлюються законодавцем у санкціях.

Так, штраф, який згідно з ч. 2 ст. 53 КК України встановлюється, за загальним правилом, у межах від 30 до 50000 н.м.д.г., передбачається в санкціях статей його Особливої частини як основне покарання у 68 варіантах розмірів. Це найбільша варіативність розмірів з-поміж усіх видів покарань за чинним КК, яка обумовлена достатньо великим розривом між можливим мінімумом і максимумом штрафу, що встановлений у статті Загальної частини. Зокрема, штраф встановлюється в таких розмірах: від 30 до 50 н.м.д.г. – 24 рази; від 30 до 70 н.м.д.г. – 5 разів; від 30 до 100 н.м.д.г. – 6 разів; від 30 до 200 н.м.д.г. – 3 рази; від 30 до 1000 н.м.д.г. – 5 разів; від 30 до 3000 н.м.д.г. – 2 рази; від 30 до 5000 н.м.д.г. – 1 раз; від 30 до 10000 н.м.д.г. (найвища відносна перевага максимального розміру над мінімальним – у 333,33 раза) – 1 раз; від 50 до 80 н.м.д.г. – 1 раз; від 50 до 100 н.м.д.г. – 10 разів; від 50 до 150 н.м.д.г. – 1 раз; від 50 до 200 н.м.д.г. – 2 рази; від 50 до 250 н.м.д.г. – 1 раз; від 50 до 300 н.м.д.г. – 2 рази; від 70 до 85 н.м.д.г. – 1 раз; від 70 до 120 н.м.д.г. – 2 рази; від 75 до 100 н.м.д.г. – 1 раз; від 100 до 150 н.м.д.г. – 1 раз; від 100 до 200 н.м.д.г. – 3 рази; від 100 до 250 н.м.д.г. – 2 рази; від 100 до 300 н.м.д.г. – 5 разів; від 100 до 500 н.м.д.г. – 1 раз; від 100 до 1000 н.м.д.г. – 2 рази; від 150 до 250 н.м.д.г. – 1 раз; від 200 до 300 н.м.д.г. – 2 рази; від 200 до 400 н.м.д.г. – 1 раз; від 200 до 500 н.м.д.г. – 2 рази; від 200 до 1000 н.м.д.г. – 5 разів; від 250 до 500 н.м.д.г. – 2 рази;

від 285 до 325 н.м.д.г. – 1 раз; від 300 до 500 н.м.д.г. – 3 рази; від 300 до 600 н.м.д.г. – 1 раз; від 300 до 700 н.м.д.г. – 1 раз; від 300 до 800 н.м.д.г. – 1 раз; від 500 до 750 н.м.д.г. – 1 раз; від 500 до 1000 н.м.д.г. – 6 разів; від 600 до 1000 н.м.д.г. – 2 рази; від 750 до 1000 н.м.д.г. – 1 раз; від 1000 до 1200 н.м.д.г. – 1 раз; від 1000 до 1500 н.м.д.г. – 2 рази; від 1000 до 2000 н.м.д.г. – 9 разів; від 1000 до 3000 н.м.д.г. – 22 рази; від 1000 до 4000 н.м.д.г. – 57 разів¹; від 1000 до 5000 н.м.д.г. – 3 рази; від 1500 до 2000 н.м.д.г. – 1 раз; від 1800 до 3600 н.м.д.г. – 1 раз; від 2000 до 3000 н.м.д.г. – 6 разів; від 2000 до 4000 н.м.д.г. – 14 разів; від 2000 до 5000 н.м.д.г. – 13 разів; від 2000 до 5500 н.м.д.г. – 1 раз; від 2500 до 3000 н.м.д.г. – 1 раз; від 3000 до 4000 н.м.д.г. – 2 рази; від 3000 до 5000 н.м.д.г. – 14 разів; від 3000 до 6000 н.м.д.г. – 1 раз; від 3000 до 8000 н.м.д.г. – 2 рази; від 3000 до 10000 н.м.д.г. – 5 разів; від 4000 до 6000 н.м.д.г. – 3 рази; від 5000 до 7000 н.м.д.г. – 1 раз; від 5000 до 8000 н.м.д.г. – 2 рази; від 5000 до 9000 н.м.д.г. – 1 раз; від 5000 до 10000 н.м.д.г. – 5 разів; від 7000 до 10000 н.м.д.г. – 1 раз; від 8000 до 10000 н.м.д.г. – 2 рази; від 10000 до 15000 н.м.д.г. – 3 рази; від 10000 до 40000 н.м.д.г. (найвища абсолютна перевага максимального розміру над мінімальним) – 1 раз; від 15000 до 25000 н.м.д.г. – 4 рази; від 25000 до 35000 н.м.д.г. – 1 раз; від 40000 до 50000 н.м.д.г. – 1 раз.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, яке як основне покарання може бути встановлене на строк від 2 до 5 років (ч. 1 ст. 55 КК України) у 19 санкціях статей Особливої частини, передбачається лише у двох варіантах строків. Зокрема, у 10-ти санкціях воно передбачене на строк від 1 до 3 років, а в 9-ти – на максимально можливий строк від 1 до 5 років.

Громадські роботи є єдиним видом покарання, який у чинному КК України має унікальну одиницю виміру (години) і можуть бути встановлені на строк від 60 до 240 годин (ч. 2 ст. 56 КК). У цих межах законодавець знайшов за можливе сконструювати 13 варіантів строку цього покарання у 41 санкції статей Особливої частини. Зокрема: у 1-й

¹ Наразі це найпоширеніший варіант визначення розміру штрафу, хоча ще донедавна він практично не зустрічався в КК України. У редакції, що була чинною по 30 червня 2020 року включно, в такому розмірі штраф передбачався лише 1 раз – у санкції ч. 2 ст. 213. При внесенні ж змін, спрямованих на запровадження інституту кримінального проступку, законодавець у багатьох випадках встановлював штраф у сумі до 4000 н.м.д.г., керуючись не відповідністю такого його розміру ступеневі тяжкості певного кримінального правопорушення, а чисто прагматичними міркуваннями: бажанням віднести те чи інше правопорушення до нетяжких злочинів, а не до кримінальних проступків.

санкції громадські роботи передбачені на строк від 60 до 100 годин; у 2-х – від 60 до 120 годин; у 3-х – від 60 до 200 годин; у 7-ми – в межах, передбачених у статті Загальної частини, – від 60 до 240 годин; у 2-х – від 80 до 120 годин; у 1-й – від 80 до 240 годин; у 4-х – від 100 до 200 годин; у 1-й – від 100 до 240 годин; у 1-й – від 120 до 200 годин; у 8-ми – від 120 до 240 годин; у 7-ми – від 150 до 240 годин; у 3-х – від 160 до 240 годин; у 1-й – від 200 до 240 годин.

Виправні роботи, згідно з ч. 1 ст. 57 КК України, можуть встановлюватися в межах від 6 місяців до 2 років. Але навіть і в цих, достатньо вузьких межах законодавець знайшов за можливе визначити три варіанти строків цього покарання у тих 113-ти санкціях статей Особливої частини КК, де воно передбачене. У 7-ми з них виправні роботи передбачені на строк від 6 місяців до 1 року; у 2-х – від 1 до 2 років; у решті 104-х санкціях цей вид покарання передбачений у межах, встановлених в статті Загальної частини, – від 6 місяців до 2 років.

Арешт, який може встановлюватися на строк від 1 до 6 місяців (ч. 1 ст. 60 КК України) і загалом передбачений у 127-ми санкціях, має у них три варіанти розмірів. На строк від 1 до 3 місяців він передбачений у 9-ти санкціях; на строк від 3 до 6 місяців – у 14-ти санкціях; на строк у межах від мінімуму (1 місяць) до максимуму (6 місяців), встановлених у Загальній частині, – у решті 104-х санкціях.

Обмеження волі, згідно з ч. 2 ст. 61 КК України, може встановлюватися в межах від 1 до 5 років. У 329-ти санкціях статей Особливої частини, що передбачають цей вид покарання, законодавець зумів сконструювати 10 варіантів його строків, 9 з яких відповідають вимогам ч. 2 ст. 61 КК, а десятий – не відповідає їм. Зокрема: на строк від 1 до 2 років обмеження волі передбачене в 44-х санкціях; від 1 до 3 років – у 142-х санкціях; від 1 до 4 років – у 15-ти санкціях; у граничних для цього виду покарання межах (від 1 до 5 років) – у 74-ти санкціях; на строк від 2 до 3 років – у 3-х санкціях; від 2 до 4 років – у 4-х санкціях; від 2 до 5 років – у 23-х санкціях; від 3 до 5 років – у 22-х санкціях; від 4 до 5 років – в 1-й санкції. Крім того, санкція ч. 1 ст. 213 передбачає десятий варіант визначення строку обмеження волі, який суперечить припису ч. 2 ст. 61 КК. У ній цей вид покарання встановлений на строк «до одного року».

Достатньо широкі межі позбавлення волі як виду покарання (від 1 до 15 років – ч. 2 ст. 63 КК України) дозволили законодавцеві створити велику кількість (аж 46) варіантів його строків у 705-ти санкціях

статей Особливої частини. Зокрема, цей вид покарання встановлюється на строк: від 1 до 2 років – 40 разів; від 1 до 3 років – 123 рази (найпоширеніший варіант у чинному КК); від 1 до 4 років – 10 разів; від 1 до 5 років – 55 разів; від 1 до 6 років – 1 раз; від 1 до 7 років – 1 раз; від 1 до 8 років – 1 раз; від 2 до 3 років – 1 раз; від 2 до 4 років – 6 разів; від 2 до 5 років – 65 разів; від 2 до 6 років – 4 рази; від 2 до 7 років – 3 рази; від 2 до 10 років – 2 рази; від 3 до 5 років – 45 разів; від 3 до 6 років – 14 разів; від 3 до 7 років – 30 разів; від 3 до 8 років – 30 разів; від 3 до 10 років – 9 разів; від 3 до 12 років – 4 рази; від 4 до 6 років – 1 раз; від 4 до 7 років – 5 разів; від 4 до 8 років – 8 разів; від 4 до 10 років – 1 раз; від 5 до 7 років – 13 разів; від 5 до 8 років – 40 разів; від 5 до 9 років – 1 раз; від 5 до 10 років – 53 рази; від 5 до 12 років – 23 рази; від 5 до 15 років (найбільша різниця між мінімальним і максимальним строком у чинному КК) – 3 рази; від 6 до 8 років – 2 рази; від 6 до 10 років – 2 рази; від 6 до 15 років – 3 рази; від 7 до 9 років – 1 раз; від 7 до 10 років – 14 разів; від 7 до 12 років – 18 разів; від 7 до 14 років – 2 рази; від 7 до 15 років – 3 рази; від 8 до 10 років – 6 разів; від 8 до 12 років – 7 разів; від 8 до 13 років – 2 рази; від 8 до 15 років – 21 раз; від 9 до 12 років – 1 раз; від 9 до 15 років – 3 рази; від 10 до 12 років – 3 рази; від 10 до 15 років – 19 разів; від 12 до 15 років – 3 рази; на 15 років – 2 рази.

Спеціальні види покарань для військовослужбовців – службові обмеження для військовослужбовців і тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні – мають однакові мінімальний та максимальний строки, що визначені відповідно у ч. 1 ст. 58 і ч. 1 ст. 62 КК України, – від 6 місяців до 2 років. Службові обмеження для військовослужбовців у всіх 9-ти санкціях, де вони передбачені, встановлені у згаданому розмірі; тримання військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні у 3-х санкціях передбачене на строк від 6 місяців до 1 року, у решті 11-ти – на строк від 6 місяців до 2 років.

Викладене свідчить про те, що в чинному КК України створено широкий спектр різноманітних санкцій: точна кількість унікальних серед них не піддається встановленню, але, за проведеними підрахунками, в будь-якому разі є не меншою за п'ятсот. Лише деякі санкції (як правило – безальтернативні, зрідка – альтернативні з двома чи трьома основними покараннями) повністю збігаються між собою за видами та розмірами покарань. Усі ж решта є унікальними, такими, що зустрічаються всього один раз. Здавалося б, така диференціація кримінальної відпо-

відальності на рівні санкцій могла б лише вітатися. Однак насправді караність на рівні санкцій є одним із найбільш критикованих у літературі недоліків чинного КК України (ця критика неодноразово викладалася вище), має істотну кількість формалізованих недоліків¹ і стала однією з причин, яку робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи взяла як аргумент на користь розробки саме проєкту нового КК України, а не нової редакції чинного КК².

Дійсно, навряд чи можна стверджувати, що законодавець розумно розрізняє декілька сотень ступенів тяжкості окремих кримінальних правопорушень, встановлюючи для кожного з них окрему за суворістю санкцію. Якщо вдатися до визначення тяжкості кримінальних правопорушень на етапі їхньої криміналізації, до і незалежно від їхньої пеналізації (див. про це в підрозділі 3.4), то з урахуванням розміру заподіюваної шкоди, форми вини та інших обставин законодавець навряд чи зможе розділити всі кримінальні правопорушення більше ніж на два-три десятки ступенів тяжкості. Якщо ж у різних кримінальних правопорушень законодавець встановить однаковий рівень тяжкості і це дасть йому підстави віднести ці правопорушення до одного й того ж ступеня, то цілком логічним буде і встановлення за них однакової за суворістю санкції. Щоправда, повна й жорстка прив'язка між собою ступенів тяжкості кримінальних правопорушень і санкцій ще, можливо, є передчасною і законодавцеві слід лишити можливість вибору однієї з декількох приблизно рівних між собою за ступенем суворості санкцій щодо кримінальних правопорушень одного й того ж ступеня

¹ Див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Про деякі недоліки пеналізації злочинів в КК України та шляхи їх подолання. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., [м. Івано-Франківськ, 30 верес. – 1 жовт. 2005 р.]. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т, 2005. С. 106–108; Пономаренко Ю. А. Питання вдосконалення КК України щодо правил побудови санкцій. *Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року* / упоряд.: А. П. Гетьман, О. В. Петришин. Харків : Право, 2007. С. 14–16; Пономаренко Ю. А. Застосування правил юридичної техніки при побудові санкцій кримінального закону. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання* : тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. – 1 жовт. 2015 р.) / за ред. В. В. Комарова, І. Д. Шутака. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 123–126, та ін.

² Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

тяжкості. Особливо це стосується [кримінальних] проступків і злочинів найменших ступенів тяжкості, в санкціях за які можуть бути передбачені не лише найкоротші строки ув'язнення, а й інші, більш м'які види покарань. Причому згадані види покарань можуть в окремих санкціях й бути альтернативними один одному. Для найтяжчих же ступенів злочинів, де ув'язнення на певний строк стає безальтернативним покаранням (не рахуючи альтернативи у виді довічного ув'язнення за винятково тяжкі злочини), така можливість законодавчої дискреції має виключатися і прив'язка ступеня тяжкості злочину до певного виду санкції має бути жорсткою: один ступінь тяжкості – одна санкція. Відтак, кримінальне законодавство може обходитися такою кількістю санкцій, яка дорівнює кількості розрізняваних законодавцем ступенів тяжкості кримінальних правопорушень або незначно переважатиме її (за рахунок законодавчої дискреції у виборі санкцій за найменш тяжкі кримінальні правопорушення).

А це, у свою чергу, означає що одна й та сама санкція підлягатиме застосуванню за вчинення всіх чи певної виокремленої групи кримінальних правопорушень одного й того ж ступеня тяжкості, а тому – буде повторюваною стільки разів, скільки кримінальних правопорушень цього ступеня буде передбачено в законі. Водночас постійна повторюваність одних і тих же приписів у мікронормах кримінального права логічно обумовить постановку питання про те, чи не повинні вони бути піднесені до рівня Загальної частини кримінального закону і через неї в подальшому входити до змісту відповідних макронорм? Адже Загальна частина і являє собою не що інше, як спільні, повторювані приписи окремих макронорм кримінального права¹.

Саме це й дало підставу робочій групі з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи як концептуальну ідею реформування кримінального законодавства (включно із законодавством про відповідальність за проступки) передбачити, що «матеріально-правові Кодекси, передусім Кримінальний кодекс України, будуть побудовані на основі максимально допустимого перерозподілу законодавчого матеріалу між Загальною та Особливою (Спеціальною) частинами. Йдеться, зокрема, про винесення до Загальної частини всіх типових, повторюваних властивостей певних груп злочинів, а саме: [...]

¹ Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права : монография / предисл. А. В. Наумова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 258.

2) типових санкцій за злочини різних видів та ступенів тяжкості. З цією метою до кожного ступеня тяжкості кожного виду злочинів будуть розроблені типові і співмірні між собою розміри окремих видів покарань, що можуть бути застосовані за їх учинення, і тим самим усі санкції будуть винесені в Загальну частину із залишенням в Особливій (Спеціальній) частині лише застережень про те, до якого ступеня належить злочин»¹.

З огляду на викладене визначення караності (обкладення санкціями) окремих кримінальних правопорушень передбачає три послідовні логічні дії законодавця. По-перше, він має диференціювати за ступенями тяжкості всі кримінальні правопорушення, розташувавши їх в порядку зростання чи спадання такої тяжкості. Це найбільш складна і досі не вирішена проблема кримінального права, яку усвідомив і сформулював ще Ч. Беккарія, про яку говорять і пишуть чи не всі криміналісти, варіанти вирішення якої в літературі періодично пропонуються (див. згадувані вище роботи В. Л. Чубарева), але на остаточне і таке, що задовольнить усіх, розв'язання якої навряд чи можна оптимістично сподіватися найближчим часом. Члени робочої групи з питань розвитку кримінального права запропонували та обґрунтували свій варіант поділу всіх кримінальних правопорушень на 10 ступенів тяжкості, проте й він отримав критичну оцінку науковців². По-друге, законодавець має диференціювати суворість санкцій, створивши їхню необхідну кількість і розташувавши такі санкції в тому ж порядку (зростання чи спадання їхньої суворості), в якому попередньо були розташовані кримінальні правопорушення. Нарешті, по-третє, законодавець має здійснити співвіднесення кримінального правопорушення кожного ступеня тяжкості із санкцією відповідного ступеня суворості з допущенням, як відзначалося вище, дискреції у виборі однієї з декількох приблизно рівних за ступенем суворості санкцій за кримінальні правопорушення найменших ступенів тяжкості.

Тоді як доктринальне дослідження і теоретичне моделювання першої з названих дій є предметом загальної теорії криміналізації, а тре-

¹ Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.

² Див., наприклад: Голіна В. В. Деякі зауваження і пропозиції щодо концептуальних засад нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 46–47.

тьої – знаходиться на стику предметів загальної теорії криміналізації та загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, проблематика другої – становить виключний предмет саме загальної теорії визначення караності. Відтак, теоретична модель визначення санкцій кримінального закону передбачає конструювання вичерпного переліку типових санкцій, що могли б бути закріплені в Загальній частині перспективного кримінального закону і використовувалися б законодавцем для пеналізації кожного окремого кримінального правопорушення після того, як він віднесе його до певного ступеня тяжкості.

Конструювання цих типових санкцій має здійснюватися за наступними правилами.

По-перше, в них мають бути передбачені лише ті види покарань, які встановлені в системі покарань. Це правило, яке на перший погляд видається простим і очевидним, насправді ж законодавцем дотримується далеко не завжди. Так, у санкціях низки статей Особливої частини КК України 2001 року (частини 1, 2 і 3 ст. 176 («Порушення авторського права і суміжних прав»), частини 1, 2 і 3 ст. 177 («Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію»), частини 1 і 2 ст. 201 («Контрабанда») та ін.) протягом декількох років передбачалася так звана «спеціальна конфіскація», яка ніколи не належала до системи покарань. Спершу законодавець виключив її з усіх санкцій¹, але згодом повернув до санкцій усіх трьох частин ст. 204 КК². Той факт, що вказівка про конфіскацію згаданих предметів поміщується законодавцем до санкцій статей Особливої частини кримінального закону серед видів покарань і, що принципово, після слова «карається», дає підстави замислитися над тим, чи не вважає він її видом покарання? Більше того, раніше законодавець неодноразово намагався надати «спеціальній конфіскації» окремих властивостей додаткового покарання: у санкціях ч. 2

¹ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації : Закон України № 1019-VIII від 18 лют. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 11. Ст. 127.

² Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів : Закон України № 2628-VIII від 23 листоп. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 49. Ст. 399.

ст. 216, ч. 2 ст. 240 і ч. 3 ст. 363¹ КК використовував її для посилення покарання за кваліфіковані склади злочинів, передбачених частинами першими відповідних статей; в ч. 1 ст. 244 КК («Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів») передбачав її фактично як факультативне додаткове покарання тощо. Безумовно, такі випадки мають бути унеможливлені при конструюванні типових санкцій, яке здійснюватиметься виключно на підставі закритої системи покарань.

По-друге, усі покарання в санкціях повинні визначатися мінімальним і максимальним розмірами, причому обидва ці розміри повинні не виходити за межі граничних розмірів для певного виду покарання. Теоретичні моделі кожного виду покарання (за винятком, звісно, довічного ув'язнення) сконструйовані як такі, що мають мінімальний і максимальний розміри. І жоден з цих розмірів не може порушуватися законодавцем у санкції, як це має місце в чинному КК України. Відомо, що санкція ч. 1 ст. 213 КК («Порушення порядку здійснення заготівлі металобрухту та операцій з металобрухтом») з 2015 року¹ передбачає покарання у виді «обмеження волі на строк до одного року», тоді як один рік є мінімально допустимим строком цього виду покарання; у тому ж році² до санкцій ч. 4 ст. 220¹ («Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності»), ст. 220² («Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи») та ч. 1 ст. 365² КК («Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги») було введено додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до десяти років. При цьому в ч. 4 ст. 220¹ КК воно ще й було назване «*обмеженням* права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю». У той же час відомо, що відповідно до ч. 1 ст. 55 КК максимальний строк цього виду покарання у випадках, коли воно є додатковим, складає всьо-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України № 191-VIII від 12 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 21. Ст. 133.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку : Закон України № 629-VIII від 16 лип. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 43. Ст. 386.

го три роки, а такого виду покарання, як «обмеження права...», ні ст. 51, ні ст. 55 КК узагалі не передбачають.

По-третє, усі покарання в санкціях (за очевидним винятком довічного ув'язнення) мають бути встановлені у відносно визначених розмірах, причому для них мають бути встановлені як максимальний, так і мінімальний строки (розміри). Це обумовлено тим, що попри типізацію рівнів тяжкості різних видів кримінальних правопорушень у межах одного ступеня конкретні діяння, що підпадатимуть під одну й ту ж кваліфікацію, можуть мати унікальні прояви тяжкості. Тому використання абсолютно визначених строків чи розмірів покарань, яке ніколи й не було типовим для нашого законодавства (проте нещодавно з'явилися дві санкції, що передбачають «позбавлення волі на п'ятнадцять років»: ч. 6 ст. 152 («Згвалтування»), ч. 6 ст. 153 («Статеве насильство») КК¹), має бути унеможливлене на майбутнє. З метою уникнення помилок при правозастосовному тлумаченні санкцій використання зворотів типу «на той же строк» слід уникати.

По-четверте, розміри (строки) покарань у санкціях суміжних ступенів суворості не можуть між собою перехрещуватися. Інакше кажучи, максимальний строк чи розмір покарання менш суворої санкції має бути тотожним мінімальному строку чи розміру цього ж виду покарання, якщо він встановлений у більш суворій санкції. Інакше вирішення цього питання потягло б за собою констатацію того, що раз одні й ті самі строки (розміри) покарання можуть бути віднесені до змісту різних санкцій, значить, і однакові за тяжкістю діяння віднесені до різних ступенів кримінальних правопорушень. А це, своєю чергою, свідчатиме про те, що законодавець неточно оцінив чи визначив такий ступінь тяжкості під час криміналізації діяння.

По-п'яте, в альтернативних санкціях можуть встановлюватися лише співмірні між собою за ступенем суворості покарання. Оскільки один із видів покарань у системі (довічне ув'язнення) є винятково суворим, а три (громадські роботи, штраф і обмеження свободи) є відносно менш суворими, ніж ув'язнення на певний строк, то альтернативними можуть бути лише санкції за найбільш тяжкі злочини (в яких альтернативу можуть складати довічне ув'язнення і тривалі строки ув'язнення на

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України №409-IX від 19 груд. 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №27. Ст. 175.

певний строк) і санкції за найменш тяжкі кримінальні правопорушення – кримінальні проступки чи злочини мінімальних ступенів тяжкості (в яких покарання, що є більш м'якими, ніж ув'язнення, можуть становити альтернативу між собою, а обмеження свободи – також і з нетривалими строками ув'язнення). Поєднання в альтернативній санкції зразу трьох основних покарань може свідчити про те, що законодавець не вдалося точно визначити ступінь тяжкості того чи іншого діяння (оскільки він допускає широкий спектр суворості його караності), а тому повинно бути визнане неприпустимим. З огляду на те, що в альтернативних санкціях не може допускатися «перескакування» через один із шаблів системи покарань, такі санкції можуть містити попарно лише два поруч розташованих у системі види покарання.

По-шосте, позаяк конкретні діяння, що підпадатимуть під ознаки найбільш тяжких кримінальних правопорушень (тяжких або особливо тяжких злочинів), можуть мати більш широкий, порівняно з іншими, спектр тяжкості, то в санкціях за них має бути встановлений і більш широкий розрив між мінімальним і максимальним розмірами покарання. Наприклад, визнання тяжким злочину, що заподіює майнову шкоду, більшу за певний визначений у законі розмір, буде означати, що однією й тією ж кваліфікацією охоплюватиметься як заподіяння такої шкоди саме у згаданому розмірі, так і в розмірі, що в декілька разів (аж до нескінченності) перевищує її. Відтак, щоб відповідати різним проявам тяжкості таких діянь, санкції за них мають бути більш широкими. Натомість, чим меншим є ступінь тяжкості кримінального правопорушення, тим меншим має бути і розрив між мінімальним та максимальним покараннями у санкції за нього.

Нарешті, по-сьоме, для видів покарань, що мислимі як додаткові (громадські роботи і штраф), мають бути вироблені самостійні підстави для їх призначення в такій якості (за прикладом того, як у чинному КК України визначені самостійні підстави для призначення позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54) і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 55 КК), коли вони призначаються на підставі статті Загальної частини). Ці підстави можуть бути пов'язані, зокрема, з характером учиненого кримінального правопорушення. Наприклад, для штрафу як додаткового покарання в проєкті нового КК України передбачається можливість його призначення при вчиненні злочину будь-якого ступеня тяжкості, але лише такого, який

є або корисливим, або корупційним, або умисним і ним заподіяно значну або тяжку майнову шкоду (ч. 5 ст. 3.1.3 проєкту). Відтак, ні громадські роботи, ні штраф як додаткові покарання в жодній санкції не повинні передбачатися.

На підставі викладених правил і на основі попередньо сформованих теоретичних моделей системи і видів покарань можуть бути розроблені «набори» типових санкцій для кримінальних правопорушень різних ступенів тяжкості. Звісно, питання про кількість ступенів тяжкості кримінальних правопорушень – це предмет окремого і не одного спеціального дослідження. Усталеним наразі є лише розуміння того, що кримінальними правопорушеннями є [кримінальні] проступки і злочини. А от на питання про те, скільки ступенів чи категорій тяжкості мають окремо проступки й окремо злочини, можливі різні варіанти відповідей. Я виходжу з того, що Конституція України прямо називає дві категорії тяжкості злочинів: тяжкі та особливо тяжкі (ч. 3 ст. 126, ч. 3 ст. 149). Серед решти злочинів, що не підпадають під ці дві категорії, є, вочевидь, ті, які мають середній ступінь тяжкості – менший, ніж у тяжких (і тим паче особливо тяжких), але й більший, ніж у інших злочинів. Ці злочини можна так і йменувати – злочини середньої тяжкості. А раз тяжчими за злочини середньої тяжкості є дві категорії злочинів, то, очевидно (щоб вони дійсно були злочинами *середньої* тяжкості), дві категорії злочинів мають бути і менш тяжкими за них. Для найменування однієї з них (найменш тяжких злочинів) можна використовувати звичний для нашого кримінального права термін «злочини невеликої тяжкості». Для іншої (тяжчих за злочини невеликої тяжкості, але менш тяжких за злочини середньої тяжкості) – треба ще підібрати вдалий термін, але поки що їх можна умовно йменувати «злочинами істотної тяжкості». Нарешті, кримінальні проступки теж можуть бути поділені принаймні на дві категорії: більш тяжкі (ті, що вже межують за тяжкістю зі злочинами невеликої тяжкості) та менш тяжкі. Допоки в літературі не буде обґрунтовано кращу термінологію, перші можна умовно йменувати проступками першої категорії, другі – проступками другої категорії.

Подальшим завданням кримінально-правової науки має стати виділення в межах кожної з двох категорій тяжкості проступків і п'яти категорій тяжкості злочинів окремих ступенів тяжкості відповідно проступків та злочинів. Можливо, в деяких категоріях таких ступенів буде виділено всього два чи три, в інших – і більшу кількість. Сумарно,

як писав цитований вище С. С. Босхолов, може бути виділено до 15–20 ступенів тяжкості кримінальних правопорушень. Члени робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи наразі тільки стосовно злочинів виділяють 10 ступенів тяжкості, які, щоправда, зводять не до п'яти, а до чотирьох категорій тяжкості. Нарешті, до кожного ступеня тяжкості кожної категорії проступків і злочинів законодавцем мають бути віднесені окремі види кримінальних правопорушень.

Після цього він матиме можливість здійснити їхню пеналізацію з використанням типових санкцій, що встановлені для кожної категорії тяжкості кримінального правопорушення. Беручи до уваги сформульовані в цьому розділі правила побудови санкцій та попередньо сформульовані теоретичні моделі системи і видів покарань, для окремих категорій кримінальних правопорушень можуть бути запропоновані такі типові санкції:

1. Для проступків другої категорії:

1.1. «карається громадськими роботами на строк від одного місяця до двох місяців»;

1.2. «карається громадськими роботами на строк від двох місяців до чотирьох місяців»;

1.3. «карається громадськими роботами на строк від одного місяця до двох місяців або штрафом у сумі від десяти до п'ятдесяти розрахункових одиниць»;

1.4. «карається громадськими роботами на строк від двох місяців до чотирьох місяців або штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць»;

1.5. «карається штрафом у сумі від десяти до п'ятдесяти розрахункових одиниць»;

1.6. «карається штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць»;

1.7. «карається штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від одного до трьох місяців»;

1.8. «карається обмеженням свободи на строк від одного до трьох місяців».

2. Для проступків першої категорії:

2.9. «карається громадськими роботами на строк від чотирьох місяців до шести місяців»;

2.10. «карається громадськими роботами на строк від чотирьох місяців до шести місяців або штрафом у сумі від ста до двохсот розрахункових одиниць»;

2.11. «карається штрафом у сумі від двохсот до трьохсот розрахункових одиниць»;

2.12. «карається штрафом у сумі від двохсот до трьохсот розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців»;

2.13. «карається обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців»;

2.14. «карається обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців або ув'язненням на строк від одного до трьох місяців»;

2.15. «карається ув'язненням на строк від одного до трьох місяців».

3. Для злочинів невеликої тяжкості:

3.16. «карається громадськими роботами на строк від шести місяців до дев'яти місяців»;

3.17. «карається громадськими роботами на строк від дев'яти місяців до дванадцяти місяців»;

3.18. «карається громадськими роботами на строк від шести місяців до дев'яти місяців або штрафом у сумі від трьохсот до п'ятисот розрахункових одиниць»;

3.19. «карається громадськими роботами на строк від дев'яти місяців до дванадцяти місяців або штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць»;

3.20. «карається штрафом у сумі від трьохсот до п'ятисот розрахункових одиниць»;

3.21. «карається штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць»;

3.22. «карається штрафом у сумі від однієї тисячі до двох тисяч розрахункових одиниць»;

3.23. «карається штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців»;

3.24. «карається обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців»;

3.25. «карається обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців або ув'язненням на строк від трьох до шести місяців»;

3.26. «карається ув'язненням на строк від трьох до шести місяців».

4. Для злочинів істотної тяжкості:

4.27. «карається штрафом у сумі від двох тисяч до трьох тисяч розрахункових одиниць»;

4.28. «карається штрафом у сумі від трьох тисяч до чотирьох тисяч розрахункових одиниць»;

4.29. «карається штрафом у сумі від трьох тисяч до чотирьох тисяч розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від одного року до двох років»;

4.30. «карається обмеженням свободи на строк від одного року до двох років»;

4.31. «карається обмеженням свободи на строк від двох років до трьох років»;

4.32. «карається обмеженням свободи на строк від трьох років до чотирьох років»;

4.33. «карається обмеженням свободи на строк від двох років до трьох років або ув'язненням на строк від шести місяців до одного року»;

4.34. «карається обмеженням свободи на строк від трьох років до чотирьох років або ув'язненням на строк від одного до двох років»;

4.35. «карається ув'язненням на строк від шести місяців до одного року»;

4.36. «карається ув'язненням на строк від одного до двох років».

5. Для злочинів середньої тяжкості:

5.37. «карається штрафом у сумі від чотирьох тисяч до шести тисяч розрахункових одиниць»

5.38. «карається штрафом у сумі від шести тисяч до восьми тисяч розрахункових одиниць»;

5.39. «карається штрафом у сумі від восьми тисяч до десяти тисяч розрахункових одиниць»;

5.40. «карається штрафом у сумі від восьми тисяч до десяти тисяч розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років»;

5.41. «карається обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років»;

5.42. «карається обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років або ув'язненням на строк від двох до трьох років»;

5.43. «карається ув'язненням на строк від двох до трьох років»;

5.44. «карається ув'язненням на строк від трьох до п'яти років».

6. Для тяжких злочинів:

6.45. «карається ув'язненням на строк від п'яти до семи років»;

6.46. «карається ув'язненням на строк від семи до десяти років».

7. Для особливо тяжких злочинів:

7.47. «карається ув'язненням на строк від десяти до п'ятнадцяти років»;

7.48. «карається ув'язненням на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років»;

7.49. «карається ув'язненням на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років або довічним ув'язненням»;

7.50. «карається ув'язненням на строк від двадцяти до тридцяти років або довічним ув'язненням».

Видається, що сформульованих п'ятдесяти варіантів типових санкцій (з них – 15 для проступків і 35 – для злочинів), теоретичні моделі яких побудовані на підставі викладених положень загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень, законодавцеві буде достатньо для того, щоб здійснити пеналізацію кожного окремо взятого проступку чи злочину. Проте для цього йому необхідно попередньо визначити категорію тяжкості відповідного діяння, віднісши його до однієї із семи вищеназваних категорій кримінального правопорушення, а вже в рамках цієї категорії – встановити і ступінь тяжкості, порівнявши зі ступенями тяжкості інших кримінальних правопорушень у межах цієї ж категорії. Вочевидь, повна «математизація» цього процесу буде не скоро досягнута і законодавець протягом ще тривалого часу матиме свободу розсуду щодо вибору однієї з декількох типових санкцій у межах однієї і тієї ж категорії тяжкості кримінального правопорушення. Утім науковий прогрес невпинний і, можливо, в осяжному майбутньому теорія кримінального права запропонує якісне мірило тяжкості кримінальних правопорушень, за допомогою якого й будуть відміряні окремі їхні ступені.

Висновки до розділу 4

1. Теоретична модель визначення караності кримінальних правопорушень має становити спеціально створену на основі положень загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень ідеальну (таку, що існує в ідеї) систему положень про караність криміналь-

них правопорушень, що мала б потрібний ступінь подібності до запропонованої для закріплення в законодавстві та була б адекватною для цього. Ця модель має включати в себе три блоки положень: перший – про перелік (систему) видів покарань, що мають бути передбачені у кримінальному законі; другий – про зміст кожного окремо взятого виду покарання; третій – положення про караність окремих кримінальних правопорушень, що визначається у санкціях кримінального закону.

2. Формування переліку видів покарань має здійснюватися на основі відбору окремих засобів впливу на особу за результатами встановлення їхньої відповідності первинним ознакам виду покарання, якими є такі чотири їхні характеристики. По-перше, вони мають бути спрямовані виключно проти законних прав або свобод особи; по-друге, вони повинні обмежувати особу в реалізації цього права чи свободи; по-третє, вони можуть стосуватися виключно тих прав і свобод, відносно яких допускаються Конституцією України чи міжнародно-правовими актами в галузі прав людини; по-четверте, їхній каральний зміст має переважати превентивний.

3. На цій основі визначено, що видами покарання, які підлягають закріпленню в теоретичній моделі їхнього переліку, є (за ступенем зростання суворості): громадські роботи, штраф, обмеження свободи, ув'язнення на певний строк та довічне ув'язнення. Громадські роботи та штраф можуть бути і основним, і додатковим покаранням, решта видів покарань – лише основними. Інші правові засоби, що за чинним КК України визнаються видами покарань, мають бути або визнані засобами безпеки (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності), або виключені з нього (наприклад, виправні роботи), або «поглинуті» названими видами покарань (наприклад, арешт ув'язненням на певний строк).

4. Перелік видів покарань, передбачених кримінальним законом, володіє системною властивістю, відтак, може бути йменованій системою покарань. Системною властивістю цього переліку є те, що він виступає законодавчою підставою для визначення караності (пеналізації) кожного окремо взятого виду кримінального правопорушення шляхом визначення санкції, що підлягатиме застосуванню за його вчинення. На цій підставі система покарань є визначеною кримінальним законом, узгодженою й упорядкованою, закритою множиною видів покарань, що є підставою для визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень.

5. Теоретична модель громадських робіт як виду покарання характеризується такими трьома положеннями. По-перше, громадські роботи – це «змішаний» вид покарання, що обмежує особу в реалізації права на працю шляхом покладення на неї обов'язку виконувати суспільно корисну, посилену, безоплатну працю у вільний від її зайнятості час. По-друге, вони призначаються на строк від 1 до 12 місяців і виконуються щомісячно: зайнятою особою – 40 годин (але не більше 4 годин на добу); незайнятою особою – 80 годин (але не більше 8 годин на добу); неповнолітнім – 20 годин (але не більше 2 годин на добу). По-третє, цей вид покарання може бути призначений будь-якій особі, за винятком осіб, які не досягли 16-річного віку, осіб з інвалідністю I або II групи, вагітних жінок і осіб, що досягли пенсійного віку.

6. Теоретична модель штрафу як виду покарання характеризується такими трьома положеннями. По-перше, штраф – це «змішаний» вид покарання, що обмежує особу в реалізації права власності на певну суму грошей шляхом покладення на неї обов'язку сплатити їх до державного Фонду відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями. По-друге, він обчислюється у специфічних саме для кримінального законодавства розрахункових одиницях (яку віднаочно пропонується взяти за 100 грн) і встановлюється в межах від 10 до 10 000 розрахункових одиниць. По-третє, цей вид покарання є загальним – може бути призначений будь-якій особі, що має гроші чи майно, на які може бути звернуте стягнення штрафу.

7. Теоретична модель обмеження свободи як виду покарання полягає в тому, що воно є основним загальним видом покарання, що становить сукупність обмежень на свободу пересування особи, не ізольованої від суспільства, що можуть застосовуватися на визначений судом строк у межах від 1 місяця до 5 років. Ці обмеження полягають у: по-перше, встановленні їй обов'язку перебувати за місцем свого проживання у певні години доби та дні тижня, визначені судом; по-друге, забороні перебувати за межами України, у місцях, де свобода пересування обмежено Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», і в місцях, визначених судом; по-третє, застосуванні засобів постійного (електронний моніторинг) та періодичного (перевірки) контролю за поведінкою і місцем знаходження засудженого.

8. Теоретична модель ув'язнення на певний строк як виду покарання полягає в тому, що воно є основним загальним видом покарання,

що спрямований на обмеження особи в реалізації виключно права на особисту свободу на строк від 1 місяця до 30 років. Різні тривалості цього виду покарання мають бути наповнені різним змістом виправних і ресоціалізаційних засобів, що підлягатимуть застосуванню до засудженого.

9. Теоретична модель довічного ув'язнення як виду покарання полягає в тому, що воно є найсуворішим основним видом покарання, яке обмежує особу в реалізації права на особисту свободу на строк до закінчення її життя, якщо лише ця особа протягом відбування визначеного строку цього виду покарання своєю поведінкою не доведе можливість її дострокового звільнення. До змісту правообмежень цього виду покарання, на відміну від інших, входить також і підстава дострокового припинення його відбування, яка має бути визначена як два альтернативні повноваження суду. Щодо осіб, які відбули не менше 20 років довічного ув'язнення, суд повинен бути повноважний замінити їм це покарання ув'язненням на строк від 25 до 30 років (обчислюваних із моменту початку виконання довічного ув'язнення) за умови, якщо доведене відпадиння пенологічних підстав для подальшого відбування ними цього виду покарання. За тих самих умов для осіб, які відбули не менше 25 років довічного ув'язнення, суд повинен бути повноважним звільнити їх від подальшого відбування покарання з випробуванням.

10. Подальший розвиток наукових досліджень караності кримінальних правопорушень здатен привести до формування на основі положень загальної теорії караності окремих спеціальних теорій караності комплексними чи спеціальними покараннями. Відтак, розроблена теоретична модель системи загальних видів покарань може бути розвинута в напрямі доповнення її видами чи підвидами комплексних (таких, що поєднують правообмежувальний зміст декількох інших) або спеціальних (таких, що мають особливості правообмежувального змісту для окремих категорій засуджених) покарань.

11. Санкція є структурним елементом і норми кримінального права, і кримінально-правового припису, в якому відображаються види і розміри покарань, що підлягають застосуванню за вчинення окремого кримінального правопорушення (караність окремого кримінального правопорушення).

12. З метою реалізації принципів кримінального закону, що охоплюються принципом верховенства права чи впливають із нього (пе-

редусім принципів пропорційності, правової визначеності, рівності перед законом), має бути розроблена система типових санкцій кримінального закону. З огляду на багатократну повторюваність змісту цих санкцій у макронормах кримінального права про відповідальність за окремі кримінальні правопорушення вони мають бути перенесені до змісту Загальної частини кримінального закону.

13. Конструювання типових санкцій має здійснюватися за такими правилами: по-перше, в них мають бути передбачені лише ті види покарань, які встановлені в системі покарань; по-друге, усі покарання в санкціях повинні визначатися мінімальним і максимальним розмірами, причому обидва ці розміри повинні не виходити за межі граничних розмірів для певного виду покарання; по-третє, усі покарання в санкціях (за винятком довічного ув'язнення) мають бути встановлені у відносно визначених розмірах, причому для них мають бути встановлені як максимальний, так і мінімальний строки (розміри); по-четверте, розміри (строки) покарань у санкціях суміжних ступенів суворості не можуть між собою перехрещуватися; по-п'яте, в альтернативних санкціях можуть встановлюватися лише співмірні між собою за ступенем суворості покарання; по-шосте, в санкціях за найбільш тяжкі злочини має бути встановлений більш широкий розрив між мінімальним і максимальним розмірами покарання, в санкціях за проступки й менш тяжкі злочини – менший; по-сьоме, для видів покарань, що мислимі як додаткові (громадські роботи і штраф), мають бути вироблені самостійні підстави для їхнього призначення в такій якості без включення їх до санкцій.

14. На підставі сформульованих правил та інших положень загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень розроблена система з 50 типових санкцій (15 – за проступки і 35 – за злочини), що може бути використана законодавцем для їхньої пеналізації після попередньої оцінки типового ступеня тяжкості відповідного виду кримінального правопорушення. Проекти законодавчих приписів про типові санкції, так само як і проекти інших законодавчих приписів, спрямованих на реалізацію теоретичної моделі визначення караності кримінальних правопорушень, наведені в загальних висновках.

Загальні висновки

Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень є соціогуманітарною фундаментальною стохастичною теорією на стику наук кримінального права та кримінально-правової політики, предметом якої є діяльність держави з визначення караності кримінальних правопорушень шляхом здійснення пеналізації як напряму кримінально-правової політики, а також результат цієї діяльності, яким є караність кримінальних правопорушень як потенційний кримінально-правовий засіб-установлення в межах кримінальної відповідальності. Викладена в цьому дослідженні теорія визначення караності кримінальних правопорушень позиціонується як нефеноменологічна, змішана і нормативна. Вона претендує на охоплення основних положень щодо всієї системи наукових знань про визначення караності кримінальних правопорушень, не обмежуючись ні колом таких правопорушень, ні колом осіб, що їх вчиняють, ні видами покарань, ні будь-якими іншими факторами, відтак, іменується загальною теорією визначення караності кримінальних правопорушень. Ідеї, аргументи, висновки, пропозиції та інші наукові положення цієї теорії є доктринальною основою для внормування, а відтак – і правового обмеження діяльності держави щодо здійснення права покарання (*jus puniendi*) в частині визначення караності кримінальних правопорушень.

Водночас загальність цієї теорії не означає її остаточності, вичерпності та завершеності. Навпаки, ставши предметом критики з боку нинішнього та наступних поколінь науковців, ця теорія вплине на подальший розвиток наукового пошуку щодо: системи кримінально-правових засобів загалом і кримінальної відповідальності зокрема; покарання як засобу кримінального права і караності як властивості кримінального правопорушення, похідної від цього засобу; державного права покарання (*jus puniendi*) та його здійснення при пеналізації злочинів у кримінально-правовій політиці; окремих видів покарань та санкцій кримінального закону тощо.

Основна концептуальна ідея цієї теорії полягає в тому, що визначення караності кримінальних правопорушень є окремим напрямом здійснення кримінально-правової політики держави зі створення й закріплення приписів кримінального закону щодо покарання як кримінально-правового засобу-установлення і що цей напрям кримінально-правової політики має не лише здійснюватися на науково обґрунтова-

ній основі, а й бути внормованим певними обов'язковими для виконання законодавцем правилами (ч. 2 ст. 19 Конституції України). Вироблення цих правил є одним з основних завдань загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень.

На основі проведеного дослідження визначені походження, зміст та обсяг права держави на покарання (*jus puniendi*), виокремлена така його складова, як право держави визначати у кримінальному законі потенційне покарання за вчинення кримінальних правопорушень (їхня караність); визначені суб'єктний склад, об'єкт, зміст, мета та інші характеристики відповідного напрямку здійснення кримінально-правової політики, який іменується пеналізацією кримінальних правопорушень. Констатовано, що в сучасному розумінні кримінально-правова політика стала складним багатоаспектним явищем, яке охоплює собою не тільки власне діяльність із протидії злочинності, а й теоретичну модель її здійснення. Крім того, кримінально-правова політика становить також окрему галузь соціальної науки, що знаходиться на стику юридичних і політологічних досліджень. У сучасний період відбуваються формування й виокремлення предмета цієї науки, удосконалюються її методологічна база й понятійний апарат, розвиваються окремі напрями досліджень.

І вся кримінально-правова політика держави загалом, і пеналізація кримінальних правопорушень як окремих напрямків її законодавчого рівня здійснення зокрема мають здійснюватися на підставі обов'язкових для суб'єкта цієї політики (законодавця) правил. Установлено існування обов'язкових для законодавця вимог (принципів кримінального права, а також правил побудови переліку видів покарань та санкцій), якими він зобов'язаний керуватися, визначаючи караність кримінальних правопорушень. Загалом же, визначення караності кримінальних правопорушень є складовою процесу та результату визначення всієї системи кримінально-правових засобів.

З огляду на це в межах цієї теорії розвинуто у зламі до предмета кримінального права загальнотеоретичне вчення про правові засоби і визначено систему засобів кримінального права, пов'язаних з обома галузеутворюючими інститутами кримінального права (кримінальним правопорушенням та кримінальною відповідальністю), але головним чином – з кримінальною відповідальністю. При цьому розрізняються: 1) засоби кримінального права (або ж кримінально-правові засоби), тобто ті правові засоби, за допомогою яких регулюються кримінально-

правові суспільні відносини, тобто суспільні відносини, що є предметом кримінального права як галузі права; 2) засоби кримінального законодавства, тобто всі засоби кримінального закону, у тому числі й ті, за допомогою яких регулюються також й інші суспільні відносини, які законодавець вважає за можливе чи доцільне регулювати через кримінальний закон. Засоби кримінального законодавства є ширшими за обсягом, ніж засоби кримінального права, повністю охоплюють собою останні. Але оскільки основний зміст кримінального закону становлять приписи, спрямовані на регулювання саме кримінально-правових суспільних відносин, то саме система засобів кримінального права й повинна визначати структуру такого закону.

Кримінально-правовими засобами-установленнями є ті правові засоби, які стосуються субстанціонального, статичного визначення основних інститутів кримінального права. Передусім таким засобом є визнання певних діянь кримінальними правопорушеннями (злочинами чи проступками) і закріплення в законі системи ознак, що визначають такі діяння. Цей правовий засіб традиційно йменується встановленням злочинності діяння, але з урахуванням того, що предметом кримінального права можуть охоплюватися і суспільні відносини, що складаються з учинення проступків, постає проблема пошуку більш адекватного терміна. Крім того, до кримінально-правових засобів-установлень належать також і засоби кримінальної відповідальності, що підлягають застосуванню до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Доведено, що обов'язковим, а в деяких моделях – і єдиним засобом кримінальної відповідальності є покарання.

Кримінально-правовими засобами-діяннями є ті правові засоби, які полягають у динамічному впливі через засоби-установлення на зміст конкретних кримінальних правовідносин. Такими засобами стосовно інституту кримінального правопорушення є його кваліфікація; стосовно інституту кримінальної відповідальності та засобів, що її складають, є – їх застосування (призначення), звільнення від їх застосування або заміна одного засобу іншим.

Таким чином, система засобів кримінального права структурована за двома критеріями. За критерієм належності до основних інститутів кримінального права такі засоби поділяються на: 1) ті, що стосуються інституту кримінального правопорушення: а) встановлення діяння у кримінальному законі як кримінального правопорушення та б) кваліфікація діяння як кримінального правопорушення судом; 2) ті, що

стосуються інституту кримінальної відповідальності: а) встановлення засобів кримінальної відповідальності (покарання та, можливо, інших) у кримінальному законі; б) застосування (призначення), звільнення від застосування або заміна таких засобів судом. За критерієм ролі цих засобів у механізмі правового регулювання вони поділяються на: 1) засоби-установлення: а) визначення діяння в законі як кримінального правопорушення; б) покарання; в) інші засоби кримінальної відповідальності (можливо, але не обов'язково); 2) засоби-діяння: а) кваліфікація кримінального правопорушення; б) призначення (застосування) покарання чи іншого засобу кримінальної відповідальності; в) звільнення від покарання чи іншого засобу кримінальної відповідальності; г) заміна покарань чи інших засобів кримінальної відповідальності.

Караність кримінальних правопорушень як самостійний кримінально-правовий засіб-установлення, що виражає потенційне покарання, також має визначатися законодавцем не довільно, а на підставі теоретично обґрунтованих і юридично обов'язкових для нього принципів та правил. На основі розроблених положень загальної теорії визначення караності кримінальних правопорушень пропонується такий модельний розділ Загальної частини кримінального закону. Він побудований, виходячи з ідеї встановлення відповідальності за злочини і проступки в єдиному законі. У разі ж реалізації іншого підходу – приписи цього розділу мають бути частково продубльовані в обох законах, а частково – логічно розділені між ними.

Розділ... Покарання

Стаття... Поняття і мета покарання

1. Покарання є обмеженням у реалізації прав або свобод людини, що застосовується на підставі цього Кодексу в примусовому порядку за обвинувальним вирокком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення.

2. Покарання має на меті кару, через яку досягає запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень і спонукування особи до правослухняної поведінки.

Стаття... Система покарань

1. Систему покарань складають:

- 1) громадські роботи;
- 2) штраф;

- 3) обмеження свободи;
- 4) ув'язнення на певний строк;
- 5) довічне ув'язнення.

2. Громадські роботи і штраф є основними і додатковими видами покарання.

3. Обмеження свободи, ув'язнення на певний строк і довічне ув'язнення є основними видами покарання.

Стаття... Громадські роботи

1. Громадські роботи полягають в обмеженні в реалізації права на працю шляхом покладення на засуджену особу обов'язку виконувати суспільно корисну, посильну, безоплатну працю у вільний від її зайнятості час.

2. Громадські роботи встановлюються на строк від 1 до 12 місяців і виконуються щомісячно: зайнятою особою – 40 годин (але не більше 4 годин на добу); незайнятою особою – 80 годин (але не більше 8 годин на добу); неповнолітнім – 20 годин (але не більше 2 годин на добу).

3. Громадські роботи не можуть бути призначені особі, яка на час винесення вироку:

- 1) не досягла 16-річного віку;
- 2) є особою з інвалідністю I або II групи;
- 3) є вагітною жінкою;
- 4) або досягла пенсійного віку.

4. Як додаткове покарання громадські роботи можуть бути призначені разом з основним покаранням у виді штрафу або обмеження свободи у випадках, якщо суд вважатиме, що їхнє застосування сприятиме досягненню мети покарання.

Стаття... Штраф

1. Штраф полягає в обмеженні в реалізації права власності шляхом покладення на засуджену особу обов'язку сплатити грошову суму до державного Фонду відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями.

2. Штраф встановлюється в сумі від 10 до 10.000 розрахункових одиниць¹.

¹ Розмір розрахункової одиниці має бути визначений у самостійній статті іншого розділу.

3. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише за вчинення умисного кримінального правопорушення:

1) з корисливого мотиву;

2) корупційного;

3) або такого, що заподіяло тяжку чи особливо тяжку майнову шкоду.

4. Як додаткове покарання штраф може бути призначений у сумі:

1) за проступок другої категорії – від 10 до 100 розрахункових одиниць;

2) за проступок першої категорії – від 100 до 300 розрахункових одиниць;

3) за злочин невеликої тяжкості – від 300 до 500 розрахункових одиниць;

4) за злочин істотної тяжкості – від 500 до 1000 розрахункових одиниць;

5) за злочин середньої тяжкості – від 1000 до 3000 розрахункових одиниць;

7) за тяжкий злочин – від 3000 до 5000 розрахункових одиниць;

5) за особливо тяжкий злочин – від 5000 до 10000 розрахункових одиниць.

5. Питання про призначення штрафу вирішується з урахуванням майнового стану засудженої особи.

6. З урахуванням майнового стану засудженої особи суд може прийняти рішення про:

а) сплату штрафу частинами на строк до п'яти років, з визначенням розмірів платежів та періодичності (не рідше ніж один раз на 60 днів),

б) або відстрочення його сплати на строк до одного року.

Стаття... Обмеження свободи

1. Обмеження свободи полягає в обмеженні в реалізації права на свободу пересування шляхом встановлення засудженій особі:

1) обов'язку знаходитися за місцем свого проживання у визначені судом години доби (від 8 до 12 годин на добу) чи у визначені судом дні тижня;

2) заборони виїжджати за межі України, перебувати у місцях, де свободу пересування обмежено Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», а також у місцях, визначених судом;

3) обов'язку періодично з'являтися до органу, що відає виконанням цього виду покарання, періодично зазнавати його перевірок та знаходитися під електронним моніторингом.

2. Обмеження свободи встановлюється на строк від 1 місяця до 5 років.

Стаття... Ув'язнення на певний строк

1. Ув'язнення на певний строк полягає в обмеженні в реалізації права на особисту свободу шляхом тримання засудженої особи в установі виконання покарання протягом визначеного судом строку.

2. Ув'язнення на певний строк встановлюється на строк від 1 місяця до 30 років.

Стаття... Довічне ув'язнення

1. Довічне ув'язнення полягає в обмеженні в реалізації права на особисту свободу шляхом безстрокового тримання засудженої особи в установі виконання покарання.

2. Довічне ув'язнення не може бути призначене особі, яка:

1) на час вчинення злочину не досягла 21 року;

2) на час винесення вироку досягла 65 років;

3) на час вчинення злочину чи на час винесення вироку є вагітною жінкою.

3. Щодо особи, засудженої до довічного ув'язнення, яка має низький ризик вчинення нового злочину, здатна інтегруватися в суспільство та вжила всіх можливих заходів для реституції чи компенсації шкоди, заподіяної вчиненням нею злочином, суд може прийняти рішення про:

1) заміну довічного ув'язнення ув'язненням на строк від 25 до 30 років (обчислюваних із дня, з якого обчислюється довічне ув'язнення) – після відбуття нею не менше 20 років довічного ув'язнення;

2) умовне¹ звільнення її від подальшого відбування покарання – після відбуття нею не менше 25 років ув'язнення.

Стаття... Санкції

1. Особа, яка вчинила проступок другої категорії, карається²:

¹ Умови звільнення та кримінально-правові наслідки їхнього виконання чи невиконання мають визначатися окремою статтею іншого розділу КК.

² Використання такого прийому законодавчої техніки щодо викладення санкцій зумовлює й особливість побудови статей Особливої частини кримінального закону. При такому підході вони мають викладатися, наприклад, так: «Особа, яка вчинила... карається відповідно до пункту... частини... статті... [«Санкції»] цього Кодексу».

1) громадськими роботами на строк від одного місяця до двох місяців;

2) громадськими роботами на строк від двох місяців до чотирьох місяців;

3) громадськими роботами на строк від одного місяця до двох місяців або штрафом у сумі від десяти до п'ятдесяти розрахункових одиниць;

4) громадськими роботами на строк від двох місяців до чотирьох місяців або штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць;

5) штрафом у сумі від десяти до п'ятдесяти розрахункових одиниць;

6) штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць;

7) штрафом у сумі від п'ятдесяти до ста розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від одного до трьох місяців;

8) обмеженням свободи на строк від одного до трьох місяців.

2. Особа, яка вчинила проступок першої категорії, карається:

1) громадськими роботами на строк від чотирьох місяців до шести місяців;

2) громадськими роботами на строк від чотирьох місяців до шести місяців або штрафом у сумі від ста до двохсот розрахункових одиниць;

3) штрафом у сумі від двохсот до трьохсот розрахункових одиниць;

4) штрафом у сумі від двохсот до трьохсот розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців;

5) обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців;

6) обмеженням свободи на строк від трьох до шести місяців або ув'язненням на строк від одного до трьох місяців;

7) ув'язненням на строк від одного до трьох місяців.

3. Особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, карається:

1) громадськими роботами на строк від шести місяців до дев'яти місяців;

2) громадськими роботами на строк від дев'яти місяців до дванадцяти місяців;

3) громадськими роботами на строк від шести місяців до дев'яти місяців або штрафом у сумі від трьохсот до п'ятисот розрахункових одиниць;

4) громадськими роботами на строк від дев'яти місяців до дванадцяти місяців або штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць;

5) штрафом у сумі від трьохсот до п'ятисот розрахункових одиниць;
6) штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць;

7) штрафом у сумі від однієї тисячі до двох тисяч розрахункових одиниць;

8) штрафом у сумі від п'ятисот до однієї тисячі розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців;

9) обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців;

10) обмеженням свободи на строк від шести до дванадцяти місяців або ув'язненням на строк від трьох до шести місяців;

11) ув'язненням на строк від трьох до шести місяців.

4. Особа, яка вчинила злочин істотної тяжкості, карається:

1) штрафом у сумі від двох тисяч до трьох тисяч розрахункових одиниць;

2) штрафом у сумі від трьох тисяч до чотирьох тисяч розрахункових одиниць;

3) штрафом у сумі від трьох тисяч до чотирьох тисяч розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від одного року до двох років;

4) обмеженням свободи на строк від одного року до двох років;

5) обмеженням свободи на строк від двох років до трьох років;

6) обмеженням свободи на строк від трьох років до чотирьох років;

7) обмеженням свободи на строк від двох років до трьох років або ув'язненням на строк від шести місяців до одного року;

8) обмеженням свободи на строк від трьох років до чотирьох років або ув'язненням на строк від одного до двох років;

9) ув'язненням на строк від шести місяців до одного року;

10) ув'язненням на строк від одного до двох років.

5. Особа, яка вчинила злочин середньої тяжкості, карається:

1) штрафом у сумі від чотирьох тисяч до шести тисяч розрахункових одиниць;

2) штрафом у сумі від шести тисяч до восьми тисяч розрахункових одиниць;

3) штрафом у сумі від восьми тисяч до десяти тисяч розрахункових одиниць;

4) штрафом у сумі від восьми тисяч до десяти тисяч розрахункових одиниць або обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років;

- 5) обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років;
 - 6) обмеженням свободи на строк від чотирьох років до п'яти років або ув'язненням на строк від двох до трьох років;
 - 7) ув'язненням на строк від двох до трьох років;
 - 8) ув'язненням на строк від трьох до п'яти років.
6. Особа, яка вчинила тяжкий злочин, карається:
- 1) ув'язненням на строк від п'яти до семи років;
 - 2) ув'язненням на строк від семи до десяти років.
7. Особа, яка вчинила особливо тяжкий злочин, карається:
- 1) ув'язненням на строк від десяти до п'ятнадцяти років;
 - 2) ув'язненням на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років;
 - 3) ув'язненням на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років або довічним ув'язненням;
 - 4) ув'язненням на строк від двадцяти до тридцяти років або довічним ув'язненням.

General conclusions

1. Instrumentalism as a direction of philosophy and methodology of science, based on the best achievements of pragmatism, has enriched both philosophical and sectoral scientific thought by teaching about the means by which a certain subject carries out meaningful and purposeful behavior in the environment in which he finds himself. In jurisprudence, instrumentalism as a course of philosophy has become a methodological condition for the formation of an instrumental theory of law, the basic basis of which is the study of legal phenomena from the standpoint of their expediency and suitability in the process of legal regulation to achieve the goals set for law. One of the most significant achievements of the instrumental theory of law was the formation in it of a general doctrine of legal means as a phenomenon of legal reality, with the help of which the goal of law can be achieved.

2. Legal means encompass a fairly wide range of legal phenomena to be classified according to different criteria: according to the level of their universality and significance (the main elements of the legal regulation mechanism, integral legal regimes and operational legal instruments) by industry (means of individual branches of law); by the role in the mechanism of legal regulation (means of establishment and means of action) and by a number of other criteria.

3. Allocation of the range of means of criminal law presupposes, first of all, the allocation of criminal law itself as a branch of law. In a broad sense, criminal law is defined as a super branch of law (next to private law and public law), covering all the rules of law that regulate the powers of the state to counteract a criminal offense (including the rules of substantive, procedural, executive criminal, as well as the so-called «administrative-tort» law). In a narrow sense, criminal law is a branch of national public material law that determines the powers of the state to recognize the actions of criminal offenses and apply criminal liability for their commission.

4. Accordingly, the amount of means of criminal law can be interpreted in broad (as means of super branch of criminal law) and narrow (as means of the branch of material criminal law) meanings. Examining them in a narrow sense has shown that they are all associated with one of two branch-forming institutions of criminal law: the institution of criminal offense or the institution of criminal responsibility. In addition, the criminal law may

provide for legal means of other law branches, becoming the means of the criminal law act, while not becoming the means of criminal law.

5. According to their role in the mechanism of legal regulation, all criminal means are divided into means of establishment and means of action. moreover, such a classification has a universal character: it concerns both the means associated with the institution of a criminal offense and the means associated with the institution of criminal liability.

6. Criminal means-establishments associated with the institution of criminal responsibility are those reflected in the prescriptions of the criminal law legal phenomena that determine the types and sizes of influence on the legal status of a person in connection with the commission of a criminal offense. These include criminal liability itself (including punishment, trial («probation») and convictions), as well as other criminal law measures that can be applied to a person who has committed a criminal offense (security measures, «restrictive measures», «special confiscation «etc.)

7. Criminal means-acts associated with the institution of criminal responsibility are those reflected in the prescriptions of the criminal law, legal phenomena that determine the powers of the subject of law enforcement in the practical implementation of means-establishments to specific persons. These include: 1) the application (appointment, imposition) of one or another means of establishing; 2) non-use of it (exemption from its use) 3) replacement of one mean of establishing with another.

8. All criminal means of establishing, related to the institution of criminal liability, according to the criterion of the peculiarities of expressing their content and form in the mechanism of legal regulation, are divided into three types: 1) potential criminal means of establishing, that is, those legal phenomena that are determined by the norms of criminal rights and are subject to possible application in the legal regulation of a certain range of criminal law social relations; 2) the criminal law means are concretized, that is, those legal phenomena that, on the basis of the norms of criminal law, are established by the law enforcement act (in particular, the sentence) of the court and are subject to application in the settlement of specific criminal relations; 3) real criminal law means, that is, those legal phenomena that, on the basis of the norms of criminal law and the law enforcement act (in particular, the verdict) of the court, are actually applied to the person who committed the criminal offense, and are arrogant about it.

9. Criminal liability as a branch-forming criminal means-setting is a restriction provided by criminal law in the exercise of human rights and

freedoms, which are enforced by a court decision to a person who has committed a criminal offense for the purpose of her execution. It is a collective (complex) criminal law tool and, according to the current Criminal Code of Ukraine, includes three independent means of establishing: punishment, «duties imposed by the court on a person released from serving a sentence with probation» (Article 76) and a criminal record). In the future, criminal liability can either preserve the same complex character or be identified with only one criminal means-setting – punishment.

10. The other means of criminal liability provided by the criminal law are not the means of criminal liability, although they are related to this branch-forming institution of criminal law, but do not have signs of criminal liability. According to the current Criminal Code of Ukraine, these include, for example, restrictive measures, compulsory medical measures, compulsory treatment, special confiscation, compulsory educational measures, as well as criminal measures for legal entities. In prospective criminal legislation, such or similar means of establishing can also be retained, but cannot be covered by the content of criminal liability.

11. Punishment is a criminal means-establishment, which is covered by the scope of criminal liability and has all its features, and consists in the restriction provided by the criminal law in the exercise of human rights and freedoms, is enforced by a court conviction to a person, convicted of a criminal offense with the intent to execute her.

12. A criminal record as a criminal means-establishment other than punishment, within the limits of criminal liability, can be retained in the criminal legislation of Ukraine only taking into account the provisions of Part 3 of Art. 76 of the Constitution and the general inertia of public consciousness. When these factors are overcome, it is possible to move to the registration model of a criminal record as a legal means outside the limits of criminal liability, or even to refuse it at all.

13. Probation, in accordance with the Probation Rules of the Council of Europe, is a legal instrument-act that determines the procedure for the execution of another means-of-establishment applied to a person (in particular, a punishment not related to isolation from society). The use of this term for naming a means of criminal liability, would be a type of punishment or an alternative to punishment, is permissible, but not desirable. If the legislator makes a decision on the possibility and expediency of the existence of a means of establishing, an alternative punishment, within the limits of criminal liability, it could be called a «test» and meaningfully

defined in the model, it would be a softer type of means of criminal liability compared to punishment.

14. Of all the means of criminal liability, the subject of this study is only punishment, and (taking into account the classification according to the criterion of the peculiarities of expressing content and form in the mechanism of legal regulation) – only a potential punishment defined by the norms of criminal law, and is subject to possible application in the legal regulation of criminal public relations. The punishability of criminal offenses is such a property of them, which consists in the establishment in the criminal law of punishment in the form of a potential criminal means of establishing for their commission. In this sense, punishability is itself a criminal law remedy – a potential punishment defined in the criminal law.

15. Punishability is neither *de lege lata*, nor *de lege ferenda* has to be a sign of a criminal offense, but is only its property, quality, although it is certainly inherent in a criminal offense, but does not distinguish it from any other phenomena. In this sense, punishability is a component of a broader property of a criminal offense – the establishment in criminal law of potential criminal means-establishments that can be applied for its commission. In addition, the punishability cannot be equated either with the unlawfulness of a criminal offense, or with its foreseeing in the criminal law, or with the actual imposition of punishment for its commission.

16. The real position of the punishability of criminal offenses under the Criminal Code of Ukraine 2001 evokes critical assessments, taking into account: data from judicial statistics on the number of criminal offenses committed and types of punishments; studying of the judgments of the carriers of the judiciary and the results of individual assessments of public opinion; positions of scientists and decisions of public authorities. Therefore, in Ukraine, a social inquiry has been formed on the general theory of determining the punishability of criminal offenses and its methodological validity.

17. The study of the issues of determining the punishability of criminal offenses has a long history and an active present, which made it possible to reach the level at which theoretical views on the definition of the punishability of criminal offenses were formed in a certain highlighted circle of scientific knowledge, which has signs of a scientific theory and took its place in the system of science of criminal law.

18. The one that has been achieved to date and the one that is developing in the future, the body of scientific knowledge about determining the

punishability of criminal offenses is a scientific theory, that is, a system of scientific knowledge separated from others (including: hypotheses, ideas, arguments, conclusions, etc. etc.), describe and explain the definitions of the punishability of criminal offenses on the basis of a certain unifying basis, have a proper theoretical basis and applied practical significance.

19. Any theory of determining the punishability of criminal offenses in its subject is socio-humanitarian, in its place in the science of criminal law – fundamental, and in terms of the accuracy of predicting the final result – stochastic. At the same time, the theories of determining punishability, developed by different authors in different historical periods, in different socio-economic or state-political conditions, can be phenomenological or non-phenomenological; formal, meaningful or mixed; positive or normative, etc.

20. In terms of their scope, the theory of determining punishability can be general – such as covering the entire range of issues related to this criminal law remedy, and special – such, limited to only a certain part of these issues. Special theories can be theories of determining the punishability of certain types of criminal offenses, or determining the punishability of a certain type of punishment, or determining the punishability of criminal offenses committed by certain categories of subjects, and the like. A scientific theory, which, on the one hand, aims to provide a full coverage of theoretical knowledge about the determination of the punishability of criminal offenses, and on the other hand, is considered as the basis for the further development of scientific research in this area, is called the general theory of the determination of the punishability of criminal offenses.

21. The subject of the general theory of determining the punishability of criminal offenses is the activity of the state to determine this criminal remedy in the criminal law (problems of the origin and content of the right of punishment (*jus puniendi*), criminal law policy as an external form of manifestation of the implementation of such powers, the place of penalization of criminal offenses among directions of this policy, as well as the general rules for its implementation), and punishment itself as a potential criminal law remedy established in the criminal law as a result of such activities (general provisions on punishment as a criminal law remedy, as well as on the list (system) types of punishment, about each separate type of punishment and about the system and types of sanctions).

22. The structure of the general theory of determining the punishability of criminal offenses is made up of its conceptual and terminological apparatus,

empirical and theoretical knowledge about the subject of this theory, the ideas, conclusions, proposals developed by this theory for determining the punishability of criminal offenses in the law, as well as theoretical models for constructing general provisions on punishment in the system of criminal means, provisions on certain types of punishment and on the sanctions of articles of the criminal law. The amount of knowledge that makes up this general theory, according to the degree of their generalization is divided into the general part of this theory (ideas, conclusions and proposals are applicable to the definition of both general provisions on punishment and its types, it in the system of other criminal means, and the punishment of the entire system criminal offenses in general and each separately taken of them, in particular) and a special part (knowledge about certain types of punishments or determining the punishability of certain types of criminal offenses that have not yet reached the general level of significance). Depending on the characteristics of the subject, the entire amount of knowledge, this general theory, is divided into: 1) knowledge about the essence, origin and justification, as well as the procedure for the state's implementation of the law of punishment (*jus puniendi*) in terms of determining and fixing the types and amounts of punishments in the criminal law for the commission of criminal offenses; 2) knowledge about the punishability of criminal offenses as a result of the state's implementation of penalization and as an independent criminal remedy.

23. The functions of the general theory of determining the punishability of criminal offenses are quite diverse, but, basically, are as follows. The synthetic function of this theory is to unite, fix and structure in a single integral system all knowledge about its subject of this theory. The explanatory function lies in the fact that it is intended to identify the basic properties, connections and dependencies of its subject, fix them, and also interpret them in such a state in which they become accessible and unambiguously acceptable for the theory users. The methodological function lies in the fact that within the framework of this theory, a scientific concept and a system of methods are determined to which all of its provisions are subject, and the provisions of special theories for determining the punishability of criminal offenses can be obeyed, as well as in solving general, fundamental issues concerning the determination of the punishability of criminal offenses, will have predetermined values for the further solution of individual applied (partial) issues. The predictive function of this theory lies in the fact that it is designed to provide for the further development of determining the punishability of criminal offenses both at the theoretical and at the rule-

making levels. The practical function of this theory, first of all, lies in the fact that it is designed to develop and substantiate a theoretical model of the punishability of criminal offenses, which could be adopted by the practice of lawmaking and through the political and legal decision of the parliament to translate it into current legislation.

24. The conceptual apparatus of the general theory for determining the punishability of criminal offenses consists of three blocks of concepts. The first block is a concept that is unique, inherent only in this scientific theory and uncharacteristic of one another («determination of the punishability of a criminal offense», «penalization of criminal offenses», «punishability of criminal offenses» and derived and special concepts derived from them). The second block is a concept borrowed from other theories of criminal law («criminal responsibility», «Penalty», «retribution», «probation», «conviction», etc.). The third block is a concept borrowed by this theory from other, non-legal sciences («system», «means», «mechanism», «policy», «regulation», «term», «size», etc.)

25. In the system of science, the general theory of determining the punishability of criminal offenses refers to the social (social) sciences, and among them – to the legal sciences. In the system of legal sciences and part of its subject and content concerning punishability as a criminal law means, belonging to the science of criminal law, and that part of the subject and content relating to the definition of punishability as a type of lawmaking activity of the state – to the subject of the science of criminal law policy. The latter can be positioned both as an independent political and legal science, and as a component of the science of criminal law.

26. The right to punish (*jus puniendi*) belongs to the state on the basis of a social contract with the people and is divided into three components: the power to establish in the law the punishment for committing criminal offenses; the power to impose punishment on persons who have committed criminal offenses; the power to execute punishments against those to whom it is intended. The Ukrainian people as a whole and its individual representatives, in particular, can help the state in the implementation of each of the three components of the right to punishment, but cannot implement them independently. This right has been transferred to the state completely and finally.

27. The subject of the general theory of determining the punishability of criminal offenses covers only the first component of the law of punishment, namely the powers of the state to determine the punishability of criminal

offenses in the criminal law. The second component of the law of punishment is the subject of the general theory of sentencing, and the third is the subject of the general theory of the execution of sentences. Therefore, neither the second nor the third component of the right to punishment is not covered by this study.

28. The right to punishment in terms of determining the punishability of criminal offenses is exercised through the implementation by the state of its criminal law policy. The latter has four different meanings, but in the first (main) one it is understood as the activity of the state to counteract a criminal offense using the means of criminal law. Outside the criminal law policy is the activity of combating crime with the use of other, in addition to criminal law, means, in particular: legal means of a different branches affiliation, as well as extra-legal means. In addition, the criminal law policy can also be interpreted in the sense of a strategic, general line, according to which such activities should be carried out; in the sense of a separate branch (or sub-branch) of legal (or political-legal) science; in the sense of a university academic discipline.

29. Criminal law policy as an activity of the state to counteract a criminal offense using the means of criminal law is carried out at two levels: lawmaking and law enforcement. The lawmaking level of the implementation of the criminal law policy consists in the creation and consolidation in the criminal law of criminal law means to be applied at the law enforcement level. The law enforcement level of the implementation of criminal law policy consists in the actual application of the criminal law means created at the level of funds for the settlement of specific criminal law social relations.

30. Depending on the relationship with certain means of criminal law, in the funds at the level of implementation of criminal law policy, there are several directions: the definition in the criminal law of acts as criminal offenses or refusal to recognize them as such; determination of criminal means-establishments to be applied for the commission of criminal offenses; the definition of criminal means-acts both for criminal offenses (for example, the rules for their qualification), and for the methods of establishing that can be applied for their commission (their appointment, release from them or their replacement). The subject of the general theory of determining the punishability of criminal offenses covers only that part of the lawmaking level of the implementation of criminal law policy, which consists in determining the punishment in the criminal law, and is traditionally referred to as the penalization of criminal offenses.

31. Penalization of criminal offenses is an integral part (direction) of the state's criminal law policy, it is the process and result of the legislator's activities to determine the punishability of criminal offenses in order to provide regulatory support for criminal law means of combating crime. It is an independent area of criminal law policy, which can neither be covered by other areas (for example, criminalization), nor cover other areas (for example, depenalization), nor be identified with individual areas of implementation of criminal law policy at the law enforcement level (for example, with the sentencing).

32. The entire criminal law policy of the state, including at the level of funds, should be carried out not only on a scientifically grounded basis, but also in accordance with certain legally binding rules (part 2 of article 19 of the Constitution of Ukraine). These rules are general principles of law, are reduced to the fundamental principle of the rule of law, or follow from it. Penalization of criminal offenses should also be subject to these principles as one of the lawmaking directions of the implementation of criminal law policy, which consists in determining the punishability of criminal offenses.

33. Eight principles are derived from the fundamental principle of the rule of law, which must be enshrined in the criminal law, and which must obey not only the law enforcement level, but also the lawmaking level of the implementation of criminal law policy, and in all its directions. These are the principles: legality; legal certainty; equality before the law; proportionality; individuality; humanism; one-time; fulfillment of international obligations in good faith. Each of them has its own meaning for the implementation of the penalization of criminal offenses.

34. The principle of legality lies in the fact that the law must determine: first, the general concept of punishment, its features and goals, as well as the place of punishment in the system of criminal means; second, the content of each particular type of punishment; third, the size of each type of punishment; fourthly, the circle of persons to whom this or that particular type of punishment can be applied; fifth, the punishability of each individual criminal offense (sanction for it).

35. The principle of legal certainty is that: firstly, the provisions of the law on the punishability of criminal offenses should be formulated as clearly as possible, so as to allow only one version of their interpretation and exclude any other; secondly, a reasonable balance must be found between the imperativeness of the provisions of the law in terms of punishability and the discretionary powers of the court when imposing punishment; third,

constant monitoring of the suitability for the application of the provisions of the criminal law on punishability; fourth, the predictability of the provisions of the criminal law on punishment; fifth, that all changes in punishability are carried out with the provision of a real opportunity for society to become familiar with them and get used to them; sixth, so that the increase in punishment does not have a retroactivity.

36. The principle of equality before the criminal law in terms of determining the punishability of criminal offenses has four components: first, it is the determination of the punishability of all criminal offenses committed by any person in a single criminal law; secondly, that for all subjects of criminal offenses, the punishability, as a general rule, is defined in the same way and regardless of their characteristics of race, skin colour, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, according to linguistic or other characteristics; thirdly, the admission of the possibility of legislative establishment of reasonable features of the punishability of criminal offenses for representatives of certain social groups; fourthly, the assumption of the possibility of the existence of so-called «special» punishments.

37. The principle of proportionality in terms of determining the punishability of criminal offenses has the following manifestations: first, the legitimacy of the goal of determining the punishability is determined by the grounds for the criminalization of the act; secondly, the punishment for criminal offenses must be proportionate (dimensional), but not excessive; thirdly, the punishment must be the *ultima ratio* (last mean), which is applied for the commission of a criminal offense; fourthly, the size of the punishment itself must be differentiated.

38. The principle of individuality in determining the punishability of criminal offenses is that this criminal remedy should be established in such a way that it has the maximum individual character, that is, that the punishment minimally affects the rights of other persons, except for the one that entered the criminal offense.

39. The principle of humanism in terms of determining the punishability of criminal offenses, on the one hand, requires due respect for the rights of a person who has committed a criminal offense, limiting them only to the extent that it is necessary and permissible to achieve the goals of punishment, and, on the other hand, is an obstacle to establish inhuman (inhuman) types of punishments or inhuman models of such punishments, the existence of which is generally not recognized as a violation of Art. 3

of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

40. The principle of one-off in terms of determining the punishability of criminal offenses has three components: first, the general rule should be fixed in the criminal law that each criminal offense is punishable only once; secondly, when determining the punishability of individual criminal offenses, the legislator must also take into account the fact that in the case when the elements of individual crimes or criminal offenses are correlated with each other as a part and a whole, the qualification of the whole in terms of the aggregate of two articles, and therefore double its punishability; thirdly, the law must provide for the territorial limits of the non bis in idem principle in such a way that it does not cover the prohibition of double interstate jurisdiction in cases where it is permitted by international law.

41. Conscientious fulfillment of international obligations as a principle of the legislator's activities to determine the punishability of criminal offenses is to fully embody in the criminal law the norms and mechanisms laid down in international legal treaties of Ukraine regarding the punishability of certain actions, taking into account the peculiarities of our national legal system and the requirements of the continuity of our criminal legislation.

42. The theoretical model for determining the punishability of criminal offenses should be a specially created on the basis of the provisions of the general theory of determining the punishability of criminal offenses, an ideal (such that exists in the idea) system of provisions on the punishability of criminal offenses, the necessary degree of similarity with the proposed one for enshrining in the legislation should be adequate for this. This model should include three blocks of provisions: first – on the list (system) of types of punishment, should be provided for in the criminal law; the second – about the content of each particular type of punishment; third – the provision on the punishability of individual criminal offenses, is determined in the sanctions of the criminal law.

43. The formation of a list of types of punishment should be carried out on the basis of the selection of individual means of influencing a person based on the results of establishing their compliance with the primary features of the type of punishment, which are their following four properties. First, they must be directed exclusively against the legal rights or freedoms of the individual; secondly, they must restrict a person in the exercise of this right or freedom; thirdly, they can relate exclusively to those rights and freedoms in respect of which are allowed by the Constitution of Ukraine or

international legal acts in the field of human rights; fourth, their punitive content should prevail preventive.

44. On this basis, it was determined that the types of punishment that are subject to consolidation in the theoretical model are their list (in order of increasing severity): public works , fine, restriction of freedom, imprisonment for a certain period and life imprisonment. Public works and a fine can be both basic and additional punishment, other types of punishment are only basic. Other legal means, according to the current Criminal Code of Ukraine, are recognized as types of punishments, must either be recognized as security means (for example, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain types of activities), or excluded from it (for example, correctional labor), or «absorbed» by the named types punishment (for example, arrest by imprisonment for a certain period).

45. The list of types of punishments provided by the criminal law has a systemic property, therefore it can be referred to as a punishment system. The systemic property of this list is that it acts as a legislative basis for determining the punishability (penalization) of each individual criminal offense by determining the sanction to be applied for its commission. On this basis, the system of punishments is determined by the criminal law, coordinated and ordered, closed by a variety of types of punishments, and is the basis for determining the punishability of certain types of criminal offenses.

46. The theoretical model of public works as a form of punishment consists of the following three provisions. Firstly, public works is a «mixed» type of punishment that limits a person in exercising the right to work by imposing on him the obligation to perform socially useful, feasible free work in his free time from employment. Secondly, they are appointed for a period of 1 to 12 months and are performed monthly: by a busy person – 40 hours (but not more than 4 hours a day) by an unoccupied person – 80 hours (but not more than 8 hours a day) to minors – 20 hours (but not more than 2 hours a day). Thirdly, this type of punishment can be imposed on any person, with the exception of persons under the age of 16, persons with disabilities of I or II groups, pregnant women and persons who have reached retirement age.

47. The theoretical model of a fine as a type of punishment consists of the following three provisions. Firstly, a fine is a «mixed» type of punishment that limits a person in the exercise of ownership of a certain amount of money by imposing on him the obligation to pay them to the state Fund for

Compensation of Harm Caused by Criminal Offenses. Secondly, it is calculated in units of account specific to the criminal legislation (which is initially proposed to be taken for UAH 100) and is set in the range from 10 to 10,000 units of account. Thirdly, this type of punishment is general – it can be assigned to any person who has money or property, on which a fine can be levied.

48. The theoretical model of restriction of freedom as a type of punishment is that it is the main general type of punishment, is a set of restrictions on the freedom of movement of a person who is not isolated from society, can be applied for a period determined by the court, ranging from 1 month to 5 years. These restrictions are: first, the establishment of a duty to him to be at his place of residence at hours of the day and days of the week, determined by the court; secondly, the prohibition to stay outside Ukraine, in places where freedom of movement is limited by the law of Ukraine «On freedom of movement and free choice of place of residence in Ukraine», and in places determined by the court; thirdly, the use of means of constant (electronic monitoring) and periodic (checking) control over the behaviour and location of the convict.

49. The theoretical model of term imprisonment as a type of punishment is that it is the main general type of punishment aimed at restricting a person in the exercise of exclusively the right to personal freedom for a period from 1 month to 30 years. Different durations of this type of punishment must be filled with different contents of correctional and resocialization means, and are to be applied to the convicted person.

50. The theoretical model of life imprisonment as a type of punishment is that it is the most severe basic type of punishment, it restricts a person in the exercise of the right to personal freedom for a period until the end of her life, unless this person, during serving a certain period of this type of punishment, does not behave will prove the possibility of her early release. The content of legal restrictions of this type of punishment, in contrast to others, also includes the basis for the early termination of his serving, which should be defined as two alternative powers of the court. With regard to persons who have served at least 20 years of life imprisonment, the court must be authorized to replace this punishment with imprisonment for a term of 25 to 30 years (calculated from the beginning of life imprisonment), provided that it is proved that the penological grounds for their further serving of this type of punishment have disappeared. Under the same conditions, for persons who have served at least 25 years of life imprisonment,

the court must be empowered to release them from further serving their sentence with a parole.

51. Further development of scientific research on the punishability of criminal offenses can lead to the formation, on the basis of the provisions of the general theory of punishability, of certain special theories of punishability by complex or special punishments. Therefore, a theoretical model of the system of general types of punishments has been developed in the direction of complementing its types or subtypes of complex (such as combining the right-sided contents of several others) or special (having features of the right-sided contents for certain categories of convicts) punishments.

52. A sanction is a structural element of a norm of both criminal law and a criminal-legal order, which reflects the types and sizes of punishments to be applied for committing a separate criminal offense (punishability of a separate criminal offense).

53. In order to implement the principles of criminal law, which are covered by the principle of the rule of law or derive from it (first of all, the principles of proportionality, legal certainty, equality before the law), a system of standard sanctions of criminal law should be developed. Taking into account the repeated repetition of the content of these sanctions in the macro norms of criminal law on responsibility for certain criminal offenses, they should be transferred to the content of the General Part of the Criminal Law.

54. The design of standard sanctions should be carried out according to the following rules: first, they should provide only those types of punishments that are established in the punishment system; secondly, all punishments in sanctions should be determined by the minimum and maximum size, and both of these sizes should not go beyond the limits for a certain type of punishment; thirdly, all penalties in sanctions (with the exception of life imprisonment) must be established in relation to certain amounts, and for them both maximum and minimum terms (sizes) must be established; fourthly, the sizes (terms) of punishments in sanctions of adjacent degrees of severity cannot overlap; fifthly, in alternative sanctions, only punishments that are proportionate to each other in severity can be established; sixth, in sanctions for the most serious crimes, a wider gap should be established between the minimum and maximum amount of punishment, in sanctions for misdemeanours and less serious crimes – less; seventh, for the types of punishments, conceivable as additional (public works and fines), independent

grounds must be made for their appointment as such without including them in sanctions.

55. On the basis of the formulated rules and other provisions of the general theory of determining the punishability of criminal offenses, a system of 50 standard sanctions (15 for misconduct and 35 for crimes) has been developed, which can be used by the legislator to penalize them after a preliminary assessment of the typical severity of the corresponding type of criminal offense.

56. Draft legislative prescriptions on typical sanctions, as well as draft other legislative prescriptions aimed at implementing a theoretical model for determining the punishability of criminal offenses:

Section... Punishment

Article... Concept and purposes of punishment

1. Punishment is a restriction in the exercise of human rights or freedoms; it is enforced on the basis of this Code by a court conviction against a person found guilty of a criminal offense.

2. Punishment has the purpose of retribution, through which it achieves the prevention of new criminal offenses and encouraging a person to law-abiding behaviour.

Article... System of punishments

1. The system of punishments is:

- 1) public works;
- 2) a fine;
- 3) restriction of freedom;
- 4) term imprisonment;
- 5) life imprisonment.

2. Public works and a fine are the main and additional types of punishment.

3. Restrictions of freedom, term imprisonment and life imprisonment are the main types of punishment.

Article... Public works

1. Public works consist of restricting the exercise of the right to work by imposing on the convicted person the obligation to perform socially useful, feasible free work in his free time from employment.

2. Public works are established for a period of 1 to 12 months and are performed monthly: by an employed person – 40 hours (but not more than 4 hours a day) by an unemployed person – 80 hours (but not more than 8 hours a day) to a minor – 20 hours (but no more than 2 hours a day).

3. Public works cannot be assigned to a person with at the time of sentencing is:

- 1) under the age of 16;
- 2) a person with a disability group I or II;
- 3) a pregnant woman;
- 4) or has reached retirement age.

4. As an additional punishment, public works may be imposed together with a fine or restraint of freedom as the main punishment in cases where the court considers that their use will contribute to the achievement of the goal of punishment.

Article... Fine

1. The fine is to restrict the exercise of the right of ownership by imposing on the convicted person the obligation to pay a sum of money to the State Fund for Compensation for Damage Caused by Criminal Offenses.

2. The fine is set in the amount of 10 to 10,000 units of account.

3. A fine as an additional punishment may be imposed only for the commission of an intentional criminal offense:

- 1) from a selfish motive;
- 2) corruption;
- 3) or one that caused grave or especially grave property damage.

4. As an additional penalty, a fine may be imposed in the amount of:

1) for a misdemeanour of the second category – from 10 to 100 units of account;

2) for a misdemeanour of the first category – from 100 to 300 units of account;

3) for a crime of minor gravity – from 300 to 500 units of account;

4) for a crime of substantial gravity – from 500 to 1000 units of account;

5) for a crime of average gravity – from 1000 to 3000 units of account;

6) for a serious crime – from 3000 to 5000 units of account;

7) for an especially serious crime – from 5,000 to 10,000 units of account.

5. The issue of imposing a fine is decided taking into account the property status of the convicted person.

6. Taking into account the property status of the convicted person, the court may decide on:

a) payment of the fine in installments for up to five years with the determination of the amount of payments and the frequency (at least once every 60 days),

b) or postponement of its payment for up to one year.

Article... Restriction of freedom

1. Restriction of freedom consists in restricting the exercise of the right to freedom of movement by establishing to the convicted person:

1) the obligation to stay at his place of residence at a time of day determined by the court (from 8 to 12 hours a day) or on days of the week specified by the court;

2) prohibition to travel outside Ukraine, to be in places, in places where freedom of movement is limited by the law of Ukraine «On freedom of movement and free choice of place of residence in Ukraine», as well as in places determined by the court;

3) obligations to periodically appear in the body in charge of the execution of this type of punishment, periodically test its checks and be under electronic monitoring.

2. Restriction of freedom is established for a period from 1 month to 5 years.

Article... Term imprisonment

1. The term imprisonment consists in restricting the exercise of the right to personal freedom by the detention of a convicted person in a penitentiary institution for a period determined by the court.

2. The term imprisonment is established for a period from 1 month to 30 years.

Article... Life imprisonment

1. Life imprisonment consists in restricting the exercise of the right to personal liberty by the indefinite detention of a convicted person in a penitentiary institution.

2. Life imprisonment cannot be imposed on a person who:

1) has not reached the age of 21 at the time of the crime;

2) has reached the age of 65 at the time of sentencing;

3) at the time of the commission of the crime or at the time of passing the sentence, is a pregnant woman.

3. A person sentenced to life imprisonment who has a low risk of committing a new crime, is able to integrate into society and has taken all possible measures to restitution or compensate for the damage caused by the crime committed by him, may be a court:

1) replacement of life imprisonment with imprisonment for a term of 25 to 30 years (calculated from the day from which life imprisonment is calculated) – after serving at least 20 years of life imprisonment;

2) conditional release from further serving of the sentence – after serving at least 25 years of imprisonment.

Article... Sanctions

1. A person who has committed an offense of the second category shall be punished by:

- 1) public works for a period of one month to two months;
- 2) public works for a period of two months to four months;
- 3) public works for a period of one month to two months or a fine in the amount of ten to fifty units of account;
- 4) public works for a period of two months to four months or a fine in the amount of fifty to one hundred units of account;
- 5) a fine in the amount of ten to fifty units of account;
- 6) a fine in the amount of fifty to one hundred units of account;
- 7) a fine in the amount of fifty to one hundred units of account or imprisonment for a term of one to three months;
- 8) restriction of freedom for a term of one to three months.

2. A person who has committed an offense of the first category shall be punished:

- 1) public works for a period of four months to six months;
- 2) public works for a period of four months to six months or a fine in the amount of one hundred to two hundred units of account;
- 3) a fine in the amount of two hundred to three hundred units of account;
- 4) a fine in the amount of two hundred to three hundred units of account or imprisonment for a term of three to six months;
- 5) restriction of freedom for a term of three to six months;
- 6) restriction of freedom for a term of three to six months or imprisonment for a term of one to three months;
- 7) imprisonment for a term of one to three months.

3. A person who has committed a crime of little gravity is punished:

- 1) public works for a period of six months to nine months;
- 2) public works for a period from nine months to twelve months;
- 3) public works for a period of six months to nine months or a fine in the amount of three hundred to five hundred units of account;
- 4) public works for a period of nine months to twelve months or a fine in the amount of five hundred to one child units of account;
- 5) a fine in the amount of three hundred to five hundred units of account;
- 6) a fine in the amount of five hundred to one children's units of account;
- 7) a fine in the amount of one thousand to two thousand units of account;

8) a fine in the amount of five hundred to one children's units of account or imprisonment for a term of six to twelve months;

9) restriction of freedom for a period of six to twelve months;

10) restriction of freedom for a term of six to twelve months or imprisonment for a term of three to six months;

11) an imprisonment for a term of three to six months.

4. A person who has committed a crime of substantial gravity shall be punished:

1) a fine in the amount of two thousand to three thousand units of account;

2) a fine in the amount of three thousand to four thousand units of account;

3) a fine in the amount of three thousand to four thousand units of account or imprisonment for a term of one to two years;

4) restriction of freedom for a term of one to two years;

5) restriction of freedom for a term of two to three years;

6) restriction of freedom for a term of three to four years;

7) restriction of freedom for a term of two years to three years or imprisonment for a term of six months to one year;

8) restriction of freedom for a term of three to four years or imprisonment for a term of one to two years;

9) imprisonment for a term of six months to one year;

10) imprisonment for a term of one to two years.

5. A person who has committed a crime of average gravity shall be punished:

1) a fine in the amount of four thousand to six thousand units of account;

2) a fine in the amount of six thousand to eight thousand units of account;

3) a fine in the amount of eight thousand to ten thousand units of account;

4) a fine in the amount of eight thousand to ten thousand units of account or imprisonment for a term of four to five years;

5) restriction of freedom for a term of four to five years;

6) restriction of freedom for a term of four to five years or imprisonment for a term of two to three years;

7) imprisonment for a term of two to three years;

8) imprisonment for a term of three to five years.

6. A person who has committed a serious crime shall be punished:

1) imprisonment for a term of five to seven years;

2) imprisonment for a term of seven to ten years.

7. A person who has committed an especially serious crime shall be punished:

- 1) imprisonment for a term of ten to fifteen years;
- 2) imprisonment for a term of fifteen to twenty years;
- 3) imprisonment for a term of fifteen to twenty years or life imprisonment;
- 4) imprisonment for a term of twenty to thirty years or life imprisonment.

Список використаних джерел

1. Авраменко О. Конструкція санкції норми про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XIII регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2007 р.). Львів : ЛДУ, 2007. С. 429–431.
2. Авраменко О. В. Врахування стану сильного душевного хвилювання при конструюванні санкції ст. ст. 116, 123 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. Вип. 1. С. 237–250.
3. Автухов К. А., Корчака В. В. До питання перспективи приватних установ виконання покарань в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 51. С. 118–124.
4. Автухов К. А., Яковець І. С. Механізм оптимального виконання покарання у виді позбавлення волі : наук.-практ. посіб. Харків : Права людини, 2013. 248 с.
5. Азаров Д. С. Розроблення Кодексу публічних правопорушень України: теоретичні та прикладні застереження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 134–139.
6. Азаров Д. С. Суспільна небезпека злочину та аналогія кримінального закону (ретроспективний погляд у XIX–XX століття). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 139–146.
7. Акт проголошення незалежності України : від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
8. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / В. М. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 256 с.
9. Актуальные вопросы применения лишения свободы и дополнительных наказаний : науч. изд. / под ред. И. М. Гальперина. Москва : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. 169 с.
10. Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности: история, современность, перспективы, проблемы / под ред. В. З. Лукашевича. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2003. 559 с.

11. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
12. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 12–19.
13. Алексеев С. С. Теория права : учебник. Москва : БЕК, 1995. 320 с.
14. Ананиан С. С. Некоторые проблемы уголовной политики в странах Северной Европы / редкол.: О. А. Белявская (отв. ред.) и др. Москва : ИНИОН РАН, 1992. 78 с. (Серия «Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом» ; вып. 6).
15. Анашкин Г. З. Законодательство СССР о смертной казни и практика его применения : учеб. пособие. Москва : Высш. шк. МВД СССР, 1969. 188 с.
16. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 20 с.
17. Андрушко П. П. Подія кримінального правопорушення: поняття, кримінально-процесуальне та кримінально-правове значення. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 69–74.
18. Аніканова Л. І. Відповідність кримінального законодавства України про покарання, не пов'язані з позбавленням волі, вимогам міжнародних актів. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених*. Сімферополь : [б. в.], 2004. Вип. 5. С. 25–27.
19. Антипов В. В., Антипов В. І. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання : монографія. Київ : Атіка, 2004. 208 с.
20. Антонов И. М. Пенализация преступлений, причиняющих вред здоровью : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Владивосток : Дальневост. гос. ун-т, 2004. 30 с.
21. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 1 / пер. с древнегреч.; ред. В. Ф. Асмус. Москва : Мысль, 1976. 550 с.
22. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. 830 с.
23. Астемиров З. А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания : учеб. пособие по спецкурсу / Дагестан. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Махачкала : РИО ДГУ, 1987. 90 с.

24. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации : курс лекций. 2-е изд., испр. и доп. Одесса : Одес. гос. мор. ун-т, 2001. Т. 1 : Общая часть. 219 с.
25. Багрий-Шахматов Л. В. Система уголовных наказаний и исправительно-трудовое право : учеб. пособие. Москва : Высш. шк. МВД СССР, 1969. 75 с.
26. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Общая часть : курс лекций. Одесса : АО БАХВА, 1998. 192 с.
27. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание : монография. Минск : Вышэйшая шк., 1976. 384 с.
28. Багрий-Шахматов Л. В., Гуськов В. И. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний : науч. изд. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. 108 с.
29. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву : монография. Киев : Вища шк., 1980. 216 с.
30. Бажанов М. И. Наказание в проекте УК Украины. *Проблеми законності* / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. Вип. 38. С. 167–179.
31. Бажанов М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция). *Проблеми законності*. Харьков, 1995. Вып. 29. С. 96–102.
32. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. пособие. Днепропетровск : Пороги, 1992. 168 с.
33. Бакунин М. А. Избранные философские сочинения и письма. Москва : Мысль, 1987. 574 с.
34. Балашинський О. А. Становлення та розвиток інституту покарання в кримінальному праві УСРР (УРСР) (1919–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ : Ун-т Короля Данила, 2018. 20 с.
35. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2007. 16 с.
36. Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ условно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) : науч. изд. / Нац. ун-т внутр. дел ; Запорож. гос. ун-т. Запорожье : ЗГУ ; Харьков : НУВД, 2002. 440 с.

37. Бандурка О. М. Кримінологічні фактори впливу на стан злочинності в Україні. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 25–28.
38. Бантишев О. Ф. Удосконалення чинного кримінального законодавства. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України* : тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2007 р.) / редкол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. Київ : Київ. нац. ун-т. внутр. справ, 2007. С. 50–54.
39. Баранов В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 400 с.
40. Бараш Є. Ю. Кримінологічні засади ресоціалізації засуджених до тривалих строків покарання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. №4 (101) С. 99–109.
41. Батиргарєєва В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2014. Вип. 27. С. 101–109.
42. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния : монография. Харьков : Основа, 1991. 360 с.
43. Баулин Ю. В. Проблемы уголовной ответственности в Украине на пороге XXI века. *Проблема ответственности на рубеже XX и XXI веков* : материалы мемориал. чтений, посвящ. 60-летию проф. А. Ф. Плахотного. Харьков : Харьков. гос. ун-т, 1996. С. 140–143.
44. Баулин Ю. В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность деяния) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харьков : Укр. юрид. акад. им. Ф. Э. Дзержинского, 1991. 41 с.
45. Баулін Ю. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. №2. С. 83–85.
46. Баулін Ю. В. Виклики «нової» злочинності і проблеми кримінального права. *Кримінальне право України*. 2006. №1. С. 5–9.
47. Баулін Ю. В. Відповідність Конституції України – визначна риса якості кримінального закону. *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні* : матеріали наук. конф.,

- 15 трав. 2009 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2009. С. 18–24.
48. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
49. Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність та покарання в рішеннях Конституційного Суду України : тези виступу до круглого столу, присвяч. 80-річчю з дня народж. проф. С. С. Яценка (23 груд. 2016 р.). *Юридичний вісник України*. 2017. 24 лют. – 2 берез. (№ 8). С. 12–13.
50. Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 626–633.
51. Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 83–85.
52. Баулін Ю. В. Методологічне значення поділу права на приватне і публічне для кримінально-правових досліджень. *Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 груд. 2002 р., Харків)*. Харків : Право, 2003. С. 285–287.
53. Баулін Ю. В. Перспективні напрямки кримінально-правових досліджень у контексті Програми діяльності Кабінету Міністрів України. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 трав. 2005 р.) / відп. за вип.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов*. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. С. 112–119.
54. Баулін Ю. В. Поняття кримінальної відповідальності та його значення для практики застосування нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування та вивчення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ ; Харків : Юрінком Інтер, 2002*. С. 39–42.
55. Баулін Ю. В. Принцип верховенства права у кримінально-правовому вимірі. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін.* Харків : Право, 2019. С. 109–113.
56. Баулін Ю. В. Про методологію дослідження принципів кримінального права. *Проблеми методології сучасного правознавства : мате-*

- ріали міжнар. наук.-теорет. конф. (9–10 жовт. 1996 р., Київ). Київ : Укр. Правн. Фундація, 1996. С. 132–135.
57. Баулін Ю. В. Сучасне кримінальне право України: підсумки, тенденції, перспективи розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. Харків : Право, 2012. Вип. 23. С. 29–42.
58. Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссруд, 2006. Вип. 12. С. 23–34.
59. Баулін Ю. В. Теоретико-методологічні проблеми кримінально-правової науки в Україні. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. монографії «Правова доктрина України», Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 80–88.
60. Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 11–25.
61. Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Наука. Політика. Закон. *Юридичний вісник України*. 2009. 24–30 жовт. (№43). С. 6. [Рец. на: Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступ. сл. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. 244 с.].
62. Баулін Ю., Пономаренко Ю. Системність у кримінальному праві та кримінальному законодавстві. *Право України*. 2017. №5. С. 88–95.
63. Баулін Ю., Тацій В. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. №2. С. 17–30.
64. Бачинин В. А. Философия права и преступления : монография. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.
65. Безумовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Т. І. Пономарьова, Д. О. Пилипенко. Харків : ТОВ Панов А. М., 2017. 187 с.

66. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / сост. М. Ю. Юмашев ; пер. с итал.: Ю. М. Маринин, Г. В. Черданцев. 5-е изд., испр. и увелич. Москва : Стелс, 1995. 304 с.
67. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1 : Общая теория криминалистики. Москва : Юрист, 1997. 404 с.
68. Белогриц-Котляревский Л. С. Понятие уголовного права и основания наказания. Ярославль : Тип. губерн. правления, 1883. 28 с.
69. Белявская О. А. Уголовная политика в Японии. Москва : ИНИОН РАН, 1992. 56 с. (Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом ; вып. 7).
70. Беляев Н. А. Предмет советского исправительно-трудового права. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1960. 60 с.
71. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации : науч. изд. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. 176 с.
72. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях : науч. изд. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1963. 186 с.
73. Бентамъ І. Избранныя сочиненія. Томъ первый. Санкт-Петербургъ : Изданіе «Русской книжной торговли», 1867. 678 с.
74. Бережний С. Особливості санкції ч. 2 ст. 115 КК та її співвідношення з іншими санкціями окремих статей в Особливій частині КК України. *Право України*. 2009. № 6. С. 133–138.
75. Березовська Н. Л. Покарання неповнолітніх і виправно-трудовий вплив : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 250 с.
76. Березовський А. А. Амністія: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2008. 238 с.
77. Берзін П. С. Грошові обчислення у кримінальному праві України: сучасний стан, проблеми, пропозиції. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2007. 37 с.
78. Бернюков А. М. Проблема критеріїв досягнення юридичної істини. *Наше право*. 2016. № 1. С. 158–162.
79. Берш А. Я. Примусові заходи медичного характеру: правова природа та види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2017. 20 с.
80. Беца О. В. Європейський досвід гуманізації кримінального судочинства. *Вісник Центру суддівських студій*. 2004. № 2–3. С. 15–26.

81. Беца О., Панасюк М., Шкодюк В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні : посібник / за ред. О. В. Беци. Київ : МП «Леся», 2003. 116 с.
82. Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарання: кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми : монографія. Київ : МП «Леся», 2002. 139 с.
83. Богатирьов І. Пробація як альтернатива позбавлення волі в Україні. Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. 75 с.
84. Богатирьов І. Г. Загальна характеристика кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі (теорія і практика їх запровадження). *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. Київ : КІВС, 2004. Вип. 9. С. 231.
85. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №2. С. 133–137.
86. Богатирьова О. І., Журова І. І., Лісіцков О. В. Інститут звільнення від відбування покарання у законодавстві України : навч. посіб. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 214 с.
87. Богатирьова О. І., Олефір Л. І. Пробація або звільнення від відбування покарання з випробуванням як форма кримінальної відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : спец. вип., присвяч. Міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми вітчизняного права» в рамках VII наук. читань, присвяч. пам'яті В. М. Корецького. Дніпро : Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2017. Ч. 1. С. 185–188.
88. Богатирьова О. І. Сутність інституту пробації у сучасному зарубіжному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : зб. наук. ст. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. 2013. Вип. 31, №25. С. 254–261.
89. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства* : наук. фах. вид. Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого. 2013. №2 (4). С. 1–13.
90. Богданов В. Я. Исправительные работы без лишения свободы (Проблемы сущности и эффективности). Москва : ВНИИ МВД СССР, 1978. 181 с.
91. Богданов В. Я. Ссылка и ее применение. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1980. 64 с.

92. Бодаєвський В. П. Проблеми визначення санкції ст. 410 КК України. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези III міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 240–242.
93. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
94. Борець Т. О. Фактори, що впливають на формування криміногенної ситуації. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 133–135.
95. Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ : лекция. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1975. 38 с.
96. Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 102. С. 305–312.
97. Борисов В. І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 9–12.
98. Борисов В. І. Санкція кримінально-правова. *Вісник Асоціації кримінального права України* : електрон. наук. фах. вид. 2016. № 1 (6). С. 433–434.
99. Борисов В. І. Склад злочину як правова модель. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 254–256.
100. Борисов В., Пашенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 180–190.
101. Боровик А. В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні злочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Акад. адвокатури України, 2017. 18 с.
102. Бородин С. В. Пути оптимизации выбора санкций при разработке проектов уголовных кодексов республик (юридический аспект). *Советское государство и право*. 1991. № 8. С. 73–89.

103. Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты : монография. Москва : Учеб.-консультатив. центр «ЮрИнфоР», 1999. 293 с.
104. Бошук В. А. Теоретические основы уголовно-правовой политики России в сфере государственной безопасности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2006. 28 с.
105. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва : Юрид. лит., 1963. 275 с.
106. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.
107. Брящей Р. І. Звільнення від покарання як форма кримінально-правового реагування на вчинення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 20 с.
108. Буга Г. С., Буга В. В. Застосування конфіскації майна як виду покарання. *Актуальні проблеми кримінального права та процесу* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 16 черв. 2017 р.) / редкол.: О. О. Волобуєва та ін. Кривий Ріг : Полігр. компанія «Геліос-Принт», 2017. С. 89–91.
109. Будзинській С. Начала уголовного права. Варшава : Главный складъ въ книжныхъ магазинахъ Кожанчикова въ С. Петербургѣ, Варшавѣ и Казани, 1870. 362 с.
110. Булатов С. Я. Уголовная политика эпохи империализма. Москва : Совет. законодательство, 1933. 225 с.
111. Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2017. 20 с.
112. Бунин О. Ю. Реализация принципа справедливости при установлении санкций уголовно-правовых норм : монография. Москва : Проспект, 2006. 125 с.
113. Бурдін В. М. До питання про поняття кримінальної відповідальності за КК України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. №9 (47). С. 64–73.
114. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.

115. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. №4. С. 44–51.
116. Бурдін В. М., Мартинишин Г. Р. Призначення покарання за сукупністю вироків (кримінально-правове дослідження) : монографія. Львів : Ліга-Прес, 2014. 216 с.
117. Буроменський М. В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. 2003. №2–3 (33–34). С. 359–370.
118. Бутенко С. Застосування правових позицій Європейського Суду з прав людини щодо права на приватність для захисту від незаконного втручання під час кримінального провадження. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. №1. С. 21–31.
119. Буткевич В., Речицький В. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна безпека і оборона*. 2015. №4. С. 44–49.
120. Бѣлогриць-Котляревській Л. С. Учебник русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ ; Петербургъ ; Харьковъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. 618 с.
121. В Украине вышел на свободу приговоренный в 1996 году к расстрелу убийца. URL: <https://fakty.ua/331881-v-ukraine-vyshel-na-svobodu-prigovorenyj-v-1996-godu-k-rasstrely-ubijca>.
122. Вапнярчук В. В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. 40 с.
123. Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний». *Підприємництво, господарство і право*. 2001. №12. С. 75–77.
124. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. О. Погорілий. Київ : Основи, 1998. 534 с.
125. Везломцев В. Е. Социально-философский анализ наказания: ретрибутивизм и консеквенциализм : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Санкт-Петербург : С.-Петербург. гос. ун-т, 2010. 22 с.
126. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
127. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
128. Вереша Р. Поняття та підстава кримінальної відповідальності. *Право України*. 2006. №12. С. 97–103.

129. Вереша Р. В. Вчення про суб'єктивну сторону злочину : монографія. Київ : Прав. єдність : Алерта, 2018. 1106 с.
130. Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. №1 (26). С. 129–136.
131. Вереша Р. В., Лоєнко К. Ю. Мета покарання: теорії (концепції), історія та сучасний стан. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. №2 (18). С. 54–61.
132. Верховенство права : доп., схвал. Венец. коміс. на 86-му пленар. засід. (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.) / Європ. коміс. «За демократію через право» (Венец. коміс.) ; пер. укр. мовою С. Головатого ; за підтримки Амер. агенції з міжнар. розвитку/USAID. *Право України*. 2011. №10. С. 168–184.
133. Вечерова Е. Н. Некарательное уголовно-правовое воздействие на несовершеннолетних: аналитический дискурс : монография. Николаев : Илион, 2012. 324 с.
134. Вечерова С. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2010. 20 с.
135. Винник А. О. Соціально-правова обумовленість спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. №2. С. 267–281.
136. Виробничий календар на 2020 рік в Україні. URL: https://tqm.com.ua/ua/likbez/ualaws/vyrobnychyj_kalendar_2020.
137. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности : монография. Москва : РАП, 2008. 324 с.
138. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. 448 с.
139. Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве : учеб. пособие. Москва : Акад. МВД СССР, 1979. 132 с.
140. Владимиров Л. Е. Уголовный законодатель, какъ воспитатель народа. Москва : Т-во скоропеч. А. А. Левенсонъ, 1903. XII, 244 с.
141. Владимиров Л. Е. Учебник русскаго уголовного права: общая часть. Харьковъ : Изд-ніе Тип. Каплана и Бирюкова, 1889. III, 253 с.

142. Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.
143. Волков Г. И. Уголовная политика эпохи промышленного капитализма. Москва : Совет. законодательство, 1932. 105 с.
144. Вольтер. Философские сочинения / сост. и отв. ред. В. Н. Кузнецов ; авт. вступ. ст. В. Н. Кузнецов ; пер. С. Я. Шейнман-Топштейн. Москва : Наука, 1988. 751 с.
145. Ворона В. С. Спеціальні засади призначення покарання окремим категоріям осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.
146. В'юник М. Призначення спеціальних видів покарань: постановка проблеми. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1 (39). С. 99–106.
147. В'юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2020. 212 с.
148. В'юник М. В. Спеціальні види покарань в аспекті принципу індивідуалізації покарання. *Другі харківські студентські кримінально-правові читання* : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. студент. наук. конф. (м. Харків, 15–16 квіт. 2011 р.). Харків, 2011. С. 226–229.
149. В'юник М. В. Спеціальні види покарань як засіб протидії корупції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (3). С. 7–13.
150. В'юник М. В. Щодо актуальності наукових досліджень сутності спеціальних видів покарань. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : [б. в.], 2011. С. 7–9.
151. Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 190–197.
152. Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 240 с.
153. Галабала М. В. Розвиток вчення про кримінальний закон в українській кримінально-правовій науці. *Держава і право. Юридичні і по-*

- літичні науки / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2008. Вип. 40. С. 494–504.
154. Галиакбаров Р. Р. Проблемы криминализации многосубъектных общественно опасных деяний. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний* : сб. науч. тр. Омск : Ом. ВШМ МВД СССР, 1980. С. 40–51.
155. Галиакбаров Р. Р. Система и виды наказаний : лекция. Горький : Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1986. 40 с.
156. Ганзенко О. О. Правові засоби вирішення суспільних конфліктів в Україні в умовах євроінтеграції. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. № 3. С. 13–20.
157. Гаухман Л. Д. Проблема борьбы с теневой экономикой и организованной преступностью. *Юрист*. 1998. № 29 (31).
158. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : монографія / наук. ред. С. С. Яценко. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 280 с.
159. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
160. Георгіу О. А., Ольвінська Ю. О. Статистичний аналіз рівня правопорушень та злочинності в Україні. *Статистика – інструмент соціально-економічних досліджень* : зб. наук. пр. Одеса : ОНЕУ, 2017. Вип. 3, ч. I. С. 71–76.
161. Герасименко В. П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 20 с.
162. Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2013. 20 с.
163. Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики). Москва : Юрид. лит., 1970. 286 с.
164. Гетьман Є. А. Виконавча влада: сутність та зміст. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 235–241.
165. Гінзбург М. Нотатки термінолога: поняттєва різниця між прикметниками «кримінальний» та «карний». *Юридичний журнал*. 2007. № 1. С. 71–75.

166. Гогель С. К. Вопросы уголовного права, процесса и тюремовъдения. Собрание изслѣдованій. Санкт-Петербург : Типографія товарищества «Общественная польза», 1906. 646 с.
167. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. Москва : ИНФРА-М, 2010. 384 с.
168. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Москва : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 511 с.
169. Голик Ю. В. Метод уголовного права. *Журнал российского права*. 2000. № 1. С. 74–76.
170. Голіна В. В. Деякі зауваження і пропозиції щодо концептуальних засад нової редакції Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 42–47.
171. Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. 384 с.
172. Голіна В. В. Судимість у змісті кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 252–257.
173. Головчак М. М. Давність у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київ. ун-т права, 2014. 20 с.
174. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / пер. з англ. Т. Іваненко, О. Павличенка. Вид. 3-тє. Київ : Фенікс, 2006. 192 с.
175. Гончар Т. О. Основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 110–115.
176. Горбачова І. М. «Двоколіїність» системи кримінально-правових заходів: перспективи для кримінального права України. *Право ХХІ століття: становлення та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. «Другі Прибузькі юридичні читання» / за ред. В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка. Миколаїв, 2006. С. 328–331.
177. Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2008. 20 с.
178. Горбунов М. М. Заходи кримінально-правового характеру як елемент кримінально-правової політики України. URL: <http://194.44.152.147/conference2014/articles/horbunov.pdf>.

179. Гордѣнков Г. Въ чемъ должно состоять ученое уголовное законовѣдѣніе въ России в настоящее время : дис. ... на степѣнь Доктора Правъ. Харьковъ : Въ Университетской Типографіи, 1838. 98 с.
180. Горелик И. И. Наказание и его назначение : науч. изд. Минск : Беларусь, 1978. 94 с.
181. Горох О. П. Історія розвитку санкцій за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. *Наука і правоохорона*. 2009. №4 (6). С. 105–111.
182. Горох О. П. Про санкції за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / голов. ред. В. М. Синьов. Київ : МП «Леся», 2003. Вип. 8. С. 182–185.
183. Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90 : Юридичні науки. С. 94–98.
184. Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування : монографія / наук. ред. А. А. Музика. Київ : ВД «Дакор», 2019. 676 с.
185. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва : Юрид. лит., 1972. 258 с.
186. Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / пер. з англ. Н. Бордукової. Харків : Акта, 2000. 323 с.
187. Гребенкин Ф. Б. Меры уголовно-правового характера и их применение : учеб. пособие. Москва : Юрлитинформ, 2013. 264 с.
188. Гривняк Л. Ю. Вища міра покарання: історико-правове дослідження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 164 с.
189. Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 20 с.
190. Гринь О. Д., Донченко О. І. Кримінальна відповідальність як різновид юридичної відповідальності. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 129–135.
191. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність: визначення поняття в доктрині кримінального права. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали

- міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 60–64.
192. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. ф-тів вищ. навч. закл. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
193. Гришук В. К. Поняття, види, підстави і форми реалізації кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 50–65.
194. Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 112 с.
195. Гришук В. К. Судова практика як джерело науки кримінального права. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 54–59.
196. Гришук В. К. Философско-правовая парадигма ответственности человека : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. и права, 2015. 640 с.
197. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. і права, 2012. 736 с.
198. Гришук О. В. Гуманізм. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 77–82.
199. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 3. 592 с.
200. Гузир В. П. Загальна характеристика стану протидії злочинності. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 51–53.
201. Гура Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 144 с.

202. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 35 с.
203. Густова Э. В. Теоретические основы построения санкций в уголовном праве Российской Федерации : монография. Москва : Юрлитинформ, 2017. 192 с.
204. Гуроров О. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2017. 272 с.
205. Гуророва Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф., 13–14 лют. 2003 р. Львів : Львів. нац. ун-т, 2003. С. 391–393.
206. Гуророва Н. О. Злочини проти державних фінансів: механізм побудови кримінально-правових санкцій. *Вісник Національного університету внутрішніх справ* / відп. ред. О. М. Бандурка. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. Вип. 23. С. 11–14.
207. Гуророва Н. О. Кара як мета кримінального покарання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 42–46.
208. Гуророва Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. №2. С. 96–100.
209. Гуророва Н. О. Кримінально-правова охорона податкових відносин. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 трав. 2005 р.) / відп. за вип.: Ю. М. Groшевий, М. І. Панов. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. С. 531–535.
210. Гуцало О. Протиправність злочину та аналогія кримінального закону. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. №4 (19). С. 155–163.
211. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики : монография. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. 124 с.
212. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. Томъ второй : И–О. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербургъ : Издание Т-ва М. О. Вольфъ, 1905. 2030 стб.
213. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. Томъ четвертый : С–V. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербургъ : Издание Т-ва М. О. Вольфъ, 1909. 1592 стб.

214. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 448 с.
215. Данченко К. М. Формування філософсько-правової доктрини мети покарання. *Право і суспільство*. 2017. №2, ч. 2. С. 142–144.
216. Даньшин И. Н. Политика борьбы с преступностью – составная часть политики Партии и государства. *Проблемы социалистической законности* : респ. межведом. науч. сб. / редкол.: В. Я. Таций (отв. ред.) и др. Харьков : Вища шк., 1987. Вып. 20. С. 102–109.
217. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. №4. С. 17–25.
218. Дашковська О. Р. Теоретичні аспекти розподілу влад в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1997. 22 с.
219. Дашченко О. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : [б. в.], 2009. 19 с.
220. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою : затв. Резолюцією №40/34 Генер. Асамблеї ООН від 29 листоп. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114/print.
221. Декларація про державний суверенітет України : від 16 лип. 1990 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. №31. Ст. 429.
222. Дементьев С. И. Лишение свободы. Уголовно-правовые и исправительно-трудовые аспекты : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. 208 с.
223. Дементьев С. И. Построение уголовно-правовых санкций в виде лишения свободы : монография. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. 160 с.
224. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.
225. Демидова Л. М. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Право*. 2010. Вип. 14. С. 123–130.

226. Демидова Л. М., Дорош Л. В. Щодо проблем визначення розміру шкоди, заподіяної злочинном, та розміру штрафу. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссрууд, 2007. Вип. 14. С. 49–54.
227. Денисов С. Ф., Денисова Т. А. Санкції за злочини проти моральності та практика їх застосування. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (3 берез. 2017 р.). Хмельницький : НАДПСУ, 2017. С. 181–185.
228. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения: социологический и юридический анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ленинград : [б. и.], 1978. 23 с.
229. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.
230. Денисова Т. А. Корегування мети покарання як крок до гуманізації кримінальної політики. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 9. С. 11–15.
231. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2010. 38 с.
232. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
233. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2007. 340 с.
234. Денисова Т. А. Поняття кримінально-правової санкції. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. 2011. № 1. С. 83–89.
235. Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 47–50.
236. Денисова Т. А. Санкції та покарання: збалансованість проти репресії. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* :

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. Харків : Право, 2012. С. 230–234.
237. Денисова Т. А. Функции уголовного наказания : монография. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. 324 с.
238. Джалгасынова Г. Д. Тройной айып как вид уголовного наказания : учеб. пособие / под общ. ред. Л. Ч. Сыдыковой. Бишкек : КРСУ, 2012. 74 с.
239. Джемс У. Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии. Изд. 3-е, стер. Москва : ЛКИ, 2011. 240 с.
240. Джохадзе И. Д. «Прагматизм» У. Джеймса: основные идеи и их развитие. *Философский журнал*. 2015. Т. 8, №2. С. 31–43.
241. Дзевелюк М. Номенклатура функції сучасної держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №11. С. 171–176.
242. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : [б. в.], 2001. 21 с.
243. Диденко А., Човган В. Пожизненное заключение: европейские стандарты и украинская практика : науч. изд. Харьков : Права людини, 2014. 295 с.
244. Длугопольський О. В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти. *Механізм регулювання економіки*. 2011. №2. С. 113–122.
245. Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2018. 20 с.
246. Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2014. 224 с.
247. До уваги ЗМІ: цифра про 12 мільйонів українських заробітчан за кордоном не відповідає дійсності. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16528.html>.
248. Добродумов П. Антикорупційна політика як функція держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. №9. С. 54–58.
249. Довідник із застосування статті 5. Право на свободу та особисту недоторканність. Стаття 5 Конвенції / Рада Європи ; Європейський Суд з прав людини, 2014. 46 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf.

250. Довідник із застосування статті 7 Європейської конвенції з прав людини. Ніякого покарання без закону: принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань : оновлено 30 квіт. 2017 р. / Рада Європи ; Європейський Суд з прав людини, 2017. 26 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_7_UKR.pdf.
251. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва : Юрлитинформ, 2009. 448 с.
252. Домашенко В. В., Рубаник В. Є. Власність і право власності : нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. Харків : Факт, 2002. 550 с.
253. Дорош Л. В. Кримінально-правові засоби детінізації економіки. *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою* : аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників : міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарова ; редкол.: В. І. Борисов [та ін.]. Київ : НДІ «Проблеми людини», 2001. Т. 22. С. 282–283.
254. Дроздов О. Non bis in idem – європейський орієнтир для забезпечення сталості та єдності судової практики верховним судом (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини). *Право України*. 2017. №6. С. 110–132.
255. Др'омін В. М. Застосування пробації як засіб декриміналізації суспільства. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / голов. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Юрид. літ., 2005. №25. С. 372–377.
256. Др'омін В. М. Каральна політика держави та проблеми деінституціалізації тюремного середовища. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. Одеса : Юрид. літ., 2009. №47. С. 131–139.
257. Дубинин Т. Т. Состав преступления и состав освобождения от уголовной ответственности. *Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности* : межвуз. сб. ст. / редкол.: В. З. Лукашевич и др. Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1986. С. 5–13.
258. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: окремі дискусійні аспекти. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 101–107.

259. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика : вибр. пр. Київ : Ваіте, 2017. 872 с.
260. Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 84–102.
261. Дудоров О. О. Про поняття кримінальної відповідальності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2007. № 4. С. 148–161.
262. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2019. 288 с.
263. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
264. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монография. Курск : Изд-во РОСИ, 2000. 504 с.
265. Дуюнов В. К., Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: теория и практика / отв. ред. С. Г. Келина ; Ин-т философии и права АН Киргиз. ССР. Фрунзе : Илим, 1986. 240 с.
266. Дуюнова Т. В., Яковець І. С. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. Харків : Право, 2015. 192 с.
267. Енциклопедія Сучасної України. Т. 9 : Е – Ж / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. Київ : Поліграфкнига, 2009. 711 с.
268. Есиповъ В. В. Очеркъ русскаго уголовного права. Часть общая : Преступленіе и преступники. Наказаніе и наказуемыє. Изданіе третье, пересмотренное и дополненное согласно уголовному уложенію 1903 г. и послѣднимъ узаконѣніямъ. Москва : Изданіе книжнаго магазина «Правовѣденіе», 1904. 550 с.
269. Євграфова Є. Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 42–53.
270. Євдокімова О. Умовно-дострокове звільнення від відбування довічного позбавлення волі у праві зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 146–151.
271. Євдокімова О. В. Питання класифікації санкцій КК України. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. Вип. 102. С. 148–153.

272. Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. 20 с.
273. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків : від 28 трав. 1970 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 31. Ст. 2125.
274. Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (ETS N 116) : від 24 листоп. 1983 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_319#Text.
275. Європейські пенітенціарні правила : Рекомендація Ком. Міністрів держав-учасниць № R (2006) 2 : прийняті Ком. Міністрів 11 січ. 2006 р. на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032/print.
276. Єгорова Ю. В. Умовні види звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Донец. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2015. 18 с.
277. Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р. (з допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_177#Text.
278. Єднак В. М. Удосконалення кримінально-правових санкцій за постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови, вчинене з корисливих мотивів. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 310–313.
279. Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2017. 20 с.
280. Єрмак О. В., Куц В. М. Конфіскація як засіб кримінально-правового реагування : монографія. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2018. 232 с.
281. Ждиняк Н. П. Правова природа та зміст кримінально-правової заборони: окремі питання. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 705–709.
282. Желік М. Б. Караність злочинів, які полягають у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержанні неправомірної вигоди. *Право.ua*. 2017. № 2. С. 116–122.
283. Жеребкін В. Є. Логіка : підручник. 7-ме вид., стер. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2004. 255 с.

284. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 152 с.
285. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія. Харків : Одиссей, 2013. 376 с.
286. Житник Г. В. Виконання та відбування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (за матеріалами органів пробації) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 20 с.
287. Жук І. В. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : [б. в.], 2009. 20 с.
288. Журавель В. Загальна теорія криміналістики: деякі проблеми формування. *Криміналіст першодрукований = Криминалисть первопечатный* : міжнар. наук.-практ. юрид. журн. 2015. № 11. С. 30–44.
289. З 1 лютого 2020 року Державна служба з питань праці розпочне інспекцію по дотриманню трудового законодавства. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?id=44878965-3ec9-462a-91f2-9d0b0b41891f>.
290. Завадська А. Т. Приватні пенітенціарні установи: доцільність запровадження в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 186–188.
291. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
292. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2015. 392 с.
293. Загальна теорія цивільного права : підручник / за ред. О. А. Підопригори, Д. В. Бобрової. Київ : Вища шк., 1992. 454 с.
294. Загорулько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. Харьков : Консум, 1996. 112 с.
295. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / А. Х. Степанюк, А. В. Баулов, О. В. Лисодєд та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Кроссроуд, 2011. 323 с.

296. Застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення: український та зарубіжний досвід : наук.-практ. посіб. / О. І. Богатирьова, А. О. Галай, О. П. Горох та ін. ; за заг. ред. А. О. Галай. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 124 с.
297. Звечаровский И. Э. Современное уголовное право России: понятие, принципы, политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 100 с.
298. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки: кримінально-правові та кримінальні процесуальні аспекти : навч. посіб. / Ю. В. Луценко, О. В. Микитчик, Д. А. Нескоромний та ін. Харків : Право, 2018. 160 с.
299. Згуровський М. З., Панкратова Н. Д. Основи системного аналізу : підручник. Київ : Вид. група ВНУ, 2007. 544 с.
300. Зеленецкий В. С. Антиуголовная политика Украины. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 19–20.
301. Зеленецкий В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы : монография. Харьков : Основа, 1994. 321 с.
302. Зеленецкий В. С. Проблемы борьбы с «теневой наукой» в современном правоведении Украины (документально-публицистическое, научно-монографическое исследование). Правовое науковедение / Нац. акад. прав. наук Украины, Ин-т изучения проблем преступности. Харьков : Финн, 2011. 304 с.
303. Зельдов С. И. Некоторые актуальные проблемы совершенствования уголовно-правового реагирования на преступления. *Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности* : межвуз. сб. ст. / редкол.: В. З. Лукашевич и др. Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1986. С. 13–22.
304. Зінченко І. О. Проблеми вдосконалення кумулятивних санкцій в чинному КК України. *Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року* / упоряд.: А. П. Гетьман, О. В. Петришин. Харків : Право, 2007. С. 19–20.
305. Зінченко І. О. Проблеми побудовання санкцій і призначення покарання за злочини проти виборчих та референдних прав громадян

- (Гл. 9). *Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав* / за заг. ред. В. П. Тихого. Харків : Кроссроуд, 2008. С. 233–261.
306. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія. Харків : ФІНН, 2008. 336 с.
307. Золотарьов А. І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 23 с.
308. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений : учеб. пособие. Москва : Инфра-М, 2002. 168 с.
309. Исправительные работы и их эффективность / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности Прокуратуры ССР ; с предисл. и под ред. Б. С. Никифорова. Москва : [б. и.], 1967. 178 с.
310. Іванків І. Б. Права людства: стан та перспективи їх забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», 2019. 20 с.
311. Ігнатенко М. П. До питання конструювання санкцій кримінальних проступків. *Закон, проступок, відповідальність* : зб. наук. пр. : присвяч. 85-річчю д-ра юрид. наук, проф. Л. В. Багрій-Шахматова. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 72–76.
312. Ігнатенко М. П. Проблемні питання конструкції кримінально-правових санкцій в контексті призначення покарання. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. літ., 2012. Вип. 64. С. 432–439.
313. Ігнатенко М. П. До питання послідовності конструювання кримінально-правових санкцій злочинів із подвійною формою вини. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С. В. Ківалова, 16–17 трав. 2014 р. : у 2 т. Одеса : Юрид. літ., 2014. Т. 1. С. 545–547.
314. Індекс інфляції в Україні 2020. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>.
315. Інститут помилування в Україні та світі : монографія / Є. Ю. Бараш, О. Н. Ярмиш, Л. М. Дубчак та ін. ; за ред. Є. Ю. Бараш, М. І. Рудницьких. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2018. 173 с.

316. Калініченко О. Ф. Контрольно-наглядові та правоохоронні органи контролю за реалізацією конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Форум права*. 2011. №2. С. 359–365.
317. Кам'янець Т. В. Теоретичні та прикладні проблеми виконання покарання у виді обмеження волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.
318. Канке В. А. Философия науки : крат. энцикл. слов. Москва : Омега-Л, 2008. 328 с.
319. Каплин М. Н. Уголовная ответственность и наказание: соотношение базовых категорий уголовного права. *Вестник института: преступление, наказание, исправление*. 2009. №8. С. 9–12.
320. Карелова Г. А. Кримінальна відповідальність в правових позиціях Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. 20 с.
321. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємство, господарство і право*. 2020. №9. С. 31–36.
322. Карне законодавство ФРН / пер. А. І. Зігора. Київ : ВАІТЕ, 2016. 408 с.
323. Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 152 с.
324. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы : науч. изд. Москва : Юрид. лит., 1973. 287 с.
325. Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. Москва : Юрид. лит., 1974. 232 с.
326. Касынюк В. И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : курс лекций. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1979. 58 с.
327. Кваша О. О., Бабанли Р. Ш. Соціологічна школа кримінального права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 890–892.
328. Квашис В. Е. Куда идет смертная казнь. Мировые тенденции, проблемы и перспективы : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2011. 608 с.

329. Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. Принципы советского уголовного права : науч. изд. Москва : Наука, 1988. 176 с.
330. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва : Аванта+, 2000. 560 с.
331. Киришь Б. Громадські роботи як вид покарання за кримінальним правом України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. 2004. Вип. 39. С. 399–406.
332. Кириченко О. А. Інноваційне розуміння ступеневого сутнісного видового поділу антикримінальної та інших видів юридичної відповідальності. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 174–180.
333. Киричко В. М. Про особливості кримінально-правових заборон та їх значення для регулювання суспільних відносин і застосування Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 193–197.
334. Киричко В. М. Унікальний посібник з кримінального права України. Харків : Право, 2015. 1088 с.
335. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Тула : Автограф, 2000. 272 с.
336. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовного права с подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Третье издание, печатанное безъ перемѣнъ со второго. Київ : Изданіе Книгопродавца-Издателя Ф. А. Югансона, 1891. 850 с.
337. Кістяківський О. Ф. Елементарний підручник загального кримінального права з детальним викладом засад російського кримінального законодавства. Загальна частина. 3-тє вид., передрук. без змін з другого. Репр. вид. Київ : Вид. Паливода А. В., 2009. 906 с.
338. Книженко О. О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : НикаНова, 2011. 336 с.
339. Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : монографія. Харків : Акта, 2013. 384 с.
340. Ковалёв М. И., Воронин Ю. А. Криминология и уголовная политика : науч. изд. Свердловск : Урал. гос. ун-т, 1980. 58 с.

341. Ковальчук В. П. Кримінально-правові засоби протидії створенню злочинної організації : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 224 с.
342. Ковтун Н. Я. Види додаткових покарань для неповнолітніх : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. 208 с.
343. Козак О. С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні : монографія / за ред. О. М. Бандурки. Київ : Освіта України, 2009. 204 с.
344. Козак О. С. Звільнення від кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Донецьк : [б. в.], 2008. 20 с.
345. Козакова І. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі за законодавством України та Держави Ізраїль : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 20 с.
346. Козаченко І. Я. Санкції за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды : науч. изд. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1987. 232 с.
347. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 22–40.
348. Козаченко О. В. Культуро-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 413–420.
349. Козаченко О. В. Система кримінально-правових заходів у сучасному праві України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 92–96.
350. Козич І. В. Оптимізація законодавства про кримінальну відповідальність в контексті реалізації функцій кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 162–169.
351. Козлов А. П. Проблемы построения размероотносительных санкций. *Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения* / отв. ред. А. С. Горелик. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. С. 116–124.
352. Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения) : науч. изд. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 176 с.

353. Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань : монографія. Київ : КНТ, 2008. 272 с.
354. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
355. Коломієць Ю. Ю. Невідворотність кримінальної відповідальності: правова природа та зміст : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2005. 16 с.
356. Коломоєць Т. О., Алімов К. О. Громадські роботи як вид адміністративного стягнення за законодавством України : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 258 с.
357. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 836 с.
358. Комаха Л. Г. Верифікація істинних висловлювань: логіка, критерії, аргументи. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2015. Вип. 101 (10). С. 244–247.
359. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) / А. А. Беляев, В. И. Булавин, И. К. Вагина и др. ; под ред. А. А. Чекалина, В. Т. Томина, В. В. Сверчкова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт-Издат, 2006. 1228 с.
360. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50028_R.pdf.
361. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №49. Ст. 2048.
362. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден : від 16 груд. 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_167/print.
363. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства : 1988 р. *Офіційний вісник України*. 2007. №3. Ст. 139.
364. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 23.09.1971). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_165/print.
365. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів : від 14 груд. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_389/print.

366. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства (ETS N 172) (Страсбург, 04.11.1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_560/print.
367. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : ратифік. Законом України №475/97-ВР від 17 лип. 1997 р. *Голос України*. 2001. 10 січ. (№3).
368. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю №29 1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136/print.
369. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / отв. ред. Д. П. Горский. Москва : Наука, 1975. 721 с.
370. Коновалов С. И., Полтавцева Л. И. Общая теория криминалистики: методологическое значение и тенденции развития. *Философия права*. 2001. №1. С. 32–36.
371. Коновалова А. Ю. Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.
372. Кононенко В. І., Чирва А. М. Не місце серед живих: факти і роздуми. Київ : Арт Економі, 2010. 736 с.
373. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
374. Концепція реформування законодавства про публічні правопорушення в Україні. URL: <http://www.lfcj.com.ua/ua/2016/05/24/концепція-реформування-законодавств/>.
375. Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/08/25/povnyj-tekst-kontseptsiyi-reformuvannya-kk-ukrayiny.pdf>.
376. Концепція реформування Кримінального кодексу України та інших актів чинного законодавства про відповідальність за правопорушення у публічній сфері. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 21–28.
377. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права : монография / предисл. А. В. Наумова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 384 с.
378. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки : монография. Москва : Мысль, 1974. 568 с.

379. Корабель М. Правовий аналіз формулювання санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287–291.
380. Корабель М. Г. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Київ : Акад. адвокатури України, 2015. 16 с.
381. Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.
382. Корж І. Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. № 3 (22). С. 22–29.
383. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 416 с.
384. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
385. Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ : ТОВ «Генеза», 1999. 208 с.
386. Коржанський М. Й. Уголовний Закон України (наукова модель). Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2004. 200 с.
387. Коржанський М. Й., Шупаківський Р. В. Санкції у кримінальному законі України. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ* / голова редкол. О. В. Негодченко. 2004. № 1 (14). С. 259–262.
388. Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие. Хабаровск : Хабаров. высш. шк. МВД СССР, 1986. 80 с.
389. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика. Проблемы криминализации и пенализации : монография. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. 268 с.
390. Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика России: от рассвета до застоя. *Современная уголовная политика: поиск оптимальной модели* : материалы VII Рос. конгр. уголов. права (31 мая – 1 июня 2012 г.). Москва : Проспект, 2012. С. 109–116.
391. Костенко О. М. Вчення про склад злочину: методологічні аспекти. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 68–71.

392. Костенко О. М. Модернізації доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 190–208. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/2_14.pdf.
393. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.
394. Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень : навч.-метод. посіб. Полтава : Оріяна, 2012. 183 с.
395. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
396. Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 120 с.
397. Кригер Г. А. Наказание и его применение : науч. изд. Москва : Госюриздат, 1962. 70 с.
398. Крикушенко О. Г. Створення приватних установ виконання покарання у виді позбавлення волі: постановка проблеми. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. №2 (16). С. 141–149.
399. Кримінальна відповідальність та форми її реалізації : підручник / О. В. Козаченко, О. М. Мусиченко, О. М. Сидоренко та ін. ; за ред. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2015. 142 с.
400. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №47 (47–48). Ст. 2028.
401. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. С. Беніцький, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев та ін. ; за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. 1112 с.
402. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника та В. А. Клименка. Вид. 3-тє, перероб. і допов. Київ : Юрид. думка, 2004. 352 с.
403. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [С. В. Албул, А. М. Бабенко, О. А. Гритенко та ін.] ; за ред. О. В. Меркулової, В. Я. Конопельського. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 430 с.

404. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.
405. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.
406. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
407. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
408. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову О. В. Лішевської. Київ : ОВК, 2016. 284 с.
409. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову В. С. Станіч. Київ : ОВК, 2016. 138 с.
410. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25. Ст. 131.
411. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 4-те, допов. Харків : Одіссей, 2008. 1208 с.
412. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. 376 с.
413. Кримінальний кодекс УРСР : офіц. текст з змін. і допов. на 1 лют. 1940 р. Київ : Юрид. вид-во НКЮ СРСР, 1940. 296 с.
414. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін. ; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. 424 с.

415. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. 664 с.
416. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
417. Кристи Н. Пределы наказания / пер. с англ. В. М. Когана ; под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст.: А. М. Яковлева, В. М. Когана. Москва : Прогресс, 1985. 176 с.
418. Кристи Н. Причиняя боль. Роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я. И. Гилинского ; пер. с англ. В. М. Когана, Л. И. Альперн (пер. предисл. и гл. 12) ; под ред. А. М. Яковлева ; вступ. ст. А. М. Яковлева, В. М. Когана ; предисл. Ховарда Зера. Санкт-Петербург : Алтея, 2011. 164 с.
419. Кричківський О. М. Конкуренція кримінально-правових норм при призначенні покарань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : [б. в.], 2014. 20 с.
420. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система : монография. Санкт-Петербург : С.-Петербур. гос. ун-т, 1999. 262 с.
421. Кропоткинъ П. В русскихъ и французскихъ тюрьмахъ / Съ англійскаго. Переводъ Батуринаго подъ редакціей автора. Санкт-Петербургъ : Изд. товарищества «Знаніе», 1906. 242 с.
422. Кругликов Л. Л. Уголовно-правовые средства обеспечения справедливости наказания : учеб. пособие. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1986. 71 с.
423. Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2002. 300 с.
424. Крыленко Н. В. Ленин о суде и уголовной политике. К 10-летию со дня смерти. Москва : Совет. законодательство, 1934. 269 с.
425. Кубанцев С. П. Основные виды наказания в уголовном праве США. *Журнал российского права*. 2004. №9. С. 120–131.
426. Кудрявцев В. Н. Закон. Поступок. Ответственность : науч. изд. Москва : Наука, 1986. 448 с.

427. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений : науч. изд. Москва : Юрид. лит., 1972. 352 с.
428. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология : монография. Москва : Наука, 1982. 287 с.
429. Кузнецова Н. Ф. Новый Уголовный кодекс Республики Беларусь. *Вестник Московского университета. Серия 11, Право.* 2000. №3. С. 3–12.
430. Купар Д. Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.
431. Кураш Я. М. Кримінально-правова відповідальність та її підстави за чинним КК України. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 144–147.
432. Курс советского уголовного права (Часть Общая). Т. 1 / М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др. ; отв. ред.: Н. А. Беляев, Н. Д. Шаргородский. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. 646 с.
433. Курс советского уголовного права. Часть общая. Т. I : Уголовный закон / А. А. Пионтковский, А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, П. С. Ромашкин ; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. 310 с.
434. Курс советского уголовного права. Часть Общая. Т. III : Наказание / А. А. Пионтковский, Н. А. Стручков, П. С. Ромашкин и др. ; редкол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1970. 350 с.
435. Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2 : Учение о наказании : учеб. для вузов / М. Н. Голоднюк, В. И. Зубкова, Н. Е. Крылова и др. ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало-М, 2002. 464 с.
436. Куц В. Національна політика протидії злочинності: сутність та співвідношення з деякими спорідненими явищами. *Юридична Україна.* 2016. №9–10. С. 44–50.

437. Куц В. М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 47–52.
438. Куц В. М. Точне визначення завдання Кримінального кодексу України – важлива засада реформування вітчизняного кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 142–145.
439. Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.
440. Кучинська О. П. Принцип поваги до честі і гідності людини у кримінальному процесі. *Адвокат*. 2012. №4 (139). С. 17–19.
441. Кучинська О. П. Ювенальна пенальна компаративістика та її значення для науки кримінального процесу. *Наше право*. 2015. №2. С. 182–183 [Рец. на монографію: Назимко Є. С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх. Київ, 2015].
442. Ланцедова Ю. О. Вплив новітніх доктрин юриспруденції на розвиток антикримінальної галузі права, криміналістики та інших наук антикримінальної спрямованості. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. №2 (10) С. 262–274.
443. Лапкін А. Прокуратура в системі судової влади. *Право України*. 2015. №9. С. 164–171.
444. Лащук Н. Р. Кримінальна відповідальність та обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 159–163.
445. Лащук Н. Р. Кримінально-правова оцінка використання захисних засобів, що вражають автономно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : ЛДУВС, 2012. 19 с.
446. Лебедев С. А. Проблема субъекта и объекта в научном познании. *Вестник Тверского государственного университета. Серия «Философия»*. 2016. №1. С. 19–26.

447. Лемак В. В. Виконавча влада. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 36–38.
448. Лемешко О. М. Звільнення від кримінальної відповідальності: диференціація чи індивідуалізація кримінальної відповідальності? *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2010. Вип. 20. С. 93–106.
449. Лемішко Ю. Ю. Обставини, які обтяжують покарання, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 20 с.
450. Ленин В. И. Избранные произведения : в 4 т. Т. 2. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1988. VI, 553 с.
451. Лень В. В. Науково-практичний коментар статей IV, XIV Розділів Загальної частини Кримінального кодексу України. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2010. 43 с.
452. Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2010. 212 с.
453. Лень В. В., Книга М. М. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування : монографія. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2011. 92 с.
454. Леоненко Т. С. Гуманізація кримінальної відповідальності за вчинення злочинів на релігійному ґрунті: питання доцільності. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листоп. 2016 р.). Івано-Франківськ : Ред.-вид. від. Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2016. С. 112–116.
455. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика : монографія. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2000. 400 с.
456. Лисосед О. В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. Вип. 88. С. 155–162.

457. Лист Ф. Задачи уголовного политики. Преступление как социально-патологическое явление / сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2004. 110 с.
458. Листъ Ф. Наказаніе и его цѣли / переводъ с нѣмецкаго. Санкт-Петербургъ : Типо-Литографія А. Рабиновича и Ц. Крайза, 1895. 72 с.
459. Литвинов О. М., Митрофанов І. І. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 180 с.
460. Литвинов О. М., Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Донецьк : Ноулідж (донец. від-ня), 2013. 213 с.
461. Литвинов О. М., Назимко Є. С. Проблеми конструювання кримінально-правових санкцій у контексті ювенального виміру. *Кримінальне право: традиції та новації* : міжнар. круглий стіл, присвяч. 90-літтю з дня народж. видат. вченого, Героя України, акад. В. В. Сташиса, 9–10 лип. 2015 р., Полтава. Харків : [б. в.], 2015. С. 19–25.
462. Литвинов О. М., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, види та деякі міркування щодо застосування окремих з них. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 290–297.
463. Литвинов О. М., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: деякі міркування щодо форм реалізації та юридичної природи. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 167–172.
464. Личность преступника и применение наказания : науч. изд. / науч. ред.: Б. С. Волков, В. П. Малков. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. 216 с.
465. Ліпницький В. А. Проблеми удосконалення законодавчого регулювання режиму позбавлення волі. *Проблеми боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків : Кроссрод, 2006. Вип. 12. С. 251–256.
466. Лісника не визнано службовою особою, а тому його дії, пов'язані з неналежним виконанням обов'язків з охорони лісу від самовільної порубки, кваліфіковано за ст. 197 КК України : ухвала колегії суддів

- Суд. палати у кримін. справах Верхов. Суду України від 11 трав. 2004 р. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 8. С. 19–20.
467. Лісогорова К. М. Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2016. С. 758–759.
468. Лозінська І. А. До питання про поняття і зміст заходів кримінально-правового характеру. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 8. С. 185–194.
469. Ломако В. А. О понятии и признаках наказания. *Проблемы законности* : респ. межвед. науч. сб. / отв. ред. В. Я. Тацій. Харьков : Нац. юрид. акад. Украины, 1996. Вып. 31. С. 111–116.
470. Ломброзо Ч. Преступный человек : пер. с итал. Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Мидгард, 2005. 880 с.
471. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 339 с.
472. Лопашенко Н. А. Уголовная политика : монография. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 579 с.
473. Лоскутова М. Основні критерії визначення законності відповідно до практики Європейського Суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 178–181.
474. Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України : монографія. Харків : Право, 2015. 200 с.
475. Лысодед А. В. О некоторых изменениях в исправительно-трудовом законодательстве в связи с принятием нового Уголовного кодекса Украины. *Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства* : матеріали секції № 9 першої обл. конф. молодих науковців «Тобі, Харківщину, пошук молодих» (м. Харків, 19–20 берез. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 104–111.
476. Макаренко А. С. Співвідношення формальних та дискреційних засад на різних рівнях пеналізації злочинних діянь. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 401–429.

477. Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2013. 270 с.
478. Макаров В. О. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти моральності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 20 с.
479. Макаров В. О. Проблеми дослідження санкцій за злочини проти моральності в українському кримінальному праві. *Держава та регіони. Серія «Право»* : наук.-виробн. журн. 2014. № 1. С. 101–104.
480. Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України : монографія. Київ : Фонд «Прав. ініціатива», 2003. 156 с.
481. Маляренко В. Т., Музика А. А. Амністія та помилування в Україні : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 700 с.
482. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. № 2. С. 4–16.
483. Мандриченко Ж. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 228 с.
484. Маньковський Л. К. Особливості призначення покарання неповнолітнім за обставин, що його пом'якшують : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 20 с.
485. Марисюк К. Б. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2014. 36 с.
486. Марисюк К. Б. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. 335 с.
487. Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм : монографія. Київ : Атіка, 2003. 224 с.
488. Марітчак Т. М. Помилки в кваліфікації злочинів : монографія. Київ : Атіка, 2004. 188 с.
489. Мартинишин Г. Р. Призначення покарання за сукупністю вироків: кримінально-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 19 с.
490. Мартыненко Н. Э. Определенность санкции уголовного закона. *Системность в уголовном праве* : материалы II Рос. конгр. уголов.

- права, 31 мая – 1 июня 2007 г. / отв. ред. В. С. Комиссаров. Москва : Велби, 2007. С. 255–258.
491. Марущак Н. В. Міжнародно-правова регламентація права на повагу до гідності особи. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. 2013. Вип. 2. С. 200–205.
492. Марущак О. А. До питання про класифікацію функцій сучасної держави. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. №4 (69). С. 25–31.
493. Марченко М. Н. Общая теория договора: основные положения. *Вестник Московского университета. Серия 11, Право*. 2003. №6. С. 3–16.
494. Марчук Ф. М., Гарбовський Л. А. Особливості застосування конфіскації майна. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. №7. С. 32–39.
495. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину. Харків : Право, 2010. 232 с.
496. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року : в 28 кн. Архів робочих матеріалів членів робочої групи Кабінету Міністрів України з підготовки проекту КК України, що зберігається у фондах наукової бібліотеки Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Кн. 17 (1999 р.).
497. Мельник П. В. Зміни і доповнення до розділу VIII Особливої частини Кримінального кодексу України: пеналізація чи депеналізація? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. №6–1, т. 2. С. 160–163.
498. Мельникова В. М. Конфіскація майна як додатковий вид покарання. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів всеукр. наук. конф., 23–24 квіт. 2004 р. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 222–225.
499. Мельникова-Крикун В. М. Про недоцільність застосування конфіскації майна як додаткового виду покарання. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. Вип. 29. С. 61–65.
500. Мельникова-Крикун В. М. Спеціальна конфіскація. *Право і безпека*. 2005. №4'4. С. 89–92.
501. Ментов М. І. Проблеми кримінально-правової караності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК України). *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111 (1). С. 266–271.

502. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : монографія. Вид. 2-ге. Одеса : НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. 281 с.
503. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. 225 с.
504. Методичні рекомендації оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення повнолітніми особами, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) : затв. наказом М-ва юстиції України №2020 від 26.06.2018. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2018/09/Наказ-МЮ-№-2020_5-від-26.06.2018-Прозатвердження-Методичних-рекомендацій.pdf.
505. Методологія наукової діяльності : навч. посіб. / Д. В. Чернілевський, О. Є. Антонова, Л. В. Барановська та ін. ; за ред. Д. В. Чернілевського. Вид. 2-ге, допов. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.
506. Мина В. В., Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння мети покарання : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2014. 176 с.
507. Миньковский Г. М. О задачах и направлениях теоретического решения проблем советской уголовной политики. *Проблемы советской уголовной политики* : межвуз. темат. сб. / редкол.: А. И. Коробеев (отв. ред.) и др. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. С. 24–33.
508. Миньковский Г. М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы. *Проблемы формирования уголовной политики Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел. Труды Академии*. Москва : Изд-во Акад. МВД РФ, 1995. С. 5–12.
509. Мирошниченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 47–49.
510. Мирошниченко Н. А. Підстави кримінальної відповідальності. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 515–517.
511. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. 132 с.

512. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. 17 с.
513. Митрофанов И. И. Механизм реализации уголовной ответственности : монография. Кременчуг : Изд. ЧП Щербатых А. В., 2011. 616 с.
514. Митрофанов И. И. Уголовно-правовое учение о механизме реализации уголовной ответственности : монография. Одесса : Феникс, 2014. 448 с.
515. Митрофанов І. І. Актуальні проблеми регулювання відповідальності у кримінальному праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 450 с.
516. Митрофанов І. І. Кримінально-правові засоби впливу на осіб, які вчинили злочини : монографія. Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2009. 488 с.
517. Митрофанов І. І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. №5. С. 194–198.
518. Митрофанов І. І. Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 38 с.
519. Михайленко П. П. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник. Киев : РИО МВД Украины, 1995. 250 с.
520. Михайловъ П. Е. Обь основныхъ видахъ наукъ о правѣ. *Новыя идеи въ правовѣдѣніи* : неперіодическое издание, выходящее подь редакціей профессора Л. І. Петражицкаго. Сборникъ второй. Философія права и нравственности. Санкт-Петербургъ : Образование, 1914. С. 1–46.
521. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму : від 14 верес. 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2007. №88. Ст. 3247.
522. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму : від 10 січ. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518/print.
523. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень : від 20 груд. 2006 р. *Офіційний вісник України*. 2015. №54. Ст. 1737.
524. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : прийнятий 16 груд. 1966 р. Генер. Асамблеєю ООН. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2002. №1.

525. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/print.
526. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print.
527. Мозгова В. А. Громадські роботи як вид покарання: теорія і практика : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2014. 248 с.
528. Мойсеєнко В. М. Помилувати не можна стратити : наук.-інформ. вид. Київ : Вища шк., 2011. 376 с.
529. Мокринській С. П. Наказаніє, его цѣли и предположенія. Ч. I : Общее и спеціальное предупрежденіє преступленій. Москва : Университетская типографія на Страстномъ бульварѣ, 1902. 157 с.
530. Молодцов А. С., Благов Е. В. Понятіє и основные направлення уголовной политики и участие общественности в борьбе с преступностью : текст лекцій. Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1987. 50 с.
531. Мостепаненко М. В. Філософія и методы научного познания : науч. изд. Ленинград : Лениздат, 1972. 263 с.
532. Мостепанюк Л. Правове регулювання умов і порядку помилування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 10. С. 131–133.
533. Музика А. А. Кримінально-правові засоби боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин. *Правова держава* / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. Вип. 8. С. 221–225.
534. Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. 125 с.
535. Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту економіки і права, 2010. 256 с.
536. Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : Паливода А. В., 2012. 404 с.
537. Муратова С. О. Судимість у системі інститутів Загальної частини кримінального права України : монографія. Харків : Право, 2017. 272 с.
538. Муратова С. О. Судимість як інститут кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №2 (3). С. 293–310.

539. Набиуллин К. В. Некарательные меры уголовно-правового характера: природа, система и социально-правовое назначение : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2008. 23 с.
540. Навроцький В. Значення санкції статті кримінального закону для кваліфікації діяння. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3 (18). С. 117–124.
541. Навроцький В. О. Кримінальне право як галузь публічного права. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 72–76.
542. Навроцький В. О. Кримінальний кодекс України 2001 р.: підсумки та очікування. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: Проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. Ч. 1 / редкол.: В. Л. Ортинський та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. С. 5–15.
543. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. 464 с.
544. Навроцький В. О. Чи є караність ознакою злочину, а невідворотність покарання – правовим принципом? *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) / М-во юстиції України ; Держ. пенітенціар. служба України ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т кримін.-виконав. служби ; Всеукр. асоц. кримін. права ; Кримінолог. асоц. України ; Асоц. психологів України ; Київ. регіон. центр НАПрН України. Київ : Ін-т кримін.-виконав. служби, 2015. С. 66–67.
545. Наден О. Структура кримінального правовідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 125–128.
546. Наден О. В. До питання про суб'єктів, що здійснюють кримінально-правове регулювання. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези III міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 310–312.
547. Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Харків : Право, 2003. 224 с.

548. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.
549. Назимко Є. Визначення поняття «кримінально-правова санкція» з позиції юридичного позитивізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 5. С. 143–145.
550. Назимко Є. Обґрунтування доцільності встановлення міри покарання в кримінально-правових санкціях з позиції застосування ціннісної концепції об'єкта злочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 6. С. 150–152.
551. Назимко Є. Правова експертиза як засіб подолання помилок у встановленні міри покарання в кримінально-правових санкціях. *Юридична Україна*. 2012. № 2. С. 109–113.
552. Назимко Є. С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2011. 20 с.
553. Назимко Є. С. Загальний огляд політико-правових процесів установа-лення міри покарання в кримінально-правових санкціях. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 1. С. 67–72.
554. Назимко Є. С. Зарубіжний досвід кримінально-правової регламентації інституту покарання неповнолітніх : монографія. Київ : КНТ, 2015. 368 с.
555. Назимко Є. С. Інститут покарання в кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія. Донецьк : Ноулідж (донец. від-ня), 2014. 370 с.
556. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 384 с.
557. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 336 с.
558. Назимко Є. С. Кримінально-правовий інститут: аналіз додаткових ознак. *Право.ua*. 2016. № 1. С. 80–89.
559. Назимко Є. С. Критерії якості встановлення мір покарання в кримінально-правових санкціях. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 312–315.
560. Назимко Є. С., Єгорова Ю. В. Умовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України (гене-за, види, подальший розвиток) : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2016. 200 с.

561. Наказания, не связанные с лишением свободы : сборник / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности ; под ред. И. М. Гальперина. Москва : Юрид. лит., 1972. 152 с.
562. Наказателен кодекс, в сила от 01.05.1968 г. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.
563. Наконечна Л. А. Караність злочинів, ознакою складів яких є насильство. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 113–117.
564. Настюк В. Я., Белевцева В. В., Лемешко О. М. Корупція, відповідальність, компроміс: адміністративні та кримінально-правові аспекти : монографія / Ін-т вивч. проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України, Ін-т дослідж. проблем держ. безпеки СБУ. Харків : Право, 2010. 152 с.
565. Науково-практичний коментар до Закону України «Про пробацію» / за заг. ред. О. Л. Копиленка, Є. Ю. Бараша. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. 114 с.
566. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : БЕК, 1999. 590 с.
567. Наумов А. В. Российское уголовное право : курс лекций : в 2 т. Т. 1. Москва : Юрид. лит., 2004. 496 с.
568. Неклюдовъ Н. Общая часть уголовного права (конспект). Санкт-Петербург : Рус. кн. торговля, 1875. 200 с.
569. Немировский Э. Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Изд. 2-е, изм. и доп. Одесса : Окрлит, 1926. 363, V с.
570. Немировский Э. Я. Основныя начала уголовного права. Одесса : Типографія «Техникъ», 1917. 644 с.
571. Непомнящая Т. В. Мера уголовного наказания: проблемы теории и практики : монографія. Москва : Юрлитинформ, 2012. 384 с.
572. Нечепуренко А. А. Содержание уголовной ответственности: подходы к переосмыслению и перспективы законодательного регулирования. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2010. № 1 (36). С. 3–10.
573. Никонов В. А. Библия и уголовный закон. Тюмень : Тюмен. высш. шк. МВД РФ, 1995. 43 с.
574. Нікіфорова Т. І. Обставини, що пом'якшують покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Харків юридичний, 2009. 208 с.

575. Ніколаєнко Т. Б. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 20 с.
576. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь : Ун-т Держ. фіскал. служби України, 2019. 39 с.
577. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. : 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. Т. 2 : Ж–ОБД. 911 с.
578. Новіков М. М. До питання системи засобів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб. *Судова та слідча практика в Україні*. 2016. Вип. 1. С. 88–95.
579. Новікова К. А. Відмежування покарання від інших заходів кримінально-правового характеру. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 410–413.
580. Новікова К. А. Деякі питання караності злочинів проти життя та здоров'я особи. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. №2 (7). С. 187–201.
581. Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія / наук. ред. Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2019. 288 с.
582. Новікова К. А. Щодо кримінально-правової природи обмежувальних заходів. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 163–166.
583. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты : монография. Москва : Норма, 2001. 208 с.
584. Новохатська Д. В. Покарання та його призначення за злочини, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 18 с.
585. Ногіна К. Місце прокуратури в системі органів державної влади України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. №3 (19). С. 51–62.
586. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве : монография. Саратов : Саратов. гос. ун-т, 1962. 156 с.

587. Ной И. С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. Политико-юридическое исследование. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. 192 с.
588. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы : науч. изд. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. 168 с.
589. О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Российской Федерации : Федер. закон № 162-ФЗ от 8 дек. 2003 г. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_45408/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100096.
590. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних : постановление ЦИК и СНК СССР от 07.04.1935. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик*. 1935. №19. Ст. 155.
591. О правонарушениях : Кодекс Респ. Молдова №218-XVI от 24 окт. 2008 г. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30395669#pos=5;-140.
592. Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25 дек. 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. №1. Ст. 10.
593. Об уголовной ответственности несовершеннолетних за действия, могущие вызвать крушение поезда : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10.12.1940. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1940. №52.
594. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 25 дек. 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. №1. Ст. 6.
595. Ободовський О. Про караність злочинів, учинених неповнолітніми: від особливостей до самостійності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №9. С. 187–191.
596. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та віктимізації в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 116 с.
597. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 128 с.
598. Оболенцев В. Ф., Гуца О. М., Єрьоменко В. В. Досвід цифрового моделювання системи Конституції України у нотації IDEF0. *Теорія і практика провознавства*. 2020. Вип. 1 (17). С. 1–18.

599. Общая теория прав человека : науч. изд. / рук. авт. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева ; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. Москва : Норма, 1996. 509 с.
600. Овчаренко Д. А. Покарання як соціальне та правове явище: філософсько-правові аспекти : монографія. Київ : Паливода А. В., 2015. 266 с.
601. Огородникова Н. В. Санкции за имущественные преступления (виды, обоснованность, построение) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов : Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1991. 17 с.
602. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80 000 тысяч слов и фразеологических выражений / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. 4-е изд., доп. Москва : Азбуковник, 1999. 944 с.
603. Олійниченко В. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) за ч. 4 та ч. 5 ст. 212 КК України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2018. 20 с.
604. Ольков С. Г. Общая теория наказаний в свете общей теории юридической ответственности и общей теории политических режимов. *Государство и право*. 2007. №8. С. 55–61.
605. Омельченко Н. Л. Правове регулювання законодавчої діяльності Верховної Ради України. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 164–169.
606. Онищенко П. Види та зміст правоохоронних функцій держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №11. С. 66–68.
607. Онуфрієнко О. В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запоріж. юрид. ін-т МВС України. Харків : [б. в.], 2004. 18 с.
608. Онуфрієнко О. В. Правові засоби: системний підхід як методологія дослідження. *Вісник Запорізького юридичного інституту* / голов. ред. М. В. Тищенко. 2001. №1 (14). С. 69–80.
609. Орлов Ю. В. Кримінологія аболіціоністська. *Українська кримінологічна енциклопедія* / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка ; упоряд.: О. М. Джужа, О. М. Литвинов. Харків ; Київ : Харків. нац. ун-т внутр. справ : Нац. акад. внутр. справ : Кримін. асоц. України : Золота миля, 2017. С. 362–363.
610. Орлова О. О. Визначення складових доктрини мінімального рівня жорстокості як критерію виокремлення катування від нелюдського

- або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. №1 С. 66–69.
611. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография. Одесса : Юрид. лит., 2011. 618 с.
612. Орловская Н. А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа : монография. Одесса : Юрид. лит., 2010. 296 с.
613. Орловська Н. А. Актуальні проблеми примусових заходів медичного характеру в контексті побудови кримінально-правових санкцій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 6, т. 2. С. 89–93.
614. Орловська Н. А. До питання про «примусову хімічну кастрацію». *Питання боротьби зі злочинністю*. 2019. Вип. 38. С. 75–88.
615. Орловський Р. С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 624 с.
616. Оробець К. Суспільна небезпечність як підстава встановлення меж кримінально-правової санкції за вчинення злочину на прикладі за-відомо незаконних затримання, приводу або арешту – ст. 371 КК України. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. №12. С. 87–91.
617. Оршанский М. Г. Учение о цели и праве наказания. *Труды Юридического Общества при Императорском Харьковском Университете*. 1904. Т. 1. С. 87–110.
618. Осадча А. С. Пеналізація суспільно небезпечних діянь з урахуванням спеціального суб'єкта злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №2 (3). С. 280–292.
619. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
620. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций : монография. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 135 с.
621. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко та ін. ; за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учб. літ., 2010. 352 с.

622. Основы и задачи советской уголовной политики / под ред. Е. Г. Ширвиндта. Москва : Ранион, 1929. 127 с.
623. Особливості кримінального провадження щодо юридичної особи : наук.-метод. рек. / К. Л. Бугайчук, А. М. Ященко, І. В. Лешукова та ін. Харків : ХНУВС, 2015. 60 с.
624. Острогляд О. В. Основи кримінально-правової політики України та кримінального права України (Загальна частина) : навч. посіб. (в схемах та визначеннях). Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 220 с.
625. Павленко Т. А. Щодо визначення поняття кримінальної політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 247–251.
626. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Санкт-Петербург : Лань : С.-Петербур. ун-т МВД России, 2000. 192 с.
627. Павлова Т. Актуальні проблеми законодавчого визначення спеціальної конфіскації та її предметів у чинному Кримінальному кодексі України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică = Национальный юридический журнал: теория и практика = National law journal: theory and practice*. 2018. №2 (1). С. 139–144.
628. Палій М. В., Назимко Є. С. Несанкціонований вид покарання в санкціях Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 24 квіт. 2009 р. Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. С. 74–75.
629. Палій М., Назимко Є. Питання існування кримінально-процесуальних норм у санкціях Кримінального кодексу України потребує свого вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 6. С. 125–127.
630. Палій М., Назимко Є. Помилки у визначенні міри покарання в кримінально-правових санкціях (постановка проблеми). *Юридична Україна*. 2009. № 8. С. 113–116.
631. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування : навч. посіб. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. 214 с.
632. Панов М. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. *Право України*. 2012. № 8. С. 249–260.

633. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція. Київ : Ін Юре, 2015. 104 с.
634. Панов М. І. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. №4. С. 45–52.
635. Панов М. І. Кримінальна протиправність як ознака злочину. *Право України*. 2011. №9. С. 62–75.
636. Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 25–31.
637. Панов М. І. Понятійний апарат кримінального права та його наукове і практичне значення = Понятійный аппарат уголовного права и его научное и практическое значение : наук. ст. Харків : Право, 2018. 48 с.
638. Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського Суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 8–19.
639. Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. №6. С. 227–241.
640. Панов М. І., Анісімов Г. М. Наука кримінального права і проблема її міждисциплінарних зв'язків. *Юридична наука*. 2015. №1. С. 133–142.
641. Панов М. І., Гуторова Н. О. Проблеми оптимізації санкцій за фінансові злочини. *Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності* / редкол.: С. В. Гізімчук, В. С. Зеленецький, Л. Шеллі. Харків : ПФ Поіск, 2002. С. 112–119.
642. Панов М. М. Щодо спеціальної конфіскації як виду покарання за кримінальним правом України. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства* : тези доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (26–27 черв. 2006 р.) / за заг. ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. С. 257–262.
643. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*. 2001. №8. С. 36–40.

644. Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1987. №4. С. 79–82.
645. Панов Н. И. Чезаре Беккариа и его знаменитый трактат «О преступлениях и наказаниях». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. №1 (2). С. 277–309.
646. Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет : монография. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. 198 с.
647. Панченко П. Н. Юридические конструкции в системе уголовного законодательства и их значение для совершенствования данной системы и преподавания в юридических вузах уголовно-правовых дисциплин. *Юридическая техника*. 2013. №7, ч. 2. С. 564–571.
648. Пашук Т. І. Інструментальна теорія права: загальнотеоретична характеристика. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави* : матеріали III Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяч. пам'яті видат. вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова, Львів, 4–5 берез. 2005 р. Одеса : Юрид. літ., 2005. С. 125–128.
649. Пашенко О. О. Деякі питання соціальної обумовленості побудови санкції ч. 3 ст. 321¹ КК України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 381–384.
650. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с.
651. Пекар В. В., Адріанова Т. Ю. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. №3. С. 81–87.
652. Пелих Н. Функції української держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. №1. С. 3–5.
653. Петришин О. В. Загальна теорія державної служби як напрямок державно-правових досліджень. *Конституція України – основа модернізації держави та суспільства* : матеріали наук. конф., 21–22 черв. 2001 р., м. Харків. Харків : Право : Адмін. Президента України, 2001. С. 282–284.
654. Петришин О. В. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. 36 с.

655. Петрова Г. О. Норма и правоотношение: средства уголовно-правового регулирования : монография. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. 192 с.
656. Пикуров Н. И. Системные свойства нормы уголовного права. *Уголовное законодательство: история и современные проблемы* : тез. докл. и сообщ. межвуз. науч.-практ. конф. / редкол.: Л. С. Сенцов (отв. ред.) и др. Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. С. 5–9.
657. Пикуров Н. И. Уголовное право в системе межотраслевых связей. Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т МВД России, 1998. 221 с.
658. Пинаев А. А. Курс лекций по общей части уголовного права. Книга первая «О преступлении». Харьков : Харьков юрид., 2001. 274 с.
659. Пионтковский А. А. Марксизм и уголовное право : сб. ст. 2-е изд., доп. Москва : Юрид. изд. НКЮ РСФСР, 1929. 161 с.
660. Пионтковский А. А. Меры социальной защиты и Уголовный Кодекс Р. С. Ф. С. Р. *Советское право*. 1923. №3. С. 12–52.
661. Пионтковский А. А. Уголовная политика Японии. Москва : Совет. законодательство, 1936. 232 с.
662. Пионтковский А. А. Уголовное право Р. С. Ф. С. Р. Часть Общая. Москва : Гос. изд-во, 1924. 235 с.
663. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених за кримінальним правом України : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : НікаНова, 2012. 294 с.
664. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія. Луганськ : Віртуал. реальність, 2011. 388 с.
665. Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія / наук. ред. А. С. Беніцький. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 216 с.
666. Письменський Є. О. Інститут судимості у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Акад. адвокатури України, 2009. 20 с.
667. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. О. О. Дудоров. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.

668. Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України № 584/2019 від 7 серп. 2019 р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 64. Ст. 2209.
669. Піонтковській А. А. Наука уголовного права, ея предметъ, задачи, содержание и значение. Ярославль : Типо-Литография Э. Г. Фалькъ, 1895. 24 с.
670. Плахотник Г. В. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 20 с.
671. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
672. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків : Право, 2006. Вип. 12. С. 3–17.
673. Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського Суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.практ. конф. (Одеса, 15 верес. 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 294–310.
674. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Прав. єдність, 2009. 304 с.
675. Податковий кодекс України : № 2755-VI від 2 груд. 2010 р. *Голос України*. 2010. 4 груд. (№ 229).
676. Позиційний документ правозахисників щодо проведення конституційної реформи у частині реформування правосуддя. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pozytsijnyj-dokument-pravozahysnykiv-schodoprovedennya-konstytutsijnoji-reformy-u-chastyni-reformuvannya-pravosuddya/>.
677. Познышевъ С. В. Основные вопросы учения о наказаніи. Москва : Университетская типографія, 1904. 407 с.
678. Познышевъ С. В. Основныя начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва : Издание А. А. Карцева, 1912. 653 с.
679. Політова А. С. Кримінологічна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 311–315.

680. Політова А. С. Протидія злочинності в Україні: стан та тенденції. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 460–464.
681. Поліщук О. М. Приватно-правові засади в кримінальному праві України: генезис та обсяг (узагальнений огляд). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 16, т. 2. С. 63–65.
682. Полный курс уголовного права : в 5 т. Т. I : Преступление и наказание / Ю. В. Голик, А. С. Горелик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2008. 1136 с.
683. Положення про медико-соціальну експертизу : затв. постановою Каб. Міністрів України № 1317 від 3 груд. 2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. №95. Ст. 3265.
684. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України : монографія / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України ; наук. ред. Л. М. Кривоченко. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.
685. Полубинская С. В. Цели уголовного наказания : монография. Москва : Наука, 1990. 142 с.
686. Поляков В. Конфіскація майна: на шляху до євроінтеграції. *Юридичний вісник*. 2014. №6. С. 217–221.
687. Полянський Н. Н. Очерки общей теории уголовного процесса. Москва : Право и жизнь, 1927. 127 с.
688. Полянський Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України. *Конституційні аспекти судової реформи* : матеріали наук.-практ. конф. (26–27 черв. 2008 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; Ін-т вивч. проблем злочинності АПРН України. Харків : Право, 2008. С. 136–140.
689. Пономаренко Ю. А. Застосування кримінального закону за аналогією як засіб подолання прогалин у ньому. *Кримінальне право України*. 2006. №2. С. 9–16.
690. Пономаренко Ю. А. Зворотна дія кримінального закону в часі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. 20 с.
691. Пономаренко Ю. А. Кримінальний закон: єдність форми та змісту. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2001. Вип. 46. С. 163–168.

692. Пономаренко Ю. А. Оприлюднення закону як передумова набуття ним чинності. *Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. Харків : ХНАДУ, 2001. Вип. 1. С. 132–137.
693. Пономаренко Ю. А. Поняття, способи та кримінально-правові наслідки декриміналізації злочинів. *Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства* : матеріали секції №9 першої обл. конф. молодих науковців «Тобі, Харківщино, пошук молодих» (м. Харків, 19–20 берез. 2002 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 94–97.
694. Пономаренко Ю. А. Про зміст і форму кримінального закону (постановка проблеми). *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод)* : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2000. С. 140–142.
695. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 288 с.
696. Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Донец. юрид. ін-т МВС України. Одеса : [б. в.], 2016. 20 с.
697. Понятие, признаки, система и назначение наказания по уголовному законодательству Украины и Республики Казахстан : учеб. пособие / М. В. Палий, Е. Н. Бегалиев, Е. С. Назымко и др. ; под ред. В. Н. Бесчастного. Киев : КНТ, 2009. 232 с.
698. Попик С. С. Окремі аспекти виконання покарання у виді обмеження волі. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 167–172.
699. Попій Д. С. Призначення покарання за незакінчений злочин в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 17 с.
700. Попрас В. О. Встановлення штрафу як виду покарання в санкціях залежно від ступеня тяжкості злочину. *Питання боротьби зі злочинністю* / голов. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Кроссроуд, 2007. Вип. 14. С. 247–257.

701. Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. 20 с.
702. Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
703. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 р. у справі № 288/1158/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245>.
704. Постанова Верховного Суду від 06 листопада 2018 року у справі № 166/938/17, провадження № 51-4217км17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969085>.
705. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 травня 2020 р. у справі № 591/2966/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89316522>.
706. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 5 вересня 2013 р. у справі № 5-23к13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/33609031>.
707. Постклассическая онтология права : монографія / под ред. И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : Алетей, 2016. 688 с.
708. Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : монографія / А. Х. Степанюк [та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. 246 с.
709. Правила Ради Європи про пробачію : Рекомендація СМ/Rec(2010)1 : неофіц. пер. URL: <https://rm.coe.int/16806f4097>.
710. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 2 : Публічно-правова доктрина України / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2013. 864 с.
711. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / В. В. Сташис, А. П. Закалюк, В. В. Голина та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2008. 840 с.
712. Правомірні очікування : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ECUS, 2020. 250 с.
713. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колект. монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. ; відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.

714. Преступное діяння и наказание. Основныя понятія уголовного права, проф. В. Д. Кузьмина-Караваева. *Введение въ изучение социальнихъ наукъ* : сборникъ статей / подъ ред. Н. И. Карѣева. Санкт-Петербургъ : Брокгаузъ-Ефронъ, 1903. С. 198–211.
715. Присяжнюк І. І. Кримінально-правові санкції за порушення недоторканності житла (стаття 162 Кримінального кодексу України). *Держава і право. Юридичні і політичні науки* / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2010. Вип. 47. С. 503–509.
716. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України № 732-VII від 28 січ. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. Ст. 811.
717. Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 2 черв. 2016 р. *Голос України*. 2016. 5 лип. (№ 122–123).
718. Про внесення доповнення до постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 11 від 6 листоп. 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-09/print>.
719. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення : Закон України № 2547-XII від 7 лип. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.
720. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку : Закон України № 629-VIII від 16 лип. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 43. Ст. 386.
721. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України № 314-VII від 23 трав. 2013 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 12. Ст. 183.
722. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи

- та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України №409-IX від 19 груд. 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №27. Ст. 175.
723. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України №4025-VI від 15 листоп. 2011 р. *Офіційний вісник України*. 2011. №98. Ст. 3570.
724. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України №1492-VIII від 7 верес. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №43. Ст. 736.
725. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період : Закон України №158-VIII від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №13. Ст. 92.
726. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки : Закон України №578-V від 11 січ. 2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №13. Ст. 131.
727. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України №191-VIII від 12 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №21. Ст. 133.
728. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України №2617-VIII від 22 листоп. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №17. Ст. 71.
729. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури внесення змін : Закон України №619-IX від 19 трав. 2020 р. *Голос України*. 2020. 10 черв. (№92).
730. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України №721-VII від 16 січ. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №22. Ст. 801.
731. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться

- у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації : Закон України № 1019-VIII від 18 лют. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 11. Ст. 127.
732. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України № 222-VII від 18 квіт. 2013 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 131.
733. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України № 2227-VIII від 6 груд. 2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 34.
734. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України : Закон України № 1483-III від 22 лют. 2000 р. *Голос України*. 2000. 29 берез.
735. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів : Закон України № 2628-VIII від 23 листоп. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 49. Ст. 399.
736. Про внесення змін до Положення про порядок здійснення помилювання : Указ Президента України № 994/2001 від 20 жовт. 2001 р. *Урядовий кур'єр*. 2001. 3 листоп.
737. Про внесення змін до Указу Президента України від 13 вересня 1994 року № 519 : Указ Президента України № 1082/95 від 21 листоп. 1995 р. *Урядовий кур'єр*. 1995. 23 листоп. (№ 175–176).
738. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України № 2468-XII від 17 черв. 1992 р. *Голос України*. 1992. 11 лип.
739. Про внесення зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України : Закон України № 3559-IV від 16 берез. 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 35. Ст. 302.

740. Про внесення зміни до розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» : Закон України № 321-IX від 3 груд. 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 6. Ст. 36.
741. Про всеукраїнський референдум : Закон України № 5475-VI від 6 листоп. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 44–45. Ст. 634.
742. Про грошову реформу в Україні : Указ Президента України № 762/96 від 25 серп. 1996 р. *Голос України*. 1996. 28 серп. (№ 159).
743. Про Державне бюро розслідувань : Закон України № 794-VIII від 12 листоп. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 6. Ст. 55.
744. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України № 2713-IV від 23 черв. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.
745. Про Державну програму боротьби із злочинністю : постанова Верхов. Ради України № 3325-XII від 25 черв. 1993 р. *Голос України*. 1993. 30 лип.
746. Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 груд. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
747. Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю : Указ Президента України № 276/2008 від 28 берез. 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 8. Ст. 433.
748. Про додаткові заходи щодо посилення боротьби із злочинністю та зміцнення правопорядку в Україні : розпорядж. Президента України № 150/92-рп від 28 верес. 1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150/92-рп>.
749. Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI від 5 лип. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243.
750. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України № 1699-VII від 14 жовт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 46. Ст. 2047.
751. Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах : постанова Каб. Міністрів

- України №429 від 1 квіт. 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. №13. Ст. 905.
752. Про затвердження Порядку організації громадських та інших робіт тимчасового характеру : постанова Каб. Міністрів України №175 від 20 берез. 2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. №23. Ст. 776.
753. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі : наказ М-ва юстиції України та М-ва охорони здоров'я України №1348/5/572 від 15.08.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. №69. Ст. 1949.
754. Про затвердження примірного переліку та опису предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право» : наказ М-ва освіти і науки України №1477 від 28.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1477729-18/print>.
755. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського рівня вищої освіти) : наказ М-ва освіти і науки України №1053 від 17 серп. 2020 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf>.
756. Про Кабінет Міністрів України : Закон України №794-VII від 27 лют. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №13. Ст. 222.
757. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Указ Президента України №1376/2000 від 25 груд. 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2001. №52. Ст. 2258.
758. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки : Указ Президента України №837/96 від 17 верес. 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>.
759. Про Концепцію боротьби з тероризмом : Указ Президента України №230/2013 від 25 квіт. 2013 р. *Офіційний вісник України*. 2013. №34. Ст. 1202.
760. Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю : Указ Президента України №1000/2011 від 21 жовт. 2011 р. *Офіційний вісник України*. 2011. №83. Ст. 3019.
761. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України №1698-VII від 14 жовт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №47. Ст. 2051.
762. Про Національну поліцію : Закон України №580-VIII від 2 лип. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №40–41. Ст. 379.

763. Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України № 889-IV від 22 трав. 2003 р. *Голос України*. 2003. 22 лип. (№ 134).
764. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України № 588/2000 від 12 квіт. 2000 р. *Урядовий кур'єр*. 2000. 26 квіт.
765. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України № 223/2015 від 21 квіт. 2015 р. *Урядовий кур'єр*. 2015. 25 квіт.
766. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України № 266/94-ВР від 1 груд. 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 1.
767. Про право власності на окремі види майна : постанова Верхов. Ради України № 2471-ХІІ від 17 черв. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 517.
768. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ : узагальнення суд. практики Суд. палати у кримін. справах Верхов. Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-04/print>.
769. Про практику призначення судами кримінального покарання : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 7 від 24 жовт. 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03/print>.
770. Про пробацію : Закон України № 160-VIII від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.
771. Про проект Закону України про закони та законодавчу діяльність в Україні : постанова Верхов. Ради України № 643/97-ВР від 19 листоп. 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643/97-вр/print>.
772. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовт. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12.
773. Про ратифікацію Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав та основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин : Закон України № 318-IV від 28 листоп. 2002 р. *Голос України*. 2002. 24 груд.
774. Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року : Закон України № 1484-III від 22 лют. 2000 р. *Голос України*. 2000. 3 берез.

775. Про Республіканську програму по боротьбі із злочинністю на 1990–1995 роки : постанова Ради Міністрів УРСР №204 від 20 серп. 1990 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP900204.html.
776. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України №311/2008 від 8 квіт. 2008 р. *Офіційний вісник України*. 2008. №27. Ст. 838.
777. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні» : Указ Президента України №341/2015 від 16 черв. 2015 р. *Офіційний вісник України*. 2015. №49. Ст. 1568.
778. Про Службу безпеки України : Закон України №2229-ХІІ від 25 берез. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України України*. 1992. №27. Ст. 382.
779. Про судоустрій і статус суддів : Закон України №1402-VІІІ від 2 черв. 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.
780. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : розпорядж. Каб. Міністрів України №1808-р від 13 верес. 2010 р. *Офіційний вісник України*. 2010. №70. Ст. 2533.
781. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядж. Каб. Міністрів України №1126-р від 16 верес. 2020 р. *Урядовий кур'єр*. 2020. 19 верес. (№183).
782. Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року : розпорядж. Каб. Міністрів України №1407-р від 30 груд. 2015 р. *Офіційний вісник України*. 2016. №3. Ст. 198.
783. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України №3166-VІ від 17 берез. 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №38. Ст. 385.
784. Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.

785. Пропозиції Президента до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6449&skl=9.
786. Пропозиції щодо запровадження інституту кримінальних проступків до законодавства України / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, О. В. Капліна та ін. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. №2 (9). С. 300–337.
787. Протасов В. Н., Протасова Н. В. Лекции по общей теории права и теории государства. Москва : ИД «Городец», 2010. 752 с.
788. Протокол №13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2377.
789. Протокол №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї : від 16 верес. 1963 р. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2373.
790. Протокол №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : від 28 квіт. 1983 р. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2374.
791. Протокол №7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 22 листоп. 1984 р. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2375.
792. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний вісник України*. 2006. №32. Ст. 2372.
793. Прохоров Н. М., Кропачев В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность : науч. изд. Санкт-Петербург : С.-Петербург. гос. ун-т, 2000. 60 с.
794. Процюк І. В. Сучасні підходи до розуміння принципу поділу державної влади. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Харків : Право, 2012. Вип. 24. С. 3–16.
795. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. Москва : Юрид. лит., 1984. 224 с.
796. Пуйко В. М. Застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань як напрям гуманізації кримінальної політики в Україні.

Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. 2002. №2. С. 149–153.

797. Пушкарева Г. В. Политология : учеб. и практикум. Москва : Юрайт, 2016. 295 с.
798. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность : монография. Изд. 2-е, стер. Одесса : Юрид. літ., 2006. 167 с.
799. Рарог А. И. Общая теория вины в уголовном праве : учеб. пособие. Москва : ВЮЗИ, 1980. 91 с.
800. Расюк А. О. Судимість в Україні та зарубіжних державах: порівняльний аналіз законодавства. *Наука і правоохорона.* 2016. №2. С. 138–145.
801. Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ : Держ. НДІ МВС України, 2012. 20 с.
802. Реалізація принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань у кримінально-виконавчій діяльності України : навч. посіб. / О. Г. Колб, О. М. Джужа, В. Я. Конопельський та ін. ; за заг. ред. І. О. Колба, О. М. Джужі. Київ : Кондор, 2016. 336 с.
803. Резніченко Г. С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 173 с.
804. Репа С. О. Протиправність як ознака злочину (основні підходи до визначення). *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 21–22 черв. 2019 р. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2019. С. 122–124.
805. Речицкий В. В. Политический предмет Конституции. Киев : Дух і літера, 2012. 726 с.
806. Римський Статут МКС. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_51462.
807. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11 червня 2020 року. *Офіційний вісник України.* 2020. №55, т. 2. Ст. 1730.
808. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 року. *Офіційний вісник України.* 1999. №44. Ст. 2193.

809. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару), № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 року. *Офіційний вісник України*. 2000. №4. Ст. 126.
810. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року. *Офіційний вісник України*. 2005. №39. Ст. 2490.
811. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171² Кодексу адміністративного судочинства України № 3-рп/2015 від 8 квітня 2015 року. *Офіційний вісник України*. 2015. №32. Ст. 926.
812. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року. *Офіційний вісник України*. 2000. №39. Ст. 1662.
813. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2005. №41. Ст. 2605.
814. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України

- «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» № 6-р/2019 від 20 червня 2019 року. *Офіційний вісник України*. 2019. № 57. Ст. 1984.
815. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» № 17-рп/2010 від 29 червня 2010 року. *Офіційний вісник України*. 2010. № 52. Ст. 1746.
816. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» № 2-р/2017 від 20 грудня 2017 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 18. Ст. 619.
817. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України № 7-р/2018 від 11 жовтня 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 90. Ст. 2992.
818. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
819. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII № 5-р/2018 від 22 травня 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 51. Ст. 1792.
820. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої

статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року. *Офіційний вісник України*. 2012. № 11. Ст. 422.

821. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 94.
822. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання) № 1-р/2018 від 27 лютого 2018 року. *Офіційний вісник України*. 2018. № 37. Ст. 1314.
823. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) № 26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 року. *Офіційний вісник України*. 2009. № 82. Ст. 2793.
824. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України «Про внесення

змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні”» від 23 березня 2017 року № 1989-VIII № 3-р(І)/2019 від 5 червня 2019 року. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. Ст. 1753.

825. Розовский Б. Г. Гармонизация хозяйственного, экологического и уголовного законодательства в системе правового обеспечения экономики : науч. докл. Луганск : РИО ЛАВД, 2002. 44 с.
826. Ролз Д. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 2001. 822 с.
827. Романов М. В. Мета покарання: від ідеологічних міфів до реальності. *The Journal of Eastern European Law = Журнал східноєвропейсько-го права*. 2017. № 38. С. 18–25.
828. Ромовська З. Злочини і покарання в новій редакції. *Голос України*. 1998. 24 листоп. (№ 225). С. 11–12.
829. Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-термінол. коміс. при соц.-екон. від. Акад. наук ; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.] ; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ : [б. в.], 1926. [6], 322 с.
830. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. тома В. Л. Янин. Москва : Юрид. лит., 1984. 432 с.
831. Российское уголовное право : курс лекций. Т. 1 : Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. ; под ред. А. И. Коробеева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. 604 с.
832. Российское уголовное право, изложенное ... Гавриилом Солнцевымъ. Казань, 1820 / под редакцией и съ вступительной статьей о Г. И. Солнцева Г. С. Фельдштейна. Ярославль : [б. и.], 1907. 218 с.
833. Российское уголовное право. Общая часть : учебник / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. Москва : Спарк, 1997. 454 с.
834. Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы как часть судебной экспертологии. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика = Kriminalistika ir teismo ekspertize: mokslas, studijos, praktika = Criminalistias and forensic examination: science,*

- studies, practic* : сб. науч. ст. IX міжнар. наук.-практ. конф. Vilnius : Charkovas, 2013. Ч. 1. С. 23–30.
835. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 18 с.
836. Рузавин Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 287 с.
837. Русское уголовное право. Пособие к лекциям Н. Д. Сергеевского – заслуженного профессора Петроградского императорского университета. Часть общая. *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского / А. И. Чучаев*. Москва : Проспект, 2010. 520 с.
838. Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови. Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2013. 448 с.
839. Сабитов Т. Р. Система уголовно-правовых принципов : монографія. Москва : Проспект, 2012. 240 с.
840. Савінова Н. А., Фріс П. Л. Кримінально-правова політика у сфері інформаційної безпеки. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. С. 483–484.
841. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.
842. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ : монографія. Москва : Наука, 1974. 278 с.
843. Сало В. І. Поняття, ознаки та класифікація функцій держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 17. С. 77–93.
844. Самедова Ш. Т. О построении санкций и формализации назначения наказания в уголовном праве в Азербайджанской Республике. *Часопис Київського університету права*. 2019. №3. С. 276–282.
845. Самойленко Є. Ю. Призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують, за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.

846. Самохвалов В. П. Загальна теорія судової влади: системно-правові аспекти розвитку : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2010. 136 с.
847. Самощенко И. С., Фаруқшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству : монография. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
848. Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности : монография. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. 97 с.
849. Сапун В. А., Шундикова К. В. Инструментальная теория права и человеческая деятельность. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2013. №1 (306). С. 14–32.
850. Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.) : учеб. пособие для юрид. ин-тов. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. 372 с.
851. Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : [б. в.], 2009. 20 с.
852. Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века : исследование / отв. ред.: А. И. Чучаев, А. А. Ашин. Владимир : [б. и.], 2008. 254 с.
853. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.
854. Середа Г. Європейські пріоритети реформування прокуратури України. *Вісник прокуратури*. 2006. №3. С. 11–13.
855. Середній клас в Україні: уявлення та реалії / А. Рачок, О. Пищуліна, М. Міщенко та ін. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.
856. Сиротенко С. Є. До питання про правові засоби компенсації моральної шкоди у контексті рішень Європейського Суду з прав людини. *Адвокат*. 2006. №5. С. 36–39.
857. Сібільов М. До питання про правові засоби сфери приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. №3 (26). С. 135–156.
858. Сібільов М. Поняття правового режиму приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. №4 (27). С. 106–116.
859. Сібільов М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. *Право України*. 2014. №2. С. 34–44.
860. Сібільов М. М. Наслідки використання правових засобів сфери приватного права при регулюванні публічно-правових відносин.

- Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. Вип. 50. С. 55–62.
861. Сімакова-Єфремян Е. Загальна теорія судової експертизи як основа методології проведення комплексних судово-експертних досліджень. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2006. № 3 (46). С. 225–235.
862. Скибицкий В. В. Формы реализации уголовной ответственности. *Развитие национальной государственности союзной республики на современном этапе* : тез. респ. науч.-практ. конф. Киев : ИГП им. В. М. Корецкого АН УССР, 1990. С. 250–252.
863. Скок О. С. Злочини невеликої тяжкості та питання кримінальної відповідальності : монографія / за наук. ред. О. І. Соболя. Харків : Право, 2017. 264 с.
864. Скрипнюк О. В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. №3. С. 5–11.
865. Скрыпник Н. Уголовная политика советской власти. Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. 72 с.
866. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1974. 775 с.
867. Словник сучасного правничого терміновживання: українсько-російсько-англійський : близько 30 тисяч слів і словосполучень / уклад.: С. М. Бервено, В. С. Калашник, В. С. Козадаєв та ін. ; за ред. В. С. Калашника, С. М. Бервена. Харків : Право, 2017. 368 с.
868. Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 3 : 3. Київ : Наук. думка, 1972. 744 с.
869. Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 10 : Т–Ф. Київ : Наук. думка, 1979. 658 с.
870. Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 4 : І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.
871. Смоков Д. С. Кримінально-правовий інститут звільнення від відбування покарання із випробуванням: порівняльний аналіз. *Актуальні*

проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. Одеса : Юрид. літ., 2007. Вип. 32. С. 226–232.

872. Собко Г. М. Конфіскація за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2008. 18 с.
873. Советское уголовное право. Часть общая : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / кол. авт. ВИЮН при М-ве юстиции СССР ; отв. ред. В. М. Чхиквадзе. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. 511 с.
874. Современная западная философия : словарь / сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов. Москва : Политиздат, 1991. 414 с.
875. Соловій Я. І. Проблеми визначення меж кримінально-правових санкцій. *Проблеми вдосконалення практики застосування кримінально-правових засобів протидії злочинності органами внутрішніх справ* : матеріали наук.-практ. конф., 30 верес. 2004 р. Львів : Львів. юрид. ін-т МВС України, 2005. С. 33–37.
876. Соловьев А. Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву (законодательство и судебная практика) : науч. изд. Москва : Госюриздат, 1958. 204 с.
877. Сорокина Ю. В. Государство и право: философские проблемы : курс лекций. Москва : Изд. дом «Городец», 2004. 208 с.
878. Сохикян А. С. Виды уголовных законов Украины. *Legea și viața*. 2017. № 6/2 (306). С. 79–82.
879. Сохикян А. С. Поняття джерел кримінального права України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 107–115.
880. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.
881. Справа «Швидка проти України» (Заява № 17888/12) : рішення від 30 жовт. 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 22. Ст. 625.
882. Ставлення населення України до діяльності МВС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=294&t=6&page=6>.
883. Старук Ю. О. Кримінально-правова характеристика санкції статті 306 Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Вип. 4. С. 140–144.
884. Сташис В. Актуальні питання системи покарань за Кримінальним кодексом України 2001 року. *Право України*. 2010. № 9. С. 16–24.

885. Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2003. №2/3. С. 612–626.
886. Сташис В. В. Актуальні проблеми системи покарань та їх призначення за Кримінальним кодексом України 2001 р. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : зб. наук. пр. на пошану акад. Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народж. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юрид. думка, 2010. С. 378–388.
887. Сташис В. В. Передача на поруки и некоторые вопросы советского уголовного права. *Вибрані праці* / В. В. Сташис ; уклад.: В. Я. Тацій, В. І. Борисов, Л. М. Демидова ; відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Право, 2015. С. 652–658.
888. Сташис В. В. Роль та значення покарання у системі запобігання злочинності. *Право України*. 2011. №9. С. 167–173.
889. Степаненко Д. Ю. Кримінально-правова характеристика санкцій ст. 212¹ КК України. *Наука і правоохорона*. 2013. №1. С. 183–189.
890. Степанюк А. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі. *Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом* / сост. А. П. Букалов. Донецк : Донец. Мемориал, 2001. С. 63–72.
891. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания : монография. Харьков : Фолио, 1999. 256 с.
892. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 34 с.
893. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кроссрууд, 2007. 184 с.
894. Стойнов А. Наказателно право. Обща част. София : Издателска къща Ciela, 1999. 484 с.
895. Столярський О. Генезис концепції міжнародного кримінального права. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 175–179.
896. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав і свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.

897. Стрельцов Є. Л. Реформа кримінального законодавства України: осінні роздуми. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2019. 100 с.
898. Строгович М. С. Логика : учеб. пособие. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1949. 362 с.
899. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие. Киев ; Одесса : Выща шк., 1989. 439 с.
900. Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html.
901. Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.). Склад злочину: закон, теорія та практика : монографія. Суми : Унів. кн., 2018. 200 с.
902. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. 688 с.
903. Сыдыкова Л. Ч. Система и виды наказаний по уголовному праву Кыргызской Республики : монография. Бишкек : [б. и.], 1999. 310 с.
904. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 234–238.
905. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. 380 с.
906. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 2. Москва : Наука, 1994. 393 с.
907. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. Тула : Автограф, 2001. 800 с.
908. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции. Издание второе, пересмотрённое и дополненное. Часть Общая. Томъ II. Санкт-Петербургъ : Государственная типография, 1902. 822–1460; XIII с.
909. Тадевосян З. А. Штраф как мера наказания / Ин-т философии и права АН Армян. ССР. Ереван : Изд-во АН Армян. ССР, 1978. 100 с.
910. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике : учеб. пособие. Киев : Юринком, 1995. 208 с.
911. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ленинград : Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1983. 21 с.
912. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности : науч. изд. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. 120 с.

913. Тацій В. Прокуратура в системі поділу влади. *Вісник прокуратури*. 1999. №2. С. 27–28.
914. Тацій В. Я. Підстави та перспективи рекодифікації кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 29–32.
915. Тацій В. Я., Сташис В. В. Кримінальний кодекс як поступ до гуманізму та демократії. *Вісник прокуратури*. 2001. №3. С. 6–15.
916. Тацій В. Я., Сташис В. В., Баулін Ю. В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 10 : Юридична наука незалежної України / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид. дім «Юрид. кн.», 2005. С. 591–626.
917. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. №4 (83). С. 54–66.
918. Тенденції тіньової економіки в Україні у січні – березні 2020 року / Департамент стратег. планування та макроекон. прогнозування. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
919. Теоретико-методологічні засади наукових досліджень у галузі державного управління : монографія / В. В. Корженко, Н. С. Корабльова, О. К. Чаплигін та ін. ; за заг. ред. В. В. Корженка. Харків : [б. в.], 2012. 545 с. URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Biblioteka_Magistra/5ebd2ce6-7abf-4b84-9d9e-387384cf2d29.pdf.
920. Теоретичні та прикладні проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць обмеження або позбавлення волі : монографія / В. І. Борисов [та ін.]. Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. 152 с.
921. Теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
922. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

923. Тимошенко В. І. Пробація. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шаkun (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 376–379.
924. Тихий В. П. Ответственность за хищение огнестрельного оружия, боевых припасов и взрывчатых веществ по советскому уголовному праву. Харьков : Вища шк., 1976. 128 с.
925. Тихомиров О. До проблеми розуміння функцій сучасної держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 1. С. 72–75.
926. Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.
927. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник. Москва : БЕК, 1995. 496 с.
928. Тихонова С. С. Совершенствование качественной характеристики санкций статей Особенной части кодифицированного уголовного закона как перспективная задача правовой науки. *Проблемы укрепления законности и правопорядка: наука, практика, тенденции* : сб. науч. тр. Минск : Изд. центр БГУ, 2016. Вып. 9, т. 2. С. 293–298.
929. Тимофеева Л. Ю. Гуманістична парадигма кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», 2018. 20 с.
930. Тіцька Л. І. Караність злочинів, ознакою складів яких є жорстокість. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 1. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-1/12tliyev.pdf>.
931. Ткачевский Ю. М. Уголовная ответственность и ее принципы. *Ученые юристы МГУ о современном праве* : сборник / под ред. М. К. Треушникова. Москва : Городец, 2005. С. 309–339.
932. Ткачова А. Зміст та основні риси громадських робіт. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 250–258.
933. Ткачова О. В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт : монографія. Харків : Право, 2010. 192 с.
934. Ткачук Ю. О. Принципи побудови кримінально-правових санкцій: спроба вирішення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* /

- голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2009. Вип. 44. С. 588–591.
935. Ткачук Ю. О. Санкції в Кримінальному кодексі України 2001 року та Кримінальному кодексі УРСР 1960 року: порівняльно-правовий аналіз. *Адвокат*. 2008. № 7. С. 21–24.
936. Ткачук Ю. О. Ступінь визначення покарань у кримінально-правових санкціях. *Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 23 трав. 2014 р. Харків : ХНУВС, 2014. Т. 1. С. 147–150.
937. Ткачук Ю. О. Сутність, ознаки та структура санкцій у кримінальному законодавстві України. *Адвокат*. 2007. № 9. С. 26–28.
938. Тлумачний словник української мови / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. Харків : Синтекс, 2002. 672 с.
939. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. Харьков : Фолио : Райдер, 1998. 290 с.
940. Толочко О. Прокуратура як незалежний орган у системі судової влади. *Вісник прокуратури*. 2006. № 3. С. 20–22.
941. Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910. Москва : Худож. лит., 1985. 559 с.
942. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. Серия первая : Произведения. Т. 28 : Царство Божие внутри вас. 1890–1893. Москва : Гос. изд-во худож. лит., 1957. XXXVII, 398 с.
943. Топчій В. В., Дідківська Г. В., Мудряк Т. О. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. у схемах. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 344 с.
944. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. 363 с.
945. Трефилов А. А. Конструирование санкций в нормах уголовного права России и зарубежных стран. *Вестник Московского университета. Серия II, Право*. 2011. № 6. С. 85–91.
946. Трубников В. М. Понятие наказания. *Право і безпека*. 2001. Вип. 1. С. 122–133.
947. Трубников В. М., Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 288 с.

948. Туляков В. О. Принцип законності у динаміці рішень ЄСПЛ та розвиток кримінального законодавства України. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 125–129.
949. Туляков В. О., Полянський Є. Ю., Дмитрук М. М. Кримінальна відповідальність та форми її реалізації : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2015. 44 с.
950. Тунтула О. С. Сутність і структура антикримінальної відповідальності за новітньою доктриною видового поділу юридичної відповідальності. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2017. №2. С. 163–174.
951. Тютюгин В. И. Вопросы наказания и его назначения в трудах профессора М. И. Бажанова. *Ученики о научном наследии профессора М. И. Бажанова (по материалам «круглого стола», посвященного 90-летию со дня рождения М. И. Бажанова)*. Харьков : Право, 2013. С. 31–39.
952. Тютюгин В. И. Лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью как вид наказания по советскому уголовному праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1974. 234 с.
953. Тютюгин В. И. Некоторые вопросы применения наказания по новому Уголовному кодексу Украины. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; Харків. Центр по вивч. організ. злочинності спільно з Амер. Ун-том у Вашингтоні ; Ін-т вивч. проблем злочинності. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 89–92.
954. Тютюгин В. И. О соотношении видов наказаний по степени их строгости. *Проблемы социалистической законности* / отв. ред. В. Я. Тацій. Харьков : Основа, 1991. Вып. 26. С. 47–52.
955. Тютюгин В. И. Совершенствование норм УК Украины о применении наказания. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 77. С. 102–115.
956. Тютюгин В. І., Євдокімова О. В. Особливості застосування додаткових покарань у кумулятивних санкціях статей Особливої частини

Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. №7. С. 41–47.

957. Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А., Суходубова І. В. Вчення про стабільність та динамізм кримінального законодавства у працях професора В. Я. Тація. *Проблеми законності* : спец. вип. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. С. 92–104.
958. Уголовное законодательство СССР и Союзных Республик (основные законодательные акты) / под ред. Д. С. Карева. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. 531 с.
959. Уголовное наказание / И. П. Лановенко, Ю. Л. Заросинский, А. Н. Костенко и др. ; редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Титаренко (рук-ли авт. кол.) и др. Киев ; Донецк : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого : Донец. ин-т внутр. дел МВД Украины, 1997. 313 с.
960. Уголовное право России. Общая часть : учебник / А. В. Наумов, С. И. Никулин, А. И. Рарог и др. ; под ред. А. И. Рарога. Москва : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1998. 320 с.
961. Уголовное право России. Общая часть : учеб. для вузов / Н. Н. Белокобыльский, Г. Н. Борзенков, М. Н. Голоднюк ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2005. 752 с.
962. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Общая часть / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др. ; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. Киев : Наук. думка, 1985. 448 с.
963. Уголовное право Украины. Общая часть : учеб. для студентов юрид. вузов и фак. / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Право, 1999. 400 с.
964. Уголовное право. Общая часть : учебник / Л. Д. Гаухман, М. П. Журавлёв, И. Д. Козочкин и др. ; под ред. Л. Д. Гаухмана и С. В. Максимова. Москва : Эксмо, 2004. 416 с.
965. Уголовное право. Часть Общая : в 4 т. Т. 1 : Уголовный закон. Преступление. Уголовная ответственность / С. М. Богданов, П. А. Фефелов, И. А. Семенов и др. ; отв. ред. И. Я. Козаченко. Екатеринбург : Свердлов. юрид. ин-т, 1992. 144 с.
966. Уголовный кодекс Республики Беларусь : с изм. и доп. по сост. на 1 апр. 2009 г. Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2009. 285 с.

967. Уголовный кодекс Республики Молдова / вступ. ст. А. И. Лукашова. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 408 с.
968. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред.: А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова ; вступ. ст. А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой ; пер. с пол. Д. А. Барилевич. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2001. 234 с.
969. Уголовный кодекс Швеции : пер. с англ. : УК Швеции по сост. на 1 мая 1999 г. / сост. С. С. Беляев. Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2000. 167 с.
970. Уемов А. И. Вещи, свойства и отношения : науч. изд. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 184 с.
971. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем : монография. Москва : Мысль, 1978. 272 с.
972. Узунова О. В., Узунов П. П. Міжнародні договори України як джерела кримінально-правової політики. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 127–131.
973. Україні – 25: досягнення та поразки (громадська думка). URL: <https://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>.
974. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / П. С. Берзін, Т. А. Денисова, О. О. Дудоров та ін. ; за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
975. Уманець Б. Б. Поняття кримінально-правових санкцій та сучасна проблематика встановлення їх меж. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 315–321.
976. Ус О. В. Теоретичні та прикладні проблеми кваліфікації в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2020. 704 с.
977. Усатий Г. О. Ефективність кримінально-правової протидії податкової злочинності у сфері електронної торгівлі. *Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України* : тези доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2007 р.) / редкол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, О. М. Костенко та ін. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. С. 174–177.
978. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс : монографія. Київ : Атіка, 2001. 128 с.

979. Утевский Б. С. Вопросы уголовного права в проекте закона. *Советское государство и право*. 1960. № 1. С. 116–119.
980. Утевский Б. С. Некоторые вопросы дальнейшего развития теории уголовного права. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 37–46.
981. Утевский Б. С. Общее учение о должностных преступлениях. Москва : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 440 с.
982. Утевский Б. С. Система и виды наказаний в Уголовном кодексе. *Проблемы социалистического права*. 1938. № 6. С. 36–46.
983. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 03.11.2017 у справі № 127/22694/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70007629>.
984. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 13.12.2016 у справі № 295/14103/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63407534>.
985. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 22.06.2020 у справі № 295/2936/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89942525>.
986. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 в провадженні № 13-39зв019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82885859>.
987. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 17.12.2019 у справі № 2–1/97. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86468658>.
988. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21.10.2019 в провадженні № 13-75зв019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85174530>.
989. Ухвала Верховного Суду від 17.06.2020 у справі № 585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89929140>.
990. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 31.10.2016 у справі № 127/22346/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62577236>.
991. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 31.10.2016 у справі № 127/22345/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62600328>.
992. Ухвала Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 22.04.2019 у справі № 739/535/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81543951>.
993. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 24.05.2019 у справі № 585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82053036>.

994. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 26 жовтня 1999 р. : витяг. *Рішення Верховного Суду України*. 2000. С. 71–72.
995. Ухвала Сумського апеляційного суду від 27.08.2019 у справі №585/492/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83973124>.
996. Федотова Г. В. Кримінальний проступок: правова природа, сутність та шляхи упровадження : монографія / М-во внутр. справ України, Держ. НДІ. Вінниця : Нілан, 2016. 309 с.
997. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. 542 с.
998. Филимонов В. Д. Норма уголовного права. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 281 с.
999. Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права : монография. Санкт-Петербург : Юрид. цент Пресс, 2003. 198 с.
1000. Филимонов В. Д. Принципы уголовного права : монография. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. 139 с.
1001. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва : Совет. энцикл., 1983. 840 с.
1002. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. №837. С. 357–361.
1003. Філей Ю. Поняття кримінально-правової санкції. *Вісник прокуратури*. 2003. № 11. С. 30–35.
1004. Філей Ю. В. Застосування покарання у виді позбавлення волі в санкціях за злочини проти власності. *Право і безпека*. 2005. № 1 (4/1). С. 102–106.
1005. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : [б. в.], 2006. 18 с.
1006. Філей Ю. В. Протиправність та суспільна небезпечність: проблеми співвідношення. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 138–141.

1007. Філей Ю. В., Холод Р. С. Співрозмірність кримінально-правових санкцій за злочини проти прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. XX-річчю Нац. акад. прав. наук України. Одеса : Фенікс, 2013. С. 145–147.
1008. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
1009. Флетчер Дж., Наумов А. В. Основные концепции современного уголовного права : монография. Москва : Юристь, 1998. 512 с.
1010. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием : науч. изд. Москва : Добросвет-2000 : Городец, 2000. 464 с.
1011. Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть : пер. с нем. 5-е изд. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. 712 с.
1012. Фріс П. Карна провина: як удосконалити чинне законодавство? *Юридичний вісник України*. 2012. 28 квіт. (№ 17). С. 6–8.
1013. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Вид. 3-тє, допов. і перероб. Одеса : Фенікс, 2018. 394 с.
1014. Фріс П. Л. Кримінальне право. Загальна частина : підруч. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. 488 с.
1015. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 35 с.
1016. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
1017. Фролова Е. Г. Понятие наказания, его цели и система в советском уголовном праве : лекция. Донецк : ДонГУ, 1991. 128 с.
1018. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. 208 с.
1019. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / пер. з фр. П. Тарашука. Київ : Основи, 1998. 392 с.
1020. Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають. Ч. 1. *Юридичний вісник України*. 2013. 25–31 трав. (№ 21). С. 6–7.

1021. Хавронюк М. Щодо правил визначення санкції з більш суворим покаранням. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. №4. С. 22–28.
1022. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
1023. Хавронюк М. І. Цілі та напрями гуманізації кримінального законодавства України відповідно до європейських стандартів. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. №9. С. 4–10.
1024. Халілев Р. А. Місце оперативно-розшукової політики у системі юридичної політики держави. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23 (62), №2. С. 269–276.
1025. Харитонов Є. О. Проблемні питання визначення співвідношення понять «приватне право», «цивільне право» та «цивільне законодавство». *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С. 7–14.
1026. Харитонов С. О. До питання протиправності військових злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Т. 2, вип. 45. С. 85–88.
1027. Харитонova О. Поняття і ознаки публічних правовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. №1 (28). С. 36–46.
1028. Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики у кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : наук.-практ. посіб. Харків : Права людини, 2018. 344 с.
1029. Харитонova О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. 252 с.
1030. Харитонova О. В. Професор Ю. В. Баулін і розвиток вчення про кримінальну відповідальність: кримінально-правові гетеротопії. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р.* / [упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко]. Харків : Право, 2018. С. 49–53.
1031. Харитонova О. В. Сучасні напрями розвитку наукової думки у дослідженні кримінально-правових наслідків злочину. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. №8. С. 42–46.
1032. Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. 296 с.

1033. Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2007. 950 с.
1034. Хилюк С. В. «Злочин і кара» у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8, № 4 (29). С. 108–125.
1035. Хилюк С. В. Кримінально-правові аспекти правила non bis in idem у практиці Європейського Суду з прав людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. Вип. 55. С. 254–261.
1036. Хилюк С. В. Розвиток вчення про злочини проти власності в доктрині кримінального права незалежної України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : щоріч. бюл. / за заг. ред. А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. Вип. 10. С. 258–266.
1037. Хомич В. М. Криминологическая оценка целей применения уголовно-правовых санкций и их эффективность. *Категория «цель» в уголовном, уголовно-исполнительном праве и криминологии* : материалы IV Рос. конгр. уголов. права (28–29 мая 2009 г.) / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Проспект, 2009. С. 112–116.
1038. Хроленок О. Ю. Правові основи систематизації покарань в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2016. 16 с.
1039. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юрид., 2009. 840 с.
1040. Хряпінський П. В. Заохочувальні санкції в системі заходів кримінально-правового характеру. *Держава та регіони. Серія: Право* : наук.-виробн. журн. 2016. № 2. С. 90–96.
1041. Хряпінський П. В. Метод диспозитивності заохочувальних кримінально-правових приписів. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 149–162.
1042. Хряпінський П. В. Позитивна кримінальна відповідальність (зміст, форми та реалізація). Запоріжжя : КСК-Альянс, 2008. 110 с.
1043. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навч. посіб. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2010. 270 с.
1044. Хуторянський О. В. Ретроспективний аналіз законодавства України про відповідальність за ненадання допомоги особі, яка перебуває в

- небезпечному для життя стані. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 3. С. 25–28.
1045. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 4-те вид., випр. і допов. Харків : Факт, 2006. 384 с.
1046. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве : учеб. пособие. Калининград : Изд. КГУ, 1980. 68 с.
1047. Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загально-нотеоретичні аспекти). *Вісник Академії правових наук України*. 1993. № 1. С. 60–68.
1048. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 11 : Недоговірні зобов'язання / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, Ю. В. Баулін та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. 416 с.
1049. Цуцкірідзе М. С. Загальна теорія боротьби зі злочинністю як методологічна основа дослідження кримінальної процесуальної діяльності слідчого. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (23 груд. 2016 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 406–408.
1050. Чаадаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения : пособие для слушателей нар. ун-тов. Москва : Знание, 1991. 112 с.
1051. Чебышевъ-Дмитріевъ А. О правѣ наказанія. Рѣчь, произнесенная въ торжественномъ собраніи Демидовскаго Лицея, 29 Ноября, 1859 года. Ярославль : Въ типографіи Германа Фалька, 1859. 74, XVII с.
1052. Черепій П. П. Окремі питання призначення покарання за умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2013. Вип. № 1 (3). С. 249–259.
1053. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2004. 19 с.
1054. Черненко М. П. Виконання майнових покарань : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 175 с.
1055. Черненко М. П. Проблеми фінансування кримінально-виконавчих установ. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред.

- В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 104. С. 204–212.
1056. Чистяков А. А. Механизм формирования основания уголовной ответственности. Рязань : Рязан. ин-т права и экономики, 2000. 194 с.
1057. Човган В. Довічне відбування життя, або життя після смерті в Україні. URL: <http://khp.org/index.php?id=1392728858>.
1058. Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія / Харків. правознавч. група. Харків : Права людини, 2017. 608 с.
1059. Чернозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 20 с.
1060. Чубарев В. Л. Общественная опасность преступления и наказание (количественные методы изучения) : науч.-практ. пособие / под ред. Ю. Д. Блувштейна. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1982. 96 с.
1061. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния : монография. Киев : Вища шк., 1992. 171 с.
1062. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права / сост. и вступ. ст. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. Москва : ИНФРА-М, 2008. 435 с.
1063. Чугаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути решения : пособие для слушателей нар. ун-тов. Москва : Знание, 1991. 112 с.
1064. Чугуников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. 20 с.
1065. Чугуников І. І. До питання про предмет кримінально-правового регулювання. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 6. С. 45–48.
1066. Чужа О. Ю. Особливості санкцій складів злочинів, де кваліфікуючою ознакою є повторне вчинення злочину. *Адвокат*. 2004. № 12. С. 10–12.
1067. Чуцаев А. И. Наказание в уголовном праве России: антология идей. *Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА)*. 2015. № 7. С. 51–78.

1068. Чучаев А. И. Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского. Москва : Проспект, 2010. 520 с.
1069. Шаблистий В. В. Суспільна небезпека (небезпечність) у кримінальному праві в епоху постмодерну. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. №3 (11). С. 112–123.
1070. Шай Р. Я. Принципи та форми реалізації функцій держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. №810. С. 116–123.
1071. Шапиев С. М. Понятие и содержание уголовной ответственности. *Вестник Ленинградского университета. Серия экономики, философии, права*. 1981. №23. С. 70–74.
1072. Шаповалова О. А. Проблеми оптимізації кримінальних покарань за злочини у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссроуд, 2006. С. 33–36.*
1073. Шаповалова О. А. Проблеми пеналізації злочинів у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2013. 17 с.
1074. Шаповалова О. А. Штраф як вид покарання за злочини у сфері господарської діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Харків : Кроссроуд, 2006. Вип. 11. С. 56–61.*
1075. Шапченко С. Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2000. Вип. 40. С. 63–67.
1076. Шаргородский М. Д. Избранные труды по уголовному праву. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 434 с.
1077. Шаргородский М. Д. Наказание по уголовному праву. Ч. 2 : Наказание по советскому уголовному праву : науч. изд. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. 239 с.
1078. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность : науч. изд. Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1973. 160 с.
1079. Шахновский А. А. Общая теория правопорядка и прикладные юридические вопросы АСУ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ленинград : [б. и.], 1978. 20 с.

1080. Шевченко Д. А. Принцип індивідуалізації покарання в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Запоріжжя : [б. в.], 2014. 20 с.
1081. Шевчук С. В. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 69–76.
1082. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула : Автограф, 2001. 720 с.
1083. Шидловский А. В. Цели уголовной ответственности и законодательное обеспечение их реализации. *Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики* : сб. науч. тр. Минск : БГУ, 2005. С. 288–295.
1084. Шинальський О. І. Мета покарання. *Вісник прокуратури*. 2003. № 8. С. 44–49.
1085. Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 20 с.
1086. Ширвиндт Е., Утевский Б. Советское пенитенциарное право : науч.-полит. секцией ГУС'а допущено в качестве учеб. пособия для вуз'ов. Москва : Юрид. Изд-во НКЮ РСФСР, 1927. 276 с.
1087. Шишкіна Є. К., Носирев О. О. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Діса плюс, 2014. 200 с.
1088. Шиян Д. С. Мета покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2006. № 3. С. 191–197.
1089. Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 19 с.
1090. Шиян Д. С. Проблеми необґрунтованої наявності позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового обов'язкового покарання у санкціях деяких норм Особливої частини КК України. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2005. № 1 (20). С. 273–278.

1091. Шиян Д. С. Проблемні питання позбавлення особи права на працю. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2002 р., м. Запоріжжя. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. Ч. 1. С. 121–123.
1092. Шкадюк В. Д., Шкадюк В. В. Організація виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років : метод. посіб. Київ : [б. в.], 2006. 242 с.
1093. Шкляр Т. Функції сучасної держави: поняття та проблеми класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 11. С. 61–65.
1094. Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 149–153.
1095. Шуляк Ю. Формування санкцій та їх наповнення у законотворчій діяльності Верховної Ради України. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 4. С. 41–51.
1096. Шундигов К. В. Инструментальная теория права – перспективное направление научного исследования. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2002. № 2 (241). С. 16–23.
1097. Щасний А. В. Кримінально-правові санкції за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 19–20 квіт. 2012 р.). Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 588–591.
1098. Щодо суттєвого посилення кримінальної відповідальності за корупцію. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shodo-suttyevogo-posilennya-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-64577>.
1099. Энциклопедия уголовного права. Т. 1 : Понятие уголовного права / Н. А. Лопашенко, Г. Ю. Лесников, Ю. Е. Пудовочкин и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. 698 с.
1100. Энциклопедия уголовного права. Т. 2 : Уголовный закон / М. А. Кауфман, Е. В. Журавлева, Л. В. Иногамова-Хегай и др. ; отв. ред. В. Б. Малинин. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина, 2005. 847 с.

1101. Энциклопедия уголовного права. Т. 8 : Уголовная ответственность и наказание / З. А. Астемиров, В. Н. Орлов, О. В. Старков и др. Санкт-Петербург : Изд. проф. Малинина – СПб ГКА, 2007. 798 с.
1102. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики. Москва : Совет. законодательство, 1933. 224 с.
1103. Юзікова Н. С. Місце і значення покарання у системі засобів запобігання злочинності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 1. С. 62–67.
1104. Юношев О. В. Примусове лікування як кримінально-правовий інститут: за і проти. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2002. Вип. 18. С. 292–295.
1105. Ющик О. І. Закон про закони: необхідність і концепція. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 43–48.
1106. Ягунов Д. Європейські правила пробації як стандарт управління службами пробації у країнах-членах Ради Європи: філософія, структура, спрямованість. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 2. С. 125–129.
1107. Ягунов Д. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні? (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. ст. з питань європ. інтеграції та права. Вип. шостий / за ред. Д. Ягунова ; зі вступ. сл. Д. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. С. 146–173.
1108. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура : конспект лекцій. Одеса : ОРІДУ, 2006. 74 с.
1109. Ягунов Д. В. Сучасна пенологія: альтернативний курс. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.
1110. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х рр.). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 12–18. С. 198–206.
1111. Ягунов Д. В. Якою має бути служба пробації в Україні: деякі думки з приводу концептуального обґрунтування створення національної системи пробації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук.

- пр. / НУ «ОЮА» ; редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. В. М. Др'омін. Одеса : Юрид. літ., 2012. Вип. 65. С. 682–689.
1112. Яковець І. С. Приватні в'язниці: чергові граблі чи рятувнє коло для України? *Юридичний вісник України*. 2015. № 17/18. С. 17–18.
1113. Яковець І. С. Міжнародні методики оцінки ризиків і потреб засуджених: щодо їх ролі у процесі виконання покарань. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 99–106.
1114. Яковець І. С. Міжнародні норми і стандарти стосовно засуджених до тривалих строків позбавлення волі, довічного позбавлення волі та смертної кари. Київ : [б. в.], 2010. 72 с.
1115. Яковець І. С. Пробація: загальні підходи до визначення поняття та засади впровадження в Україні. *ScienceRise*. 2014. № 2. С. 152–155.
1116. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.
1117. Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. Б. м. : PRI, 2012. 212 с.
1118. Яремко Г. З. Система заходів кримінально-правового характеру. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 4 (25). С. 89–96.
1119. Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 129–133.
1120. Яремко О. М. Кара як мета покарання: філософсько-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 434–437.
1121. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : Право, 2003. 512 с.
1122. Яроцький В. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 4 (51). С. 115–123.
1123. Ярош В. Актуальні питання визначення кримінально-правової санкції. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 4. С. 117–120.

1124. Ярош В. В. Кримінально-правові санкції за злочини у сфері службової діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 20 с.
1125. Ясь А. О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2015. 211 с.
1126. Яценко С. Заходи безпеки у кримінальному праві: порівняльно-правовий огляд. *Юридична Україна*. 2016. №9–10. С. 28–35.
1127. Яценко С. С. Конституційний та міжнародно-правовий аспекти видів покарань, що характеризуються виправно-трудохим впливом на засуджених. *Конституція України – основа модернізації держави та суспільства* : матеріали наук. конф. (21–22 черв. 2001 р., Харків). Харків : Право, 2001. С. 307–309.
1128. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 388 с.
1129. *Affaire Villa c. Italie (Requête no 19675/06) : arrêt, 20 avril 2010*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–98341>.
1130. *Attitudes of the population of Ukraine to the MIA operation*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2009/MID_eng1.pdf.
1131. *Case of Bartik v. Russia (Application no. 55565/00) : judgment, 21 December 2006*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–78792>.
1132. *Case of Buzadji v. The Republic Of Moldova (Application no. 23755/07) : judgment, 5 July 2016*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–164928>.
1133. *Case of Costello-Roberts v. The United Kingdom (Application no. 13134/87) : judgment, 25 March 1993*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57804>.
1134. *Case of De Tommaso v. Italy (Application no. 43395/09) : judgment, 23 February 2017*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–171804>.
1135. *Case of Del Río Prada v. Spain (Application no. 42750/09) : judgment, 21 October 2013*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–127697>.
1136. *Case of Engel and others v. The Netherlands (Article 50) (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72) : judgment, 23 November 1976*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57478>.

1137. Case of Eriksen v. Norway (Application no. 17391/90) : judgment, 27 May 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58036>.
1138. Case of Gurepka v. Ukraine (Application no. 61406/00) : judgment, 6 September 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70094>.
1139. Case of Guzzardi v. Italy (Application no. 7367/76) : judgment, 6 November 1980. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>.
1140. Case of H. L. R. v. France (Application no. 24573/94) : judgment, 29 April 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58041>.
1141. Case of Harakhiev and Tolumov v. Bulgaria (Applications nos. 15018/11 and 61199/12) : judgment, 8 July 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145442>.
1142. Case of Hutchinson v. The United Kingdom (Application no. 57592/08) : judgment, 17 January 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170347>.
1143. Case of Ireland v. The United Kingdom (Application no. 5310/71) : judgment (Revision), 20 March 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181585>.
1144. Case of James, Wells and Lee v. The United Kingdom (Applications nos. 25119/09, 57715/09 and 57877/09) : judgment, 18 September 2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113127>.
1145. Case of Kafkaris v. Cyprus (Application no. 21906/04) : judgment, 12 February 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85019>.
1146. Case of Labita v. Italy (Application no. 26772/95) : judgment, 6 April 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58559>.
1147. Case of László Magyar v. Hungary (Application no. 73593/10) : judgment, 20 May 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144109>.
1148. Case of Lyashko v. Ukraine (Application no. 21040/02) : Judgment, 10 August 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76714>.
1149. Case of Malone v. The United Kingdom (Application no. 8691/79) : judgment, 2 August 1984. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533>.
1150. Case of Monnell and Morris v. The United Kingdom (Application no. 9562/81; 9818/82) : judgment, 2 March 1987. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57541>.

1151. Case of Murray v. The Netherlands (Application no. 10511/10) : judgment, 26 April 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162614>.
1152. Case of Nadtochiy v. Ukraine (Application no. 7460/03) : judgment, 15 May 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86253>.
1153. Case of Nalbantski v. Bulgaria (Application no. 30943/04) : judgment, 10 February 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103285>.
1154. Case of Napijalo v. Croatia (Application no. 66485/01) : judgment, 13 November 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61443>.
1155. Case of Öcalan v. Turkey (No. 2) (Applications nos. 24069/03, 197/04, 6201/06 and 10464/07) : judgment (Extracts), 18 March 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-142087>.
1156. Case of Petukhov v. Ukraine (No. 2) (Application no. 41216/13) : judgment, 12 March 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191703>.
1157. Case of Raimondo v. Italy (Application no. 12954/87) : judgment, 22 February 1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57870>.
1158. Case of Salov v. Ukraine (Application no. 65518/01) : judgment, 6 September 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096>.
1159. Case of Selmouni v. France (Application no. 25803/94) : judgment, 28 July 1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58287>.
1160. Case of The Sunday Times v. The United Kingdom (Application no. 6538/74) : judgment, 26 April 1979. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584>.
1161. Case of Tyrer v. The United Kingdom (Application no. 5856/72) : judgment, 25 April 1978. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>.
1162. Case of V. v. The United Kingdom (Application no. 24888/94) : judgment, 16 December 1999. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58594>.
1163. Case of Varvara v. Italy (Application no. 17475/09) : judgment (Merits) [Extracts], 29 October 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128094>.
1164. Case of Vinter and others v. The United Kingdom (Applications nos. 66069/09, 130/10 and 3896/10) : judgment, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122664>.

1165. Case of Weeks v. The United Kingdom (Application no. 9787/82) : judgment, 2 March 1987. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57594>.
1166. Case of Yefimenko v. Russia (Application no. 152/04) : judgment, 12 February 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116369>.
1167. Case Razvozhayev v. Russia and Ukraine and Udaltsov v. Russia (Applications nos. 75734/12 and 2 others) : judgment, 19 November 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198480>.
1168. Cases De Wilde, Ooms and Versyp («Vagrancy») v. Belgium (Application no. 2832/66; 2835/66; 2899/66) : judgment, 18 November 1970. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57605>.
1169. Convención de las Naciones Unidas contra la Corrupción. URL: https://www.unodc.org/pdf/corruption/publications_unodc_convention-s.pdf.
1170. Convention des Nations unies contre la corruption. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50027_F.pdf.
1171. Kodeks karny : Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>.
1172. Lernell L. Podstawowe zagadnienia penologii. Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1977. 203 s.
1173. M. v. the Federal Republic of Germany (Application no. 10307/83) : decision of 6 March 1984. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73631>.
1174. Novikova K. Convergence of measures of criminal law. *Interdisciplinary approach to law in modern social context* : Conference papers 4-th International Conference of PhD Students and Young Researchers, 21–22 April 2016 / Vilnius University Faculty of Law. Vilnius, Lithuania, 2016. P. 203–208.
1175. Partly concurring, partly dissenting opinion of Judge Pinto de Albuquerque. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191703>.
1176. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19320600571>.
1177. Rules of Procedure and Evidence. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>.

1178. United Nations Convention against Corruption. URL: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf.
1179. Utrat-Milecki J. Podstawy penologii. Teoria kary. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 368 s.
1180. Warylewski J. Prawo karne. Część Ogólna. Wydanie II. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005. 455 s.
1181. Willcox and Hurford v. The United Kingdom (Applications nos. 43759/10 and 43771/12) decision, 8 January 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116416>.

**Список публікацій автора за темою дослідження
(опубліковані раніше наукові дослідження автора, узагальнені
результати яких містяться в цій монографії)**

Монографії та інші книжкові видання

1. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.
2. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис. Харків : Право, 2012. 80 с.
3. Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.
Розділ: «Поняття, зміст і форми реалізації кримінальної відповідальності», С. 257–287.
4. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи : монографія / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. ; під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. 688 с.
Розділи:
«Кримінально-правова політика в Україні», С. 169–220;
«Кримінальне законодавство України», С. 285–330.
5. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми : монографія / за заг. ред. П. Л. Фріса та В. Б. Харченка. Івано-Франківськ ; Харків : [б. в.], 2016. 419 с.
Підрозділ: «Пеналізація як метод кримінально-правової політики», С. 52–69 (у співавторстві з Н. О. Гуторвою).

Наукові статті

6. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність і покарання як обмеження прав людини. *Боротьба зі злочинністю та права людини* : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дьоміна. Одеса : Фенікс, 2006. С. 212–216 (Б-ка журн. «Юридичний вісник»).
7. Пономаренко Ю. А. Перелік покарань чи система покарань? *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2007. Вип. 9. С. 113–118.
8. Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 102. С. 138–148.
9. Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссрод, 2009. Вип. 17. С. 65–77.
10. Пономаренко Ю. А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3 (15). С. 47–52.
11. Борисов В. І., Дзюба Ю. П., Пономаренко Ю. А. Щодо подальшого вдосконалення захисту прав та законних інтересів потерпілого від злочину засобами кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. Харків : Право, 2010. Вип. 19. С. 3–15.
12. Пономаренко Ю. А. Розуміння кримінально-правової політики в роботах криміналістів ХІХ – початку ХХ століть. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. Вип. 114. С. 154–162.
13. Пономаренко Ю. А. Обґрунтування права покарання в історії філософської та юридичної думки. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»* / редкол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2011. Вип. 16. С. 113–119.
14. Пономаренко Ю. А. Походження права покарання. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. Вип. 115. С. 113–121.
15. Пономаренко Ю. А. Заходи безпеки за кримінальним правом України. *Вісник прокуратури*. 2011. № 9. С. 63–67.

16. Пономаренко Ю. А. Покарання як захід кримінальної відповідальності. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 16, вип. 9 : Правознавство / редкол. журн.: І. М. Коваль (голов. ред.) та ін. ; редкол. серії: А. С. Васильєв (наук. ред.) та ін. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2011. С. 207–213.
17. Пономаренко Ю. А. Розуміння кримінально-правової політики у працях криміналістів радянського і пострадянського часів. *Проблеми законності* : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. ун-т «ЮАУ», 2012. Вип. 118. С. 134–141.
18. Пономаренко Ю. А. Поняття і зміст штрафу як виду покарання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20, ч. 1, т. 4. С. 70–72.
19. Goryniuk O., Kovalenko V., Tiutiugin V., Ponomarenko Yu., Kharytonova O. Zbieg przestępstw w prawie karnym Ukrainy. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G: Ius*. 2013. Vol. LX, 2. S. 59–80.
20. Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. №1. С. 32–49. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/visnik_yg/1/3.pdf.
21. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»* / редкол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. Вип. 20. С. 65–72.
22. Пономаренко Ю. А. Правила застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»* / редкол.: О. І. Процевський (голов. ред.) та ін. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. Вип. 22. С. 155–160.
23. Пономаренко Ю. А. Содержание в дисциплинарном батальоне военнослужащих – специальный вид лишения свободы. *Legea și viața*. 2014. №1/2. С. 183–186.
24. Пономаренко Ю. А., Новикова Е. А. Ограничение свободы. *Уголовное право*. 2014. №3. С. 63–68.

25. Пономаренко Ю. А. Исправительные работы в уголовном праве Украины: есть ли перспективы? *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки*. 2014. № 3. С. 143–152.
26. Пономаренко Ю. А. Некоторые вопросы лишения звания как вида наказания по уголовному праву Украины. *Leges et iura*. 2015. № 4/3. С. 77–80.
27. Пономаренко Ю. А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1, т. 4. С. 47–51.
28. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4 (83). С. 54–66.
29. Пономаренко Ю. А. Пеналізація кримінально-правова. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2 (7). С. 310–314. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/29_Ponomarenko.pdf.
30. Баулін Ю. В., Пономаренко Ю. А. Системність у кримінальному праві та кримінальному законодавстві. *Право України*. 2017. № 5. С. 88–95.
31. Пономаренко Ю. А. Штраф в уголовном праве Республики Беларусь и Украины: общее и особенности, современность и перспективы. *Вестник Барановичского государственного университета. Серия: Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки*. 2017. Вып. 5. С. 175–178.
32. Пономаренко Ю. А. Кримінально-правові наслідки запровадження в Україні воєнного стану. *Проблеми законності = Problems of legality = Проблемы законности* : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. Вип. 145. С. 179–192.
33. Пономаренко Ю. А. Види засобів кримінального права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 154–167.
34. Пономаренко Ю. А. Щодо змісту протиправності як ознаки кримінального правопорушення. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 39. С. 46–53.

Тези доповідей та інші матеріали наукових конференцій

35. Пономаренко Ю. А. Деякі перспективи наукових досліджень повноваження держави карати злочинців. *Юридичні читання молодих вчених* : зб. матеріалів всеукр. наук. конф., 23–24 квіт. 2004 р. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 255–258.
36. Пономаренко Ю. А. Положення Загальної частини Кримінального кодексу України, що регулюють діяльність законодавця. *Нове законодавство України та питання його застосування* : тези доп. та наук. повідомл. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.) / за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2004. С. 117–119.
37. Пономаренко Ю. А. До питання про поняття пеналізації злочинів. *Правова система суспільства: проблеми, перспективи* : матеріали І наук.-практ. конф., Кіровоград, 13–14 трав. 2005 р. Кіровоград : ВМУРоЛ «Україна», Кіровоград. філія, 2005. С. 70–72.
38. Пономаренко Ю. А. Роль Конституційного Суду України у визначенні караності злочинів. *Правові проблеми сучасності в умовах розвитку юридичної науки* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. до Дня науки, Чернігів, 19 трав. 2005 р. / редкол.: В. М. Андріїв (голова) та ін. Чернігів : Чернігів. обереги, 2005. С. 62–64.
39. Пономаренко Ю. А. Про деякі недоліки пеналізації злочинів в КК України та шляхи їх подолання. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., [м. Івано-Франківськ, 30 верес. – 1 жовт. 2005 р.]. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т, 2005. С. 106–108.
40. Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів і призначення покарання: співвідношення понять. *Молодь у юридичній науці* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців «Четверті осінні юридичні читання» (21–22 жовт. 2005 р.) : у 3 ч. Ч. третя : Публічно-правові науки. Підтом І. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2005. С. 262–265.
41. Пономаренко Ю. А. Законодавча диференціація правових наслідків учинення неповнолітніми суспільно небезпечних діянь, передбачених КК України. *Делінквентна поведінка дітей та молоді: Сучасні технології протидії* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 31 берез. –

- 1 квіт. 2006 р. Одеса : Одес. юрид. ін-т Харків. нац. ун-ту внутр. справ МВС України, 2006. С. 141–146.
42. Пономаренко Ю. А. Покарання, альтернативні позбавленню волі, в санкціях статей, що передбачають відповідальність за злочини в сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності* : матеріали наук.-практ. конф., 5–6 жовт. 2005 р. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Харків : Кроссроуд, 2006. С. 40–42.
43. Пономаренко Ю. А. Погашення кримінальної відповідальності як категорія кримінального права. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 квіт. 2006 р. / редкол.: В. Л. Оргинський та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. 1. С. 246–249.
44. Пономаренко Ю. А. Конституционные основы пенализации преступлений. *Конституционные основы уголовного права* : материалы I Всерос. конгр. по уголов. праву, посвящ. 10-летию Уголов. кодекса Рос. Федерации. Москва : ТК Велби, 2006. С. 462–464.
45. Пономаренко Ю. А. Підстави обмеження конституційних прав людини при здійсненні пеналізації злочинів. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України* : тези доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук.-практ. конф. (29–30 черв. 2006 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. С. 442–445.
46. Пономаренко Ю. А. Вопросы совершенствования наказуемости преступлений в сфере оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров по уголовному законодательству Украины. *Уголовная политика Российской Федерации в сфере противодействия наркотизации общества* : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 130-летию Белгород. гос. ун-та / отв. ред. Е. Е. Тонков. Белгород : Изд-во БелГУ, 2006. С. 221–226.
47. Пономаренко Ю. А. Місце пеналізації злочинів у кримінально-правовій політиці держави. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. С. 330–335.
48. Пономаренко Ю. А. Законодавче визначення окремих правил пеналізації злочинів та їх значення. *Піднесення до права: Реформування*

кримінального та кримінально-виконавчого законодавства – головний чинник корегування політики України у сфері виконання кримінальних покарань : зб. доп. та тез наук.-практ. конф., 21–22 груд. 2006 р. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. С. 108–115.

49. Пономаренко Ю. А. Питання вдосконалення КК України щодо правил побудови санкцій. *Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року / упоряд. : А. П. Гетьман, О. В. Петришин. Харків : Право, 2007. С. 14–16.*
50. Пономаренко Ю. А. Деякі проблеми диверсифікації системи покарань. *Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовт. 2007 р.) : у 3 ч. Ч. третя : Адміністративне право. Адміністративний процес. Фінансове право. Кримінальне право. Криминологія. Кримінальний процес. Криміналістика. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2007. С. 269–270.*
51. Пономаренко Ю. А. О понятии и признаках уголовной ответственности. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Пятой Междунар. науч.-практ. конф., 24–25 янв. 2008 г. Москва : Проспект, 2008. С. 103–105.*
52. Пономаренко Ю. А. Проблеми застосування норм кримінального права, що визначають систему покарань. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 берез. 2008 р. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту, 2008. С. 203–205.*
53. Пономаренко Ю. А. Деякі проблеми покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. *Від громадянського суспільства до правової держави : тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2008 р.). Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 328–330.*
54. Пономаренко Ю. А. У чому системність системи покарань? *Сучасні проблеми юридичної науки : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 30–33.*
55. Пономаренко Ю. А. Конфискация имущества в уголовном праве и законодательстве. *Противодействие преступности: уголовно-*

правовые, криминологические и уголовно-исполнительные аспекты : материалы III Рос. конгр. уголов. права, состоявшегося 29–30 мая 2008 г. Москва : Проспект, 2008. С. 651–652.

56. Пономаренко Ю. А. Щодо структури вчення про пеналізацію злочинів. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні* : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2008. С. 39–40.
57. Пономаренко Ю. А. Про деякі результати гуманізації кримінальної відповідальності. *Осінні юридичні читання* : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук. конф. молодих учених, 12–13 листоп. 2008 р. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 407–409.
58. Пономаренко Ю. А. Об учете целей наказания при пенализации преступлений. *Категория «цель» в уголовном, уголовно-исполнительном праве и криминологии* : материалы IV Рос. конгр. уголов. права, состоявшегося 28–29 мая 2009 г. Москва : Проспект, 2009. С. 84–87.
59. Пономаренко Ю. А. Значення системи покарань для диференціації кримінальної відповідальності в санкціях статей Особливої частини КК України. *Кримінальний кодекс України 2001 року: Проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності* : міжнар. симпозиум, 11–12 верес. 2009 р. Львів : ЛьвДУВС, 2009. С. 188–190.
60. Пономаренко Ю. А. Деякі питання підвищення якості елементного складу системи покарань. *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2009. С. 85–88.
61. Пономаренко Ю. А. О первичных признаках элементов системы наказаний. *Правовые средства и механизмы противодействия преступности в современном обществе* : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 16 окт. 2009 г. / редкол.: Г. А. Чумак (отв. ред.) [и др.]. Минск : БГУ, 2010. С. 40–43.
62. Пономаренко Ю. А. Щодо можливості обмеження правового статусу особи, яка вчинила злочин, з урахуванням положень Загальної декларації прав людини. *Права людини і основоположні свободи: міжнародні стандарти та національний вибір* : матеріали міжнар.

- наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (20 берез. 2010 р., м. Донецьк, Україна) / упоряд.: Л. М. Дешко, Ю. В. Мазур. Донецьк : ДонНУ, 2010. С. 172–173.
63. Пономаренко Ю. А. Об обоснованности и соразмерности ограничения прав лиц, совершивших преступления. *Научные основы уголовного права и процессы глобализации* : материалы V Рос. конгр. уголов. права (27–28 мая 2010 г.). Москва : Проспект, 2010. С. 382–386.
64. Пономаренко Ю. А. Наказание как мера государственного принуждения. *Юридические записки молодых ученых и аспирантов* / отв. ред. М. В. Лушникова ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2010. Вып. 10. С. 51–52.
65. Пономаренко Ю. А. К вопросу о возможности освобождения от пожизненного лишения свободы по Уголовному кодексу Украины. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке* : материалы Восьмой Междунар. науч.-практ. конф., 27–28 янв. 2011 г. Москва : Проспект, 2011. С. 608–612.
66. Пономаренко Ю. А. Основні концепції розуміння кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю: актуальні проблеми сьогодення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 лют. 2011 р. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2011. С. 99–101.
67. Пономаренко Ю. А. До питання про межі кримінального права України з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини. *Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (8 квіт. 2011 р, м. Донецьк, Україна) / упоряд.: Л. М. Дешко, Ю. В. Мазур. Донецьк : Сучас. друк, 2011. С. 221–223.
68. Пономаренко Ю. А. Питання караності злочинів у рішеннях Конституційного Суду України. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20–21 трав. 2011 р. / редкол.: Г. Є. Болдарь та ін. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. С. 396–401.
69. Пономаренко Ю. А. Право наказания: истоки и реалии. *Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию* : материалы VI Рос. конгр. уголов. права (26–27 мая 2011 г.). Москва : Проспект, 2011. С. 762–764.

70. Пономаренко Ю. А. До питання про заходи безпеки за кримінальним законодавством України. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доп. та повідомл. учасників міжнар. симпозіуму, 23–24 верес. 2011 р. / упоряд.: Т. І. Созанський та М. М. Сенько. Львів : ЛДУВС, 2011. С. 332–334.
71. Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 211–216.
72. Пономаренко Ю. А. Пореформений штраф: чи у вірному напрямку йдемо? *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квіт. 2012 р. / упоряд.: Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 425–428.
73. Пономаренко Ю. А. Некоторые особенности общественных работ как вида наказания по уголовному праву Украины. *Актуальные проблемы современного российского и зарубежного права и законодательства* : материалы круглого стола с междунар. участием (Белгород, 24 окт. 2012 г.). Белгород : ООО «ГиК», 2012. С. 153–161.
74. Пономаренко Ю. А. О некоторых перспективах совершенствования законодательных положений о видах наказания. *Современное состояние и проблемы уголовного и уголовно-процессуального права, юридической психологии. Секция «Уголовное право»* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Россия, г. Волгоград, 13–14 дек. 2012 г. / Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Волгоград. гос. ун-т» ; Прокуратура Волгоград. обл. ; сост.: Л. В. Лобанова, Н. В. Висков, Л. Н. Ларионова. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2012. С. 303–307.
75. Пономаренко Ю. А. Некоторые вопросы наказуемости «компьютерных» преступлений по законодательству Украины. *Проблемы законодательного регулирования Интернет-ресурсов и правового разрешения конфликтов с участием субъектов Интернет-сообщества* : материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Белгород, 19 апр. 2013 г. / отв. ред. И. М. Комаров. Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. С. 198–202.

76. Пономаренко Ю. А. Некоторые уголовно-правовые последствия последней кодификации уголовного процессуального законодательства Украины. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)* : материалы VIII Рос. конгр. уголов. права, состоявшегося 30–31 мая 2013 г. / отв. ред. В. С. Комиссаров. Москва : Юрлитинформ, 2013. С. 616–618.
77. Пономаренко Ю. А. Проблеми караності корупційних злочинів. *Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням* : матеріали наук.-практ. семінару, 20 квіт. 2012 р. / НАПрН України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса [та ін.] ; редкол. : В. І. Борисов (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. С. 36–39.
78. Пономаренко Ю. А. Основні кримінально-правові новели, привнесені новим КПК України. *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти* : тези доп. та повідомл. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 верес. 2013 р.). Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 130–133.
79. Пономаренко Ю. А. Понятие наказания по уголовному законодательству Украины. *Итоги и перспективы реализации конституционных идей* : материалы круглого стола с междунар. участием (Белгород, 18 дек. 2013 г.). Белгород : ООО «ГиК», 2014. С. 132–141.
80. Пономаренко Ю. А. До проблеми караності кримінальних проступків. *Закон, проступок, відповідальність* : зб. наук. пр., [присвяч. 85-річчю д. ю. н., проф. Л. В. Багрія-Шахматова] / відп. ред. В. О. Туляков. Одеса : Юрид. літ., 2014. С. 65–69.
81. Пономаренко Ю. А. Кримінально-правова політика в системі правових і позаправових заходів протидії злочинності. *Морально-етичні засади реформування кримінального законодавства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 10 квіт. 2015 р.) / упоряд. В. В. Шаблюстий. Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 61–64.
82. Пономаренко Ю. А. Традиції і новації у вітчизняній системі покарань. *Кримінальне право: традиції та новації* : матеріали міжнар. круглого столу, присвяч. 90-літтю з дня народж. видат. вченого, Героя України, акад. В. В. Сташиса, 9–10 лип. 2015 р., Полтава. Харків :

[б. в.], 2015. С. 31–34. URL: http://pli.nlu.edu.ua/doc/20150709_materials_of_the_international_round_table.pdf.

83. Пономаренко Ю. А. Застосування правил юридичної техніки при побудові санкцій кримінального закону. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання* : тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. – 1 жовт. 2015 р.) / за ред. В. В. Комарова, І. Д. Шутака. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 123–126.
84. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру в системі кримінально-правових наслідків вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Всеукр. асоц. кримінал. права. Харків : Право, 2015. С. 192–195.
85. Пономаренко Ю. А. Деякі перспективи розвитку кримінально-правової політики України на основі Доської декларації 2015 року. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 142–146.
86. Пономаренко Ю. А. Про шляхи подальшої гуманізації кримінального законодавства України. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листоп. 2016 р.). Івано-Франківськ : Ред.-вид. від. Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2016. С. 222–225. URL: <http://iful.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/Zbirnyk-symposiumu-18.11.2016-1.pdf>.
87. Пономаренко Ю. А. Проблемы пенализации преступлений в уголовном законодательстве Республики Беларусь и Украины: причины, последствия, пути преодоления. *Уголовная политика Республики Беларусь: состояние и пути совершенствования* : сб. материалов III Международ. науч.-практ. конф. (Барановичи, 11–13 мая 2017 г.) / науч. ред. М. В. Андрияшко. Барановичи : БарГУ, 2017. С. 147–149.

88. Пономаренко Ю. А. Про систему заходів кримінально-правового характеру. *Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення судової і правоохоронної систем* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Сєверодонецьк, 19 трав. 2017 р.). Сєверодонецьк : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 371–373.
89. Пономаренко Ю. А. Щодо впливу ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на інститут покарання за Кримінальним кодексом України. *Кримінальне право в умовах глобалізації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 25 трав. 2018 р. Одеса : НУ «Одес. юрид. акад.», 2018. С. 153–156.
90. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 56–68.
91. Пономаренко Ю. А. Що і як регулює кримінальне право? *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. Харків : Право, 2018. С. 149–153.
92. Пономаренко Ю. А. Як віднайти ефективний механізм умовного звільнення від довічного позбавлення волі? *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / уклад.: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків : Константа, 2019. С. 194–198.
93. Пономаренко Ю. А. Караність як ознака кримінального проступку. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24 трав. 2019 р., м. Одеса) / редкол.: Є. Л. Стрельцов та ін. Одеса : Юрид. літ., 2019. С. 141–143.
94. Пономаренко Ю. А. Система засобів кримінального права і структурування загальної частини кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 145–149.

95. Пономаренко Ю. А. Про систему публічних правопорушень і перспективи реформування правових засобів реагування на них. *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 15 трав. 2020 р. / [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.), А. П. Гетьман та ін.]. Харків : Право, 2020. С. 315–320.
96. Пономаренко Ю. А. Про (а)моральність примусового лікування на підставі кримінального закону. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22 трав. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Друк. Мадрид, 2020. С. 180–184.
97. Пономаренко Ю. А. Рецепція кримінально-правових засобів Римського статуту Міжнародного кримінального суду до кримінального законодавства України. *Римський статут Міжнародного кримінального суду: проблеми імплементації до національного законодавства України* : матеріали дискус. панелі (м. Харків, 25 верес. 2020 р.). Харків, 2020. С. 140–149.

Наукове видання

Пономаренко Юрій Анатолійович

**ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ
ВИЗНАЧЕННЯ КАРАНОСТІ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

Монографія

В авторській редакції

Коректори *О. М. Нещеретна, М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку 27.11.2020.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 45. Обл.-вид. арк. 41,39. Вид. № 2665.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80